

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi

Religious Sciences of
Academic Researches
Journal

e-ISSN: 1303-9199

CİLT / VOLUME: 24 SAYI / ISSUE: 3

ÖZEL SAYI / SPECIAL ISSUE 2024

db

dinbilimleri

Akademik Araştırma Dergisi

e-ISSN: 1303-9199

CİLT / VOLUME: 24 SAYI / ISSUE: 3 ÖZEL SAYI / SPECIAL ISSUE
SAMSUN
ARALIK / SEPTEMBER 2024

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi
Journal of Academic Researches in Religious Sciences
e-ISSN: 1303-9199
Cilt / Volume: 24 Sayı / Issue: 3 ÖZEL SAYI / SPECIAL ISSUE
(ARALIK / DECEMBER, 2024)

Sahibi ve Baş Editörü / Owner and Editor in Chief
Yavuz Ünal

Editörler / Editors
M. Fatih Genç / Büşra Nur Duran

Dizgi-Mizanpaj
Zübeyir Uçtaş

Dil Editörleri / Language Editors
Merve AR (İngilizce)
Nurdan Genç (Türkçe)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ahmet Müflih
Ali Ayten
Ayşe Zişan Furat
Bekir Özüdoğru
Cengiz Batuk
Hasan Atsız
Muhammed el-Gazalî
Muhammed Avad
Salim ez-Zehranî
Vejdi Bilgin
Yavuz Ünal
Yüksel Salman

Minsüte İslamic University
Marmara Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
International Islamic University
El-Cazira University
Umm Al-Qura University
Uludağ Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdullah Karahan (Prof. Dr.), Abdullah Karaman (Prof. Dr.), Adem Apak (Prof. Dr.), Adnan Demircan (Prof. Dr.), Ahmed İbrahim (Doç. Dr.), Ahmet Çakır (Prof. Dr.), Ahmet Koç (Prof. Dr.), Ali Bolat (Prof. Dr.), Alim Yıldız (Prf. Dr.), Asım Yapıcı (Prof. Dr.), Bahattin Dartma (Prof. Dr.), Bekir Zakir Çoban (Prof. Dr.), Burhanettin Tatar (Prof. Dr.), Celal Türer (Prof. Dr.), Celalettin Çelik (Prof. Dr.), Celalettin Vatandaş (Prof. Dr.), Cemil Hakyemez (Prof. Dr.), Ejder Okumuş (Prof. Dr.), Erkan Perşembe (Prof. Dr.), Ferit Uslu (Prof. Dr.), Gürbüz Deniz (Prof. Dr.), Halil Apaydın (Prof. Dr.), Halil İbrahim Haksever (Dr. Öğr. Üyesi), Halil İbrahim Şimşek (Prof. Dr.), Hamdi Mustafa (Dr. Öğr. Üyesi), Hasan Ayık (Prof. Dr.), Hasan Keskin (Prof. Dr.), Hatice Aynur Şahin (Doç. Dr.), Hişam el-Mekkî (Dr. Öğr. Üyesi), Irving Hexham (Prof. Dr.), İbrahim Hakkı İnal (Dr. Öğr. Üyesi), John L. Esposito (Prof. Dr.), Kadir Gürler (Prof. Dr.), Kaşif Hamdi Okur (Prof. Dr.), Kemal Ataman (Prof. Dr.), Kemal Özkurt (Doç. Dr.), Kemal Yıldız (Prof. Dr.), M. Doğan Karaçoşkun (Prof. Dr.), M. Mahfuz Söylemez (Prof. Dr.), Mahmut Aydın (Prof. Dr.), Mehmet Ali Kirman (Prof. Dr.), Mehmet Emin Ay (Prof. Dr.), Mehmet Evkuran (Prof. Dr.), Mehmet Mahfuz Söylemez (Prof. Dr.), Mesut Okumuş (Prof. Dr.), Metin Yılmaz (Prof. Dr.), Misbah Abdullah el-Bâkî (Doç. Dr.), Muhittin Düzenli (Doç. Dr.), Mustafa Alıcı (Prof. Dr.), Mustafa Arslan (Prof. Dr.), Mustafa Arslan (Prof. Dr.), Mustafa Öztoprak (Doç. Dr.), Mustafa Sarıbiyık (Prof. Dr.), Nevzat Aydın (Doç. Dr.), Nevzat Tartı (Prof. Dr.), Nevzat Yaşar Aşıkoğlu (Prof. Dr.), Nihat Dalgın (Prof. Dr.), Nimetullah Akın (Prof. Dr.), Perry Schmidt Leukel (Prof. Dr.), Recep Demir (Doç. Dr.), Recep Gün (Doç. Dr.), Remzi Kaya (Prof. Dr.), Saffet Köse (Prof. Dr.), Sair el-Hallak (Dr. Öğr. Üyesi), Salih Karacabey (Prof. Dr.), Salih Kesgin (Doç. Dr.), Semir Hatamle (Doç. Dr.), Seyfettin Erşahin (Prof. Dr.), Soner Gündüzöz (Prof. Dr.), Süleyman Turan (Doç. Dr.), Şevket Topal (Prof. Dr.), Şinasi Gündüz (Prof. Dr.), Şuayip Özdemir (Prof. Dr.), Talat Sakallı (Prof. Dr.), Werner Jeanrond (Prof. Dr.), Yakup Çoştur (Prof. Dr.), Yılmaz Can (Prof. Dr.), Yusuf Doğan (Prof. Dr.), Yusuf Ziya Keskin (Prof. Dr.), Zekeriya Güler (Prof. Dr.)

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi (daad); yılda iki kez yayımlanan hakemli bilimsel süreli bir yayın organıdır. Dergide yayınlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlara aittir. Yazılar; yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen başka yerde yayınlanamaz. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, altı ayda bir <http://dergipark.gov.tr/daad> adresinde yayınlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup makalelerin tamamının 1/3'ünü aşmayacak şekilde İngilizce ve Arapça dillerinde yayın yapılabilir.

Yayın Yeri ve Tarihi:

Samsun, 31 Aralık 2024

Tasarım & Mizanpaj/Journal Design

db

İletişim Adresi/Mail address

e-mail: db@dinbilimleri.com **web:** <http://dergipark.gov.tr/daad>

e-ISSN: 1303-9199

İÇİNDEKİLER

MAKALELER / ARTICLES

EĞİTİM FELSEFESİ AÇISINDAN YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNE DAİR BİR OKUMA: POTANSİYELLER VE RİSKLER A Reading of Artificial Intelligence Technologies in Terms of Philosophy of Education: Potentials and Risks Hasan ÖZALP	1-28
YAPAY ZEKÂ (AI) TEKNOLOJİLERİNİN İSLAM EŞYA HUKUKU BİLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: CHATGPT VE GOOGLE GEMİNİ KARŞILAŞTIRMASI An Evaluation of Islamic Property Law Knowledge in Artificial Intelligence (AI) Technologies: A Comparison of ChatGPT and Google Gemini Hüseyin OKUR / Ahmet EKŞİ	29-54
YAHUDİLİĞİN YAPAY ZEKAYA YAKLAŞIMI VE CHATGPT'DE YAHUDİLİK The Jewish Approach to Artificial Intelligence and Judaism in ChatGPT İsmail TAŞPINAR	55-68
CHATGPT 4.0'IN TÜRK İSLAM EDEBİYATI METİN ŞERHİNDE DOĞRULUK DEĞERLENDİRMESİ Accuracy Evaluation of ChatGPT 4.0 in Text Annotation of Turkish Islamic Literature Ali CANÇELİK / İhsan ŞEN / Emrullah YAKUT	69-91
İSLAM FELSEFESİ ALANINDA YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: CHATGPT – GOOGLE BARD Evaluation of Artificial Intelligence Models in the Field of Islamic Philosophy: ChatGPT-Google Bard Müzeyyen Asiye AYKIT	92-115
YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARININ ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNDE KULLANIMI “İSLAM DÜŞÜNCESİNDE TASAVVUFİ YORUMLAR” ÜNİTESİ ÖRNEĞİ The Use of Artificial Intelligence Applications in Secondary Education Religious Culture and Ethics Course ‘Sufi Interpretations in Islamic Thought’ Unit Example Safinur GENÇ / Seyyid SANCAK	117-136

YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN HADİS TARİHİ SORULARINA VERDİĞİ YANITLARIN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: CHATGPT VE GEMİNİ ÖRNEĞİ Comparative Analysis of Artificial Intelligence Models' Responses to Hadith History Questions: The Case of ChatGPT and Gemini Mehmet AYHAN / Zülal KILIÇ	137-159
İBADETLERLE İLGİLİ FETVALAR VE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis Sevim ÜNAL	161-192
CHATGPT'NİN İSLÂM CEZA HUKUKU ÖZELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ A Evaluation of ChatGPT in İslâmic Criminal Law Abdulguid AYKUL / Mohammed NURUL ALAM	193-212
HERETİK SAYILAN KİLİSELERE YAPAY ZEKANIN BAKIŞ AÇISI The Perspective of Artificial Intelligence on Churches Labeled as Heretical Dursun Ali AYKIT	213-232
TASAVVUF TARİHİ LİTERATÜRÜ VE YAPAY ZEKA PERSPEKTİFLERİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME The Literature Of Sufi History And Artificial Intelligence Perspectives: A Comparative Study Ali İhsan KILIÇ	233-258
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN YAPAY ZEKA OKURYAZARLIK DÜZEYLERİ İLE YAPAY ZEKAYA YÖNELİK TUTUMLARI Artificial Intelligence Literacy Levels and Attitudes Towards Artificial Intelligence Among Theology Faculty Students Sümeyra BİLECİK KARACAN / Şeyma ÇİÇEK	259-292
YAPAY ZEKÂNIN DİN EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ: FIRSATLAR, ZORLUKLAR VE GELECEĞE YÖNELİK ÇIKARIMLAR The Role of Artificial Intelligence in Religious Education: Opportunities, Challenges, and Future Implications Ali GÜL / Mete SİPAHİOĞLU	293-323

DİN EĞİTİMİ BİLİMİNİN TEMEL KONULARINDA CHATGPT YAPAY ZEKA UYGULAMA VERİLERİNİN GÜVENİLİRLİĞİ The Reliability of ChatGPT Artificial Intelligence Application Data in Fundamental Topics of the Field of Religious Education Ahmet ÇAKMAK / M. Fatih GENÇ / Abdurrahman HENDEK / Bahaeddin BUDAK	325-357
DİNİ BAĞLAMDA ROBOT KULLANIMI: BUDİST ROBOT RAHİP MİNDAR ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN TUTUMLARIN NİTELİKSEL ANALİZİ The Use of Robots in the Religious Context: Qualitative Analysis of Attitudes on the Cases of Buddhist Robot Priest Mindar Meryem ŞAHİN	359-385
YAPAY ZEKÂ, DİNDE DİJİTALLEŞME, DİSTOPYA, DİJİTAL GÖZETİM VE BÜYÜK VERİ ÇERÇEVESİNDE NETFLİXTE “KÜBRA” DİZİSİNİN ANALİZİ Analysis of the “Kübra” Series on Netflix in the Framework of Artificial Intelligence, Digitalization in Religion, Dystopia, Digital Surveillance and Big Data Alptekin KESKİN	387-410
SİYER SAHASINDA SORULAN SORULARA YAPAY ZEKÂ MODELLERİNDEN GOOGLE GEMİNİ TARAFINDAN VERİLEN CEVAPLARA DAİR BİR ARAŞTIRMA A Study on the Answers Provided by Google Gemini, an Artificial Intelligence Model, to Questions Asked in the Field of Sirah Melek YILMAZ GÖMBEYAZ	411-440
RELIGION AND DIGITALISATION: A JOURNEY FROM TRADITION TO THE FUTURE Din ve Dijitalleşme: Gelenekten Geleceğe Bir Yolculuk Furkan DÜZENLİ	441-464
TEKNOLOJİ VE TEOLOJİNİN KESİŞİMİ: YAPAY ZEKA ÇAĞINDA KİMLİK VE ÖLÜMSÜZLÜK The Intersection Of Technology And Theology: Identity And Immortality In The Age Of Artificial Intelligence Gülsüm TURHAN	465-492
YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN TEFSİR TARİHİ ÖZELİNDE İNCELENMESİ Analysing Artificial Intelligence Models in the History of Tafsir Sevim GELGEÇ	493-519

YAPAY ZEKA VE DİN KONULU YAYINLARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ Bibliometric Analysis of Publications on Artificial Intelligence and Religion Mustafa Fatih AY / İshak TEKİN	521-540
İLÂHÎ HİTAPTAN MAKİNE DİLİNE: KUTSAL METİNLERİN YZ İLE YENİDEN OKUNMASI From Divine Oration to Machine Language: Re-Reading Scriptures with AI Osman Kamil ÇORBACI	541-572
DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSLERİNDE YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ MODERN ÖĞRETİM YAKLAŞIMLARI Artificial Intelligence-Supported Modern Teaching Approaches in Religious Culture and Ethics Education Courses Sümeyra ARICAN	573-614
DİN EĞİTİMİNDE İÇERİK OLUŞTURMA VE KİŞİSELLEŞTİRİLMİŞ ÖĞRENME ARACI OLARAK CHATGPT ChatGPT as a Tool for Content Creation and Personalized Learning in Religious Education Yakup KAYA / Elif ELİYATKIN	615-646

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

Günümüzde yapay zeka, insanlık tarihinin en köklü meselelerinden biri olan dinle karşılaştığında, düşünsel ufuklarımızı yeniden şekillendiren sorular ortaya çıkıyor. Teknolojik yenilikler, bir yandan dini pratiklerimizi ve anlayışlarımızı dönüştürürken, diğer yandan inanç sistemlerinin ve ahlaki değerlerin geleceği üzerine derin tartışmalar başlatıyor. Bu özel sayı, “Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar” temasını merkeze alarak, çağımızın en karmaşık ve çok boyutlu konularından birini akademik bir derinlikte ele almayı amaçlamaktadır.

Yapay zeka, yalnızca teknolojik bir araç değil; aynı zamanda bilgiye, anlamaya ve değer yaratmaya dair yeni yaklaşımlar geliştiren bir paradigma olarak karşımıza çıkıyor. Bu bağlamda dini metinlerin yapay zeka ile analiz edilmesi ve yorumlanması, bilgiye erişimi kolaylaştırırken, otorite ve bağlamsallık gibi kritik soruları da gündeme getirmektedir. Aynı şekilde, bireyselleştirilmiş öğrenme araçları olarak yapay zekanın din eğitimindeki rolü, yenilikçi yaklaşımlar sunmakla birlikte ahlaki ve etik sınırları yeniden düşünmeyi gerektirirken, dijitalleşme ve yapay zekanın sosyolojik etkileri de dinin geleceğini şekillendiren önemli bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönüşüm, modern dünyada inanç ve teknolojinin nasıl bir uyum içinde var olabileceğine dair yeni tartışmalar açmaktadır.

“Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar” konulu bu özel sayımızda yer alan makaleler, disiplinlerarası bir yaklaşımla hem teorik hem de pratik sorunlara ışık tutmaktadır. Amaç, yapay zeka ve din arasındaki bu dinamik ilişkiyi akademik bir perspektifle ele alarak, okuyucularımız için yeni bir düşünce

zemini oluşturmaktadır. Bu vesileyle, özel sayının hazırlanmasında emeği geçen tüm yazarlarımıza, danışma kurulumuza ve hakemlerimize teşekkür ediyor; siz değerli okuyucularımıza ufuk açıcı bir okuma deneyimi diliyorum.

Saygılarımla
Prof. Dr. Muhammet Fatih GENÇ
Özel Sayı Editörü

EĞİTİM FELSEFESİ AÇISINDAN YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNE DAİR BİR OKUMA: POTANSİYELLER VE RİSKLER

Hasan ÖZALP*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 22 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Özalp, Hasan. "Eğitim Felsefesi Açısından Yapay Zekâ Teknolojilerine Dair Bir Okuma: Potansiyeller ve Riskler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 1-28.

DOI: 10.33415/daad.1589876

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 22 November 2024, **Accepted:** 19 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Özalp, Hasan. "A Reading of Artificial Intelligence Technologies in Terms of Philosophy of Education: Potentials and Risks". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 1-28

DOI: 10.33415/daad.1589876

Öz

Bu makale, yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin eğitim felsefesi açısından sunduğu potansiyelleri ve riskleri analiz etmektedir. Eğitim felsefesi, eğitimin amaçlarını, yöntemlerini ve topluma etkilerini inceleyen bir disiplindir. Yapay zekâ, bilgiye hızlı erişim, bireyselleştirilmiş öğrenme, eleştirel düşünce gelişimi ve demokratik toplum oluşturma gibi önemli fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca, eğitimde eşitlik sağlayarak bilgiye erişimi küreselleştirebilme potansiyeline sahiptir. Ancak YZ'nin kontrolsüz kullanımı ciddi riskler de taşımaktadır. Bireyselliğin kaybı, duygusal ve sosyal yeteneklerin zayıflaması, eleştirel düşüncenin azalması ve eğitimin ticarileşmesi bu risklerden bazılarıdır. Ayrıca, dijital gözetim

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye. ozalphan66@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-1487-9509. Prof. Dr., Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy, Ankara, Türkiye. ozalphan66@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-1487-9509.

mekanizmalarının bireysel özgürlükleri tehdit etmesi ve bilgi manipülasyonunun artması gibi etik sorunlar da ortaya çıkabilir. Ayrıca YZ'nin eğitime olumlu katkılar sağlayabilmesi için etik ve hukuki çerçevelerle düzenlenmesinin önemini vurgulamaktadır. Makalede, YZ'nin sunduğu fırsatlar ve risklerin dengeli bir şekilde ele alınarak eğitim sistemlerinde yapıcı bir dönüşüm gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Devletlerin, bu teknolojilerin faydalı bir şekilde kullanılabilmesi için ortak kurallar belirlemeleri önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Felsefesi, Eğitim, Yapay Zekâ, Eğitim Teknolojileri.

A Reading of Artificial Intelligence Technologies in Terms of Philosophy of Education: Potentials and Risks

Extended Abstract

This article examines the potentials and risks of artificial intelligence (AI) technologies from the perspective of educational philosophy. Educational philosophy is a discipline that questions the methods, aims, and societal impacts of education. AI offers significant opportunities, such as rapid access to information, personalized learning, fostering critical thinking, and building a democratic society. Additionally, AI can promote equality in education by enabling global access to knowledge.

One of the most significant potentials of AI is personalized learning. By addressing individual differences among students, this approach customizes learning materials to make the process more efficient. It aligns with the principles of pragmatism and constructivist philosophies. Furthermore, AI has the potential to encourage critical thinking. By supporting alternative perspectives and interdisciplinary studies, AI can expand the boundaries of learning and foster the emergence of creative ideas. However, the uncontrolled use of AI brings numerous risks. One of the foremost concerns is the loss of individuality. AI systems often focus on generalized data patterns, disregarding individual differences and reducing learners to mere data points. This contradicts the existentialist and pragmatic educational philosophies, which emphasize personal freedom and self-expression. Additionally, the overuse of AI can weaken social and emotional skills. As empathy and communication bonds between individuals are disrupted, people may experience social isolation and loneliness.

Another critical risk is the weakening of critical thinking. AI often presents information in pre-packaged formats ready for consumption, which can discourage students from questioning knowledge and hinder their creative thinking skills. AI-driven virtual learning environments may also impede experiential learning, preventing students from engaging meaningfully with the real world and developing strong connections with their surroundings.

Ethical and justice-related issues also overshadow the use of AI in education. Risks such as digital surveillance and violations of privacy threaten individual freedoms. This situation can be explained through Foucault's concept of the "Panopticon," where individuals feel constantly monitored, leading to restrictions on their autonomy. Additionally, manipulation and misinformation facilitated by AI technologies create opportunities for misuse. The spread of false information and the replacement of reality with simulations can erode trust in knowledge.

The commercialization of AI is another significant challenge. The high costs associated with AI-based educational tools can limit access for economically disadvantaged individuals, exacerbating inequalities in education and

undermining social justice. Moreover, the commercialization of AI in education could shift the focus from its fundamental mission of fostering intellectual and moral development to a profit-driven approach.

The article emphasizes the necessity of ethical and legal regulations to ensure the effective and ethical use of AI in education. Governments and educational institutions are urged to establish common principles for AI integration. These principles should prioritize core values such as equality, critical thinking, and individual development. Only by doing so can AI serve as a tool that enriches human experiences and contributes meaningfully to education.

In conclusion, the potentials and risks of AI in education must be carefully balanced. AI applications rooted in sound ethical and philosophical principles have the power to transform education. However, uncontrolled and unethical usage may pose a threat, restricting individual freedoms and commodifying education. Therefore, AI's opportunities must be carefully evaluated and integrated into education systems in a way that fosters positive transformation.

Keywords: Philosophy of Education, Education, Artificial Intelligence, Educational Technologies.

Giriş

İnsanoğlunun zihinsel yapısı ve ona eşlik eden merak duygusu onun bilgide ilerlemesini sağlamış ve bugünkü baş döndürücü ve hayret verici teknik ve teknolojik gelişmelerin oluşumuna imkân tanımıştır. Önce sayıyı icat eden insanlık onu parmaklarıyla saymış daha sonra hesap makinelerini geliştirmiş ve bugün de çok daha farklı modellerde sayı teorileri kurgulamış ve daha kompleks ölçme araçları geliştirmiştir. Öyle ki gelinen noktada insan zihnine entegre edilen mikroçipler vasıtasıyla yeni hesaplama teorileri ortaya konulmakta ve devam eden süreçte sibernetik organizmalara (siborg) ve oradan da insansı robot olarak ifade edilen humanoidlere kadar çok daha hayret verici, biraz da ürkütücü boyutlara ulaşması beklenmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde bilim ve eğitim felsefesi açısından insanın anlamı ve değeri ne olacaktır? İnsanı insan kılan, potansiyellerini keşfeden ve ona yeni bilgi ufukları açarak karakterini geliştirip şahsiyet inşa eden eğitim açısından bu teknik ve teknolojik ilerlemenin anlamı ve karşılığı nedir ve ne olmalıdır? İşte biz bu çalışmada teknik ilerlemenin kazandırdığı yeni bir form olan ve hala geliştirilen yapay zekânın eğitim felsefesi açısından insana kazandırdığı potansiyellerin ve risklerin ne olduğunu filozofların eğitim felsefesine dair görüşlerini referans alarak bir değerlendirmede bulunacağız.

1. Teorik Arka Plan: Paradigmal Çerçeve: Eğitim Felsefesinde Yaklaşımlar

Eğitim sürekli olarak değişim ve gelişim gösteren bir süreçtir. Bu süreç içerisinde şüphesiz yeni yöntemler, konular ve problemler ortaya çıkmaktadır. Aşağıda ele alacağımız üzere bu yöntemler ve konular beraberinde yeni potansiyeller ortaya çıkarmakta ve buna eşlik eden yeni riskler doğurmaktadır. Çağımızın yakalamış olduğu teknolojik ilerlemenin en güçlü enstrümanlarından biri olan yapay zekâ da benzer şekilde eğitime katkı sunmakta, öğretmen ve öğrencilerin görev ve sorumluluklarına dair fırsatlar sunmaktadır. Bu yeni gelişimin ortaya koyduğu fırsatlar yeterli ölçüde deneyimlenmediği için olumsuz etkilerinin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Bu potansiyelden hem yararlanılmalı hem de risklere yönelik tedbirler alınmalıdır. Şüphesiz bunu yapacak olan disiplin ise eğitim felsefesidir.

Eğitim felsefesi, eğitimin yöntemlerini, konusunu, yapısını ve amaçlarını inceleyen bir disiplindir. Bu bağlamda eğitimin teorik ve pratik anlamda değerini, birey ve toplum üzerine etkilerini inceler. Buradan hareketle de eğitime dair yeni yöntemler belirler ve dönemin beklentilerine uygun yapılandırma önerilerinde bulunur veya buna rehberlik eder.

Bu sorunlar ve amaçlardan hareketle tarihte birçok filozof, psikolog ve pedagog çeşitli teoriler, yöntemler, konular ve amaçlar belirlemişlerdir. Örneğin, eğitim salt bir bilgi transferi midir yoksa bireyde kimlik ve kişilik inşa eden bir eylem midir? Bireyin kendi potansiyellerini keşfetmesine mi imkân tanınmalıdır yoksa dışsal veya yönlendirilmiş bir gelişim mi sağlanmalıdır. Amaç bireyde karakter inşa edip erdemli insanlar mı yetiştirmektir, yoksa toplumsal ve kültürel beklentileri karşılayan bireyler mi yetiştirmektir? Birey özgür mü bırakılmalıdır yoksa sıkı bir disipline mi tabi tutulmalıdır? Eğitim, ne ölçüde sivil ve ne ölçüde devletin kontrolünde olmalıdır? Eğitim içeriklerini ve müfredatlarını kim hangi yöntem ve amaca göre ve hangi sınırlarda belirleyecektir? Fırsat eşitliği, eğitime ulaşılabilirlik, adalet ve pozitif ayrımcılık gerçekte var mıdır, olmalı mıdır ve ne ölçüde başarılabilmektedir? Eğitimde etik sorunlar ve ahlaki ilkeler nelerdir ve nasıl belirlenmelidir? Tüm bu ve benzeri sorunlar, tarihsel olarak konu üzerinde düşünen filozofların ilgilendiği problemlerdir. Yapay zekâ ile birlikte bu sorular baki kalmakta ancak içeriklerinde köklü

değişimler yaşanmaktadır. Sorunu doğru tespit etmek ve benzer soru(n)lara çözüm üretebilmek için tarihsel bilgi birikimini doğru tespit etmeli ve yorumlamalıdır. Biz de bu amaçla eğitim felsefesine dair farklı yaklaşımları ele alacağız ve daha sonra bunları referans alarak yapay zekâyı değerlendirmeye tabi tutup, olumlu ve olumsuz etkilerini inceleyeceğiz.

1.1. Eğitim Felsefesinin Temel Akımları

Eğitim felsefesi, eğitim faaliyetlerinin daha sistemli ve bilinçli bir şekilde yapılmasını sağlayan ve bu şekliyle eğitime eleştirel bir bakış açısı kazandıran bir disiplindir. Bu amaçla bir kısım filozoflar doğrudan bir kısmı ise dolaylı bir şekilde sistemlerinin bir parçası olarak eğitime dair düşünceleri ileri sürmüş ve çözümlenemelerde bulunmuştur. Bu başlık altında bazı önemli filozofların sistemlerini veya yaklaşımlarını ele alacağız.

1.1.1. İdealizm

Gerek felsefenin gerekse eğitim disiplininin en eski yaklaşımlarından biri idealizmdir. İdealizm “hakikatin nihai olarak fiziksel olandan ziyade zihinsel olduğunu ileri süren bir doktrindir. Mutlak idealizm, bu gerçekliğin onu karakterize eden kavramların doğasına göre nesnel bir şekilde ortaya çıktığı öğretidir.”¹ İdealist gelenekteki filozoflara göre hakikatin fiziksel dünyadan veya fenomenlerden bağımsız bir gerçekliği vardır. Bu sebeple onlar yöntemsiz olarak tümdengelim metodunu benimsemişlerdir. İdealizme göre hakikatin kendine özgü bir doğası olduğu için eğitimin amacı halihazırda zaten var olan ve fiziksel dünyadan bağımsız bir üst hakikate bireyin ulaşmasını sağlamaktır. Bazı filozoflar sistemlerinin özellikleri bakımından idealist geleneğe izafe edilmişlerdir. Bu bağlamda idealist geleneğin en önemli temsilcileri Berkeley (ö. 1753), Fichte (ö.1762), Hegel (ö. 1831) ve Schelling (ö. 1854) gibi filozoflar olsa da hiç şüphesiz kurucu düşünürü hocası Sokrates’in yolundan giden Platon (M.Ö. 427-347)’dur. Sokrates ise kendine ait meşhur “Sokratik Yöntemin” de kuramcısıdır. O bireylere bazı sorular sorarak akıl yoluyla cevaplar bulmasını istemiş ve bir anlamda zihnin hakikate sahip olduğunu ve doğru sorularla bunu doğuracağını varsayarak eleştirel düşünmeyi teşvik etmiştir. Sokrates öğrencilerin doğru yanıtlar bulmasını sağlamak için bir tez ileri sürmez, sadece onlara

¹ Christopher Winch - John Gingell, “Idealism”, *Key Concepts in Philosophy of Education* (Florence KY, USA: Routledge, 1999), 109.

eksik ya da hatalı bulduğu noktalarda sürekli sorular sorarak rehberlik ederdi. Böylece kişi hakikati kendisi bulur. Sokrates'in uyguladığı bu yöntem, eleştirel düşünmeyi teşvik etmeye yönelik temel bir araçtır ve modern eğitimde hâlâ etkisini sürdürmektedir.²

Bu epistemik bakış açısını benimseyen Platon, *Devlet* adlı eserinde insan ruhunun düşünme, arzu ve cesaret olmak üzere üç güçten oluştuğunu ve en yüksek mükemmelliğe ulaşmak için tüm bunların denge halinde bulunarak bilgelik, iffet, yiğitlik ve adalet olmak üzere dört temel erdemi doğurması gerektiğini savunur.³ Platon'a göre nasıl ki metaller tunç, bakır, demir, gümüş ve altın gibi farklı niteliklere sahipse insanlar da benzer şekilde farklı tabiatlara sahiptir. Metaller analojisi olarak ifade edeceğimiz bu yaklaşıma göre metaller nasıl ki doğalarına uygun yerlerde kullanılıyor ise insanlar da doğalarına uygun yerlerde istihdam edilmelidir. Altın gibi yüksek değere sahip yüksek karakterde insanlar bilgedir ve yönetici olmalıdır.⁴ Nihai olarak filozof mağara metaforu ile insanın bilgi ile aydınlanarak cehaletten kurtulacağını ve hakikate erebileceğini savunmuştur.⁵

6 | db

Daha sonra bu ekolden gelen filozoflar da benzer şekilde mutlak gerçeğin fiziksel dünyadan bağımsız bir yapıya sahip olduğu bir ideali benimsemişlerdir. Dolayısıyla eğitimin ulaşacağı gerçeklik bir idealdir ve yüksek bir ülküdür.

1.1.2. Realizm

Felsefi geleneğin belki de adına uygun olarak en gerçekçi; uygulanabilir ve sürdürülebilir ekollerinden biri de realizmdir. Realizm varlıkların hakikatinin zihinden bağımsız somut gerçeklikte bulunduğunu kabul eder. Buna göre eğitim, bireylerin gerçek bir varlığa sahip olan fenomenler dünyasını tanımasıdır. Böylece kişi etrafını kuşatan dünyayı tanır ve ona uyum sağlamaya çalışır. Bu akımın en önemli temsilcileri Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve John Locke (ö. 1704)'tur.

Aristoteles'e göre eğitimin amacı bireyin başta kendi doğasını tanıyarak erdemli bireyler yetiştirmektir. Bu sebeple eğitim

² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 (Sofistlerden Platon'a)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 2/119.

³ Platon, *Devlet*, çev. Eyuboğlu Sabahattin - Cimcoz M. Ali (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 125.

⁴ Platon, *Devlet*, 111.

⁵ Platon, *Devlet*, 231.

çocukluk döneminde başlar. Çünkü çocuklukta kazanılan alışkanlıklar erdemini oluşmasına etki eder. Böylece eğitim bireyin akıl ve karakter gelişimine katkı sağlar.⁶ Yöntem olarak eğitim teorik (episteme) ve pratik bilgiyi (techne) birleştiren dengeli bir yaklaşımdır.⁷

Realizm geleneğinin bir devamcısı olan John Locke'a göre ise insan zihni doğuştan boş bir levhadır (*tabula rasa*). Eğitim ise bu levhayı doldurma sürecidir. Eğitimin amacı, akılcı düşünen özgür bireyler yetiştirmektir. Fakat özgür bireyler yetiştirmenin belirli ilkeleri vardır. Öncelikle bir rehber eşliğinde çocuk yetiştirilmeli ve önce beden sağlığından başlayarak zihinsel gelişime doğru ilerlenmelidir.⁸

Görüldüğü gibi her iki filozof da insanın doğuştan bir bilgiye değil de bilme potansiyeline sahip olduğunu savunmakta ve eğitimin amacının bu potansiyeli açmak olduğunu kabul etmektedir. Her iki realist filozof da felsefesinin özünü akılcı olmak olarak belirlerken Locke'da özgürlük daha baskın bir yer tutmaktadır.

1.2.3. Naturalistik Eğitim Teorisi

Aslında realist geleneğe benzemesine rağmen görece ondan ayrılan diğer bir felsefi yaklaşım ise naturalistik eğitim anlayışıdır. Bu yöntem eğitimin tabiat kanunlarına göre veya doğal yaşama ve insanın doğal gelişimine uygun şekilde şekillendirilmesi gerektiğini savunur. Bu görüşteki teorisyenlere göre eğitim insana özgü doğal süreçlerin desteklenmesidir. Bu teorinin realizme benzeyen yönü insanın doğuştan getirdiği potansiyelini keşfetmesi ve doğal eğilimlerini dikkate alması iken farkı bireyi çevresiyle uyum içinde geliştirmeye çalışmasıdır. Örneğin Locke felsefesinde birey eğitilirken bir eğitimcinin onu kontrol ve disipline etmesi gerekirken burada bireyin kendi doğasına uygun şekilde gelişmesi ve dışsal baskı ve doğal olmayan her türlü kontrolden mümkün mertebe uzak tutulması sağlanır. Daha çok çocuğun doğal bir ortamda yetişmesi gerektiğini merkeze alan bu teorinin önemli temsilcileri Jean J. Rousseau (ö. 1778), Herbert Spencer (ö.1903),

⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Ayraç yayınları, 1997), 65.

⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 114.

⁸ John Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme (I.-II. KİTAP)* (Ankara: Öteki yayıncılık, 1999), 95.

Johann Pestalozzi (ö. 1827) ve Maria Montessori (ö. 1952) gibi düşünürlerdir.

Jean-Jacques Rousseau, "*Emile veya Eğitim Üzerine*" adlı eserinde, çocukların doğuştan iyi olduğunu ancak toplumsal baskının onun yapısını bozduğunu söyler. Ona göre, "Her şey, Tanrı'nın elinden çıktığında iyidir fakat insanoğlunun elinde bozular."⁹ Doğa bir eğitici ve eğitimin çocuğun doğal gelişimini desteklemesi gerekir. Bu sebeple ne yetişkinlerin ne de toplumun çocuğun gelişimine müdahil olmaları gerektiğini, sadece çocukların kendi öğrenme süreçlerini keşfetmelerine izin verilmesi gerektiğini iddia eder. Bu sebeple eğitimin amacı bireyin doğal şartlarda kendi doğasına uygun, doğal yeteneklerine dayalı özgür insanlar yetiştirmektir.¹⁰

Maria Montessori (1870-1952)'ye göre eğitimin amacı çocuğun doğal gelişimini desteklemektir. Bu sebeple çocukların doğal çevreyi başka bir ifadeyle bilgiyi keşfederek öğrenmeleri sağlanmalıdır. Doğal olarak bunun gerçekleşmesi için eğitim ortamı çocukların bireyselliğini ve bağımsızlığını sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Ancak böyle bir ortamda çocuklar gözlem ve keşif yapar.¹¹

1.2.4. Pragmatizm

Bir düşüncenin daha çok pratikte ortaya çıkan sonuçlarıyla ilgilenen pragmatizm eğitim felsefesi geleneğinde bireylerinden deneyim yoluyla öğrenmelerinin ve öğrendikleriyle hayata uyum sağlamasının daha doğru olduğunu savunur. En önemli temsilcileri John Dewey (1859-1952) ve William James (1842-1910)'tir.

John Dewey'e göre eğitimin amacı bireyin pratikte yaşayacağı sorunlara çözüm üretebilmesi ve böylece toplumsal yaşamın daha iyi hale gelmesidir. Bunun için de kişinin daha sonra yaşaması muhtemel olayları deneyimlemesi gerekir. Yani eğitim sosyal yaşamda bireye yararlı olabilecek şeyleri kazandırmalıdır.¹² Bu sebeple okul küçük bir toplumsal modeldir ve bireye yaparak ve yaşayarak öğrenmeyi sağlar. Hayata yararlı şeyleri öğrenmek bu yaklaşımın temel ilkesidir.

⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Emile Or, On Education*, çev. Allan Bloom (Basic Books, 1979), 37.

¹⁰ Rousseau, *Emile Or, On Education*, 38.

¹¹ Maria Montessori, *Çocuk Eğitimi*, çev. Güler Yücel (Özgür yayınları, ts.), 117.

¹² John Dewey, *Democracy and Education*, 2001, 14.

1.2.5. Varoluşçuluk

İnsan varlığının onun özünden önce geldiğini ve insanın bu dünyada kendine özgü bir birey olarak var olmasının ne anlama geldiğini açıklamaya çalışan varoluşçuluk insanın sabit bir özünün olmadığını, gerçek dünyanın insan varlığından bağımsız olamayacağını savunur. Bu sebeple eğitim insanın kendi varlığını, anlamını ve özgürlüğü keşfetmesidir. Nietzsche (ö. 1900)'nin bu geleneğin oluşmasında kilit bir rol oynadığı kabul edilmekle birlikte en önemli temsilcileri Kierkegaard (ö. 1855), Camus (ö. 1960), Jaspers (ö. 1969), Marcel (ö. 1973), Heidegger (ö. 1976) ve Sartre (ö. 1980) gibi düşünürlerdir. Şüphesiz bu düşünürlerin tamamının görüşlerini burada açıklamamız mümkün değildir. Ancak bu düşünürlerin görüşleri nosyon olarak benzer niteliklere sahiptir. Bu sebeple biz sadece Martin Heidegger'in düşüncelerine değineceğiz. Heidegger, başyapıtı olan *Varlık ve Zaman* adlı eserinde eğitimin amacının insanın dünyadaki varoluşunu anlamaya ve keşfetmeye çalışması olduğunu dile getirir.¹³

1.2.6. Rekonstrüksiyonizm

db | 9

Son dönemlerin en aktüel felsefi yaklaşımlarından biri de Yeneden Yapılandırıcılıktır. Bu felsefeye sahip düşünürler göre eğitimin amacı, bireyleri çağın yaşamış olduğu sıkıntı ve bunalımlardan kurtararak toplumu yeniden inşa etmek ve daha iyi bir dünya yaratmaktır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin bir sonucu olarak XX. yüzyıl bir bunalıma girmiştir. Buna çözüm olarak eğitim toplumu yeniden inşa ederek insanları düşmüş oldukları bunalımdan çıkaracak bir araçtır. Eğitim bireylere kritik düşünmeyi öğretmeli, toplumsal sorunları çözmeli ve demokratik değerlerin gelişimine katkı sağlamalıdır. Bu akının en önemli temsilcileri Theodore Brameld (1904-1987) ve Paulo Freire (1921-1997)'dir. Rekonstrüksiyonizmin kuramsal temelini atan Brameld, *Güç Olarak Eğitim* (Education as Power) (1965) adlı eserinde, eğitimi, ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı, insan hakları, barış ve sürdürülebilir bir dünyayı inşa etmeyi sağlayan bir güç olarak görür. Brezilyalı bir eğitimci ve filozof olan Freire ise rekonstrüksiyonizmi eleştirel pedagoji ile birleştirmeye çalışmıştır. *Ezilenlerin Pedagojisi* (1970) adlı eserinde, eğitimin baskıcı sistemlere veya hükümetlere karşı bir özgürleşme aracı olduğunu savunur.

¹³ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan Ökten (İstanbul: Alfa, 2021), 332.

Yukarıda bahsi geçen tüm felsefi doktrinler ve eğitim felsefelerinin temel amacı bilen, sorgulayan, keşfeden, kendi varlığının farkında olan, kendisiyle, doğayla ve toplumla uyumlu erdemli bireylerin yetişmesini sağlamakla birlikte insanın ve toplumun daha anlamlı, huzurlu, mutlu yaşamasına katkıda bulunmaktır. Tüm bu yaklaşım çeşitlilikleri hayatı daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Bugün birçok ülkede bu yaklaşımlar eğitim modeli olarak kabul edilmekte ve eğitim müfredatlarına uygulanmaktadır. Bu durumda yeni teknolojik bir gelişme olan yapay zekâ bu eğitim felsefelerini nasıl etkilemekte veya bu felsefi yöntemler açısından yapay zekâ nasıl bir potansiyel ve risk oluşturmaktadır?

2. Eğitim Felsefesi Açısından Yapay zekânın Eğitime Etkisi: Potansiyeller ve Riskler

İnsan biyolojik bir varlıktır ve yeme-içme, duyma, görme, hareket etme, sevmeye, öfke duyma, düşünme, bilme, algılama, karar verme, yorumlama, sorun çözme, ezberleme ve hatırlama gibi sahip olduğu tüm duyu ve duygulanımları doğal bir yapıya sahiptir. Bir de tüm bu niteliklere sahip olmasına rağmen şimdilik hiçbir biyolojik bir vasfı olmayan yazılım tabanlı makineler bulunmaktadır. İşte bu makinelerin ortaya koyduğu zekâ türüne veya makinelerin zekâsına yapay zekâ denilmektedir. Burada uzun uzadıya yapay zekânın ne olduğu değil de neler yapabileceği üzerinde durmak istiyoruz. Yine doğal bir zekanın ürünü olan ve yapay bir zekaya sahip olan bu makineler çok hızlı bir şekilde kapsamlı ve çeşitlilik arz eden bilgi üretmektedirler. Bu özelliğiyle de kendilerini var eden doğal zekaya meydana okumaktadırlar. Yapay zekânın kontrol edilebilirliği ve ürettiği bilgilerin doğruluğu ve değeri başlı başına bir çalışma konusudur. Hiç şüphe yok ki yapay zekâ bahsi geçen bu kaygıları aşacak bir gelişme göstermektedir. Bizim burada konu edindiğimiz problem yapay zekânın ürettiği bilginin doğal bir zekaya sahip insan tarafından ne ölçüde kullanılabileceği, dönüştürüleceği veya faydalanılacağıdır. Başka bir ifadeyle yapay zekâ insanın bilgisini artırmasına, kendisini tanımaya, doğal çevre ve toplumla uyum halinde yaşamasına, karakter inşa etmesine, daha mutlu ve huzurlu yaşamasına ne ölçüde katkıda bulunabilir? Yapay zekâ bir eğitimci, öğretmen veya pedagoğ olabilir mi? İnsana sunacağı katkılar nelerdir? Daha da önemlisi yapay zekâ bir eğitimci rolü üstlendiğinde kaygılanmamız gereken durumlar var mıdır? Bizce yapay zekâ hem eğitime katkı sunacak potansiyel/lere hem de ciddi risklere sahiptir. Şimdi sırasıyla bunları ele alalım.

2.1. Yapay Zekânın Vadettikleri: Potansiyeller

Potansiyel kavramı hem felsefenin ve eğitim biliminin üzerinde fazlaca durduğu hatta bir anlamda desteklediği bir kavramdır. Çünkü potansiyel, güç ve kapasiteye sahip olma anlamına gelir ki bu da kendi asli doğasını güçlendirme ya da özünü aktüelleştirme; güç uygulamaya ve eylemde bulunmaya yetkili olma anlamlarına gelir.¹⁴ Tüm bu nitelikler aynı zamanda hem insan doğasından hem de insanı eğiten sistemlerden beklenen vasıflardır. İşte tam da bu nokta da yapay zekâ insanı eğitme ve yetiştirmede ne tür bir güç ve kapasiteye sahiptir ve insan doğasında gizli olan hangi özellikleri dışarı çıkarıp aktüelleştirebilir? sorusunu sormamız gerekir. Şüphesiz yapay zekâ bu noktada sayısız potansiyele sahiptir ancak biz kendimizce öncelikli gördüğümüz bazı başlıklara odaklanacağız. Bunları bilgiye erişim, bireyselleştirilmiş öğrenme, etik ve entelektüel gelişim gibi ana başlıklar altında ele alabiliriz.

2.1.1. Bilgiye ve Aktüel Bilgiye Erişim ve Yapay zekâ

Bireylerin gelişimi ve yetişmesi açısından bilgiye erişim bilgiyi üretmek kadar önemli ve değerlidir. Bugün dünyada birçok ülkede fiziksel ve teknik alt yapı eksiklikleri yüzünden insanlar bilgiye erişmemektedir. Hatta temel eğitimi alamadıkları görülmektedir. UNESCO raporuna göre, dünya genelinde çocukların %88'i ilkökulu, ergenlerin %78'i ortaokulu, gençlerin ise %59'u liseyi bitiriyor.¹⁵ Yani dünya nüfusunun hala %12'si ilkökul, %22'si ortaokul ve %41'i lise eğitimini alamamaktadır. Hatta 2019 yılında UNESCO Sürdürülebilir Gelişme Hedefleri kapsama çerçevesinde yapılan yeni bir araştırma yöntemine göre 258 milyon çocuk, ergen ve gencin okul dışında olduğunu göstermektedir.¹⁶ 21. yüzyıl gibi bilginin ve tekniğin egemen olduğu bir çağda bu insanlar eğitimin temel aşamalarından biri olan ulaşılabilirlikten yoksun görünmektedir. Fırsat eşitliği açısından bu durum dijital teknoloji sayesinde aşılabilir bir durumdur. Küreselleşmeyi referans aldığımızda yapay zekâ tabanlı eğitim modelleri ile bu insanlara eğitimin olanakları daha rahat bir şekilde ulaştırılabilir.¹⁷

¹⁴ Ahmet Cevzici, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma yayınları, 2005), 1367.

¹⁵ "Access", *GEM Report SCOPE* (Erişim 20 Kasım 2024).

¹⁶ UNESCO Institute for Statistics, "New Methodology Shows that 258 Million Children, Adolescents and Youth Are Out of School" (UNESCO, 2019), 1.

¹⁷ Global Education Monitoring Report Team, "Global Education Monitoring Report, 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms?" (UNESCO) (2023), 5.

Bununla birlikte yapay zekâ sadece belirli bir bilgiye ulaşılmasını sağlamamakta, aynı zamanda güncel bilgiye de hızlıca ulaştırmaktadır. Çünkü bilgi çok hızlı değişim ve dönüşüm geçirmektedir. Bu sebeple değişen dünyada sadece eğitime ulaşamayanlar için değil ulaşabilme imkanları olanlar için de aktüel bilgiye ulaşmak ayrıcalıklı ve değerli bir şeydir. Bir yerde üretilen ve sanal dolaşıma sokulan bilgiyi yapay zekâ hızlıca insanlara ulaştırma potansiyeline sahiptir.

Yapay zekânın bilgiye ulaşabilmede diğer bir önemli katkısı ise dil engelini ortadan kaldırabilmesidir. Dünyanın farklı bölgelerinde farklı alanlarda ve farklı dillerde öğretilen bilgiler o dile sahip olmayan insanlara yapay zekâ çeviri programları aracılığıyla kendi dillerine dönüştürülerek hızlıca aktarılmaktadır. Bu yöntem eğitimi küresel bir olgu haline getirebilir.

Eğitim açısından fırsat eşitliğine dayalı tüm bu potansiyeller yukarıda bahsi geçen eğitim felsefeleri açısından önemli ve değerlidir. Çünkü idealizm, realizm, varoluşçuluk, rekonstrüksiyonizm ve diğer tüm eğitim felsefeleri açısından insanın değerli ve eşit olduğu ısrarla vurgulanan bir durumdur. Hatta Aydınlanma felsefesini referans alırsak insanların tamamının bilgiye ulaşabilmesi istenen ve desteklenmesi gereken bir politikadır.

12 | db

2.1.2. Bireyselleştirilmiş Öğrenme

Bireyler farklı cinsiyetler, anlayış becerileri, kabiliyetler ve ekonomik imkanlara sahiptir. Bu da ister istemez her bir öğrencinin eğitimden istenilen ölçüde faydalanmasını engellemektedir. Bireyselleştirilmiş öğrenme, öğrenme düzeylerindeki bireysel farklılıklara saygı duyarak ama bu farklılıkların oluşturduğu problemleri de aynı zamanda gidererek veya minimize ederek yapılan bir öğrenme türüdür. Yapay zekâ veya dijital eğitim teknolojileri her bir bireyin kendine özgü öğrenme kabiliyetini, tarzını ve hızını referans alarak kişisel bir öğrenme ortaya çıkarabilir ve bu farklılıkları ortadan kaldırabilir. Öğrenme sürecinin kişisel bir hale gelmesi aynı zamanda öğrenmeyi de verimli kılar.

Yapay zekâ aracılığıyla bu tür bir öğrenme yaklaşımı, bireyin potansiyellerini en üst düzeye çıkarır ve bu yöntem hem pragmatizm hem de empirizm açısından doğru ve yerinde bir yaklaşımdır. Böylelikle öğrencinin öğrenme materyalleri optimize edilir ve öğrenciye kişisel deneyim kazandırılmış olur. Bu durum

aynı zamanda bireyin bilgiyi kendi deneyimlerine dayalı olarak inşa etmesini salık veren ve bireyin öğrenme sürecinde aktif olarak bulunmasını kabul eden konstrüktif (yapılandırmacı) felsefe açısından da desteklenen bir durumdur.

2.1.3. Eleştirel Düşünme ve Yeni Paradigmalar

Analitik düşünme, bir problemi onu oluşturan önerme veya parçalara ayırarak anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Bir anlamda dekonstrüksiyon olarak da ifade edebileceğimiz bu yapı-söküm yöntemi problemi veya yapıyı oluşturan parçaların doğru tanınmasıyla problemin de anlaşılmasını sağlar. Fakat bu tek başına yeterli değildir. Diğer taraftan kritik bir düşünmeye de ihtiyaç vardır. Eleştirel düşünme ise, bir önermenin veya problemin titiz, dikkatli ve sistemli bir şekilde tartışmaya açarak tahkike tabi tutulmasıdır. Bunun yolu da mevcut iç ve dış tutarlılığını tespit etmek, imkanını sorgulamak ve alternatif açıklama modelleriyle kıyaslamaktan geçer. Bir anlamda problemi kuşku altında yargılamaktır. Aristoteles, Farabi (ö. 950), Descartes (ö.1650) ve Kant (ö. 1804) gibi rasyonalist filozoflar bir düşüncenin doğru anlaşılması ve temellendirilebilmesi için eleştirel düşünceye tabi tutulması gerektiğini savunurlar. Benzer durum natüralist ve varoluşçu filozoflar için de geçerlidir. Çünkü bu sayede birey kendini ve etrafını tanır ve daha anlamlı yaşar. Eğitim felsefesi açısından da öğrencinin/bireyin eleştirel düşünceye sahip olması istenir. Ancak bu şekilde kişi gerçek bir bilgi edinmiş olabilir. Eleştirel düşünce aynı zaman da yaratıcı bir zihin inşa eder ve böyle bir zihin yeni fikirlerin ortaya çıkmasına imkân tanır. Bu da insanlığın bilgi, bilim ve medeniyette ilerlemesini ve gelişmesini sağlar. Bu bağlamda yapay zekâ bilgi meraklılarına eleştirel düşünme imkânı sunar ve yeni ufuklar açar. Çünkü yapay zekâ üzerinden alternatif bilgi teorileri, farklı bakış açıları ve yeni öneriler öğrenilebilir. Bugün herhangi bir yapay zekâ aracına girdiğimizde bunu rahatlıkla test edebiliriz.

2.1.4. Öğrenmenin Sınırlarını Genişletme ve İlişkilendirme

Aydınlanma felsefesi sonrası modernite döneminde bilimler tümevarımsal yöntemin de etkisiyle atomize olup parçalandılar. Antik dönemde felsefenin çatısı altında yer alan fizik, kimya, biyoloji, tıp ve astronomi gibi bilimler birbirinden ayrılarak modern dönemde müstakil bir disiplin halini aldı. Bu durum şüphesiz bilimsel ilerlemeyi hızlandırdı ve yeni gelişmelere ufuk açtı. Çünkü her bir

bilim yöntemi, konusu ve amacı itibariyle birbirinden ayrı görülmekteydi. Fakat modern döneme gelindiğinde bilimlerin bütünleşik yapısının bozulup müstakil hale gelmesi sadece ontolojik değil epistemolojik indirgemeye neden oldu. Bu da bizim başka problemlerle yüzleşmemize alan açtı. Çünkü doğa ve hakikat indirgenemez bir bütün olarak vardı ve bilimlerin bu ayrışık yapısı hem tabiatın bütünlüğünü bozuyor hem de gerçekliği bütüncül olarak görmemize engel oluyordu. Bu sebeple sistemin bir bütünlüğe sahip olduğunu; parçalarının veya tikel özelliklerinin sistemi bütünüyle ifade etmeyeceğini ve sistemin parçasına indirgenerek açıklanamayacağını veya bu tür bir anlama ve açıklamanın yetersiz olduğunu iddia eden holistik¹⁸ bakış açısı yeniden önem kazanmaya başladı. Bu holistik bakış bilimlerin birbirleriyle iletişim ve etkileşim halinde olduğunu ve gerçek bilgiye disiplinler arası çalışmalar ile ulaşılabileceğini kabul eden interdisipliner çalışma yöntemlerine alan açtı. Bugün yapay zekânın en önemli yanı farklı disiplinlere ait bilgilerin birbirleriyle ilişkilendirilerek açıklanmasını sağlamaktır.¹⁹ Bu sebeple yapay zekâ bilgiyi farklı yöntemlerle, değişik formlarda ele almamıza imkân tanımaktadır. Çünkü bir insanın birden fazla disiplininde uzman olması ve onlara ait bilgileri hafızasında tutması mümkün olmadığı için kendi başına disiplinler arası ilişkilendirme ve çıkarım yapması mümkün değildir. Bu durum aynı zamanda bir problemi ele alırken birden fazla disiplini sınırlı bir şekilde bir araya getiren multidisipliner yöntemlere de imkân tanımaktadır. Bu sayede araştırmacılar daha doğru sonuçlara ve ufuk açıcı yorumlara sahip olacaklardır. STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) bunun en güzel örneğidir. Nihayetinde transdisipliner olarak ifade edilen disiplinler ötesi bir yaklaşım araştırmada derinliği ve kavramsal üretimi sağlayarak öngörülmesi zor problemleri çözecektir.²⁰ Bu yaklaşımlar bugün hemen hemen birçok disiplinde uygulanmaya başlamıştır. Fakat bize bu yöntemleri uygulama kolaylığı sağlayan şey yapay zekâ tabanlı teknolojik gelişmelerdir.

¹⁸ Laird Addis, "Holism", *Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 390-391.

¹⁹ Bernard C.K. Choi - W.P. Pak Anita, "Multidisciplinarity, Interdisciplinarity and Transdisciplinarity in Health Research, Services, Education and Policy: 1. Definitions, Objectives, and Evidence of Effectiveness", *Clinical and Investigative Medicine* 29/6 (2006), 352-356.

²⁰ Alvargonza'lez David, "Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Transdisciplinarity, and the Sciences", *International Studies in the Philosophy of Science* 25/4 (2011), 394.

2.1.5. Sorumluluk Bilincinin Gelişimi ve Yapay zekâ

Sorumluluk bilinci insana ait yüksek ahlaki değerlerden biridir. Maalesef günümüzde farklı sektörlerde çalışan birçok insan ne kendine yüklenen sorumluluğun farkında ne de bu sorumlulukları yerine getirme bilincine sahiptir. Felsefi olarak bu konuya en çok odaklanan filozoflardan biri Immanuel Kant'tır. Kant, ödev etiği olarak ifade edebileceğimiz deontolojik etiğin de kurucusudur. Kant'a göre Kant'ın maksimlerinden birisi "*Öyle eyle ki, senin istemenin maksimi, hep aynı zamanda genel bir yasamanın ilkesi olarak da geçerli olabilsin*"²¹ şeklindedir. Bunu gerçekleştirmek için kişinin kategorik imperatif olarak ifade ettiğimiz koşulsuz buyruklara uyması gerekir.²² Bu şekilde davranmak kişiyi önemli bir erdem olan sorumluluk sahibi yapar.

Benzer bir durum egzistansiyal felsefe içinde geçerlidir. Örneğin Sartre'a göre sorumluluk sahibi olma kişinin varoluşunu keşfetmesine ve potansiyellerini geliştirmesine de etki eder. Ona göre "*insan hürdür, hür olmaya mahkumdur, çünkü o kendini kendisi yaratmış değildir. Öte yandan yine hürdür, çünkü bir kez yeryüzüne atılmış olarak, yaptığı her şeyden sorumludur.*"²³

Aristoteles, Nietzsche ve Levinas (ö. 1995) gibi birçok düşünüründe benzer kanaatlere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple eğitimin önemli görevlerinden biri bireyde sorumluluk bilincini geliştirmektir. İnsanın sorumluluklarını yerine getirebilmesi için bazı ön koşulların olması gerekir. Bu koşullardan ilki bireyin özgür olması yani özgür bir iradeye sahip olması,²⁴ ikincisi ise yaptığı işin mahiyetini; nicelik ve niteliklerini biliyor olmasıdır. Üçüncüsü ise kişinin yaptığı işe yüklediği anlam ve değerdir. Birinci önkoşul şüphesiz hukuki otoritelerin dahilindedir. Ancak kişinin yaptığı işi bilmesi ve ona anlam ve değer yüklemesi eğitimin görevidir. Bu noktada yapay zekâ sorumluluk bilincinin gelişimine katkı sağlayabilir. Bu bağlamda en başta bireyin karar verme sürecindeki ahlaki değerleri öğretebilir. Ayrıca kişi yapacağı iş ile ilgili doğru bir bilgiye sahip olduğunda işine sahiplenir, görevlerini nitelikli bir şekilde yerine getirir ve sonuçlarına katlanır.

²¹ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 199M.S.), 35.

²² Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 38.

²³ Jean Paul Sarte, *Varoluşçuluk -Egzistansiyalizm Bir Hümanizma mıdır?-*, çev. Emin Türk Eliçin (İstanbul: Hüsnü tabiat matbaası, 1967), 13.

²⁴ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 33.

Sorumluluk duygusu sadece kişinin yaptığı işlere yönelik bir tutumu da değildir. İnsan bilgi sayesinde çevreye karşı daha duyarlı, ahlaki değerlere daha saygılı ve topluma karşı kendini sorumlu hissedebilir. Bugün sosyolojik araştırmalar insanların bahsi geçen olgularda duyarsız olmasının nedenini cehalete bağlamaktadır.

İnsanın sorumluluk alanlarından birisi de dijital enformasyon ve iletişim çağında yaşamış olduğumuz manipülatif bilgidir. Birçok insan siyasi, ideolojik vs. nedenlerle dijital mecralarda ve sosyal medya gibi platformlarda yalan veya yanlış bilgiler yaymaktadır. Yapay zekâ artık bu bilgilerin yalan ve yanlış olduğunu tespit edebilecek kapasitededir. Onun bu özelliği insanları paylaştıkları bilgi/haberlerde daha duyarlı ve sorumlu olmaya sevk edebilir.

2.1.6. Bir Arada Yaşama Kültürü: Adalet Demokrasi ve Eşitlik

Adalet Platon'un dört temel erdeminden birisidir.²⁵ Platon'un doğru veya ölçü olarak kabul ettiği adalet bireyin, toplumun ve devletin uyması gereken bir erdemdir. Peki adalet niçin önemlidir. Platon için ölçü/adalet bir düzen ve ahengi ifade eder. Bu bireyin kendine hâkim olması anlamına geldiği gibi devletin de kendine hâkim olmasıdır.²⁶ Aristoteles'e göre adalet "devletin orta direğidir; çünkü siyasal topluluğun temeli *haktır* ve hak neyin adaletli olduğuna karar vermenin ayıracıdır."²⁷ Bu sebeple Aristoteles'e göre "devlette amaçlanan iyilik adalettir."²⁸

Her ne kadar bu filozoflar dönemleri itibarıyla demokrasiye pek sıcak bakmasalar da demokrasi kolektif karar alma yöntemidir. Bu bir devletin yönetiminde olabileceği gibi bir aile, grup veya şirketin yönetimi için de geçerli bir durumdur. Bu aynı zamanda karar alma süreçlerinde tüm bireylerin eşit hakka sahip olduğunu gösterir ki bu doğru/adil bir yaklaşımdır. Felsefenin ürettiği tüm kavramlar toplumun bir arada yaşamasına ve böylece daha güvenli ve huzurlu bir toplum olmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Amacımız burada bahsi geçen kavramları uzun uzadıya tartışmak değil ne olduklarına dair bir nosyon vermektir. Burada asıl sorulması gereken soru şudur: Yapay zekâ araçları, bahsi geçen kavramların

²⁵ Platon, *Devlet*, 125.

²⁶ Platon, *Devlet*, 129.

²⁷ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 10.

²⁸ Aristoteles, *Politika*, 91.

bireylerin zihinlerinde ve toplumda kurulmasına, geliştirilmesine ve içselleştirilmesine nasıl katkı sunabilir?

Bilindiği üzere yapay zekâ araçlarından çok geniş bir yelpazede yararlanılmaktadır. Yeniden yapısalıcıların savunduğu ve amaçladığı gibi yapay zekâ üzerinden gerçekleştirilen eğitimler aracılığıyla bireyler yaşadığı toplumu daha yakından tanıma, haklarını bilme, mağduriyetlerini giderecek hukuk yollarını tanıma gibi kavramları ve yöntemleri öğrenirler. Gerektiğinde hak kayıplarını sosyal medya platformlarında hızlıca kamuyla paylaşabilir ve sorunu giderecek otoritelere ulaşabilirler. Ayrıca bireyler organize olabilir, STK'lara katılabilir, fikirlerini daha geniş platformlarda paylaşabilirler. Şayet kişilerin yaptığı bu tasarruflar daha alt toplumsal katmanlara ulaştırılabilirse daha güvenli ve huzurlu bir toplum oluşturulabilir. Yapay zekânın bu özelliği hemen hemen tüm filozofların tasvip edeceği bir durumdur. Hatırlanacağı üzere Brameld'e göre eğitimin amacı ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak, insan haklarını korumak, barış aracılığıyla sürdürülebilir bir dünyayı inşa etmektir. İşte bu özelliği bakımından Brameld'e göre eğitim bir güçtür. Freire'e ise benzer kaygılardan dolayı *Ezilenlerin Pedagojisi* isimli bir eser kaleme almıştır. Fakat bunun birçok suiistimale ve manipülasyona açık bir durum olduğunu da dile getirmek gerekir. Bu problemi bir sonraki başlıkta ele alacağız.

2.1.7. Öğretmenlerin ve Öğrencilerin Desteklenmesi

Yapay zekâ araçlarının eğitimin temel unsurları olan öğrenci, öğretmen ve kurumların bazı iş yüklerini azaltarak öğrenme süreçlerini hızlandırabileceği de bir gerçektir. Bu bağlamda yapay zekâ eğitim için yeniden yapılandırmaçıların varsaydığı bir araçtır. İlkelere belirlenmezse bunun da eğitim için birçok risk barındırdığını ifade etmek gerekir.

Görüldüğü üzere belirli ilkeler ve etik prensipler çerçevesinde doğru kullanıldığı zaman yapay zekâ eğitime çok ciddi katkılar sunabilecek bir potansiyele sahiptir. Bunlar hem öğrenci ve öğretmen hem de toplum ve devletin yararına olacak şeylerdir. Biz yukarıda sadece şimdilik görülen ve deneyimlenen olgulara değindik. Gelecekte bunlar daha fazla hissedilecektir. Fakat ifade ettiğimiz gibi bu faydalar yapay zekâ araçları belirli ilkeler çerçevesinde kullanıldığında ortaya çıkmaktadır. Bu ilkelerden vazgeçilir ve yapay zekâ kontrolsüz bir şekilde tüketilirse insanlığı kaygılandırabilecek ve

ihmale gelmez ciddi riskler ortaya çıkacaktır. Şimdi bu riskleri ele alalım.

2.2. Yapay Zekâya Dair Kaygılar: Riskler

Bir önceki başlık altında yapay zekânın eğitime katkılarını ele aldık. Zaman zaman da belirli başlıklar altında yapay zekânın risklerine odaklandık. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki yapay zekâ bir eğitim-öğretim yöntemi değil öğretim teknolojisidir. Dolayısıyla her teknoloji kullanımında olduğu gibi bunun da kendi özgü riskleri vardır. Fakat hala gelişen ve gösterdiği gelişim ve büyümenin ortaya çıkardığı etkiler gözlemlendiğinde yapay zekâ ile ilgili yaygın ciddi risklerin de olduğu bir gerçektir. Ancak yapay zekânın gösterdiği gelişim ve etki belirli kullanım ilkeleri belirlenmediğinde bu risklerin diğer teknolojik gelişmelerden daha tehlikeli sonuçlar da doğuracağını göstermektedir. Şimdi mevcut kullanımların ortaya çıkardığı riskleri bazı felsefi düşüncelerin kaygı ve eleştirilerini de dikkate alarak inceleyelim.

2.2.1. Duyusal Yeteneklerin Zayıflaması

Yapay zekânın tamamen makine otomasyonlarına dayanması bir disipline eşlik eden insani duyguların yok olmasına etki edebilir. Çünkü normal eğitimde öğretmenler öğrencileri gibi insan oldukları için aralarında bir empati ilişkisi bulunmaktadır. Yapay zekâda sanal ve imitasyon bir duygusal etkileşim vardır. Özü itibariyle öğretmen rolünü taklit eden makine ile öğrenci arasında biyolojik, zihinsel ve duygusal eşitsizlik olduğu için yapay zekâ rehberlik ve duygusal desteği tam olarak sağlayamaz. Bu da zamanla öğrencinin duygusal ve sosyal zayıflamasına veya kaybolmasına neden olur. Bir başka ifadeyle makine insanı kendisi gibi bir varlığa dönüştürebilir. Bu durum tüm yanlarıyla insanı her şeye rağmen insan kalması gerektiğini savunan varoluşçu felsefenin ruhuna terstir. Çünkü eğitim sadece bilgi veren bir şey değil aynı zamanda insanın kendisini tanımasını ve anlam arayışını destekleyen bir sistemdir. Başarıları ve kusurlarıyla insan, insan olarak görülmelidir.

Nitekim Aristoteles, İbn Sina (ö. 1037), Gazzali (ö. 1111), Aquinas (ö. 1274) gibi düşünürler eğitimin bireyi sadece entelektüel olarak değil aynı zamanda duygusal ve sosyal olarak da geliştirmesi gerektiğini düşünür. Bu sebeple eğitim insana sadece teorik erdemleri değil pratik erdemleri de kazandırmalıdır. Aksi durumda çok şey bilen ama hissetmeyen ve duygulanmayan bir varlığa dönüşür

ki bu insan olmanın doğasına aykırıdır. Ama yapay zekâya dayalı öğrenme araçları insanın sadece zihinsel gelişimine etki etmektedir ve onunla duygusal bağ kuramamaktadır.

2.2.2. Bireyselliğin Kaybı

Yapay zekânın eğitime pozitif katkıları başlığında bireyselleştirilmiş öğrenmenin önemine dikkat çekmiştik. Gerekçe olarak ise insanların bireysel farklılıklarını ileri sürmüştük. Ancak yapay zekânın tam tersi etkiyi daha güçlü bir şekilde göstermek gibi bir riski de vardır. Şöyle ki yapay zekâ tabanlı bilgi kümeleri genel olarak toplumda yaygın olarak kullanılan eğilimleri ortaya çıkarır. Bu durumda kişiye özel farklılıklar genel olarak görmezden gelinir. Birey sadece bir veri olarak görülmeye başlar. Örneğin İngilizce de birey kelimesi bölmek anlamına gelen “divide” sözcüğünün başına “in” olumsuzluk eki getirilerek oluşturulmuş “in-dividual” yani bölünemeyen kelimesi ile karşılaşılır. Harari’nin de ifade ettiği gibi insan benliğinin bir araya getirilmiş parçalardan oluşmayıp aksine bütüncül bir varlık olduğunu ifade eder. “İddiaya göre bölünemeyen benliğimin özü, kendinden hiçbir şey kaybetmeden ya da kendine hiçbir şey katmadan bir durumdan diğerine varlığını sürdürebilir.”²⁹ Burada benlik ve bireysellik özdeş bir durumdur. Kişi bireyselliğini kaybettiği zaman görece insanîyetini de kaybetmeye başlar. Sartre gibi varoluşçu filozoflar ile Dewey gibi pragmatik düşünürler eğitimin bireyin özgürlüğünü ve kendini ifade etme yeteneğini geliştirmesi gerektiğini ısrarla vurgular. Bahse konu olan yapay zekâ ise kontrollü kullanılmadığında (tüketildiğinde) bireyselliği yok edebilir.

2.2.3. Sosyal Yeteneklerin Zayıflaması

Aristoteles’e göre insan doğası gereği sosyal bir varlıktır.³⁰ Çünkü insanlar toplumsal fizyolojik, biyolojik ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılarlar, empati kurarlar, insanlarla iletişim ve etkileşime girerler. Böylece bilgi potansiyellerini artırırlar, erdemlerini geliştirirler ve mutlu olurlar. Fakat yapay zekâ tabanlı tek kaynaktan beslenen insanlar sosyal izolasyona maruz kaldıkları için diğer insanlarla iletişim ve etkileşimden kopmaya başlarlar. Empati ve sosyal iletişimden uzak bireyler haline gelirler. Günümüzde maalesef internet bağımlılığı ergenleri sadece asosyal yapmamaktadır. Aynı zamanda

²⁹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev. Poyzan Nur Taneli (İstanbul: Kolektif kitap, 2016), 114.

³⁰ Aristoteles, *Politika*, 9.

asosyal olan ergenleri kopya çekme ve zorbalık ile başlayıp anne-babaya karşı gelme, hırsızlık, şiddet, istenmeyen cinsel ilişkiler, pornografi, kumar ve uyuşturucu kullanımı gibi yasa dışı işlere ve suçlara da sürüklemektedir.³¹ Yazarın şu tespitlerine ve önerisine katılmamak mümkün değildir:

Bu çalışmanın çıkarımı, siber dünyanın sanal olmadığı, aksine oldukça gerçek olduğu—aslında gerçek dünyamızın bir parçası olduğu yönündedir. Eğitimsel açıdan, gençler arasında internet kullanımının yaygınlığı ve popüleritesi nedeniyle internet kullanımı eğitimi üzerinde daha fazla durmalıyız.³²

2.2.4. Yalnızlık ve Yabancılaşma

Eğitim bir sosyalleşme ve toplumsal hayata hazırlanma ve katılma ortamıdır. Yapay zekâ gibi veya aynı nosyonla çalışan sosyal medya platformları kişinin farklı dil, kültür ve inançtaki insanlarla tanışmasına neden olabilmektedir. Fakat bu tanışma fiili olarak bir arada bulunmayla desteklenirse anlamlı kılınabilir. Kullanıcılar yaşam ortamlarını hiç terk etmeden sadece kaldıkları evlerinde hatta yatak odalarında bu tür bilgiye erişebiliyor ve hiçbir sosyalleşme yaşamıyorlar. Sadece sanal dostluk ve arkadaşlık ilişkileri kuruyorlar. Bilimsel araştırmalara göre uzun süre sanal ortamda yaşayan veya sosyal medya kullanan ergenlik çağındaki çocuklarda bağımlılık duygusu oluşmaya başlamaktadır. Bu da bireyselliğe, bireysellik yalnızlığa, yalnızlık ise yabancılaşmaya itiyor.³³ Çünkü dijital bir izolasyon yaşayan ve bağımlılık duygusu oluşan bireyler bir müddet sonra duygusal ve sosyal izolasyon yaşamaya ve toplumdaki soyutlanmaya başlar. Bu durum ise kişilerde kaygı bozukluklarına ve depresyona neden olmaktadır. Bu boyutta bir yalnızlaşma kişinin sosyal ve kültürel çevresiyle ve kendisiyle olan ilişkilerinin bozulması ve yok olması anlamına gelen yabancılaşmayı tetiklemektedir. Bu da hiçbir ebeveynin, eğitim sisteminin veya eğitimcinin arzu edeceği bir durum değildir.

³¹ Hing Keung Ma, "Internet Addiction and Antisocial Internet Behavior of Adolescents", *The Scientific World Journal* 11 (03 Kasım 2011), 2193.

³² Ma, "Internet Addiction and Antisocial Internet Behavior of Adolescents", 2193.

³³ Mustafa İnce - Mesut Yılmaz, "Ergenlik Çağındaki Çocukların Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarının Yalnızlaşmaya Etkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 8/2 (2020), 1139-1141.

2.2.5. Eleştirel Düşüncenin Zayıflaması

Daha önce ifade ettiğimiz gibi eleştirel düşünme, “bir önermenin veya problemin titiz, dikkatli ve sistemli bir şekilde tartışmaya açarak tahkike tabi tutulmasıdır.” Hemen hemen tüm felsefi sistemler eleştirel düşünme üzerine kuruludur. Yapay zekâ doğru kullanıldığında bir probleme dair alternatif yöntemleri ve çözüm önerilerini ortaya koyarak bireye gerçeğin tek boyutlu ele alınamayacağını öğretir. Eleştirel düşünmek için ise bireyin önünde alternatif yöntem ve bilgilerin olması gerekir. Oysa yapay zekânın mevcut eğitime yöntemi bilgi peşinde ki adayı tek tür bir bilgiye yöneltmesidir. Bunu yaparken ya doğru bilgiyi gizlemekte ya da sadece tek bir açıklama teorisini sunmaktadır. Bu da bireyin benliğini ve özgürlüğünü kaybetmesi, standartlaşması, eleştirel düşünceden yoksun olması yaratıcı düşünce kabiliyetinin yok olması ve yönlendirilmeye açık olmasıdır. Sokrates’in öğretme yöntemini hatırlarsak, düşünür yapay zekânın tam aksine kendisi hiçbir fikir beyan etmez sadece karşıdaki kişinin yanlış ve tutarsız ifadelerini kendilerine hatırlatarak kendini sorgulamasını isterdi. Yapay zekâ ise, öğrencilere bilgiyi paket halinde doğrudan tüketime hazır bir şekilde sunmaktadır. Bu ise öğrencilerin bilgiyi sorgulamadan almasına neden olabilir ve onu sadece bir tüketici formuna dönüştürebilir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Rousseau, bireyin eğitiminde doğal süreçlerin önemli olduğunu vurgular. Oysa yapay zekâ, öğrencileri algoritmalarla sınırlandırılmış eğitim modelleriyle eğittiği için bireysel yaratıcılığı ve doğal öğrenme potansiyelini yok edebilir. Bu durum eğitimde eleştirel düşünmenin zayıflamasına ve yok olmasına neden olabilir.

2.2.6. Deneyimsel Öğrenmenin Zayıflaması

Realist, natüralist ve pragmatist yöntemi savunan tüm düşünürler öğrenme sürecinde deneyimlemenin, yaşayarak öğrenmenin önemine vurgu yaparlar. Örneğin John Dewey, eğitimin deneyimin üzerine inşa edilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü öğrenme, ancak öğrencinin içinde bulunduğu dünya ile etkileşimde bulunmasına dayalıdır. Tüm bu söylenenlerin aksine yapay zekâ masa başında veya yataklarında uzanan çocuklara telefon ya da tabletleri aracılığıyla hayatta hiç duymadıkları ve göremeyecekleri teorik şeyleri öğretir. Bu da öğrencileri gerçekliğin salt sanal boyutuna yönlendi-

rir. Sonuçta öğrencilerin çevreleriyle anlamlı ilişki kurmalarını engeller ve bağlarını koparır.

2.2.7. İktidar Gözetim ve Özgürlük

Panoptikon, aslında hücrelerin radyal olarak dizildiği, böylece merkezi bir konumda bulunan bir gardiyanın bütün tutukluları görebildiği dairesel bir hapisane” demektir. Bu düşünceyi kullanıma sokan kişi Jeremy Bentham (ö. 1832)’dir. Bentham’a göre, merkezinde etrafındaki tüm hücreleri gören bir kule hapisanede mahkûmlar gözetlenip gözetlenmediklerini tam olarak bilmedikleri için sürekli gözetleniyor hissini yaşarlar. Zaten hapisanenin amacı da mahkûmların davranışlarını kontrol etmek için süreli gözleniyor hissi yaratmaktır. Bentham, Panoptikon’u “bir üst aklın, gücü elde etmesinin yeni bir modeli” olarak görürken Michel Foucault (ö. 1984)’ya göre ise bir toplum ve iktidar türünün ütopyasıdır. Foucault’ya göre “bir cezaevi olan panopticon aynı zamanda bireyselleştirici ve sürekli bir belgeleme sistemi de olmaktadır.” Panopticon teması -aynı anda hem gözetim hem de gözlem altında tutma hem güvenlik hem de bilgi hem bireyselleştirme hem de toplumsallaştırma hem soyutlama hem de şeffaflık- en ayrıcalıklı gerçekleşme yerini hapisanede bulmuştur.”³⁴ Foucault’ya göre böyle bir ortamda beden bir araçtır. Amaç insanın hem mal varlığı hem de hakkı olan özgürlükten mahrum bırakmaktır.³⁵ Çünkü sürekli izlenen ve gözlenen insan ve başka bir ifadeyle dikizlenen insan kendini rahat hissedemez ve özgür olamaz. Panoptikon’un bu araştırmaya konu olmasının nedeni yapay zekâ ve sosyal medya uygulamalarının kişilerin evlerinin sürekli gözlenen ve dikizlenen hücreye dönüştürülmesidir. Böyle bir dünyada insana en özgü alan olan mahremiyet alanı yok edilmiş ve özgürlükler kısıtlanmış olacaktır. Bu durum sadece öğretmen ve öğrenciler için değil aynı zamanda tüm bireyler için geçerlidir ve gelecekte insanlık için büyük bir tehdit gibi görünmektedir. Dahası Foucault’ya göre, bilgi ve eğitim iktidar ilişkilerinin bir dışavurumudur. Yapay zekâ, eğitimin merkezinde daha fazla etkiye sahip oldukça gözetim mekanizmalarına dönüşecek ve bireyler hakkında daha fazla veri toplayacaktır. Tüm bunlar post-panoptikon olarak ifade edilebileceği gibi eğitimde bir tür “dijital panoptikon” olarak da tanımlanabilir.

22 | db

³⁴ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge yayınları, 1992), 314.

³⁵ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 12.

Benzer kaygıları Foucault'nun öldüğü yılla aynı isme sahip *1984* adlı romanda George Orwell (ö. 1950) dile getirir. Distopik bir toplumda tüm bireyler “büyük birader sizi gözetliyor” duygusuyla yaşar ve hakikaten gözetlenmektedirler. Durumu Orwell şöyle betimler:

Hiç kuşkusuz, ne zaman izlendiğinizi anlamamız olanaksızdı. Düşünce Polisi'nin, kime ne zaman ve hangi sistemle bağlandığını kestirmek çok zordu. Herkesi her an izliyor da olabilirlerdi. Ama size istedikleri zaman bağlanabildikleri açıktı. Çıkardığımız her sesin duyulduğunu, karanlıkta olmadığımız sürece her hareketinizin gözetlendiğini varsayarak yaşamak zorundaydınız; zorunda olmak ne söz, artık iç-güdüye dönüşmüş bir alışkanlıkla öyle yaşıyordunuz.³⁶

Böyle bir gözetim toplumunda ne eğitimden ne bireysellikten, özgürlükten ve varoluştan bahsedilemez. İnsanların sadece doğru eylemlerde bulunma değil hata yapma hakları da olmalıdır.

2.2.8. Eğitimin Makineleşmesi ve Derin Anlam Arayışının Kaybı

db | 23

Tartışmasız tüm felsefi doktrinlere göre bilgi sadece insanın yüklendiği teorik bir kazanım değil aynı zamanda pratik yaşamda erdemi, sanatı, hukuku vs. inşa etmesi gereken bir eylemdir. Yapay zekâ tabanlı eğitim teknolojisi bilgiye veya bilgi çeşitliliğine hızlı ulaşımı sağlasa da elde edilen bu bilgiler nicelik ve nitelik açısından sorunlu olabilmektedir. Bu durum birkaç probleme neden olmaktadır.

a) Bilgiye maruz bırakılma: Yapay zekâ tabanlı platformların etkisiyle bilgi tümüyle mekanikleşir ve dijitalleşir. Bu aşamada bireyler ihtiyaç duydukları bilgiye değil yapay zekâ algoritmalarının ürettiği ve istemsiz şekilde önlerine çıkan bilgilere maruz kalır. Bu tür bilgilerle bireyler yeni bilgiler üretmeyeceği gibi, bilim sanat, edebiyat gibi alanlara da katkı sağlayamaz.

b) Yanlış bilgi sorunu: Yapay zekâ platformlardan elde edilen bilgiler her zaman doğru olmayabilir. Hatta bazen manipülatif de olabilir. Dolayısıyla internetten alınan bilgilere her zaman güvenmemek gerekir.

³⁶ Geroge Orwell, *1984*, çev. Celal Üster (İstanbul: Can yayınlar, 2016), 15.

c) Yüzeysel ve faydasız bilgi sorunu: Dijital dünyada bireyler her alanda bilgiye sahip oluyorlar ama bu bilgiler derinliği olmayan dolayısıyla yüzeysel bilgilerdir. Dolayısıyla bunlar hem birey hem de uzmanları açısından sorun çıkaracak niteliktedir. Örneğin kişi kendin de gördüğü basit bir rahatsızlığı merkeze alarak kendisine kanser teşhisi koyabilmektedir.

d) Şahsiyet inşa etmeyen bilgi: Bireyler gereğinden fazla bilgiye hızlıca ulaştıkları için bu bilgiler kişide bir şahsiyet ve karakter kazanımı sağlamamaktadır. Dolayısıyla bu tür derinleştirilmemiş bilgidен hareketle hiçbir birey hayata dair bir sorgulama ve anlam arayışında bulunamaz.

2.2.9. Etik ve Adalet Sorunları

Modern dönemde ahlak, siyaset ve hukukun önemli düşünürlerinden biri olan John Rawls (ö. 1971) ortaya koyduğu adalet teorisinde eğitimin fırsat eşitliğine dayanması gerektiğini ifade etmiştir. Düşünür ekonomik şartların, sınıfsal farkların ve kültürün kişilerin bilgi kazanımlarına engel olmaması gerektiğini savunur.³⁷ Bu doğru ve yerinde bir tespittir. Tarihte ve hala günümüzde ekonomik açıdan imtiyazlı sınıflar daha kaliteli eğitim alırken ekonomik gücü olmayan bireyler veya devletler bu rekabette geri kalmaktadır. Eğitimde benzer durum yapay zekâ bilgi teknolojileri için de geçerlidir. Yapay zekâ platformları devasa bir bilgi potansiyeline sahiptir. Fakat şu bir gerçek ki tüm teknolojiler de olduğu gibi bu teknolojilerde ciddi maliyetler gerektirmektedir. Bu sebeple yeterli ekonomik güce sahip olmayanlar için yapay zekâ erişilebilir olmadığı gibi dezavantajlı hale gelmektedirler. Bu da sosyal, siyasal, kültürel ve teknik rekabet açısından kabul edilebilir bir şey değildir ve eşitsizlikleri daha da derinleştirir. UNESCO hazırladığı raporda tarihsel problemlerin devam ettiğini tespit eder nitelikte eğitim harcamalarının eşit olması gerektiğine dikkat çekmektedir.³⁸

2.2.10. Yapa Zekâya Dayalı Eğitimde Manipülasyon

Manipülasyon kavramı bu yüzyılda kazandığı değere muhtemelen hiçbir çağda sahip değildir. Manipülasyon bir çeşit yönlendirme ve etkileme tekniğidir. Çağımızda bir kısım devletler,

³⁷ John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, çev. Vedat Ahsen Coşar (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 101-102.

³⁸ "Education Spending Should Focus on Equity", *GEM Report SCOPE* (Erişim 21 Kasım 2024).

siyasi ve ideolojik hareketler dijital platformlarda yalan veya yanlış bilgiler kullanarak insanların zihinlerini etkilemekte, davranışlarını şekillendirmekte ve çoğu kez de kötüye kullanmaktadır.

Simülakrlar ve Simülasyon, Fransız filozof Jean Baudrillard (ö.2007) tarafından kaleme alınan bir eserdir. Kitap, Baudrillard'ın postmodernist düşünceye katkıda bulunduğu önemli çalışmalarından biridir. Baudrillard bu eserde simülakr ve simülasyon kavramları üzerinden yaşadığımız çağı okumaya çalışır. Eserde Baudrillard, simülakr kavramıyla bilinen ve yaşanan bizatihi gerçekliği ifade ederken simülasyon kavramıyla gerçekliğin yerini tutan her türlü şeyi ifade etmektedir. Tıpkı bir ülke ve ülkenin haritası gibi.³⁹ Fakat gelinen aşamada gerçek onu taklit eden simülasyon ile yarışamayacak duruma gelmiştir. Çünkü gerçek ile simülasyon arasındaki düşsel, kavramsal ve metafizik bağ tamamen kopmuştur ve simülasyon sürekli olarak yeniden üretilen hipergerçeğe dönüşmüştür. Böylece bilinç, gerçeği ve gerçeğin taklidi olan simülasyonu ayırt edemez hale gelmiştir. Simülasyon gerçeğin ne olduğunu tamamen unutturacak bir konumdadır. Baudrillard'ın temel kaygısı “gerçeğim bir daha asla geri dönmeyecek olmasıdır.”⁴⁰

Bundan böyle bir varlıkla çeşitli görünüşleri; gerçekle gerçek kavramına özgü bir ayna/yansıma (metafizik) olmayacaktır. Bundan böyle gerçekle gerçek kavramı arasında düşsel bir beraberlik de olmayacaktır. Çünkü genetik minyatürleştirme denilen şey, simülasyon evrenine özgü bir boyuttur. Günümüzde gerçek artık minyatürleştirilmiş hücreler, matrisler, bellekler ve komut modelleri tarafından üretilmektedir. Bu sayede gerçeğin sonsuz sayıda yeniden üretimi mümkün olmaktadır. Bundan böyle rasyonel bir gerçeğe ihtiyacımız olmayacaktır zira “gerçek” ideal ya da negatif süreçlerle başa çıkabilecek (boy ölçülebilecek) bir durumda değildir. Artık işlemsel bir gerçek vardır. Aslında gerçek bu değildir çünkü onu sarıp sarmalayan bir düşsellikten yoksundur. Bu atmosferden yoksun bir hiperuzamda kombinatuvar modellere benzeyen, sentetik bir şekilde üretilmiş gerçek, diğer adıyla hipergerçektir.⁴¹

³⁹ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı yayınları, 2011), 13-15.

⁴⁰ Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, 15.

⁴¹ Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, 14-15.

Bu bağlamda Simülakr, bilimin, medyanın, kültürün, devletin ve toplumun manipüle ettiği gerçek bilgiyi ifade ederken gerçek bilginin yerini alan her türlü yapaylığa ve programlara simülasyon denilmektedir. Yani gerçeğin manipüle edilerek yerini simülasyonlara bıraktığı bir dünyanın eşliğinden geçmiş görünüyoruz. İmajlar, diziler, filmler, reklamlar, grafikler, simgeler, ikonlar, avatarlar buharlaştırılan gerçeğin yerini tutan simülasyonlardır. Bunların gerçekle görüntüsel olmaktan başka bir bağları yoktur. Şu hâlde bu simülasyonların değeri nedir? Bu çok tartışmalı bir durumdur. İşte yapay zekâ temelli bilgiler gerçek hayatı manipüle ederek simülasyonlar oluşturmaktadır. İnsanları hayattan koparmakta; sanal veya zihinsel bir dünyaya hapsedmektedir. İnsan zihni artık gerçeği ve onu taklit eden simülasyonu ayırt edemediği için bir boşlukta kalmakta, manipüle edilmekte ve anlamsızlık hissi yaşamaktadır. Peki Baudrillard'ın gerçeğin bir daha asla geri dönmeyeceğine dair kaygısı mümkün müdür? Yapay zekanın bizi böyle bir gerçekliğe doğru götürmediğini söyleyemeyiz.

2.2.11. Eğitimin Ticarileşmesi

Eğitimin ticarileşmesi aslında bir önceki başlığı önceleyen bir sorundur. Yapay zekâ araçlarını üretenler ve geliştirenler çoğu kez bunu insanlığın faydasına olacak şekilde değil de kişisel servetlerini genişletmek için kullanmaktadır. Zaman zaman da sunucularını (server) daha fazla para kazanmak için devletin ve kötü amaçlı kişilerin hizmetine sunmaktadırlar. Bu durum kendi başına bir problem olmakla birlikte başka sorunları da doğurmaktadır. Bu bağlamda ya fakir sınıflar bu eğitime ulaşamamakta ya da ulaştıkları eğitim tarafından suüstümale uğramaktadırlar. Oysa eğitim ticari bir kazanım ve ürün olmaktan ziyade insanlık için sunulan evrensel bir değerdir.

Sonuç

İnsanlığın bilgi, bilim ve teknikteki ilerlemesi devam etmektedir. Devam eden bu ilerleme beraberinde yapay zekâ algoritmalarına dayalı yeni bir eğitim teknolojisini üretti. Bu teknoloji devasa bir bilgiye hızlı bir şekilde mekândan bağımsız olarak ulaşmayı sağlayan yapay zekâdır. Yapay zekâ yüzyıllardır filozofların eğiterek bilinçlendirmeye çalıştıkları toplumları çok kısa sürede eğitime potansiyeline sahiptir. Şayet yapay zekâ temelli bilgi teknolojileri doğru bir şekilde kullanılırsa insanlık geçmiş çağlarla kıyaslandığında yüzyıllar boyunca edineceği bilgiye on yıllar hatta daha kısa bir

sürede ulaşabilir. Fakat bu durum aynı zamanda bazı riskler de taşımaktadır. Eğer yapay zekâ ticari amaçlar, bireyleri ve toplumları kontrol ereği, her türlü güç istenci, zorbalık, suiistimal ve manipülasyon gibi amaçlar için kullanılırsa geçmişe kıyasla insanlığın yüz yıllardır yapamadığı fiziksel, siyasi, hukuksal, sanatsal ve ahlaki yıkımları çok kısa bir sürede gerçekleştirebilir. Yapay zekâ temelli eğitim teknolojileri dışlanmadan doğru ilkeler belirlenerek öğrencilerin, öğretmenlerin ve tüm eğitimcilerin hizmetine sunulabilir. Fakat önce yapay zekânın nasıl kullanılması gerektiğine dair hukuksal kurallar ve ahlaki ilkeler belirlenmelidir. Devletlerin bu sorununu ciddiye alıp ortak bir konsensüs oluşturmaları gereklidir.

Kaynakça

- Addis, Laird. "Holism". *Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Ayraç yayınları, 1997.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. baskı., 1993.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 (Sofistlerden Platon'a)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı yayınları, 6. Basım, 2011.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma yayınları, 6. Basım, 2005.
- Choi, Bernard C.K. - Anita, W.P. Pak. "Multidisciplinarity, Interdisciplinarity and Transdisciplinarity in Health Research, Services, Education and Policy: 1. Definitions, Objectives, and Evidence of Effectiveness". *Clinical and Investigative Medicine* 29/6 (2006), 351-364.
- David, Alvargonza'lez. "Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Transdisciplinarity, and the Sciences". *International Studies in the Philosophy of Science* 25/4 (2011), 387-403. <https://doi.org/10.1080/02698595.2011.623366>
- Dewey, John. *Democracy And Education*, 2001.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge yayınları, 6. Basım, 1992.
- Harari, Yuval Noah. *Homo Deus Yarının Kısa Bir Tarihi*. çev. Poyzan Nur Taneli. İstanbul: Kolektif kitap, 1. Basım, 2016.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan Ökten. İstanbul: Alfa, 5. Basım, 2021.
- İnce, Mustafa - Yılmaz, Mesut. "Ergenlik Çağındaki Çocukların Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarının Yalnızlaşmaya Etkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 8/2 (2020), 1111-1144.
- Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. çev. Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Basım, 199M.S.
- Locke, John. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme (I-II. KİTAP)*. Ankara: Öteki yayıncılık, 1999.
- Ma, Hing Keung. "Internet Addiction and Antisocial Internet Behavior of Adolescents". *The Scientific World Journal* 11 (03 Kasım 2011), 2187-2196. <https://doi.org/10.1100/2011/308631>
- Montessori, Maria. *Çocuk Eğitimi*. çev. Güler Yücel. Özgür yayınları, 5. Basım, ts.
- Orwell, Geroge. *1984*. çev. Celal Üster. İstanbul: Can yayınlar, 56. Basım, 2016.
- Platon. *Devlet*. çev. Eyuboğlu Sabahattin - Cimcoz M. Ali. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, XX., 2010.
- Rawls, John. *Bir Adalet Teorisi*. çev. Vedat Ahsen Coşar. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.

- Rousseau, Jean-Jacques. *Emile Or, On Education*. çev. Allan Bloom. Basic Books, 1979.
- Sarte, Jean Paul. *Varoluşçuluk -Ekzistansiyalizm Bir Hümanizma mıdır?-. çev. Emin Türk Eliçin*. İstanbul: Hüsni tabiat matbaası, 3. Basım, 1967.
- Team, authorCorporate:Global Education Monitoring Report. "Global Education Monitoring Report, 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms?" UNESCO. 2023. Erişim 20 Kasım 2024. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723>
- UNESCO Institute for Statics. "New Methodology Shows that 258 Million Children, Adolescents and Youth Are Out of School". UNESCO, 2019. <https://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/new-methodology-shows-258-million-children-adolescents-and-youth-are-out-school.pdf>
- Winch, Christopher - Gingell, John. "Idealism". *Key Concepts in Philosophy of Education*. Florence KY, USA: Routledge, 1999.
- GEM Report SCOPE. "Access". Erişim 20 Kasım 2024. <https://www.education-progress.org/en/articles/access>
- GEM Report SCOPE. "Education Spending Should Focus on Equity". Erişim 21 Kasım 2024. <https://www.education-progress.org/en/focus/13-Spending>

YAPAY ZEKÂ (AI) TEKNOLOJİLERİNİN İSLAM EŞYA HUKUKU BİLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: CHATGPT VE GOOGLE GEMİNİ KARŞILAŞTIRMASI

Hüseyin OKUR *

Ahmet EKŞİ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 09 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Kasım 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Okur, Hüseyin. Ekşi, Ahmet. "Yapay Zekâ (AI) Teknolojilerinin İslam Eşya Hukuku Bilgisi Üzerine Bir Değerlendirme: Chatgpt ve Google Gemini Karşılaştırması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 29-54.

DOI: 10.33415/daad.1582059

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 09 November 2024, **Accepted:** 19 November 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Okur, Hüseyin. Ekşi, Ahmet. "An Evaluation of Islamic Property Law Knowledge in Artificial Intelligence (AI) Technologies: A Comparison of ChatGPT and Google Gemini". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 29-54.

DOI: 10.33415/daad.1582059

* Sorumlu yazar, Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye, huseyin.okur@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-4285-7478, Katkı oranı: %60 / Assoc. Prof. Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Kocaeli, Kocaeli, Türkiye, huseyin.okur@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-4285-7478, Contribution rate: %60.

** Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye, ahmet.eksi@kocaeli.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-3218-7837>, Katkı oranı: %40 / ssoc. Prof. Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Kocaeli, Kocaeli, Türkiye, ahmet.eksi@kocaeli.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-3218-7837>, Contribution rate: %40.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Amerika merkezli yapay zekâ araştırma şirketi Open AI tarafından geliştirilen ChatGPT ve yine Amerika merkezli Google AI tarafından geliştirilen Gemini adlı yapay zekâ modellerinin İslam Eşya Hukuku bağlamında mülkiyet ve eşya ile ilgili ilahiyat fakültesi öğrencilerine sorulan sorulara verdikleri yanıtların güvenilirlik ve anlaşılabilirlik düzeylerini incelemektir. Bu değerlendirme, yapay zekâ teknolojilerinin İslam hukuku alanındaki kullanım potansiyellerini anlamak açısından önem taşımaktadır. Çalışmada her iki modele kolay, orta ve zor seviyelerde sorular yöneltilmiş; genel hukuki kavramlar, temel ilkeler ve kavramsal analizlerdeki bilgi sunma ve analiz etme yetenekleri değerlendirilmiştir. Modellerin verdikleri yanıtların doğruluğu iki uzman İslam hukukçusu tarafından değerlendirilmiş; yapay zekâ yazılımlarının İslam Eşya Hukuku konularında bilgi sağlama ve üretme yetenekleri karşılaştırılmıştır. Soruların seçiminde, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2020-2024 yılları arasında İslam Eşya Hukuku derslerinin vize ve final sınavlarında sorulan sorular kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Mülkiyet Hakları, Yapay Zekâ, Chatgpt ve Gemini Karşılaştırması, Doğruluk ve Anlaşılabilirlik.

An Evaluation of Islamic Property Law Knowledge in Artificial Intelligence (AI) Technologies: A Comparison of ChatGPT and Google Gemini**Extended Abstract**

30 | db

This study aims to analyze the reliability and accuracy of responses provided by artificial intelligence-based conversational agents, specifically ChatGPT and Google Gemini, to exam questions in Islamic Property Law. Artificial intelligence, as a technology mimicking human intelligence and making significant advances in language processing, holds vast potential across various domains, including software, medical diagnosis and data analysis, digital assistance, ecommerce, gaming, translation, education, data forecasting, recommendation systems, cybersecurity, and information management. Recently, AI-based conversational agents have gained substantial attention due to their capacity to respond to complex information requests, an area advanced through research on language models. Within this context, advanced and popular language models such as ChatGPT and Google Gemini are considered valuable information sources for educational and exam preparation processes, facilitating and expediting student access to information. Particularly, ChatGPT, developed by OpenAI and trained on extensive datasets, is recognized for its high-accuracy responses across diverse fields due to its natural language processing capabilities, resembling human intelligence, and its capacity to interpret contextual meanings. This ability makes ChatGPT a quickly accessible resource for students in fields such as education, information access, and guidance. Meanwhile, Gemini, developed by Google AI, stands out for its real-time internet access, providing users with updated information and continuously refreshing its knowledge base, positioning it as a competitor to ChatGPT with its ever-expanding pool of accessible data.

The study focuses on Islamic Property Law due to its complex and comprehensive nature within Islamic law, as it meticulously regulates individuals property rights. This field addresses processes such as the acquisition, utilization, transfer, and termination of ownership, aiming to protect individuals' rights over their assets in accordance with Islamic legal principles. Islamic Property Law encompasses fundamental concepts like real and personal rights, definitions of ownership, types of ownership, and the authority individuals have over their assets. By not

only safeguarding individual rights but also defining the limits of ownership and conditions for valid transactions, it functions as a mechanism to prevent the misuse of these rights.

Another significant aspect of Islamic Property Law is its aim to ensure social justice by developing concepts such as the rights of Allah, going beyond the protection of individual property rights. Emphasizing that property should serve the public interest, this area of law envisions ownership within a framework that considers public welfare. This approach supports societal stability while ensuring balanced protection of individual rights. Thus, Islamic Property Law aims to promote the welfare of not only individuals but also society as a whole, balancing personal property rights with socially beneficial use. Due to its intricate and sophisticated structure compared to other domains, Islamic Property Law was specifically chosen for this study to comprehensively evaluate the response capabilities of artificial intelligence. Its unique and detailed nature provides a suitable foundation for assessing AI models' capacity to respond to complex legal concepts.

Accordingly, this study seeks to evaluate the reliability of responses provided by ChatGPT and Google Gemini to Islamic Property Law questions and to assess their potential to enhance students' exam performance. In this evaluation, various exam questions covering fundamental concepts of Islamic Property Law and classified into easy, medium, and hard levels according to students' knowledge were posed to both AI models. These questions pertain to topics such as property rights, asset status, and conditions of use, aiming to measure students' depth of knowledge in Islamic Property Law.

To more comprehensively analyze the reliability of the responses, statistical examinations were conducted using SPSS software. The normality of score distributions was assessed using the Shapiro-Wilk test, enabling the application of parametric tests. Additionally, an independent sample t-test was applied to determine scoring consistency among researchers, with results indicating aligned scoring trends without significant differences. To further strengthen the consistency of the evaluation process, Spearman's rho correlation coefficient was calculated, revealing a high degree of agreement among researchers. Lastly, the word count and average scores of the responses were analyzed via SPSS, establishing a solid methodological framework for a comparative assessment of the reliability and accuracy of responses provided by ChatGPT and Google Gemini to Islamic Property Law exam questions.

The study's primary findings shed light on the capacity of AI-based conversational agents like ChatGPT and Google Gemini to deliver information in specialized fields such as Islamic Property Law. Although both models offer advantages in providing rapid access to information during exam preparation, the accuracy and comprehensiveness of their responses in areas requiring extensive interpretation and expertise, such as Islamic law, can be limited. As the accuracy of AI-provided information directly affects student exam performance in complex fields such as law, careful evaluations of the reliability of AI chatbots in these areas are essential. This study's reliance on evaluations from only two Islamic law experts may introduce a limited perspective; however, this limitation also allows for broader interpretation of the results. Future studies involving a more extensive expert panel, along with diverse academic approaches and testing models, will provide a more comprehensive examination of the reliability and efficacy of AI tools in the domain of Islamic Property Law.

Such research can offer valuable insights into determining the proper uses of AI in this field. However, the extensive use of AI models risks distancing students from primary reference sources, particularly core textbooks. This may lead to superficial presentation of information in digital environments, detached from its context, potentially resulting in incomplete and unreliable knowledge. Therefore, while AI facilitates rapid and easy access to legal information, the accuracy of the responses provided must be carefully evaluated by Islamic law experts..

Keywords: Islamic Law, Property Rights, Artificial Intelligence, ChatGPT and Gemini Comparison, Accuracy and Comprehensibility.

Giriş

Gelişmiş bilgi işlem teknolojileri, büyük veri kümeleri üzerinde anlamlı bilgilerin çıkarılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu sürecin merkezinde yer alan makine öğrenimi (ML – Machine Learning), büyük miktarda veriyi analiz ederek kalıpları, ilişkileri ve öngörülerini ortaya koymayı amaçlayan bir teknoloji olarak öne çıkmaktadır. Bu sayede, veri odaklı karar alma süreçleri daha isabetli hale gelmekte ve farklı alanlarda inovatif uygulamalar için zemin hazırlanmaktadır. Bu kapsamda, OpenAI (San Francisco, CA, ABD) tarafından geliştirilen ChatGPT (Chat Generative Pre-trained Transformer) gibi sohbet robotları, doğal dil işleme (NLP) tekniklerini kullanarak insan kullanıcılarla simüle edilen doğal konuşmalar gerçekleştirme yeteneğine sahiptir.¹ ChatGPT, insanlarla doğal dilde iletişim kurmak için tasarlanmış, (GPT - Önceden eğitilmiş üretken transformör) teknolojisi üzerine kurulu bir sohbet robotudur. İnternette gelen büyük miktarda metin verisiyle eğitilmiş, yaklaşık olarak 1 trilyona yakın parametrelili büyük bir sinir ağı kullanarak çalıştığı düşünülmekte² ve yapılan güncellemelerle her geçen gün kapasitesini artırmaktadır.³

Aynı şekilde, Google AI tarafından geliştirilen ve ilk olarak 21 Mart 2023'te kullanıma sunulan Google'ın LaMDA dil model ailesini temel alan Gemini (eski adıyla Bard), dünya genelinde geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşarak kırktan fazla dilde hizmet vermektedir. Aynı şekilde Gemini'de yapılan güncellemelerle içeriğini ve yapay zekâ kapasitesini artırmaya devam ettirmektedir. Gemini'nin son

¹ Abid Haleem vd., "An Era of ChatGPT as a Significant Futuristic Support Tool: A Study on Features, Abilities, and Challenges", *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations* 2/4 (Ekim 2022), 1.

² Lin Liu vd., "LLM Technologies and Information Search", *Journal of Economy and Technology* 2 (Kasım 2024), 270.

³ "ChatGPT — Release Notes | OpenAI Help Center" (Erişim 09 Kasım 2024).

güncellenmesi 31 Ekim 2024 tarihinde yapılmış Advanced 1.5 Pro'ya yükseltilmiştir.⁴

Bu yüksek kapasiteli yapay zekâ tabanlı uygulamalar, büyük veri analizi ve doğal dil işleme yöntemleri sayesinde veri odaklı karar alma süreçlerinde ve insan-makine etkileşiminde kayda değer ilerlemeler sağlamaktadır. Yapay zekâlar, özellikle metin işleme ve programlama alanlarında öne çıkmakla birlikte, sağlık, finans, e-ticaret, eğitim, otomotiv, tarım, imalat, siber güvenlik, veri tahmini ve müşteri hizmetleri gibi birçok sektörde yaygın olarak kullanılmaktadır.⁵ Bu tür yenilikler, bilgiye hızlı erişim sağlarken veri analizleriyle süreçleri iyileştirerek verimlilik, öngörülebilirlik ve kullanıcı deneyimini artırmakta; kullanıcıların daha bilinçli kararlar almalarına ve çeşitli alanlarda inovasyonun gelişmesine katkıda bulunmaktadır.⁶

Yapay zekâ modellerinin sıklıkla kullanıldığı alanlardan biri de eğitim sektörüdür.⁷ Öğrenci ve öğretici ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş deneyimler, otomatik değerlendirme sistemleri, eğitim materyali önerileri ve dil öğrenme uygulamaları gibi çeşitli alanlarda yapay zekâ desteği sağlanabilmektedir.⁸ Ayrıca, yapay zekâ destekli öğretmen asistanları, ödev ve sınav değerlendirmelerini otomatikleştirerek öğretmenlerin iş yükünü hafifletmektedir. Dil öğreniminde ise konuşma tanıma ve çeviri araçları sayesinde yapay zekâ, anlık geri bildirim sağlayarak kullanıcıların öğrenme sürecini hızlandırmaktadır.⁹ Eğitim alanında geniş bir kullanım potansiyeline sahip olan yapay zekâ modelleri, sahip oldukları büyük dil modelleri sayesinde bu uygulamaları destekleyebilmektedir. Bu dil modelleri, milyarlarca kelime ve cümle içeren veri setleriyle eğitilmekte ve

⁴ "Gemini Uygulamaları Sürüm Güncellemeleri ve Geliştirmeleri", *Gemini* (Erişim 09 Kasım 2024).

⁵ Maad M. Mijwil vd., "Siber Güvenlikte Yapay Zekanın Rolü ve Önemi: Bir Derleme", *Veri Bilimi* 5/2 (25 Aralık 2022), 98.

⁶ Soha Rawas, "AI: The Future of Humanity", *Discover Artificial Intelligence* 4/1 (26 Mart 2024), 25.

⁷ Ayşe Alkan, "Artificial Intelligence: Its Role and Potential in Education", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 13/1 (31 Mart 2024), 485.

⁸ Salih İncemen - Gülcan Öztürk, "Farklı Eğitim Alanlarında Yapay Zekâ: Uygulama Örnekleri", *International Journal of Computers in Education* 7/1 (30 Haziran 2024), 28.

⁹ Ilana Hamilton, "Artificial Intelligence In Education: Teachers' Opinions On AI In The Classroom", *Forbes Advisor* (05 Aralık 2023); Nevin Akkaya - Ladin Şengül, "Sohbet Robotları (Chatbots) ve Yabancı Dil Eğitimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 58 (27 Aralık 2023), 2992.

terabaytlarca veri işleyebilmektedir.¹⁰ Örneğin, ChatGPT, belirli bir tarihe kadar eğitilmiş statik bir modeldir; dolayısıyla, verdiği yanıtlar eğitim verilerine ve sahip olduğu bilgiye dayanır. İnternetteki en güncel olaylar veya anlık bilgiler için doğrudan bir tarama gerçekleştirmez. Ancak, OpenAI'nin bazı sürümlerinde tarayıcı özelliği etkin olduğunda, ChatGPT anlık bilgiye ulaşmak için web taraması yapabilmeye yeteneği kazanır. Buna karşın, Google'ın geliştirdiği Gemini modeli, ChatGPT'den farklı olarak anlık veri tarama yeteneğine sahip olup kullanıcıya en güncel bilgilerle yanıt verebilme yeteneğine sahiptir.

Gelişmiş yapay zekâ sistemlerinin sunduğu geniş bilgi erişimi ve dil işleme kapasitesinden yararlanan bu çalışma, İslam Eşya Hukukuna dair sınav sorularına yanıt olarak ChatGPT ve Google Gemini tarafından verilen cevapların güvenilirlik ve doğruluğunu incelemeye odaklanmaktadır. Bu kapsamda, her iki yapay zekâ modelinin mülkiyet hakları, aynî ve şahsî haklar gibi karmaşık hukuki kavramları ne derece doğru ve kapsamlı bir biçimde sunduğu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, yapay zekâların iddia edildiği gibi internetteki geniş bilgi havuzunu öğrenme ve analiz edebilme yeteneği,¹¹ İslam Eşya Hukuku özelinde sınanacak ve bu bilgiyi öğrencilere nasıl ve ne kadar sunabildikleri test edilecektir. Böylece yapay zekâ araçlarının İslam eşya hukuku çerçevesinde sundukları bilginin öğrenci başarısına etkisini ve eğitim alanındaki potansiyeline katkısı anlaşılmasına çalışılacaktır.

İslam hukukunun diğer alanlara nispeten karmaşık ve kapsamlı bölümlerinden biri olan eşya hukuku, bireylerin mallar üzerindeki haklarını, bu hakların kazanılması, kullanılması, devredilmesi ve sona ermesi süreçlerini düzenleyen hukuk alanıdır.¹² Bu hukuk alanı, mülkiyetin tanımı, çeşitleri, mal üzerindeki tasarruf yetkileri, mülkiyetin korunması ile aynî ve şahsî haklar gibi konuları kapsar.¹³ Eşya hukuku, özel hukukun bir alt dalı olarak medeni hukuk kapsamında incelenir. Fıkıh literatüründe muâmelât alanındaki bazı bölümler ile kitâbu'ş-şüf'a, kitâbu'l-kısmet, kitâbu ihyâi'l-mevât,

¹⁰ P. Praveenkumar vd., "Information Processing, Learning, and Its Artificial Intelligence", *Computational Intelligence* (John Wiley & Sons, Ltd, 2024), 99.

¹¹ Amanda Heidt, "Intellectual Property and Data Privacy: The Hidden Risks of AI", *Nature*, (04 Eylül 2024).

¹² Şevket Topal, *İslam Hukukunda Zilyelik Mülkiyet İlişkileri ve Fıili Hakimiyet* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 22.

¹³ M.Kemal Oğuzman - Özer Seliçi, *Eşya Hukuku* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2018), 1; Mehmet Remzi - Sezer Aydın, *Medeni Hukuk* (İstanbul: İkinci Sayfa, 2010), 364.

kitâbu'r-rehn, kitâbu's-şerike gibi bölümlerinde ele alınan ve insanların eşyalar üzerindeki egemenliklerinden doğan hakları ele alan bu hukuk dalının ana konusunu aynı haklar oluşturur. İslam Eşya Hukuku, bireyler arasındaki malvarlığı ilişkilerini şer'i hükümlere uygun olarak düzenlerken, mülkiyet hakkının sınırlarını ve bu hakka dayalı işlemlerin geçerlilik koşullarını belirler. Mal ve mülkiyetle ilgili tüm bu düzenlemeler, bireylerin mülkiyet haklarını güvence altına almayı ve toplumda adaletin korunmasını hedefler.¹⁴

ChatGPT ve Google Gemini'nin öğrencilere sunabilecekleri bilgi kalitesi ve doğruluğu, mülkiyet hakları, mal durumu ve kullanım koşulları gibi temel İslam Eşya Hukuku konularında sorulan temel, orta ve zor sorular üzerinden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, yapay zekâ modellerinin öğrencilere sınavlarda bilgi sağlama ve İslam Eşya Hukukunun doğru anlaşılmasına katkıda bulunma potansiyelini ortaya koymaktadır. Ancak, bu sistemlerin bilgi sağlama kapasiteleri kadar, İslam hukuku prensiplerine uygun bilgi sunabilmeleri de önemlidir; zira yanlış veya yanıltıcı bilgiler, öğrenci başarısını ve doğru hukuki bilgi birikimini olumsuz etkileyebilir.

Pandemi süreciyle birlikte sınavların çevrimiçi platformlara taşınması ve öğrencilerin ders materyallerine dijital kaynaklardan ulaşma eğilimlerinin artması, bu teknolojilerin kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır.¹⁵ Bu çalışma, 2020-2024 yılları arasında Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde "İslam Eşya Hukuku" dersinin vize ve final sınavlarında sorulan seçilmiş sorular üzerinden, yapay zekâ sistemleri ChatGPT ve Google Gemini'nin yanıtlarının doğruluğunu ve güvenilirliğini karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Mevcut literatürde, yapay zekâ modellerinin İslam eşya hukuku bağlamındaki bilgi sağlama kapasitelerini karşılaştıran bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışma, ChatGPT ve Google Gemini'yi ilk kez bu özel alanda değerlendirmiş ve doğruluk, güvenilirlik ve anlaşılabilirlik gibi kriterler çerçevesinde analiz etmiştir.

¹⁴ Halit Çalış, "Eşya Hukuku", *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 559.

¹⁵ Beatriz Cabellos vd., "The Use of Digital Resources in Teaching during the Pandemic: What Type of Learning Have They Promoted?", *Education Sciences* 13/1 (Ocak 2023), 3; Ismael Sanz-Labrador vd., "The Use of Digital Educational Resources in Times of COVID-19", *Social Media + Society* 7/3 (01 Temmuz 2021), 4; Syabbul Bachri vd., "The Criminalization of Polyamory Perspective Islamic Penal Law and Indonesian New Penal Code", *Al-Istinbath: Jurnal Hukum Islam* 8/2 November (09 Kasım 2023), 314.

Materyal ve yöntemler: Bu çalışmada, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2020-2024 yılları arasında İslam Eşya Hukuku derslerinin vize ve final sınavlarında çıkan sorular kullanılmıştır. Toplamda 15 soru seçilerek kolay, orta ve zor olmak üzere üç kategoriye ayrılmış ve her bir kategori için 5 soru belirlenmiştir. Bu sorular Open AI'nin yapay zekâ yazılımının son sürümü olan ChatGPT 4o'ya ve Google Gemini'nin güncel versiyonuna yöneltmiştir.

Verilen yanıtlar beş puanlık Likert ölçeğiyle derecelendirilmiştir: Puanlamalar şöyledir: 5: Cevap tamamen doğru, detaylı ve İslam Eşya Hukuku'na uygun. 4: Cevap doğru ancak bazı eksiklikler içeriyor. 3: Cevap kısmen doğru, bazı yanlış veya eksik bilgiler içeriyor. 2: Cevap çoğunlukla yanlış, az miktarda doğru bilgi içeriyor. 1: Cevap tamamen yanlış veya soruya uygun değil. Yanıtlar, doğruluk ve anlaşılabilirlik açısından karşılaştırmalı bir analizle değerlendirilmiştir.

Çalışmanın yöntemsel yaklaşımı şu şekildedir:

36 | db

Çalışma, İslam Eşya Hukukuna dair temel kavram ve konularını kapsayan sınav sorularının seçilmesi ve bu soruların kolay, orta ve zor olmak üzere üç zorluk seviyesine ayrılmasıyla başlamıştır. Seçilen sorular, öğrencilerin İslam Eşya Hukukuna dair temel bilgileri anlama, kavramları ayırt etme ve analiz etme yeteneklerini ölçmek amacı taşımaktadır. ChatGPT ve Google Gemini yapay zekâ modellerinin verdiği yanıtlar, İslam hukuku alanında uzman iki akademisyen tarafından puanlanmış olup, değerlendirme sürecinde her bir yanıt, doğruluk, açıklayıcılık ve İslam Eşya Hukukuna uygunluk açılarından incelenmiştir. Bu değerlendirme 1-5 arasında bir puanlama ölçeği ile yapılmıştır.

İstatistiksel analizler, SPSS yazılımı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Puanlamaların normal dağılıma uygunluğu, Shapiro-Wilk testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar puanların normal dağılıma uygun olduğunu göstererek parametrik testlerin kullanılmasına olanak tanımıştır. Araştırmacılar arasındaki puanlama uyumunu belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t-testi uygulanmış ve puanlama eğilimlerinin uyumlu olduğu ortaya konmuştur. Ek olarak, araştırmacılar arasındaki değerlendirme tutarlılığını ölçmek amacıyla Spearman Rho korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Yanıtların kelime sayısı ve puanların ortalamaları da SPSS aracılığıyla analiz edilmiştir.

Çalışmada yapay zekâ modeli olarak ChatGPT ve Google Gemini'nin seçilmesine gelince: OpenAI tarafından geliştirilen Chatbot Generative Pretrained Transformer (ChatGPT) adlı yapay zekâ modeli, insana benzer işleme ve yanıt üretme yetenekleri sayesinde bilim dünyasında geniş çapta ilgi görmüştür.¹⁶ Mevcut araştırmalar, ChatGPT'nin geniş bir bilgi yelpazesine sahip olduğunu ve karmaşık sorulara hızlı, akıcı ve anlaşılır yanıtlar üretebildiğini göstermektedir. Bu özellikleri sayesinde ChatGPT, ayrıntılı açıklamalar ve mantıksal tutarlılık gerektiren akademik sorular için tercih edilmiştir.

Öte yandan, Google tarafından geliştirilen Gemini, internetten gerçek zamanlı veri çekebilme özelliğine sahiptir ve bu özelliği ile güncel bilgi gerektiren durumlarda başarılı sayılmaktadır.¹⁷ Anlık bilgiye erişim imkânı, özellikle son gelişmelere ve değişen verilere dayalı sorulara daha güncel yanıtlar üretebilmesine olanak tanıdığından dolayı bu kabiliyete sahip olan Gemini ikinci test aracı olarak seçilmiştir.

Karşılaştırma amacıyla kullanılacak bir yapay zekâ aracı olan Microsoft Copilot (eski adıyla Bing Chat), daha çok yazılım geliştirme süreçlerini desteklemeye yönelik bir araç olarak tasarlandığı için, bu çalışmanın gereksinimlerine uygun bulunmamış ve tercih edilmemiştir.

Çalışmanın bazı sınırları bulunmaktadır. Bu sınırlamalar, gelecekte daha kapsamlı araştırmaların yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

a) Her iki yapay zekâdan, sınav sistemine uygunluğu açısından ortalama 230 ile 410 kelime arasında kalmalarını istenmiş. Böylece adil bir cevap uzunluğu sağlanarak, yanıtların içerik derinliği ve doğruluğu arasındaki karşılaştırmanın daha dengeli yapılabilmesi hedeflenmiştir.

b) Yapay zekâ yanıtlarının değerlendirilmesi belirli bir uzman perspektifiyle sınırlı olup iki İslam hukuku doçenti tarafından ger-

¹⁶ Muhammed Salim Keezhatta, "Understanding EFL Linguistic Models through Relationship between Natural Language Processing and Artificial Intelligence Applications", *Arab World English Journal* 10/4 (15 Aralık 2019), 252; Imtiaz Ahmed vd., "ChatGPT versus Bard: A Comparative Study", *Engineering Reports* 6/11 (2024), 4.

¹⁷ Muhammad Imran - Norah Almusharraf, "Google Gemini as a next generation AI educational tool: a review of emerging educational technology", *Smart Learning Environments* 11/1 (23 Mayıs 2024), 4.

çekleştirilmiştir. İlerleyen araştırmalarda daha geniş bir uzman kadrosunun ve farklı akademik yaklaşımların dâhil edilmesinin, bu teknolojilerin İslam Eşya Hukuku bağlamındaki güvenilirlik ve etkinliklerinin daha derinlikli bir şekilde incelenmesine olanak sağlayacağı ve bu teknolojilerin bu alandaki rolüne ilişkin daha kapsamlı sonuçlar ortaya koyacağı öngörülmektedir.

1. Karşılaştırma Sonuçları

Çalışmamızda İslam Eşya Hukuku alanını incelememizin sebebi, yapay zekâ tabanlı sohbet robotlarının (ChatGPT ve Google Gemini gibi) İslam Eşya Hukukundaki mülkiyet yönetimi ve hakların korunması konularında nasıl bilgi sağladığını değerlendirmektir. İslam hukuku, mülkiyetin kullanımı, korunması ve transferine ilişkin çok hassas düzenlemelere, girift ve değişken bilgilere sahip olduğu için yapay zekâ modellerinin bu tür detaylı konularda ne kadar isabetli cevaplar vereceği önemlidir. Öğrenciler ve konuya ilgi duyan kişiler, yapay zekâdan elde ettikleri bilgilerle İslam Eşya Hukuku hakkında daha fazla bilgi edinebilir ve mülkiyetle ilgili kavramları öğrenebilir ancak İslam hukukuna dayalı verilerin yanlış okunması ve yorumlanması veya değişken durumlara göre farklılaşan bilginin göz ardı edilmesi, bu alanda bilgi edinmek isteyenleri yanıltabileceğinden, bu araçların doğru bilgi sağlayıp sağlamadığını analiz etmek gerekmektedir.

Çalışmada, yapay zekânın yalnızca geniş bir bilgi tabanına sahip olmasının yeterli olmadığı, aynı zamanda İslam hukukunun özel alanlarına yanıt verebilme kabiliyetinin de önemli olduğu görülmüştür. Yapay zekâ modellerinin potansiyel olarak yanıltıcı cevaplar üretebilmesi veya hukuk-insan ilişkisindeki değişken durumları öngöremeden bilgi sağlaması, bilgiye ulaşma sürecini olumsuz etkileyebileceği için bu değerlendirme önem taşımaktadır.

1.1. Yapay Zekâya Sorulan Kolay Sorular

Aşağıda verilen sorular, İslam Eşya Hukukunun temel kavramlarını ve mülkiyet hakkının genel özelliklerini öğrenmeye yönelik sorular olduklarından kolay olarak sınıflandırılabilir. Sorular, öğrencinin konuyu yüzeysel düzeyde anlamasını ve İslam Eşya Hukukundaki temel ayrımları tanımlayabilmesini gerektirmektedir. Örneğin, mülkiyet hakkının genel özellikleri, misli-kıyemî mal ayrımı, toprak mülkiyetinin kazanılma yolları ve şüf'a hakkı gibi kavramlar, İslam Eşya Hukukunu yüzeysel olarak bilen bir öğrenci için doğru-

dan yanıtlayabileceği niteliktedir. Bu konular, derin bilgi veya kapsamlı analizden ziyade, temel bilgiye dayalı kısa ve açıklayıcı yanıtlarla çözülebilmektedir. Öğrencilerin bilgi düzeylerini değerlendirmede giriş seviyesi olarak bu tür soruların alan dahilinde kolay sorular olabileceği söylenebilir.

Tablo 1: ChatGPT'ye Sorular Kolay Sorular

Kolay Sorular	1. Araştırmacı (Ort ± SS)	2. Araştırmacı (Ort ± SS)	Kelime Sayısı (Ort ± SS)
İslam eşya hukukunda mülkiyet hakkının özellikleri hakkında bilgi veriniz.	5	4,8	365
İslam Eşya Hukukunda mislî mal, kıyemî mal ayırımının hukuki sonuçları hakkında bilgi veriniz.	5	5	403
İslam Eşya Hukukunda toprak mülkiyetinin kazanılma yolları hakkında bilgi veriniz.	4,9	5	341
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkını sınırlandıran durumlar hakkında bilgi veriniz.	3,7	4	308
İslam Eşya Hukukunda şüfa hakkına konu olan mal tür veya türleri hakkında bilgi veriniz.	5	5	271

db | 39

Tablo 2: ChatGPT'ye Sorular Kolay Soruların Analizi

Değişkenler	Ortalama ± Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro-Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	4.72 ± 0.56	5.00 (3.70 - 5.00)	W = 0.971, p = 0.897	t(8) = 0.276, p = 0.789	$\rho = 0.900$, $p = 0.037$ (strong correlation)
2. Araştırmacı Puanı	4.76 ± 0.44	5.00 (4.00 - 5.00)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = 0.276, p = 0.789	$\rho = 0.900$, $p = 0.037$ (strong correlation)
Kelime Sayısı	337.60 ± 51.56	341 (271 - 403)	-	-	-

Her iki araştırmacının puanları Shapiro-Wilk normallik testi ile analiz edilmiş ve normal dağılıma uygun olduğu belirlenmiştir (Araştırmacı 1: $p = 0.897$; Araştırmacı 2: $p = 0.765$). Bu da parametrik testlerin uygulanabileceğini göstermektedir. Ardından yapılan bağımsız örneklem t-testi ile araştırmacıların puanlamaları arasında anlamlı bir fark bulunmadığı gözlenmiştir ($t(8) = 0.276$, $p = 0.789$), bu da iki araştırmacının benzer değerlendirme eğilimlerine sahip olduklarını göstermektedir.

Spearman Rho korelasyon katsayısı yüksek ve pozitif bir ilişki göstermiştir ($\rho = 0.900$, $p = 0.037$), bu durum iki araştırmacı arasındaki puanlamaların oldukça tutarlı olduğunu ifade etmektedir. Tanımlayıcı istatistiklerde ise Araştırmacı 1'in ortalama puanı 4.72 (± 0.56) ve Araştırmacı 2'nin ortalama puanı 4.76 (± 0.44) olarak bulunmuş, medyan değerin her iki araştırmacıda da 5 olması yanıtların büyük oranda doğru kabul edildiğini göstermiştir. Yanıtların ortalama kelime sayısı ise 337.60 (± 51.56) ve medyan 341 olarak gözlemlenmiş, bu da yanıt uzunluğunun tutarlı olduğunu göstermektedir.

40 | db

Bu verilerden, araştırmacılar arasındaki değerlendirmelerin oldukça uyumlu olduğu, yüksek puanlar verildiği görölmüş ve yanıt uzunluklarının değerlendirme üzerinde doğrudan bir etkisinin olmadığı anlaşılmıştır.

Tablo 3: Google Gemini'ye Sorular Kolay Sorular

Kolay Sorular	1. Araştırmacı (Ort \pm SS)	2. Araştırmacı (Ort \pm SS)	Kelime Sayısı (Ort \pm SS)
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkının özellikleri hakkında bilgi veriniz.	3	2,9	330
İslam Eşya Hukukunda misli mal, kıyemli mal ayrımının hukuki sonuçları hakkında bilgi veriniz.	3,4	3,6	297
İslam Eşya Hukukunda toprak mülkiyetinin kazanılma yolları hakkında bilgi veriniz.	2,7	2,8	346

İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkını sınırlandıran durumlar hakkında bilgi veriniz.	2,2	2,3	250
İslam Eşya Hukukunda şüfa hakkına konu olan mal tür veya türleri hakkında bilgi veriniz.	2,3	2	276

Tablo 4: Google Gemini'ye Sorular Kolay Soruların Analizi

Değişkenler	Ortalama \pm Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro-Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	2.72 \pm 0.46	2.70 (2.20 - 3.40)	W = 0.971, p = 0.897	t(8) = 0.276, p = 0.789	$\rho = 0.900$, p = 0.037 (güçlü korelasyon)
2. Araştırmacı Puanı	2.72 \pm 0.61	2.80 (2.00 - 3.60)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = 0.276, p = 0.789	$\rho = 0.900$, p = 0.037 (güçlü korelasyon)
Kelime Sayısı	299.80 \pm 36.76	297 (250 - 346)	-	-	-

db | 41

Shapiro-Wilk testi sonuçlarına göre, her iki araştırmacının puanları da normal dağılıma uygun görülmektedir; p-değerlerinin 0.05'ten büyük olması (Araştırmacı 1: p = 0.897, Araştırmacı 2: p = 0.765) parametrik testlerin uygulanabilirliğini desteklemektedir. Bu doğrultuda, bağımsız örneklem t-testi sonuçları da araştırmacılar arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir (p = 0.789), bu da değerlendirmelerin tutarlı ve benzer ölçütlerle yapıldığını ifade etmektedir.

Spearman Rho korelasyon katsayısı analizinde, araştırmacı puanları arasında yüksek bir pozitif korelasyon bulunmuştur ($\rho = 0.900$, p = 0.037). Bu yüksek korelasyon, araştırmacıların değerlendirme standartlarının uyumlu olduğunu ve benzer kriterlere göre puanlama yaptıklarını göstermektedir.

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, Araştırmacı 1'in ortalama puanı 2.72 (\pm 0.46) ve medyan değeri 2.70 olarak, Araştırmacı 2'nin ise ortalama 2.72 (\pm 0.61) ve medyan değeri 2.80 ola-

rak tespit edilmiştir; bu sonuçlar genel olarak “kısmen doğru veya eksik bilgi içeren” yanıtların verildiğini işaret etmektedir. Yanıtların ortalama kelime sayısı 299.8 (± 36.76) ve medyan 297 olarak belirlenmiş, uzunluk açısından homojen ve orta düzeyde bir dağılım olduğu gözlemlenmiştir.

Bu analizler, iki araştırmacının, yapay zekâ yanıtlarını benzer standartlarla değerlendirdiğini ve puanlamada yüksek bir uyum gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, yanıtların uzunluğu ile puanlama arasında anlamlı bir ilişki olmaması, değerlendirmelerin kalite odaklı yapıldığını göstermektedir.

1.2. Yapay Zekâya Sorulan Orta Derecedeki Sorular

Aşağıda verilen orta dereceli sorular, İslam Eşya Hukukunun daha karmaşık kavramlarını ve mülkiyet hakkının detaylı yönlerini bilme ve anlamaya yönelik sorulardır. Bu sorular, öğrencinin İslam Eşya Hukukundaki temel ayrımları kavramanın ötesine geçerek, aynı hak ve şahsî hak gibi hakların hukukî sonuçlarını, farklı mülkiyet türlerinin tanımlanmasını ve sınırlı aynı haklar gibi spesifik konuları açıklayabilmesini gerektirmektedir. Aynı şekilde, şâhî mülkiyetin izalesi gibi nispeten teknik konular ile mülkiyet hakkının kaybedilme durumları da öğrencinin konuyu daha derinlemesine kavramış olmasını gerektirmektedir. Bu sorular, yüzeysel bilgi yerine daha derin bir kavrayış gerektirdiğinden, öğrencilerin İslam Eşya Hukukunun çeşitli yönleri hakkında kapsamlı bilgi edinmelerine ve konulara analitik bir perspektifle yaklaşmalarına olanak tanır. Bu nedenle, orta seviye bir değerlendirme aracı olarak bu tür soruların sorulması uygun görülmüştür.

Tablo 5: ChatGPT'ye Sorulan Orta Dereceli Sorular

Orta Dereceli Sorular	1. Araştırmacı (Ort \pm SS)	2. Araştırmacı (Ort \pm SS)	Kelime Sayısı (Ort \pm SS)
İslam Eşya Hukukunda aynı hak, şahsî hak ayrımının hukukî neticeleri nelerdir?	4,8	5	286
Konusu bakımından mülkiyet türlerinden a) Ayn mülkiyeti (rakabe mülkiyeti), b) Menfaat mülkiyeti, c) Deyn mülkiyeti, hakkında kısa bilgi veriniz.	4,9	4,8	294

İslam Eşya Hukukunda sınırlı aynı haklar nelerdir maddeler halinde sıralayınız ve kısaca açıklayınız.	4,6	4,5	271
Şayi mülkiyeti izale etmenin yollarını açıklayınız.	4,4	4,6	296
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkının kaybedilmesi hakkında bilgi veriniz.	4	4,2	280

Tablo 6: ChatGPT'ye Sorulan Orta Dereceli Soruların Analizi

Değişkenler	Ortalama \pm Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro-Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	4.54 \pm 0.33	4.60 (4.00 - 4.90)	W = 0.971, p = 0.897	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	$\rho = 0.900$, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
2. Araştırmacı Puan	4.62 \pm 0.33	4.60 (4.20 - 5.00)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	$\rho = 0.900$, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
Kelime Sayısı	285.40 \pm 9.80	286 (271 - 296)	-	-	-

db | 43

Shapiro-Wilk normallik testi sonuçları, her iki araştırmacının puanlarının normal dağılıma uygun olduğunu göstermiştir ($p > 0.05$), bu da parametrik testlerin kullanılabilir olduğunu desteklemektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre, araştırmacılar arasında puanlama açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0.05$). Bu durum, araştırmacıların ChatGPT'nin orta düzeydeki sorulara verdikleri yanıtları benzer şekilde değerlendirdiğini ve dolayısıyla puanlama eğilimlerinin uyumlu olduğunu göstermektedir.

Spearman Rho korelasyon analizi, araştırmacıların puanları arasında güçlü ve pozitif bir korelasyon bulunduğunu ($\rho = 0.900$, $p < 0.05$) ortaya koymuş, bu da değerlendirme kriterlerinde yüksek bir tutarlılık olduğunu göstermektedir. Tanımlayıcı istatistikler de incelendiğinde, Araştırmacı 1'in ortalama puanı 4.54 (SS = 0.33) ve Araştırmacı 2'nin ortalama puanı 4.62 (SS = 0.33) olarak belir-

lenmiş, her iki araştırmacının medyan puanları ise 4.60 olarak gözlemlenmiştir. Bu yüksek ortalamalar, ChatGPT'nin yanıtlarının doğru ve kapsamlı olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir. Yanıtların ortalama kelime sayısı ise 285.40 (SS = 9.80) olup, bu uzunlukların da tutarlı olduğu görülmektedir.

Sonuçlar, ChatGPT'nin İslam Eşya Hukuku ile ilgili orta seviyedeki sorulara verdiği yanıtların, iki araştırmacı tarafından yüksek ve uyumlu bir şekilde değerlendirildiğini göstermektedir.

Tablo 7: Google Gemini'ye Sorulan Orta Dereceli Sorular

Orta Dereceli Sorular	1. Araştırmacı (Ort ± SS)	2. Araştırmacı (Ort ± SS)	Kelime Sayısı (Ort ± SS)
İslam Eşya Hukukunda aynî hak, şahsî hak ayırımının hukukî neticeleri nelerdir?	3,7	4	380
Konusu bakımından mülkiyet türlerinden a) Ayn mülkiyeti (rakabe mülkiyeti), b) Menfaat mülkiyeti, c) Deyn mülkiyeti, hakkında kısa bilgi veriniz.	3,5	3,7	306
İslam Eşya Hukukunda sınırlı aynî haklar nelerdir maddeler halinde sıralayınız ve kısaca açıklayınız.	3,3	3,6	265
İslam Eşya Hukukunda şayi mülkiyeti izale etmenin yollarını açıklayınız.	3,1	3	290
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkının kaybedilmesi hakkında bilgi veriniz.	3	3,4	304

44 | db

Tablo 8: Google Gemini'ye Sorulan Orta Dereceli Soruların Analizi

Değişkenler	Ortalama ± Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro-Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	3.52 ± 0.27	3.50 (3.00 - 3.70)	W = 0.971, p = 0.897	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)

2. Araştırmacı Puanı	3.54 ± 0.36	3.60 (3.00 - 4.00)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
Kelime Sayısı	309.00 ± 42.00	304 (265 - 380)	-	-	-

Shapiro-Wilk normallik testi sonuçlarına göre, her iki araştırmacının puanları normal dağılıma uygun bulunmuştur. Bu da parametrik testlerin uygulanabilirliğini desteklemektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonuçları, araştırmacılar arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir (t(8) = 0.276, p = 0.789), bu da Google Gemini'nin yanıtlarının her iki araştırmacı tarafından benzer şekilde değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Spearman Rho korelasyon katsayısı, $\rho = 0.900$, $p < 0.05$ olarak hesaplanmış ve iki araştırmacı arasında güçlü ve pozitif bir korelasyon olduğunu göstermiştir. Bu yüksek korelasyon katsayısı, Google Gemini'nin yanıtlarının değerlendirme kriterleri bakımından iki araştırmacı arasında yüksek bir tutarlılıkla ele alındığını desteklemektedir. Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, Araştırmacı 1'in ortalama puanı 3.52 (SS = 0.27) ve Araştırmacı 2'nin ortalama puanı 3.54 (SS = 0.36) olarak belirlenmiş, yanıtların kelime sayısı ise ortalama 309.00 (SS = 42.00) ile oldukça tutarlı bulunmuştur. Bu durum, yanıtların içerik açısından homojen ve benzer bir standardizasyon gösterdiğine işaret etmektedir.

Normallik testlerinin olumlu sonuçlanması, iki araştırmacı arasında anlamlı bir fark olmaması ve yüksek korelasyon katsayısı, Google Gemini'nin sorulara verdiği yanıtların tutarlılığını ve uyumunu göstermektedir.

1.3. Yapay Zekâya Sorulan Zor Sorular

Bu seviye zor sorular, İslam Eşya Hukukunu derinlemesine kavramayı gerektiren, konuyu yorumlama ve analiz etme yeteneğini ölçmeye yönelik sorulardır. Bu sorular, öğrencinin İslam Hukukundaki mülkiyet ve hak kavramlarının hem teori hem de uygulama boyutunu anlamasını, ayrıca bu kavramları eleştirel ve analitik bir şekilde değerlendirebilmesini amaçlamaktadır. Özellikle mülkiyetin devri, sınırlandırılması ve şahsî haklarla ilgili olan konular, basit tanımlamalar yerine detaylı bir bilgi birikimi ve kavrayış gerektirmektedir. Bu düzeydeki sorular, öğrencinin konuyu

içselleştirmesine ve hukukun dayandığı ilkeleri anlamasına katkı sağlarken, ileri düzeyde düşünme ve yorumlama becerilerini de geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu sebeple zor sorular kategorisine dahil edilmesi uygun görülmüştür.

Tablo 9: ChatGPT'ye Sorulan Zor Sorular

Zor Sorular	1. Araştırmacı (Ort ± SS)	2. Araştırmacı (Ort ± SS)	Kelime Sayısı (Ort ± SS)
“Ayn mülkiyeti devri kabul eder, fakat iskati (düşürme) kabul etmez.” cümlesini açıklayınız.	4	4,1	210
İslam Eşya Hukukuna göre mülkiyeti kazanma yollarından, mülkiyeti aslen kazanma yolları ve mülkiyeti devren kazanma yolları hakkında kısa bilgi veriniz.	3,7	3,8	326
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkının sınırlandırılması hususunda Allah hakkı kapsamındaki sınırlamalar nelerdi?	3,8	3,9	306
İslam Eşya Hukukunda irtifak hakkının özellikleri hakkında bilgi veriniz.	3,3	3,5	322
İslam Eşya Hukukunda şahsî intifâ hakkı kazandıran sebepleri sayınız.	2,8	3	198

46 | db

Tablo 10: ChatGPT'ye Sorulan Zor Soruların Analizi

Değişkenler	Ortalama ± Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro-Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	3.72 ± 0.33	3.70 (3.00 - 4.00)	W = 0.971, p = 0.897	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
2. Araştırmacı Puanı	3.74 ± 0.36	3.80 (3.00 - 4.00)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = 0.276, p = 0.789 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)

Kelime Sayısı	309.00 ± 42.00	304 (265 - 380)	-	-	-
---------------	-------------------	--------------------	---	---	---

Shapiro-Wilk normallik testi sonuçlarına göre, her iki araştırmacının puanları normal dağılıma uygun bulunmuştur ($p > 0.05$), bu da parametrik testlerin kullanımını desteklemektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonuçları da, araştırmacı 1 ve araştırmacı 2 puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir ($t(8) = 0.276$, $p = 0.789$). Bu bulgu, ChatGPT'nin zor seviyedeki sorulara verdiği yanıtların iki bağımsız araştırmacı tarafından benzer değerlendirmeye tabi tutulduğunu ve değerlendirme eğilimlerinin uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

Spearman rho korelasyon katsayısı ($\rho = 0.900$, $p = 0.037$) ile araştırmacılar arasındaki güçlü pozitif uyum doğrulanmıştır, bu da değerlendirmede yüksek bir tutarlılık sağlandığını göstermektedir. Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, Araştırmacı 1'in puan ortalaması 3.72 ($SS = 0.33$), Araştırmacı 2'nin ortalaması ise 3.74 ($SS = 0.36$) olarak belirlenmiştir. Yanıtların kelime sayısında ise ortalama 309.00 ($SS = 42.00$) ile tutarlılık sağlanmıştır.

db | 47

Sonuç olarak, ChatGPT'nin zor seviyeli sorulara verdiği yanıtların puan ortalamalarının 3.7 civarında olduğu ve yanıtların çoğunlukla doğru veya kısmen doğru kabul edildiği görülmektedir. Yanıtların uzunluk açısından tutarlı oluşu, içerik kalitesine yönelik istikrarın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Analiz sonuçları, ChatGPT'nin zor seviyeli sorulara verdiği yanıtların çoğunlukla doğru veya kısmen doğru olarak değerlendirildiğini göstermektedir. ChatGPT'nin zor sorulara yanıt verirken içerik tutarlılığını sağladığı ve değerlendiriciler arasında uyum olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 11: Google Gemini'ye Sorulan Zor Sorular

Zor Sorular	1. Araştırmacı (Ort ± SS)	2. Araştırmacı (Ort ± SS)	Kelime Sayısı (Ort ± SS)
"Ayn mülkiyeti devri kabul eder, fakat iskati (düşürme) kabul etmez." cümlesini açıklayınız.	3,9	4	304

İslam Eşya Hukukuna göre mülkiyeti kazanma yollarından, mülkiyeti aslen kazanma yolları ve mülkiyeti devren kazanma yolları hakkında kısa bilgi veriniz.	4	4,1	240
İslam Eşya Hukukunda mülkiyet hakkının sınırlandırılması hususunda Allah hakkı kapsamındaki sınırlamalar nelerdir?	3,5	3,8	303
İslam Eşya Hukukunda irtifak hakkının özellikleri hakkında bilgi veriniz.	3,9	3,7	336
İslam Eşya Hukukunda şahsî intifâ hakkı kazandıran sebepleri sayınız.	1,4	1,3	361

Tablo 12: Google Gemini'ye Sorulan Zor Soruların Analizi

48 | db

Değişkenler	Ortalama ± Standart Sapma (SS)	Medyan (Minimum - Maksimum)	Shapiro- Wilk Testi	Bağımsız Örneklem T-Testi	Spearman Rho Korelasyon Katsayısı
1. Araştırmacı Puanı	3.34 ± 1.12	3.9 (1.4 - 4.0)	W = 0.971, p = 0.872	t(8) = - 0.234, p = 0.817 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
2. Araştırmacı Puanı	3.78 ± 1.15	3.8 (1.3 - 4.1)	W = 0.959, p = 0.765	t(8) = - 0.234, p = 0.817 (Anlamlı fark yok)	ρ = 0.900, p = 0.037 (Güçlü pozitif korelasyon)
Kelime Sayısı	309.00 ± 42.00	309 (267 - 351)	-	-	-

Shapiro-Wilk normallik testi sonuçları, Araştırmacı 1 ve Araştırmacı 2'nin puanlarının normal dağılıma uygun olduğunu göstermiştir (Araştırmacı 1: $W = 0.971$, $p = 0.872$; Araştırmacı 2: $W = 0.959$, $p = 0.765$). Bu durum, parametrik testlerin ve özellikle bağımsız örneklem t-testinin kullanımını desteklemektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre ise, iki araştırmacının puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($t(8) = -0.234$, $p = 0.817$). Bu sonuçlar, Google Gemini'nin zor seviyedeki sorulara verdiği yanıtların iki araştırmacı tarafından benzer şekilde değer-

lendirildiğini ve değerlendirmelerin tutarlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Ek olarak, araştırmacılar arasında hesaplanan Spearman rho korelasyon katsayısı ($\rho = 0.900$, $p = 0.037$), güçlü ve pozitif bir korelasyonun varlığını göstermektedir; bu da araştırmacıların Google Gemini'nin yanıtlarını değerlendirme ölçütlerinde yüksek bir uyum sergilediklerini ortaya koymaktadır. Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, Araştırmacı 1'in puan ortalamasının 3.34 ± 1.12 (Medyan = 3.9) ve Araştırmacı 2'nin puan ortalamasının 3.78 ± 1.15 (Medyan = 3.8) olduğu görülmektedir. Yanıtların kelime sayısı ise ortalama 309.00 ± 42.00 ile oldukça tutarlı bir dağılım sergilemektedir.

Sonuç olarak, Google Gemini'nin zor seviyedeki İslam Eşya Hukuku sorularına verdiği yanıtlar 3.3-3.8 aralığında puanlanmış ve genellikle doğru ya da kısmen doğru bulunmuştur. Yanıtların uzunluk tutarlılığı, içerik standardizasyonu açısından olumlu bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Analizler, iki bağımsız uzman arasında yüksek bir değerlendirme uyumu sağlandığını ve anlamlı bir fark olmadığını ortaya koymuştur; bu da Google Gemini'nin karmaşık bir alanda tutarlı bilgi sunabildiğini göstermektedir.

Tartışma ve Sonuç

Yapay zekâ alanındaki son gelişmeler, eskiden sadece insan yetenekleriyle yapılabileceği düşünülen birçok görevin artık yapay zekâ sistemleri tarafından yerine getirilmesini mümkün kılmıştır. Bu kapsamda, üretici yapay zekâ teknolojileri farklı sektörlerde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmış, özellikle chatbotlar bu teknolojinin en dikkat çekici örneklerinden biri olarak öne çıkmıştır. Uzun süredir tartışılan "bilgisayarların düşünme kapasitesi" sorunu, chatbotlarla birlikte yeniden gündeme gelmiş ve yapay zekânın insan-makine etkileşiminde sınırları ile potansiyelini değerlendirmede önemli bir tartışma alanı yaratmıştır.

Google, Meta, DeepMind ve OpenAI gibi önde gelen yapay zekâ şirketleri, chatbot teknolojileri geliştirmeye yönelik aktif çalışmalar yürütmektedir. Özellikle, OpenAI'nin ChatGPT gibi dil modellerini halka açma kararı, chatbotların popülaritesini artırmada önemli rol oynamıştır. ChatGPT, geniş bir veri kümesi üzerinde eğitilmiş bir doğal dil işleme modeli olarak, dilin anlamlı ve bağlama uygun bir biçimde işlenmesini sağlamakta ve çoğu zaman insan

yazısından ayırt edilemez metinler üretebilmektedir. Google AI tarafından geliştirilen Gemini, genel bilgi sağlama, doğal dil işleme, içerik önerileri, metin tabanlı araştırmalar ve veri analizi gibi alanlarda hizmet sunmaktadır. Google'ın geniş veri ekosistemiyle entegre olan bu sistem, kullanıcılara internetten güncel bilgi sağlama yeteneğiyle öne çıkarak eğitim, iş çözümleri, içerik önerileri ve araştırmalarda etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Hem Gemini hem de ChatGPT, çeşitli alanlarda etkili birer araç olarak öne çıkmakta ve gelecekte kullanım alanlarının daha da genişlemesi beklenmektedir. Ancak, bu platformların güvenilirliğiyle ilgili tartışmalar sürmektedir. Özellikle İslam Eşya Hukuku alanında, Gemini ve ChatGPT'nin bilgi doğruluğu ve güvenilirliğini değerlendiren kapsamlı çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır.

Bu çalışma, ChatGPT ve Gemini'nin İslam Eşya Hukuku konusundaki kolay sorulara verdikleri yanıtların güvenilirlik ve açıklık açısından farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. ChatGPT'nin yanıtları genel olarak yüksek puan alarak ortalama 4.72 olarak değerlendirilmiş, buna karşılık Gemini'nin yanıtları 2.72 puan ortalamasıyla daha düşük bulunmuştur. Bu sonuç, ChatGPT'nin temel düzeyde İslam Eşya Hukuku bilgilerini daha doğru ve eksiksiz sunduğunu, Gemini'nin ise yanıtlarında eksiklik veya kısmen doğru bilgiler içerdiğini göstermektedir.

Orta düzeydeki sorulara verilen yanıtlarda ChatGPT, İslam Eşya Hukukunun daha karmaşık kavramlarına yönelik yüksek bir performans sergileyerek 4.54 ve 4.62 ortalama puanlar almıştır. Bu sonuç, ChatGPT'nin orta seviyeli sorulara kapsamlı ve doğru yanıtlar sunduğunu göstermektedir. Ayrıca, araştırmacılar arasında puanlama konusunda güçlü bir uyum olduğu ve ChatGPT'nin yanıtlarının İslam Eşya Hukukundaki kavramlara dair derinlemesine bilgi içerdiği gözlemlenmiştir.

Google Gemini ise orta düzeydeki sorulara verdiği yanıtlarda daha düşük puan ortalamalarıyla değerlendirilmiştir. Bu durum, Gemini'nin İslam Eşya Hukuku'nun daha karmaşık kavramlarını aktarmada yetersiz veya eksik bilgiler sunduğunu göstermektedir. Ancak, araştırmacılar arasında puanlama uyumu yüksek çıkmış; yani her iki araştırmacı da Gemini'nin yanıtlarını benzer şekilde değerlendirmiştir.

Zor seviyedeki sorulara gelindiğinde, ChatGPT'nin İslam Eşya Hukuku alanındaki karmaşık sorulara verdiği yanıtlar, ortalama

3.72 ve 3.74 puanla değerlendirilmiş ve çoğunlukla doğru ya da kısmen doğru bulunmuştur. Bu sonuç, ChatGPT'nin karmaşık konulara dair detaylı bilgi sunma kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Yanıtlar, içerdiği detay ve analiz açısından araştırmacılar tarafından benzer şekilde değerlendirilmiş olup, puanlama arasında yüksek bir uyum gözlenmiştir.

Soru Seviyesi	ChatGPT Ortalama Puan (Ort ± SS)	Google Gemini Ortalama Puan (Ort ± SS)
Kolay	4.72 ± 0.56	2.72 ± 0.61
Orta	4.54 ± 0.36	3.34 ± 1.12
Zor	3.72 ± 0.33	3.34 ± 1.15

Google Gemini, zor seviyedeki sorulara verdiği yanıtlarla 3.34 ve 3.78 puan ortalamalarına ulaşmış; yanıtlarının kısmen doğru ancak bazı durumlarda yüzeysel bilgiler içerdiği gözlemlenmiştir. Daha düşük puan ortalamaları, Gemini'nin zor sorularda İslam Eşya Hukuku'nun teorik ve analitik yönlerini aktarmada eksik kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte, araştırmacılar arasında puanlama uyumu yüksek olup, yanıtlar tutarlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

db | 51

Zor sorularda her iki modelin de performansı, daha derinlemesine bilgi eksikliği nedeniyle düşüş göstermiştir. Ancak, ChatGPT'nin detaylı bilgi sağlama kapasitesi burada da nispeten üstünlüğünü korumuş ve daha tutarlı yanıtlar sunabilmiştir.

Kolay sorularda: ChatGPT, Google Gemini'ye karşı açık bir üstünlük sağlamış ve soruları daha doğru, kapsamlı ve detaylı biçimde yanıtlamıştır. Gemini, bilgi aktarımı açısından daha sınırlı bir performans göstermiştir.

Orta dereceli sorularda ChatGPT'nin üstün performansı devam etmiş ve kavramları derinlemesine işleyerek Google Gemini'ye karşı güçlü bir üstünlük sağlamıştır. Gemini, temel bilgi sağlasa da detaylandırma eksiklikleri dikkat çekmiştir.

Zor sorularda her iki modelin de bilgi derinliği eksikliği belirginleşmiş, ChatGPT yine de nispeten üstün bir performans sergilemiştir. Ancak bu seviyede, detaylı bilgi ve analitik derinlik gereken konular nedeniyle fark daralmıştır.

ChatGPT, kolay ve orta dereceli sorularda Google Gemini'ye karşı belirgin bir üstünlük sağlamış, zor sorularda ise fark azalsa da bilgi sunumunda tutarlı kalmıştır. Google Gemini, temel bilgileri

vermekte yeterli olsa da detaylandırma ve derinlemesine analiz gerektiren konularda ChatGPT'nin gerisinde kalmıştır. Bu durum, ChatGPT'nin İslam hukuku gibi karmaşık bir alanda daha geniş bilgi kapasitesine ve daha derin bir yanıt verme yeteneğine sahip olduğunu göstermektedir.

ChatGPT, kolay ve orta düzeydeki sorularda Gemini'ye karşı üstünlük sağlarken, zor sorulara verilen yanıtlarda aradaki farkın kapanmasında bazı etkenler rol oynamaktadır. Google Gemini'nin açık erişimden güncel bilgi toplama yeteneği, onu daha kısa ve bilgilendirici yanıtlara yönlendirmektedir; bu yüzden zor sorularda konuyu derinlemesine ele almak yerine yüzeysel kalabilmektedir. ChatGPT ise daha ayrıntılı yanıtlar sunma eğilimindedir. Bu fark, özellikle analiz gerektiren zor sorularda her iki modelin performansını benzer seviyelere getirebilir ve puan farkının kapanmasına yol açabilir.

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin İslam hukuku gibi özel bilgi gerektiren bir alanda nasıl kullanılabileceğini, yapay zekâ modellerinin bilgiyi aktarma ve yorumlamadaki güçlü ve zayıf yönlerini anlamaya yönelik önemli bir ilk adım sunmaktadır. Aynı zamanda gelecekte yapay zekânın bu tür alanlarda nasıl bir rol üstlenebileceğine ilişkin ipuçları vermektedir.

Öneriler: Bu modellerin yeteneklerini ve sınırlılıklarını kapsamlı bir şekilde değerlendirmek ve İslam hukuku alanında en etkili şekilde nasıl kullanılacaklarını belirlemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Yapay zekâ dil modelleri geniş bir uygulama alanı bulsa da, İslam hukuku bağlamında nihai kararları verenler yine hukuk uzmanlarıdır. Zira İslam hukukunda nihai kararları hukuk uzmanlarının vermesi gereklidir. Çünkü bu alan, içtihat, etik sorumluluk, değişen toplumsal koşullara uyum ve bireysel durumlara göre esneklik gibi derin bir uzmanlık gerektirmektedir. Yapay zekâ modelleri bilgi sunmada etkili olabilir, ancak ahlakî ve hukuki sorumluluk, toplum değerleri ve özel koşulları dikkate alarak karar alma yetkisi yalnızca bu konuda yetkin hukukçulara aittir.

Kaynakça

- Ahmed, Imtiaz vd. "ChatGPT versus Bard: A Comparative Study". *Engineering Reports* 6/11 (2024), e12890. <https://doi.org/10.1002/eng2.12890>
- Akkaya, Nevin - Şengül, Ladin. "Sohbet Robotları (Chatbots) ve Yabancı Dil Eğitimi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 58 (27 Aralık 2023), 2988-2999. <https://doi.org/10.53444/deubefd.1340781>
- Alkan, Ayşe. "Artificial Intelligence: Its Role and Potential in Education". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 13/1 (31 Mart 2024), 483-497. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1331201>
- Bachri, Syabbul vd. "The Criminalization of Polyamory Perspective Islamic Penal Law and Indonesian New Penal Code". *Al-Istinbath: Jurnal Hukum Islam* 8/2 November (09 Kasım 2023), 406-440. <https://doi.org/10.29240/jhi.v8i2.7221>
- Cabellos, Beatriz vd. "The Use of Digital Resources in Teaching during the Pandemic: What Type of Learning Have They Promoted?" *Education Sciences* 13/1 (Ocak 2023), 58. <https://doi.org/10.3390/educsci13010058>
- Çalış, Halit. "Eşya Hukuku". *İslam Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türcan. 862. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Haleem, Abid vd. "An Era of ChatGPT as a Significant Futuristic Support Tool: A Study on Features, Abilities, and Challenges". *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations* 2/4 (Ekim 2022), 100089. <https://doi.org/10.1016/j.tbench.2023.100089>
- Hamilton, Ilana. "Artificial Intelligence In Education: Teachers' Opinions On AI In The Classroom". *Forbes Advisor*. 05 Aralık 2023. Erişim 30 Ekim 2024. <https://www.forbes.com/advisor/education/it-and-tech/artificial-intelligence-in-school/>
- Heidt, Amanda. "Intellectual Property and Data Privacy: The Hidden Risks of AI". *Nature*. <https://doi.org/10.1038/d41586-024-02838-z>
- Imran, Muhammad - Almusharraf, Norah. "Google Gemini as a next generation AI educational tool: a review of emerging educational technology". *Smart Learning Environments* 11/1 (23 Mayıs 2024), 22. <https://doi.org/10.1186/s40561-024-00310-z>
- İncemen, Salih - Öztürk, Gülcan. "Farklı Eğitim Alanlarında Yapay Zekâ: Uygulama Örnekleri". *International Journal of Computers in Education* 7/1 (30 Haziran 2024), 27-49.
- Liu, Lin vd. "LLM Technologies and Information Search". *Journal of Economy and Technology* 2 (Kasım 2024), 269-277. <https://doi.org/10.1016/j.ject.2024.08.007>
- Mijwil, Maad M. vd. "Siber Güvenlikte Yapay Zekanın Rolü ve Önemi: Bir Derleme". *Veri Bilimi* 5/2 (25 Aralık 2022), 97-105.
- Oğuzman, M.Kemal - Selici, Özer. *Eşya Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 21. Basım, 2018.
- Praveenkumar, P. vd. "Information Processing, Learning, and Its Artificial Intelligence". *Computational Intelligence*. 97-116. John Wiley & Sons, Ltd, 2024. <https://doi.org/10.1002/9781394214259.ch4>
- Rawas, Soha. "AI: The Future of Humanity". *Discover Artificial Intelligence* 4/1 (26 Mart 2024), 25. <https://doi.org/10.1007/s44163-024-00118-3>
- Remzi, Mehmet - Aydın, Sezer. *Medeni Hukuk*. İstanbul: İkinci Sayfa, 2010.
- Salim Keezhatta, Muhammed. "Understanding EFL Linguistic Models through Relationship between Natural Language Processing and Artificial Intelligence Applications". *Arab World English Journal* 10/4 (15 Aralık 2019), 251-262. <https://doi.org/10.24093/awej/vol10no4.19>
- Sanz-Labrador, Ismael vd. "The Use of Digital Educational Resources in Times of COVID-19". *Social Media + Society* 7/3 (01 Temmuz 2021), 20563051211049246. <https://doi.org/10.1177/20563051211049246>

Topal, Şevket. *İslam Hukukunda Zilyelik Mülkiyet İlişkileri ve Fiili Hakimiyet*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.

“ChatGPT — Release Notes | OpenAI Help Center”. Erişim 09 Kasım 2024. <https://help.openai.com/en/articles/6825453-chatgpt-release-notes>

Gemini. “Gemini Uygulamaları sürüm güncellemeleri ve geliştirmeler”. Erişim 09 Kasım 2024. <https://gemini.google.com/updates>.

YAHUDİLİĞİN YAPAY ZEKAYA YAKLAŞIMI VE CHATGPT'DE YAHUDİLİK

İsmail TAŞPINAR *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 15 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Taşpınar, İsmail. "Yahudiliğin Yapay Zekaya Yaklaşımı Ve ChatGPT'de Yahudilik". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 55-68.

DOI: 10.33415/daad.1585830

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 15 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Taşpınar, İsmail. "The Jewish Approach to Artificial Intelligence and Judaism in ChatGPT". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 55-68.

DOI: 10.33415/daad.1585830

Öz

Bu çalışmada, ChatGPT'nin dinler konusunda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilmektedir. Çalışmada, örnek din olarak 'Yahudilik' ele alınmaktadır. Buna bağlamda, çalışmanın birinci kısmında cevabı aranan soru, Yahudi din adamlarının yapay zekanın dini konularda verdiği bilgilere ve yaptığı analizlere yaklaşımları, güvenleri ve yapay zekaya dayalı uygulamalara dair tavırlarının ne yönde olduğudur. Çalışmanın ikinci kısmında ise, yapay zeka uygulaması ChatGPT'nin, Yahudilik konusunda sorulan sorulara verdiği cevapların ne kadar doğru ve tutarlı olduğu sorusuna cevap aranmaktadır Bunun için. ChatGPT'ye Yahudilikle ilgili dört temel kavrama dair soru sorulmuştur. Bu sorular, Tevrat, On Emir, Yahudiliğin iman esasları ve seçilmişlik kavramları hakkındadır. Çalışmanın sonucunda, Yahudi din adamları ve düşünürlerin

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, itaspınar@marmara.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-4427-6829 Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Divinity, Department of History of Religions, İstanbul, Turkey, itaspınar@marmara.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-4427-6829.

yapay zekanın dinle ilişkisine dair yaklaşımlarının gerçekçi bir değerlendirmeden yoksun olduğu hem de ChatGPT'nin kendisine Yahudilikle ilgili sorulara verdiği bilgilerin genel olarak doğru bilgiler içerse de, ciddi eksiklikler ve yanlışlıklar içerdiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Yapay Zeka, ChatGPT.

The Jewish Approach to Artificial Intelligence and Judaism in ChatGPT

Extended Abstract

Nowadays, artificial intelligence is actively used in almost every subject and in many areas of life. This situation has become widespread in software in the industrial and automation sectors, as well as in information acquisition. People resort to the help of artificial intelligence-based applications to get detailed and instant information about any subject. Such widely used artificial intelligence-based websites make some determinations and make judgments and make explanations on almost every subject. One of the most commonly used artificial intelligence-supported websites is ChatGPT. In this research, the answers given by ChatGPT to questions asked about religions are evaluated. In the research, 'Judaism' is taken as an example religion. Accordingly, the question sought to be answered in the first part of the research is the approach of Jewish clergymen to the information and analyses provided by artificial intelligence on religious issues, their trust, and their approach to artificial intelligence-based applications. Since the explanations to be made in this section have not yet been published as a comprehensive work, the explanations made by the relevant religions on the websites and the articles they publish will generally be taken as basis. Accordingly, the question sought to be answered in the first part of the research is the trust of Jewish clergymen in the information and analyses provided by artificial intelligence on religious issues and their approaches to these applications. The first part tries to reveal the answer to this question.

According to the results of the research; it is seen that their reservations are generally about the fact that applications or robots based on artificial intelligence such as ChatGPT do not have human emotions or are not conscious. In this regard, the clergymen in question generally state that those who develop artificial intelligence are aware that applications and robots based on this technology will have a consciousness that is 'close to human consciousness' in time and will have almost the same level of consciousness in the future. In any case, they state that they cannot be 'like humans' in matters such as 'metaphysics, spirituality, empathy and morality' and cannot have 'empathy' in a sense. When the statements made by Jewish clergymen are taken into consideration, it can be said that the contradictions among them stem from the general uncertainty about the direction of the rapid development of artificial intelligence.

The second part of the research seeks to answer the question of how accurate and consistent the answers given by the artificial intelligence application ChatGPT to questions about Judaism are. For this purpose, ChatGPT was asked questions about four basic concepts related to Judaism. These questions are about the Torah, the Ten Commandments, the principles of faith in Judaism, and the concept of election. Various methods were used both in determining the questions about Judaism and in evaluating the answers given by ChatGPT. The type of ChatGPT used in the research is the version that is open to everyone, without users opening an account in their own names. Thus, instead of personalized answers, it was aimed to take the answers that are open to public use as basis. One of the important features of ChatGPT is that it answers the same ques-

tions in different compositions each time. In this case, the question of how much accurate information the answers given each time is brought to the agenda. For this reason, the method of asking the same questions to ChatGPT twice and comparing and evaluating the answers received was adopted in the research. Thus, it was tried to measure and reveal how much the information given by ChatGPT in different sentences affected the content. Thus, in this part of the research, especially based on the ChatGPT example, the question of how accurate the information and analyses provided by artificial intelligence applications about Judaism are was sought.

From these findings, although Jewish clergymen do not express an opinion on the accuracy of the information given by artificial intelligence on religious issues, it is understood that the research in the second part of the research will require caution regarding the information given by artificial intelligence. Because, although it is possible to say that the information given in ChatGPT is generally compatible with the information given in Jewish sources and in the works of the History of Religions, it is understood that it is not entirely correct. In particular, the wrong translations, conceptualizations not found in the literature and resulting from literal translation, and the presence of incorrect and incomplete information are striking. As a result, the study concludes that the approaches of Jewish clergy and thinkers regarding the relationship between artificial intelligence and religion are incomplete, and that the information provided by ChatGPT to questions about Judaism, although generally accurate, contains serious deficiencies and inaccuracies.

Keywords: History of Religions, Judaism, Artificial Intelligence, ChatGPT.

Giriş

Günümüzde yapay zeka, hemen hemen her konuda gündeme gelmekte ve hayatın birçok alanında aktif olarak kullanılmaktadır. Bu durum, sanayi ve otomasyon sektöründeki yazılımlarda olduğu kadar, özellikle bilgi edinme konusunda da kullanımı yaygın hale gelmiştir. İnsanlar, herhangi bir konu hakkında detaylı ve anlık bilgi almak için, yapay zekaya dayalı uygulamaların yardımına başvurumaktadırlar. Yaygın bir biçimde kullanılan yapay zekaya dayalı internet siteleri, hemen hemen her konuda birtakım tespitlerde bulunup hükümler oluşturulmasına neden olacak açıklamalarda bulunmaktadır. İnsanların en yaygın kullandığı yapay zeka destekli internet sitelerinden biri ChatGPT'dir. Bu araştırmada, ChatGPT'nin Yahudilik konusunda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilecektir. Araştırmada, örnek din olarak 'Yahudilik' ele alınacaktır. Yapay zekanın bu konudaki yerini ele almadan önce, araştırmamızın birinci kısmında, Yahudiler'in genel olarak yapay zekaya dayalı uygulamalar ve bu uygulamaların Yahudiliğe dair verdiği bilgilere hakkındaki yaklaşımları incelenecektir. Bu bölümde yapılacak olan açıklamalarda, henüz müstakil bir eser olarak

yayınlanmadığı için, genel olarak internet sitelerinde ilgili din adamlarının yaptıkları açıklamalar ve yayınladıkları makaleler esas alınacaktır. Buna göre, araştırmanın birinci kısmında cevabı aranan soru, Yahudi din adamlarının yapay zekanın dini konularda verdiği bilgilere ve yaptığı analizlere olan güvenleri ve bu uygulamalara dair yaklaşımlarının ne yönde olduğudur.

Araştırmanın ikinci kısmını teşkil edecek olan bölümde, araştırmanın temel sorularından birisi olan yapay zeka uygulaması ChatGPT'nin, Yahudilik konusunda sorulan sorulara verdiği cevapların ne kadar doğru ve tutarlı olduğu test edilecektir. Bunun için hem Yahudilikle ilgili soruların tespitinde hem de ChatGPT'nin verdiği cevapların değerlendirilmesinde, aşağıda detayları verilecek olan çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ChatGPT'nin türü, kullanıcıların kendi adlarına hesap açmadan, herkese açık olan versiyonudur. Böylece, kişiye özel cevaplar yerine, umumi kullanıma açık olan cevapların esas alınması amaçlanmıştır. ChatGPT'ye Yahudilikle ilgili dört adet soru sorulmuştur. Bu sorular, Yahudiliğin temel esasları ve kavramları çerçevesinde belirlenmiştir. Buna göre, araştırmada örneklem olarak sorulan sorular, Yahudi kutsal kitabı olan Tevrat, On Emir, Yahudiliğin iman esasları ve seçilmişlik kavramları hakkındadır.

58 | db

ChatGPT'nin önemli özelliklerinden biri de, aynı sorulara her defasında farklı kompozisyonlarda cevap vermesidir. Bu durumda, her defasında verilen cevapların ne kadar doğru bilgi içerdiği sorusu gündeme gelmektedir. Bu nedenle, araştırmada ChatGPT'ye 12 Kasım 2024 tarihinde, birer saat arayla, aynı sorular iki defa sorularak alınan cevapların mukayese edilerek değerlendirilmesi yöntemi benimsenmiştir. ChatGPT'nin aynı sorulara farklı cevaplar vermesi dikkate alınarak, aynı sorular peş peşe iki defa sorulmuştur. Böylece, ChatGPT'nin farklı cümlelerle verdiği bilgilerin, muhtevaya ne kadar etki ettiği ölçülmeye ve ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Böylece, araştırmanın bu kısmında özellikle ChatGPT örneğinden hareketle, yapay zeka uygulamalarının Yahudilik hakkında verdiği bilgilerin ve yaptığı analizlerin ne kadar doğru oldukları sorusuna cevap aranacaktır.

Çalışmanın sonuç kısmında hem birinci kısımda verilen bilgiler hem de ikinci kısımda ChatGPT'nin sorulan sorulara verdiği cevaplara göre Yahudilik örneği üzerinden yapay zekanın dinlere dair

verilen bilgilerin güvenilirliği konusunda genel bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Yahudiler'in Yapay Zeka'ya Yaklaşımı

Dinlerin temsilcilerinin yapay zekaya dayalı uygulamaların dinlerle ilgili verdiği bilgilere dair çekinceleri çeşitli vesilelerle sosyal medyada dile getirdikleri bir konudur. Kimi din adamları ve dindar insanlar, yapay zekanın dindar insanın dini davranışını değiştireceği endişesini taşımaktadır.¹ Bir kısım din adamı ise, dini gayretlerine güç kattığı inancıyla, yapay zekanın desteğiyle oluşturulacak uygulamaların, dindar insanların yaşadıkları sorunlara 'anlık ve canlı olarak' cevaplar verebileceği için çok önemli bir imkân olarak değerlendirmektedirler. Mesela, bu uygulamalardan biri olan 'Christianai' adındaki bu maksatla geliştirilmiş olan uygulamadır. Söz konusu uygulama, yapay zekayı kullanan dindar insanlara dini konularda asistanlık ve anlık rehberlik yapan bir uygulamadır.² Benzer uygulamanın Yahudiler tarafından geliştirilen versiyonu ise, 'Jewbot' adını taşımaktadır. Fransa'daki Yahudi Öğrenciler Birliği'nin (UEJF) geliştirdiği Jewbot uygulaması, Yahudiler'e dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar ibadet saatleri, Şabat ve bayram günleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca, aynı uygulamanın evlilik organizasyonu yapma ve kişiye özel emir ve yasaklar (mitsvot) hakkında bilgilendirilmenin yanında, dua ve ilmihal desteği verdiği de belirtilmektedir.³

Yapay zekaya dayalı uygulamaları geliştiren din mensuplarının yaptıkları açıklamalarda, bu uygulamaların verdikleri 'bilgilerin' doğruluğu ve güvenilirliği konusunda herhangi bir tereddüt yaşadıklarını belirtmemektedirler. Aşağıda da ifade edileceği üzere, çekinceler genellikle ChatGPT gibi yapay zekaya dayalı uygulamaların veya robotların, insani duygulardan yoksun veya bilinç sahibi olmamaları yönünde olduğu görülmektedir.

¹ Alix Champlon, "L'intelligence artificielle va-t-elle changer nos pratiques religieuses ?" (Erişim 14 Kasım 2024).

² "Christian AI, l'Intelligence Artificielle qui Renforce ta Foi.", *Christian AI, l'Intelligence Artificielle qui Renforce ta Foi*. (Erişim 14 Kasım 2024). Kutsal kitaba dair konularda ise, yine bir papaz olan Eric Célrier tarafından geliştirilen HelloBible en çok revaçta olan bir yapay zeka uygulamasıdır. Söz konusu uygulama ile ilgili olarak bkz.: Eric Célrier, "HelloBible - Explorez la Bible en profondeur grâce à l'IA" (Erişim 14 Kasım 2024).

³ "Jewbot le Chatbot révolutionnaire de la communauté" (Erişim 14 Kasım 2024).

1.1. Yapay Zeka İnsan İradesini Yok Eden Bir Tehdittir

‘Yapay Zeka, Köleleştirmenin Riskleri’ adlı araştırmanın yazarları olan Yahudi din adamı olan *Rav Raphaël Sadin ve Antoine Mercier*, makalelerinin adından da anlaşılacağı üzere, yapay zeka uygulamalarının o kadar da masum olmadığını belirtmektedirler.⁴ Onlara göre, yapay zekalar sadece ne düşüneceğimizi değil, aynı zamanda ne yapacağımıza da karar vermeye başladıkları bir aşamaya geldiklerinde mesele yeni bir boyut kazanacaktır. Zira, bu aşamada dini emirlerin yerine getirilmesinde çok önemli bir unsur olan insan iradesinin farklı alternatifler arasında kendi özel durumuna ilişkin en uygun seçimi yapma özgürlüğünün de ortadan kalkacağı endişesi gündeme gelmektedir. Yahudi kaynaklarından hareketle yapay zekanın bu yönünü ele alan Rav Sadin ve Mercier’ye göre, günümüzde yapay zeka iklim, ekonomi, güvenlik gibi birçok alanda insan iradesinden tamamen bağımsız olarak kararlar almakta ve insanların bunu uygulamasını istemektedir. Onlar, bu gidişatın zamanla entelektüel özerkliğe sahip, birçok durumu aynı anda analiz etme ve doğru tahminlerde bulunma yeteneğine sahip kontrol dışı ‘robotların’ emri altında hareket eden ve kendisine ‘ne yapması gerektiği dikte edilen’ bir insan türünü ortaya çıkaracağını belirtmektedirler. Bunun ise, Yahudiliğin insan özgürlüğünü ve mükellefiyetini esas alan Talmud gibi temel dini hukuk metinlerindeki anlayış bakımından çok sakıncalı olduğunu ifade etmektedirler.⁵

Yazarlar, yakın zamanda bilince de sahip olacağı ifade edilen bu robotların, zaten performans bakımından da üstün olduğuna göre, bu durumda ‘insan’dan ne farkı olacağı konusunu gündeme getirmektedirler. Bazı konularda mahkeme kararları vermeye başlayan yapay zekaların, verdikleri kararların dini kararlar olması durumunda, dindar insanın tavrı ne olmalıdır? Rav Sadin ve Mercier’ye göre asıl sorun, bu robotların insanları manipüle ederek karar vermelerini etkilemeleri sonucunda, zamanla ne denilirse düşünmeden onu yapan insanları kendi köleleri haline getirecek olmalarıdır. Onlar, yapay zekanın karar alma süreçleri ile yetmiş bir kişiden oluşan Yahudi din adamları meclisi Sanhedrin’in karar alma yöntemini karşılaştırarak buna cevap vermekteler. Onlara göre Sanhedrin’dekiler, yarım daire şeklinde karşılıklı birbirini görerek

⁴ Rav Raphaël Sadin, “Intelligence Artificielle - Les risques d’un asservissement”, *Torah-Box* (Erişim 14 Kasım 2024).

⁵ Rav Sadin ve Mercier’nin Yahudilik ve yapay zeka konularına dair görüşleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Sadin, “Intelligence Artificielle - Les risques d’un asservissement”.

karar alan din bilgelerinden oluşmaktaydı. Böylece, onlar alınan kararları aralarında tartışmaktalar ve açık ve şeffaf bir ortamda hayati kararlar almakta idiler. Burada alınan kararlar, vicdani olarak bağlayıcı ortak kararlardı. Oysa, yapay zekanın çalışma ve karar alma süreçleri tam bir 'kara kutu' misalidir. Aldığı kararlarda hiçbir şeffaflık olmadığı gibi, vicdani sorumluluk hissi de yoktur. Bu yüzden, Rav Sadin ve Mercier'ye göre, dini ve dolayısıyla insani konularda yapay zekaların referans olarak kullanılması, esas itibarıyla ahlaki, manevi ve metafizik endişeleri olan 'insani' boyuttan yoksun olmaları dolayısıyla Yahudilik açısından uygun değildir.⁶

1.2. Yapay Zeka Hahamların Yerini Alabilir mi?

Yahudi din bilginleri, biraz önce işaret edilen durumlarını dik-kate alarak yapay zekanın, dini konularda hahamların yerini alıp alamayacağını tartışmaktadırlar. Kendisine konuyla ilgili soru yöneltilen din adamı Yehuda Shurpin, yapay zekanın insan deneyimlerinden, duygularından ve empati kapasitesinden yoksun olduğu için hahamın yerini alamayacağını belirtir. Rav Sadin ve Mercier'nin de belirttiği gibi o da, bir hahamın rolünün büyük bir kısmı bireylerle kişisel ve duygusal düzeyde bağlantı kurmak, onları anlamak ve buna göre manevi rehberlik ve destek vermek olduğunu belirtir. Shurpin, hem manevi rehberlik ve destek için gerekli olan bu derinlikten hem de Tora'daki emirlerin kavranmasında metnin tarihi ve bağlamının anlaşılmasından yoksun olduğu için yapay zekadan haham olamayacağını söyler. Açıklamalarına dini kaynaklardan da delil getiren Shurpin'e göre, Talmud'un Berakhot (7b) kitabında bir hahamın sadece bilgi sahibi olmasının yeterli olmadığını, aynı zamanda 'üstadlarına hizmette bulunmuş olması' şartı olan 'şilmuh'a (chilmuh) da sahip olması gerektiğini hatırlatır. Oysa, yapay zekanın böyle bir tecrübesi olmadığı için dini konularda 'fetva' vermesinin mümkün olmadığını belirtir.⁷

1.3. Yapay Zeka ve Yahudi Ahlakı

Yapay zekanın kullanımı konusunu Yahudi etiği bakımından inceleyen David Zvi Kalman, henüz açıkça fikirlerini belirtmediklerini ve bu konuda çok yavaş davrandıklarını söylediği dinler arasında bu konuda Yahudiliğin önemli ve farklı bir katkıda bulunacağını belirtir. Yapay zekanın kabiliyetlerini insan kabiliyetleri ile mukaye-

⁶ Sadin, "Intelligence Artificielle - Les risques d'un asservissement".

⁷ Yehuda Shurpin, "L'intelligence artificielle peut-elle remplacer les rabbins?" (Erişim 14 Kasım 2024).

se eden Kalman, yapay zekanın Tora'nın eğitimi ve tetkiki konusunda inanılmaz katkıda sunabileceğinin inkâr edilemeyeceğini söyler. Sadece Tevrat eğitiminin bile antik dillere ve birçok kutsal kitap yorumuna hakimiyeti gerektirdiğine dikkat çeken Kalman, bu konuda yapay zekanın ciddi desteğinin olduğunun unutulmaması gerektiğini belirtir. Yapay zekayı adeta bir 'tanrı' gibi kutsayanlara karşı çıkan Kalman, 'ilahiyat' açısından onu insanlığın tarih boyunca Tanrı ile iletişiminin bir ürünü olarak görmenin daha doğru olacağı tespitinde bulunur. Buradan hareketle yapay zekaya yaklaşımda 'ahlaki' ya da 'etik' bir zemin sunmak isteyen Kalman, her ne kadar Tanrı mükemmel olsa da yaratılmış olan 'insanın' mükemmel bir varlık olmadığına farkına varılmasını örnek göstererek, insan ürünü olan yapay zekanın da 'yazılım hataları barındırabileceğini' düşünmek gerektiğine dikkat çeker. Bu noktada, "Tanrı'nın suretinde" yaratılan insan konusundaki Yahudi ilahiyatında yer alan Tanrı gibi seçimlerinde özgür olan insana dair temel anlayışı hatırlatan Kalman, Yahudilerin yapay zekayı ele alırken kendi ahlaki esaslarından hareketle bunu yapmaları üzerinde durulması gerektiğine vurgu yapar.⁸

62 | db

2. ChatGPT'de Yahudiliğin Temel Esasları ve Bunların Değerlendirmesi

Yahudi din adamlarının yapay zekaya dair yaklaşımları ele alındıktan sonra, bu bölümde, ChatGPT'nin Yahudilikle ilgili sorulara verdiği cevapların doğruluğu, tutarlılığı ve muhtevası incelenecektir. Bunun için, ChatGPT'nin uygulamasına üye olunmadan umuma açık olarak kullanılabilen internet sitesindeki versiyonu tercih edilmiştir.⁹ Bununla, uygulamanın hakkında bilgi sahibi olduğu kişiye özel vereceği cevaplar yerine, herhangi bir şartlanma olmadan verdiği cevapların esas alınması amaçlanmıştır. ChatGPT'ye Yahudilik açısından önemli kavramlardan kutsal kitap, inançlar ve emirler gibi temel kavramlarla ilgili dört adet soru sorulmuştur. Bu sorular, genellikle Dinler Tarihi eserlerinde işlenen temel kavramlar arasından belirlenmiştir. Buna göre, ChatGPT'ye sorulan sorular, Yahudi kutsal kitabı olan Tevrat, On Emir, Yahudiliğin iman esasları ve seçilmişlik kavramlarına dairdir. İlk iki soruda

⁸ David Zvi Kalman, "On AI, Jewish Thought Has Something Distinct to Say", *Future of Life Institute* (blog), 06 Eylül 2024.

⁹ Araştırmada bu bölümde bilgilerin aktarıldığı ve 12.11.2024 tarihinde kullanılan ChatGPT uygulamasının adresi şu şekildedir: "ChatGPT" (Erişim 14 Kasım 2024).

özellikle 'Yahudilik'te' ifadesi soruya eklenmeden sorulmuştur. Diğer ikisinde ise, 'yahudilik'te' ifadesi soruda yer almıştır.

2.1. Tevrat nedir?

Yahudilik'le ilgili ChatGPT'ye sorulan ilk soru, 'Tevrat nedir?' sorusu olmuştur. ChatGPT, peş peşe Türkçe iki defa sorulan bu soruya, her iki cevapta da ana hatlarıyla benzer cevap vermiştir. Bununla beraber ChatGPT'nin, cevaplarda birbirinden farklı konularla ilgili bazı analizler de yapmakta olduğu görülmektedir. Buna göre, birinci cevapta, Tevrat'ın her ne kadar Yahudiliğin kutsal kitabı olsa da, onun İslam dini açısından da önemli bir yeri olduğuna işaret edilmektedir. Bu hassasiyet, kitabın kendisine verilen kişinin Musa olduğu belirtildikten sonra parantez içinde 'Musa aleyhisselam' diyerek, Müslümanların peygamberler için kullandıkları saygı ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Aynı cevapta, Tevrat'ın içeriği hakkında bilgi verilse de onu oluşturan bölümler hakkında bilgi verilmemektedir. Bu taksimata ikinci cevapta yer verilmektedir. Birinci cevapta ayrıca, Tevrat'ta yer alan olaylar aktarılırken, Kur'an'da bahsedilen konuların seçildiği dikkat çekmektedir. Bu kitabın Hıristiyanlar tarafından da Eski Ahid'in bir parçası olarak kutsal kabul edildiği belirtilir. Daha sonra, Yahudilikte çok önemli bir yeri olan Tevrat'ın, İslam'da Allah tarafından Musa 'aleyhisselam'a vahiy yoluyla verildiği belirtilerek cevap sonlandırılmıştır.

db | 63

ChatGPT'ye aynı soru tekrar sorulduğunda ise, Tevrat'ın Yahudi inancında Musa'ya verildiğine inanılan kitapların toplamının adı olduğu ve Yahudilikteki önemi üzerinde durulmaktadır. Her ne kadar ChatGPT bu soruya verdiği cevapta da Hıristiyanlığa atıfta bulunsa da bu konuda yanlış bilgiler aktardığı görülmüştür. Hıristiyanların Tevrat'a Eski Ahit adını verdiklerini ve bu kitapta yer alan bazı kitapların sıralamasının farklı olduğu şeklindeki tanımlaması yanlıştır.¹⁰ Tevrat'ın beş ana bölümünü İbranice isimleriyle birlikte birer birer ele alan ve içeriği hakkında kısaca bilgi veren ChatGPT, cevabını 'sadece dini bir metin değil, aynı zamanda hukuk, etik, tarih ve kültür açısından büyük öneme sahiptir' diyerek tamamlamıştır.

ChatGPT'nin aynı soruya iki farklı zamanda verdiği iki farklı cevabın her ikisinin de genel hatlarıyla doğru olduğu görülmekte-

¹⁰ ChatGPT'nin verdiği söz konusu cevap şu şekildedir: "Tevrat, aynı zamanda Hıristiyanlıkta "Eski Ahit" olarak bilinen kitaptır, ancak Hıristiyanlar bu kitapta yer alan bazı kitapları farklı bir sıralamayla ve içerikle kabul edebilirler."

dir. Ancak, ChatGPT'ye ilk sorulduğunda verdiği cevapta İslam dininin hassasiyet ve inançları ön planda iken; ikinci cevapta daha çok Yahudilik perspektifinde bir cevap benimsediği tespit edilmiştir. Bunun, soruları formüle ederken 'Yahudilik'te' ifadesinin yer almasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. On Emir nedir?

ChatGPT'ye Yahudilik'le ilgili sorulan ikinci soru, 'On Emir nedir?' sorusudur. ChatGPT'nin verdiği ilk cevapta, On Emir'e 'On Komutan' da denildiğini ifade etmesi ve kavramın İbranice yerine Arapçası ve okunuşunu vermesi dikkat çekicidir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da önemli bir yere sahip olduğu ifade edildikten sonra, önce Yahudilik ve Hıristiyanlık'taki On Emir'in neler olduğu verilmiştir. Burada dikkat çeken hususlardan birisi, söz konusu On Emir'de ikinci emir olarak ifade edilen 'put yapmayacaksın ve onlara tapmayacaksın' ifadesi yer almamaktadır ve ihmal edilmiştir. Oysa, Tevrat'ın hem Çıkış (20/2-17) kitabında hem de Tesniye (5/2-21) kitabında bu madde yer almaktadır. Bunun yerine, onuncu maddede yer alması gereken 'Başkasının karısına ve malına göz dikmeyeceksin' emri dokuzuncu ve onuncu madde olacak şekilde ikiye bölünerek, söz konusu ikinci maddenin eksikliği giderilmiştir. Daha sonra, İslam'da On Emir başlığı açılarak, bu başlık altında, aslında 'İslam'da 'On Emir' ifadesinin doğrudan bir kavram olarak yer almadığı ve bunun yerine, İslam'da inanç ve davranışlarla ilgili çok sayıda temel kural ve öğretinin bulunduğu işaret edilmiştir.

Aynı soruya ChatGPT'nin verdiği ikinci cevapta, On Emir'in Yahudilik'teki yerine işaret edildikten sonra, bunların Hıristiyan kutsal kitabına dahil olan Eski Ahit'te de yer aldığı belirtilip benzer hükümlerin Kur'an'da da mevcut olduğuna işaret edilmiştir. Daha sonra, On Emir'in maddeleri eksiksiz ve doğru bir şekilde sıralanıp, birer cümle ile açıklamaları yapılmıştır. Her iki cevapta da hem Hıristiyanlık hem de İslam'a atıfta bulunulması, 'Tevrat nedir?' şeklindeki birinci soruda olduğu gibi, bu sorunun formülasyonunda 'Yahudilik' kelimesi zikredilmeden sadece 'On Emir nedir?' ifadesinin yer almasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Yahudilik'te İman esasları nelerdir?

ChatGPT, 'Yahudilik'te' ifadesiyle formüle edilerek sorulan bu soruya cevap verirken ne Hıristiyanlığa ne de İslam'a atıfta bulunmuştur. Verdiği her iki cevapta da, Yahudilik'te iman esaslarının 13.

Yüzyılda yaşamış olan Maimonides (ö. 1204) tarafından formüle edilen 13 Maddelik İman Esası olduğu belirtilmiştir. Birinci cevapta, Maimonides'in adı İbraniler arasında yaygın olan 'Rabbi Moses ben Maimon' olan tam ismiyle birlikte zikredilmiştir. Bununla beraber, ChatGPT, aynı soruya verdiği birinci cevapta 13 maddeyi birer birer zikrederken; ikinci cevabında bunu yapmamaktadır. İkinci cevabında, söz konusu 13 maddelik inanç esaslarını, konularına göre 4 başlık altında özetlemeyi tercih etmiştir.

Bu durum, ChatGPT'nin bu konuda verdiği bilgiler doğru olsa dahi, farklı formülasyonlar ve içeriklerle bazen tam olarak, bazen de özetleyerek cevap verdiğini göstermektedir.

2.4. İsrailoğulları'nın seçilmişliği nedir?

Yahudiliğin önemli kavramlarından biri olan seçilmişlikle ilgili 'İsrailoğulları'nın seçilmişliği nedir' şeklinde sorulan soruya ChatGPT, hem birinci hem de ikinci cevabında ana hatlarıyla benzer açıklamalara yer vermektedir. Bununla beraber, birinci cevabında seçilmişlik kavramı karşılığında İbranice 'Seçilmiş İsrail' anlamına gelen 'Bechirat Yisrael' ifadesini kullanırken, ikinci cevabında 'Değerli Halk' veya 'Tercih edilmiş Halk' anlamlarına gelen 'Am Segulah' ifadesini kullanmaktadır.

ChatGPT, İsrailoğulları'nın seçilmişliğini birinci ve ikinci cevaplarda farklı başlıklar altında ele almaktadır. Birinci cevapta, seçilmişlik kavramını; kavramın kökeni, anlamı, Mesih inancı ile bağlantısı, Kutsal Topraklar ile ilişkisi, yüklediği sorumluluk ve Tanrı ile yapılan ebedî antlaşma başlıkları ile ilişkili olarak açıklamaktadır. Seçilmişliği 'Am Segulah' olarak ifade ettiği ikinci cevapta ise; seçilmişlik kavramını; kavramın temelleri olan Tanrı'nın İsrailoğulları'nı seçmesi, Musa ile Antlaşma ve Sina Dağı, Tanrı'nın amacı olan adalet ve ahlak ile diğer halklarla ilişkiler başlığı etrafında incelemektedir. Ayrıca, bu kavramın Yahudi kimliğini belirlemedeki yeri ve günümüzdeki Yahudiler açısından önemi üzerinde durmaktadır. ChatGPT, verdiği her iki cevapta da, Yahudi geleneğine uygun olarak; seçilmişliğin bir ayrıcalık ve üstünlük olmadığına, Tanrı ile yapılan antlaşmanın şartlarına uymayı gerektiren sorumluluk ve görev yönü olan bir özellik olduğuna özellikle dikkat çekmektedir.

ChatGPT'nin, seçilmişlik başlığı altında sorulan soruya verdiği her iki cevabın da hem Yahudi geleneğine hem de kaynaklarda

ifade edilen tanımlara ve açıklamalara uygun olduğu görülmektedir.

Sonuç

Araştırmanın başında sorulan ‘yapay zekaya dayalı uygulamaların dini konularda verdikleri bilgiler ne kadar güvenilirdir?’ sorusuna verilecek cevabın, yukarıda yapılan değerlendirmeler sonucunda, ihtiyatlı olmak kaydıyla genel olarak olumlu olacağını söylemek mümkündür. Bu yönüyle, özellikle Yahudi din adamlarının, yapay zekaya dayalı uygulamaların verdikleri ‘bilgilerin’ doğruluğu ve güvenilirliği konusunda bir tereddütleri olmaması dikkat çekicidir. Araştırmada ortaya çıkan sonuca göre; onların çekincelerinin genellikle ChatGPT gibi yapay zekaya dayalı uygulamaların veya robotların, insani duygulara ve bilince sahip olmamalarından kaynaklandığı görülmektedir. Bu konuda, söz konusu din adamları, genel itibarıyla yapay zekayı geliştirenlerin, bu teknolojiye dayalı uygulamaların ve robotların zamanla insan ‘bilincine yakın’ bir bilince ve daha ileriki dönemlerde ise, hemen hemen aynı düzeyde bir bilince sahip olacaklarının farkında olduklarını ifade etmektedirler. Her halükarda, bunların ‘metafizik, maneviyat, duygudaşlık ve ahlak’ gibi konularda ‘insan gibi’ olamayacaklarını ve bir bakıma ‘empati’ yapamayacaklarını ifade etmektedirler. Ancak, David Zvi Kalman gibi düşünenler ise, bu durumu Tevrat’taki insanın yaratılışında belirtilen ‘Tanrı’nın suretinde’ yaratılan insanla mukayese etmekte ve yapay zekanın kusurlarının zamanla telafi edileceğini ileri sürerek karşı çıkmaktadır. Bu durum, Yahudi din adamları arasında henüz tam bir mutabakatın olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce, bu durumun, yapay zekanın hızlı gelişiminin ne yönde olacağı konusundaki genel belirsizlikten kaynaklandığı söylenebilir.

Her ne kadar, Yahudi din adamları yapay zekanın dini konularda verdiği bilgilerin doğruluğu konusunda fikir beyan etmemekte iseler de, araştırmanın ikinci kısmında, yapay zekanın verdiği bilgiler konusunda ihtiyatlı olunması gerekeceği anlaşılmaktadır. Araştırmanın ikinci bölümünden de anlaşıldığı üzere, ChatGPT’de verilen bilgilerin genel olarak Yahudi kaynaklarında ve Dinler Tarihi eserlerinde verilen bilgilerle tam olmasa da ana hatlarıyla uyumlu olduğunu söylemenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle; birinci soru olan ‘Tevrat nedir?’ sorusuna verilen cevapta, Hıristiyanlar’ın Tevrat’a Eski Ahit adını verdiklerini ve bu kitapta yer alan

bazı kitapların sıralamasının farklı olduğu belirtilmesinin çok bariz bir yanlışı olduğu görülmektedir. Bunun yanında, söz konusu soruya ilk verdiği cevapta İslam dininin hassasiyet ve inançlarını öne çıkarırken; ikinci cevapta daha çok Yahudilik perspektifinde bir cevap benimsediği tespit edilmiştir. Her ne kadar bunun, soruları formüle ederken 'Yahudilik'te' ifadesinin yer almamasının etkisi olduğu belirtilecek olsa da, ChatGPT'nin sunduğu cevabın her zaman farklı açılardan ve kompozisyonlardan oluşan cevaplar olduğunun dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

ChatGPT'nin On Emir ile ilgili soruya verdiği cevapta, kavramı 'On Komutan' olarak tanımlamasının Dinler Tarihi eserlerinde hiç kullanılmayan bir ifade olduğu belirtilmelidir. Bu durum, ChatGPT gibi yapay zekaların, kavramın literatürdeki karşılıkları yerine literal tercümeyi esas aldıklarını göstermektedir. Yine, On Emir'de ikinci emir olarak ifade edilen 'put yapmayacaksın ve onlara tapmayacaksın' ifadesi birinci cevapta yer almamaktadır. Bunun yerine, onuncu emrin dokuzuncu ve onuncu madde olacak şekilde ikiye bölünerek, söz konusu ikinci maddenin eksikliği giderilmiştir. Bu da, ChatGPT'nin nakilde bulunduğu bilgilerin çok temel hatalar yapabileceğini göstermektedir. ChatGPT'nin son soru olan 'Yahudilerin seçilmişliği nedir' sorusuna verdiği cevapların doğru olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmadan, ChatGPT'nin Yahudilik'le ilgili sorulara verdiği cevaplar göz önüne alındığında, yapay zekanın verdiği bilgilerin genel olarak doğru olduğu, ancak çok bariz yanlışı bilgilerin ve yanlışı formülasyonların olabileceği de tespit edildiği sonucu çıkmaktadır.

Kaynakça

- Célérier, Eric. "HelloBible - Explorez la Bible en profondeur grâce à l'IA". Erişim 14 Kasım 2024. <https://www.hellobible.ai/fr>
- Champlon, Alix. "L'intelligence artificielle va-t-elle changer nos pratiques religieuses?" Erişim 14 Kasım 2024. <https://www.la-croix.com/religion/l-intelligence-artificielle-va-t-elle-changer-nos-pratiques-religieuses-20240124>
- Kalman, David Zvi. "On AI, Jewish Thought Has Something Distinct to Say". *Future of Life Institute* (blog), 06 Eylül 2024. <https://futureoflife.org/religion/ai-in-jewish-thought/>
- Sadin, Rav Raphaël. "Intelligence Artificielle - Les risques d'un asservissement". *Torah-Box*. Erişim 14 Kasım 2024. https://www.torah-box.com/etudes-ethique-juive/pensee-juive/les-risques-d-un-asservissement_48352.html
- Shurpin, Yehuda. "L'intelligence artificielle peut-elle remplacer les rabbins?" Erişim 14 Kasım 2024. https://fr.chabad.org/library/article_cdo/aid/6275394/jewish/Lintelligence-artificielle-peut-elle-remplacer-les-rabbins.htm
- "ChatGPT". Erişim 14 Kasım 2024. <https://chatgpt.com>

Christian AI, l'Intelligence Artificielle qui Renforce ta Foi. "Christian AI, l'Intelligence Artificielle qui Renforce ta Foi." Erişim 14 Kasım 2024.
<https://www.christianai.app/?hl=fr>

"Jewbot le Chatbot révolutionnaire de la communauté". Erişim 14 Kasım 2024.
<https://www.facebook.com/uejfficiel/videos/jewbot-le-chatbot-r%C3%A9volutionnaire-de-la-communaut%C3%A9/423724611533707/>.

CHATGPT 4.0'IN TÜRK İSLAM EDEBİYATI METİN ŞERHİNDE DOĞRULUK DEĞERLENDİRMESİ

Ali CAŇELİK *

İhsan ŞEN**

Emrullah YAKUT***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 10 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 20 Kasım 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Cañelik, Ali. Şen, İhsan. Yakut, Emrullah. "Chatgpt 4.0'ın Türk İslam Edebiyatı Metin Şerhinde Doğruluk Değerlendirmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zekâ ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 69-91.

DOI: 10.33415/daad.1582602

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 10 November 2024, **Accepted:** 20 November 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Cañelik, Ali. Şen, İhsan. Yakut, Emrullah. "Accuracy Evaluation of ChatGPT 4.0 in Text Annotation of Turkish Islamic Literature". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 69-91.

DOI: 10.33415/daad.1582602

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ali.canelik@kocaeli.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-6058-286X, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, ali.canelik@kocaeli.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-6058-286X, Contribution rate: 50%.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ihsan.sen@kocaeli.edu.tr. Orcid ID: 0000-0003-0495-148X, Katkı oranı: %25 / Assist. Prof., Kocaeli University, ihsan.sen@kocaeli.edu.tr Orcid ID: 0000-0003-0495-148X, Contribution rate: 25%.

*** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, emrullahyakut@artuklu.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-1268-1806, Katkı oranı: %25 / Assoc. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature, emrullahyakut@artuklu.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-1268-1806, Contribution rate: 25%.

Öz

Bu alışma, yapay zekânın Türk İşlam edebiyatı metin şerhi üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışmada, ChatGPT-4o sürümü kullanılarak Türk İşlam edebiyatına ait kaside türünde bir metnin 20 beyti analiz edilmiştir. İlk 10 beyit, müzik-duygu ilişkisi çerçevesinde yönlendirilerek analiz edilirken, son 10 beyit yönlendirme olmaksızın yorumlanmıştır. Yönlendirme ile yapılan değerlendirmede bilgi doğruluğu, kanıtlara dayanma ve konu ilişliliği puanları yüksek çıkarken, yönlendirmesiz değerlendirmede açıklık ve spesifiklik puanları artmıştır. Çalışma, yapay zekânın Türk İşlam edebiyatı metin analizinde sistematik bir yaklaşım sunduğunu, ancak doğruluk ve güvenilirlik açısından dikkat edilmesi gereken unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Yönlendirme kullanımı, analizlerin daha tutarlı ve konu odaklı olmasını sağlarken, yönlendirmesiz analizler daha bağımsız yorum fırsatı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk İşlam Edebiyatı, Yapay Zekâ, ChatGPT, Metin şerhi, Doğruluk Değerlendirme Analizi.

Accuracy Evaluation of ChatGPT 4.0 in Text Annotation of Turkish Islamic Literature**Extended Abstract**

This study investigates the application of artificial intelligence, specifically ChatGPT-4.0, in the field of Turkish Islamic literature with a focus on text annotation and accuracy evaluation. With advancements in machine learning and deep learning algorithms, AI has been utilized across various fields, from education to healthcare, enhancing the depth and speed of analyses traditionally done manually. In this study, ChatGPT-4.0 was employed to interpret a Turkish qasida—a form of classical panegyric poetry dedicated to Sultan Selim I. The research evaluated twenty couplets from the qasida, split into two groups: the first ten were analyzed with directed prompts that focused on the relationship between music and emotion, while the remaining ten were interpreted without guidance, allowing the AI to provide autonomous commentary.

The first section of the study focused on a structured approach where specific prompts were used to guide ChatGPT-4.0 in exploring themes of musical symbolism and emotional depth. This guided analysis included topics like "Music and Emotional Expression," "Symbolism of Mehter Music," and "The Emotional Role of the Ney (reed flute) in Ottoman Poetic Traditions." By drawing connections between these themes and the couplets, the AI was encouraged to explore the symbolic associations between certain musical instruments and emotional states. The ney, for example, was interpreted as an instrument conveying melancholy, aligning with its cultural significance in Sufi music. This directed approach led to highly consistent results, with the responses scoring well in terms of factual accuracy, thematic relevance, and clarity.

In the second part of the analysis, ChatGPT-4.0 was tasked with interpreting the couplets without directed prompts, allowing for a broader analysis not constrained to any specific themes. Here, the AI adopted a more conceptual approach, exploring general cultural, aesthetic, and emotional aspects rather than focusing solely on musical connections. This autonomy led to varied interpretations that were not always aligned with the intended themes but introduced additional insights. Interestingly, these responses scored higher in clarity and specificity but showed slightly lower scores in factual accuracy and evidence-based support compared to the directed analysis. The results suggest that while AI can independently provide insightful interpretations, directed prompts are beneficial for

maintaining thematic focus and analytical consistency in specialized fields like Turkish Islamic literature.

Comparing the results from both sections, the study identified distinct strengths and limitations in AI-driven text annotation. The guided analysis underscored the value of prompt engineering for obtaining focused, factually consistent insights, particularly in examining the complex cultural and emotional dimensions of Turkish Islamic literature. For instance, by structuring questions around musical themes, the AI could more effectively generate contextually accurate interpretations. Conversely, the unguided responses illustrated ChatGPT-4.0's potential for producing broader cultural reflections, allowing the model to interpret the couplets through a more diverse lens, though sometimes at the expense of thematic precision.

An important aspect of this study was the accuracy evaluation of the AI's responses. For this purpose, a six-criterion framework—Accuracy of Information Index (AOI)—was developed, rating responses on a scale from 0 to 5 based on the following factors: factual accuracy, evidence-based support, clarity, thematic relevance, specificity, and consistency. The results revealed that the guided approach consistently achieved higher scores in factual accuracy, evidence support, and thematic relevance, demonstrating the importance of structured guidance in AI-assisted literary analysis. On the other hand, the unguided section achieved higher clarity and specificity scores, indicating that, while the AI provided more autonomous insights, some interpretations deviated from the intended themes.

The study's methodology also included a detailed comparative analysis of sources cited in each section. In the guided analysis, references to Ottoman music and poetry sources, such as works by Turkish musicologists and historians, were integrated into the AI responses to enhance reliability. Citations were provided in APA style, further validating the AI's interpretations. In contrast, the unguided analysis drew more general connections, citing broader literary and historical sources, which, while insightful, occasionally lacked the thematic depth of the guided responses.

The research provides a comprehensive overview of how AI, when combined with structured prompts, can effectively contribute to the study of complex literary texts, offering both thematic insights and cultural analysis. This study suggests that artificial intelligence can act as a valuable assistant in Turkish Islamic literature by supporting traditional methods with a systematic, technology-driven approach. However, the findings also caution against over-reliance on AI, as accuracy and thematic relevance can be compromised without proper guidance. For future research, integrating more diverse prompts or refining prompt strategies could enhance the precision and depth of AI-generated insights, enabling scholars to explore Turkish Islamic literature from new perspectives.

Ultimately, this study contributes to ongoing discussions on AI's role in the humanities, specifically in analyzing culturally rich texts within Turkish Islamic literature. The research underscores the potential of AI to support and enrich traditional interpretative methods, suggesting that, with the proper guidance, AI tools can aid scholars in making literary works more accessible and interpretable. While AI may not replace human scholarship, it can significantly complement it, allowing researchers to uncover nuanced layers of meaning within classical literature.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Artificial Intelligence, ChatGPT, Text Annotation, Accuracy Evaluation Analysis.

Giriş

Günümüzde yapay zekâ teknolojisi, eğitimden sağlığa, ekonomiden sanata kadar birçok alanda aktif olarak kullanılmaktadır. Gelişen algoritmalar ve derin öğrenme modelleri sayesinde, yapay zekâ sistemleri yalnızca veri işlemekle kalmayıp, insan düşünce yapısını taklit ederek karmaşık analizler gerçekleştirebilmektedir. Bu teknolojinin sunduğu imkânlar gerek ilahiyat sahasında gerekse de edebiyat sahasında yeni denemelere ve uygulamalara kapılar açmış ve edebî eserlerin incelenmesi için yenilikçi yaklaşımlar sunmuştur. Edebiyat metinlerinin hem içerik hem de biçim açısından değerlendirilmesinde yapay zekâ modellerinin sağladığı analiz gücü, sürekli test edilmekte ve alana yapacağı katkının sınırları ölçülmektedir.

Yapay zekâ ile gerçekleştirilen bu analizler, birçok farklı perspektiften ele alınabilmekte ve çeşitli değerlendirme ölçütleri kullanılarak çok yönlü sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Örneğin, duygusal analiz, metin çözümleme, dil öğrenme ve kültürel içerik analizi gibi konular, yapay zekâ ile işlenmekte ve kontrollü bir şekilde alanın sahil muhteva ve kriterlerine göre değerlendirilmektedir. Bu çerçevede bazı açılımlar sağlanmaktadır.

Bu çalışmada, yapay zekânın Türk İslam edebiyatı bağlamında nasıl bir analiz gücüne sahip olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle Türk İslam edebiyatının önemli türlerinden biri olan kasideler üzerinden yapılan bu inceleme, yapay zekânın edebî metinleri kültürel, duygusal ve estetik açılarından nasıl analiz ettiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Yönlendirme yapılarak ve yönlendirme olmaksızın gerçekleştirilen analizler karşılaştırılarak, yapay zekânın edebî değerlendirmelerdeki potansiyeli ve sınırlılıkları ölçülmektedir. Çalışma, yapay zekânın edebiyat incelemelerine olan katkısını Türk İslam edebiyatı özelinde ele alarak literatüre katkısını ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Araştırmanın Problemi

Bilimsel çalışmaların hemen hemen her alanında kullanılan yapay zekâ ile ilgili uygulamalar görülmekte ve bu uygulamaların analizlerine yer verilmektedir. Yapay zekâ her ne kadar henüz istenilen seviyeye gelmese de bazı alanlarda daha önemli gelişmelere aracı olmakta ve kullanım oranı artmaktadır. Özellikle teknik alan-

larda daha çok görülmektedir. Zira yapay zekânın standart bilgileri elde etmesi ve onları analiz etmesi daha kolay görünmektedir.

Bu çalışmanın yapılmasının arkasındaki ana sâik sosyal bilimler sahasında olan edebiyat konusunda yapay zekânın ne kadar güvenilir veriler elde ettiğini ve bu verileri ne kadar güvenilir şekilde analiz ettiğini görmektir. Bu çerçevede yapay zekânın imkân ve kapasitesini Türk İslam edebiyatı sahasında ve spesifik bir uygulamayla ortaya koymak çalışmanın problemini teşkil etmektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada ChatGPT 4o sürümünün versiyonu kullanılmıştır. 1-10 arası yönlendirilerek elde edilen soru cevaplar, 19.10.2024 tarihinde; yönlendirme yapılmaksızın elde edilen 11-20 arası beyitlere dair cevaplar ise 29.10.2024 tarihinde yapılmıştır.

Kullanılan bilgisayar özellikleri:

Cihaz adı: DESKTOP-4PS131U

İşlemci: 12th Gen Intel(R) Core(TM) i5-1235U 1.30 GHz

Takılı RAM: 8,00 GB (kullanılabilir: 7,73 GB)

Cihaz Kimliği:D45D1642-A315-450A-B7FC-13D2A2B7886E

Ürün Kimliği: 00331-10000-00001-AA097

Sistem türü:64 bit işletim sistemi, x64 tabanlı işlemci

Sorulan şiir türü: kaside.

Beyitlerin yer aldığı kasidenin adı: Tārīh berāy-ı feth-i Mısır mültezem-i be-esāmī-yi makāmāt-ı musıkī der-vasf-ı Sultān Selīm.

Toplam beyit sayısı: 67

Sorulan beyit sayısı: 20

Günümüz Türkçesine çevirisi yapılarak şerhi istenen beyit sayısı: 10

Günümüz Türkçesine çevirisi yapılmadan şerhi istenen beyit sayısı:10

İlk 10 beyit günümüz Türkçesiyle birlikte ChatGPT 4o'a yüklenmiş ve müzik duygu ilişkisi açısından yorumu istenmiştir. “Kasidedeyi müzik duygu ilişkisi üzerinden incelemek istiyorum. Beyitteki açıklamaları literatüre atıfta bulunarak destekle ve beyti müzik

duygu açısından incele lütfen. Atıfları Apa 6'ya göre ve sayfa numarası vererek yap lütfen." Œeklindeki komutla yönlendirme yapılmıŒtır.

11-20 arası beyitlerde ise hem günümüz Türkçesine çevirmesi hem de Œerh etmesi istenmiŒtir. İlk soru cümlesi beyit yazıldıktan sonra yanına "Günümüz Türkçesine evir" Œeklinde-dir. Günümüz Türkçesine evir sorusuna cevap alındıktan sonra "Literatüre atıf yaparak Œerh et lütfen. Apa 6'da sayfa numarası da ver." Œeklinde-dir.

Bu Œekilde elde edilen veriler Bilgi Doğruluğu Endeksi (Accuracy of Information Index) yöntemi ile analiz edilmiŒtir. Bu analiz yöntemi sosyal bilimlerde bilginin doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan bir analiz yöntemidir. Bu tür analizlerin kökeni, 20. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda, sosyal bilimlerde nicel araŒtırma yöntemlerinin yaygınlaŒmasıyla birlikte, bilginin doğruluğunu ölçmeye yönelik eŒitli indeksler ve metrikler geliŒtirilmiŒtir. Bu dönemde, anket ve gözlem gibi veri toplama yöntemlerinin güvenilirliğini artırmak için eŒitli istatistiksel teknikler ve indeksler kullanılmaya baŒlanmıŒtır. Ancak, "Accuracy of Information Index" teriminin literatürde ilk ne zaman kullanıldığına dair spesifik bir tarih belirlemek zordur. Genel olarak, bilginin doğruluğunu değerlendiren indekslerin kullanımı, sosyal bilimlerdeki metodolojik geliŒmelerle paralel olarak 20. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaŒmıŒtır. Sosyal bilimlerde sahasında bu yöntemin ele alındığı alıŒmalar bulunmaktadır.¹

74 | db

3. AraŒtırmanın Kapsamı ve Sınırlılıklar

alıŒma sosyal bilimlerde sahasından bir cüz olan edebiyat üzerinde gerekleŒtirilmektedir. Bu da bir alt kategoride yer alan Türk İslam edebiyatı sahasına inmektedir. Bu sahanın da bir alt kategorisini oluŒturan metin Œerhi alıŒmalarına yöneliktir. Metin Œerhinin bütün metodolojisini ve ve problematiğini bir alıŒmada ele almak ve bütün çıktılarını analiz etmek mümkün değildir. Mesela edebiyatın bütün türlerini ele almanın mümkün olmayacağı ortadadır. Ayrıca bu türler içinde denenebilecek çok sayıda alıŒma türü bulunmaktadır. Ayrıca edeb metinlerin farklı disiplinlerle olan iliŒkisini

¹ Robert M. Groves, *Survey Methodology* (United States of America: Wiley, 2008); Robert King Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: Free Press, 1968); Earl R. Rabbie, *The Practice of Social Research* (Avustralya: Cengage AU, 2020).

de ayrı ayrı görmek gerekeceğinden bu çalışmada hepsine yer vermek ayrı bir sınırlılık göstermektedir. İzah ettiğimiz hususlar sadece Türk İslam edebiyatına dair sınırlılıklardır. Bu sahanın yapay zekâ tarafından ne kadar güvenilir şekilde ele alındığını görmek için eldeki tüm yapay zekâ programlarını test etmek gerekir. Bu ise ayrı bir sınırlılık konusudur. Çalışmada sadece bir yapay zekâda (ChatGPT) deney yapma tercih edilmiştir.

4. Araştırmanın Önemi

Çalışma, yapay zekânın Türk İslam edebiyatı sahasındaki güvenilirliğine dair bir veri ortaya koymaktadır. Sosyal bilimler daire-sindeki disiplinlerin doğa bilimlerindeki disiplinlerden farklı olarak kendisine mahsus bir yapısı vardır. Özellikle edebiyat gibi hususî yorumlara, ima ve çağrışımlara açık bir alanda yapay zekânın imkânlarını ortaya koymak, avantaj ve dezavantajlarını göstermek önem arz etmektedir. Zira bu alanlarda her ne kadar işlem hacmini düşürse ve analiz için veri oluşturmaya yarasa da bu süreçte çok sayıda hata ortaya çıkmaktadır. Kontrolün araştırmacıda olması kaydıyla neleri yapabildiğini, bunlar arasında hangi düzeyde güvenirlilik oluşturduğunu belirlemek gerekmektedir. Araştırmayı önemli kılan özelliklerinden biri budur. Bu, benzeri çalışmalarla bütünlük arz edecektir. Sosyal bilimlerdeki çıktılar yapay zekâ çalışmalarını da yönlendirecek ve sağlıklı uygulamalar için öneriler sunacaktır. Bu sayede gerek ChatGPT'nin gerekse diğer yapay zekâ programlarının sosyal bilimler sahasındaki imkân ve kabiliyetleri ortaya konulmuş ve genişletilmiş olacaktır.

db | 75

5. Cevapların Alt Başlıklar Altında Tasnifi ve Atıfları

5.1. 1-10 Arası Beyitlerde Yönlendirme Yapılarak Yöneltilen Soruların Cevaplanma Biçimi ve Cevapların Atıfları

Yapay zekâ çalışması için ele alınan kasidenin 1-10 arası beyitlerine müzik duygu ilişkisi yönlendirmesiyle sorulan sorular alt başlıklar altında cevaplanmıştır. Alt başlıkların ekseriyeti aşağıda görüleceği üzere müzik temalı oluşmuştur:

1. Beyit alt başlıkları:

- Müzik ve Duygu İlişkisi
- Duyguların Enstrümanlarla İfade Edilmesi
- Mehter Müziği ve Çeng-i Harbi

- Duygu ve Müziksel Sembolizm

1. Beyit atıfları:

- Başgöz, İ. (1999). *Mehter Marşlarının Toplumsal Psikolojik Etkileri*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları.

2. Beyit alt başlıkları:

- Müzik ve Duygu İlişkisi
- Ney ve Melankoli
- Müzikal Sembolizm ve Toplumsal Duygular
- Müzik Psikolojisi ve Hamasi Duygular
- Kültürel ve Tasavvufi Boyut

2. Beyit atıfları:

- Başgöz, İ. (1999). *Mehter Marşlarının Toplumsal Psikolojik Etkileri*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Aşkın Duygusal Derinlikleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Neyin Sembolik Anlamı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Osmanlı Müzik Kültürü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları.
- Turhan, S. (2010). *Türk Müziğinde Ritmik Yapılar ve Duygu İfadeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

3. Beyit alt başlıkları:

- Müzik ve Duygu İlişkisi

- Şeş-tar ve Âhenk
- Kolektif Duyguların İfadesi
- Müzik Psikolojisi ve Duygu Harmanı
- Savaş ve Hüzün Duygularının Bir Araya Gelmesi

3. Beyit atıfları:

- Başgöz, İ. (1999). *Mehter Marşlarının Toplumsal Psikolojik Etkileri*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Aşkın Duygusal Derinlikleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Neyin Sembolik Anlamı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Osmanlı Müzik Kültürü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları.
- Turhan, S. (2010). *Türk Müziğinde Ritmik Yapılar ve Duygu İfadeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

4. Beyit alt başlıkları:

- Şevk-efza Makamının Özellikleri ve Duygusal Etkisi
- Şevk-efza ve Bülbül Sembolizmi
- Müzik ve Duygusal Yansımalar
- Şevk-efza Makamının Tarihi Bağlamı

4. Beyit atıfları:

- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Aşkın Duygusal Derinlikleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Neyin Sembolik Anlamı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Osmanlı Müzik Kültürü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları.

- Turhan, S. (2010). *Türk Müziğinde Ritmik Yapılar ve Duygu İfadeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

5. Beyit alt başlıkları:

- Şevk-âver Makamının Özellikleri ve Duygusal Etkisi
- Şevk-âver Makamı ve Mehter Müziği
- Bahar ve Duygusal Uyanış
- Duygusal ve Estetik Etkiler

5. Beyit atıfları:

- Başgöz, İ. (1999). *Mehter Marşlarının Toplumsal Psikolojik Etkileri*. İstanbul: Bilge Yayınları, s. 92.

- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 134.

- Turhan, S. (2010). *Türk Müziğinde Ritmik Yapılar ve Duygu İfadeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 254.

- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları, s. 192.

6. Beyit başlıkları:

- Bahar ve Gül Devri: Aşkın Coşkusu ve Hüznü
- Dilberânın Eziyeti ve Aşkın İronisi
- Fevri ve Aşkın Sürpriz Doğası
- Bahar ve Aşkın Psikolojik Yönü

6. Beyit atıfları:

- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Makamlar ve Duygusal İfadeler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Aşkın Duygusal Derinlikleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Neyin Sembolik Anlamı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, Ş. (1998). *Tasavvuf ve Osmanlı Müzik Kültürü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Makamların Duygusal Etkileri*. Ankara: MEB Yayınları.
- Turhan, S. (2010). *Türk Müziğinde Ritmik Yapılar ve Duygu İfadeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

7. Beyit alt başlıkları:

- Ferahlık ve Kederin Zıtlığı
- Eğlence ve Coşku: Tarab ve Cümbüş
- Şikâyetin Terk Edilmesi ve Psikolojik Rahatlama
- Müzik ve Duygusal İyileşme
- Sosyal ve Duygusal Yenilenme

7. Beyit atıfları:

- Başgöz, İ. (1999). *Mehter Marşlarının Toplumsal Psikolojik Etkileri*. İstanbul: Bilge Yayınları, s. 96.
- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziğinde Tarab ve Coşkunun Duygusal Etkileri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 190.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Duygusal Rahatlama ve Şikâyetin Yeri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 118.
- Turhan, S. (2010). *Türk Şiirinde Duygusal Dönüşüm ve Coşku*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 211.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Müziğinde Eğlencenin Duygusal İyileştirici Rolü*. Ankara: MEB Yayınları, s. 214.

8. Beyit alt başlıkları:

- Gökkuşbe ve Güvenlik Sembolizmi
- Ay Sembolizmi ve Vezir
- Yiğitlik ve Liderlik

8. Beyit atıfları:

- Beken, M. (2016). *Osmanlı Şiirinde Kozmik Betimlemeler ve Yöneticilerin Methiyesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 210.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Güvenlik ve Liderlik Temaları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 135.
- Turhan, S. (2010). *Türk Şiirinde Ay Sembolizmi ve Rehberlik İlişkisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 245.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Şiirinde Yiğitlik ve Liderlik Temaları*. Ankara: MEB Yayınları, s. 230.

9. Beyit alt başlıkları:

- Sultan Selim Han Dönemi: Barış ve Mutluluk
- Şarkı Söyleme ve Müzik: Mutluluğun Sembolü
- Dem-i Şâdî: Mutluluk ve Teselli Dönemi
- Cihanın Teselli Bulması
- Müzik ve Sosyal Düzen

9. Beyit atıflar:

- Başgöz, İ. (1999). *Osmanlı'da Sanat ve Sosyal Düzen*. İstanbul: Bilge Yayınları, s. 104.
- Beken, M. (2016). *Osmanlı Müziği ve Sultanların Sanata Verdiği Önem*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 223.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Sarayında Müzik ve Sanatın Yeri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 142.
- Turhan, S. (2010). *Osmanlı Şiirinde Mutluluk ve Sosyal Dönüşüm*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 276.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Devleti ve Kültürel Huzur Dönemleri*. Ankara: MEB Yayınları, s. 236.

10. Beyit alt başlıkları:

- Şahların Şahı ve Yönetim Kabiliyeti
- Bilgelik ve Yönetim Becerisi
- Cem ve Güzellik Sembolizmi
- Taht ve Bilgelik

10. Beyit atıfları:

- Beken, M. (2016). *Osmanlı Şiirinde Bilgelik ve Yönetim Kabiliyeti*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 230.
- Meriç, Ş. (1998). *Osmanlı Edebiyatında Hükümdarlık ve Entelektüel Liderlik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 158.
- Turhan, S. (2010). *Türk Şiirinde Cemşid ve Hükümdar İlişkisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 292.
- Öztürk, A. (2002). *Osmanlı Şiirinde Taht ve Bilgelik Sembolizmi*. Ankara: MEB Yayınları, s. 250.

5.2. 11-20 Arası Beyitlerde Yönlendirme Yapılmadan Yöneltilen Soruların Cevaplanma Biçimi ve Cevapların Atıfları

11-20 arası beyitler için herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Sadece beyitleri şerh etmesi talep edilmiştir. Beyitler verildikten sonra “Beyitleri günümüz Türkçesine çevir ve literatüre atıf yaparak şerh et lütfen.” şeklinde talep ifadesi yazılmıştır.

- Verilen beyitler, 1-10 arası beyitlerde olduğu gibi alt başlıklar oluşturularak cevaplanmamıştır. Daha çok kavramsal çerçeve çizilmiş ve edebî, tarihî ve kültürel yorumlardan oluşturulmuştur. Bir örneği aşağıdaki gibidir:

Şerh:

"Alup vech-i şebah derbânına Dârâ'yı benzetmem": Bu mısra, klasik Türk şiirinde güzelliğin zirve noktasını temsil eden kişilere yapılan benzetmelerin aksine, şairin muhatabının (derbân: kapıcı, metaforik olarak bir güzellik timsali olabilir) güzelliğini Dârâ gibi ihtişamlı ve tarihi bir şahsiyete benzetmediğini ifade eder. Dârâ, Divan edebiyatında yalnızca hükümdarlık değil, aynı zamanda estetik ve ihtişamlı ilişkilendirilir. Ancak şair burada, muhatabının güzelliğini abartılı bir tarihsel figüre benzetmekten kaçındığını söyler."

Beyitlerin şerh edilmesinden sonra konuyla ilgili kaynakların ismi verilerek kaynaklardaki bilgiler sunulmuştur.

Kaynak: Şemsettin Sami'nin "Kâmûs-ı Türkî" eseri incelendiğinde, "Dârâ" kelimesinin bir şahsın güzelliği ya da ihtişamı ile özdeşleştiği ve mecazi anlamda kullanıldığı görülür. (Sami, 1899)

11-20 arası atıf yapılan kaynaklar:

- Altuniş-Gürsoy, B. (2007). *Osmanlı Şiirinde Hükümdar ve Şair İlişkisi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Altuniş-Gürsoy, 2007, s. 154).
- Ayan, H. (2000). *Divan Şiirinde Sesin ve Yankının Metaforik Kullanımı*. İstanbul: Türk Dili ve Edebiyatı Vakfı Yayınları. (Ayan, 2000, s. 87).
- Kaplan, M. (1982). *Tevfik Fikret ve Şiirlerinde Kader Eleştirisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Kaplan, 1982, s. 64).
- Kaplan, M. (1985). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Dergâh Yayınları. (Kaplan, 1985, s. 212).
- Köprülü, F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (2. baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. (Köprülü, 1981, s. 89).
- Köprülü, M. F. (1966). *Türk Edebiyatında Felek ve Zaman*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. (Köprülü, 1966, s. 54).
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Köprülü, 1981, s. 78).
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Köprülü, 1981, s. 203).
- Köprülü, M. F. (1991). *Türk Edebiyatında Usûl ve Makâmlar*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Köprülü, 1991, s. 112).
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları. (Pala, 1989, s. 200).
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları. (Pala, 1989, s. 174).
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları. (Pala, 1989, s. 157).
- Pala, İ. (1995). *Divan Şiiri Üzerine Makaleler*. İstanbul: Kapı Yayınları. (Pala, 1995, s. 145).
- Pala, İ. (1997). *Şiirimizin Aynası*. İstanbul: Kapı Yayınları. (Pala, 1997, s. 131).

- Pala, İ. (1997). *Şiirimizin Aynası*. İstanbul: Kapı Yayınları. (Pala, 1997, s. 163).
- Sami, Ş. (1899). *Kāmûs-ı Türkî*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Sami, Ş. (1900). *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Kasbar Matbaası. (Sami, 1900, s. 478).
- Sami, Ş. (1900). *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Kasbar Matbaası. (Sami, 1900, s. 250).
- Sami, Ş. (1900). *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Kasbar Matbaası. (Sami, 1900, s. 234).
- Tarlan, A. N. (1955). *Fuzûlî'nin Şiir Dünyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

6. Cevapları Karşılaştırma Tablosu

1-10 ile 11-20 arası beyitlerin yorumunda şu farklılıklar görülmektedir:

Müzik-duygu yönlendirmesiyle yorumlanması talep edilen beyitler (1-10)	Doğrudan şerh etmesi talep edilen beyitler (11-20)
Cevaplar alt başlıklar halinde verilmiştir.	Cevaplar kavram açıklamasıyla verilmiştir.
Cevaplarda 4 ile 7 kaynağa dayanmaktadır.	Cevaplar tüm beyitlerde 2 kaynağa dayanmaktadır.
Tüm cevaplarda 11 farklı kaynak verilmiştir.	Tüm cevaplarda 7 farklı kaynak verilmiştir.
Cevaplar oldukça uzundur.	Cevaplar kısadır.
Cevaplar için sadece kaynaklara atıf yapılmıştır.	Cevaplar için ayrıca kaynaklara yönlendirilmiştir.

db | 83

7. Cevapların Analizi

Araştırma konusu metin yorumu olduğu için içerik analizi yapılmıştır.

7.1. Doğruluk Değerlendirmesi

Yöntem kısmında hakkında bilgi verilen Bilgi Doğruluğu İndeksi (Accuracy of Information Index - AOI) kullanılarak yapıldı. Bu indeks, beş maddeye dayalı olarak her yanıtın 0 ile 5 arasında puanlanmasını içermektedir. Ancak kanıtlara dayanma maddesine

bir ilaveyle madde sayısı altıya çıkarıldı. Zira kanıtlara dayansa da kanıtların olup olmadığı da kontrol edilmelidir düşüncesinden hareketle bu madde de eklenmiştir.

- Bilgi-yorum doğruluğu
- Kanıtlara dayanma (kitap, makale, ansiklopedi maddesi, rapor vs.)
- Kanıtların doğruluğu
- Tutarlılık
- Açıklık ve spesifiklik
- Konu ile ilgililik

7.1. 1.1-10 Arası Beyitlerin Doğruluk Değerlendirmesi Tablosu ve Analizi

Beyit No	Bilgi-yorum doğruluğu	Kanıtlara dayanma	Kanıtların doğruluğu	Açıklık Spesifiklik	Konu ile ilgililik
1.Beyit	4	0	0	4	5
2.Beyit	4	0	0	4	5
3.Beyit	4	0	0	4	5
4.Beyit	4	0	0	3	4
5.Beyit	4	0	0	4	4
6.Beyit	4	0	0	5	5
7.Beyit	5	0	0	4	5
8.Beyit	4	0	0	4	4
9.Beyit	4	0	0	4	5
10.Beyit	4	0	0	4	5
Ortalama	4.1	5.0	0.0	4.0	4.7

1-10 Arası Beyitlerin Doğruluk Değerlendirme Tablosu Analizi:

Çıkarılan sonuçlar ve analiz aşağıdadır:

1. Bilgi-yorum doğruluğu: Beyitlerin her biri 4 ile 5 puan arasındadır. Bu puanlama, beyitlerin bilgi ve yorum doğruluğu

açısından yüksek bir seviyede olduğunu ve doğruluk standartlarına uygun bir değerlendirme yapıldığını göstermektedir.

2. Kanıtlara dayanma: Tüm beyitler bu bölümde 5 puan almış. Bu, her beyitte kanıtların değerlendirme sürecine dahil edildiğini ve yorumlarda kanıtların kullanıldığını göstermektedir. Kanıtlara dayanması yorumların güvenilirliği açısından önem taşımaktadır ancak kanıtların doğruluğu bu konuda önemli bir göstergedir.

3. Kanıtların doğruluğu: Tüm beyitlerde 0 puan verilmesi, kanıtların incelendiğini ve bu inceleme sonucunda yanlış olduklarının tespit edildiğini gösteriyor. Bu durum, beyitlerin değerlendirilmesinde kullanılan kanıtların güvenilirliğinin sorgulandığını ve doğru olmayan kanıtların yorum sürecine dahil edildiğini işaret ediyor. Yanlış kanıtlara dayanan yorumlar, değerlendirme sonuçlarının doğruluğunu olumsuz etkileyebilmekte ve bu nedenle, daha güvenilir ve doğru kanıtlarla bir inceleme yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bilgi ve yorumların doğruluk oranlarının 4-5 arasında olması ise kanıtların doğru bilgiler için uyarıldığını göstermektedir.

4. Açıklık ve spesifiklik: Beyitlerin çoğunda açıklık ve spesifiklik puanları 4 veya 5 olarak verilmiş, ancak 4. beyitte 3 puan verilmiştir. Bu genel olarak beyitlerin açık ve anlaşılır olduğunu gösterse de 4. beyitte görülen düşük puan, bu beyitte daha fazla açıklık veya spesifiklik gerekliliğini işaret etmektedir.

5. Konu ile ilgililik: Konu ile ilgililik açısından puanlar çoğunlukla 4 veya 5 olarak verilmiştir. Bu, beyitlerin konu ile büyük ölçüde uyumlu olduğunu gösterir, ancak birkaç beyitte biraz daha bağlantılı ifadelerle ilgililiğin artırılabilir.

7.1.2. 11-20 Arası Beyitlerin Doğruluk Değerlendirmesi Tablosu ve Analizi

Beyit No	Bilgi-yorum doğruluğu	Kanıtlara dayanma	Kanıtların doğruluğu	Açıklık Spesifiklik	Konu ile ilgililik
11. Beyit	3	5	0	3	3
12. Beyit	4	5	0	5	4
13. Beyit	4	5	0	5	4
14. Beyit	4	5	0	5	4
15. Beyit	4	5	0	5	5

16. Beyit	5	3	0	5	5
17. Beyit	4	5	3	5	5
18. Beyit	5	4	3	5	5
19. Beyit	4	5	3	5	5
20. Beyit	2	5	3	5	2
Ortalama	3.9	4.7	1.2	4.8	4.2

11-20 Arası Beyitlerin Doğruluk Değerlendirme Tablosu Analizi:

Çıkarılan sonuçlar ve analiz aşağıdadır:

1. Bilgi-yorum doğruluğu: Beyitler 2 ile 5 arasında değişen puanlar almış ve ortalama 3.9 olarak hesaplanmıştır. Bu, beyitlerin bilgi ve yorum doğruluğunun ortalamanın üstünde olduğunu göstermektedir ancak bazı beyitlerde (özellikle 20. beyitte) doğruluğun oldukça düşük olduğu görülmektedir.

2. Kanıtlara dayanma: 16. beyitte 3 ve 18. beyitte 4 puan dışındaki beyitler 5 puan almıştır. Ortalama 4.7 puan ile değerlendirilmesi, yorumların çoğunlukla kanıtlara dayandığını göstermektedir.

3. Kanıtların doğruluğu: Bu bölümde 0 ile 3 arasında değişen puanlar bulunmaktadır. Özellikle 11-15. beyitlerde kanıtların doğruluğu 0 puan; 17-20. beyitlerde 3 puandır. Ortalama 1.2 olması, kanıtların doğruluk oranının güvenilir olmadığını göstermektedir. Bu durumda kanıtların sorgulanması gerektiği sonucu çıkarılabilir.

4. Açıklık ve Spesifiklik: Beyitler bu bölümde 3 ile 5 arasında puan almış ve ortalama 4.8 puan ile genel olarak yüksek bir açıklık ve spesifiklik seviyesi sağlanmıştır. Sadece 11. beyit 3 puan olarak daha az açık veya spesifik olarak değerlendirilmiştir.

5. Konu ile ilgililik: Bu kategoride en düşük 2, en yüksek 5 görülmekte ve ortalama 4.2'dir. Beyitlerin çoğu konu ile uyumlu olsa da 11. ve 20. beyitlerde daha düşük puanlar verilmiştir. Bu da beyitlerin konu ile daha az bağlantılı bulunduğunu göstermektedir.

7.1.3. Doğruluk Değerlendirme Tablolarının Karşılaştırmalı Analizi:

Yönlendirme yapılarak sorulan 1-11 arası beyitlerin Doğruluk

değerlendirme tablosu ile yönlendirme yapılmadan yöneltile 11-20 arası beyitler hakkında sorulara verilen cevapların karşılaştırmalı analizi aşağıdaki gibi yapılmıştır:

1. Bilgi-yorum doğruluğu:

- 1-10 Beyitler: Puan ortalaması: 4.1.
- 11-20 Beyitler: Puan ortalaması: 3.9.
- Karşılaştırma: Yönlendirme ile yapılan değerlendirmede bilgi-yorum doğruluğu puanı 0.2 puan daha yüksektir. Bu, yönlendirme sayesinde bilgi doğruluğunun daha sağlam ve tutarlı bir biçimde sağlandığı şeklinde değerlendirilebilir.

2. Kanıtlara dayanma:

- 1-10 Beyitler: Puan ortalaması: 5.0.
- 11-20 Beyitler: Puan ortalaması: 4.7.
- Karşılaştırma: Yönlendirme olmadan yapılan değerlendirmede, bazı beyitlerin kanıtlara dayanma açısından düşük puan aldığı görülmektedir. Bu, yönlendirme eksikliği nedeniyle yorumların kanıtlara dayandırılmasının daha zor olduğu veya eksik kanıtlarla değerlendirme yapıldığı şeklinde yorumlanabilir.

3. Kanıtların doğruluğu:

- 1-10 Beyitler: Puan ortalaması: 0.
- 11-20 Beyitler: Puan ortalaması: 1.2.
- Karşılaştırma: Yönlendirmesiz soruların cevaplarında daha çok kanıtların doğruluğu kullanılmıştır. Bu, yönlendirme olmadan yapılan çalışmalarda kanıtların doğruluğuna daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini veya kanıt doğruluğunun daha fazla sorgulandığını gösterebilir.

4. Açıklık ve Spesifiklik:

- 1-10 Beyitler: Puan ortalaması: 4.0.
- 11-20 Beyitler: Puan ortalaması: 4.8.
- Karşılaştırma: Yönlendirmesiz soruların cevaplarında açıklık ve spesifiklik açısından daha yüksek puan görülmektedir. Bu, yönlendirme olmadan yapılan değerlendirmelerin daha detaylı ve anlaşılır bir şekilde ele alındığını gösterebilir.

5. Konu ile ilgililik:

- 1-10 Beyitler: Puan ortalaması: 4.7.
- 11-20 Beyitler: Puan ortalaması: 4.2.

• Karşılaştırma: Yönlendirmesiz soruların cevaplarında konu ilgililiği 0.5 oranında daha düşük kalmıştır. Bu, yönlendirme olmadan bazı beyitlerin konu bütünlüğünden sapma eğiliminde olabileceğini veya değerlendirmede konu ile bağlantılı noktaların gözden kaçabileceğini işaret etmektedir.

7.1.4. Doğruluk Değerlendirmesinde Kullanılan Kaynaklar:

Metin şerhine dair doğruluk değerlendirmesiyle ilgili yaptığımız kaynaklar Şemseddin Sâmî², Fuat Köprülü³, Ali Nihad Tarlan⁴, Mehmet Kaplan⁵, İskender Pala⁶; Cinuçen Tanrıkorur⁷, İsmail Hakkı Özkan⁸, Savaş Barkçin⁹, Yalçın Çetinkaya¹⁰, Ahmet Hakkı Turabi¹¹, Necmeddin Şahiner¹², Ali Cañçelik¹³, Mehmet Öncel¹⁴, İhsan Şen¹⁵, M. Fatih Genç-E.A Uddin¹⁶ tarafından hazırlanan kaynaklara müracaat edilmiştir.

- ² Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türki* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023).
- ³ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003).
- ⁴ Ali Nihad Tarlan, *Edebiyat Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981); Ali Nihad Tarlan, *Fuzûlî Divanı Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005).
- ⁵ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997).
- ⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000); İskender Pala, "Bir Elmanın İki Yarısı: Klasik Şiir ve Osmanlı Tarihi", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 3 (ts.), 141-154.
- ⁷ Cinuçen Tanrıkorur, *Osmanlı Dönemi Türk Müsikisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005).
- ⁸ İsmail Hakkı Özkan, *Türk Müsikisi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006).
- ⁹ Savaş Barkçin, *40 Makam 40 Anlam* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021).
- ¹⁰ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995).
- ¹¹ Ahmet Hakkı Turabi, *Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi ve Müsikî Risâlesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005).
- ¹² Necmeddin Şahiner, *Avrupa'yı Titreten Musiki Mehter* (İstanbul: Elips Kitap, 2007).
- ¹³ Ali Cañçelik, *Şiir Aynasında Tarih* (Konya: Entropi Akademi, 2022); Ali Cañçelik, *18. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Musiki Bestekâr, Terminoloji ve Tahlil* (Konya: Entropi Akademi, 2022).
- ¹⁴ Mehmet Öncel - Muhammet Ali Çergel, *Türk Müzikolojisinin Kurucusu Rauf Yektâ Bey* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024); Mehmet Öncel, *Medeniyet değerlerimiz: Musiki* (İstanbul: Evrensel Değerler, 2021).
- ¹⁵ İhsan Şen, *II. Abdülhamid Döneminde Merâsim Musikîsi* (İlahiyat Yayınları: Ankara, 2020).
- ¹⁶ M. Fatih Genç - E.A Uddin, "The model of religious education in today's secular and multicultural societies - Post-Confessional Inclusivist Religious Education (PCIRE)", *British Journal of Religious Education (ISI)* 45/2 (2022), 127-137.

Sonuç

1-10 arasında beyitler hakkında yönlendirme yapılarak sorular sorulmuş ve açıklama istenmiştir. Cevaplar doğruluk değerlendirme kriterlerine göre analiz edilmiştir.

Buna göre 1-10 arası tablo, beyitlerin kanıtlara dayanarak değerlendirildiğini ve yüksek doğruluk seviyesine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, kanıt doğruluğu puanının sıfır olması, kanıtların kaynağının güvenilirliği veya doğruluğu hususunda dikkatli olunması ve mutlaka sağlamanın yapılması gerektiğini göstermektedir. Beyitlerin açıklık ve spesiflik açısından büyük oranda tatmin edici olduğu, ancak bazı beyitlerde geliştirme potansiyeli bulunduğu da görülmektedir.

11-20 arasındaki beyitlerin değerlendirildiği tablo, beyitlerin çoğunlukla kanıtlara dayalı yorumlara sahip olduğunu ve açıklık ile konu ilgililiği açısından tatmin edici seviyede olduğunu göstermektedir. Ancak, kanıtların doğruluğu konusunda bazı eksiklikler olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle 11. ve 20. beyitlerde bilgi-yorum doğruluğu ve konu ile ilgililik puanlarının düşük olması, bu beyitlerin değerlendirme kriterlerine göre zayıf yönlerini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, analizlerin daha güvenilir bir temel üzerinde yapılması için kanıtların doğruluğunun gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Her iki tabloya göre genel bir çıkarım şu şekildedir: Yönlendirme ile yapılan sorulara verilen cevaplar bilgi doğruluğu, kanıtlara dayanma ve konu ilgililiği açısından daha tutarlı ve yüksek puanlara sahiptir. Bu da yönlendirmeyle, değerlendirme kriterlerine daha sistematik bir yaklaşımla uyulduğunu gösteriyor denebilir. Yönlendirme olmadan yapılan değerlendirme daha bağımsız yorum içerdiğinden açıklık ve spesiflikte daha yüksek puanlara ulaşmış, ancak konu ilgililiği ve kanıt doğruluğu açısından zayıf kalmıştır.

Bu analizler, yönlendirme ile yapılan değerlendirmelerin daha düzenli ve konuya bağlı yorumlar sağladığını, ancak bağımsız değerlendirmelerde bazı ek açıklık ve detayların ortaya çıkabildiğini ortaya koymaktadır.

Yapay zekânın sosyal bilimlerde özellikle sanat ve edebiyat sahasında genel tamamen olumlu veya tamamen olumsuz yargılara kapılmadan kullanılabilmesine dair bir çıkarımı da bu makalenin

sonuçları arasına ekleyebiliriz. Kontrol yazarda olmak kaydıyla yapay zekânın yorumları alınabilir ve kanıt doğruluğu sağlanarak bilgi ve yorum doğruluğu güçlendirilebilir. Nitekim yapay zekâ bir asistan olarak düşünüldüğünde çalışmayla ilgili doküman ve bilginin temin edilmesinde kullanılan bir araç statüsü kazanacaktır. Bu ise yapay zekânın kullanımıyla ilgili sınırları belirlemede önemli bir noktadır.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Yapay zekâ, sosyal bilimler sahasında standart bilgilerin temin, tasnifi ve sınırları belirlenmiş analiz yöntemleriyle analizi konusunda araştırmacının elini kolaylaştıran önemli bir araçtır. Araştırmacının özellikle İngilizce sahasındaki literatür konusunda imkânlarını genişletmektedir. Türkçe kaynaklar konusunda sapmalar olsa da ilgili sahanın temel meseleleri konusunda yönlendirmede önemli bir işlev göstermektedir. Çok uzun zaman alacak bilgilerin çok hızlı şekilde değerlendirmesi ve analizi konusunda da dil ayırımı olmaksızın araştırmacıya önemli kolaylıklar sağlamaktadır.

90 | db

Kaynakça

- Barkçin, Savaş. *40 Makam 40 Anlam*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2. Basım, 2021.
- Cañçelik, Ali. *18. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Musiki Bestekâr, Terminoloji ve Tahlil*. Konya: Entropi Akademi, 2022.
- Cañçelik, Ali. *Şiir Aynasında Tarih*. Konya: Entropi Akademi, 1. Basım, 2022.
- Çetinkaya, Yalçın. *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Genç, M. Fatih - Uddin, E.A. "The model of religious education in today's secular and multicultural societies - Post-Confessional Inclusivist Religious Education (PCIRE)". *British Journal of Religious Education (ISI)* 45/2 (2022), 127-137.
- Groves, Robert M. *Survey Methodology*. United States of America: Wiley, 2. Basım, 2008.
- Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 1997.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Merton, Robert King. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press, 1968.
- Öncel, Mehmet. *Medeniyet değerlerimiz: Musiki*. İstanbul: Evrensel Değerler, 2021.
- Öncel, Mehmet - Çergel, Muhammet Ali. *Türk Müzikolojisinin Kurucusu Rauf Yektâ Bey*. 3 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024.
- Özkan, İsmail Hakkı. *Türk Müsikisi Nazariyatı ve Usûlleri Kudüm Velveleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 8. Basım, 2006.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 7. Baskı., 2000.
- Pala, İskender. "Bir Elmanın İki Yarısı: Klasik Şiir ve Osmanlı Tarihi". *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 3 (ts.), 141-154.
- Rabbie, Earl R. *The Practice of Social Research*. Avustralya: Cengage AU, 15. Basım, 2020.
- Şahiner, Necmeddin. *Avrupa'yı Titreten Musiki Mehter*. İstanbul: Elips Kitap, 2007.
- Şemseddin Sâmi. *Kamus-ı Türki*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı., 2023.

- Şen, İhsan. *II. Abdülhamid Döneminde Merâsim Musikisi*. İlahiyat Yayınları: Ankara, 2020.
Tanrıkorur, Cinuçen. *Osmanlı Dönemi Türk Müsikisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
Tarlan, Ali Nihad. *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.
Tarlan, Ali Nihad. *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Basım, 2005.
Turabi, Ahmet Hakkı. *Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi ve Müsikî Risâlesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.

İSLAM FELSEFESİ ALANINDA YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: CHATGPT – GOOGLE BARD

Müzeyyen Asiye AYKİT *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 19 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 24 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Aykıt, Müzeyyen Asiye. "İslam Felsefesi Alanında Yapay Zekâ Modellerinin Değerlendirilmesi: Chatgpt-Google Bard". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 92-115.

DOI: 10.33415/daad.1588280

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 19 November 2024, **Accepted:** 24 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Aykıt, Müzeyyen Asiye. "Evaluation of Artificial Intelligence Models in the Field of Islamic Philosophy: ChatGPT-Google Bard". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 92-115.

DOI: 10.33415/daad.1588280

Öz

Sosyal medya gibi siber alan platformları, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimlerde de, çeşitli bilgilere erişim sağlayarak yardımcı olma potansiyeline sahiptir. Sosyal bilimlerde özellikle ilahiyat ve felsefe alanlarında bilgi edinme amaçlı kullanılan yapay zekâ modellerinin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında araştırmalar oldukça sınırlıdır. Çalışmanın amacı, iki yapay zekâ modelinin, Chat Generative Pretrained Transformer-3.5 (ChatGPT) ve Google Bidirectional Enco-

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, asiye.aykit@medeniyet.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9142-9184/ Assoc. Prof. Dr., İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Studies, Department of Islamic Philosophy, İstanbul, Türkiye, asiye.aykit@medeniyet.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9142-9184.

der Representations from Transformers (Google Bard), İslam Felsefesi alanında bilgi sağlama potansiyelini karşılaştırmak ve değerlendirmektir. İslam Felsefesi alanında geliştirilen sorular hem ChatGPT'ye hem de Google Bard'a sorulmuştur. Sorular, modelleri değerlendirmeye zemin hazırlamak amacıyla bilgi, karşılaştırma, analiz şeklinde farklı türlerde hazırlanmıştır. Her iki modelden üretilen yanıtlar; netlik ve özgüllük, alaka düzeyi, destekleyici bilgi, tutarlılık, yeterlilik, bütünlük, doğruluk, veri hacmi bakımından incelemeye tabi tutulmuştur. Yanıtlar, İslam felsefesi disiplini itibarıyla değerlendirildiğinde oldukça sınırlı bilgiler içerdiği görülmüştür. Bununla birlikte karşılaştırma sorularında Google Bard'un ChatGPT'ye kıyasla genellikle daha nitelikli, tafsilatlı ve doğru yanıtlar verdiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, ChatGPT, Google Bard, Yapay Zekâ.

Evaluation of Artificial Intelligence Models in the Field of Islamic Philosophy: ChatGPT-Google Bard

Extended Abstract

Islamic Philosophy, which originated in the Hijaz Peninsula, developed as a discipline through interactions with various civilizations. During the early periods of Islam, especially under the Umayyads and Abbasids, influences from Greek, Indian, Persian, and Chinese cultures were incorporated, and these influences were synthesized into Islamic philosophy in a unique manner. Islamic Philosophy has been deeply intertwined with various scientific fields such as logic, metaphysics, medicine, and astronomy, and over time, it has had a significant impact on Western philosophy. In the 21st century, artificial intelligence (AI) models have been rapidly utilized in fields like science and social sciences, playing a key role in knowledge acquisition via internet-based platforms. ChatGPT and Google Bard, with their human-like language processing capabilities, have generated significant interest, and this study aims to assess the performance of these two models in the field of Islamic Philosophy.

Methodology: In this study, answers to 5 open-ended questions on Islamic Philosophy were obtained from ChatGPT and Google Bard. These questions encompassed a variety of content areas, such as information retrieval, comparison, and analysis. The responses were evaluated based on criteria like clarity, specificity, relevance, accuracy, supporting information, consistency, sufficiency, integrity, and data volume. This evaluation was presented in a comparative table, and the results were discussed.

Findings of the Study: Some of the responses to the questions on Islamic Philosophy and their evaluations are as follows:

What is Islamic Philosophy? ChatGPT provided a general definition of Islamic philosophy, referencing interactions with Greek, Indian, and other cultures, but did not sufficiently emphasize the unique aspects of Islamic philosophy. Google Bard offered a more comprehensive explanation, connecting Islamic philosophy to issues in theology, reason-revelation, metaphysics, ethics, and politics. Bard also included a wider range of references, while ChatGPT relied more on Western sources.

In the question of the influence of the Neoplatonic understanding of the universe on Suhrawardi's theory of light, both AI models address similar topics. ChatGPT generally examines the hierarchy of being, the relationship between light and knowledge, and the matter-soul relationship, while Google Bard adopts a more systematic and detailed approach. Bard delves deeper into topics such as cos-

mology, unity, the light metaphor, and the nature of knowledge. However, both models fail to adequately address Suhrawardi's unique contributions to the theory of knowledge. As a result, the provided information is superficial, and there are gaps in the analytical analysis required for these topics.

Provide Information on the Introduction of Islamic Philosophy Courses into the Turkish Education System: ChatGPT provided a detailed account of the evolution of Islamic philosophy courses in the education system from the Ottoman period to the Republic era. It elaborated on the contributions of philosophers like Fârâbî, Avicenna, and Al-Ghazali in Ottoman philosophical studies. Google Bard, however, provided a more concise explanation, stating that philosophy in the Ottoman period was limited. ChatGPT also explained in more detail how philosophical courses were integrated into new educational institutions following the closure of madrasas in the Republican period.

Compare the Ideal State Theories of Plato and Fârâbî: Google Bard adopted a more systematic and analytical approach in comparing the ideal state theories of Plato and Fârâbî, outlining their similarities and differences. Bard highlighted the shared belief in the ruler being a philosopher-king, the importance of education, and the necessity of social justice. It also noted the differences in their views on social hierarchy—Plato's rigid class system versus Fârâbî's more flexible approach—and briefly touched on how their views on religion and cosmology influenced their political theories. ChatGPT, on the other hand, provided a more surface-level comparison, with a few sentences, and made an incorrect claim about Fârâbî's focus on individual happiness in his political theory.

In general, both AI models provided useful information on Islamic Philosophy, but they lacked depth in certain areas. Google Bard presented a broader perspective, offering a more comprehensive analysis of various philosophical systems and cultural contexts. ChatGPT, on the other hand, was limited to shorter, more straightforward answers, but sometimes provided more detailed explanations on specific topics. In a complex and extensive field like Islamic Philosophy, both models sometimes offered incomplete or misleading information. Thus, users should critically evaluate both sources.

The study compared the performance of ChatGPT and Google Bard in answering questions on Islamic Philosophy. The results showed that both AI models provided accurate but incomplete and occasionally incorrect answers. Google Bard demonstrated a stronger performance with more analytical, detailed explanations, references, and a deeper exploration of the topics. ChatGPT, however, was more limited, offering shorter responses and less comprehensive sources. Overall, while both models provided helpful insights, their information was insufficient for advanced study. The study concludes that strategies need to be developed to enhance the effectiveness of AI models in specialized disciplines like Islamic Philosophy.

Keywords: Islamic Philosophy, ChatGPT, Google Bard, Artificial Intelligence.

Giriş

İslam dini eski medeniyet merkezlerinden uzak, Hicaz yarımadasında ortaya çıkmakla birlikte, dört halife döneminden itibaren farklı medeniyet ve kültürlerle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmanın da tesiriyle ilk dönemlerde Kur'an ve sünneti doğru anlama ve muhafaza etme gayretinin bir neticesi olarak tefsir, hadis, İslam hukuku, kelam disiplinleri oluşmaya başlamıştır. Bu süreç devam ederken İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte farklı kültürlerin ilmi birikimlerinden de istifade edilmeye başlanmıştır. Fetihlerle birlikte VII. ve VIII. yüzyıllardan itibaren İslam dini ve bu din etrafında şekillenen disiplinler Yunan'dan Mısır'a, İran'a kadar pek çok medeniyetle karşılaşmıştır. Tıp, astronomi, kimya, fizik, metafizik gibi felsefi bilimler alanlarında ortaya çıkan kadim miras tevarüs edilmiştir. Böylece doğu ve batı medeniyetlerinde farklı coğrafyalarda ortaya çıkan bu miras İslam medeniyeti içerisinde şekillenerek İslam Felsefesi disipliniyle birlikte yeniden yorumlanmış ve özgün eserler ortaya çıkmıştır. Bu disiplin farklı Müslüman ülkelerde farklı kültür ve düşünce sistemleriyle birleşerek varlığını devam ettirmiştir. Fizik, metafizik, tıp, astronomi, mantık gibi pek çok alanı bünyesinde bulunduran İslam Felsefesi, akli yöntemleri kullanarak İslam medeniyeti içerisinde yeni bir disiplin oluşturmuştur. Bu disiplin diğer İslami disiplinlerle de karşılıklı temas halinde yüzyıllar boyunca büyük bir medeniyetin bilimsel zeminini oluşturacak şekilde devam etmiştir.

İslam medeniyeti içerisinde oluşan bu felsefi miras bugün de doğuda ve batıda, dünyanın pek çok bölgesinde ilgiyle araştırılmaya devam etmektedir. Her dönemde İslam Felsefesi alanında yapılan çalışmalar artarak telif edilmeye devam ederken XXI. yüzyılda yapay zekâ modelleri ortaya çıkmış ve hayatımızın her alanında etkili olmaya başlamıştır. İnternet erişimi ve akıllı telefon kullanımının artmasıyla birlikte, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimler ve ilahiyat alanındaki disiplinlerde de bilgi almak için internet tabanlı platformlara müracaat edenlerin oranı çok hızlı bir artış göstermektedir. ChatGPT ve Google Bard gibi modeller insana benzer bir şekilde komutları işleme ve yanıt verme yeteneği sayesinde bilim camiasında büyük ilgi görmüştür.¹ Hem GPT-3.5 hem de Google

¹ Bu iki modelin ortaya çıkışı ve gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Baraa Daraqel, Khaled Wafaie vd., "The Performance of Artificial Intelligence Models in Generating Responses to General Orthodontic Questions: ChatGPT vs Google Bard", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 6/165 (2024), 652-653.

Bard modelleri kamuya açık kullanım için mevcuttur; bu iki model arasındaki temel ayrım, ChatGPT'nin önceden var olan eğitim verilerine dayanması, Google Bard'ın ise yanıtları oluştururken güncel bilgileri entegre etmek için internet erişimini kullanmasıdır.² İnternette elde edilen büyük metin verileri üzerinden pekiştirme ve denetimli öğrenme yöntemleri her türlü talebe hızlı ve akıcı bir şekilde yanıt verebilen bir bilgi kaynağı olarak görülmektedir.

Günümüzde farklı yapay zekâ modelleri, pek çok alanda olduğu gibi sosyal bilimler alanında da, çeşitli bilgilere erişim sağlayarak yardımcı olma potansiyeline sahiptir. İnsanlar bu alanda bilgi sahibi olmak istediklerinde ilk elden bilgi toplama, kullanım ve erişim kolaylığı gibi sebeplerle bu yöntemi tercih edebilmektedir. Tıp vb. alanlarda yapay zekâ ile bilgi edinme süreçleri ve güvenilirliği hakkında birtakım çalışmalar bulunmaktadır.³ Bununla birlikte sosyal bilimlerde⁴ özellikle ilahiyat ve felsefe alanlarında bilgi edinme amaçlı kullanılan bu modellerin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında araştırmalar oldukça sınırlıdır.⁵ Yetersiz yahut yanlış bilgiler içermesi durumunda ilahiyat ve felsefe gibi kritik bir alanda araştırmacı olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Bu çalışma ilahiyat disiplinleri içerisinde hem dini ilimler hem de felsefeyle irtibat halinde olan İslam felsefesi alanında, yapay zekânın verilerini incelemeyi ve sonuçları tartışmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, bu çalışmanın amacı, iki yapay zekâ modelinin (ChatGPT

² Delal Dara Kılınc, Duygu Mansız, "Examination of The Reliability and Readability of Chatbot Generative Pretrained Transformer's (ChatGPT) Responses to Questions about Orthodontics and The Evolution of These Responses in an Updated Version", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 5/165 (2024), 547.

³ Baraa Daraqel vd., "The Performance of Artificial...", 652-662; Delal Dara Kılınc vd. "Examination of the Reliability...", 546-555.

⁴ Modern dönemde sosyal bilimlerin gelişimi ve veri bilimleri ile irtibatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Murat Çinici, Muhammed Kızılgeçit, "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 745-768. Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara örnek olarak şu kaynakları gösterebiliriz: Ahmet Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, (Ankara: 2018); Aysel Demir, "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm", *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (01 Ocak 2018); Kübra Gizem Ganioglu, "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi", *Felsefe Dünyası* 79 (15 Temmuz 2024); Gunter Meissner, "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience", *AI and Society* 35/1 (2020).

⁵ Bu alanda yapılan çalışmalara örnek olarak bk. Ali Baltacı, "Veri Madenciliği: İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde Akademik Başarının Veri Madenciliği İle Ölçülmesi", *Din ve Bilim* 1/1 (2018), 1-23; Muhammed Kızılgeçit-Murat Çinici, "Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65; Ercan Öztemel, "Yapay Zekâ ve Din", *Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. (Ankara: 2021); İrfan Kara, *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zekâ*, (Konya: 2024).

ve Google Bard) İslam Felsefesi alanındaki sorulara yanıt verme konusundaki performansını değerlendirmektedir.

1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada İslam Felsefesi alanında 5 soru geliştirilmiş, sorular hem ChatGPT'ye hem de Google Bard'a gönderilmiştir. Bu modellerin performansını daha doğru bir şekilde değerlendirmek için açık uçlu sorular kullanılmıştır. Sorular bilgi, karşılaştırma, analiz şeklinde farklı içeriklerde ele alınarak farklı yöntemlerde cevap üretme performansları incelenmiştir. "İslam felsefesi nedir? İslam Felsefesi derslerinin Türk eğitim sistemine girişi hakkında bilgi veriniz. Fârâbî'nin ilimler tasnifini yazınız." şeklinde hazırladığımız sorular bilgi içerikli olup konu hakkında verilen bilginin yeterliliğini, kuşatıcılığını, kaynak performansını ölçmeyi amaçlamaktadır. "Platon ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarının karşılaştırmasını. Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdî'nin nur teorisine etkisi nedir?" şeklinde hazırladığımız sorular karşılaştırma ve analiz içeriklidir. *Bu sorularda* felsefi düşünce sistemlerinin farklı dönemlerde birbirleri ile olan etkileşiminin, benzer ve farklı yönlerinin, süreç içerisinde gösterdiği değişimin analitik olarak karşılaştırılması hususunda yapay zekâ modellerinin performansını ölçmek hedeflenmiştir.

98 | db

Yanıtlar netlik ve özgüllük, alaka düzeyi, destekleyici bilgi, tutarlılık, yeterlilik, bütünlük, doğruluk, veri hacmi açısından değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler, öncelikle karşılaştırmaya imkân vermesi amacıyla 10 puan üzerinden tablo şeklinde puanlanmıştır. Daha sonra yanıtların bilimsel bilgi ile ne kadar örtüştüğü, yeterliliği tartışılmıştır.

Netlik ve özgüllük ile yanıtların, belirsiz veya muğlak bir dil kullanıp kullanmadığı değerlendirilmiştir. *Alaka düzeyinde* ise yanıtın, doğrudan sorulan soru veya konuya hitap etme, buna uygun ilerleme performansı incelenmektedir. *Destekleyici bilgide* ise, sorunun sorulduğu alanda yapılan çalışmaları kullanıp kullanmadığı incelenmektedir. Kullanılmaması ve buna bağlı olarak verilen bilginin yetersiz olması durumunda karşılaştırmaya imkân sağlaması amacıyla alanda yapılan çalışmalara dipnotlarda işaret edilmiştir. *Tutarlılıkta* yanıtın, iç tutarlılığı, çelişkili ifadeler kullanma durumunun olup olmadığı değerlendirilmiştir. *Yeterlilikte* yanıtın soruyu soran kişiyi bilgilendirme noktasında tatmin edici bilgi sunup sunmadığı ele alınmaktadır. *Bütünlükte* cevapta konuyu

ilgilendiren meselelere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılıp yaklaşılmadığı incelenmiştir. *Doğrulukta* yanıtın, konuyla ilgili bilinen gerçekler, veriler veya yerleşik bilgilerle uyumlu olup olmadığı ele alınmaktadır. *Veri hacminde* ise, her iki modelin cevap uzunluğu karşılaştırılmıştır.

2. Araştırmanın Bulguları

Hazırlanan 5 soru ve yapay zekâ modellerinin cevapları önce tablo halinde daha sonra bahsettiğimiz referanslar çerçevesinde tartışılmıştır.

1. *İslam Felsefesi nedir?*

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	7
Alaka Düzeyi	4	8
Destekleyici Bilgi	3	7
Tutarlılık	5	8
Yeterlilik	5	9
Bütünlük	6	8
Doğruluk	6	9
Veri hacmi	3	9

db | 99

İslam felsefesinin tanımı ile ilgili soruya ChatGPT şu cevabı vermiştir: “İslam felsefesi, İslam dininin temel prensipleriyle birlikte, akıl, varlık, bilgi, ahlak ve metafizik gibi konuları ele alan bir düşünce sistemidir. İslam felsefesi, antik Yunan felsefesinden, Hint felsefesinden ve diğer kültürel geleneklerden etkilenerek gelişmiştir. Bu felsefi gelenek, İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren, özellikle 8. ve 13. yüzyıllar arasında, İslam coğrafyasında önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca, İslam felsefesi, kelam (İslam teolojisi) ile de iç içe geçmiş bir şekilde gelişmiştir. Bu bağlamda, Tanrı’nın varlığı, kudreti ve insanın özgür iradesi gibi konular üzerinde durulmuştur.” Burada felsefenin literal anlamına uygun genel bir tanımlama yapmaktadır. İslam felsefesinin Yunan, Hint ve diğer kültürlerden etkileşimle ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. İslam düşüncesi içerisinde ise kelam ile ortak karakterine vurgu yapılmakta, kelam disiplininin bir devamı gibi gösterilmektedir. İslam felsefesinde burada işaret edilen Tanrı’nın varlığı, insanın iradesi

gibi kelam disiplininde ele alınan konuların dışında fizikten metafiziğe, optikten tıbbaya kadar pek çok alan incelenmiş ve eserler kaleme alınmıştır. Bunlara dair hiçbir vurgu bulunmamaktadır. Ayrıca İslam felsefesinin etkin olduğu dönemleri, 8-13. yüzyıllar arası olarak sınırlandırmaktadır.⁶

Google Bard ise şu şekilde soruyu yanıtlamıştır: “İslam kültür coğrafyasında yaşayan Müslüman düşünürler tarafından geliştirilen, İslam dininin temel inançları ve ahlaki değerleri ile felsefi düşüncenin biraraya gelmesiyle ortaya çıkan bir disiplindir. Bu felsefe, İslam dünyasının farklı bölgelerinde ve farklı zamanlarda, kelam, tasavvuf gibi diğer dinî ilimlerle etkileşim içinde gelişmiştir.” Bu model felsefeyi, İslam kültür ve coğrafyasında ortaya çıkan bir disiplin olarak tanımlamaktadır. Hem farklı kültürlerin ve felsefelerin etkisine hem de İslami disiplinlerin hemen hepsi ile olan irtibatına dikkat çekilerek İslam felsefesini daha özgün bir sistem olarak ifade etmektedir. Açıklamaların devamında buna işaret edecek şekilde “İslam Felsefesinin Temel Özellikleri” başlığı açılarak İslam felsefesinin Tanrı, akıl-vahiy, varlık-bilgi, ahlak ve siyaset felsefesi alanlarındaki meselelerle olan irtibatına alt başlıklar halinde değinilmiştir. Bu hususta ChatGPT herhangi bir açıklama yapmamıştır.

100 | db

İslam filozoflarından Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), Gazzâlî (ö.1111), İbn Rüşd (ö. 1198) gibi önemli birkaç isim Google Bard tarafından kısaca disipline katkıları itibarıyla ele alınarak referans gösterilmiştir. Fârâbî'nin Yunan felsefesini İslami açıdan yorumlayışına, İbn Sina'nın tıp, felsefe, doğa bilimleri gibi pekçok alanda önemli eserler ortaya koymasına, Gazzali'nin felsefe ve tasavvuf arasında sentez faaliyetine, İbn Rüşd'ün felsefe din uzlaşısı çabasına ve batıya etkisine birkaç cümleyle dikkat çekilmiştir. Böylelikle İslam felsefesinin özgünlüğü, diğer disiplinlerle irtibatı, hem İslam hem de Batı felsefesi üzerindeki etkilerine işaret edilmiştir. Bu hususta da ChatGPT'de herhangi bir açıklama görülmemektedir. Kaynak olarak referanslar sorulduğunda ChatGPT daha ziyade batılı yazarların birkaç makalesine işaret ederken Google Bard hem İslam filozoflarının

⁶ İslam felsefesinin tanımı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: 2003), 1-2; Seyyid Hüseyin Nasr, “İslam'da Felsefe Kavramı ve Anlamı”, çev. Şamil Öcal vd., *İslam Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, (İstanbul: 2017), 1/39-45; Ömer Mahir Alper, “İslam Felsefesine Giriş”, *İslam Felsefesi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: 2017), 23-28.

kendi eserlerine hem de İslam dünyasında ve Türkiye’de yapılan modern çalışmalara işaret etmektedir. İslam felsefesi alanında kaleme alınan klasik kaynaklarda felsefe kelimesi “hikmet” kelimesi ile karşılanarak tanımlamalar yapılmıştır. Bu konu hakkında her iki yapay zekâ modeli de herhangi bir atıfta bulunmamıştır.⁷ Bu soruya verilen cevaplar çerçevesinde, açıklamaların doğruluğu ve yeterliliği açısından ChatGPT daha sınırlı görülmeyle birlikte Google Bard daha kapsamlı ve isabetli bilgi vermektedir. Kelime sayısı olarak 141 kelime, Google Bard 330 kelime ile meseleyi izah etmektedir.

2. İslam Felsefesi Derslerinin Türk Eğitim sistemine girişi hakkında bilgi veriniz.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	7	7
Alaka Düzeyi	6,5	7,5
Destekleyici Bilgi	7	8
Tutarlılık	7	8
Yeterlilik	8	9
Bütünlük	6	7
Doğruluk	7	8
Veri hacmi	5	8

db | 101

İslam Felsefesi derslerinin Türk eğitim sistemine girişi hakkındaki bilgi içerikli soruyu, her iki yapay zekâ modeli de “Osmanlı Dönemi, Cumhuriyet Dönemi ve Son dönem” şeklinde benzer dönemlendirmeler yaparak açıklamışlardır. Buna göre Google Bard Osmanlı dönemi hakkında şu bilgileri vermiştir: “Osmanlı döneminde medreselerde İslami ilimler kapsamında felsefe de okutulmakla birlikte, daha çok kelimeler ve mantık ağırlıklı bir eğitim verilmiştir. Felsefe, daha çok dinin hizmetine sunulmuş ve bağımsız bir disiplin olarak görülmemiştir.” Bu cevapta “felsefe dinin hizmetine sunulmuştur” ifadesi açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Felsefe derslerinin Osmanlı’da medrese müfredatında yer aldığı, İslam filozoflarının eserlerinin okutulduğu bilinmektedir. Bu ifade Gazzâlî sonrası eleştiri hareketiyle birlikte felsefenin kelimeler ve tasavvufla etkileşim

⁷ Bu hususta ilk kaynaklardan olması itibarıyla Kindî’nin hikmet tanımı hakkındaki açıklamalara bakılabilir: Yakub b. İshak el- Kindî, *Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*, nşr. Abdulhâdî Ebû Rîde, (Kahire: 1995), 97.

halinde olmasına işaret ediyor olabilir. Osmanlı son dönem Kadızadeler hareketi gibi felsefe aleyhtarlığının artması şeklindeki duruma da işaret ediyor olabilir. Ancak bu durumlara işaret olup olmadığı hususunda kısa da olsa açıklama getirmek gerekmektedir. Bu noktada verilen cevaptaki bilgi yetersizdir ve araştırmacıyı yanlış düşüncelere sevkedebilir.

Osmanlı Dönemi başlığı altında ChatGPT, “Medrese Eğitimi, Felsefi Tartışmalar” şeklinde alt başlıklar oluşturarak daha açıklayıcı ve isabetli bilgiler vermiştir: “*Medrese Eğitimi*: Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim, medreseler aracılığıyla yürütülmüştür. Medreselerde, İslam teolojisi (kelam), felsefe, mantık ve diğer bilimler öğretilmiştir. İslam felsefesi, özellikle Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi düşünürlerin eserleri üzerinden tartışılmıştır. *İlm-i Nizam ve Felsefi Tartışmalar*: Osmanlı’da bazı düşünürler, İslam felsefesinin yanı sıra, felsefi meseleler üzerinde de tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalar, medrese müfredatında yer almıştır.” Burada felsefe derslerinin medrese müfredatında İslami ilimlerle birlikte ele alınmış şekline ve öne çıkan İslam filozoflarına işaret edilmiş, felsefi tartışmaların canlı bir şekilde devam ettiğine dikkat çekilerek daha açıklayıcı ve isabetli bilgiler verilmiştir.⁸

102 | db

Cumhuriyet dönemi hakkında ise Google Bard şu açıklamaları yapar: “Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte eğitim sisteminde önemli değişiklikler yapılmış ve Batı tarzı bir eğitim sistemi benimsenmiştir. Bu dönemde felsefe dersleri, daha çok Batı felsefesi üzerine yoğunlaşmış ve İslam felsefesi müfredattan çıkarılmıştır.” Google Bard bu dönemi daha ziyade batılılaşma hareketinin tezahürleri üzerinden birkaç cümle ile açıklarken ChatGPT alt başlıklar oluşturarak daha sistemli açıklamalar yapmaktadır: “*Yeni Eğitim Reformları*: 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte, eğitim sistemi köklü reformlardan geçmiştir. Medreseler kapatılmış, laik ve modern eğitim kurumları oluşturulmuştur. *Üniversitelerde İslam Felsefesi*: 1933’te İstanbul Üniversitesi’nin yeniden düzenlenmesiyle İslam felsefesi dersleri, felsefe bölümlerinde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde, hem klasik hem

⁸ Osmanlılar döneminde felsefe dersleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, “Osmanlılar’da Düşünce Hayatı ve Felsefe”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: 2015), 8/13-59; Muhammet Raşit Akpınar, “Osmanlı’da Görülen Selefi Temayül ve Karşı Tepkiler”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: 2015), 8/83-111.

de modern İslam düşüncesi üzerine dersler verilmiştir. *Yüksek İslam Enstitüleri*: 1949'da kurulan Yüksek İslam Enstitüleri, İslam felsefesi, kelam, hadis ve diğer İslami bilimlerin öğretiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu enstitüler, İslam düşüncesinin çeşitli yönlerini öğretme amacı güdüyordu.” Bu açıklamalarda, batılılaşma hareketinin etkisiyle yaşanan kurumsal dönüşüm ve bunun İslam felsefesi derslerine etkisi dönemsel tahlillerle birlikte daha açıklayıcı ve anlaşılır hale getirilmiştir.

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan dönemde İslam felsefesi derslerinin yeni açılan eğitim kurumlarındaki seyri hakkında Google Bard “Son Dönem Gelişmeler” başlığı ile şunları söyler: “Son yıllarda, özellikle özel okullarda ve bazı devlet üniversitelerinde İslam felsefesi derslerine olan ilgi artmıştır. Ancak, genel olarak bakıldığında İslam felsefesi dersleri, Türk eğitim sisteminde hala yeterince yer bulmamaktadır.” Bu hususta ChatGPT “Günümüzdeki Uygulamalar” başlığı ile şu açıklamaları yapar: “1982 Anayasasıyla birlikte, din eğitimi ve felsefesi dersleri, üniversitelerde, özellikle İlahiyat Fakülteleri’nde önemli bir yer edinmiştir. İslam felsefesi, felsefe ve din sosyolojisi gibi derslerle birlikte okutulmaktadır.” ChatGPT dönemsel ve kurumsal gelişmeleri daha net ifade ederken Google Bard genel ifadeler kullanmış, ancak bunula birlikte İslam felsefesi derslerinin Türk eğitim sisteminde yeterince yer bulmadığı konusuna dikkat çekmiştir. Bu açıklamalarına paralel olarak “İslam Felsefesi Derslerinin Türk Eğitim Sistemine Girişindeki Zorluklar” başlığı ile konuyu açıklamaya devam ederken ChatGPT’nin açıklamaları burada sona ermektedir.

Google Bard, eğitim sistemine girişteki zorluklar hakkında verdiği cevapta alt başlıklar açarak bu husustaki problem alanlarına dikkat çekmiştir: *Müfredat Sorunu*: Mevcut müfredatlarda İslam felsefesine yeterince yer verilmemesi, bu derslerin yaygınlaşmasını engellemektedir. *Öğretmen Eksikliği*: İslam felsefesi konusunda uzmanlaşmış öğretmen sayısının yetersiz olması, derslerin açılmasını zorlaştırmaktadır. *Felsefeye Bakış Açısı*: Toplumda felsefeye yönelik olumsuz bir algının olması, felsefe derslerine olan ilgiyi azaltmaktadır. *Siyasi Etkiler*: Geçmişte yaşanan siyasi olaylar ve ideolojik tartışmalar, felsefe eğitiminin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.” Bu açıklamalarında İslam felsefesi dersleriyle ilgili güncel problem alanlarına dikkat çekmektedir. Bu alanda müfredat ve öğretmen eksikliği, derslere karşı olan toplumsal önyargı,

ideolojik ve siyasi etkiler bugün de devam eden önemli problem alanlarıdır. Bu açıklamaların ardından “İslam Felsefesi Derslerinin Önemi” şeklinde bir başlık daha açarak şu bilgilendirmeleri yapmaktadır: “*Kültürel Miras: İslam felsefesi, Türk-İslam kültürünün önemli bir parçasıdır. Bu derslerin okutulması, öğrencilerin kendi kültürlerine ait bu zengin mirası tanımalarını sağlayacaktır. Eleştirel Düşünme: İslam felsefesi dersleri, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesine katkı sağlayacaktır. Kültürlerarası Diyalog: İslam felsefesi, farklı kültürler arasındaki diyalogun güçlenmesine katkı sağlayabilecek bir köprü görevi görebilir.*” İslam felsefesi derslerinin günümüz öğrencileri için hem İslam kültürünü hem de diğer kültürleri tanınması aynı zamanda eleştirel düşünceye zemin hazırlaması itibarıyla önemine dikkat çekilmektedir. Bu açıdan oldukça önemli bilgilerdir. Son iki başlıkta ele alınan hususlar önemlidir, konuya açıklık getirmesi açısından isabetlidir. Ancak pek çok tartışma alanını da bünyesinde barındıran bu hususlardaki açıklamalar birkaç cümle ile sınırlandırılmıştır.

104 | db

Her iki model de Osmanlı döneminde ile son dönemde yazılan ve okutulan felsefe eserleri ve dersleri hakkında örneklendirme yapmamıştır.⁹ Analiz sorularına kıyasla bilgi sorularında her iki modelin de daha başarılı olduğunu görmekteyiz. Bu soru çerçevesinde ChatGPT'nin dönemlendirmeler hususunda daha tafsilatlı sistematik bilgiler verdiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte Google Bard İslam Felsefesi derslerinin önemi ve Türk eğitim sistemine girişi gibi güncel bir meseleyi gündeme getirmiş, bu hususta önemli bilgiler vermiştir. Bu açıdan meseleye daha geniş bir çerçeveden baktığını ifade edebiliriz.

3. Platon ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarını karşılaştırınız.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	4	5
Destekleyici Bilgi	3,5	5
Tutarlılık	4	7

⁹ İslam Felsefesi'nin tarihi seyri ve Türk eğitim sistemine girişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. H. Ömer Özden, “İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu”, *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, (2014), 299-306; Asiye Aykıt, “İslam Felsefesi, *İlahiyat Atlası*, ed. Bayram Ali Nazıroğlu vd. (İstanbul, 2018), 145-150.

Yeterlilik	3	5
Bütünlük	4,5	6,5
Doğruluk	5	7
Veri hacmi	5	6

Yapay zekâ modellerinin analitik yeterliliğini incelemek amacıyla Platon (ö. M.Ö.347) ve Fârâbî'nin ideal devlet anlayışlarının karşılaştırmalı bir şekilde analizi sorulmuştur. Bu soruya verilen cevapta Google Bard, daha sistematik ve analitik bir yanıt vermiş, her iki filozofun benzerlik ve farklılıklarını maddeleştirerek karşılaştırmıştır. ChatGPT ise her iki filozofu ayrı ayrı ele alıp sonunda birkaç cümlelik bir karşılaştırma ile yetinmiştir.

ChatGPT cevabında öncelikle Platon'un görüşlerini dört başlıkta özetler: *“İdealar Teorisi*: Platon, gerçekliğin en yüksek biçiminin idealar olduğunu savunur. İdeal devlet de bu ideaların bir yansımasıdır. İdeal devlet, adaletin en üst seviyede sağlandığı bir yapıdır. *Üç Sınıf*: Platon'un ideal devletinde toplum, üç sınıfa ayrılır: Yöneticiler (filozoflar), koruyucular (askerler) ve üreticiler (işçiler). Her sınıfın kendine özgü bir görevi vardır ve bu sınıflar arasında bir hiyerarşi bulunur. *Filozof-Kral*: Platon, ideal yöneticinin bilgiye ve bilgelik anlayışına sahip olması gerektiğini savunur. Filozof-kral, hem entelektüel bilgiye hem de erdemliliğe sahip olmalıdır. Bu sayede adaletin sağlanacağına inanır. *Eğitim ve Ahlak*: Platon, devletin düzgün bir şekilde işlemesi için yöneticilerin eğitiminin önemini vurgular. Eğitim, ahlaki ve entelektüel bir gelişimi hedefler.” Verilen cevaplar basit seviyede bilgi vermekle birlikte Platon'un genel olarak felsefesini, özel olarak da siyaset düşüncesini açıklamakta oldukça yetersizdir. Ontoloji anlayışının ideal devlet anlayışına zemin oluşturması hususunda ise sadece idea ve adalet fikrine vurgu yapılmış, açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir. Eğitim, ahlak ve filozof kral düşüncesinin devletin oluşumunda ve yönetimin devamlılığında nasıl bir etkiye sahip olduğuna ise hiç değinilmemiş genel bilgiler birkaç cümle ile sınırlı olarak ifade edilmiştir.

Fârâbî'nin düşüncelerini ise ChatGPT şu şekilde açıklamıştır: *“Erdemli Şehir*: Fârâbî, ideal devleti "erdemli şehir" olarak tanımlar. Bu şehir, bireylerin erdemli bir yaşam sürdüğü, toplumun da ortak iyilik için çalıştığı bir yapıdır. *İnsan ve Toplum İlişkisi*: Fârâbî, bireylerin mutluluğunu ön planda tutar. İdeal devlet, bireylerin mutluluğunu sağlayacak şekilde düzenlenmelidir. Toplum, bireylerin ruhsal

ve fiziksel gelişimini destekleyen bir ortam sunmalıdır. *Bilgili Yöneticiler*: Fârâbî, ideal yöneticinin bilgili ve erdemli olması gerektiğini savunur. Yöneticiler, toplumun ihtiyaçlarını gözeterek, akıl ve mantıkla hareket etmelidir. *Farklı Sınıflar*: Fârâbî, Platon gibi toplumun sınıflara ayrılmasını kabul eder. Ancak Fârâbî, bu sınıfların bir arada çalışarak toplumun ortak iyiliği için hizmet etmesini önemser.” Fârâbî'nin siyaset teorisinde bireyin mutluluğunu öne çıkardığını ifade etmektedir. Ancak bu bilgi tek başına yanlıştır. Fârâbî'nin erdemli devletinde bireyin mutluluğu ve yetkinliği, toplumun mutluluğu ve yetkinliğini sağladığı için önemlidir. Başka bir ifade ile erdemli ve mutlu birey için erdemli toplum, erdemli toplum için erdemli birey esastır ve her ikisi de bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Ele alınan maddeler Fârâbî'nin düşünce sistemini açıklama itibarıyla önemli noktalara temas etmektedir ancak erdemli şehrin tanımı, insan toplum ilişkisi, yöneticinin en erdemli kişi olmasının öne çıkan şartları, toplumsal sınıfların nasıl ve neye göre oluşacağı meseleleri hakkındaki açıklamalar oldukça yüzeyseldir. Fârâbî'nin evren anlayışı devlet hiyerarşisinin oluşumunda merkezi konumdadır. Buna işaret edecek şekilde *Medinetü'l-Fâzıla ve Siyasetü'l-Medeniyye* isimli eserlerinde önce evren tasavvurunu, sonra bu evren içerisinde insanın konumunu, en sonunda erdemli devleti açıklar.¹⁰ Her iki filozofun düşünce sistemleri hem genel olarak hem de siyaset teorisi özelinde kendi iç bütünlüğü içerisinde ele alınmamıştır. Bununla birlikte sorunun asıl amacı olan iki filozofun sistemlerinin karşılaştırılmasına dair yapılan açıklamada “toplumsal sınıflamaların Platon'da daha katı olduğu, her iki filozofun da eğitime önem verdiği ve yöneticinin filozof olması gerektiği hususunda hemfikir olduğu” şeklinde oldukça genel ve yüzeysel ifadeler kullanılarak bir iki cümlelik cevap ile yetinilmiştir. Cevapta her iki filozofun düşünceleri müstakil olarak ifade edilmiştir. Hâlbuki sorunun amacı iki, filozofların görüşlerinin siyaset düşünceleri bağlamında karşılaştırılarak analiz edilmesidir.

Google Bard ise iki filozofun görüşlerini sorunun amacına uygun olarak “Benzerlikler ve Farklılıklar” şeklinde başlıklar belirleyerek analitik karşılaştırmayı hedefleyen bir cevap vermiştir. Buna göre filozofların ideal devlet anlayışlarında hemfikir oldukları görüşleri şunlardır: “*Filozof Kral*: Her iki düşünür de ideal devletin

¹⁰ Ebu Nasr el-Fârâbî, *Medinetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: 2018); *Siyasetü'l-Medeniyye*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: 2020).

başında filozof bir kralın olması gerektiğini savunur. Bu filozof kral, en yüksek erdemlere sahip, bilge ve adaletli bir kişi olarak tasvir edilir. *Sınıf Sistemi*: Hem Platon hem de Fârâbî, toplumun farklı yeteneklere sahip bireylerden oluştuğunu ve bu nedenle farklı sınıflara ayrılması gerektiğini düşünür. Bu sınıflar genellikle yönetici, asker ve üretici sınıfları olarak belirtilir. *Eğitim*: Her iki düşünür de eğitimin, ideal devletin temel taşlarından biri olduğunu vurgular. Eğitim sayesinde bireyler, toplumun ihtiyaçlarına uygun yetenekler kazanacak ve erdemli birer vatandaş haline gelecektir. *Adalet*: Hem Platon hem de Fârâbî için adalet, ideal devletin en önemli erdemidir. Adaletli bir devlet, her bireyin haklarına saygı gösteren ve toplumun bütünlüğünü koruyan bir devlettir.”

Yöneticinin toplumun en bilgisi, filozof kral olması, toplumun sınıflara ayrılması, toplumda eğitimin ve adaletin tesisinin önemi başlıklarında her iki filozof da ortak kanaate sahiptir. Ele alınan başlıklar iki filozofun ortak kanaatte olduğu meseleler olması itibarıyla doğru tespit edilmiştir. Ancak bu başlıklarda Platon'un Fârâbî'ye olan etkisinin ne derece olduğu düşünce sistemleri ile irtibatlandırılarak daha detaylı açıklamalarla ele alınmadığı için çok yüzeysel bilgiler olarak kalmakta ve anlaşılır olamamaktadır. Farklılıklar ise şu şekilde tespit edilmiştir: “*Dinin Rolü*: Platon'un ideal devletinde din, daha çok devlet düzenini destekleyici bir araç olarak görülürken, Fârâbî'de din, devletin temelini oluşturan ve ahlaki değerlerin kaynağı olarak kabul edilir. *Kozmolojik Görüş*: Platon'un ideal devleti, kozmik bir düzenin yansıması olarak görülürken, Fârâbî'de ideal devlet, daha çok ilahi bir emir olarak değerlendirilir. *Tarihsellik*: Platon'un ideal devleti, daha çok bir ütopya olarak görülürken, Fârâbî'nin ideal devleti, gerçekleşmesi mümkün olan bir hedef olarak sunulur. *Toplumsal Yapı*: Platon'un ideal devletinde mülkiyet ortaklaşa iken, Fârâbî'de mülkiyet bireyseldir.”

Benzerlikler ve farklılıkların karşılaştırmalı bir şekilde ele alınması, konuyu anlaşılır kılmaktadır ve sorunun amacına uygundur. Farklılıklar meselesinde olduğu gibi benzerlikler hususunda da ele alınan başlıklar önemli meselelere temas etmekle birlikte bilgiler oldukça sınırlıdır. Platon'da dinin devlet düzeni için bir araç olması, buna karşılık Fârâbî'de devletin temelini oluşturması, bunu ahlaki sistem üzerinden inşa etme çabası meseleleri, açıklamaya ihtiyaç duymakta, bu haliyle anlaşılmamaktadır. İdeal devlet fikri Platon'un sisteminde kozmolojisi ile irtibatlandırılmıştır. Aynı şekilde erdemli devlet fikri Fârâbî sisteminde de kozmolojisi ile irtibatlandırılırken

buna hiç değinilmemiştir. Erdemli devletin “ilahi bir emir” olarak ifade edilmesi muhtemelen “insanın yeryüzünde halife oluşu” meselesine işaret etmekle birlikte tek başına eksik ve dolayısıyla yanlış bir bilgilendirmedir. Fârâbî siyasetle ilgili eserlerinde öncelikle kozmolojik sistemini ele almış, siyaset düşüncesini bunu üzerine inşa etmiştir. İdeal devletin ütopya oluşu ve mülkiyet meselesi, aynı şekilde önemli başlıklar olmakla birlikte açıklamalar yok denecek kadar azdır.

Filozofların toplum ve siyaset teorilerinin temelinde kozmoloji ve insan tasavvurları belirleyicidir ancak buna dair sistemli bir bilgi her iki modelde de eksiktir.¹¹ Bu karşılaştırma sorusunda Google Bard, daha sistemli ve analitik bilgiler vermekle birlikte yeterli değildir.

4. Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin nur teorisine etkisi nedir?

108 | db

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	4	5,5
Destekleyici Bilgi	3,5	6
Tutarlılık	4	5
Yeterlilik	3,5	5,5
Bütünlük	4	6
Doğruluk	5	7
Veri hacmi	5	6

Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin (ö. 1191) nur teorisine etkisi hakkında sorduğumuz karşılaştırma sorusuna her iki yapay zekâ modeli de benzer başlıklar açarak sınırlı bilgilerle cevap vermişlerdir. Bununla birlikte Google Bard, diğerine göre daha sistematik ve detaylı açıklamalar yapmıştır. Başlıklar birbirine yakın olduğu için her iki modelin cevabını birlikte ele alıp değerlendireceğiz.

¹¹ Fârâbî'nin İdeal Devlet düşüncesinde Platon etkisinin karşılaştırmalı analizi için bk. Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12 (İstanbul: 1995); Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: 2000), 166-193; Farouk A. Sankari, “Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinin Bazı Yönlerinin Karşılaştırılması”, çev. Osman Elmalı vd., *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 5/13 (2005), 235-242.

İlk olarak filozofların evren tasavvuru her iki modelde de ele alınmıştır. ChatGPT bu hususta “Varlık Hiyerarşisi” başlığını atarak şu açıklamayı yapmıştır: “Yeni Platonculuk, varlıkları bir hiyerarşi içinde düzenler. En üstte "Bir" (Hen) yer alır ve bu, her şeyin kaynağıdır. Alt kademelerde ise düşünce, ruh ve madde yer alır. Sühreverdi de benzer bir varlık hiyerarşisi geliştirir; onun teorisinde de "nur" (ışık) en yüksek varlık olarak kabul edilir. Bu ışık, varlığın en saf ve yüksek formudur.” Bu hususta Google Bard “Hiyerarşik Evren Görüşü” başlığını atarak iki filozofu ayrı ayrı ele alıp karşılaştırmıştır: “*Yeni Platonculuk*: Evreni, mükemmellik derecesine göre hiyerarşik bir düzende olduğunu savunur. En üstte mükemmel varlık (Bir, İyi) bulunurken, aşağı doğru maddi dünyaya doğru bir iniş söz konusudur. *Sühreverdi*: Bu hiyerarşik düzeni benimseyerek, nurların da bir hiyerarşisi olduğunu belirtir. En üstteki Nûru'l-Envâr'dan başlayarak, kademeli olarak daha düşük seviyedeki nurlara doğru bir iniş söz konusudur.” Her iki model de teknik olarak âlem tasavvurunu ve hiyerarşisini saymakla yetinmiş, bu hiyerarşinin Yeni Platonculuk'ta Bir'den, Sühreverdi'de Nuru'l-Envâr'dan nasıl başladığı, fizik ve metafizik âlemlerde nasıl devam ettiği açıklanmamıştır. Sadece teknik bilgi verilerek sınırlı bir karşılaştırma ile yetinilmiştir. Hâlbuki iki düşünce sisteminin benzer ve farklı yönleri bu meseleler etrafında şekillenmektedir.

Google Bard, kozmoloji anlayışları hakkında “Varlığın Birliği ve Çoğalması” şeklinde bir başka başlık daha ele almıştır: “*Yeni Platonculuk*: Varlığın tek bir ilkeden (Bir, İyi) kaynaklandığını ve bu ilkeden kademeli olarak farklı varlıkların türediğini savunur. *Sühreverdi*: Bu düşünceyi benimseyerek, tüm varlığın en üstün nur olan "Nûru'l-Envâr"dan (Işıkların Işığı) kaynaklandığını ve bu nurdan kademeli olarak diğer nurların türediğini ifade eder.” Her iki filozofun da evrenin tek bir ilkeden var olduğu düşüncesini ele alan bu başlık, kozmoloji anlayışları hakkında önemli bir konuya daha temas ederek diğer modele göre daha bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ancak bir cümlelik teknik bilgi açıklayıcılık açısından yetersizdir. Birlik düşüncesi her iki düşünürün kozmoloji ve din anlayışında farklı ayrıntılarla şekillenmiştir.¹²

¹² Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdi'nin ontoloji düşüncesine etkisi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Fatma Turğay, *İşrâkî Felsefeye Misâl Âleminden Bakmak*, (İstanbul: 2019), 119-138.

Her iki modelde de ikinci olarak ışık-nur anlayışları ile bununla irtibatlı olarak bilgi teorisi ele alınmıştır. Bu hususta ChatGPT, “Işık ve Bilgi İlişkisi” başlığı ile cevap vermiştir: “Yeni Platonculuk, bilgi ve bilgelik arayışında ışığı sembolik bir unsur olarak kullanır. Bilgiye ulaşmak için, varlığın daha yüksek düzeylerine doğru bir aydınlanma süreci gereklidir. Sühreverdî, bu ışık kavramını benimser ve onun, bilgelik ve ilahi bilgiye ulaşma yolunda merkezi bir rol oynadığını savunur. Onun teorisine göre nur, gerçekliğin temel niteliğidir ve insanın ruhunu aydınlatan bir unsurdur.” ChatGPT bilgi teorisi ile irtibatlı olarak ayrıca her iki düşünürde de hakikatin bilgisine ulaşmanın mistik bir aydınlanmayı gerektirdiğine dikkat çekmektedir. Google Bard ise aydınlanma meselesini “Işık Metaforu ve Aydınlanma” başlığı ile bilgi teorisini “Bilginin Doğası” başlığı ile ayrı ayrı başlıklar halinde ele almıştır: “*Işık Metaforu ve Aydınlanma: Yeni Platonculuk: Işığı, bilgi ve gerçekliğe ulaşmanın bir aracı olarak görür. Işık, karanlıkları aydınlatarak bilginin ortaya çıkmasını sağlar. Sühreverdî: Bu metaforu benimseyerek, nuru hem varlığın temeli hem de bilginin kaynağı olarak kabul eder. İnsan, nur aracılığıyla hakikate ulaşır ve aydınlanır. Bilginin Doğası: Yeni Platonculuk: Bilginin, hatırlama süreci olduğunu savunur. Ruh, idealar dünyasında gördüğü gerçeklikleri bu dünyada hatırlar. Sühreverdî: Bilginin doğası konusunda Yeni Platonculuk'tan etkilense de, kendi özgün görüşlerini de ortaya koyar. Sühreverdî'ye göre, bilgi, nurun insan ruhu üzerindeki etkisi sonucu ortaya çıkar.*” ChatGPT ışık metaforunu aydınlanma fikri çerçevesinde sadece bilgi teorisine etkisi itibariyle ele alırken Google Bard, nuru hem varlık hem de bilginin kaynağı olarak ifade ederek aradaki irtibatı daha iyi kurmuştur. Ayrıca Google Bard, Yeni Platonculuk'un bilgi teorisinde önemli bir yerde bulunan “hatırlama” düşüncesine işaret etmektedir. Ancak bir cümlelik bir cevap bu teoriyi açıklamada yetersizdir. Her iki filozofun bilgi teorisinde hatırlama düşüncesi, hakikatin bilgisine ulaşma noktasında merkezi bir konumda bulunmaktadır. Buna rağmen hatırlama düşüncesinin Sühreverdî'de *nûrânî/huzurî bilgi* teorisine dönüşümü hakkında her iki modelde de herhangi bir analitik bilgi yer almamaktadır. Google Bard cevabında, İslam felsefesinin başka sistemlerden etkilenmekle birlikte özgün bir sistem olduğuna işaret etmeye devam etmektedir. Ancak her iki modelin verdiği bilgi de ışığın ontoloji ve epistemolojiye etkisini açıklamada yetersizdir.¹³

¹³ Sühreverdî'nin bilgi teorisi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Halide Yenen, *Sühreverdî*

Üçüncü olarak madde-ruh ilişkisi konusu çerçevesinde karşılaştırma yapılmaktadır. ChatGPT bu hususta “Madde-Ruh İlişkisi” başlığı ile şu açıklamaları yapmaktadır: “Yeni Platonculuk’ta madde, ruhun daha düşük bir düzeydeki yansıması olarak görülür. Sühreverdî de maddeyi, nurun eksik bir ifadesi olarak değerlendirir. Işık, ruhun özüdür ve maddeye geçerken bir tür karartma yaşanır. Bu, Sühreverdî’nin düşüncesinde, ruhun madde üzerindeki hâkimiyetine dair bir vurgu oluşturur.” Google Bard ise bu meseleyi “İdealar Dünyası ve Maddî Dünya” başlığı ile ele alır: “*Yeni Platonculuk*: İdealar dünyası ve maddî dünya arasında bir ayrım yapar. İdealar dünyası, mükemmel ve değişmez olan gerçekliklerin bulunduğu bir âlemdir. Maddî dünya ise bu ideaların gölgesi gibidir. *Sühreverdî*: Bu ayrımı benimser ancak biraz farklı bir yorum getirir. Sühreverdî’ye göre, maddî dünya da aslında nurun bir tezahürüdür. Ancak buradaki nur, idealar dünyasındaki nur kadar saf ve mükemmel değildir.” Bu açıklamalarında Google Bard’un ifadeleri daha net ve anlaşılır analizler içermektedir. İdealar ve maddî âlem arası ilişkinin iki düşünce sistemindeki ifadesi ve aralarındaki fark daha anlaşılırdır. Yeni Platonculuk’ta madde “ideaların gölgesi” iken Sühreverdî’de “nurun tezahürü” düşüncesine dönüşmüştür. Ancak bu dönüşümün benzer ve ortak yönleri ayrıntılı açıklamalara ihtiyaç hissetmektedir. Burada her iki modelin açıklamaları da analizin anlaşılır olması açısından yetersizdir.

Yeni Platoncu evren anlayışının Sühreverdî’nin nur teorisine etkisi varlık ve bilgi tasavvuru etrafında şekillenmektedir. Bu iki hususta her iki modelde de yer alan bilgiler çok yüzeyseldir. Konunun sonunda ChatGPT herhangi bir kaynak göstermezken, Google Bard “Verdiğim cevabın kaynaklarını ve daha fazla bilgi için başvurabileceğiniz kaynakları aşağıda listeliyorum” diyerek hem Sühreverdî’nin ve Yeni Platoncu yazarların eserlerini birincil kaynak olarak göstermiştir. Bununla birlikte Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddeleri, İslam Düşünce Atlası’nın ilgili bölümü, Henry Corbin ve Seyyid Hüseyin Nasr’ın İslam felsefesi tarihi eserlerinin Sühreverdî ile ilgili kısımları da kaynaklar arasında yer almaktadır.

Felsefesinde Epistemoloji, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007); Asiye Aykıt, *Sühreverdî Felsefesinde Ahlâk*, (İstanbul: 2023), 101-109.

5. Fârâbî'nin ilimler tasnifini yazınız.

	Chat GPT	Google Bard
Netlik ve Özgüllük	4	6
Alaka Düzeyi	3	6
Destekleyici Bilgi	4	7
Tutarlılık	6	8
Yeterlilik	5	8
Bütünlük	5,5	8,5
Doğruluk	6	8
Veri hacmi	5	6

Fârâbî'nin ilimler tasnifinin açıklanmasını istediğimiz bilgi sorusunda ChatGPT, “teorik ilimler, pratik ilimler, sanatlar ve uygulamalı ilimler ile mantık ilmi” şeklinde bir tasnif yapmaktadır. Bu ilimleri birer cümle ile şu şekilde açıklar: *Nazari (Teorik) İlimler*: Bu tür ilimler, bilgi ve gerçekliğin teorik bir anlayışını sunar. Felsefi ilimler (metafizik, ontoloji, epistemoloji) ve doğa ilimleri (fizik, astronomi, biyoloji) şeklinde kendi içinde sınıflanmaktadır. *Ameli (Pratik) İlimler*: İnsan eylemleri ve davranışlarıyla ilgili bilgi alanlarını ifade eder. Bu tür ilimler de ahlak ve siyaset ilmi şeklinde iki ana gruba ayrılır. *Sanatlar ve Uygulamalı İlimler*: Fârâbî, bu kategoride teknik ve uygulamalı bilgileri ele alır. Müzik, mimarlık, tıp gibi alanlar burada yer alır. Bu ilimler, pratik hayatla doğrudan ilişkilidir ve insanların günlük yaşamlarında kullanabilecekleri bilgi türlerini içerir. *Mantık*: Diğer ilimlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve uygulanması için gerekli olan bir temel oluşturur. Fârâbî, mantığı bilimlerin “anahtarı” olarak görür ve doğru düşünme yöntemlerini belirler.” Fârâbî'nin bu tasnifi *Tenbih Alâ Sebîli's-Saâde* isimli eserinde ele alınmaktadır.¹⁴

Google Bard ise “dil, mantık, matematik, fizik, metafizik, siyaset, fıkıh ve kelam ilimleri” şeklindeki tasnifi ele almaktadır. Bu ilimleri şu şekilde açıklar: *Dil İlimi*: Dilin yapısı, gramer kuralları ve anlamlarıyla ilgilenir. Dil, düşüncenin ifadesi için kullanılan bir araçtır ve diğer tüm ilimlerin temelidir. *Mantık İlimi*: Düşüncenin doğru kullanılması ve doğru sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olan

¹⁴ Fârâbî, *Tenbih alâ Sibîli's-Saâde*, thk. Subhan Halifat, (Amman: 1987), 22-23.

bir ilimdir. Mantık, diğer tüm ilimlerin temel bir aracıdır. *Matematik İlimleri*: Sayılar, ölçüler, şekiller ve uzay gibi soyut kavramlarla ilgilenir. Matematik, doğayı anlama ve diğer ilimlere temel oluşturma açısından önemlidir. *Tabiat ve İlahiyat İlimleri*: Evrenin yapısı, madde, hareket, canlılık ve Allah'ın varlığı ve sıfatları gibi konularla ilgilenir. Bu ilim dalı, felsefenin temel sorularını içerir. *Siyaset, Fıkıh ve Kelam İlimleri*: İnsan topluluklarının yönetimi, ahlak, hukuk ve din gibi konularla ilgilenir. Bu ilim dalı, pratik hayata yöneliktir.” Fârâbî'nin bu tasnifi *İhsâu'l-Ulûm*'da esas alınan tasniftir.¹⁵

Her iki model de yaptıkları tasnife göre ele aldıkları ilimleri birer cümle ile tanımlamaktadır. Bu tanımlar çok yüzeysel ve yetersizdir. Ancak bilgi sorularında her iki modelin de analitik sorulara kıyasla daha net ve anlaşılır cevaplar verebildiği görülmektedir. ChatGPT sadece tasnif ve tanımlama ile yetinirken Google Bard Fârâbî'nin ilimler tasnifinin İslam düşüncesinde ilk defa ilimleri sistematize etme faaliyeti olduğunu belirterek önemine dair de bilgiler vermektedir. Buna göre tasnifte ilimlerin basitten karmaşığa doğru ilerlediğini, bunun da Fârâbî'nin evren tasavvuru ile uyumlu olduğunu ifade etmektedir. Bu ilimler hiyerarşisinde dil ilimleri, alet ilimleri olarak geçerken ilahiyat/metafizik bahisleri karmaşık yapısı itibarıyla en üstte yer almaktadır. Bununla birlikte evrendeki hiyerarşide her seviyenin bir değeri ile ilişkili olması gibi ilimler de hiyerarşik bir yapı arz etmekle birlikte, birbirleriyle ilişki içerisindedir. Dolayısıyla ilimler tasnifi aynı zamanda Fârâbî'nin felsefi düşüncesinin de sistematize edilmiş halini ifade etmesi itibarıyla önem arz etmektedir. Bu yönüyle Fârâbî'nin ilimler tasnifinin İslam düşüncesinde sistematik ilim anlayışının gelişimine katkı sağladığına, batıda Ortaçağ üniversitelerinin kurulmasında ve müfredatının oluşturulmasında etkili olduğuna dikkat çekmektedir. Fârâbî'nin ilimler tasnifinin kendi sistemiyle irtibatı, ilimlerin birbirleri ile olan hiyerarşik ilişkisine dair herhangi bir bilgi ChatGPT'de bulunmamaktadır. Google Bard, bu tafsilatlı açıklamaların sonunda doğrudan Fârâbî'nin kendi eserlerinden bu konuya dair kaynakları referans olarak göstermektedir. Bu tür tafsilatlı analitik açıklamalar ve referans bilgisi ChatGPT'de yer almamaktadır.

¹⁵ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, thk. Ali Bu Mülhim (Beyrut: 1996), 15-16. Fârâbî'nin ilimler tasnifi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011/1), 541-544; Saçaklızâde, *Tertibu'l-Ulum*, çev. Zekeriya Pak-Akif Özdoğan, (Maras: 2009).

Sonuç

Araştırmamızda iki farklı yapay zekâ modelinin İslam Felsefesi alanında yanıt üretme performansı değerlendirilmiştir. Bu alanda hazırlanan analiz, bilgi, karşılaştırma gibi farklı nitelikteki sorulara ChatGPT ve Google Bard'ın her ikisinin de genellikle doğru ama yetersiz bilgiler verdiği görülmüştür. Çalışmamızda yapay zekâ modellerini incelemek için esas aldığımız referanslar çerçevesinde 10 puan üzerinden değerlendirdiğimizde her iki modelin yanıt performansını şu şekilde ifade edebiliriz:

Netlik ve özgüllük açısından ChatGPT'nin, daha muğlak bir dil kullanması sebebiyle puanı 4, Google Bard'ın ise 6'dır. *Alaka düzeyi* açısından ChatGPT'nin sorulan soruyla doğrudan irtibatlı hususları ele alması itibariyle puanı 5, Google Bard'ın 7'dir. *Destekleyici bilgi* açısından yanıtın, sorunun sorulduğu alanda yapılan çalışmalara referansı itibariyle değerlendirdiğimizde ChatGPT'nin cevaplarında bazı kaynakları kullandığı metinden anlaşılmatadır. Bununla birlikte verdiği cevaplarda açıkça kaynak referansında bulunmamıştır. Google Bard ise, genellikle cevapların sonunda "bu hususta şu kaynaklara bakılabilir" şeklinde bir takım referanslara işaret etmektedir. Kaynaklar klasik döneme ait İslam filozoflarının kendi kaynakları olabildiği gibi, İslam ve Batı dünyasında modern dönemde yazılmış kaynaklara, bazı ansiklopedi maddelerine referans gösterdiği görülmektedir. Bunlar ileri düzey araştırmalar için yeterli olmamakla birlikte başlangıç seviyesi için yol gösterici olabilmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında destekleyici bilgi açısından ChatGPT'nin puanı 1, Google Bard'ın puanı 5'tir.

Tutarlılık açısından yanıtın iç tutarlılığı, çelişkili ifadeler kullanma durumu itibariyle ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Yeterlilikte* ise yanıtın soruyu soran kişiyi bilgilendirmesi, tatmin edici bilgi sunması hususunda Google Bard daha başarılıdır. Ancak bilgi sorularında ChatGPT'nin nadir de olsa alt başlıklar açarak analitik sorulara göre daha ayrıntılı ve sistematik bilgi verdiği yerler vardır. Bununla birlikte genel olarak değerlendirdiğimizde Google Bard, konuları daha ayrıntılı ele almakla birlikte her konunun sonunda "bu hususta daha ileri araştırmalar için şu başlıklara da bakılabilir" şeklinde ilave bilgilere de işaret etmektedir. ChatGPT ise genel olarak daha sınırlı bilgiyle yetinmektedir. Bu durumda ChatGPT'nin puanı 4, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Bütünlükte* konuyu ilgilendiren meselelere bütüncül bir bakış

açısıyla yaklaşılması hususunda Google Bard daha sistematik bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple ChatGPT'nin puanı 4, Google Bard'ın puanı 6'dır. *Doğruluk* itibarıyla yanıtın, konuyla ilgili bilinen gerçekler, veriler veya yerleşik bilgilerle uyumluluğu incelendiğinde ChatGPT'nin zaman zaman yanlış yorumlamalar yaptığı görülmektedir. *Doğruluk* açısından ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 7'dir. *Veri hacminde* ise, cevap uzunluğu açısından değerlendirildiğimizde Google Bard'ın daha detaylı açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bu sebeple ChatGPT'nin puanı 5, Google Bard'ın puanı 7'dir.

Puanlama ve değerlendirmeler ışığında Google Bard'ın özellikle karşılaştırma ve analiz sorularında daha detaylı ve isabetli bilgiler verdiğini ifade edebiliriz. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise her iki yapay zekâ modelinde de cevaplarda ele alınan başlıklar isabetli olmakla birlikte açıklayıcılık açısından verilen bilgiler yetersizdir. Soruyu soran için başlangıç seviyesinde bilgi vermiş olmakla birlikte İslam felsefesi gibi, pek çok disiplinle irtibatı olan bir alanda cevaplar oldukça sınırlı ve yetersizdir. Bu alanda ileri seviyede çalışmalar yapan araştırmacılar için verilen cevaplar oldukça yüzeysel kalmaktadır. Kaynak olarak gösterilen referanslar da ilk etapta fikir vermekle birlikte derinlemesine bir araştırma için yetersizdir. Çalışmamızda yaptığımız incelemelerde belli referanslar çerçevesinde değerlendirme yaptığımız yapay zekâ modellerinin kullanıcılar üzerindeki etkilerinin derinlemesine incelenmesi gerektiği kanaatinde olduğumuzu ifade edebiliriz. Bu modeller ve diğerlerinin ilahiyat ve İslam felsefesi alanlarında nasıl daha etkili kullanılabileceği konusunda stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Muhammet Raşit. "Osmanlı'da Görülen Selefî temayül ve Karşı Tepkiler". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 8/83-111. İstanbul: 2015.
- Alper, Ömer Mahir. "İslam Felsefesine Giriş". *İslam Felsefesi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. Ankara: 2017.
- Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: 2000.
- Aykıt, Asiye. "İslam Felsefesi". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayram Ali Nazıroğlu vd. İstanbul: 2018.
- Aykıt, Asiye. *Sühreverdî Felsefesinde Ahlak*. İstanbul: 2023.
- Baltacı, Ali. "Veri Madenciliği: İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde Akademik Başarının Veri Madenciliği İle Ölçülmesi". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2018), 1-23.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: 2003.

- Bolay, Süleyman Hayri. "Osmanlılar'da Düşünce Hayatı ve Felsefe". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 8/13-59. İstanbul: 2015.
- Çinici, Murat- Kızılgeçit, Muhammed. "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 745-768.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: 2018.
- Demir, Aysel. "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (01 Ocak 2018), 95-104.
- Daraqel, Baraa- Wafaie, Khaled vd. "The Performance of Artificial Intelligence Models in Generating Responses to General Orthodontic Questions: ChatGPT vs Google Bard" *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 6/165 (2024), 652 – 662.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: 2018.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Siyâsetü'l-Medeniyye*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: 2020.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Tenbih alâ Sibilî's-Sâde*. thk. Subhan Halifat. Amman. 1987.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâu'l-Ulûm*. thk. Ali Bu Mülhim. Beyrut: 1996.
- Ganioglu, Kübra Gizem. "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi". *Felsefe Dünyası* 79 (15 Temmuz 2024), 307-332.
- Kara, İrfan. *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zekâ*. Konya: 2024.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1995), 12/153-154.
- Kılınc, Delal Dara-Mansız, Duygu. "Examination of The Reliability and Readability of Chatbot Generative Pretrained Transformer's (ChatGPT) Responses to Questions About Orthodontics and The Evolution of These Responses in an Apdated Version", *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 5/165 (2024), 546 – 555.
- Kızılgeçit, Muhammed-Çinici, Murat. "Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65.
- Kindî, Yakub b. İshak. *Resâilu'l-Kindî el-felsefiyye*. nşr. Abdülhâdî Ebû Rîde. Kahire: 1995.
- Meissner, Gunter. "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience". *AI and Society* 35/1 (2020), 225-235.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "İslam'da Felsefe Kavramı ve Anlamı". çev. Şamil Öcal vd. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Laeman. İstanbul: 2017.
- Özden, H. Ömer. "İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu", *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 299-306. Zonguldak: 2014.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve Din". *Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din*. ed. Muhammed Kızılgeçit vd. Ankara: 2021.
- Saçaklızâde. *Tertibu'l-Ulum*. çev. Zekeriya Pak-Akif Özdoğan. Maraş: 2009.
- Sankarı, Farouk A. "Platon ve Fârâbî'nin Siyaset Felsefelerinin Bazı Yönlerinin Karşılaştırılması", çev. Osman Elmalı vd. *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*. 5/13 (2005), 235-242.
- Turğay, Fatma. *İşrâkî Felsefeye Misâl Âleminden Bakmak*. İstanbul: 2019.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*. 3/22 (2011/1), 533-556.
- Yenen, Halide. *Sühreverdi Felsefesinde Epistemoloji*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2007.

YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARININ ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNDE KULLANIMI “İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE TASAVVUFİ YORUMLAR” ÜNİTESİ ÖRNEĞİ

Safinur GENÇ*
Seyyid SANCAK**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 13 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 23 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Genç, Safinur. Sancak, Seyyid. “Yapay Zekâ Uygulamalarının Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Kullanımı ‘İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar’ Ünitesi Örneği”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 117-136.

DOI: 10.33415/daad.1584790

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 13 November 2024, **Accepted:** 23 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Genç, Safinur. Sancak, Seyyid. “The Use of Artificial Intelligence Applications in Secondary Education Religious Culture and Ethics Course ‘Sufi Interpretations in Islamic Thought’ Unit Example”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 117-136.

DOI: 10.33415/daad.1584790

* Sorumlu yazar, Doktora Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye, safinurgenc1453@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-4084-6276, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, PhD Student, Bolu Abant İzzet Baysal University, safinurgenc1453@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-4084-6276, Contribution rate: 50%.

** Doç. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, seyyidsancak@ibu.edu.tr, Bolu, Türkiye, Orcid: orcid.org/0000-0003-0206-0237, Katkı oranı: %50 / Assoc. Prof. Bolu Abant İzzet Baysal University, seyyidsancak@ibu.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-0206-0237, Contribution rate: 50%.

Öz

Bu çalışma, yapay zekâ (YZ) uygulamaları ChatGPT ve Google Gemini'nin Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinde, örneğin Alevilik ve Bektaşilik konularında nasıl bilgi sunduğunu incelemektedir. Her iki yapay zekâ uygulaması; Alevilik ve Bektaşilikle ilgili temel kavramlar, ritüeller, ocak kültürü, on iki hizmet gibi konularda ders kitabındaki bilgilere göre değerlendirilmiştir. Sonuçlar, ChatGPT'nin ders kitabına daha yakın ve ayrıntılı bilgiler sunduğunu, Google Gemini'nin ise daha yüzeysel ve güncel perspektifle cevaplar verdiğini göstermektedir. Her iki uygulamada da bazı kaynak güvenilirliği ve içerik eksiklikleri gözlemlenmiş olup, bazı kavramların dini anlamlarının tam yansıtılmadığı tespit edilmiştir. Çalışma, yapay zekâ uygulamalarının din eğitimi gibi kültürel ve dini içeriklerde doğru ve kapsamlı bilgi sunmada eksiklikler barındırabileceğini, bu nedenle kullanıcıların bu araçları bilgi kaynağı olarak dikkatle değerlendirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, ChatGPT, Google Gemini, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Alevilik, Bektaşilik.

The Use of Artificial Intelligence Applications in Secondary Education Religious Culture and Ethics Course 'Sufi Interpretations in Islamic Thought' Unit Example**Extended Abstract**

This study comprehensively evaluates the performance of artificial intelligence (AI)-based language models, specifically ChatGPT and Google Gemini, in conveying accurate and detailed information for secondary-level religious culture and ethics courses, with a particular focus on Alevi-Bektashi concepts and practices. The study systematically analyzes how well these AI tools align their responses with the content and concepts found in standardized textbooks used in Turkish secondary education. Key topics of investigation include the transmission of essential religious concepts, rituals, socio-cultural structures, and unique elements of Alevi-Bektashi thought as outlined in the curriculum.

ChatGPT generally provides more academic and detailed responses that align closely with curriculum content, especially when explaining major Sufi traditions influential in Turkish culture. For instance, in detailing Turkish cultural influences, ChatGPT covers the historical figures and schools such as Yesevism, Kadiri, Mevlevi, and Naqshbandi orders, as well as discussing Alevism and Bektashism as distinct entities. This level of detail allows ChatGPT to adhere more closely to the textbook content, preserving the richness and context of the topics. In contrast, Google Gemini draws on a variety of online sources, resulting in shorter, more summarized responses with a focus on contemporary relevance rather than historical or contextual accuracy. For example, in discussing Alevism and Bektashism, Gemini tends to integrate current political perspectives, which may diverge from the academic tone and focus of the textbook.

The study further examines each model's approach to defining and explaining key Alevi-Bektashi concepts and rituals. While ChatGPT offers detailed explanations of terms such as cem (gathering), cemevi (place of gathering), musahiplik (spiritual brotherhood), and the on iki hizmet (twelve services), Google Gemini's answers are notably shorter and lack depth. For instance, ChatGPT elaborates on the ocak (spiritual hearth) system within Alevi-Bektashi traditions, offering insight into the organizational diversity within this system. However, both tools demonstrate some limitations, often omitting or inadequately covering specific cultural elements; for example, neither model

fully captures the broader social and spiritual dimensions of significant rituals such as the concept of "asking for consent and resolving grievances" within Alevi-Bektashi practices.

Both AI models show limitations in their source use and reliability. While ChatGPT primarily references academic sources without explicitly citing them unless prompted, Google Gemini often refers to online sources directly under its responses. This approach, while transparent, sometimes results in questionable reliability and accuracy. For example, Google Gemini's use of recent online sources in response to specific questions can lead to a more political framing of Alevism-Bektashism, diverging from the neutral, objective approach maintained in educational materials. This disparity raises concerns about the veracity of information provided by these AI models, particularly for educational purposes.

The study also finds that the language models occasionally use terminology that may inadvertently distort religious practices. For instance, ChatGPT's description of semah as a sacred dance does not fully convey the ritual's religious significance within Alevi-Bektashi practices, where it is regarded as a form of worship rather than dance. Similarly, critical cultural nuances are sometimes absent in the AI responses on concepts like musahiplik. Such limitations indicate that AI tools may struggle to fully meet user expectations when providing information on religious and cultural subjects, underscoring the need for caution in interpreting their responses.

This study highlights both the advantages and limitations of AI language models in supporting education, especially in sensitive and culturally rich contexts such as religious education. ChatGPT's responses, which are generally more detailed and closely aligned with textbook content, offer benefits in delivering academically reliable information. Meanwhile, Google Gemini provides concise, summarizing responses that, though brief and accessible, can sometimes lack depth and drift from the academic context due to reliance on online sources. The findings suggest that AI tools used in education require improvements in source reliability and content accuracy, particularly when conveying specific cultural knowledge. The study recommends that users carefully assess the reliability of information provided by these tools and consider supplementing AI-generated content with verified resources, especially in cases where in-depth information is crucial for learning objectives.

Keywords: Religious Education, ChatGPT, Google Gemini, Religious Culture and Ethics, Alevism, Bektashism.

Giriş

Yapay zekâ, akademik araştırmalarda veri analizini hızlandırma, büyük veri kümelerinden anlam çıkarma ve literatür tarama süreçlerini otomatikleştirme gibi önemli kolaylıklar sunmaktadır. Doğal dil işleme ve makine öğrenimi algoritmaları sayesinde, yapay zekâ araştırmacılara akademik yayınları hızlıca sınıflandırma,

özümleme ve araştırma trendlerini belirleme imkânı tanımaktadır.¹ Özellikle dil modeli tabanlı yapay zekâ teknolojileri, literatürdeki boşlukları belirleyip yeni araştırma hipotezleri oluşturma süreçlerinde yardımcı olmaktadır. Güncel araştırmalar, yapay zekânın bibliyometrik analizlerde kullanımıyla akademik etkiyi ve iş birliklerini analiz etme, multidisipliner ilişkileri keşfetme gibi alanlarda önemli katkılar sunduğunu göstermektedir. Neredeyse her alanda kullanılmaya başlanan yapay zekâ teknolojilerinin olanakları büyüleyici ve sınırsız görünmektedir. Ancak, yapay zekânın bazı durumlarda bilgi doğruluğu ve kaynak güvenilirliği sorunları yaşaması, özellikle akademik içerik üretiminde dikkatli değerlendirilmesi gereken bir konu olarak öne çıkmaktadır.²

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, bireylerin dini, ahlaki ve kültürel değerleri anlamalarına ve bu değerleri hayatlarında uygulamalarına rehberlik eden önemli bir eğitim alanıdır. Bu bağlamda, din eğitimi, öğrencilerin eleştirel düşünme, hoşgörü ve değerler farkındalığı geliştirmelerine katkı sağlayan disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Makale, yapay zekâ uygulamalarının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde pedagojik bir araç olarak kullanımını analiz ederek, teknolojinin bu alandaki rolüne ışık tutmaktadır. Özellikle Alevilik ve Bektaşilik gibi kültürel ve dini açıdan hassas konuların doğru ve kapsamlı bir şekilde aktarılması bağlamında yapay zekâ araçlarının yeterliliklerini değerlendirmesi, din eğitiminin dijitalleşen çağdaki yeni dinamiklerini anlamak açısından kritik bir önem taşımaktadır. Çalışma, öğrencilerin bilgiye erişimini kolaylaştıran bu teknolojilerin, öğretim programlarıyla uyumlu bilgi sunma kapasitelerini ortaya koyarak, din eğitimi alanında hem fırsatlar hem de sınırlamalar açısından dikkat çekici bir bakış açısı koymayı hedeflemektedir.

Araştırmanın yöntemi

1. Çalışmanın Deseni

Bu araştırmada, fenomenolojik desen temel alınarak nitel bir yaklaşım benimsenmiştir. Fenomenoloji, bireylerin ya da araçların belirli bir olguya ilişkin algılarını ve bu olguyu nasıl anlamlandırdıklarını

¹ Bilal İşler ve Mehmet Kılıç, "Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı ve Gelişimi." *Yeni Medya Elektronik Dergisi* 5, no. 1 (2021): 1-6.

² Kadir Arslan, "Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları." *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11, no. 1 (2020): 71-88.

dıklarını incelemeye odaklanır.³ Bu çalışmada, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin "İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar" ünitesinin Alevilik ve Bektaşilik ile ilgili kazanımlarına yönelik sorulara ChatGPT ve Google Gemini gibi yapay zekâ platformlarının verdiği cevaplar incelenmiştir. Çalışmada içerik analizi, bir veri analiz yöntemi olarak kullanılmıştır.

Fenomenolojik desenin seçilme nedeni, yapay zekâ araçlarının belirli bir bağlamdaki performansını anlamaya ve eğitimsel süreçlere olan katkılarını değerlendirmeye yönelik olmasıdır.

2. Veri Toplama Süreci

Veri toplama süreci şu aşamalardan oluşmaktadır:

1. Soruların Hazırlanması ve Uzman Görüşü:

- "İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar" ünitesinin Alevilik ve Bektaşilik ile ilgili kazanımları temel alınarak toplamda on üç soru hazırlanmıştır.
- Hazırlanan sorular, üç alan uzmanı akademisyen ve beş DKAB öğretmeni tarafından incelenmiş, geri bildirimler doğrultusunda son hali verilmiştir.

2. Yapay Zekâ Araçlarının Kullanımı:

- Hazırlanan on üç soru, ChatGPT ve Google Gemini'nin ücretsiz versiyonlarına aynı gün ve saatlerde sorulmuştur.
- Yanıtlar kaydedilerek analiz sürecinde kullanılmak üzere organize edilmiştir.

3. Veri Analizi

Toplanan veriler, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu analiz sürecinde aşağıdaki adımlar izlenmiştir:

1. *Verilerin Düzenlenmesi:* ChatGPT ve Google Gemini'nin yanıtları, içerik açısından düzenlenmiş ve bir veri seti oluşturulmuştur.
2. *Kodlama ve Kategorilendirme:* Yanıtlar, Verilerin güvenilirliği, kaynak kullanımı, din eğitimi bağlamına uygunluk. kri-

³ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2023), 42-50.

terlere göre kodlanmış ve temalar altında kategorilere ayrılmıştır.

3. **Kıyaslama:** ChatGPT ve Google Gemini'nin yanıtları arasında karşılaştırmalar yapılarak, her iki platformun güçlü ve zayıf yönleri belirlenmiştir.

4. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın geçerlik ve güvenirliliğini sağlamak için şu yöntemler uygulanmıştır:

1. **Uzman Görüşü:** Soruların hazırlanma aşamasında ve analiz sürecinde uzmanlardan destek alınmıştır.
2. **Aynı Koşullarda Veri Toplama:** Yapay zekâ platformlarına aynı gün ve saatlerde sorular yöneltilmiş, değişkenlerin etkisini azaltmak için kontrol sağlanmıştır.
3. **Çapraz Kontrol:** Veriler farklı araştırmacılar tarafından analiz edilmiş, yorumlarda tutarlılık sağlanmıştır.
4. **Açıklık ve Saydamlık:** Analiz süreçleri detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır.

5. Sınırlılıklar

Araştırma, ChatGPT ve Google Gemini'nin ücretsiz versiyonlarının aynı gün ve saatlerde verdikleri yanıtlarla sınırlıdır. Bu sınırlılık, elde edilen bulguların genel yapay zekâ performansı üzerinde değil, yalnızca bu iki platformun belirli bir bağlamdaki performansı üzerinde değerlendirilmesini gerektirir.

Bulgular

1. *“Türk kültüründe başlıca etkili olan tasavvufi yorumlar nelerdir?” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.*

Türk kültüründe etkili olan başlıca tasavvufi yorumlar arasında Yesevilik, Kadirilik, Rifailik, Mevlevilik, Nakşibendilik ve Alevilik-Bektaşilik yer almaktadır (DKAB 12. sınıf ders kitabı, 3. ünite). ChatGPT'nin cevabında tasavvufi yorumlar, kurucularıyla birlikte anılmış; ancak Rifailik yer almamıştır. Ayrıca, Alevilik ve Bektaşilik ayrı başlıklar altında sunulmuştur. Google Gemini ise benzer şekilde Rifailiği eksik bırakmış; ancak Alevilik-Bektaşilik tek bir başlık

altında verilmiştir. Ders kitabında⁴ Alevilik-Bektaşilik tek başlık altında ele alınsa da Alevilik ve Bektaşiliğin hem farklı hem de ortak yönlerine vurgu yapılmıştır. Bu nedenle, Alevilik-Bektaşilik hakkında ChatGPT'nin sunduğu tanım daha ayrıntılı ve doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Google Gemini'nin yanıtları ise genel ve özet niteliğinde kalmıştır.

2. "Alevilik-Bektaşilik nedir?" Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Bu soruya yönelik olarak hem ChatGPT hem de Google Gemini'nin yanıtları genel kalmış ve ders kitabındaki detaylara yeterince yer verilmemiştir. Özellikle ders kitabında, Aleviliğin Hz. Ali'ye, Bektaşiliğin ise Hacı Bektaş Veli'ye dayandırıldığı; Alevilik ve Bektaşiliğin kültürümüzde ortak ilkeler çerçevesinde birlikte ele alındığı; Balım Sultan'ın Bektaşiliği bir tarikat olarak sistemleştirdiği ve Ocak kültürünün Alevilik-Bektaşiliğin yaygınlaşmasındaki önemi vurgulanmıştır.⁵ Her iki yapay zekâ aracının yanıtlarında, bu unsurlardan Balım Sultan'a ve ocak kültürüne değinilmemiş, bunun yerine cemevi gibi güncel kavramlara yer verilmiştir. Google Gemini'nin *Alevi-Bektaşiliğin Türkiye'deki durumu* başlığı altında verdiği bilgiler, ders kitabının sunduğu akademik içerikten çok güncel siyasi bir perspektif sunar niteliktedir. Bu bağlamda, Alevi-Bektaşî topluluğunun günümüzdeki durumu, hak talepleri ve karşılaştıkları zorluklara yer verilmiş; hacibektasdernegi.com gibi bir online kaynak önerilmiştir. Ancak, önerilen kaynak incelendiğinde belirtilen bilgilerin kaynağı ve doğruluğu netleşmemiştir. Google Gemini'nin yanıtının objektifliği, kaynak doğruluğu açısından tartışmaya açık olup, araştırmacıyı yanıltıcı olma potansiyeline sahiptir. Sonuç olarak, ChatGPT'nin ders kitabındaki bilgilere daha yakın bir tanım sunduğu, Google Gemini'nin ise güncel ve genel nitelikte siyasi yorumlar içeren bir yanıt ürettiği görülmektedir. Alevilik-Bektaşilik ile ilgili tanım sorusunda, ChatGPT'nin ders kitabındaki içerikleri daha akademik bir yaklaşımla aktarması, araştırmacıya güvenilir bilgi sunma açısından daha uygun olarak değerlendirilebilir.

⁴ Hadi Gündür (ed.), *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı* (Ankara: Erkad Yayıncılık, 2024), 68-74; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim, 9, 10, 11, 12. sınıflar)* (Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, 2018), 32-33.

⁵ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 72,74; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33.

3. “Alevilikte ocak kavramını (kültürünü?) açıklar mısınız?” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Ders kitabında geçen ocak kavramı, "dede, seyit, pir, mürşit, rehber gibi adlarla anılan ve dinsel hizmetleri üstlenen kişilerin ailelerini ve soylarını tanımlamak için kullanılan bir kavram" olarak ifade edilmiştir.⁶ Bu tanım doğrultusunda, ChatGPT ve Google Gemini'nin her ikisinin de ders kitabındaki tanımla genel olarak uyumlu bilgiler sunduğu gözlemlenmiştir. ChatGPT, tanımın ötesinde ocak sisteminin çeşitlenmesine dair bazı detaylar ekleyerek daha geniş bir perspektif sunarken, Google Gemini yalnızca temel tanımları vermiştir. Bu durum, daha spesifik kavramlara yönelik sorularda yapay zekâ araçlarının daha yakın yanıtlar sunduğunu, ancak genel sorularda yanıtların daha çok çeşitlilik gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

4. “Alevilik-Bektaşilikteki temel kavramlar ve erkanlar nelerdir?” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

124 | db

Alevilik-Bektaşilik konusuyla ilgili DKAB öğretim programı kazanımları incelendiğinde, programda *cem*, *cemevi*, *musahiplik*, *razılık* ve *kul hakkının sorulması*, *cemde on iki hizmet*, *semah*, *gülbank*, *hızır* ve *muharrem orucu* gibi temel kavramlara yer verildiği görülmektedir.⁷ Öğretim programına uygun bir içerik sağlamada ChatGPT'nin Google Gemini'ye göre daha ayrıntılı ve uyumlu cevaplar sunduğu gözlenmiştir. ChatGPT, kazanımlarda yer alan pek çok kavrama değinmişken, Google Gemini daha kısa ve öz bir yanıt sunarak temel kavramları *hakk*, *Muhammed*, *Ali*, *ehl-i Beyt*, *can*, *cem*, *sema*, *dede* gibi başlıklar altında sınırlı tutmuştur. Google Gemini'nin temel kavramlar ve erkânlar arasında ayırım yaparak cevap vermesi, ChatGPT'nin ise bu ayırımı yapmaması dikkat çekmiştir. Ancak her iki yapay zekâ programının da altı çizilen bazı kavramlara (örneğin *gülbank*, *hızır cemleri* gibi) değinmemesi,

⁶ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 72,73; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Aras Bozkurt, “ChatGPT üretken yapay zekâ ve algoritmik paradigma değişikliği”, *Alanyazın Eğitim Bilimleri Eleştirel İnceleme Dergisi* 4/1 (Mayıs 2023), 67, 68.

⁷ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 74-81; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Sanne Jansen, *ChatGPT: de vriend/vijand die hier is om te blijven* (Utrecht: Utrecht Üniversitesi, REBO fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 42-48.

yapay zekânın sağladığı bilgilerin bazen eksikler barındırabileceğini göstermektedir. Ayrıca, bazı tanımlarda anakronizme düşüldüğü de dikkat çekmiş; örneğin, ChatGPT'nin semahı *kutsal bir dans* olarak tanımlaması, ritüelin dini anlamını tam olarak yansıtmadığı için ibadet olarak kabul edilen bir ritüele uygun olmayan bir ifade olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, ChatGPT daha kapsamlı yanıtlar vermesine rağmen, her iki programın da tam anlamıyla bütüncül bilgi sağlamada eksiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, kullanıcıların daha doğru ve kapsamlı bilgi almak için spesifik sorular sormalarının önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bazı önemli terimlerin atlanması, yapay zekâ araçlarının kaynak doğruluğu konusunda da soru işaretleri yaratmaktadır.

5. "Alevilik-Bektaşilikte cem, cemevi ve cem çeşitleri hakkında bilgi veriniz." Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Ders kitabındaki cem ve cemevi tanımlarına ve Alevilik-Bektaşilikteki çeşitli cem türlerine ilişkin bilgilerin değerlendirilmesi, yapay zekâ araçlarının ders materyaline dayalı bilgi üretme yeterliliğini gözler önüne sermektedir. ChatGPT ve Google Gemini, ders kitabındaki tanım ve kavramlarla büyük ölçüde uyumlu bilgi sağlasalar da bazı eksiklikler ve farklılıklar göstermektedir. Örneğin, ChatGPT *cemveleri*'nin dini ritüellerin yanı sıra toplumsal ve kültürel işlevlerini de vurgulamış, sekiz farklı cem türüne yer vermiştir. ChatGPT'nin verdiği cem türleri arasında *dardan indirme cemi* ve *musahiplik cemi* de yer almakta ancak her iki yapay zekâ programı *düşkünlükten kaldırma cemi* ve *razılık ve kul hakkının sorulması* ritüeline değinmemiştir. Ayrıca, ChatGPT'nin *Abdal Musa cemi* tanımında cemlerin manevi arka planını yeterince vurgulamadığı, yalnızca ritüelin yapıldığı amacı belirttiği görülmektedir. Google Gemini ise altı cem türü sıralamış, ancak *musahiplik cemi*'ni ele almamıştır. Öte yandan, Google Gemini'nin *Abdal Musa cemi*'ni sabır ve mücadele temasıyla ilişkilendirmesi, kavramın geleneksel bağlamından sapmasına neden olmuştur. Ders kitabında⁸ *musahiplik*, *ikrar* ve *nasip alma* olarak da adlandırılmakta ve *muhat* (kardeşlik) uygulamasına dayandırılmaktadır. ChatGPT *musahiplik* ve *ikrar cemi*'ni benzer özelliklerle açıklamasına rağmen iki ayrı cem türü olarak sunmuştur. Google Gemini ise yalnızca *ikrar*

⁸ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 74-80; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33.

*cemi'*ne değinmiş ve *musahiplik cemi'*ni tamamen atlamıştır. Bu eksiklik, özellikle Google Gemini'nin uzun açıklamalar gerektiren kavramları yüzeysel bir ifadeyle geçiştirme eğiliminde olduğunu ve bu nedenle ders kitabındaki detaylı açıklamaların bir kısmını aktarmakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Sonuç olarak, ChatGPT, ders kitabının sunduğu bilgilerle daha uyumlu cevaplar üretmekte; ancak her iki yapay zekâ programı da kavramların arka planını veya farklı isimlendirmelerini eksik bırakabilmektedir. Bu durum, yapay zekâ araçlarının, özellikle özgün ve spesifik bilgilerin aktarılmasında yetersiz kalabildiğini göstermektedir. Öğrenci düzeyine uygunluğu sağlamak açısından ders kitabında net ifade edilmeyen ya da eksik bırakılan kavramların doğru aktarımı için yapay zekâyâ rehber olacak daha ayrıntılı içeriklere ihtiyaç duyulmaktadır.

6. “*Alevilik-Bektaşilikte düşkünlükten kaldırma cemi nedir?*” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtla ilişkin bulgular.

126 | db

*Düşkünlükten kaldırma cemi'*nin tanımı, yapay zekâ araçları tarafından ders kitabına uygun olarak verilmiş; ancak her iki araç da yalnızca tanımın kendisine odaklanarak kavramın daha geniş arka planını sunmada eksik kalmıştır. Ders kitabında⁹ *düşkünlük* sürecinin sosyal ve manevi sonuçları daha detaylı bir şekilde ele alınmışken, yapay zekâ bu bağlamı yeterince vurgulamamıştır. Bu durum, yapay zekânın spesifik sorulara ders kitabıyla uyumlu yanıtlar verdiğini ancak kavramın tam bağlamını ve geleneksel boyutunu aktarırken bazı eksiklikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, öğrencilerin konuya tam hakimiyetini sağlamak için yapay zekâ araçlarının sadece tanımlara değil, kavramların tarihsel, sosyal ve manevi arka planına da odaklanabilmesi önemlidir.

7. “*Cemde on iki hizmeti açıklayınız.*” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtla ilişkin bulgular.

Ders kitabındaki *on iki hizmet* kavramı, sadece tanım değil, aynı zamanda bu kavramın sosyo-dini bağlamını da detaylandırarak sunmaktadır.¹⁰ Yapay zekâ araçları ise daha kısa ve yüzeysel tanımlarla yetinmiş, kavramın içeriği ve arka planına yeterince odaklanmamıştır. Bu bağlamda, ChatGPT ve Google Gemini ders kitabına

⁹ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 75; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33.

¹⁰ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 77,78; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33.

uygun fakat eksik bilgiler sunarak, on iki hizmet kavramını kısmen doğru ancak yeterince derinlemesine olmayan bir şekilde aktarmıştır. ChatGPT, *on iki hizmet*'in listesinde *lokmacı* ve *kurbancı* rollerini birleştirmiş; bu durum ders kitabındaki ayrı kavramların birleşmesiyle bir eksiklik yaratmıştır. Ayrıca, ChatGPT'nin ders kitabında verilen *tezekkâr*, *peyik*, ve *semaççı* kavramlarına yer vermemesi, bu önemli hizmet rollerinin eksik aktarılmasına yol açmıştır. Örneğin, *tezekkâr* (veya *saka*) benzer anlamda kullanılan bir terim olarak görünse de doğrudan birebir karşılık olarak ele alınamayabilir. Google Gemini, on iki hizmete ilişkin bazı küçük farklılıkların olabileceğini belirtmiş olsa da *peyik* ve *semaççı* gibi hizmetleri atlayarak eksik bir çerçeve sunmuştur. Bu farklılıklar, yapay zekâ araçlarının kesin olmayan bilgileri kimi zaman kesin bilgi gibi sunma riskini ortaya koymaktadır. Google Gemini'nin farklı kaynaklarda hizmet isimleri ve görevlerinin değişebileceğine vurgu yapması olumlu bir farklılık olarak değerlendirilebilir. Ancak her iki yapay zekâ aracının da ders kitabındaki özgün kavramları tam anlamıyla yansıtmaması, bu araçların akademik bilgi üretiminde yetersizliklere yol açabileceğini göstermektedir.

8. "Musahiplik nedir ve musahip olabilme şartları nelerdir?" Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Ders kitabında *musahiplik* kavramı, sözlük anlamından başlayarak Alevilik-Bektaşilik geleneğindeki *yol kardeşliği*, *ahiret kardeşliği* ve *kardeş tutma* gibi anlamlarını içerecek şekilde kapsamlı bir paragraf olarak detaylandırılmıştır.¹¹ Ayrıca, *Ensar-Muhacir kardeşliği* ile yapılan benzetme ve *musahiplik* şartlarının tablo şeklinde sunulması, *musahipliğin* Alevi-Bektaşî kültüründeki önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, ChatGPT ve Google Gemini, ders kitabındaki bilgilerle uyumlu genel tanımlar sunsalar da *Ensar-Muhacir* benzetmesi gibi bazı önemli ayrıntıları atlamışlardır. Örneğin, ChatGPT altı madde sıralayarak *ehl-i beyt sevgisi* gibi genel temaları öne çıkarmış; Google Gemini ise beş madde sıralayarak *pîr* veya *dede'nin onayı* gibi konulara değinmiştir. Ancak her iki yapay zekâ aracının ürettiği *musahiplik* şartlarının, ders kitabında verilen orijinal şartlarla tam uyumlu olmaması dikkat çekmektedir. Bu farklılık,

¹¹ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 75,76; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Halszka Jarodzka, "ChatGPT: De Toekomst van het onderwijs?!", *Open Universiteit* (Erişim 9 Kasım 2024), 3.

kullanılan kaynakların çeşitliliğinden veya çevrimiçi erişimin sınırlı olduğu kaynakların etkisinden kaynaklanabilir. Sonuç olarak, yapay zekâ araçları aynı soruya farklı kaynaklardan yararlanarak çeşitli yanıtlar sunabilmekte ve bu durum, *musahiplik* gibi spesifik kavramların farklı şekillerde ifade edilmesi nedeniyle bilgi aktarımında bazı riskler oluşturabilmektedir. Bu bağlamda, kullanıcıların yapay zekâ araçlarının sağladığı bilgileri değerlendirirken, özellikle güvenilirlik açısından kaynakların önemine dikkat etmeleri gerekmektedir. Aynı zamanda, bilgi üretiminde tek bir kaynağın değil, farklı kaynakların karşılaştırılmasının doğru bilgiye ulaşmada faydalı olacağı görülmektedir.

9. “*Razılık ve kul hakkının sorulması nedir?*” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Razılık ve kul hakkının sorulması kavramı, ders kitabında yalnızca tanımıyla değil, aynı zamanda Alevilik-Bektaşilik geleneğindeki önemi ve anlamıyla birlikte ele alınmıştır. *Cem* ayini öncesinde, hak sahibinin hakkının teslim edilmesi ve dargınların barıştırılması, ayinin birlik ve huzurunu sağlamak amacıyla özellikle vurgulanmıştır.¹² Bu çerçevede, ChatGPT ve Google Gemini'nin yanıtları genel olarak ders kitabıyla uyumlu olsa da bazı küçük farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin, ChatGPT'nin cevabında kavramın Alevilik-Bektaşilikle bağlantısı vurgulanmış ancak *cemle* doğrudan ilişkilendirilmemiştir. Google Gemini ise *cem* gibi toplu ibadetlerde *razılık ve kul hakkının sorulması* kavramının önemine değinmiştir. Her iki yanıt da ders kitabındaki temel anlamı aktarırken, *cem* ayini öncesinde dargınlıkların giderilmesi ve toplumsal rızanın sağlanması gibi ders kitabında vurgulanan detaylar, yapay zekâ yanıtlarında yüzeysel olarak ele alınmıştır. Sonuç olarak, her iki yapay zekâ aracının da ders kitabındaki tanım ve açıklamalarla genel uyumluluk gösterdiği, ancak bazı kritik bağlantıların eksik kaldığı görülmektedir. Dini ve toplumsal anlamlar içeren bu tür kavramların tam anlamıyla aktarılabilmesi için bağlamsal detayların titizlikle eklenmesi, kullanıcının kavramı daha kapsamlı bir şekilde anlamasına katkı sağlayacaktır.

10. “*Semah nedir ve Alevilik-Bektaşilik içindeki ortak yönleri nelerdir?*” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

¹² Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 76; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33.

Ders kitabında *semah*, *cemin* ayrılmaz bir parçası olarak tanımlanmış; icra şekli, mekânı, bölümleri, ritüel adımları ve diğer ayrıntılarla birlikte kapsamlı bir açıklama sunulmuştur.¹³ Yapay zekâ araçlarının tanımları ise ders kitabıyla genel olarak uyumlu olsa da kullanılan ifadelerde akademik yetersizlikler gözlemlenmiştir. Örneğin, ChatGPT'nin *semah'ı ritüel bir dans* olarak tanımlaması ve *Tanrı* ifadesini kullanması, Google Gemini'nin ise *kozmosla bütünleşme* ve *evrensel birlik duygusu* gibi ifadeler kullanması, semahın dini ve toplumsal anlamını tam olarak yansıtmamakta ve akademik bir üsluptan uzaklaşmaktadır. Bunun yanında, ders kitabında *semahın* şekilsel özellikleri (örneğin, *semahta irşat makamına sırt çevrilmez* gibi) üzerinde durulurken, her iki yapay zekâ aracı, *semah'ın* anlamına ve manevi içeriğine odaklanan farklı maddeler üretmiştir. ChatGPT beş, Google Gemini ise dört madde sunmuş, ancak bu maddeler ders kitabında sıralanan şekilsel özelliklerle uyumlu olmamıştır. Bu durum, yapay zekâ araçlarının *ortak yönler* ifadesini farklı yorumlayarak yanıt ürettiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu örnek, yapay zekâ araçlarının talep edilen bilgiye yönelik tek seferde beklenen sonucu veremeyebileceğini ve daha net bilgi almak için ek yönlendirmelere olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Ancak bu durum yapay zekanın kısır bir döngü içine girebileceği riskini taşımaktadır. Yapay zekânın bu tür dini ve kültürel kavramları aktarma konusunda kullandıkları kaynaklar ve dil önem taşımakta, kullanıcıların da bu bağlamda dikkatli olmaları gerekmektedir.

11. "Gülbank nedir?" Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular

Gülbank kavramı, ders kitabında Alevilik-Bektaşilik bağlamında detaylandırılarak; dua metinlerinin yapısı, amaçları ve kullanım alanları açıklanmıştır. Kitapta, *gülbank'ın* belirli bir kalıba bağlı olmadığı, toplumsal ve bireysel istekleri içeren, anlaşılır ve kısa dualardan oluştuğu belirtilmiş ve örnek bir *lokma duası* da verilmiştir.¹⁴ Bu kapsamlı açıklamalara karşın, yapay zekâ araçları daha yüzeysel bilgiler sunmuş, özellikle teknik detaylara yer verilmemiştir.

¹³ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 79,80; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Walter Daelemans, "ChatGPT: dichter of denker?", *Verslagen en Mededelingen* 133/2 (Eylül 2024), 40,41.

¹⁴ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 80; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Walter Daelemans, "ChatGPT: dichter of denker?", *Verslagen en Mededelingen* 133/2 (Eylül 2024), 41.

tir. ChatGPT, *gülbank*'ı Alevilik-Bektaşilik ile ilişkilendirmiş ve *cem* ayini bağlantısını kurmuştur; ancak *Tanrı* ifadesinin kullanılması, ders kitabında *Allah* lafzına yapılan vurgudan uzaklaşılmasına neden olmuştur. Google Gemini ise *gülbank*'ın genel tasavvufi anlamına odaklanmış, Alevilik-Bektaşilik ve cem ayiniyle doğrudan bir bağ kuramamıştır. Bunun yanında, bu kavramın farklı tarikatlarda değişik anlamlara gelebileceği hususuna dikkat çekmiştir. Sorunun yönlendirmesinde Alevilik-Bektaşilik bağlantısı yapılmadığı için, Google Gemini daha genel bir açıklama sunmuş, ancak bu durum ders kitabında verilen spesifik bilgilere ulaşmada eksiklik yaratmıştır. Bu örnek, yapay zekânın genel bilgileri aktarmada başarılı olmasına rağmen, belirli bir bağlam veya teknik detay gerektiğinde yetersiz kalabileceğini göstermektedir. Ders kitabında verilen *lokma duası* gibi spesifik kavramlara her iki yapay zekâ da yer vermemiştir. Bu eksikliğin sebebi, yapay zekâ araçlarının çoğunlukla çevrimiçi erişilebilen kaynaklardan beslenmesinin getirdiği kısıtlılık olabilir. Bu nedenle, yapay zekâ kullanımında spesifik, bağlamsal ve detaylı sorular sormanın yanı sıra, gerekli bilgiye ulaşmada derinlemesine kaynaklara ihtiyaç duyulabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

130 | db

12. “*Hızır ve Muharrem orucunu açıklayınız.*” Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

Ders kitabında *Hızır ve Muharrem oruçları* detaylı olarak incelenmiş, bu oruçlara dair teknik bilgiler (oruca başlama şartları, oruç esnasındaki şartlar vb.) verilmiş, ancak özellikle *Hızır orucunun* amacı net bir şekilde açıklanmamıştır. *Muharrem orucunun* amacı ise daha net ifade edilmiştir.¹⁵ Yapay zekâ araçları, genel anlamda ders kitabındaki bilgileri yansıtırsalar da oruçların amaçları ve teknik bilgileri konusunda bazı uyumsuzluklar göstermektedirler. ChatGPT, *Hızır orucunu bir günlük* bir oruç olarak tanımlamış ve bu orucun *Hızır*'dan yardım ve bereket dilemek amacıyla tutulduğunu belirtmiştir; ancak ders kitabında bu oruç *üç günlük* olarak açıklanmaktadır. Google Gemini ise, *Hızır orucunun* Ocak ayında da tutulabileceğini ve bereket ile şifa dilemek amacıyla uygulandığını ifade etmiştir. Ancak *şifa dilemek* ifadesi, İslam inancına göre

¹⁵ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 80-81; T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Mohammadreza Farrokhnia vd., “A SWOT analysis of chatgpt: Implications for educational practice and research.” *Innovations in Education and Teaching International* 61/3 (Mart 2023), 1-15.

sadece Allah'tan dilemenin uygun görülmesi açısından İslam dininin temel prensiplerine uymamaktadır. Google Gemini, orucun amacına değinirken çelişkili ifadeler kullanarak orucun genel anlamını aktarmada eksik kalmıştır. *Muharrem orucunda*, ChatGPT ve Google Gemini, bu orucun anlamına dair ders kitabına uygun açıklamalar yapmış ancak teknik detaylar konusunda (örneğin, orucun süresi, başlangıç ve bitiş zamanı) ders kitabıyla ve birbirleriyle tam uyumlu olmamıştır. Sonuç olarak, yapay zekâ araçlarının ders kitabındaki teknik bilgileri aktarıırken uyumsuzluklar ve eksiklikler gösterdiği, güvenilir kaynakları belirleme konusunda sıkıntı yaşadığı gözlenmektedir. Ayrıca her iki yapay zekâ da oruçların Alevi-Bektaşî topluluğundaki genel anlamına dair yeterli bilgi sunmamış, doğrudan *Hızır* ve *Muharrem oruçlarına* odaklanmıştır. Bu durum, yapay zekânın dini ve kültürel konularda özgün ve bağlamla tam uyumlu bilgiler sunmada yetersiz kalabildiğini ve kaynak doğruluğu konusunda dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

13. "Alevi-Bektaşîlikte *Gülbank* içinde dua nasıl başlar ve bitirilir?" Sorusuna yapay zekâ uygulamalarının vermiş olduğu yanıtlara ilişkin bulgular.

db | 131

Ders kitabındaki *gülbank* ile ilgili ifadeler, duaların başında *Bismişah* ve sonunda *Allah Allah* lafzının söylenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶ ChatGPT, ders kitabındaki ifadelerin birebir karşılığını vererek *Bismişah Allah Allah* ifadesinin Hz. Ali'yi temsil eden *Şah'ın adıyla* anlamını taşıdığını ve duaların sonunda *Allah Allah* veya *Gerçeğe Hu* ifadeleriyle tamamlandığını belirtmiştir. Bu açıklama, ders kitabıyla doğrudan uyumludur. Google Gemini ise *Ya Ali, Hak, Muhammed, Ali, Âmin* gibi ek ifadeler içeren daha kapsamlı bir liste sunarak Alevilik-Bektaşîlik bağlamına referans vermiştir; ancak, bu ek ifadeler ders kitabındaki bilgilerle birebir örtüşmemektedir. Önceki sorularda, Alevilik-Bektaşîlik vurgusu yapılmadan yönlendirme yapıldığında, Google Gemini'nin *gülbank* hakkında genel bilgi verdiği; Alevilik-Bektaşîlik ifadesi kullanıldığında ise bu bağlama uygun yanıt sunduğu görülmektedir. ChatGPT, önceki sorularla bağlantı kurarak Alevilik-Bektaşîlik bağlamını korumakta ve böylece kullanıcı her seferinde bu ifadeyi belirtme

¹⁶ Gündür, *Ortaöğretim Din Kültürü*, 80; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 32,33; Nick Bostrom-Eliezer Yudkowsky, "The Ethics of Artificial Intelligence," *Artificial Intelligence Safety and Security*, ed. Roman V. Yampolskiy (New York: Chapman and Hall/CRC, 2018), 58-60.

de ilgili bilgileri sağlamaktadır. Bu durum, Google Gemini'nin bazı spesifik bağlamlarda eksik bilgi sunabilme riskini ortaya koyarken, eksik veya bağlamdan kopuk sorular yöneltmesi durumunda her iki yapay zekânın verdiği yanıtların da eksik kalabileceğine işaret etmektedir. Sonuç olarak, yapay zekâ araçlarının önceki sorularla bağ kurarak yanıt üretebilme kapasitesi, sunulan bilgilerin doğruluğu ve bağlamla uyumu açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu yetenek, bilgi akışının sürekliliğini sağlamak ve kullanıcıların ihtiyaç duyduğu ayrıntılı ve bağlamsal bilgilere erişimini kolaylaştırmak adına yapay zekâ araçlarının etkili bir şekilde kullanılmasını desteklemektedir. Bu nedenle, yapay zekâ tabanlı uygulamaların, özellikle eğitim ve akademik içeriklerde, bağlamsal analiz yeteneklerinin geliştirilmesi ve bu kapasitenin daha geniş bir yelpazede uygulanması, bu araçların daha verimli bir bilgi kaynağı haline gelmesi için önemli bir gerekliliktir.

Sonuç

132 | db

Bu çalışma, yapay zekâ tabanlı metin üretim araçları olan ChatGPT ve Google Gemini'nin, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) DKAB 12. sınıf ders kitabında yer alan Alevilik-Bektaşılık konularına ilişkin sorulara verdikleri yanıtları analiz ederek, her iki aracın dini, kültürel ve pedagojik içeriklere dair yeterliliğini değerlendirmektedir. Analizler, yapay zekâ araçlarının ders kitabı ile uyum düzeyi, bilgi derinliği, akademik doğruluk, bağlamsal bütünlük ve dini kavramlara uygunluk gibi boyutlarda çeşitli farklar gösterdiğini ortaya koymuştur. ChatGPT, her ne kadar ders kitabıyla daha fazla uyum gösterme eğiliminde olsa da verdiği yanıtlar incelendiğinde, dini ritüellerin aktarımında bazı ifadelerle uygun dilin seçilmediği görülmüştür. Örneğin, semah ritüelinin "kutsal bir dans" olarak tanımlanması, bu ibadetin dini anlam ve derinliğini yeterince yansıtmadığı gibi, akademik üslup açısından da dini hassasiyetlere uygun olmayan bir ifade olarak değerlendirilmiştir. Bu tür ifadeler, dini ritüellerin toplumsal ve manevi bağlamlarının tam olarak aktarılmasını engelleyerek, özellikle hassas konularda yanlış anlamalara yol açabilecek bir nitelik taşımaktadır. Google Gemini, ChatGPT'ye kıyasla daha kısa ve öz yanıtlar sağlamak ve sıklıkla çevrimiçi kaynaklardan beslenmektedir. Bu durum, Google Gemini'nin bilgi derinliğini sınırlarken, özellikle kültürel ve dini boyutlar içeren konularda daha yüzeysel bir aktarım sunmasına neden olmuştur. Örneğin, *on iki hizmet* sorusunda yalnızca hizmet isimlerini sıralamakla yetinmiş, ChatGPT gibi her bir hizmetin içeriğini ayrıntılı

olarak açıklama çabasında bulunmamıştır. ChatGPT, sorulara verdiği yanıtlarda Alevilik-Bektaşilik kavramları arasında tutarlı bir bağlantı kurarken, önceki sorulara dayalı bir süreklilik sağlamıştır. Örneğin, *Gülbank* nedir? sorusuna, Alevilik-Bektaşilik çerçevesinde *Bismişah* ve *Allah Allah* ifadelerini içeren cevaplar vererek ders kitabına uygun bir içerik sunmuştur. Buna karşın, Google Gemini, Alevilik-Bektaşilik bağlamı belirtilmediğinde, daha genel bir dini perspektiften bilgi sunmakta ve bu durum bağlamsal eksikliklere yol açabilmektedir. Bu farklılık, özellikle dini ve kültürel içeriklerde, kullanıcının her seferinde konuyu olabildiğince net ifade etmesi gerektiğini göstermektedir. ChatGPT'nin daha önce verilen sorulara dayalı olarak Alevilik-Bektaşilik çerçevesine uygun yanıtlar verebilmesi, kullanıcıların eksik veya eksik bağlama sahip sorular sorması durumunda dahi konuyu koruyabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, ChatGPT'nin konular arası bağlantı kurma yeteneği daha gelişmiş olup, Google Gemini'nin bağlama dayalı bilgi üretme kapasitesinin sınırlı olduğu görülmüştür.

Her iki yapay zekâ uygulaması, ders kitabında yer alan dini ve kültürel kavramları aktarmada farklı derecelerde yeterlilik göstermiştir. Örneğin, Google Gemini, *Hızır orucu* hakkında bilgi verirken, bu orucun "Ocak ayında da tutulabileceği ve Hızır'dan şifa istenebileceği" ifadesine yer vermiştir. Bu ifade, İslam inancında şifanın yalnızca Allah'tan istenebileceği temel inancıyla çelişmektedir ve dini hassasiyetlere uygun olmayan bir anlatım ortaya koymaktadır. ChatGPT ise aynı konuda *bir günlük oruç* ifadesini kullanarak ders kitabında yer alan üç günlük oruç bilgisi ile uyumsuz bir bilgi sunmuştur. Her iki yapay zekâ da *razılık ve kul hakkının sorulması* ve *cem çeşitleri* gibi kavramları aktarırken, ders kitabında geçen önemli ayrıntıları eksik bırakmış, kavramların sosyal ve manevi bağlamlarını yüzeysel olarak ele almıştır. Özellikle *semah* ile ilgili ifadeler, her iki yapay zekâ için de dini ritüelin derinliğini aktaramayan ifadelerdir; Google Gemini'nin *kozmosla bütünleşme* ifadesi, *semahın* kültürel anlamının aktarımında yetersiz kaldığını göstermekte, ChatGPT'nin *ritüel dans* tanımı ise ibadet kavramından uzaklaşarak kültürel bir etkinlik izlenimi vermektedir. Google Gemini, çevrimiçi kaynaklara dayanarak güncel bilgi sunma avantajına sahiptir. Örneğin, Alevilik-Bektaşilikteki *Hızır orucu* konusuna ilişkin bir soruda, *hacibektasdernegi.com* gibi çevrimiçi kaynakları referans göstermiştir. Ancak, bu tür çevrimiçi kaynakların doğruluğu ve güvenilirliği tartışmalı olabilmektedir. Nitekim önerilen kaynak

incelendiğinde farklı rivayetlerin yer aldığı ve yapay zekânın hangi bilgiyi temel aldığına dair net bir açıklama bulunmadığı gözlemlenmiştir. ChatGPT ise yanıtlarında kaynaklara doğrudan yer vermemekle birlikte, bazı akademik kaynakları referans gösterebilmekte ve kullanıcı talep ettiğinde kaynak önerisi sunabilmektedir. Akademik nitelikteki kaynaklara ağırlık verilmesi, ChatGPT'nin bilgi doğruluğunu artırmakla birlikte, kaynakların açıkça sunulmaması bilgi güvenilirliği açısından bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Yapay zekâ tarafından sağlanan bilgilerin doğruluğunu ve kalitesini güvence altına almak, artan veri ve etkileşim hacmi nedeniyle zorlaşmaktadır. Ayrıca, yapay zekâ teknolojileri tarafından üretilen içeriklerin her zaman kanıta dayalı veya bilimsel doğrulukta olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Genel olarak, ChatGPT, Alevilik-Bektaşılık konularına yönelik sorularda daha ayrıntılı, bağlam odaklı ve akademik açıdan tatmin edici cevaplar sunmakla birlikte, bazı dini ifadelerde eksiklikler barındırmaktadır. Öte yandan, Google Gemini daha kısa ve öz bilgiler sağlayarak bilgi derinliği açısından sınırlı kalmakta ve yüzeysel bilgilerle yetinmektedir. Yapay zekâ araçlarının etkin kullanılabilmesi için, kullanıcıların daha bağlamsal ve eksiksiz sorular sorması önerilmektedir. Ayrıca, bu araçların çevrimiçi kaynakların güvenilirliğini kontrol etmeden bilgi sunması, kullanıcıların kaynağı doğrulama gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yapay zekânın farklı kaynaklardan elde ettiği bilgilerin değişkenliği, özellikle dini ve kültürel içeriklerde kavramların bütüncül olarak anlaşılmasını zorlaştırabilmektedir. Yapay zekâ, algoritmik bir teknoloji olarak insanlar gibi yaratıcı veya eleştirel düşünme yeteneğinden yoksun gözükmemektedir. ChatGPT ve Google Gemini gibi araçların kullanıcıları, elde edilen bilgileri yalnızca yüzeysel olarak değerlendirmemeli, akademik ve dini açıdan uygun bir derinlik sağlanması için ek sorularla bilgi doğrulama ve genişletme sürecine dahil olmalıdır. Yapay zekânın hızlı bilgi üretme kapasitesi, zaman yönetimi açısından sağladığı kolaylıklar ve bilgi erişimindeki duraksamaları ortadan kaldırmaya yönelik katkıları dikkate alındığında, bu teknolojinin önemli avantajlar sunduğu ifade edilebilir. Bu özellikler, özellikle eğitim ve araştırma süreçlerinde yapay zekâ araçlarının kullanımını cazip hale getirerek, bilgiye erişim ve işlem hızını artırmak suretiyle kullanıcılar için verimlilik sağlamaktadır. Akademik açıdan değerlendirildiğinde, yapay zekâ destekli metin üretim süreçlerinin akademik üretkenliği artırabileceği düşünülmektedir; ancak, metinlerin

belirli algoritmalar çerçevesinde oluşturulması, benzerlik riskini beraberinde getirebilir. Yapay zekâ algoritmik önyargıya sebep olabilir ve eğitildikleri verilerdeki önyargıları tekrarlayabilir veya bu önyargıları daha da güçlendirebilir. Yapay zekâ algoritmalarının sağlam, ölçeklenebilir, denetlenebilir, manipülasyona karşı dirençli ve öngörülebilir olması önemlidir. Yapay zekâ tarafından üretilen içerikler dil kullanımı bakımından özgün bir nitelik taşısa da bu teknolojinin araştırmacıları kütüphane ve kitap gibi geleneksel bilgi kaynaklarından uzaklaştırarak akademik özgünlük açısından sorunlara yol açabileceği tartışılmaktadır.

Yapay zekâ kullanımı yaygınlaştıkça akademik üretkenlikte düşüş yaşanma ihtimali bulunmaktadır; zira yapay zekâ, genellikle sınırlı ve belli başlı kaynaklara dayalı bilgi üretmektedir ve bu durum, çevrimiçi kaynakların kullanımının artmasına ve özellikle birincil kaynakların göz ardı edilmesine neden olabilmektedir. Bu bağlamda, yapay zekanın bilgi üretiminde sınırlı kaynaklarla çalışması, akademik literatüre kıyasla bilgi yelpazesinin daralmasına yol açmakta, bu nedenle yapay zekâ sistemlerinin kaynak çeşitliliği açısından geliştirilmesi gerekliliği doğmaktadır. Akademik etik açısından bir tehdit oluşturabilecek yapay zekâ, intihal riskini de artırabilir. Aynı zamanda, mevcut toplumsal önyargıları pekiştirme riski taşıyarak ayrımcılığı sürdürebilir. Bu tür teknolojiler, eleştirel düşünme ve problem çözme gibi yüksek bilişsel becerilerin gelişimini olumsuz etkileyerek bağımsız düşünme yeteneklerini sınırlayabilir. Ayrıca, eğitim içeriklerinin kültürel ve sosyal bağlamlarını tam olarak kavrayamaması nedeniyle öğrenme sürecinde bağlam eksikliklerine sebebiyet verebilir. Yapay zekâ, geleneksel kavramları orijinal bağlamlarından kopararak modern dil kullanımıyla sunması sebebiyle anlam kaymaları yaratabilir. Dolayısıyla, kavram kullanımında özenli olunmalıdır. Yapay zekâ sistemlerinin insan eliyle üretildiği ve geri bildirimler doğrultusunda sürekli gelişime ihtiyaç duyduğu gerçeği unutulmamalıdır. Akademik dünyada hızla gelişen teknolojik yeniliklerin etkisinde kalındığı düşünüldüğünde, yapay zekânın hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin göz önünde bulundurulması dikkatli bir biçimde kullanılması önerilebilir.

Kaynakça

Arslan, Kadir. "Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları." *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11, no. 1 (2020): 71-88.

- Bostrom, Nick-Yudkowsky, Eliezer. "The Ethics of Artificial Intelligence," *Artificial Intelligence Safety and Security*, ed. Roman V. Yampolskiy. 57-69. New York: Chapman and Hall/CRC, 2018.
- Bozkurt, Aras. "ChatGPT üretken yapay zekâ ve algoritmik paradigma değişikliği". *Alanyazın Eğitim Bilimleri Eleştirel İnceleme Dergisi* 4/1 (Mayıs 2023), 63-72.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2023.
- Daelemans, Walter. "ChatGPT: dichter of denker?". *Verslagen en Mededelingen* 133/2 (Eylül 2024), 33-51.
- Farrokhnia vd., Mohammadreza. "A SWOT analysis of chatgpt: Implications for educational practice and research." *Innovations in Education and Teaching International* 61/3 (Mart 2023), 1-15.
- Gündür, Hadi (ed.). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Erkad Yayıncılık, 2024.
- İşler, Bilal ve Mehmet Kılıç. "Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı ve Gelişimi." *Yeni Medya Elektronik Dergisi* 5, no. 1 (2021): 1-11.
- Jansen, Sanne. *ChatGPT: de vriend/vijand die hier is om te blijven*. Utrecht: Utrecht Üniversitesi, REBO fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Jarodzka, Halszka. "ChatGPT: De Toekomst van het onderwijs?!" *Open Universiteit*. (Erişim 9 Kasım 2024). https://research.ou.nl/ws/portalfiles/portal/64641759/CharGPT_in_het_anderwijs_H.Jarodzka_2023.pdf
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim, 9, 10, 11, 12. sınıflar)*. Ankara: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, 2018.

YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN HADİS TARİHİ SORULARINA VERDİĞİ YANITLARIN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: CHATGPT VE GEMİNİ ÖRNEĞİ

Mehmet AYHAN *

Zülal KILIÇ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 15 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Ayhan, Mehmet. Kılıç, Zülal. "Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: Chatgpt ve Gemini Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 137-159.

DOI: 10.33415/daad.1586164

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 15 November 2024, **Accepted:** 19 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Ayhan, Mehmet. Kılıç, Zülal. "Comparative Analysis of Artificial Intelligence Models' Responses to Hadith History Questions: The Case of ChatGPT and Gemini". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 137-159.

DOI: 10.33415/daad.1586164

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ayhan.mehmet@kocaeli.edu.tr / muhayhan02@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0003-1836-7807, Katkı oranı: %50/ Responsible Author, Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University Faculty of Theology, ayhan.mehmet@kocaeli.edu.tr/muhayhan02@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0003-1836-7807, Contribution rate: 50%.

** Arş. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, zulal.kilic@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9459-0387, Katkı oranı: %50 / Res. Asist. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Hadith, zulal.kilic@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-9459-0387, Contribution rate: 50%.

Öz

Bu çalışmada, hadis tarihi alanında belirlenen sekiz soruya, ChatGPT ve Gemini adlı iki yapay zekâ modelinin verdiği cevaplar detaylı bir şekilde analiz edilecektir. Her iki modelin yanıtları, hadis uzmanı beş kişi tarafından puanlanarak değerlendirilecek ve yapılan analizde, her bir soruya verilen cevapların içeriği, doğruluğu, ayrıntı düzeyleri, kullanılan dil ve konulara yaklaşım biçimleri dikkate alınacaktır. İlgili sorulara ChatGPT ve Gemini yapay zekâ modelleri tarafından verilen yanıtlar, içerik ve derinlik bakımından karşılaştırılmaktadır. Çalışma, her iki yapay zekâ modelinin İslam ilimlerine dair bilgi sunma kapasitesini incelemek ve cevaplarının hadis rivayetinin erken dönem özelliklerini ne ölçüde yansıttığını belirlemek amacıyla yapılmaktadır. Sonuçlar, ChatGPT'nin konuya daha sistematik ve derinlemesine bir yaklaşım sunduğunu, Gemini'nin ise daha yüzeysel ve genel bir perspektif sağladığını ortaya koymaktadır. Çalışma, yapay zekâların İslâmî literatür konusundaki bilgi seviyesini değerlendirmenin yanı sıra, bu teknolojilerin hadis ilmi gibi köklü disiplinlerdeki yerini ve sınırlamalarını da incelemektedir. Yapay zekâların, İslâmî ilimler alanında bilgi aktarımına katkı sağladığı ancak bazı temel kavramlar ve terminolojilerde eksiklikler gösterdiği görülmektedir. Ayrıca, kaynak kullanımı konusunda da yetersizlikler gözlemlenmektedir. Bu analiz, hadis ilmi alanında daha kapsamlı bilgi sistemleri geliştirilmesi ve bu teknolojilerin geleneksel ilimlerle entegrasyonu adına önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Tarihi, Yapay Zekâ, ChatGPT, Gemini.

Comparative Analysis of Artificial Intelligence Models' Responses to Hadith History Questions: The Case of ChatGPT and Gemini

Extended Abstract

In this study, the responses of two artificial intelligence models, ChatGPT and Gemini, to eight questions related to the history of hadith were analyzed in detail using comparative analysis and multiple case study methods, which are qualitative research techniques. These questions were designed to test the knowledge, analysis, and synthesis levels of the AI models, addressing key concepts and historical developments in the science of hadith. The questions posed to the AI models are as follows: 1. Compare the oral and written transmission of hadith during the time of the Prophet Muhammad. 2. Explain the function of the Sunnah in relation to the Qur'an. 3. Provide information on hadith transmission before the period of codification. 4. Compare the definition of the Companions according to hadith scholars and juristic theorists, considering their respective purposes. 5. Provide information about the Companions based on the number of hadiths they transmitted. 6. Comment on the justice of the Companions. 7. Explain the fundamental differences between the Ahl al-Hadith and Ahl al-Ra'y. 8. Explain the use of isnad in the second century AH. The responses of both AI models to these questions were evaluated and scored by five hadith experts (two professors, two associate professors, and one doctor from three different universities). The experts reviewed the models' answers based on criteria such as accuracy, consistency, level of detail, contextual appropriateness, and fluency of expression, assigning scores to each response. This scoring process was designed to measure the competence of both models in providing information-based answers to topics related to hadith history. Consequently, the contributions and limitations of the AI models in the context of hadith history were evaluated, and the findings offer an analysis of how the models' capacities to generate knowledge, analysis, and synthesis may differ at an academic level. Additionally, both

expert evaluations and the content, accuracy, level of detail, language used, and approach to the topics in each model's responses were examined in depth. The analysis reveals that ChatGPT approached the questions more systematically and in greater depth, whereas Gemini provided a more superficial and general perspective. For instance, when explaining the function of the Sunnah in relation to the Qur'an, ChatGPT addressed the general role of the Sunnah and its details comprehensively, examining its explanatory function in both general and specific contexts. When comparing the differences between Ahl al-Hadith and Ahl al-Ra'y, ChatGPT discussed the methodological differences of these two schools in detail. On the other hand, Gemini's responses were shorter and typically limited to basic information. For example, its response to the comparison of oral and written transmission of hadith during the time of the Prophet Muhammad was more superficial, avoiding details. Moreover, in discussing the justice of the Companions, Gemini offered a general explanation, while ChatGPT provided a more in-depth analysis and examined the various interpretations of justice. Although both AI models were successful in providing a general overview of hadith history, they exhibited shortcomings in certain concepts and terminology. In particular, both models fell short in addressing more technical topics such as the isnad system and the reliability of hadith, areas that require a more academic approach. Furthermore, instead of providing more in-depth information about the Companions and hadith transmission, Gemini simply listed names and presented a superficial treatment of the subject. In conclusion, this study highlights the potential of AI in fields such as hadith science, but it also demonstrates the limitations of these technologies. While ChatGPT provided a more detailed and academic approach, Gemini's responses remained simpler and more general. Both models contribute to the transmission of knowledge in Islamic studies, but they display deficiencies in terminology, depth, and use of sources. It is expected that AI models will provide important contributions to the integration of traditional sciences and the development of more comprehensive information systems. This analysis emphasizes the need for more sophisticated systems that offer in-depth knowledge in the field of hadith science. In addition, the response times and lengths of the answers provided by the AI models to the posed questions were also tracked and presented in tables and graphs. When considering all the questions asked, it was observed that Gemini responded faster and in less time compared to ChatGPT. However, when examining the content of the responses, it was noted that ChatGPT provided more detailed answers regarding the topics.

Keywords: Hadith, Hadith History, Artificial Intelligence, ChatGPT, Gemini.

Giriş

Son yıllarda teknoloji ve bilgi alanında meydana gelen gelişmeler, İslâmî ilimlerin araştırılması ve öğretimi konusundaki yaklaşımları da dönüştürmüştür. Özellikle yapay zekâ teknolojilerinin bilgi işleme, analiz etme ve sonuç üretme konusundaki kabiliyetleri, akademik dünyada giderek daha fazla ilgi görmektedir. Bu gelişim, diğer bilim dallarında olduğu gibi İslâmî ilimlerde de bilgiye erişim ve veri analizi süreçlerini hızlandırmayı ve kolaylaştırmayı mümkün hale getirebilmektedir. Bununla birlikte, İslâmî ilimler gibi köklü ve derin birikim gerektiren alanlarda, bu teknolojilerin kullanımı bazı

sınır ve ölçüler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Günümüzde, hızla gelişen yapay zekâ (YZ) teknolojileri, bilgiye erişim ve analiz alanlarında yeni fırsatlar sunarken İslâmî ilimlerin temel disiplinlerinden olan hadis ilminde de yeni bir dönemi işaret etmektedir. Yapay zekânın metin analizinde, verilerin hızlı ve etkin bir şekilde işlenmesinde, büyük veri kaynaklarının taranmasında ve özetlenmesinde gösterdiği başarı, bu teknolojinin İslâmî ilimlerde destekleyici bir araç olarak kullanılma potansiyelini artırmaktadır. Bilhassa hadis metinlerinin incelenmesi, râvîlerin güvenilirliğinin tespiti, hadislerin sınıflandırılması gibi karmaşık süreçlerde YZ algoritmalarının kullanımı, araştırmacılar için yeni ufuklar açabilir. Örneğin, çok sayıda rivayeti barındıran hadis koleksiyonlarının taranarak içerik açısından gruplandırılması veya râvîlerin biyografik bilgileri ışığında güvenilirlik analizlerinin yapılması gibi görevlerde YZ, mühim bir yardımcı unsur olarak öne çıkabilir. Ancak modern teknolojiler, hadis ilminin gerektirdiği kapsamlı veri tarama ve analiz süreçlerini hızlandırma potansiyeline sahip olsa da bu ilimde yerleşik olan birikimin bir yapay zekâ sistemi tarafından ne ölçüde kapsanabileceği hususu, önemli bir inceleme alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Zira hadis literatüründe kaynak güvenilirliğinin tespit edilmesi ve metinlerin kritik bir süzgeçten geçirilmesi, klasik kaynaklarla mündemiç olan temel kaideler ve terminolojiye vukufiyet gerektirmektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin sağladığı algoritmik analiz, veri madenciliği ve doğal dil işleme gibi yetenekler, hadis ilminde yeni araştırma yöntemleri ve bakış açıları sunma potansiyeli taşısa da bu teknolojilerin klasik İslâmî ilimlerle bütünleştirilmesi süreci dikkatle ele alınmalıdır.

Yapay zekâ modelleri, hadis ilminde kullanıldığı takdirde metin analizleri, râvîler arasındaki bağların tespiti, isnad zincirinin incelenmesi gibi alanlarda veri odaklı katkılar sunabilir. Hadis ilmi gibi güvenilirlik ve doğruluk bakımından hassasiyet gerektiren alanlarda, YZ'nin katkıları dikkatle analiz edilmeli; faydalı sonuçlar üretebilmesi için bu ilmin temel usul ve esaslarına vakıf olan uzmanların denetim ve rehberliğinde kullanılmadır.

İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında yapay zekâ teknolojilerinin değerlendirilmesine ve analizine ilişkin çalışmalar yapılmaya başlanmış olsa da¹ hadis ilmi özelindeki bu araştırmaların² sınırlı oldu-

¹ İslâmî ilimlerin farklı alanlarına ilişkin yapay zekâ konusunda gerçekleştirilen araştırma ve sempozyum örnekleri için bk. Muhammed Kızılgeçit vd. (ed.), *Yapay Zekâ*,

ğu görülmektedir. Bu alandaki çalışmalara olan ihtiyaç, hadis ilmi-
nin köklü metodolojik temellerine ve günümüzün bilgi işleme
imkânlarına duyulan ilginin artmasıyla daha da belirgin hale gel-
miştir. Dolayısıyla, hadis ilminde güvenilir bilgiye hızlı erişim sağ-
lamak ve İslâmî kaynakları daha kapsamlı bir şekilde analiz ede-
bilmek için yapay zekâ teknolojilerinin kullanımına yönelik daha
fazla araştırma ve uygulama geliştirilmesi büyük önem arz etmek-
tedir. Söz konusu ihtiyaca ve amaca matuf olarak kaleme alınan bu
çalışmada, hadis ilmi bağlamında yapay zekâ modellerinin bilgiye
dayalı cevap verme kapasitesini incelemek amacıyla iki popüler
yapay zekâ modeli olan ChatGPT ve Gemini'ye hadis tarihi alanında
yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar analiz edilmiştir. Çalışmanın
amacı, yapay zekâ teknolojilerinin hadis gibi köklü bir disiplinde
bilgi işleme ve analiz süreçlerine katkısını ortaya koymanın yanı-
sıra, bu teknolojilerin İslâmî ilimlerde kullanımlarının faydalarını ve
sınırlarını değerlendirmektir.

1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden karşılaştırmalı analiz
(comparative analysis) ve çoklu durum çalışması (multiple case
studies) yöntemleri kullanılacaktır. Karşılaştırmalı analiz, incelenen
durumlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirleyerek daha der-
rin bir anlayış geliştirmeyi hedefler. Bu yöntemde, her bir durum-

db | 141

*Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özet ve Tam
Metin Kitabı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2021), 381-510; Mehmet Akif
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 2022 yılında düzenlenen "İslam Hukuku
Araştırmalarına Zemin Oluşturması Açısından 'Yapay Zeka'" başlıklı sempozyum buna
örnek verilebilir. Sempozyum içeriği için bk. Yıldırım Sipahi (ed.), *Yapay Zeka Çağında
İslam ve Hukuk* (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (Dijital Kitap), 2022);
Samet Yahya Bal - Berat Sarıkaya, "Kelami Açısından İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında
Yapay Zeka ve Transhümanizm", *Mavi Atlas: Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dergisi* 10/2 (2022), 404-418; Seyithan Can, "Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının
Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği", *Kader* 10/2 (2022), 605-625; İrfan
Kara, *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zeka*, ed. Cihan Kara (İstanbul: Kitap Dünyası
Yayınları, 2024).

- ² Shatha Hamad Altammami, *Artificial Intelligence for Understanding the Hadith*
(İngiltere: University of Leeds School of Computing, 2023); Furkan Çakır, "Yapay Zekâ
ve Hadis", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131; Ananda
Prayogi, "Trend of Hadith Studies in Artificial Intelligence Research Works on Google
Scholar: A Literature Review", *International Conference on Islamic Civilization and
Humanities*, (2023), 609-622; Abdel Aziz Shaker Hamdan Al Kubaisi, "Ethics of Artificial
Intelligence a Purposeful and Foundational Study in Light of the Sunnah of Prophet
Muhammad", *Religions* 15/1300 (2024); Fatichatus Sadiyah, "Scientific Hadiths and Its
Implementation in The Emergence of Artificial Intelligence (AI)", *Dirosatuna: Journal of
Islamic Studies* 7/1 (2024), 1-15.

daki unsurlar karşılıklı olarak değerlendirilerek ortaklaşan ya da ayrışan yönler analiz edilir. Çoklu durum çalışması ise, birden fazla durumu derinlemesine inceleyerek belirli bir fenomenin farklı bağlamlarda nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışır.³ Bu yöntemle, araştırmada yer alan her bir durum, kendi iç dinamikleriyle ele alınarak detaylandırılacak ve böylece hadis tarihi özelinde yapay zekâ uygulaması çeşitli açılardan değerlendirilmiş olacaktır.

Araştırma, iki yapay zekâ modeli olan Gemini (Google) ve ChatGPT-3.5'in (OpenAI) hadis tarihi konusundaki sorulara verdikleri yanıtların, belirli kriterler açısından performansları karşılaştırmalı analiz yöntemiyle değerlendirilmesi üzerine kurgulanmıştır. Bu doğrultuda, çalışmada toplam sekiz soru belirlenmiş ve bu sorular her iki modele yöneltilmiştir. Modellerin verdiği yanıtlar, alanında uzman beş kişilik bir değerlendirme grubu (üç farklı üniversitede görev yapan 2 profesör, 2 doçent, 1 doktor) tarafından puanlanmıştır. Uzmanlar, modellerin cevaplarını doğruluk, tutarlılık, güvenilirlik, kapsam, ayrıntı düzeyi ve bağlama uygunluk kriterleri üzerinden inceleyerek ve modellerin verdikleri cevapları birbirleri ile kıyaslayarak her bir yanıtta puan vermiştir. Bu puanlama süreci, her iki modelin hadis tarihi ile ilgili konularda bilgiye dayalı cevap verme yetkinliğini ölçmek amacıyla yapılmıştır. Böylece, farklı yapay zekâ modellerinin İslami ilimler bağlamında sağladıkları katkı ve sınırlılıklar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş; elde edilen bulgular, modellerin bilgiye dayalı yanıt üretme kapasitelerinin akademik düzeyde nasıl farklılık gösterebileceğine dair bir analiz sunmaktadır. Bu yöntem, karşılaştırmalı analiz ve çoklu durum çalışması yaklaşımlarına dayanmakta olup, nitel veri analizi ilkeleri çerçevesinde alan uzmanlarının değerlendirmelerine başvurarak çok boyutlu bir inceleme sunmaktadır.

1.1. Verilerin Analizi

Bu çalışmada elde edilen verilerin analizi, iki yapay zekâ modeli olan Gemini ve ChatGPT'nin hadis tarihi ile ilgili verilen cevapla-

³ Matthew B. Miles vd., *Qualitative Data Analysis A methods Sourcebook* (United States of America: SAGE Publications, 2014), 48-51; Münevver Subaşı - Kübra Okumuş, "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2017), 419-426; İdris Güçlü, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik-Yaklaşım-Uygulama* (Ankara: Nika Yayınevi, 2021), 361-384; Erdi Demir, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Teknikleri Üzerine Betimsel Bir Çalışma", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/46 (2024), 313-328.

rının performansını karşılaştırmalı olarak değerlendirme amacına yönelik olarak yapılmıştır. Analiz sürecinde, alan uzmanı beş kişi tarafından her bir yanıt, doğruluk, tutarlılık, güvenilirlik, kapsam, ayrıntı düzeyi ve bağlama uygunluk kriterleri dikkate alınarak puanlanmıştır. Bu kriterler doğrultusunda her iki modelin yanıtları arasındaki farklar, belirgin benzerlikler ve ayrışan yönler nitel analiz yöntemi kullanılarak karşılaştırılmıştır. Puanlar, her bir soru için uzmanların değerlendirmelerinin ortalamaları alınarak analiz edilmiştir. Ayrıca her iki modele sorulan soruları yanıtlama süreleri ve verdikleri cevapların uzunlukları da incelenmiştir. Ardından, iki modelin toplam puanları, yanıt süreleri ve uzunlukları karşılaştırılmış ve model performansları arasındaki farklılıklar istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. Bu analizler sonucunda her iki modelin hadis tarihi bağlamında bilgiye dayalı yanıtlar üretme kapasiteleri ortaya konularak, modellerin bu alandaki verimlilik ve kullanım potansiyeli üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur.

1.2. Araştırmanın Sınırlıkları

Bu çalışmada iki yapay zekâ modeli olan Gemini ve ChatGPT'nin hadis tarihi ile ilgili sorulara verdikleri yanıtların belirli kriterlere göre karşılaştırılması amaçlanmıştır. Ancak, araştırmanın kapsamı ve yöntemi gereği bazı sınırlılıkları bulunmaktadır:

1. Araştırmada yapay zekâ uygulamaları Gemini ve ChatGPT'nin ücretsiz versiyonları ile yetinilmiştir. Araştırma soruları aynı gün ve aynı İP adresinden sorulan sorulara verilen cevaplarla sınırlıdır.

2. Araştırmanın kapsamı ve hacmi gereği, kullanılan soru sayısı sekiz ile sınırlı tutulmuştur. Bu sınırlı veri seti, modellerin hadis tarihi alanındaki performansını kapsamlı şekilde yansıtmaya açısından eksik kalabilir. Ancak değerlendirme işlemi detaylı ve derinlemesine sürdürebilmek için soru sayısı sınırlandırılmıştır. Soru sayısının artırılması, çalışmanın boyutunu ve analiz sürecini genişleteceği için, mevcut kapsam içinde daha fazla soruya yer vermek metodolojik olarak uygun görülmemiştir.

3. Modellerin verdiği yanıtlar, alanında uzman beş kişi tarafından puanlanmıştır. Ancak nitel değerlendirmeler subjektif olabilir ve uzmanların bireysel bilgi birikimleri ve bakış açılarından etkilenbilir. Farklı uzman gruplarıyla yapılan değerlendirmeler, puanlamada değişikliklere yol açabilir.

4. Modellerin yanıtlarını değerlendirmek için kullanılan kriterler, doğruluk, tutarlılık, güvenilirlik, kapsam, ayrıntı düzeyi ve bağlama uygunluk, soruları cevaplama süresi ve yanıt uzunluğu ile sınırlıdır. Bu kriterler dışındaki unsurlar (örneğin kültürel duyarlılık veya dini hassasiyetler vb.) değerlendirmeye dahil edilmemiştir.

2. Araştırmanın Bulguları

Bu araştırmada, Gemini ve ChatGPT modellerinin hadis tarihi konusundaki sorulara verdikleri yanıtlar, uzman değerlendirmelerine dayalı puan ortalamalarıyla analiz edilmiştir. Yanıtların puanlanmasının yanı sıra, modellerin soruları cevaplama hızları ve yanıt kelime sayıları da değerlendirilmiştir; elde edilen bulgular, her iki modelin bilgi doğruluğu, tutarlılık, güvenilirlik, kapsam, ayrıntı düzeyi ve bağlama uygunluk açısından performansını karşılaştırmalı olarak incelemeye imkân sağlamıştır. Analiz sonuçları, her iki modelin hadis tarihi gibi özel bilgi alanlarında gösterdiği etkinliğin yanı sıra, verdikleri yanıtların kapsam ve hız açısından farklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca bulgular, yapay zekâ modellerinin özel bilgi alanlarına yönelik kapasitelerini değerlendirmek amacıyla somut veriler sunmaktadır. Bu kapsamda, her iki modelin hadis tarihi alanındaki sorulara verdikleri yanıtların ayrıntılı analizi yapılacaktır. Yapay zekâ modellerine yöneltilen sekiz soru ayrı başlıklar altında incelenecek ve her bir soru başlığı altında, modellerin verdikleri cevaplar içerik, hız ve doğruluk açısından değerlendirilerek karşılaştırılacaktır. Bu analiz süreci, hem yapay zekâ modellerinin hadis tarihi özelindeki bilgi sunma kapasitelerini somut veriler ışığında anlamayı hem de bu modellerin farklı yanıt stratejilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aşağıda, ilk soru başlığından başlayarak sırasıyla değerlendirmeler sunulmaktadır.

144 | db

2.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi Şifâhî ve Yazılı Rivâyet

Tablo 1: Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki şifâhî ve yazılı rivâyeti karşılaştırmamız.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
7,5	7,8	8 Sn	17 Sn	354	277

Araştırma kapsamında yapay zekâ modellerinden ilk olarak “Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki şifâhî ve yazılı rivâyetin

karşılaştırılması” istenmiştir. Hadislerin aktarım yöntemlerine dair bu soruya verilen yanıtlarda Gemini ve ChatGPT’nin çeşitli açılardan farklılık gösterdiği görülmektedir. Bunlardan Gemini, dönemin baskın rivayet yöntemi olan şifâhî rivayeti, hafızaların güçlü olması ve yazı oranının düşük olması gibi toplumsal nedenlere dayandırarak açıklamaktadır. Yazılı rivayetin ise daha sınırlı bir biçimde kullanıldığını belirten Gemini, dönemin yazı malzemeleri ve yazı bilgisi yetersizliğinden kaynaklanan kısıtlamaları vurgulamaktadır. Şifâhî ve yazılı rivayet yöntemlerini yaygınlık, aktarım yolu, avantaj ve dezavantaj açılarından karşılaştıran bir tablo sunarak, genel bir değerlendirme yapmıştır. Daha kısa sürede daha uzun bir cevap vermesine rağmen Gemini, konuya dair detaylara inmeden genel ifadelerle ve benzer cümleleri tekrar ederek meseleyi açıklamıştır.

Yanıtında şifâhî ve yazılı rivayeti iki ayrı başlık altında sunan ChatGPT ise dönemin hadis aktarım yöntemlerine dair daha spesifik bilgilere yer vermiştir. Özellikle o dönemde öncelikle Kur’ân yazımına odaklanıldığına, Abdullah b. Amr’ın da aralarında bulunduğu bazı sahabîlerin Hz. Peygamber’in izniyle hadisleri yazıya geçirdiğine, kullanılan yazı malzemelerinin (örneğin deri, kemik, hurma dalları) kısıtlı olduğuna dair ayrıntılara dikkat çekmiştir. ChatGPT’nin cevabı, dönemin rivayet şartlarına ilişkin daha detaylı ve somut bilgiler sunmakta, böylece okuyucuya dönemin hadis aktarımı hakkında daha kapsamlı bir fikir vermektedir.

Sonuç olarak, her iki model de konuyu anlamaya katkı sağlamasına rağmen ChatGPT’nin cevabının daha spesifik ve ayrıntılı olduğu gözlenmiştir. Ancak her iki yapay zekâ modelinin de konuyla ilgili olarak rivayetlerin aktarımı, örnekler, isimler ve sahîfeler⁴ gibi somut veriler açısından yeterli düzeyde ayrıntı sunamadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca, dönemin yazılı bilgi birikimiyle ve yazı bilgisiyle ilgili yetersizlik konusuna kısaca değinmiş olmalarına karşın, bu meselenin mahiyetiyle⁵ ilgili net ve kapsamlı bir çerçeve sunamamışlardır. Keza o dönemde yazının kullanım biçimi ve yazılı

⁴ Şifâhî ve yazılı rivâyet hakkında detaylı bilgi için bk. Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 261-277; İsmail Lütü Çakan, *Hadîs Edebiyatı - Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 36-38; Bekir Kuzudişli, *Hadîs Tarihi* (İstanbul: Kayıhan, 2017), 81-88.

⁵ Ahmet Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicr’i İlk Üç Asır-* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 30-35.

kaynağın sınırlı olmasının muhtemel nedenleri ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi vermemişlerdir.

2.2. Sünnetin Kur'ân Karşısındaki Fonksiyonu

Tablo 2: Sünnetin Kur'ân karşısındaki fonksiyonunu açıklayınız.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
7	8,2	6 Sn	23 Sn	268	353

Yapay zekâ modellerine yöneltilen “Sünnetin Kur'ân karşısındaki fonksiyonu” sorusuna verilen yanıtlar analiz edildiğinde, her iki modelin de sünnetin işlevlerine dair temel bilgilere yer verdiği görülmektedir. Gemini, sünnetin Kur'ân'ı açıklamak, detaylı hükümler eklemek, uygulama alanını genişletmek ve tamamlamak gibi başlıca fonksiyonlarını sıralamış, bu işlevleri her birine ilişkin örneklerle desteklemiştir. Örneğin, sünnetin Kur'ân'da belirtilen namaz ibadetine dair ayrıntıları nasıl sağladığını açıklayıcı fonksiyona örnek verirken; miras ve ticaret hukuku gibi meselelerde sünnetin Kur'ân'da verilen temel ilkelere dair geniş hükümler getirmesini detaylı hükümler ekleme işlevine; günlük yaşama dair sünnetin Müslümanlara yol göstermesini Kur'ân'ın uygulama alanını genişletme işlevi çerçevesinde sunmuştur.

Diğer yandan ChatGPT'nin cevabı daha ayrıntılı ve yapısal bir analiz sunmaktadır. O, sünnetin Kur'ân'a ek hükümler koyma, hükümleri sınırlama, istisna getirme veya açıklayıp detaylandırma işlevlerinden bahsederek, her bir işlev için ayrıntılı örnekler vermiştir. Örneğin, sünnetin Kur'ân'da genel hatlarıyla belirtilmiş olan miras ve boşama gibi konulara dair detaylandırıcı ve yeni hükümler getirici bir işlev gördüğünü açıklamıştır. Bunun yanı sıra Kur'ân'da haram kılınan yiyeceklerin belirtilip ayrıntı verilmediğini ancak Hz. Peygamber'in belirli hayvanların etlerinin yenilip yenilmeyeceğine dair açıklama yapmasını, sünnetin Kur'ân'daki hükümleri tamamlama görevine örnek verirken; Kur'ân'da hırsızlık yapanın elinin kesilmesinin emredildiğini fakat bu uygulamanın sınırlarının sünnet vasıtasıyla öğrenilmesinin sünnetin Kur'ân'daki hükümleri sınırlama ve istisna getirme işlevine misal getirir. ChatGPT ayrıca, Kur'ân'ın ahlaki ilkelerini peygamberin örnek yaşamı üzerinden somutlaştıran sünnetin pratik bir kılavuz işlevi gördüğünü ifade etmiştir. Ana-

liz edildiğinde, her iki yapay zekâ modelinin de genel olarak sünnetin fonksiyonlarını ana hatlarıyla ancak yüzeysel biçimde sunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, ChatGPT'nin açıklamaları, sünnetin işlevlerine dair daha geniş bir perspektif sunmakta ve daha spesifik örneklerle yer vererek konunun derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

ChatGPT'nin verdiği cevap, sünnetin fonksiyonuna dair hadis literatüründe kabul gören bazı temel maddelerle daha uyumlu görünmekte, ancak her iki model de terminoloji açısından basit bir dil kullanarak detaylardan uzaklaşmaktadır. Zira kaynaklarda Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı açıklamasının gerçekleşme şekillerinden bahsedilirken zikredilen mücmel ve müşkil ayetleri açıklama, umumi lafızları tahsis etme, mutlak ifadeleri takyid etme, ayetlerdeki hükümleri teyit etme ve Kur'ân'da bulunmayan hükümler koyma⁶ gibi sünnetin fonksiyonları ile ilgili daha teknik terimlerin her iki modelde de yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Sonuç olarak, ChatGPT'nin cevabı, konuyu daha kapsamlı ele alması bakımından avantajlı olsa da her iki yapay zekâ modelinin de hadis literatüründeki terim ve kavramları kullanmadaki zayıflıkları özellikle belirtilmelidir.

2.3. Tedvin Dönemi Öncesi Hadis Rivayeti

Tablo 3: Tedvin Dönemi öncesi hadis rivayeti hakkında bilgi veriniz.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
7	7,6	6 Sn	25 Sn	303	379

Yapay zekâ modellerinden “Tedvin dönemi hadis rivayeti hakkında bilgi vermesi” istendiğinde Gemini ve ChatGPT modelleri konuya dair çeşitli açıklamalar sunmuşlardır. Bu modellerden Gemini, tedvin dönemini “hadislerin yazılı olarak toplanması ve kitap haline getirilme süreci” olarak tanımlayarak başlamıştır. Ancak bu tanımın, tedvin sürecini kitaplaştırma faaliyetinden ziyade yazılan hadislerin bir araya getirilmesi faaliyeti anlamında kullanılan yay-

⁶ Konuyla ilgili bilgi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 24-28.

gın tanımına uymamaktadır.⁷ Tedvin öncesi dönemde hadis rivayetinin yaygın olarak şifahî (sözlü) yöntemle aktarıldığını belirten Gemini, sözlü rivayetinin bazı temel özelliklerinden bahsetmiş, sonrasında ise tedvin sürecine geçişin genel nedenlerine yüzeysel olarak değinmiştir. Ancak Gemini'nin cevabı incelendiğinde, sürecin temel gerekçelerine ve bu geçişin altındaki derin nedenlere değinmeden, konuyu yüzeysel ve genel ifadelerle açıkladığı gözlenmiştir.

Öte yandan ChatGPT'nin cevabı, tedvin öncesi hadis rivayetini yalnızca şifahî yöntemle sınırlı tutmayıp, o dönemde sınırlı ölçüde kullanılan yazılı rivayet yöntemini de içeren bir perspektifle ele almıştır.⁸ Bu model, tedvin öncesi hadis rivayetinin, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden başlayarak ilk dört halife dönemi ve tâbiîn dönemine kadar İslam toplumunda hadislerin sözlü ve sınırlı yazılı yöntemlerle aktarıldığı bir süreç olduğuna dikkat çekmiştir. ChatGPT, tedvin öncesi süreci Hz. Peygamber, dört halife ve tâbiîn dönemleri şeklinde alt başlıklara ayırarak her dönemin kendine özgü hadis rivayeti özelliklerini maddeler halinde sunmuş ve bu özelliklerin her birini detaylandırmıştır. Böyle bir dönemlendirme, konunun sistematik bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmış ve sürecin daha derinlemesine kavranmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle, tâbiîn dönemine değinirken ChatGPT'nin ilk isnad uygulamaları ile cerh ve ta'dil ilkelerinin gelişim sürecine de vurgu yapması önemlidir. Bu noktalar, Gemini'nin açıklamalarında yer almayan, ancak tedvin dönemi öncesi hadis rivayetinin anlaşılmasında önemli olan hususlardır. Gemini, şifahî rivayetinin bazı özellikleri arasında "isnad zinciri" maddesini belirtmiş olsa da isnad uygulamalarının döneme özgü işleyiş sırasına dair veri sunmada eksik kalmış ve hadis aktarım sürecine dair bir hiyerarşi oluşturmakta yetersiz olmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde, ChatGPT'nin tedvin sürecine ulaşan aşamaları daha sistematik ve ayrıntılı bir şekilde ele aldığı, buna karşın Gemini'nin konuyu daha genel ve yüzeysel ifadelerle, bazı kritik detaylardan yoksun olarak açıkladığı görülmektedir. Dolayısıyla ChatGPT'nin cevabı, hadis rivayet sürecinin anlaşılmasını sağlayan daha kapsamlı bir çerçeve sunarken, Gemini, rivayet sürecinin işleyişi hakkında yeterli bütüncüllükten yoksun bir şablon sunmuştur.

⁷ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 39-41; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 101.

⁸ ChatGPT her ne kadar Hz. Peygamber dönemi yazılı rivâyete ilişkin kısa bir bilgilendirme yapsa da ilk yazılı hadisler veya hadis yazan sahabiler gibi konunun detaylarına ve daha somut verilere yer vermemiştir. Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 264-277.

2.4. Muhaddisler ve Fıkıh Usulcülerine Göre Sahâbe Tanımı

Tablo 4: Muhaddislerle fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımını maksatları açısından karşılaştırınız.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
7	7,6	7 Sn	19 Sn	380	378

Yapay zekâ modelleri, “muhaddislerin ve fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımlarını karşılaştırma” konusunda analiz edildiğinde, iki modelin farklı yaklaşımlar sergilediği görülmüştür. Gemini, muhaddisler açısından sahâbenin, “hadis rivayet eden ve hadislerin sıhhati konusunda referans teşkil eden kişiler” olarak tanımlandığını ifade etmiş ve muhaddislerin sahâbe anlayışının, hadislerin güvenilirliğini sağlama ve isnad zincirini doğrulama gibi temel kaygılara dayandığını ileri sürmüştür. Ancak, Gemini’nin bu yorumunun muhaddislerin sahâbe tanımını⁹ ve kimlerin sahâbe sayılacağını¹⁰ tam anlamıyla yansıtmadığı ve eksik kaldığı dikkat çekmektedir. Muhaddislerin, sahâbe tanımlarında hadis rivayetinin doğruluğu kadar sahâbenin kişisel güvenilirliğine duydukları güvenin de önemli olduğu, Gemini’nin açıklamasında göz ardı edilmiştir. Öte yandan, Gemini, fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımının temel kaygılarını İslam hukuku çerçevesinde ele alarak, onların sahâbeyi içtihat yapabilen, İslam hukukunun temellerini öğrenmiş, sünnetin anlaşılmasında etkili olan kişiler olarak tanımladığını belirtmiştir. Sahâbenin, İslam hukukunun ilkelerini belirlemede ve fikhî kuralların şekillenmesinde bir referans niteliğinde görüldüğüne değinmiştir. Bu açıdan muhaddislerin sahâbeye hadislerin sıhhatini tespit için bir kaynak olarak yaklaştığını; fıkıh usulcülerinin ise, sahâbenin içtihatları ve uygulamalarını İslam hukukunu anlama noktasında bir ölçüt olarak kabul ettiğini ileri sürmüştür. Ancak Gemini’nin açıklamalarında hem muhaddislerin hem de fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımlarını kısmen ele aldığı ve önemli noktaları atladığı görülmektedir.

⁹ Muhaddislerin sahabe tanımlarına ve bu konudaki görüşlerine ulaşmak için bk. Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler -Tartışmalar-Gerçekler-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 28-30; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 42-43.

¹⁰ Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, 93-141.

ChatGPT ise, muhaddislerin sahâbeyi, “Hz. Peygamber’i mümin olarak görmüş, onun sohbetinde bulunmuş ve bu hâl üzere vefat etmiş kişiler” olarak tanımladığını ve bu tanımın, muhaddisler nezdinde rivayet zincirinde güvenilirlik sağlamayı amaçladığını vurgulamıştır. Bu nedenle, rivayet zincirinin güvenilir olması açısından kısa bir süre de olsa Hz. Peygamber ile görüşüp iman etmiş olmayı yeterli görmeleri, muhaddislerin sahâbeye karşı duyduğu güvenin temel bir yansımasıdır. ChatGPT ayrıca, muhaddislerin tüm sahâbe tabakasını güvenilir ve âdil kabul ettiğini ve onların rivayetlerini sahih sayma eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımında ise, ChatGPT’ye göre muhaddislerin tanımından daha seçici ve dar bir kriter kullanılmıştır. Fıkıh usulcülerinin sahâbeyi, “Hz. Peygamber ile uzun süreli bir birlikteliğe sahip olup, İslami hükümleri doğrudan öğrenmiş ve İslam toplumunda sosyal ve hukuki konularda etkin bir rol üstlenmiş kişiler” olarak değerlendirdiklerini aktaran ChatGPT, fıkıh usulcülerinin bu tanım ile, sahâbenin fetva ve görüşlerini İslam hukuku açısından güvenilir kabul etmeyi amaçladıklarını belirtmiştir. Bu tanım, fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımını, Hz. Peygamber ile uzun süre beraber bulunan, hukukî ehliyeti olan, bilgisi ve uygulamaları İslam hukuku için kaynak kabul edilen kimselerle sınırladığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra onların sahâbeden sadece derin bilgi sahibi, İslam hukukunda yetkin ve fetva verme ehliyetine sahip bulunan sahâbenin görüşlerini delil olarak dikkate aldıklarına işaret eder.

Her iki yapay zekâ modelinin verdiği yanıtlar değerlendirildiğinde, ChatGPT’nin konuyu daha sistematik ve ayrıntılı bir şekilde ele aldığı, muhaddisler ve fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımını mak-satlarına göre detaylandırarak daha doğru bir analiz sunduğu anlaşılmaktadır. Gemini’nin ise sahâbe tanımlarına ilişkin bazı kritik detayları göz ardı ederek sınırlı bir çerçeve sunduğu, bu nedenle açıklamasının eksik kaldığı söylenebilir. ChatGPT’nin, muhaddis ve fıkıh usulcülerinin sahâbe tanımındaki ayrımı, tanımın kapsamı, güvenilirlik algısı ve kullanım amaçları açısından ele alarak, daha derinlemesine ve doğru bir perspektif sunduğu gözlemlenmiştir.

2.5. Rivayet Ettikleri Hadis Sayısına Göre Sahâbe

Tablo 5: Rivayet ettikleri hadis sayısına göre sahâbe hakkında bilgi veriniz.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)

6	8,4	6 Sn	27 Sn	417	416
---	-----	------	-------	-----	-----

Gemini ve ChatGPT'den "Rivayet ettikleri hadis sayısına göre sahâbe hakkında bilgi vermeleri" istendiğinde, her iki yapay zekânın verdiği cevaplar arasındaki üslup ve içerik farkları dikkat çekicidir. Gemini, öncelikle sahâbeyi bir önceki soruya verdiği cevaptakinden farklı olarak "Hz. Muhammed (s.a.v.) ile aynı dönemde yaşamış ve İslam'ı kabul etmiş kişiler" olarak tanımlamakta, ardından en çok hadis rivayet eden sahâbeler arasında Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî'yi zikretmektedir. Ancak, bu sahabîlerin rivayet ettikleri hadis sayıları hakkında bilgi vermezken, bu sayıların tespitinin zorluğuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca, bazı sahabîlerin daha fazla hadis rivayet etmelerini Hz. Peygamber'e olan yakınlıkları, hafızaları, hadis öğrenmeye olan ilgileri ve Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmaları gibi sebeplere dayandırır. Bununla birlikte, Gemini'nin cevabında Ebû Hureyre'yi Hz. Peygamber'in damadı olarak tanıtmaması, bilgi yanlışlığına örnek teşkil etmektedir.

db | 151

ChatGPT'nin cevabı ise daha sistematik bir yaklaşımla ele alınmış olup, sahabîlerin hadis rivayet sayılarının Hz. Peygamber ile geçirdikleri zaman, ilmî yeterlilikleri, hadis rivayet etmeye olan duyarlılıkları ve diğer insanlara hadis aktarma imkanlarına bağlı olarak değişiklik gösterdiğini belirterek başlar. Sahâbeyi rivayet ettikleri hadis sayısına göre gruplandırarak¹¹ incelemiş, "çok hadis rivayet edenler" başlığında muksirûn grubundan Ebû Hureyre (5374), Abdullah b. Ömer (2630), Enes b. Mâlik (2286), Hz. Âişe (2210), Abdullâh b. Abbâs (1660), Câbir b. Abdilâh (1540) ve Ebû Saîd el-Hudrî'yi (1170) rivayet ettikleri hadis sayılarıyla birlikte zikretmiştir. ChatGPT ayrıca, 1000'in altında hadis rivayet eden, fakat ilmî anlamda tanınan Hz. Ömer (537), Hz. Ali (586), Hz. Osman (146) ve Hz. Ebû Bekir (142) gibi sahabîleri de "orta sayıda hadis rivayet edenler" kategorisine dâhil eder. İslam'ın yayılması, devlet yönetimi ve askerî sorumluluklar gibi konularda görev üstlenen bu sahabîlerin rivayet faaliyetlerinin sınırlı olduğunu da ayrıca belirtir. Ayrıca onun kaydettiğine göre, Hz. Peygamber'i kısa süre görüp onunla çok fazla vakit geçirmeyen veya hadis rivayetine fazla yönelmeyen "az sayıda hadis rivayet eden sahâbe" kategorisinde

¹¹ Talât Koçyiğit, rivayet ettikleri hadis sayıları açısından sahabenin "muksirûn" ve "mukillûn" olmak üzere iki gruba ayrıldıklarını söylemektedir. Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 172.

Sehl b. Sa'd (188), Hâkim b. Hizam (40), İmam Hasan (15) ve İmam Hüseyin (13) bulunur. Hz. Peygamber'den sadece bir veya birkaç hadis nakledenleri ise "tek hadis rivayet edenler" başlığında zikreder ve bunlara örnek olarak Urve b. Zübeyr'i verir. ChatGPT'nin sahâbenin rivâyet ettiği hadis sayılarına ilişkin zikrettiği rakamlar kaynaklardaki verilerle örtüşmektedir.

Yapay zekâ modellerinin cevapları incelendiğinde, Gemini'nin yanıtının konuyu daha yüzeysel bir düzlemde ele aldığı, kaynaklarda yer almasına rağmen sahabîlerin rivayet ettikleri hadis sayılarını belirtmeyerek yalnızca isim vermekle yetindiği görülmektedir. Ayrıca, verdiği yanıtta bazı bilgi hataları da göze çarpmaktadır. ChatGPT ise konuyu daha detaylı bir yaklaşımla ele almakta, sahâbîleri hadis rivayet sayısına göre sınıflandırarak açıklamakta, böylece daha anlaşılır ve kapsamlı bir bilgi sunmaktadır. Ayrıca ChatGPT'nin Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ve Hüseyin için daha ziyade Şia'nın kullandığı "İmam" tabirini kullanması dikkat çekmektedir. Bu detaylı sınıflama, konunun sistematik olarak anlaşılmasını kolaylaştırmakta ve ChatGPT'nin yanıtını, Gemini'nin yanıtına kıyasla daha derinlikli bir hale getirmektedir.

2.6. Sahâbenin Adaleti

Tablo 6: Sahâbenin adaletini yorumlayınız.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
6,8	8	5 Sn	27 Sn	391	508

Yapay zekâ modellerinden "sahâbenin adaletini yorumlamaları" talep edilmiştir. Her iki modelin de Ehl-i Sünnet yaklaşımlarını vurgulamakla beraber, konuya dair inceleme metotları ve terminolojik kullanımlarındaki farklılıklar dikkat çekmektedir. Gemini'nin cevabı, sahâbenin adaleti konusunu genel hatlarıyla ele almış, Ehl-i Sünnet anlayışında sahâbenin adil olarak kabul edilmesine dayanak teşkil eden başlıca gerekçelere değinmiştir. Ancak, cevap daha yüzeysel bir yaklaşım sergilemekte ve konunun ana hatlarıyla yetinmektedir. Örneğin, "Hz. Peygamber'in seçimi" ve "İslam'ın ilk dönemlerinde yaşamaları" gibi gerekçeleri ileri sürerken, bu hususları daha detaylı bağlamlarla açıklamaktan kaçınmaktadır. Ayrıca, Gemini'nin Şiî bakış açısına yönelik değerlendirmesi de kısa bir genel

izahla sınırlı kalmış, fikhî veya tarihî derinlikler sunmamıştır.

Öte yandan ChatGPT, sahâbenin adaletini daha sistematik bir yaklaşımla ele almış ve her bir hususu detaylandırarak açıklamıştır. ChatGPT, sahâbenin topluca adil kabul edilmesine dair Kur’ân ve sünnetten deliller sunmuş; özellikle Ehl-i Sünnet’in “sahâbeyi topluca tenkit etmeme” prensibini daha belirgin bir şekilde vurgulamıştır. Ayrıca ChatGPT, “adalet” kavramının sahâbe bağlamındaki sınırlarını çizerek bunun günahlardan korunmuşluk (ismet) anlamına gelmediğini, ancak sahâbenin Hz. Peygamber hakkındaki rivayetlerde doğruluklarına duyulan güvenle alakalı olduğunu ifade etmiştir. Bu inceleme, Ehl-i Sünnet’in ve muhaddislerin sahâbeye dair genel kabulünü¹² daha anlaşılır ve kapsamlı bir çerçevede ele almıştır. Bunlara ilaveten ChatGPT, sahâbenin adaletine yönelik yaklaşımın hadis usulündeki etkisine temas ederek bu güvenin “sahâbe hakkında adalet bakımından cerh ve ta’dile tabi tutulmamaları” ilkesine yol açtığını belirtmiştir.

Her iki yapay zekâ modelinin analiz edilmesinden elde edilen bulgulara göre, ChatGPT daha kapsamlı ve detaylı bilgi sunarak Ehl-i Sünnet ve Şîî yaklaşımlarını daha akademik bir tutumla mukayese etmektedir. Gemini ise daha yüzeysel bir anlatım sunmakla beraber, konuyu ana hatlarıyla doğru bir şekilde özetlemektedir. ChatGPT’nin meseleyi adalet kavramı, rivayet güvenilirliği ve mezhepsel bakış açılarının farklılıkları ekseninde daha derinlemesine ele alması, akademik bir bakış açısı için daha yeterli bir çerçeve sunmaktadır.

2.7. Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’yin Temel Ayrım Noktaları

Tablo 7: Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’yin temel ayrım noktalarını açıklayınız.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
6,8	7,6	8 Sn	30 Sn	364	514

Gemini ve ChatGPT’nin “Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’yin temel ayrım noktalarına” dair verdikleri cevaplar incelendiğinde, her iki modelin de konuyu detaylı bir biçimde açıklamakla birlikte, bilgi derinliği ve

¹² Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 170-171; Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, 35-36.

sistematiik analizde belirgin farklılıklar ortaya koyduğu görölmektedir. Gemini, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ayrımını¹³ ana hatlarıyla açıklayarak temel başlıklarda bilgi sunmuştur. Kısa, madde madde ilerleyen bir formatta; dinî hükümlerin kaynağı, hadislerin değeri, fikhî metotlar ve icthad başlıkları altında iki ekolün temel görüş ayrılıklarını vurgulamıştır. Bu genel çerçevede Gemini, her iki ekolün yaklaşımlarını birbirinden ayıran temel prensipleri özetlemiş, ancak kavramların tarihî gelişimi veya coğrafi etkiler gibi konulara, grupların temel prensiplerine¹⁴ tam olarak değinmemiştir. Açıklamalar yüzeysel kalmakta ve her bir başlık, okuyucuyu derinlemesine bir bilgiye yönlendirmek yerine, yüzeysel bir fikir sunmayı amaçlamaktadır. Bu durum, konuyu sadece yüzeysel bir tanıtımla öğrenmek isteyenler için yeterli olabilir; ancak daha geniş bir akademik derinlik ve bağlam arayanlar için sınırlayıcıdır.

ChatGPT'nin cevabı ise, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerini tarihsel ve coğrafi arka planları ile birlikte detaylı bir şekilde ele almıştır. Cevap, delil kullanımı, hadislere yaklaşım, kıyas ve icthad, dinî sorunları ele alma yöntemi, temsil edildikleri bölgeler, temsilcileri ve eserleri gibi kapsamlı başlıklarla konuyu derinlemesine incelemiştir. Bu model, Ehl-i Hadis'in Medine merkezli gelenekçi yapısını ve Ehl-i Rey'in Irak gibi farklı kültürel etkiler altındaki bölgelerde ortaya çıkmasının getirdiği akılcı, kıyasa dayalı yaklaşımı detaylandırmıştır. Ayrıca, bu ekollerin İslam hukukunun gelişimine yaptığı katkıları ele alarak, rivayetle aklî yöntemi dengeleyen bir sistemin nasıl oluştuğunu da açıklamaktadır.

Sonuç olarak, Gemini'nin cevabı genel bir çerçeve sunarak bilgi verirken, ChatGPT'nin cevabı daha derinlemesine bir analiz sağlayarak akademik bir bakış açısını yansıtmaktadır. ChatGPT'nin geniş tarihsel ve coğrafi bağlamı, kavramların derinlemesine incelenmesi, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasındaki ayrımı anlamak isteyenler için daha doyurucu ve kapsamlı bir perspektif sunmaktadır. Bu açıdan ChatGPT'nin cevabı, akademik olarak daha güçlü bir içerik sunmaktadır.

2.8. Hicrî II. Asırda İsnad Kullanımı

Tablo 8: Hicri II. asırdaki isnad kullanımını açıklayınız.

¹³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 69-77; Kuzudışli, *Hadis Tarihi*, 120-124.

¹⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 77-95.

Gemini (Not Ortalaması)	ChatGPT (Not Ortalaması)	Gemini (Süre)	ChatGPT (Süre)	Gemini (Kelime Sayısı)	ChatGPT (Kelime Sayısı)
7	7,8	6 Sn	26 Sn	355	429

ChatGPT ve Gemini'nin "Hicrî II. asırda isnad kullanımı"na yönelik açıklamaları, hicrî II. asırda isnad sisteminin gelişimi ve hadis rivayetinde güvenilirlik sağlama yönündeki rolleri bağlamında benzer ana temalar içermekle birlikte, ele alış şekillerinde dikkate değer üslup ve içerik farklılıkları göstermektedir. Her iki metinde de isnad sisteminin hadislerin güvenilirliğini sağlamada oynadığı önemli rol vurgulanmakta; ancak ChatGPT, bu dönemi genel hatlarıyla ve daha öz bir bakış açısıyla sunarken, Gemini isnadın spesifik özelliklerine daha ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Gemini'nin cevabı, şifahi rivayet sisteminin devam ettiğini, râvîlerin güvenilirliğini değerlendirmenin hadis güvenilirliği açısından önemini vurgulayarak isnad sisteminin bu dönemde henüz sistematikleşmediğini belirtmektedir. Bu bakımdan Gemini, dönemin geleneksel aktarım yöntemlerine ve yazılı hale geçişteki dikkat çekici unsurlara odaklanmış ve hadislerin toplanma sürecinde isnadın önemini adım adım ele almıştır.

db | 155

ChatGPT'nin cevabı ise, isnad sisteminin gerekliliğinin ve gelişiminin İslam coğrafyasındaki bölgesel farklılıklarla nasıl şekillendiğine işaret etmektedir. Bu metinde, özellikle râvîlerin güvenilirliğini değerlendirme, hadislerin sınıflandırılması ve rivayet zincirlerinin uzaması gibi teknik detaylar daha geniş bir çerçevede ele alınmıştır. ChatGPT, ayrıca râvîlerin güvenilirliğine dair derecelendirme sürecini ayrıntılı bir şekilde sunarak, rical ilminin bu dönemdeki gelişim sürecine kısaca dikkat çekmiş fakat konuyla ilgili detaylara¹⁵ yer vermemiştir.

Neticede, her iki yanıt da hicrî II. asırda isnad sisteminin önemini vurgulamakta, fakat Gemini daha çok sürece dair temel kavramları açıklarken, ChatGPT akademik bir perspektiften analiz sunarak bu süreçteki bölgesel farklılıklar ve hadislerin kategorize edilmesi gibi ileri düzey detaylara değinmiştir. Bu bağlamda, Gemini'nin cevabı hadis ilminin bu dönemdeki temel ilkelerine daha

¹⁵ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 115-126.

yüzeysel bir giriş niteliğindeyken, ChatGPT'nin açıklamaları daha derinlemesine bir perspektifle hadis ilmi konusunda ihtisas düzeyinde bir bilgilendirme sunmaktadır.

Sonuç

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin İslami ilimler sahasında yeni bir araştırma aracı olarak ortaya çıkması, özellikle hadis çalışmalarında veri erişim hızını artırma, metin analizinde istikrarlı bir çözüm sunma ve bilgiye kolay erişim sağlama gibi alanlarda yenilikçi imkânlar sunmaktadır. Ancak bu teknolojilerin, İslam ilimlerinde uzmanlık gerektiren derin meseleleri ele alırken nasıl performans sergiledikleri hususunda bazı sınırlamalar bulunmaktadır. Araştırmamızın kapsamı içerisinde, yapay zekâ modellerinin hadis ilmi alanındaki kullanımları ele alınarak Gemini ve ChatGPT yapay zekâ modellerinin hadis tarihi konusundaki performansları karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda her iki yapay zekâ modelinin hadis tarihi hakkındaki bilgi, analiz ve sentez düzeylerini ölçmeye yönelik sorular kendilerine yöneltilmiş, onların bu sorulara verdikleri yanıtlar analiz edilmiştir. Yapılan analizler, her iki modelin de hadis literatürüne dair farklı seviyelerde bilgi sunduğunu ortaya koymuştur.

156 | db

Genel olarak, ChatGPT'nin verdiği cevapların daha detaylı, kapsamlı ve akademik bir bakış açısıyla şekillendiği, buna karşılık Gemini'nin açıklamalarının daha genel ve yüzeysel olduğu tespit edilmiştir. İlk olarak, her iki modelin sunduğu yanıtlar arasındaki farklar, konunun derinlemesine ele alınması bakımından belirginleşmiştir. ChatGPT, özellikle dönemin rivayet şartlarına dair somut bilgiler sunarak, hadis aktarımının bağlamını daha geniş bir perspektifte ele almıştır. Bu açıdan ChatGPT'nin yanıtları, hadis tarihine dair daha ayrıntılı bir anlayış sağlamaktadır. Öte yandan, Gemini'nin verdiği cevaplar, genellikle konuya dair genel ifadelerle sınırlı kalmış, detaylardan ve teknik terimlerden uzak durmuştur. Bu durum, Gemini'nin yanıtlarının yüzeysel olmasına ve kritik noktalarda eksikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle sünnetin fonksiyonu ile ilgili sorulara verilen yanıtlarda, her iki modelin de terminoloji açısından basit bir dil kullandığı gözlemlenmiştir. Bu durum, hadis literatüründe sıkça karşılaşılan teknik terimlerin ve kavramların eksik veya yetersiz bir şekilde ele alınmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, ChatGPT'nin cevapları, sünnetin fonksiyonlarıyla ilgili temel maddelerle daha uyumlu olup, meseleyi daha kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Bu bağlamda, ChatGPT'nin daha

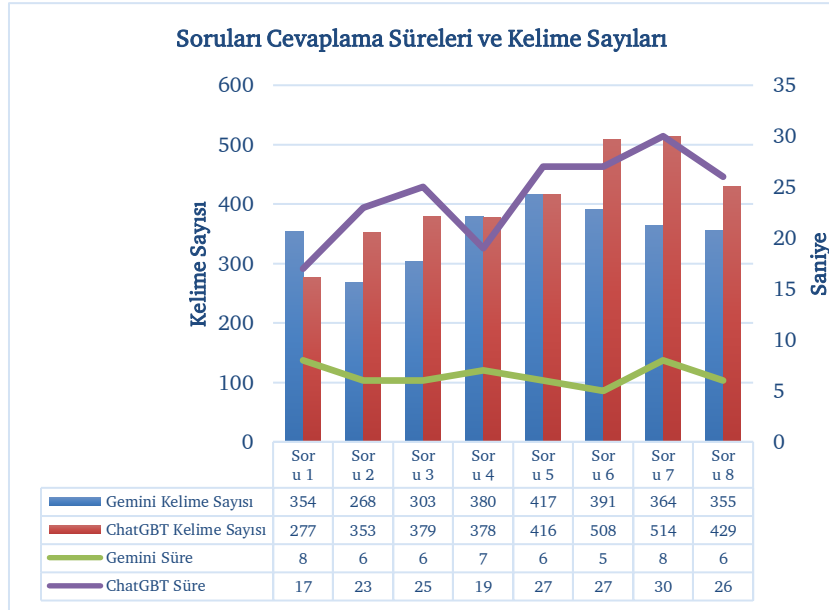
akademik bir bakış açısı sunduğu, ancak yine de bazı teknik detaylardan kaçındığı söylenebilir.

Tedvin süreci ve sahâbe tanımları üzerine yapılan değerlendirmelerde de benzer bir fark ortaya çıkmıştır. ChatGPT, hadis rivayet sürecini ve sahâbe tanımlarını daha sistematik ve detaylı bir biçimde ele almış, rivayet güvenilirliği ve mezhepsel bakış açıları gibi konularda daha derinlemesine analizler sunmuştur. Gemini ise sahâbe tanımlarına dair bazı kritik ayrıntıları göz ardı ederek daha sınırlı bir çerçeve sunmuş ve bu nedenle açıklamaları eksik kalmıştır. Özellikle sahâbenin hadis rivayet sayılarına dair detaylı bir sınıflandırma, ChatGPT'nin yanıtında daha belirgin olup, bu da konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak, her iki modelin verdiği yanıtlar arasında önemli farklar bulunmaktadır. ChatGPT, hadis tarihi ve rivayet süreci gibi karmaşık konularda daha derinlemesine bir analiz sunarak, akademik bir çerçeveye yakın bir içerik sağlamaktadır. Gemini ise, daha temel ve yüzeysel bir anlatım sergilemiş, detaylardan ve derinlemesine analizden uzaklaşmıştır. Bu bağlamda, ChatGPT'nin cevabı, akademik açıdan daha tatmin edici ve kapsamlı bir değerlendirme görünümündedir. Her iki yapay zekâ modelinin hadis tarihi konusundaki performansları, bilgi derinliği ve akademik bağlamda ele alınan detaylarla değerlendirildiğinde, ChatGPT'nin daha güçlü bir içerik sunduğu, hadis ilminin tarihsel, coğrafi ve kavramsal boyutları hakkında daha kapsamlı bir bilgi sağladığı söylenebilir. Gemini'nin cevapları ise, temel düzeyde bir bilgi aktarımı sunmakta, ancak konunun ihtisas düzeyinde anlaşılması adına eksik kalmaktadır. Bu nedenle akademik bir perspektif açısından ChatGPT'nin cevabı, hadis tarihi ve rivayet süreci hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler için daha uygun bir kaynak oluşturmaktadır. Ancak her iki yapay zekânın da bilgi aktarımında kaynak ve referans kullanmaması aktardıkları bilgilerin doğruluk ve güvenilirlik noktasında sıkıntı oluşturmaktadır.

YZ teknolojisinin bilgiye hızlı erişim sağlama, metinleri analiz etme ve karmaşık kaynaklardan özet çıkarma yetenekleri, hadis ilimlerinde faydalı bir araç olma potansiyelini göstermektedir. Ancak, YZ modellerinin bazı durumlarda yanlış bilgilendirme riski taşıdığı ve yeterli derinlikte kaynak bilgisi sunmakta zayıf olduğu da anlaşılmıştır. Sonuç olarak, YZ'nin hadis tarihinde destekleyici bir araç olarak kullanımı fayda sağlasa da bu tür araçların sunduğu bilgilerin doğruluğu titizlikle değerlendirilmelidir. Özellikle hadis

ilmi gibi, uzmanlık gerektiren alanlarda bu teknolojinin bilgi doğruluğunu artıracak şekilde geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın neticesinde, YZ'nin, hadis tarihinde kaynak araştırması yaparken güvenilir bilgileri hızlıca elde etmek isteyen araştırmacılar için faydalı bir yardımcı olabileceği, ancak doğru ve güvenilir bir bilgi sunma noktasında mutlaka uzman denetiminde kullanılması gerektiği sonucuna varılmıştır. YZ'nin, genelde İslamî ilimler özelde ise hadis ilminde yardımcı bir kaynak olarak kullanılabilmesi için, bilgi doğruluğunu artıracak şekilde geliştirilmesi, akademik çalışmalarda daha geniş ve güvenilir bir kullanım potansiyeline sahip olmasını sağlayacaktır.

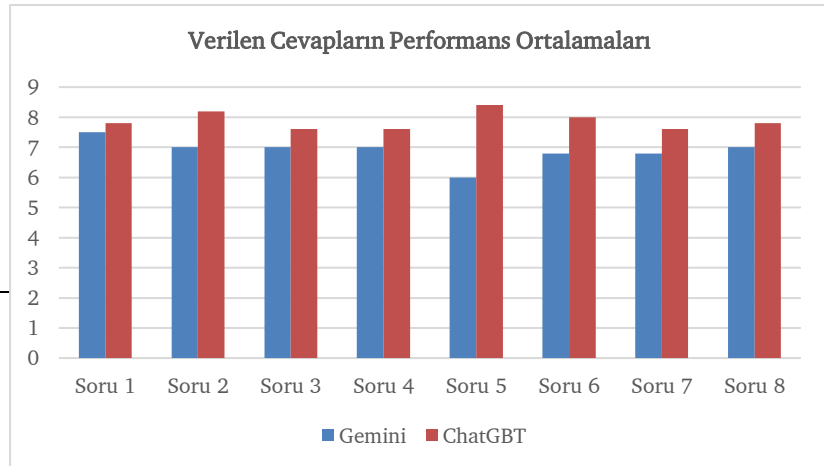
Tablo 9: Yapay Zekâ Modellerinin Soruları Yanıtlama Süreleri ve

158 | db

Cevaplardaki Kelime Sayıları

Tablo 10: Yapay Zekâ Modellerinin Cevaplarının Performans Ortalamaları

Kaynakça

- Al Kubaisi, Abdel Aziz Shaker Hamdan. "Ethics of Artificial Intelligence a Purposeful and Foundational Study in Light of the Sunnah of Prophet Muhammad". *Religions* 15/1300 (2024).
- Altammami, Shatha Hamad. *Artificial Intelligence for Understanding the Hadith*. İngiltere: University of Leeds School of Computing, 2023.
- Bal, Samet Yahya - Sarıkaya, Berat. "Kelami Açıdan İnsan Fitratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zeka ve Transhümanizm". *Mavi Atlas: Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2022), 404-418.
- Can, Seyithan. "Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği". *Kader* 10/2 (2022), 605-625.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı -Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2015.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131.
- Demir, Erdi. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Teknikleri Üzerine Betimsel Bir Çalışma". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/46 (2024), 313-328.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler -Tartışmalar-Gerçekler-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Güçlü, İdris. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik-Yaklaşım-Uygulama*. Ankara: Nika Yayınevi, 2. Basım, 2021.
- Kara, İrfan. *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zeka*. ed. Cihan Kara. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Kızılgeçit, Muhammed vd. (ed.). *Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özet ve Tam Metin Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2021.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11. Basım, 2012.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayhan, 2017.
- Miles, Matthew B. vd. *Qualitative Data Analysis A methods Sourcebook*. United States of America: SAGE Publications, 3. Basım, 2014.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Prayogi, Ananda. "Trend of Hadith Studies in Artificial Intelligence Research Works on Google Scholar: A Literature Review". *International Conference on Islamic Civilization and Humanities*, 609-622.
- Sadiyah, Fatichatus. "Scientific Hadiths and Its Implementation in The Emergence of Artificial Intelligence (AI)". *Dirosatuna: Journal of Islamic Studies* 7/1 (2024), 1-15.
- Sipahi, Yıldırım (ed.). *Yapay Zeka Çağında İslam ve Hukuk*. Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (Dijital Kitap), 2022.
- Subaşı, Münevver - Okumuş, Kübra. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2017), 419-426.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk Üç Asır-*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 53. Basım, 2021.

İBADETLERLE İLGİLİ FETVALAR VE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Sevim ÜNAL *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 06 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Ünal, Sevim. "İbadetlerle İlgili Fetvalar ve Yapay Zekâ Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 161-192.

DOI: 10.33415/daad.1580752

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 06 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Ünal, Sevim. "Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 161-192.

DOI: 10.33415/daad.1580752

Öz

İslami bilgi üretimi ve paylaşımının dijital dönüşümü kapsamında yapay zekâ uygulamalarının dinî sorulara verdiği cevapları inceleyen bu araştırma, Din İşleri Yüksek Kurulu fetvaları ile ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot sistemlerinin cevaplarını karşılaştırmalı olarak analiz etmektedir. İbadetler özelinde seçilen 20 fetva sorusuna verilen toplam 80 cevap, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bulgular; yapay zekâ uygulamalarının temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat sergilediğini, ancak detaylı meselelerde farklılaşarak hatalı fetvalar verebildiğini, tutarsızlıklar gösterdiğini ve birbirleriyle çelişkili hükümler bildirdiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar, yapay zekâ teknolojisinin dinî bilgi üretimi ve paylaşımında tek başına bir fetva kaynağı olarak görülmemesi gerektiğini ancak yardımcı bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

* Dr., Karşıyaka İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, sevimileri35@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5823-6874. Dr., Karşıyaka District Directorate of National Education, sevimileri35@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5823-6874.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Fetva, Yapay Zekâ, İbadet, Karşılaştırmalı Analiz.

Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis

Extended Abstract

This comprehensive research presents a comparative analysis of religious rulings (fatwas) concerning Islamic worship practices, examining responses from the Turkish Directorate of Religious Affairs' High Council (DIYK) and leading artificial intelligence applications including ChatGPT, Google Gemini, and Microsoft Copilot. The study employs qualitative research methodology with comparative content analysis, examining 20 questions across five fundamental Islamic worship categories: prayer, fasting, alms-giving, pilgrimage, and sacrifice. The research analyzes 80 responses in total, with data collection conducted in October 2024 utilizing the most current versions of the AI applications.

The analysis reveals significant differences in response approaches, with Google Gemini providing the most comprehensive responses averaging 276 words, followed by ChatGPT with 219 words, DIYK with 79 words, and Microsoft Copilot with 62 words. This variance reflects fundamental differences in how each platform approaches religious queries, with Gemini favoring detailed explanations, while DIYK maintains traditional concise fatwa formatting, and Copilot opts for essential information delivery. Content analysis demonstrates general consensus in fundamental religious rulings while revealing significant variations in detailed matters and methodological approaches. The highest similarity with DIYK rulings was found in prayer-related questions, suggesting AI systems have developed reliable understanding of basic Islamic prayer requirements. However, the greatest divergence appeared in sacrifice-related rulings, indicating challenges in processing more complex ritualistic requirements.

Methodological approaches varied significantly across platforms. DIYK demonstrated systematic reference to classical Islamic sources, maintaining traditional scholarly approaches. ChatGPT employed a structured approach with subtopics and practical examples, reflecting a modern educational methodology. Gemini showed a strong tendency to reference DIYK sources while incorporating contemporary explanatory frameworks. Copilot maintained a minimal approach focusing on basic information. In terms of source usage and documentation, DIYK consistently referenced classical Islamic jurisprudence texts, maintaining traditional scholarly standards. AI applications showed varying levels of source citation, with Gemini notably attempting to align with DIYK's reference framework, while ChatGPT balanced between classical and contemporary sources, and Copilot displayed minimal source attribution.

The study identified distinct characteristics in language use and religious sensitivity across platforms that significantly impact the user experience and reliability of religious information. DIYK employed formal academic language reflecting institutional authority, maintaining traditional scholarly discourse patterns. ChatGPT adopted an educational tone with explanatory emphasis, making complex religious concepts more accessible to general audiences. Gemini presented a balanced combination of academic and practical language, bridging traditional and contemporary communication styles. Copilot utilized simple, accessible language focusing on core information, prioritizing clarity over comprehensive coverage. Regarding religious sensitivity, each platform demonstrated unique approaches to handling delicate religious matters. DIYK provided evidence-based definitive rulings, maintaining traditional authority structures. ChatGPT maintai-

ned an objective perspective with academic references, attempting to balance accessibility with authenticity. Gemini took a cautious approach with referrals to religious scholars, acknowledging the limitations of AI in religious interpretation. Copilot offered general statements avoiding deep religious analysis, recognizing boundaries between technological assistance and religious authority.

The research suggests several key recommendations for improvement in the integration of AI technology with religious guidance. Technical enhancement should focus on systematic integration of classical Islamic sources into AI databases, ensuring comprehensive coverage of traditional religious scholarship. Development of specialized algorithms for balanced representation of schools of thought would improve the accuracy and reliability of AI-generated religious guidance. Implementation of mechanisms aligned with fatwa methodology would ensure greater consistency with traditional religious ruling practices. User safety considerations necessitate clear communication of AI limitations in religious matters, preventing misunderstanding or misapplication of religious guidance. Development of referral systems for complex religious questions would ensure appropriate escalation to human religious scholars when necessary. Implementation of error minimization protocols would reduce the risk of incorrect or inappropriate religious guidance being generated by AI systems.

Academic development recommendations include regular evaluation of AI performance in religious contexts, ensuring continuous improvement and adaptation to emerging religious questions. Monitoring of AI learning processes considering religious sensitivities would help maintain appropriate boundaries and respect for religious traditions. Support for interdisciplinary research in digital religious ruling mechanisms would foster innovation while preserving religious authenticity. The study concludes that while AI applications demonstrate capability in handling basic religious queries, significant limitations exist in dealing with complex religious matters. The research highlights the need for continued development in AI systems' religious knowledge processing while maintaining appropriate boundaries and safeguards in religious ruling generation. This research contributes to the understanding of AI applications in religious contexts and provides a framework for future developments in digital religious guidance systems, emphasizing the importance of maintaining religious authenticity while leveraging technological advancements for religious information dissemination.

Keywords: Religious Education, Fatwa, Artificial Intelligence, Worship, Comparative Analysis.

Giriş

21. yüzyılda teknolojik gelişmeler İslami bilgi üretimi ve paylaşımı süreçlerinde önemli değişimlere yol açmıştır. Dinî topluluklar bu dönüşüme adapte olmaya çalışırken, geleneksel bilgi aktarım yöntemleri dijital çağın gereklilikleriyle şekillenmektedir.¹ Özellikle yapay zekâ destekli derin öğrenmeyi içeren büyük dil modellerinin gelişimiyle birlikte insan seviyesinde metin işleme, anla-

¹ Ali Polat vd., "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa", *Digital Transformation in Islamic Finance*, ed. Yasushi Suzuki- Mohammad Dulal Miah (London: Routledge, 2022), 274.

ma ve üretme yeteneğine ulaşılmıştır.² Bu gelişme dinî sorgulamaların doğasını değiştirirken, farklı mezhep ve görüşlerin dengeli temsiline de olanak tanımaktadır. Yapay zekâ uygulamalarının fetva verme süreçlerindeki rolü, dinî otoriteler arasında tartışmalara yol açarken, bu noktada İslami ilimlerin metodolojik yapısı ile teknolojik yeniliklerin entegrasyonu önem kazanmaktadır.³

Fetva mekanizmalarının dijitalleşmesinde, İslam hukukunun temel prensipleriyle uyum konusu öne çıkmaktadır. Geleneksel ulema ile teknolojik sistemler arasında denge arayışı sürerken⁴ şer'î hükümlerin dijital ortamda yorumlanması çeşitli zorlukları beraberinde getirmektedir. Makâsıd-ı şer'îa perspektifinden yapay zekâ kullanımı kritik bir tartışma alanı oluştururken modern teknolojinin İslami prensiplerle uyumlu kullanımı için modeller geliştirilmektedir.⁵ Yapay zekâ destekli fetva sistemlerinin toplumsal kabulü ve güvenilirliği tartışılırken, dinî otoritelerin dijital çağdaki rolünün yeniden tanımlanması gündeme gelmektedir. Yapay zekâ gelişmeleri, din–teknoloji ilişkisinin felsefi boyutlarını da gündeme getirmekte, insan–makine etkileşiminin dinî boyutları yeni araştırma alanları açmaktadır.⁶

Yapay zekâ ve din ilişkisi üzerine literatürde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Kausar, Leghari ve Soomro⁷ İslam hukukunun yapay zekâ ile uyumluluğunu modern dünya bağlamında incelerken; Altun⁸ fikhî açıdan yapay zekânın sınırlarını, Demir⁹ ise hukuki kişilik ve sorumluluk boyutlarını değerlendirmektedir. Polat, Khan ve Bashir¹⁰ yapay zekânın fetva mekanizmalarına entegrasyonunu analiz ederek, teknolojik ve dinî kriterler arasındaki uyumun öne-

² Zichong Wang vd., "History, Development, and Principles of Large Language Models: An Introductory Survey", *AI and Ethics*, (Ekim 2024), 15-17.

³ Ezieddin Elmahjub, "Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI", *Philosophy & Technology* 36/4 (Kasım 2023), 73.

⁴ Muhammed Latif Altun, "Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz", *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (Ocak 2024), 232.

⁵ Suud Sarim Karimullah, "The Application of Artificial Intelligence in Islamic Law Discovery", *Mutawasith Jurnal Hukum Islam* 6 (Aralık 2023), 112.

⁶ Hasan Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Haziran 2019), 146.

⁷ Shabana Kausar vd., "Analysis of the Islamic Law and Its Compatibility with Artificial Intelligence as a Emerging Challenge of the Modern World", *Annals of Human and Social Sciences* 5/1 (2024), 99-114.

⁸ Altun, "Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz".

⁹ Abdullah Demir, "İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Kişiliği, Sorumluluğu ve Etik Yönü", *Journal of Quranic Studies and Modern Science* 5/9 (2024), 30-41.

¹⁰ Polat vd., "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa".

mini vurgulamaktadır. Efe¹¹ yapay zekânın dinî alandaki uygulamalarının etik boyutunu ele alırken, Singler¹² ve Lane¹³ din-yapay zekâ ilişkisine metodolojik yaklaşımlar sunmaktadır. Geraci¹⁴ ise yapay zekânın “Apokaliptik” niteliğine dikkat çekerek, teknolojinin dinî değerler üzerindeki potansiyel etkilerini tartışmaktadır.

Mevcut literatür değerlendirmeleri ışığında, yapay zekâ uygulamalarının ibadet ve fetva süreçlerindeki rolü hem teknik yetkinlik hem de dinî hassasiyetler bakımından dikkatle irdelenmesi gereken çok boyutlu bir araştırma alanını oluşturmaktadır. Dijital teknolojilerin gelişimiyle dinî hizmetlerin sunumunun yaşadığı dönüşüm fırsatlarla birlikte sorunlar da oluşturmaktadır.¹⁵ Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bünyesindeki Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), Türkiye’de dinî görüş açıklamaya yetkili en üst kurum olarak öne çıkarken, elektronik fetva sistemiyle vatandaşlara hızlı ve güvenilir dinî bilgi sunulmaktadır.¹⁶

DİYK’nin dijital alandaki çalışmalarına karşılık yapay zekâ sistemlerinin fetva verme sürecindeki rolü tartışma konusu olmaktadır. Bu sistemler, İslam hukukunda gerekli görülen ehliyet ve zimmet gibi manevi niteliklere sahip olmadığından fetva verme yetkisine sahip olamamakta, ancak mevcut fetvaları aktarma ve din öğretiminde yardımcı araç olarak kullanılabilir. ¹⁷ DİB dijital platformlardaki varlığını arttırırken, yapay zekâ uygulamalarının bu alandaki etkinliği de giderek genişlemektedir.¹⁸

¹¹ Ahmet Efe, “Yapay Zekâ Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi”, *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (Haziran 2021), 1-24.

¹² Beth Singler, “An Introduction to Artificial Intelligence and Religion for the Religious Studies Scholar”, *Implicit Religion* 20 (2018), 215-231.

¹³ Justin E. Lane, *Understanding Religion Through Artificial Intelligence: Bonding and Belief* (London: Bloomsbury Academic, 2021).

¹⁴ Robert M. Geraci, “Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence”, *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166.

¹⁵ Gary R. Bunt, *Islam in the Digital Age E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments* (London: Pluto Press, 2003), 13.

¹⁶ Ömer Menekşe, “Fıkıh ve Fetva Anlayışının Yayılmasında Bilgi ve İletişim Teknolojilerinden Faydalanma: Bir Teknoloji Uzmanının Görüşü”, *Diyanet İlmi Dergi* 53/1 (01 Ocak 2017), 131-154; Emine Bozkurt, “Dijital Çağda İslam: E-Cihad Online Fetvalar ve Siber İslami Çevreler”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 293-296.

¹⁷ Ülfe Görgülü-Sena Kesgin, “Yapay Zekâ Robotlara Ahlâki ve Hukuki Statü Tanınması Problematikliği -İslam Ahlâki ve Hukuku Açısından Bir Değerlendirme-”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 56-58.

¹⁸ Mustafa Çuhadar, “Dijitalleşen Din ve Diyanet”, *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*, ed. Mete Çamdereli vd. (İstanbul: Köprü Kitapları, 2015), 194.

Yapay zekâ, insan zekâsının bilişsel fonksiyonlarını simüle eden bilgisayar sistemleri olarak tanımlanmaktayken,¹⁹ büyük dil modelleri milyarlarca parametreye sahip derin öğrenme sistemleri olarak bilinmektedir.²⁰ Bu kapsamda ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot gibi sistemler, doğal dil işleme yetenekleriyle dinî sorulara cevap verebilme kapasitesine ulaşmıştır.²¹ Dinî sorulara cevap verme ve fetva usulü, İslam hukuku geleneğinde önemli bir konuda yer almaktadır. Bu faaliyet, Müslümanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları dinî meselelere çözüm üretmek amacıyla geliştirilmiş sistemli bir metodolojiye dayanmaktadır.²² Bu bağlamda DİYK'nin fetva usulü, kurumsal bir tecrübeyi yansıtmakta ve modern dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmaktadır. Ayrıca Kur'an'ı doğru ve sağlıklı anlama konusunda sünnetin ve sahabenin yol göstericiliğini gerekli görmekte, metodolojik tutarlılık ilkesiyle hareket etmektedir.²³

Yaygın din eğitimi perspektifinden fetva kurumu, dinî bilginin güvenilir kaynaklardan topluma aktarılmasında önemli bir işlev görmektedir.²⁴ Özellikle dijital çağda fetva kurumunun önemi artmakta, toplumun dinî konulardaki soru ve sorunlarının çözümü için güvenilir bilgi kaynaklarına başvurma ihtiyacı öne çıkmaktadır. Fetva kurumu, geleneksel işlevini modern bir formatta sürdürürken, dinî bilginin güvenilir kaynaklardan geniş kitlelere hızlı ve etkili bir şekilde ulaştırılmasını sağlamaktadır.²⁵

Bu teorik çerçeve doğrultusunda, yapay zekâ sistemlerinin dinî sorulara verdiği cevapları DİYK'nin kurumsal fetva yaklaşımıyla karşılaştırmalı olarak analiz etmek bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Giderek yaygınlaşan yapay zekâ uygulamalarının dinî bilgi üretimi ve paylaşımındaki rolünün daha iyi anlaşılmasına

¹⁹ Harun Pirim, "Yapay Zeka", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (Haziran 2006), 83.

²⁰ Yifan Yao vd., "A Survey on Large Language Model (LLM) Security and Privacy: The Good, the Bad, and the Ugly", *High-Confidence Computing* 4/2 (Haziran 2024), 100211.

²¹ Jin K. Kim vd., "Chatgpt and Large Language Model (LLM) Chatbots: The Current State of Acceptability and a Proposal for Guidelines on Utilization in Academic Medicine", *Journal of Pediatric Urology* 19/5 (Ekim 2023), 601.

²² Ahmet Yaman, "T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Yöntemi", *Diyanet Araştırma İlmî Dergi* 1/1 (Aralık 2019), 294.

²³ Mustafa Bülent Dadaş, "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25 (2015), 44.

²⁴ Kamil Coştu, "2012-2015 Yılları Arasında Din İşleri Yüksek Kurulu'na İntikal Eden Soruların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (Aralık 2017), 1077.

²⁵ Emine Kaya, "Türk Halk Dindarlığının Diyanet Medyasına Yansımaları", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 283.

katkı sağlamayı hedefleyen bu çalışmada; namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetleriyle ilgili fetvalara odaklanılmış ve bu araştırmanın temel amacından hareketle aşağıda yer alan sorulara cevap aranmıştır:

1. DİYK ve yapay zekâ uygulamalarının (ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot) ibadetlerle ilgili sorulara verdikleri cevapların genel özellikleri nelerdir?
2. Sorulara verilen cevapların ibadetler bazında karşılaştırılmasında öne çıkan hususlar nelerdir?
3. Yapay zekâ uygulamalarının verdiği cevaplar, DİYK’de yer alan cevaplarla hangi benzerlik ve farklılıkları göstermektedir?
4. Yapay zekâ uygulamalarının ibadetlerle ilgili sorulara verdiği cevaplarda ne gibi tutarsızlıklar ve sorunlar ortaya çıkmaktadır?

Bu araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler, teknolojik ilerlemelerin dinî alandaki yansımalarını kavramak ve gelecekte ortaya çıkabilecek muhtemel sorunları öngörmek açısından önem taşımaktadır. Özellikle yapay zekâ sistemlerinin dinî sorulara verdiği cevapların DİYK fetvaları ile karşılaştırmalı analizi, hem bu sistemlerin dinî bilgi üretme kapasitelerinin anlaşılması hem de dijital fetva mekanizmalarının güvenilirliğinin değerlendirilmesi açısından kritik veriler sunmaktadır.

1. Yöntem

Bu çalışmanın metodolojisinde nitel araştırma modeli benimsenmiş ve karşılaştırmalı içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizi, iletilerin açık, nesnel, ölçülebilir ve doğrulanabilir bir açıklamasını yapabilmek amacıyla kullanılmaktadır.²⁶ Toplanan verileri derinlemesine inceleyerek benzer verileri belirli kavramlar ve temalar altında bir araya getirme ve bunları okuyucunun anlayacağı şekilde düzenleme sürecini ifade eden içerik analizi dört aşamada gerçekleştirilmektedir.²⁷

- Verilerin Kodlanması: Eldeki verilerin incelenerek anlamlı bölümlere ayrılması,

²⁶ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006), 11.

²⁷ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 260-267.

- **Temaların Bulunması:** Belirlenen kodların incelenerek ortak yönlerinin tespit edilmesi ve birbiriyle ilişkili kodların uygun temalar altında toplanması,
- **Verilerin Düzenlenmesi:** Verilerin kod ve temalara göre organize edilmesi,
- **Bulguların Yorumlanması:** Düzenlenmiş verilerin detaylı bir şekilde incelenerek anlamlı sonuçlar çıkarılmasından oluşmaktadır.

1.1. Verilerin Toplanması

Veri toplama süreci iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada DİYK web sitesinden belirlenen kategorilerdeki fetvalar sistematik olarak derlenmiştir. Fetvaların seçiminde güncellik, sık karşılaşılan meseleler olması, farklı boyutları ele alması ve detaylı cevap içermesi kriterleri göz önünde bulundurulmuştur. İkinci aşamada ise seçilen fetvalardaki sorular birebir aynı ifadelerle yapay zekâ uygulamalarına (ChatGPT, Gemini ve Copilot) yöneltilmiştir. Her bir sorunun üç farklı yapay zekâ uygulamasına sorulması ve cevapların kaydedilmesi 23-26 Ekim 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Veri toplama sürecinde yapay zekâ uygulamalarının en güncel versiyonları kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde soruların aynı format ve üslupta sorulması, her uygulamada aynı sırayla soru sorulması, cevapların tam metinlerinin kaydedilmesi ve uygulamaların verdiği referansların not edilmesi hususlarına dikkat edilmiştir.

Veri toplama sürecinde birincil veri kaynağı olarak DİYK'nin resmî web sitesinde²⁸ yayınlanan fetvalar kullanılmıştır. Namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerine ilişkin sorular, yapay zekâ uygulamalarına da yöneltilerek cevaplardan oluşan içerik elde edilmiştir.

Tablo-1: DİYK Standart Fetva Sorularından Bu Araştırma Kapsamına Alınan Sorular

İbadetler	Soru No	Sorular
Namaz	N1	Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?
	N2	İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?

²⁸ DİB, "Fetvâ Usulü".

	N3	İmama uyan kimse nasıl niyet eder?
	N4	Namaz hangi hâllerde bozulabilir?
Oruç	O1	Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?
	O2	Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?
	O3	Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?
	O4	Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?
Zekât	Z1	Zekât kimlere verilmez?
	Z2	Fakir insanların yaşadığı bölgelerde “su kuyusu” açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?
	Z3	Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?
	Z4	Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?
Hac	H1	Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?
	H2	Kur’a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?
	H3	İhramsız olarak Mekke’ye girmenin hükmü nedir?
	H4	Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?
Kurban	K1	Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?
	K2	Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?
	K3	İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?
	K4	Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?

İnceleme kapsamına alınan sorular belirlenirken maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Her bir ibadete ait mevcut sorular arasından dörder soru seçilmiştir (Tablo-1). Böylece toplamda 20 soru ile DİYK ve yapay zekâ uygulamalarının sorulara verdiği 80 cevap araştırmanın veri setini oluşturmuştur.

1.2. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi sürecinde ise araştırmada toplanan veriler içerik analizinin gerektirdiği dört aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak verilerin kodlanması aşaması gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada hem DİYK fetvaları hem de yapay zekâ uygulamalarının

cevapları dikkatle okunmuş ve anlamlı bölümlere ayrılmıştır. İkinci aşama olan temaların bulunmasına yönelik olarak kodlanan veriler iki tema altında bir araya getirilmiştir. İlk temada fetva sorularına verilen cevaplar ibadetler özelinde kategorik bir şekilde kodlanarak karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. İkinci temada ise benzerlik ve farklılıklar; içerik, metodoloji, kullanılan dil ve üslup ile kaynak kullanımı kodları üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Temalar oluşturulurken içsel homojenlik (temaların kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturması) ve dışsal heterojenlik (temaların birbirinden belirgin şekilde farklılaşması)²⁹ ilkeleri gözetilmiştir. Belirlenen kod ve temalar çerçevesinde, DİYK'nin fetvaları ile yapay zekâ uygulamalarının cevapları düzenlenerek çok yönlü ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular ise hem araştırmanın amacı hem de belirlenen temalar dikkate alınarak raporlanmış ve yorumlanmıştır.

2. Bulgular

170 | db

Bu bölümde temel ibadetler hakkındaki sorulara DİYK ve üç farklı yapay zekâ uygulamasının verdiği cevapların analiz edilmesiyle elde edilen bulgular yer almaktadır. Cevapların içerik analizine geçmeden önce her bir uygulamanın cevap verirken kullandığı ortalama kelime sayısı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre Gemini ortalama 276 kelimeyle en kapsamlı ve detaylı cevapları verirken, bunu 219 kelimelik ortalama ile ChatGPT takip etmiştir. DİYK cevapları ortalama 79 kelime ile daha özlü bir yapı sergilerken Copilot'un cevapları ortalama 62 kelime ile en kısa cevaplar olarak kaydedilmiştir. Bu niceliksel farklılık, uygulamaların cevap verme yaklaşımlarındaki detaylandırmalara ilişkin ipuçları da vermektedir.

2.1. İbadetlerle İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

Bu başlıkta çalışma kapsamında yer alan namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerine ilişkin bulgular yer almaktadır. Bu bulgular hem DİYK tarafından verilen yanıtları hem de yapay zekâ uygulamalarının verdiği cevapları içermektedir. Cevapların fetva soruları ekseninde ayrı ayrı verilmesi karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

²⁹ Hüner Şencan, *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 535-536.

2.1.1. Namaz ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

N1- “Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?” sorusu DİYK tarafından üç boyutlu bir şekilde ele alınmıştır: Dövmenin cahiliye âdeti ve dinen yasak olduğu belirtilmiş, cilt üzerinde tabaka oluşturmeyen dövmelemlerin abdest ve gusle engel olmadığı açıklanmıştır. Deriyle suyun temasını engelleyen dövmelemlerin namaza engel olduğu belirtilirken, deriyle tabaka oluşturup da çıkarılması mümkün olmayan dövmelemlerin ise deri hükmünü alacağı ve namaza engel olmayacağı belirtilmiştir.³⁰ ChatGPT, dövme bulunan kişinin namazının geçerli olduğunu söylerken hem dövme yaptırmanın hükmüne hem de namazın geçerlilik şartlarına değinmiştir. Gemini, DİYK’yi referans göstererek oradaki açıklamalara doğrudan yer vermiştir. Ek olarak “Dövme yaptırmak İslam dininde caiz değildir. Hz. Peygamber, vücuda dövme yapmak, dişleri inceleterek seyrekletmek gibi amelîyeleri; yaratılışı değiştirmek, fıtratı bozmak kapsamında değerlendirmiş ve bunu yapanların yaptırılanların Allah’ın rahmetinden uzak olacağını bildirmiştir.” ifadeleriyle açıklamaları desteklemiştir. Açıklamaların sonunda ise detaylı bilgi için hem link vermiş hem de bir din alimine danışılmasını³¹ tavsiye etmiştir. Copilot ise “Dövme yaptırmak İslam’da mekruh (yani hoş karşılanmayan) bir davranış olarak kabul edilir. Ancak, dövmenin varlığı namazın kabul edilmesine doğrudan engel teşkil etmez.” açıklamasıyla diğer cevaplara benzer bir şekilde cevaplamış, ancak diğerleri kadar detaylı ve kapsamlı bilgi vermemiştir.

N2- “İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?” sorusuna DİYK, el-Fetâva'l-Hindiyye ve İbn Âbidîn'den referansla içten okumanın yeterli olduğunu, dil hareketinin gerekmediğini belirtmiştir.³² ChatGPT içten okuma veya dudak hareketinin yeterli olduğunu söylemiş, İşitme engelli bireylerin namaz kılmada kıraat (Kur'an okuma) ve tesbîhat (zikir ve dua) kavramlarını öne çıkararak işitme engelliler için kıraat ve tesbîhatın uygulanmasına dair kıraat ve tekbir, tesbîhat, niyet ve konsantrasyon

³⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

³¹ Daha detaylı bilgi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesini ziyaret edebilirsiniz: <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1033/bedeninde-dovme-bulunan-kisinin-namaz-gecerli-olur-mu>. Önemli Not: Bu konu hakkında kesin bir karar vermek için bir din alimine danışmanız faydalı olacaktır.

³² Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

olmak üzere üç önemli noktaya değinmiştir. Ayrıca İslam'ın, her bireyin özel durumunu gözeterek ibadetlerde kolaylık sağladığını, samimiyetle yapılan ibadetlerin kabul edildiğini belirtmiştir. Gemini işitme engellilerin namazlarında en önemli noktanın, samimiyetle Allah'a yönelmeleri olduğunu, kısıtlılıkları sebebiyle kıraat ve tesbîhatı diğer Müslümanlar gibi yapamamalarının, ibadetlerinin kabulüne engel olmadığını belirtmiştir. Kıraat ve tesbîhatı nasıl yapacakları konusunda da İslam alimlerinin farklı görüşleri olduğunu belirterek içtenlikle yapma, dil hareketlerini yapma ve niyet etme alt başlıkları üzerinden kabul gören görüşlere yer vermiştir. Açıklamaların sonunda ise yine DİYK görüşüyle birlikte linkini vermiştir.³³ Copilot içten veya dudak hareketiyle okumanın yeterli olduğunu belirtmiştir.

N3- İmama uyan kimsenin nasıl niyet edeceği konusunda DİYK niyetin namazın şartlarından biri olduğunu vurgulayan bir girişle açıklamalara başlamıştır. Hangi namazın kılınacağını (farz, vacip veya nâfile), namazın vaktinin ve namazın tek başına mı yoksa imama uyararak mı ifa edileceğinin niyetle belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Kalben niyet etmek gerekliliğine vurgu yaparken “uydum hazır olan imama” ifadesinin dille söylenmesini tavsiye etmiştir.³⁴ ChatGPT de namazın şartı olarak belirttiği niyeti, DİYK cevabını biraz daha detaylandırarak niyet ifadelerini pratiğe yönelik olarak da örneklendirmiştir. Bu örneklendirmelerde “Hangi Namazı Kılacağını Belirleme”, “İmama Uymaya Niyet Etme”, “Dil ile İfade Etme” başlıkları üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Gemini “İmamın arkasında farz namaz kılmaya niyet ettim” ifadesine yer vererek tek bir niyetle özetlenebileceğini ifade etmiş, “İbadetin Kabulü”, “Kalbin Hazırlığı”, “Her Rek'ata Ayrı Niyet Gerekmez”, “Niyetin Kalpte Geçmesi Yeterlidir” ve “Niyetin Zamanı” alt başlıkları üzerinden detaylandırmalara yer vermiştir. Copilot kısa ve öz bir şekilde “Allah rızası için, imamla birlikte bu namazı kılmaya niyet ettim” niyet ifadesini aktarmış, niyetin dile getirilmesinin şart olmayıp kalpten geçirilmesinin yeterli olduğunu vurgulamıştır.

³³ İşitme engellilerin namaz kılmalarıyla ilgili daha detaylı bilgi almak için bir din alimine danışmanız faydalı olacaktır. İlgili Kaynak: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyenet.gov.tr/Cevap-Ara/148/isitme-engelliler-namaz-kilarken-kiraat-ve-tesbihati-nasil-yaparlar>)

³⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İmama uyan kimse nasıl niyet eder?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

N4- “Namaz hangi hâllerde bozulabilir?” sorusuna verilen cevaplarda çekici bir fark ortaya çıkmıştır. DİYK soruyu “namazın bozulmasına ruhsat verilen durumlar” bağlamında ele alıp can tehlikesi durumunda namazın bozulmasının vacip olduğunu belirtirken,³⁵ yapay zekâ uygulamalarının tamamı “namazı bozan haller” olarak yorumlamışlardır. ChatGPT; abdestin bozulması, kibleye dönük olmama, namaz sırasında konuşmak, gülmek, yemek veya içmek, el kol hareketleri yapmak, bir farzın eksik yapılması, giyimde açılma gibi hususlar üzerinden namazı bozan durumları açıklamıştır. Gemini, ChatGPT’nin açıklamalarına ek olarak ağlamanın ve namazla ilgili olmayan şeyleri düşünmenin de namazı bozacağını ifade etmiştir. Copilot ise; abdestin bozulması, namaz esnasında konuşulması, gülünmesi, kible yönünün bilinçli olarak değiştirilmesi ve namazla alakasız hareketler yapılmasını sıralamıştır.

2.1.2. Oruç ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

O1- “Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?” sorusuna DİYK, el-Bedâi’den referansla “Müslüman, akıllı ve ergenlik çağına ulaşmış olma” şartlarını belirtmiş, çocukların alıştırılmasını hadisle açıklamıştır.³⁶ ChatGPT Müslüman olmak, akıl sahibi olmak, ergenlik çağına erişmiş olmak, hastalık veya yaşlılık gibi oruç tutmaya engel bir durumu bulunmamak ve mukim olmak üzere beş başlıkta şartları açıklamış ancak referans vermemiştir. Gemini temel şartlar ve ek şartlar ayrımıyla muafiyetleri detaylandırmış, “Oruç neden tutulur?”, “Orucun farzları nelerdir?”, “Orucun sünnetleri nelerdir?” sorularına cevap vermiş ve sonunda açıklamalarını özetlerken bir din alimine danışılmasını tavsiye etmiştir. Temel şartlarda Müslüman olmak, akıllı olmak, ergenlik çağına ulaşmış olmakla ilgili bilgiler yer alırken; ek şartlarda sağlığın oruç tutmaya elverişli olması ile seferi olmama üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Copilot ise yükümlülük şartlarını Müslüman olmak, akıllı ve ergenlik çağında olmak, Ramazan ayında bulunmak, sağlıklı olmak, mukim olmak ve kadınlar için adet ya da lohusa döneminde olmamak olarak listelemiştir.

O2- Cuma günleri oruç tutmanın hükmü konusunda; DİYK sadece cuma günü nâfile oruç tutulmasının tenzîhen mekruh oldu-

³⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Namaz hangi hâllerde bozulabilir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

³⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

ğunu, kazaya kalan farz veya adak gibi vacip bir oruç tutmakta sakınca olmadığını belirtmiştir. Cuma günü nâfile oruç tutmak isteyenler için ise bir gün öncesinde veya sonrasında da oruç tutulması şartı hadis referansı ile desteklenmiştir.³⁷ ChatGPT cuma günü tek başına oruç tutmanın, İslam'da mekruh olduğunu belirtmiş, konuyu "Cuma Günü Oruç Tutmanın Detayları" başlığı altında incelemiş, alt başlıklarla sistematize etmiştir. Alt başlıklarda tek başına cuma günü oruç tutmanın mekruh olması ile cuma gününün perşembe veya cumartesi ile birleştirilerek iki gün tutulması üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Gemini de DİYK gibi tenzihen mekruh hükmünü belirtmiş, neden mekruh olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. Cuma gününde oruç tutmanın istisnalarına (kaza orucu ve adak orucu) yer verdikten sonra Cuma gününün önemine dair açıklamalar yapmıştır. Ayrıca DİB'in kullandığı hadisi referans göstererek DİYK'nin fetvasının linkini vermiştir.³⁸ Copilot ise DİB'in verdiği hadisi kullanmış ancak sadece temel bilgileri aktarmakla yetinmiştir.

174 | db

O3- "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?" sorusuna cevap olarak DİYK, "bulunulan yere göre iftar yapılması" temel ilkesini verip, uçak içi anonsların dikkate alınmasını aksi takdirde uçağın konumunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kıtalararası uçuşlar için anormal sürelerle karşın orucun kazaya bırakılabileceğini bildirmiştir.³⁹ ChatGPT de uçağın konumunun esas alınması gerektiğini belirtip; güneşin batışını gözlemlemeyi, uçak içi iftar anonslarını, uçuş istikametine göre iftar vaktini, güneşin battığını görememe durumunu dikkat edilmesi gereken detaylar olarak belirtmiştir. Gemini bulunulan yerin yerel saatine göre iftarın yapılabileceğini belirtip DİYK'yi referans almış, konuyu soru-cevap şeklinde derinleştirmiştir. Sonuç kısmında yine bir din alimine danışılmasını önermiştir. Copilot ise kısaca yaptığı açıklamada bulunulan yerin vaktine göre iftar yapılabileceğini belirterek güneşin batışının gözlemlenmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.

³⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?", (Erişim 7 Aralık 2024).

³⁸ ...Daha detaylı bilgi için şu kaynağa bakabilirsiniz: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyenet.gov.tr/Cevap-Ara/477/cuma-gunleri-oruc-tutmanin-hukmu-nedir>)

³⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?", (Erişim 7 Aralık 2024).

O4- “Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?” sorusuna DİYK, Merâkî'l-felâh referansı ile “yaşlı, hasta, zayıf ise hatırlatılmaz, değilse hatırlatılır” ayrımını yapmıştır.⁴⁰ ChatGPT “Bir kimse unutarak yerse veya içerse, orucunu tamamla-sın. Çünkü onu Allah yedirmiş ve içirmiştir.” hadisi temelinde ko-nuyu ele almış, orucun geçerliliğine ve hatırlatmanın sevabına iliş-kin bilgilendirme yapmıştır. Gemini ise kişinin durumu ve yenilen miktar üzerinden değerlendirmiştir. Unutarak yiyen kişinin yaşlı, hasta, zayıf olması veya yenilen miktarın az olması durumunda hatırlatmamak gerektiğini; kişinin genç ve sağlıklı olması veya yeni-len miktarın çok olması durumunda hatırlatılması gerektiğini ifade etmiştir. ChatGPT ile aynı hadise dayanarak açıklamalar yapmış ve bir din alimine danışılmasını önermiştir. Copilot özellikle “Yaşlı, hasta veya zayıf kişilere hatırlatmamak daha uygun olabilir” şeklin-de duruma özel bir değerlendirme yapmış, ancak fikhî dayanak göstermemiştir.

2.1.3. Zekât ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

Z1- “Zekât kimlere verilmez?” sorusuna DİYK ana-baba ve bü-yük ebeveynler, çocuklar ve torunlar, eş, Müslüman olmayanlar, zenginler, babası zengin olan ergen olmamış çocuklar diye açıkça sıralayarak net bir çerçeve çizmiştir.⁴¹ ChatGPT bu soruyu yedi grup üzerinden cevaplamış, her grup için detaylı gerekçelerle açıklama yapmıştır. Bu gruplar; üst soy, alt soy, eşler, zenginler, gayrimüs-limler, Haşim oğulları ve Muttalib oğulları ile zekât toplayıcı dışın-daki kamu görevlileri olarak listelenmiştir. DİYK’de zikredilmeyen Haşim Oğulları ve Muttalib Oğulları ile zekât toplayıcıları dışındaki kamu görevlilerine ChatGPT’de yer verilmiştir. Sonrasında ise Tev-be Suresi’nin 60. ayetine atıf yaparak zekât verilebilecek kimseler belirtilmiştir. Gemini ise zenginlere, gayri müslimlere, birinci dere-ce akrabalara zekât verilemeyeceğini gerekçelendirerek açıklamış-tır. Zekâtın amacının, fakir ve muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşı-lamak olduğunu belirttikten sonra yine DİYK’ye yönlendirme yap-mıştır.⁴² Copilot ise sadece “usul ve fûruu” kavramlarından ha-reketle “Zekâtın aile içerisinde yukarı doğru (anne-baba) ve aşağı doğru (çocuklar) hiyerarşiye verilmesi caiz değildir. Ayrıca, zekât

db | 175

⁴⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴¹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Zekât kimlere verilmez?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴² Zekât hakkında daha detaylı bilgi almak için şu kaynağa bakabilirsiniz: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/432/zekat-kimlere-verilmez>)

Müslümanlar arasında paylaşılmalı, ancak gayrimüslimlere verilmemelidir.” ifadeleriyle kısa bir şekilde belirtmiştir.

Z2-”Fakir insanların yaşadığı bölgelerde “su kuyusu” açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?” sorusuna DİYK “Zekâtın, Kur’ân-ı Kerîm’de belirlenen yerler dışında herhangi bir yere verilmesi caiz değildir” diyerek kesin bir hüküm vermiş, bunu temlik kavramı üzerinden açıklamıştır.⁴³ ChatGPT de bu yaklaşımı benimseyerek “su kuyusu gibi projelerden fakirler faydalansa da, mülkiyet devri doğrudan bir kişiye yapılmadığı için bu tür bağışlar zekât yerine geçmez” şeklindeki açıklamasını gerekçelendirmiştir. Ayrıca toplumsal hizmetlerle ve zekât ayırımına dikkat çekmiştir. Gemini ise konuyu, “Zekât yerine geçmez diyenler” ve “Zekât yerine geçebilir diyenler” şeklinde iki farklı görüşü sunmuştur. Bu hususta dikkat edilmesi gereken noktaları; zekâtın farziyeti, amacı, zekât verilme şartları ve alim görüşü çerçevesinde açıklamıştır. Zekâtın farziyeti hususunda zekât ibadeti yerine başka bir şey getirilemeyeceği gerekçesiyle su kuyusu açmanın zekât yerine geçmeyeceği görüşünü desteklerken; zekâtın temel amacının, fakir ve muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak olmasından hareketle su kuyusu açmak gibi projelerin zekât yerine geçebileceğine işaret edilmiştir. Copilot ise DİYK, ChatGPT ve Gemini’nin aksine zekât yerine geçebileceğini belirten “Su kuyusu gibi projeler, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu için, bu tür bağışlar zekât olarak kabul edilir.” şeklinde kısa bir cevap vermiştir.

Z3- “Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?” sorusuna DİYK, önce Hanefi mezhebinin görüşü doğrultusunda ziynet eşyalarının zekâta tabi olduğunu, sonrasında Şafii mezhebinin bu konudaki farklı görüşünü aktarmıştır.⁴⁴ ChatGPT konuyu “Ziynet Eşyasında Zekâtın Şartları” başlığı altında malın nisap miktarına ulaşması, bir yıl süreyle nisap miktarında kalması ve kullanım amaçlı olması durumlarını açıklamış, mezhep farklılıklarına değinmiştir. Gemini Hanefi mezhebinde verilmesi gerektiğini, Şafii mezhebinde ise gerekmediğini belirttikten sonra farklı görüşlerin nedenini ziynetin statüsü ve kadının sosyal konumu üzerinden ele almıştır. Cevabın sonuna “DİB resmi internet sitesinden de bu ko-

⁴³ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Fakir insanların yaşadığı bölgelerde ‘su kuyusu’ açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

nuda daha fazla bilgi alabilirsiniz” ifadesine yer verilmektedir. Copilot ise “Eğer ziynet eşyaları nisap miktarına ulaşıyorsa (yaklaşık 85gram altın veya değeri kadar diğer ziynet eşyası) ve üzerinden bir yıl geçmişse, bu durumda zekât vermeleri gerekir.” şeklinde genel bir ifadeyle ziynet eşyalarının da zekâta tabi olduğunu belirtmiştir.

Z4- “Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?” sorusuna verilen cevaplar arasında ciddi tutarsızlıklar görülmüştür. DİYK “kendilerine mülk olarak teslim edilmek üzere, zekât parası ile barınma yerleri yapılması caizdir” şeklinde şartlı bir cevaz verirken,⁴⁵ ChatGPT bu cevabın tam aksine zekâtın geçerli olabilmesinde, zekât verilen malın doğrudan ihtiyaç sahibi kişilerin mülkiyetine geçmesi gerekliliğine vurgu yaparak caiz olmadığını savunmuş, su kuyusu hakkındaki sorunun (Z2) cevabında yer alan gerekçelere benzer şekilde açıklamalara yer vermiştir. Zekâtın geçerli olabilmesi için, zekât verilen malın doğrudan ihtiyaç sahibi kişilerin mülkiyetine geçmesi gerektiğine dikkat çeken ChatGPT çadır, konteyner veya konut gibi barınma yerlerinin, bireylerin doğrudan mülkiyetine devredilmeden geçici bir barınma sağlamasından dolayı zekâtle yapılmasının uygun sayılmadığını belirtmiştir. Gemini önce “bu isteğinize yanıt verebilecek beceriye sahip değilim” diyerek soruya cevap verememiş, sorunun tekrarlanması halinde DİYK kaynaklarını referans alarak “Evet, afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri yapılması caizdir.” diyerek tutarsız bir yaklaşım sergilemiştir. Copilot da DİYK’ye benzer şekilde “Evet, afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri yapmak caizdir. Zekâtın temel amacı ihtiyaç sahiplerine yardım etmektir ve barınma ihtiyacı, temel yaşam gereksinimlerinden biridir.” cevabıyla caiz olduğunu kısaca belirtmiş ancak detaylı bir gerekçelendirme yapmamıştır.

2.1.4. Hac ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

H1- “Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?” sorusuna DİYK, net bir yaklaşımla “paranın aslı helal olduğu için hacca gidilebilir” cevabını vermiş, faiz gelirlerinin hayır kurumlarına verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶ ChatGPT farklı görüşler

⁴⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

olduğunu belirterek konuyu sistemli biçimde üç başlıkta ele almıştır. Bankada vadeli hesapta bekletilen paranın sadece anaparası ile hac yapmanın caiz kabul edildiğini, faiz yoluyla elde edilen gelirle hac yapmanın caiz olmadığını ve faiz kazancı bulunan vadeli hesaptan paranın çekilip bu kazancın ayrılması sonucunda kalan anaparanın kullanılabilceğini belirtmiştir. Gemini sistematik bir yaklaşımla farklı görüşleri sunup DİYK'nin yaklaşımını desteklemiştir. Hac yapılabilir diyen görüşe göre, vadeli hesaptaki paranın aslı helal olduğu için bu para ile hacca gidilebileceğini açıklarken, faiz gelirlerinin sevap beklemeksizin fakirlere veya hayır kurumlarına dağıtılmasını ve tövbe edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Hac yapılamaz diyen görüşü ise faiz haram olduğu için faizli bir hesaptaki para ile ibadet etmenin de caiz olmaması ile temellendirmiştir. Copilot ise "Bankada vadeli hesapta bekletilen para, hâlâ sizin mülkiyetinizde olduğu ve geri çekilebilir olduğu için, bu parayla hac yapılabilir. Ancak, bu paranın faizi ile hac yapmak caiz değildir." şeklinde anaparayla yapılabileceğini, faizle yapılamayacağını kısaca belirtmiştir.

178| db

H2- "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?" sorusuna DİYK, fikhî ölçülerde şeklen geçerli olsa da yalan beyan içeren meslek vizelerinin caiz olmadığını, ancak gerçek meslek sahiplerinin (şoför/kasap) mesleklerini icra ederken hac yapabileceklerini belirtmiştir.⁴⁷ ChatGPT adalet ve hakkaniyet perspektifinden durumu ele almıştır. Kur'a sistemi dışında hacca gitmek için farklı yöntemlere başvurmanın, İslam açısından uygun olmadığını ve hac kotasının sınırlı olması nedeniyle her Müslümanın hacca gitme arzusunu karşılamada adil bir yol uygulanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Kur'a dışındaki yöntemlerle hacca gitmeye çalışmanın neden caiz görülmediğini ise adil sıra, hakkaniyet, fırsat eşitliği ve İslam'da hakkın gözetilmesi başlıkları altında açıklamıştır. Ayrıca kur'a sistemini aşmanın, diğer hacı adaylarının hakkına saygısızlık anlamına gelebileceğinden, caiz görülmediğini de vurgulamıştır. Gemini kur'a sistemi dışında hacca gitmek için farklı yöntemlere başvurmanın, İslam dininin temel ilkeleriyle çeliştiğini vurgulayarak hac ibadetini yerine getirmek isteyen herkesin kur'a sistemine saygı göstermesi ve adaletli bir şekilde sırasını beklemesi gerektiğini belirtmektedir. Kur'a sistemine başvuru sürecinde sabırlı olmayı, Allah'a tevekkül etmeyi ve diğer

⁴⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu: (DİYK), "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?", (Erişim 7 Aralık 2024).

ibadetlere yönelmeyi önermiştir. Copilot ise adalet vurgusuyla konuyu ele almış ve kur'a sistemi dışında hacca gitmek için araya adam koymanın, yolsuzluk veya rüşvet gibi yöntemlere başvurmanın caiz olmadığını; bu tür yöntemlerin hem adaletsiz hem de etik dışı olduğunu belirtmiştir.

H3- İhramsız Mekke'ye girmenin hükmü konusunda DİYK mezhep yaklaşımlarını açıklamıştır: Hanefilerde mutlak gereklilik, Şafii-lerde hac/umre niyetine bağlı gereklilik belirtilmiştir. İhramsız geçen kişiye, hac menâsikine başlanmamışsa ve geri dönüp mîkâtтан ihramlı girerse ceza gerekmediği belirtilmiştir.⁴⁸ ChatGPT ihramsız olarak Mekke'ye girmenin, hac veya umre niyeti taşımayıp ticaret, ziyaret veya eğitim gibi başka nedenlerle giden kişiler için caiz olduğunu belirtirken, hac veya umre yapmak amacıyla Mekke'ye gidenlerin ihrama girmelerinin zorunluluğuna vurgu yapmıştır. İhramsız girişin kefareti olarak bir kurban kesilmesi gerektiğini belirtmiş, bu cezanın mîkât sınırının ihramsız geçilmesinin karşılığı olduğunu ifade etmiştir. Gemini ise ihramsız olarak Mekke'ye girmenin, İslam dininde kesinlikle yasak olduğuna dikkat çekmiştir. Hac veya umre ibadetine niyet eden her Müslümanın, mîkât sınırında ihrama girmesiyle hem Harem-i Şerîfe saygı gösterdiğini hem de hac ibadetinin şartlarından birini yerine getirdiğini belirtmiştir. İhramsız girilen hac veya umre ibadeti geçerli olmayabileceğine dikkat çeken Gemini ihramın, tüm hacıların aynı kıyafetleri giymesiyle dünya malı ve makam farklarının ortadan kaldırıldığını açıklamıştır. Açıklamalarının sonunda ise yine DİYK kaynaklarına yönlendirmiştir. Copilot da diğer cevaplarla benzer biçimde kısaca hac/umre amacıyla Mekke'ye ihramsız girilemeyeceğini belirtmiştir. İhramsız olarak hac veya umre yapmaya çalışmanın, bu ibadetlerin geçersiz olmasına neden olabileceğini ve cezai yaptırımlar gerektirdiğini belirten Copilot bu yaptırımlara ilişkin bir bilgi sunmamıştır.

H4- “Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?” sorusuna DİYK, hac borcunun düşeceğini kesin bir dille belirtip detaylı cevap vermiştir. Kişinin yaptığı görev karşılığında ücret almasının haccın geçerli olmasına engel olmadığını belirtir; eğer kendisine hac daha önceden farz olduysa farz olan haccı eda etmiş olacağı, farz olmamışsa haccın farz olması için şart olan “yol (imkân) bulma” şartının gerçekleşmesi sonucu farz haccının eda

⁴⁸ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İhramsız olarak Mekke'ye girmenin hükmü nedir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

etmiş olacağını belirtmiştir.⁴⁹ ChatGPT bu görüşün aksine, kişisel imkanlarla gitme gerekliliğini vurgulayarak borcun düşmeyeceğini savunmuştur. Görevli olarak giden kişinin hac yolculuğunun maliyetini kendisinin karşılamamasından dolayı hac ibadeti yükümlülüğünün yerine getirilmediğine dikkat çekmiştir. Hizmet amacı taşıyan ve mali sorumluluğun şahsa ait olmadığı bu durumlarda hac yükümlülüğünün karşılanmadığını belirten ChatGPT, görevli kişinin hac ibadetinin şartlarını ve rükünlerini yerine getirmesiyle nâfile hac sevabı kazanacağını vurgulamıştır. Hacca görevli olarak gitmiş olan kişinin, maddi imkânı olduğunda, farz olan hac yükümlülüğünü yerine getirmek için tekrar hacca gitmesi gerektiğine de dikkat çekmiştir. Gemini ve Copilot DİYK'nin görüşünü benimseyerek borcun düşeceğini belirtmiştir. Gemini ister zengin ister fakir olsun, görevli olarak hacca giden kişinin yaptığı hac ile kendi adına farz olan hac görevinin yerine getirilmiş olduğunu belirtmiştir. “Neden Hac Borcu Düşer?” sorusunu alt başlık olarak belirlemiş, cevap olarak da kişiye daha önce hac farz olmamışsa, görevli olarak gitmesiyle hac farzının şartlarından biri olan “yolun bulunması” şartının gerçekleşmiş olduğunu ve farz haccını eda ettiğini belirtmiştir. Ancak DİYK'nin cevabında da yer alan bu şartı öne sürerken herhangi bir referans göstermemiştir. Copilot ise hacca görevli olarak giden kişinin hac borcunun düşeceğini belirtmiş ancak, hac ibadeti sırasında görevi engelleyecek bir durum olmadığından emin olunması gerektiğine vurgu yapmıştır.

2.1.5. Kurban ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

K1- “Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?” sorusunu DİYK iki boyutta ele alarak Zilhicce'nin ilk 9 günü oruç tutmanın müstehaplığı ile kurban etinden yemek için beklemenin durumuna vurgu yapmıştır. Hadis kaynaklarını referans göstermiştir.⁵⁰ ChatGPT konuyu sünnet perspektifinden ele alarak Hz. Peygamber'in uygulamasını temel almış, Tirmizi hadisini referans göstermiş, uygulamanın sembolik değerini açıklamış ve pratik tavsiyelerde bulunmuştur. Uygulamaya yönelik olan bu pratik tavsiyelerde; bu sünnetin, kurban kesen kişiler için bir tavsiye olduğu, kurban kesmeyecek olanlar için geçerli olmadığı belirtilmiştir. Gemini ise net bir delil olmadığını vurgula-

⁴⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁵⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

dıktan sonra müstehap olduğunu belirterek DİB kaynaklarını referans almıştır. Konuyla ilgili açıklamalarda ise; Hz. Peygamber'in Zilhicce ayının ilk dokuz gününü oruçla geçirdiğinden ve Kurban Bayramı'nda oruç tutulamayacağından bahsetmiştir. Sonuçta kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî bir zorunluluk olmayıp kurban kesmeden önce yemek yemenin günah sayılmadığı belirtilmiştir. Copilot ise kısa ve net bir cevapla sünnet olduğunu, Peygamber Efendimiz'in kurbanını kesmeden önce bir şey yemeyip kurbanın etinden ilk lokmayı yemek istediğini belirtmiştir.

K2- "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?" sorusuna DİYK belirli şartlarla caiz görüldüğünü belirtmiştir. Bu şartlar; eksik veya fazla olmamak, aynı cinsten olmak ve ihtiyaç zamanı geri almak üzere olarak belirtilmiştir.⁵¹ ChatGPT kesinlikle caiz görülmediğini gerekçelerle açıklamıştır. Bu gerekçeler; kurban eti mülkiyetinin devri sorunu, kurbanın ruhuna aykırılık, ibadet amacından sapma olarak sıralanmış ve alternatif çözümler önerilmiştir. Bu öneriler; kurban etlerinin fazla olduğu veya saklama koşullarının elverişsiz olduğu durumlarda, daha hızlı dağıtım yapılması veya soğuk hava depolarında korunması ile ihtiyaç sahiplerine ulaşmasını sağlamak için başka organizasyonlarla iş birliği yapılması olarak detaylandırılmıştır. Ancak kasaba verme yoluna gitmenin, caiz görülmediği belirtilmiştir. Gemini DİYK görüşünü benimsemiş, geniş bir perspektifle uygulamanın gerekçelerini açıklamıştır. Bu açıklamalarda eti misli ile geri almaya dikkat çeken Gemini etlerin kasaplara verilmesi durumunda, verilen etin hem miktarı hem de cinsi açısından aynı olması gerektiğini vurgulamıştır. Copilot da ChatGPT gibi kesinlikle uygun görülmediğini ve kurban etinin amacına uygun olarak dağıtılması gerektiğini ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasının esas olduğunu kısaca açıklamıştır.

K3-İhmal sebebiyle kurban kesmeme konusunda DİYK net bir çözüm önerisiyle kurban bedeli kadar sadaka verilmesi ve tövbe, istiğfar edilmesini Hanefî kaynaklarını referans göstererek tavsiye etmiştir.⁵² ChatGPT ise kurban ibadetinin mali durumu yerinde olan

⁵¹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?", (Erişim 7 Aralık 2024).

⁵² Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?", (Erişim 7 Aralık 2024).

Müslümanlar için vacip veya sünnet-i müekkede olarak kabul edildiğini vurgulayarak, ihmal edildiğinde bazı adımlar atmak gerektiğine değinmiştir. Bu adımlar; tövbe ve pişmanlık, mali telafi ve gelecek yıl için önlem olarak açıklanmıştır. Gemini DİYK'nin görüşünü genişleterek aktarmış, Hanefi mezhebine atıf yapmıştır. İhmal nedeniyle kurban kesmeyen kişinin, bir kurban bedeli kadar para vererek fakirlere yardım etmesi ve tövbe etmesi gerektiğini belirtmiştir. Copilot ise tövbe ve telafi ile sadaka verme önerisiyle kısaca cevaplamıştır. Ayrıca, kişinin kesmediği kurbanın parasını fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadaka olarak dağıtabileceğini önererek, ihmalin tafisi için bunun önemli bir adım olabileceğini vurgulamıştır.

K4-Gebe hayvanın kurban edilmesi konusunu DİYK uygun görmemekle birlikte kesilmesi durumunda kabulünü geçerli saymıştır. Kurban edilmek üzere belirlenen gebe bir hayvanın kurban edilmeden yavrusunu doğurması durumunda yavrunun kendisi ya da değerinin fakirlere sadaka olarak verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca kurbanlık olarak belirlenen hayvanın kesilmeden önce gebe olduğu anlaşılırsa bu hayvanın kurban edilmeyip yerine aynı değerde başka bir hayvanın kesilmesinin daha uygun olacağı da ifade edilmiştir.⁵³ ChatGPT mekruh olarak nitelendirmiş, hayvanın yavrusuna zarar verilmemesini ve hayvanın kurbanlık açısından ideal nitelikleri taşımasının tavsiye edilmesini gerekçeleriyle açıklamıştır. Doğum durumunda ise sadaka olarak verilmesini veya büyütüp kurban edilmesini önermiştir. Gemini kesinlikle caiz olmadığını söylemiş, yavrunun ve annenin sağlık durumlarına ilişkin farklı durumları değerlendirmiştir. Eğer yavru sağlıklıysa, anne hayvanın kurban edilmesi yerine kurbanlık olma şartlarını taşıması halinde yavrunun kurban edilebileceğini belirtmiştir. Eğer yavru sağlıklı değilse veya çok zayıfsa, kurban olarak kabul edilmeyeceğini ve bu durumda, anne hayvanın da kurban edilemeyeceğini ifade etmiştir. Böyle bir durumda, aynı değerde başka bir hayvan alıp kurban etmek gerektiğini belirtmiştir. Anne hayvanın doğum sonrası sağlığı bozulmuşsa veya zayıflamışsa da kurban edilemeyeceğini söylemiştir. Copilot ise gebe hayvanın kurban edilmesinin, yavrusunun hayatını tehlikeye atmamak ve hayvana gereksiz bir acı çektirmemek adına uygun görülmediğini belirtmiştir. Kurbanlık hayvanın doğum yapması

⁵³ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?", (Erişim 7 Aralık 2024).

durumunda ise yavru da sağlıklı ve yaşama şansı varsa kesilmeyip bakılması ve büyütülmesi gerektiğini belirtmiştir. Kurban ibadetinin, hayvana zarar vermeden ve en insancıl şekilde yapılması gerektiğine de değinmiştir.

2.2. Benzerlik ve Farklılıklara İlişkin Bulgular

Bu bölümde araştırma verilerinin analizinde belirlenen ikinci tema doğrultusunda yapılan kodlamalara ilişkin bulgular yer almaktadır. Bu bulgular içerikte, metodolojide, dil ve üslupta, kaynak kullanımındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinden ele alınmıştır.

2.2.1. İçeriklerde Benzerlikler ve Farklılıklar

Uygulamalar arası içerik benzerlikleri incelendiğinde (Tablo-2) öncelikle namaz konularındaki yaklaşımlarda önemli paralellikler göze çarpmaktadır. Dövme ve namaz ilişkisinde tüm uygulamalar, namazın geçerliliği üzerinde durmuş, özellikle deri üzerinde tabaka oluşturan ve oluşturmeyen dövmeler arasındaki ayrıma dikkat çekilmiştir. İşitme engellilerin namazı konusunda içten okuma yeterliliği hususunda görüş birliği sergilenirken DİYK'nin referans gösterdiği el-Fetâva'l-Hindiyye kaynaklı yaklaşım, yapay zekâ uygulamalarında da benimsenmiştir. İmama uyma ve niyet meselesinde uygulamalar, pratiğe yönelik çözüm önerileri sunma noktasında benzer yaklaşımlar sergilemiştir.

Tablo-2: DİYK Cevapları ile Yapay Zekâ Uygulamalarının Cevaplarındaki Benzerlik Durumu

Soru	ChatGPT	Gemini	Copilot
N1	Benzer	Benzer	Benzer
N2	Benzer	Benzer	Benzer
N3	Benzer	Benzer	Benzer
N4	Farklı	Farklı	Farklı
O1	Benzer	Benzer	Benzer
O2	Benzer	Benzer	Benzer
O3	Benzer	Benzer	Benzer
O4	Kısmen Farklı	Kısmen Farklı	Benzer
Z1	Benzer	Benzer	Benzer
Z2	Farklı	Kısmen Farklı	Benzer
Z3	Benzer	Benzer	Benzer
Z4	Farklı	Benzer	Benzer

H1	Kısmen Farklı	Benzer	Benzer
H2	Benzer	Benzer	Benzer
H3	Benzer	Kısmen Farklı	Benzer
H4	Farklı	Benzer	Benzer
K1	Benzer	Benzer	Benzer
K2	Farklı	Benzer	Farklı
K3	Kısmen Farklı	Benzer	Benzer
K4	Kısmen Farklı	Farklı	Farklı

Oruç ile ilgili fetvalarda uygulamalar arasındaki benzerlikler daha belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Oruç tutma yükümlülüğünde Müslüman, akıllı ve ergenlik çağına ulaşmış olma gibi temel şartlar konusunda fikir birliği gözlemlenirken, unutarak yeme meselesinde hadis merkezli bir yaklaşım benimsenmiştir. Özellikle DİYYK ve Gemini'nin hadis referanslarını kullanma biçimleri benzerlik göstermektedir. Zekât konusundaki fetvalarda, uygulamaların tamamı, zekâtın kimlere verilmeyeceği konusunda temel grupları benzer şekilde sıralamış, usul ve furuu etrafında şekillenen yakınlık ilişkilerini vurgulamıştır. Kadınların ziynet eşyalarının zekâtı meselesinde mezhep farklılıklarına değinilmesi, uygulamalar arasındaki metodolojik benzerlikleri de ortaya koymaktadır. Hac konusundaki fetvalarda, vadeli hesap parasıyla hac yapılabilmesi konusunda uygulamalar, anaparanın kullanılabilmesi noktasında hemfikir olmuşlardır. Kur'a sistemi dışında hacca gitmenin sakıncaları konusunda benzer yaklaşımlar sergileyen uygulamalar, özellikle adalet ve hakkaniyet vurgusu yapmışlardır. İhramlı girişlerde amaç bazlı ayırım yapma eğilimi tüm uygulamalarda gözlemlenmiş, hac/umre niyetiyle gelenler için ihramın zorunluluğu vurgulanmıştır. Uygulamalar, kurban kesilmeden önce bir şey yememek konusunda sünnet vurgusunu öne çıkarırken, kurban kesiminin ihmali durumunda tövbe ve telafi önerilerinde de benzer yaklaşımlar sergilemişlerdir. Özellikle DİYYK ve Gemini'nin mezhep görüşlerini aktarma biçimlerinde paralellik görülmektedir.

İbadetlerle ilgili fetvalarda uygulamalar arasındaki içerik farklılıkları incelendiğinde, özellikle temel yaklaşım ve hüküm verme noktasında dikkat çekici ayrışmalar gözlemlenmektedir. Öncelikle namazın bozulması konusunda DİYYK ile yapay zekâ uygulamaları arasında soruyu anlama ve yorumlama bakımından temel bir farklılık ortaya çıkmıştır. DİYYK soruyu “hangi hallerde namazın bozulma-

sına müsaade edilir?” bağlamında değerlendirirken, uygulamaların tamamı soruyu “namazı bozan haller nelerdir?” şeklinde yorumlayarak farklı bir bağlamda cevaplar üretmişlerdir. Bu durum, yapay zekâ uygulamalarının soru bağlamını doğru değerlendirme konusundaki sınırlılıklarını göstermektedir. Zekât konusunda özellikle iki meselede önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Su kuyusu projelerine zekât verme konusunda DİYK ve ChatGPT kesinlikle caiz olmadığı görüşünü savunurken, Gemini konuyu tartışmalı göstermiş, Copilot ise tam tersi yönde fetva vermiştir. Benzer şekilde, afetzedelere zekât ile barınma yeri yapma konusunda da uygulamalar arasında tutarsızlıklar gözlenmiştir. DİYK şartlı cevaz verirken, ChatGPT kesinlikle caiz olmadığını savunmuş, Gemini ise önce cevap veremeyip ikinci defa sorulduğunda DİYK ile aynı doğrultuda görüş belirtmiştir. Hac konusundaki en belirgin farklılık, görevli olarak hacca giden kişinin hac borcunun düşüp düşmeyeceği meselesinde ortaya çıkmıştır. DİYK, Gemini ve Copilot hac borcunun düşeceği yönünde görüş bildirirken, ChatGPT bunun aksine hac borcunun düşmeyeceğini savunmuş, kişinin kendi maddi imkanlarıyla gitmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kurban ibadeti ile ilgili fetvalarda da önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Kurban Bayramı günü bir şey yememe konusunda her uygulama farklı bir yaklaşım sergilemiştir. DİYK meseleyi oruç tutma ve kurban eti bekleme boyutlarıyla ele alırken, ChatGPT sünnet perspektifinden yaklaşmış, Gemini net bir delil olmadığını vurgulamış, Copilot ise sadece sünnet olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Kesilen kurban etlerinin vekâleten kasaplara verilmesi konusunda da uygulamalar arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. DİYK ve Gemini belirli şartlarla caiz görürken, ChatGPT ve Copilot kesinlikle caiz olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Gebe hayvanın kurban edilmesi konusunda ise her uygulama farklı bir yaklaşım sergilemiş; DİYK uygun görmemekle birlikte geçerli sayarken, ChatGPT mekruh olarak nitelendirmiş, Gemini ve Copilot ise kesinlikle caiz olmadığını savunmuştur.

Sonuç olarak, incelenen uygulamaların içerik benzerlikleri, temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat olduğunu göstermektedir. Bu benzerlikler, özellikle temel ibadetlerin esasları konusunda daha belirgin şekilde ortaya çıkmakta, ancak detaylarda ve metodolojik yaklaşımlarda farklılaşmalar gözlemlenmektedir. Uygulamalar arasındaki en güçlü içerik benzerlikleri, DİYK ile Gemini arasında görülürken ChatGPT ve Copilot'un temel düzeyde benzerlikler ser-

gilediği tespit edilmiştir. Bulgularda tespit edilen farklılıklar ise yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki fetva ve görüşleri değerlendirme ve yorumlama kapasitelerinin sınırlılıklarını ortaya koymakta, özellikle hassas dinî meselelerde uzman görüşüne başvurmanın önemini vurgulamaktadır.

2.2.2. Metodolojide Benzerlikler ve Farklılıklar

Fetvalardaki metodolojik yaklaşımların karşılaştırmalı analizi, uygulamalar arasında belirgin farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar hem içerik hacmi hem de sunum biçimi açısından dikkat çekmektedir. DİYK'nin yaklaşımında öncelikle hükmün verilmesi, ardından delillerin sıralanması şeklinde sistematik bir düzen göze çarpmaktadır. Akademik bir dil kullanımı, klasik fıkıh kaynaklarına atıf yapma, mezhep görüşlerini detaylı bir şekilde aktarma ve pragmatik çözümler sunma, DİYK'nin metodolojisinin temel unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sistematik bir anlatım tarzı benimseyen ChatGPT, konuları alt başlıklar halinde organize etmekte ve örneklerle zenginleştirmektedir. Gerekçeli açıklamalar yapma, alternatif görüşleri sunma ve pratik öneriler getirme, bu uygulamanın karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Ancak kaynak gösterimi konusunda DİB'e kıyasla daha zayıf bir performans sergilemektedir. Gemini'nin metodolojisinde DİB referanslarını kullanma eğilimi belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Kapsamlı açıklamalar yapma, soru-cevap şeklinde detaylandırma, madde madde sınıflandırmalar sunma, güncel uygulamalara değinme ve gerektiğinde din alimlerine yönlendirme yapma, uygulamanın karakteristik özellikleri arasındadır. Microsoft Copilot ise en minimal yaklaşımı sergilemesi bakımından dikkat çekmektedir. Temel bilgi aktarımına odaklanan Copilot, kısa ve öz cevaplar vermekte, hızlı konu değişimleri yapmaktadır. Kaynak gösterme ve detaylı açıklamalar konusunda diğer uygulamalara göre daha sınırlı bir yaklaşım sergilemektedir.

186| db

2.2.3. Kullanılan Dil ve Üslupta Benzerlik ve Farklılıklar

Diyanet İşleri Başkanlığı ile yapay zekâ sistemlerinin (ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot) fetvalardaki dil ve üslup kullanımlarını incelendiğinde önemli farklılıklar gözlenmektedir. DİYK akademik ve resmi dili tercih etmektedir. “(Kâsânî, Bedâi', 2/164-165; Nevevî, el-Mecmû', 7/10-14)” gibi detaylı referanslar ve “âfâkîler”, “mîkât”, “temlik” gibi İslami terimlerin sıkça kullanılması, bu akademik üslubu pekiştirmektedir. Uzun cümle yapıları, yan

cümlelerin sık kullanımı da bu resmi dili karakterize etmektedir. ChatGPT öğretici ve sistematik üslubu ile konuları başlıklar altında organize etmekte, teknik terimleri açıklamalarla birlikte sunmakta ve bilgileri aşamalı olarak aktarmaktadır. Akademik terminolojiyi korurken bilgiyi daha anlaşılır kılmaya çalışan bir dil kullanmaktadır. Gemini, daha çok samimi ve interaktif dili benimsmektedir. “Kısaca cevap verecek olursak...” gibi giriş cümleleri ve “Umarım bu açıklama sizin için yeterli olmuştur. Başka sorularınız olursa çekinmeden sorabilirsiniz” gibi kapanış ifadeleriyle okuyucuyla diyalog kurmaya çalışmaktadır. Copilot ise en yalın ve özlü anlatıma sahiptir. Teknik terimlerden kaçınmakta, kısa ve net cümleler kurmakta, bilgiyi en sade haliyle aktarmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, pratik bilgi arayan kullanıcılara yönelik bir dil tercihinin yansımasıdır.

Uygulamaların bu farklı dil ve üslup tercihleri, aslında farklı hedef kitlelere yönelik olduklarını göstermektedir. DİYK akademik çevrelere, ChatGPT eğitim odaklı bir yaklaşıma, Gemini interaktif bir diyaloga, Copilot ise pratik bilgi arayışında olan kullanıcılara hitap eden bir dil kullanmaktadır. Bununla birlikte uygulamalar çoğunlukla İslami konulardaki hassasiyeti korumakta ve temel kaynaklara bağlı kalmaktadır. Yalnızca bu bilgileri sunum biçimleri, hedef kitlelerinin ihtiyaçlarına göre farklılaşmaktadır.

2.2.4. Kaynak Kullanımında Benzerlik ve Farklılıklar

DİYK fetva metinlerinde birincil İslami kaynaklar doğrudan ve detaylı bir şekilde referanslandırılmaktadır. Fetvalarda Kur'an ayetleri, hadisler ve fıkıh kitaplarına spesifik atıflar görülmektedir. (“Buhârî, Savm, 63 [1985]; Müslim, Sıyâm, 147 [1144]”, “Kâsânî, Bedâi', 2/164-165” gibi). Bu referansların künyeleriyle detaylandırıldığı gözlemlenmektedir. ChatGPT'nin kaynaklara atıf yaklaşımında daha genel ifadelerin tercih edildiği görülmektedir. Spesifik referanslar yerine “İslam hukukunda”, “Hadislerde belirtildiği üzere” gibi ifadelerle genel kaynak gösterimlerine başvurulmaktadır. Hadislerden doğrudan alıntılar “Peygamber Efendimiz (s.a.v.) buyurmuştur ki...” şeklinde yapılmakta, ancak detaylı referans bilgisi sunulmamaktadır. Gemini'nin kaynak gösteriminde kurumsal otoritelere daha sık atıf yapıldığı tespit edilmektedir. (“Diyânet İşleri Başkanlığı'nın bu konudaki görüşü...”, “Din İşleri Yüksek Kurulu'nun kararına göre...”). Ayrıca sıkça “Daha detaylı bilgi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesini ziyaret edebilirsiniz” gibi yönlendirmelerde bulunmaktadır. Copilot'un kaynak gösterimi en

minimal düzeyde gerçekleştirilmektedir. Genellikle doğrudan hüküm verilmekte ve kaynak belirtme ihtiyacı duyulmamaktadır. Referans gerektiren durumlarda “İslam'da” veya “dinî açıdan” gibi genel ifadelerle yetinilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma kapsamında yapılan analizler, içerik, metodoloji, dil ve kaynak kullanımı bakımından önemli bulgular ortaya koymuştur. İçerik bakımından, temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat gözlenirken, detaylı meselelerde ve metodolojik yaklaşımlarda önemli farklılıklar tespit edilmiştir. DİYK fetvalarıyla en fazla benzerliği Copilot gösterirken, en fazla farklılığı ChatGPT göstermiştir. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki, Gemini her ne kadar bazı konularda kısmen farklı görüşler sunsa da cevaplarında DİYK'yi referans alan açıklamalara en çok yer veren ve çoğunlukla DİYK'nin web sitesine yönlendirme yapan uygulama olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, Gemini'nin kurumsal kaynaklara verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

188 | db

İbadetler özelinde yapılan karşılaştırmalı analizde en fazla benzerlik namaz konusunda görülürken en fazla farklılık kurban konusunda gözlemlenmiştir. Namaz konusunda özellikle dövme, işitme engellilerin namazı ve imama uyma gibi konularda benzer yaklaşımlar sergilenirken, kurban konusunda gebe hayvanın kurban edilmesi, kurban etlerinin vekâleten kasaplara verilmesi gibi meselelerde önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Metodolojik yaklaşımlar incelendiğinde DİYK'nin öncelikle hükmün verilmesi, ardından delillerin sıralanması şeklinde sistematik bir düzen izlediği görülmektedir. ChatGPT konuları alt başlıklar halinde organize etmekte ve örneklerle zenginleştirmektedir. Gemini'nin metodolojisinde DİYK referanslarını kullanma eğilimi belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Ayrıca konuyla bağlantılı sorular üzerinden de açıklamalara sıklıkla yer verdiği görülmüştür. Microsoft Copilot ise en minimal yaklaşımı sergilemiş, genellikle doğrudan soruya cevap vermiştir. Cevabına ilişkin referanslara veya konuya açıklık getirecek detaylara yer vermemiştir. Dil ve üslup açısından DİYK akademik ve resmi bir dili tercih ederken, ChatGPT öğretici ve sistematik bir üslup benimsemekte, Gemini daha çok samimi ve interaktif bir dil kullanmakta, Copilot ise en yalın ve özlü anlatımı tercih etmektedir. Kaynak kullanımında DİYK'nin titiz akademik yaklaşımı ve

sistemantik referans verme pratiği öne çıkarken, yapay zekâ uygulamaları arasında farklı düzeylerde kaynak kullanımı gözlenmiştir.

Bu çalışmanın, sonuçları doğrultusunda geliştirilen önerilerin başında yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki güvenilirliğinin artırılması gelmektedir. Bu kapsamda klasik İslami kaynakların veri tabanlarına sistemantik entegrasyonunun sağlanması, mezhep görüşlerinin dengeli temsili için özel algoritmaların geliştirilmesi ve fetva usulüne uygun cevap üretme mekanizmalarının oluşturulması önem arz etmektedir. Kullanıcı güvenliği perspektifinden değerlendirildiğinde, uygulamaların dinî konulardaki sınırlılıklarının açıkça belirtilmesi gerektiği görülmektedir. Bununla birlikte karmaşık dinî meselelerde uzman görüşüne yönlendirme mekanizmalarının geliştirilmesi ve hatalı fetva verme riskini minimize edecek kontrol sistemlerinin oluşturulması faydalı olacaktır. Akademik araştırmalar bağlamında ele alındığında, farklı yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki performanslarının düzenli olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca uygulamaların öğrenme ve adaptasyon süreçlerinin dinî hassasiyetler gözetilerek izlenmesi ve dijital fetva mekanizmalarının gelişimi için disiplinlerarası çalışmaların desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu araştırma, yapay zekâ uygulamalarının dinî sorulara cevap verme kapasitelerini ortaya koyarken, aynı zamanda bu alandaki sınırlılıkları ve geliştirilmesi gereken yönleri de belirlemektedir. Araştırma bulguları, yapay zekâ teknolojisinin dinî bilgi üretimi ve paylaşımında tek başına bir fetva kaynağı olarak görülmemesi gerektiğini, ancak yardımcı bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Gelecek çalışmaların, özellikle yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki güvenilirliğini artırmaya ve kullanıcı güvenliğini sağlamaya odaklanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Altun, Muhammed Latif. "Yapay Zekâ Üzerine Fıkhî Bir Analiz". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2024), 227-249. <https://doi.org/10.58852/dicd.1386730>
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- Bozkurt, Emine. "Dijital Çağda İslam: E-Cihad Online Fetvalar ve Siber İslami Çevreler". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2020), 293-296. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mediad/issue/58762/821456>
- Bunt, Gary R. *Islam in the Digital Age E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*. London: Pluto Press, 2003. <http://redouan.larhzal.com/wp-content/uploads/2015/05/Islam-in-the-Digital-Age.pdf>

- Çoştı, Kamil. "2012-2015 Yılları Arasında Din İşleri Yüksek Kurulu'na İntikal Eden Soruların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2017), 1061-1082. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.342315>
- Çuhadar, Mustafa. "Dijitalleşen Din ve Diyanet". *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*. ed. Mete Çamdereli vd. 175-222. İstanbul: Köprü Kitapları, 2015.
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25 (2015), 37-74.
- Demir, Abdullah. "İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Kişiliği, Sorumluluğu ve Etik Yönü". *Journal of Quranic Studies and Modern Science* 5/9 (2024), 30-41.
- DİB. "Fetvâ Usulü". *Din İşleri Yüksek Kurulu : Dini Bilgilendirme Platformu*. 2018. Erişim 3 Kasım 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/FetvaYontem>
- DIYK. "Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 15 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1094/afetzedeler-icin-zekât-parasiyla-barinma-yerleri-konteyner-cadir-konut-yapilmasi-caiz-midir>
- DIYK. "Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/560/bankada-vadeli-hesapta-bekletilen-para-ile-hac-yapilir-mi>
- DIYK. "Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 9 Ağustos 2019. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1033/bedeninde-dovme-bulunan-kisinin-namaz-gecerli-olur-mu>
- DIYK. "Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/477/cuma-gunleri-oruc-tutmanin-hukmu-nedir>
- DIYK. "Fakir insanların yaşadığı bölgelerde 'su kuyusu' açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 1 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1129/fakir-insanlarin-yasadigi-bolgelerde-su-kuyusu-acilmasi-icin-bir-hayir-kurumuna-yapilan-bagis-zekât-yerine-gecer-mi>
- DIYK. "Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 23 Kasım 2022. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/714/gebe-hayvanin-kurban-edilmesi-caiz-midir-kurbanlik-hayvanin-kurban-edilmeden-once-dogurmasi-durumunda-ne-yapilmalidir>
- DIYK. "Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/571/hacca-gorevli-olarak-giden-kisinin-hac-borcu-duser-mi>
- DIYK. "İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/695/ihmal-sebebi-ile-kurban-kesmeyen-kimse-ne-yapmalidir>
- DIYK. "İhramsız olarak Mekke'ye girmenin hükmü nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 0 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/586/ihramsiz-olarak-mekkeye-girmenin-hukmu-nedir>
- DIYK. "İmama uyan kimse nasıl niyet eder?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/252/imama-uyan-kimse-nasil-niyet-eder>

- DIYK. "İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhati nasıl yaparlar?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/148/isitme-engelliler-namaz-kilarken-kiraat-ve-tesbihati-nasil-yaparlar>
- DIYK. "Kadınların, ziyet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 01 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/407/kadinlarin-ziyent-esyasindan-zekat-vermeleri-gerekir-mi>
- DIYK. "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/573/kura-sistemi-disinda-hacca-gidebilmek-icin-farkli-yontemlere-basvurmak-caiz-midir>
- DIYK. "Kurban bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/677/kurban-bayrami-gunu-kurban-kesilmeden-once-bir-sey-yememenin-dini-dayanagi-var-midir>
- DIYK. "Namaz hangi hâllerde bozulabilir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/183/namaz-hangi-hallerde-bozulabilir>
- DIYK. "Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/459/oruc-tutmakla-yukumlu-olmanin-sartlari-nedir>
- DIYK. "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/540/ucakla-seyahat-eden-oruclu-kisi-iftarini-nereye-gore-yapar>
- DIYK. "Unutarak yiye kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/480/unutarak-yiye-kisiye-oruclu-oldugunun-hatirlatilmasi-gerekir-mi>
- DIYK. "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 17 Mayıs 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/700/vekaleten-kurban-kesen-hayir-kurumlari-dagitamadiklari-ve-telef-olma-ihtimali-olan-etleri-daha-sonra-mislini-alma-uzere-kasaplara-verebilirler-mi>
- DIYK. "Zekât kimlere verilmez?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/432/zekat-kimlere-verilmez>
- Efe, Ahmet. "Yapay Zekâ Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi". *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (2021), 1-24.
- Elmahjub, Ezieddin. "Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI". *Philosophy & Technology* 36/4 (2023), 73-88. <https://doi.org/10.1007/s13347-023-00668-x>
- Geraci, Robert M. "Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence". *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166.
- Görgülü, Ülfet - Kesgin, Sena. "Yapay Zekâ Robotlara Ahlâki ve Hukuki Statü Tanınması Problematikliği -İslam Ahlâkı ve Hukuku Açısından Bir Değerlendirme-". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 37-65. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1010399>
- Kafalı, Hasan. "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 145-172. <https://doi.org/10.17120/omuifd.470376>

- Karimullah, Suud Sarim. "The Application of Artificial Intelligence in Islamic Law Discovery". *Mutawasith Jurnal Hukum Islam* 6 (2023), 109-121. <https://doi.org/10.47971/mjhi.v6i2.748>
- Kausar, Shabana vd. "Analysis of the Islamic Law and Its Compatibility with Artificial Intelligence as a Emerging Challenge of the Modern World". *Annals of Human and Social Sciences* 5/1 (2024), 99-114. [https://doi.org/10.35484/ahss.2024\(5-1\)10](https://doi.org/10.35484/ahss.2024(5-1)10)
- Kaya, Emine. "Türk Halk Dindarlığının Diyanet Medyasına Yansımaları". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2019), 267-286.
- Kim, Jin K. vd. "Chatgpt and Large Language Model (LLM) Chatbots: The Current State of Acceptability and a Proposal for Guidelines on Utilization in Academic Medicine". *Journal of Pediatric Urology* 19/5 (2023), 598-604. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2023.05.018>
- Lane, Justin E. *Understanding Religion Through Artificial Intelligence: Bonding and Belief*. London: Bloomsbury Academic, 2021.
- Menekşe, Ömer. "Fıkıh ve Fetva Anlayışının Yayılmasında Bilgi ve İletişim Teknolojilerinden Faydalanma: Bir Teknoloji Uzmanının Görüşü". *Diyanet İlmî Dergi* 53/1 (2017), 131-154. <https://doi.org/10.61304/did.383149>
- Pirim, Harun. "Yapay Zekâ". *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (2006), 81-93. <https://doi.org/10.19168/jyu.72783>
- Polat, Ali vd. "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa". *Digital Transformation in Islamic Finance*. London: Routledge, 2022.
- Singler, Beth. "An Introduction to Artificial Intelligence and Religion For the Religious Studies Scholar". *Implicit Religion* 20 (2018), 215-231. <https://doi.org/10.1558/imre.35901>
- Şencan, Hüner. *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005.
- Wang, Zichong vd. "History, Development, and Principles of Large Language Models: An Introductory Survey". *AI and Ethics* (2024) <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00583-7>
- Yaman, Ahmet. "T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Yöntemi". *Diyanet Araştırma İlmî Dergi* 1/1 (2019), 294-344.
- Yao, Yifan vd. "A Survey on Large Language Model (llm) Security and Privacy: The Good, the Bad, and the Ugly". *High-Confidence Computing* 4/2 (2024), 100211. <https://doi.org/10.1016/j.hcc.2024.100211>
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6., 2008.

CHATGPT'NİN İSLÂM CEZA HUKUKU ÖZELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Abdulguid AYKUL *

Mohammed NURUL ALAM**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 11 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 23 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Aykul, Abdulguid. Nurul Alam, Mohammed. "ChatGPT'nin İslâm Ceza Hukuku Özelinde Değerlendirilmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 193-212.

DOI: 10.33415/daad.1582902

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 11 November 2024, **Accepted:** 23 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Aykul, Abdulguid. Nurul Alam, Mohammed. "Evaluation of ChatGPT in İslâmî Criminal Law". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 193-212.

DOI: 10.33415/daad.1582902

Öz

Bu çalışma, OpenAI tarafından geliştirilen yapay zekâ modeli ChatGPT'nin İslâm ceza hukukuna dair genel nitelikli sorulara verdiği yanıtların doğruluğunu, tutarlılığını ve güvenilirliğini değerlendirmeyi amaçlar. Araştırma, İslâm ceza hukukuna dair Bloom'un taksonomisi açısından bilgi, kavrama ve analiz olmak üzere üç düzey ve ayrıca konu hakkında literatüre dair üç soru olmak üzere toplamda on bir soru üzerinde gerçekleşmiştir. Yapay zekâ modeli ChatGPT

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Anabilim Dalı, maykul8210@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-9012-6341, Katkı oranı: 90% / Responsible Author, Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Islamic Law, maykul8210@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-9012-6341, Contribution rate: 90%

** Prof. Dr., Yorkville University, BBA (Accounting), İslami Finans, mnalamicana-da@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-0478-3298, Katkı oranı: 10% / Prof. Dr., Yorkville University, BBA (Accounting), Islamic Finance, mna-lamcanada@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-0478-3298, Contribution Rate: 10%.

tarafından verilen cevaplar klasik ve modern İslâm ceza hukuku müktesabata açısından değerlendirilmiş ve ortaya çıkan tablo, alanında uzman akademisyenler tarafından puanlanmıştır. Yapay zekânın verdiği yanıtlar doğruluk, tutarlılık ve konu ile ilgililik olmak üzere çeşitli açılardan değerlendirilmiş, ChatGPT'nin verdiği yanıtların doğru olup olmadıkları, doğru ise bu doğruluğun nispeti ve farklı zamanlarda ChatGPT'ye yöneltilen aynı sorulara verdiği yanıtların birbirine paralelliği analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda yapay zekâ ChatGPT'nin farklı üç zamanda verdiği yanıtların doğruluk oranının ortalamasının altında kaldığı, tutarlılığının da benzer bir durum arz ettiği görülmektedir. Bu doğruluk ve tutarlılık, verilen yanıtların kaynağının arandığı ikincil soruda kendisini daha çok göstermiş, bu alanda söz konusu doğruluk ve tutarlılık oranı daha da düşük çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, İslâm Ceza Hukuku, Yapay Zekâ Modeli, Doğruluk, Tutarlılık.

Evaluation of ChatGPT in İslâmic Criminal Law

Extended Abstract

As a result of the widespread use of the artificial intelligence model ChatGPT, many people from within and outside the field of theology have started to resolve their questions and problems regarding religion and İslâmic law through this artificial intelligence. It is a known fact that the correctness and incorrectness of the answers given by the artificial intelligence can be questioned by the scholars, but such a questioning is not done for the other group. Seeing the deficiency in this field, we decided to carry out such a study to determine to what extent artificial intelligence can provide accurate and consistent religious knowledge. As a result of this study, it was seen that the answers given by artificial intelligence in İslâmic criminal law, or at least in these eleven questions, contain many fatal errors.

This study aims to evaluate the accuracy, consistency and reliability of the answers given by ChatGPT, the artificial intelligence model developed by OpenAI, to general questions on İslâmic criminal law. The research was conducted on a total of eleven questions on İslâmic criminal law, including three levels of knowledge, comprehension and analysis in terms of Bloom's taxonomy and two questions about the literature on the subject. These eleven questions are as follows. 1. What comes to mind when it comes to Uqûbât? 2. What types of crimes are there in İslâmic criminal law. 3. What are the concepts used for crime in İslâmic criminal law. 4. What is the difference between the hadith punishments to be applied to slaves and the hadith punishments to be applied to free people? 5. What is the basic criterion for the distinction between hadd and qisâs crimes? 6. Explain the difference between the ihsân required for the punishment of adultery and the ihsan required for the punishment of qadh. 7. Which of the theories explaining the purpose of punishment is applicable to İslâmic criminal law? 8. Is the punishment for drunkenness a hadd punishment or a ta'zîr punishment? 9. What are the Turkish sources on İslâmic criminal law that should be read. 10. Which academic Turkish sources should I consult if I want to learn about ta'zîr? 11. Who is the author of the first work written on forensic medicine according to İslamic criminal law?

In this study, in which general questions are asked and answers are sought at the beginner level of İslâmic criminal law in general, the answers given by the artificial intelligence model ChatGPT are compared in terms of classical and modern İslâmic criminal law acquis. For this purpose, the same questions were

asked three times on three different days and the answers of the questions asked each day were recorded for evaluation and the resulting table was scored by academicians who are experts in their fields. The answers given by the artificial intelligence were evaluated in terms of accuracy, consistency and command of sources. The academics gave three evaluation scores for the accuracy of information and sources and a single evaluation score for consistency. Whether the answers given by ChatGPT are correct or not, if they are correct, the rate of this accuracy and the parallelism of the answers given by ChatGPT to the same questions posed to ChatGPT at different times were analyzed. As a result of the research, it was observed that the accuracy rate of the answers given by the artificial intelligence ChatGPT at three different times was below the average. Sometimes, similar concepts belonging to different disciplines that are not related to İslâmîc criminal law were given as answers, while sometimes answers that were not directly or indirectly related to the unrelated question stem were given. However, what is the basic criterion for the distinction between hadd and qisâs crimes? Which of the theories explaining the purpose of punishment is applicable to İslâmîc criminal law? He has also given quite reasonable and functional answers to two questions in terms of classification.

The consistency of ChatGPT's answers to the questions asked at different times is similar to the accuracy of the information. In the study, sometimes the consistency of the information is very low, while the consistency is high, which is related to the fact that ChatGPT gave similar incorrect answers in all three time periods. This accuracy and consistency was even more pronounced in the secondary question where the source of the answers was sought, and the accuracy and consistency were even lower in this area. ChatGPT generally provided similar sources for all questions asked on the same day, with very little variation. Sometimes completely virtual and unrealistic sources were mentioned. This is especially the case for the last two questions. This situation requires us to say that ChatGPT is fed from a very limited database of sources. We think that the fact that ChatGPT does not have access to many other databases such as the National Thesis Database in Turkey causes ChatGPT to reach wrong and erroneous conclusions.

Keywords: İslâmîc Law, İslâmîc Criminal Law, Artificial Intelligence Model, Accuracy, Consistency.

Giriş

Son yıllardaki bilgi ve teknoloji alanındaki gelişmeler bilimin her alanında bilgisayar ve akıllı cihazların kullanımını zorunlu hâle getirmiştir. Otonom araçların trafikte boy göstermesi, tıp alanında hastaların teşhis ve tedavileri, mühendislik ve yazılım alanlarında çok daha hızlı ve güvenilir bilgilerin sağlanması gibi hayatın her alanında yapay zekâ kendisine yer bulmuştur. Mühendislik ve tıp alanlarının yanı sıra sosyal bilimlerde de giderek artan oranda yapay zekânın kullanımına şahit olmaktayız. İlahiyat alanlarında yapılan/yapılacak olan çalışmalarda yapay zekânın kullanımının sağlayacağı katkı göz ardı edilmemekle birlikte bizim bu çalışmada üye-

rinde durduğumuz gibi bu durum bazı sorunları da beraberinde **getirmiştir**. Elbette bu söylediğimiz, çalışmanın meydana geldiği zaman aralığı açısından geçerlidir. İleride yapay zekânın algoritmalarında meydana gelecek değişiklikler ve gelişmeler bu çalışmada ortaya çıkan olumsuzlukları bertaraf edebilecektir. Bu açıdan yapay zekâ hakkında yapılan bu çalışmanın âni değerlendirdiği unutulmamalıdır.

Yapay zekâ modeli ChatGPT'nin yaygın kullanımı neticesinde, ilahiyat alanı içinden ve dışından pek çok kimse dine ve İslâm hukukuna dair soru ve sorunlarını bu yapay zekâ aracılığı ile gidermeye başlamıştır. Yapay zekânın verdiği yanıtların doğru ve yanlışlığı ilim ehlince sorgulanabildiği ancak diğer grup için böyle bir sorgulamanın yapılmadığı da bilinen bir gerçektir. Biz de bu alandaki eksikliği görüp, yapay zekânın ne derece doğru ve tutarlı bir din bilgisi sağlayacağına dair böyle bir çalışmayı yapmaya karar verdik. Yapılan bu çalışmanın neticesinde görüldü ki İslâm ceza hukuku özelinde veya en azından hazırlanan bu on bir soru özelinde yapay zekânın verdiği yanıtlar pek çok hayati hatayı barındırmaktadır.

1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak ChatGPT'ye yöneltilen soruların farklı zamanlardaki yanıtları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş, doğruluk ve tutarlılık açısından analiz edilmiştir. Her bir soru sorulduktan sonra cevaplar alınmış ve kaydedilmiş, akabinde verilen cevabın kaynağı ChatGPT'ye sorulmuştur. Bu on bir soru farklı iki zamanda daha sorulmuş ve verilen yanıtlar tutarlılık ve güvenilirlik açısından önceki verilen yanıtlarla karşılaştırılmak üzere kaydedilmiştir. Böylelikle farklı zamanlarda yapay zekânın ne derece aynı veya benzer cevaplar verdiği ölçülmüştür. Araştırmada aşağıdaki sorular sorulmuştur:

1. Ukûbât denilince ne akla gelir?
2. İslâm ceza hukukunda hangi tür suçlar vardır?
3. İslâm ceza hukukunda suç için kullanılan kavramlar nelerdir?
4. Kölelere uygulanacak had cezaları ile hürlere uygulanacak had cezaları arasındaki fark nedir?
5. Had ve kısas suçları ayrımının temel ölçütü nedir?

6. Zina cezası için gereken ihsan ile kazf cezası için gereken ihsan arasındaki farkı açıklayınız.
7. Cezalandırmanın amacını izah eden teorilerden hangisi İslâm ceza hukuku için söz konusu edilebilir?
8. Sarhoşluk cezası had cezası mıdır yoksa ta'zîr cezası mıdır?
9. İslâm ceza hukukuna dair okunması gereken Türkçe kaynaklar nelerdir?
10. Ta'zîr hakkında bilgi sahibi olmak istesem hangi akademik Türkçe kaynaklara müracaat etmeliyim?
11. İslâm ceza hukukuna göre adli tıp üzerine yazılmış ilk eserin yazarı kimdir?

1.1. Verilerin Analizi

ChatGPT tarafından verilen yanıtlar, alanında uzman akademisyenler tarafından değerlendirilmiş ve her bir yanıt 1 ile 10 arasında puanlamaya tabi tutulmuştur. Bütün akademisyenlerin verdiği puanlar toplanarak aritmetik ortalaması alınmıştır. Tutarlılık açısından ise her üç zamandaki soruların yanıtlarına tek bir puan verilmiştir.

db | 197

1.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma ChatGPT'nin ücretsiz versiyonu ile sınırlıdır. Araştırma soruları farklı üç günde ve aynı bilgisayar ve IP adresi üzerinden gerçekleştirilmiştir.

1.3. Araştırmanın Bulguları

Yapay zekâ modeli ChatGPT'ye 24.10.2024, 25.10.2024 ve 26.10.2024 tarihlerinde aşağıdaki sorular sorulmuş ve yapay zekânın yanıtları aşağıdaki gibi değerlendirilip analiz edilmiştir:

1.3.1. Ukûbât Denilince Ne Akla Gelir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	2	4	4,5
Kaynakların doğruluğu	2	5	2
Tutarlılık	3		

Bilgi düzeyinde ele alınan “İslâm ceza hukukunda ukûbât denince akla ne gelir?” sorusu 24.10.2024 tarihinde ChatGPT’ye sorulmuştur. ChatGPT ilgili soruya “ukûbât kelimesinin, genellikle ceza, azap, sıkıntı veya acı çekme anlamlarında” olduğu şeklindeki cevabı doğru olmakla birlikte¹ cümlenin devamında İslâm kültüründe ve özellikle tasavvuf literatüründe kişinin yaptığı hatalar veya günahlar sonucunda çektiği manevi veya dünyevi sıkıntılar neticesinde özellikle uhrevi cezalar için kullanıldığını söyleyerek İslâm ceza hukukundan ziyade tasavvuf alanına dair bir bilgi vermiştir. 25.10.2024 tarihinde soru yinelenmiş, ukûbâtın Arapça kökenli olduğu, ceza ve karşılık anlanlarına geldiği ve suçun cinsine göre şeriat tarafından belirlenmiş olan yaptırımları ifade ettiği şeklinde cevap vererek nispeten İslâm ceza hukukundaki ukûbâtın tanımına yaklaşmıştır.² 26.10.2024 tarihinde ise ukûbâtın ceza ve azap anlamlarına geldiğini, kişinin işlemiş olduğu günahlar neticesinde ahirette kendisine uygulanacak olan müeyyideleri ifade ettiği söylenmekle birlikte hukuk veya toplumsal kurallar bağlamında da "ceza" anlamında kullanılabileceğini söyleyerek ukûbâtın tasavvuf ve İslâm hukuku alanlarına dair tanımlarını birleştirilmiştir.³ Ancak farklı üç zamanda yapılan bu etkileşim sonucunda ChatGPT’nin ukûbâtın İslâm ceza hukukundaki tanımını tam ve doğru bir şekilde ifade ettiği söylenemez.

198 | db

ChatGPT’nin ukûbâta dair vermiş olduğu bu bilginin kaynaklarını sorduğumuzda ilk seferde 4 kaynak eser zikretmekte, bunlardan üçü Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) *İhya’sı*, Ahmet Avni Konuk’un (ö. 1938) *Mesnevi Şerhi* ve Süleyman Uludağ’ın *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* gibi tasavvuf ile ilgili kaynaklardır. Sadece dördüncüsü, İslâm ceza hukuku ile alakalı olup, o da TDV İslâm Ansiklopedisi *Ukûbât* maddesidir. Kaynakları ikinci sefer soruşumuzda da ChatGPT yine dört eser zikretmiştir. Bunlar klasik fıkıh eserlerinden Şemsülemme es-Serahsî’nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Mebsût*’u, Burhâneddîn el-Merğînânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*’si; çağdaş

¹ Bk. Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 346.

² Ukûbâtın tanımı için bk. Abdullah Kahraman, *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 57; Ahmet Yaman - Çalı, Halit, *İslam Hukuku* (Ankara: Bilay Yayınları, 2023), 81.

³ Kelimelerin ilk vaz’ oldukları anlamlarının farklı bilim dallarında terimleşerek farklı anlamlar kazanması normal bir durumdur. Bu bağlamda ukûbâtın hem tasavvuf hem de İslâm hukuku dallarında farklı anlamları bulunabilir. Bir lafzın istilahlaşma süreci için bk: Zahit Kaplangöz, “Vaz’ İlminin Bilim Tasnifindeki Yerinin Tespiti”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 188.

dönem müelliflerinden Mehmet Akif Aydın’ın *İslâm Hukuku* adlı eseri ile Osmanlı’nın kanun kitabı *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*’dir. İlk üç kaynak bu bilginin kaynakları olarak değerlendirilmekle birlikte *Mecelle*’nin kaynak olarak verilmesi isabetli olmamıştır. Zira bilindiği üzere *Mecelle*’de ceza hukuku konuları yer almaz.⁴ ChatGPT’ye son kez kaynakları sorduğumuzda ise bu kez üç kaynağa yer verdiği görülmektedir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* yanında “*Klasik İslâmî Eserler*” ve *Fıkıh ve Kelam Kitapları*” şeklinde müphem ifadeler kullandığı görülür.

ChatGPT’nin her üç zamanda ukûbât ve kaynaklarına dair sorulan sorulara verdiği yanıtlar incelendiğinde yanıtların İslâm ceza hukuku açısından oldukça yetersiz ve çoğunlukla hatalı olduğu ayrıca farklı zamanlarda gerçekleşen aynı soruya verdiği yanıtların arasında gözle görülür derecede bilgi farklılıklarının bulunduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında ChatGPT’nin ilgili soruya verdiği yanıtların ilmî açıdan pek çok hataları barındırdığı ve yanıtlarının tutarlı ve güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır.

1.3.2. İslâm Ceza Hukukunda Hangi Tür Suçlar Vardır?

db | 199

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	9	8,5	8
Kaynakların doğruluğu	2	5	2
Tutarlılık	7		

24.10.2024 tarihinde ChatGPT’ye “İslâm ceza hukukunda hangi tür suçlar vardır?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Yapay zekâ modeli ChatGPT, burada had, kısas ve ta’zîr olmak üzere üç ana başlık altında suçları sıralamıştır. Böyle bir yanıt İslâm hukuku açısından doğrudur.⁵ 25.10.2024 tarihinde aynı soru yinelenmiş önceki cevaba benzer bir şekilde ancak farklı ifadelerle mezkûr üç suç türü

⁴ Mecelle konuları için bk. Hocaeminefendizade Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkam şerhu Mecelleti’l-ahkam (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, çev. (Osmanlıcadan) Raşit Gündoğdu, Osman Erdem (Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016). “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: Osmanlı Devleti’nde 1869-1876 yılları arasında peyderpey yürürlüğe konulan; şahıs, eşya, borçlar ve yargılama hukukuna ilişkin hükümlerin yanı sıra çeşitli tanımlar ve küllî kaideler de içeren İslâm hukukuna dayalı ilk ve en önemli medenî kanundur.” Cemalettin Şen, *Sistematik Mecelle: Kategorik Giriş ve Tam Metin* (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 45.

⁵ bk. ‘Abdurrahman b. Muhammed el-Cezerî, *el-Fıkh ‘alâ mezâhibi’l-‘erba’a* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2003), 5/5/12; Sabri Erturhan, *İslam Ceza Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi, 2020), 65-67.

zikredilmiştir. Ancak had suçları içerisinde bu sefer dinden dönme suçunun (irtidad/ridde) *apostasi* şeklinde ifade edilmesi ChatGPT'nin ilgili veriyi Batı'da yapılan çalışmalardan tercüme ederek aldığı izlenimini doğurmuştur.⁶ 26.10.2024 tarihinde aynı soru tekrar sorulmuş cevaplar ilk ikisiyle paralel şekilde olmuştur. Her üç zamanda benzer ve doğru cevaplar vermesi, ilgili soru açısından ChatGPT'nin tutarlı olduğunu ve güvenilir cevaplar verdiğini göstermektedir.

Kaynaklarına dair soruda ise ilk seferde üç kaynak eser zikretmiştir. Kaynaklar listesinde Muhammed Hamîdullah'ın (1908-2002) *İslâm Hukuku ve Önemi*, Ali Bulaç'ın *İslâm'da Devlet İktidar ve Hukuk* ve Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku* eserleri yer almıştır. Ancak Hamîdullah'ın böyle bir kitabı yoktur. Ali Bulaç'ın kaynak olarak verilmesi de hatalıdır. Zira söz konusu yazar, İslâm hukukçusu olmadığı gibi, İslâm hukukuna dair böyle bir kitabının varlığı dahi bilinmemektedir. ChatGPT bu bilgileri yazarın köşe yazılarından ve bloglarından söz konusu bilgileri algoritmik hatalar neticesinde alıntılanmış veya derlemiş olabilir. İkinci seferde ise ChatGPT, Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku*, Serahsî'nin *el-Mebsût'u* ve Merginânî'nin *el-Hidâye'si* ile *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi kaynak olarak vermiştir. *Mecelle* dışındaki kaynaklar söz konusu soru için kaynak teşkil edebilecek mahiyettedir. Ancak bu bilgilerin cilt ve sayfa numaraları istendiğinde ChatGPT, ilgili eserlerin alakasız sayfa aralıklarını referans olarak göstermiştir. 26.10.2024 tarihinde ve son kez aynı cevabın kaynakları ChatGPT'ye sorulmuş *TDV İslâm Ansiklopedisi*, klasik fıkıh kitapları, Joseph Schacht'ın (1902-1969) *An Introduction to Islamic Law* ve Wael b. Hallaq'ın *The Origins and Evolution of Islamic Law* gibi akademik çalışmaları ile *el-Mevsâatü'l-fıkhiyye* isimli ansiklopedi gösterilmiştir. Klasik fıkıh kitapları başlığı altında "Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in eserleri" şeklinde genel ifade kullanılmıştır ki malum olduğu üzere söz konusu bu bilgi bu eserlerde zikredilmez.

Kaynaklara dair verilen bu ifadeler ve farklılıklar neticesinde ChatGPT'nin ilgili soruya her üç zamanda doğru cevaplar vermesine rağmen, kaynaklar açısından tutarlı olmadığını söylemek gerekir.

⁶ bk. İslam ceza hukukunda dinden dönme suçu, ridde veya irtidat olarak ifade edilir. İrfan İnce, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/91.

Ayrıca mezkûr pek çok kaynak, İslâm ceza hukukunun doğrudan değil belki dolaylı kaynakları arasında yer alır. Zikretmiş olduğu diğer kaynaklar ise oldukça hatalıdır. Kaynak olarak zikrettiği bazı eser isimlerinin ise sanal olarak oluşturulduğu görülmektedir.

1.3.3. İslâm Ceza Hukukunda Suç İçin Kullanılan Kavramlar Nelerdir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	3	6	5,5
Kaynakların doğruluğu	2,5	5	2
Tutarlılık	5		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. Yapay zekâ bu soruya cürm/cinayet, had, kısas, ta'zîr, diyet, harabe (hirâbe) şeklinde cevap vermiştir ki bunlardan cürm ve cinayet suç için kullanılan lafızlar olup diğerleri suç türleri olarak ifade edilir. Diyetin suç için kullanılan bir lafız olarak ifade edilmesi ise tamamen hatalıdır.⁷ 25.10.2024 tarihinde aynı soru yinelenildiğinde ChatGPT'nin yanıtı, “cürm, cenayet, zelle, ism, ukûbât, hudud, ta'zîr” şeklinde olmuştur. Her ne kadar ChatGPT tarafından yanlış yazılsa da cenayet ve cürm, suç için kullanılan lafızlardandır. *Zelle* ve *ism* ise daha çok hata ve günah kavramlarını çağırıştırır.⁸ Yapay zekâ modeli ChatGPT'nin, ukûbâtın suç için kullanıldığına dair verisi ise hatalıdır. 26.10.2024 tarihinde aynı soru son kez sorulduğunda ChatGPT'nin yanıtı “cürm/cenayet, had, kısas, ta'zîr, mükâfat ve diyet” şeklinde olmuştur. Mükâfat ve diyetin suç için kullanılan lafızlardan biri olarak ifade edilmesi yanlıştır. ChatGPT'nin farklı zamanlarda sorulan sorulara verdiği yanıtlar bazı açılardan birbirine benzese de farklı yanları çoktur. Bu sebeple ilgili soru açısından tutarlılığı da oldukça düşüktür.

Mezkûr soruya verdiği cevapların kaynaklarını sorduğumuzda ilk olarak Muhammed Hamîdullah'ın *İslâm Hukuku ve Önemi*, Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku*, *Diyanet İslâm Ansiklo-*

⁷ Suç için kullanılan kavramlar için bk. Ertuğrul Boynukalın, “Suç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/453; Yaman - Çalış, Halit, *İslâm Hukuku*, 85.

⁸ İlyas Çelebi, “Zelle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/44/223-225; Adil Bebek, “Günah (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/14/282-285.

pedisi'nin had, ta'zîr ve kısas maddeleri ile Mehmet Erdoğan'ın *İslâm Hukuku* eserleri zikredilmiştir. Muhammed Hamîdullah ile Mehmet Erdoğan'ın bu adlarla eserlerinin varlığı bilinmemektedir. İkinci sefer sorduğumuzda Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku*, Serahsî'nin, *el-Mebsût*'u, Mergînânî'nin, *el-Hidâye*'si ile Vehbe ez-Zühaylî'nin (1932-2015) *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh* adlı eserleri zikredilmiştir. Ancak sayfa aralıklarının rastgele ifade edildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklar 26.10.2024 tarihinde son kez sorulduğunda *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, *Klasik Fıkıh Kitapları*, Wael b. Hallaq'ın *Shari'a: Theory, Practice, Transformations* ve N. J. Coulson'un *A History of İslâmic Law* gibi akademik çalışmaları ile *el-Mevsûatü'l-fikhiyye* eserlerine yer verilmiştir. Bu sorunun yanıtı özelinde kaynakları ile ilgili veriler diğer iki soruya nispetle daha doğru olsa da yine tutarlılık açısından ciddi sorunları barındırdığını söylemek gerekir.

1.3.4. Kölelere Uygulanacak Had Cezaları ile Hürlere Uygulanacak Had Cezaları Arasındaki Fark Nedir?

202 | db

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	7	7,5	9
Kaynakların doğruluğu	3	5	2
Tutarlılık	7		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. ChatGPT, kölelik statüsünden dolayı had cezanın miktarının hürlere uygulanan miktarın yarısı kadar olduğunu⁹ söylemiş, her bir had cezası için miktar belirtmiştir. Ancak hırsızlık ve dinden dönme gibi miktar belirtilmeyen suçlara ilişkin ne gibi bir farkın olduğu ifade edilememiştir. 25.10.2024 tarihinde aynı soru yinelenmiş burada da had cezasının köleler için yarıya düşürüleceği ifade edilmiş akabinde zina, içki ve hırsızlık ile ta'zîr cezaları başlıkları altında kölelere verilecek cezalar kısaca açıklanmıştır. Burada hırsızlık için verdiği bilgi klasik fıkıh ile örtüşmez¹⁰, ta'zîr ile ilgili ifadeleri de soru kökü ile uyuşmaz. 26.10.2024 tarihinde sorulan aynı soruya Chat-

⁹ Klasik fıkıha göre had cezası gerektiren suçlarda, kölelere hürlere uygulanan cezanın yarısı uygulanır. bk. Erturhan, *İslam Ceza Hukuku*, 100.

¹⁰ Kölenin efendisi dışında başka bir kimsenin malını çalması durumunda diğer suçlardan farklı olarak cezası yarıya indirilmeyip, el kesme cezası olduğu gibi uygulanır. bk. Komisyon, "Kölelik", *el-Mevsûatü'l-Fikhiyyetü'l-Kuveytiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1427 1404), 23/79.

GPT'nin cevabı, biraz daha teferruatlı ve genel ilkeler üzerinden olmuştur. Her üç sorunun cevabı da genel itibarıyla doğru olmakla birlikte içerik ve konu başlıklarında cevaplar arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Bu açıdan tutarlılığı sorun teşkil eder.

Kaynaklarına dair sorulara ise ilk seferinde yanıt olarak İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid*'i, Mehmet Erdoğan'ın *İslâm Hukuku, Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin “had, köle ve ceza” maddeleri ile Hamîdullah'ın, *İslâm Peygamberi* eserlerini vermiştir. Son eser hariç diğer eserler konu hakkında bilgi verebilecek niteliktedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Mehmet Erdoğan'ın bu isimle bir eserin varlığı bilinmemektedir. 25.10.2024 tarihinde ikinci kez “Bu bilginin kaynakları nelerdir?” sorusuna, ChatGPT Mehmet Akif Aydın'ın, *İslâm Hukuku*, Serahsî'nin *el-Mebsût*'u, Vehbe ez-Zühaylî'nin *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh* adlı eserlerini yanıt olarak vermiştir. Ancak burada da verdiği sayfa ve cilt numaraları, kaynaklardakiler ile uyumlu değildir. 26.10.2024 tarihinde kaynakları son kez sorulduğunda ise yukarıdaki iki sorunun kaynaklarına dair verdiği yanıtların aynısını vermiştir.

1.3.5. Had ve Kıyas Suçları Ayrımının Temel Ölçütü Nedir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	7	7	8
Kaynakların doğruluğu	3	4,5	2
Tutarlılık	7		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. Cezanın kaynağı ve belirlenmişliği başlığı altında hadlerin Allah hakkı, kısasın ise kul haklarından olduğu ifade edilmiş, her iki suç türünün affin etkisi açısından farklarının bulunduğu, had suçlarının genelde toplum düzeni ile alakalı olduğu, kısas suçlarında ise bireysel özelliğe vurgu yapıldığı söylenerek bu soruya büyük oranda doğru cevap verilmiştir.¹¹ 25.10.2024 tarihinde aynı soru yinelenmiş burada da had ile kısas arasındaki farklılıklar dört ana başlık altında bir önceki yanıtla benzer şekilde cevaplanmıştır. 26.10.2024 tarihindeki cevabında ise bir önceki yanıtlara ek olarak ispat yü-

¹¹ Had ve kısas suçları arasındaki farklar için bk. Ebu'l Hüseyin Ali b. Hüseyin b. Muhammed es-Şuğdî, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ* (Ammân: Daru'l-Furkan/Daru'l-Mü'essese, 1984), 2/636-637; Abdulmuid Aykul, *İslam Ceza Hukukunda Tâzir: Suç ve Ceza Belirleme Siyaseti* (İstanbul: Hikmetevi, 2022), 63-65.

kümlülüğü açısından da farkın olduğunu söylemiş bunun için de zina ile kısas suçlarını iki alt başlık altında ele almıştır. Haddin dört, kısasın ise iki şahitle ispat edildiğini söyleyerek had-kisas arasındaki farkları zikretmiştir.¹² ChatGPT burada haddi, zina ile özdeşleştirip tüm hadler için dört şahit gerektiğini ifade etmesi yanlış olmuştur. Farklı zamanlarda sorulan bu üç sorunun yanıtı her ne kadar mad-desel başlıkları farklı olsa da içeriklerinin büyük oranda benzer olduğu görülmektedir. Ancak buralarda da zaman zaman hataların olduğunu söylemek gerekir.

Kaynaklarına dair sorulan soruya ise ilk seferinde Muhammed Hamîdullah'ın *İslâm Hukuku ve Önemi*, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid*'i, Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku* adlı eserlerini vermiştir ki ilk kaynak hariç diğerleri bu sorunun cevabını içerebilecek mahiyettedir. İkinci sorumuzda ise Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku*, Serahsî'nin, *el-Mebsût*'u, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ile Vehbe ez-Zühaylî'nin *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh* adlı eserlerini yanıt olarak vermiştir. Zikredilen bu eserler bu cevap için uyumlu olmakla birlikte sayfa ve cilt numaralarında ciddi hatalar barındırmaktadır. Son kez sorduğumuzda ise ChatGPT, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, klasik fıkıh kitapları, Wael b. Hallaq'ın *Shari'a: Theory, Practice, Transformations* ve Joseph Schacht'ın *An Introduction to İslâmic Law, el-Mevsûatü'l-fikhiyye* adlı eserlerini vermiştir.

204 | db

1.3.6. Zina Cezası İçin Gereken İhsan ile Kazf Cezası İçin Gereken İhsan Arasındaki Farkı Açıklayınız.

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	1	1	1
Kaynakların doğruluğu	2	2	2
Tutarlılık	7		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. ChatGPT'nin bu soruda ispatın niceliksel farklarına ve kazf ile zina

¹² Bilindiği üzere zina haddinin sübut bulabilmesi için gereken şahitlik nisabı Kur'an'ın hükmüne göre dördtür ve sadece zina suçuna özgüdür. Ancak zina haddi dışındaki diğer had cezalarının sübut bulması için gereken nisap ise iki şahittir. Yaman - Çalış, Halit, *İslam Hukuku*, 135-136; Erturhan, *İslam Ceza Hukuku*, 169,183,220,240,298.

haddi arasındaki farka odaklanmıştır.¹³ İkinci ve üçüncü kez sorduğumuzda da benzer cevaplar vermiştir. Her ne kadar cevap İslâm ceza hukuku açısından yanlış olsa da her üç farklı zamanda aynı ve benzer cevaplar vermesi ilgili soru açısından tutarlı olduğunu gösterir.

Kaynaklarına dair sorulan soruya ise ilk seferinde Muhammed Hamîdullah'ın *İslâm Hukuku ve Önemi*, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid*'i, Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku* adlı eserlerini vermiştir ki ilk kaynak hariç diğerleri bu sorunun cevabını içerebilecek mahiyettedir. İkinci soruşumuzda ise Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku*, Serahsî'nin, *el-Mebsû'tu*, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ile Vehbe ez-Zühaylî'nin *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh* adlı eserlerini yanıt olarak vermiştir. Zikredilen bu eserler bu cevap için uyumlu olmakla birlikte sayfa ve cilt numaralarında ciddi hatalar barındırmaktadır. Son kez sorduğumuzda ise ChatGPT, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, klasik fıkıh kitapları, Wael b. Hallaq'ın *Shari'a: Theory, Practice, Transformations* ve Joseph Schacht'ın *An Introduction to İslâm Law, el-Mevsûatü'l-fikhiyye* adlı eserlerini

1.3.7. Cezalandırmanın Amacını İzah Eden Teorilerden Hangisi İslâm Ceza Hukuku İçin Söz Konusu Edilebilir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	6	7	8
Kaynakların doğruluğu	2	4	2
Tutarlılık	6		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. Cevap, Cezalandırma Teorisi (Retributive Theory), Genel Önleme Teorisi (Deterrent Theory) Rehabilitasyon Teorisi (Rehabilitation Theory) ve Toplumsal Koruma Teorisi (Protective Theory) olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmıştır. Söz konusu cevap dikkatle incelendiğinde cevabın yabancı/İngilizce kaynaklardan elde edildiği anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarının ne olduğu sorulduğunda ChatGPT, 24.10.2024 tarihinde sorduğumuz diğer soruların kaynakları ile aynı kaynakları vermiştir ki bu eserlerde söz konusu

¹³ Recm ihsanı ile kazf ihsanı arasındaki farklar için bk. Ali Dağcı, Şamil, "İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/546-548.

bu bilginin bulunduğunu söylemek oldukça zordur. 25.10.2024 tarihinde aynı soru yinelendiğinde ChatGPT mezkûr soruya yine dört ana başlık altında ancak farklı cevap vermiştir. Bunlar: Caydırıcılık Teorisi (İrşad), Rehabilitasyon Teorisi, Denge Teorisi (Kıyas), İslâm'a Göre Adalet Teorisi. Bu cevabın kaynaklarının da 25.10.2024 tarihinde verilen diğer yanıtların kaynakları ile aynı olduğu görülmektedir ki bu kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle rastlanmaz. Son kez soru sorulduğunda ise Ödüllendirme ve Cezalandırma Teorisi, Prevansiyon (Önleme) Teorisi, Rehabilitasyon Teorisi, Adalet Teorisi ve Diyet (Kan Bedeli) Teorisi şeklinde benzer ancak farklı ifadelerle cevap vermiştir. Kaynaklarına dair soruda ise yine 26.10.2024 tarihinde verdiği yanıtların aynısının burada da yer aldığı görülmektedir ki bu yanıtların zikredilen bu kaynaklarda yer alması pek mümkün gözükmemektedir. Yanıtlar düşünüldüğünde cevapların genel itibarıyla doğru¹⁴; farklı üç zamanda benzer cevaplar vermesi açısından da tutarlı olduğu ancak özellikle kaynaklar kısmının sorunlu olduğu görülmektedir.

1.3.8. Sarhoşluk Cezası Had Cezası mıdır, Yoksa Ta'zîr Cezası mıdır?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	1	1	1
Kaynakların doğruluğu	2	4	2
Tutarlılık	6		

24.10.2024 tarihinde mezkûr soru ChatGPT'ye sorulmuştur. Bu soruda ChatGPT'nin içki içene verilecek olan cezanın had mi yoksa ta'zîr mi olduğu noktasında bir analiz yapması beklenmiştir.¹⁵ Ancak ilk soruşumuzda ChatGPT verdiği cevapta, had ve ta'zîr suçları arasındaki farklara odaklanmıştır. Ancak cümlelerin devamında içki içene ta'zîr cezasının verileceği açıkça ifade edilmiştir. Çağdaş dönemde bu görüşü kabul eden İslâm hukukçularının bulunmasına rağmen klasik fıkhıta söz konusu suçun had cezası olduğuna dair bilgiler kesine yakındır. Ancak ChatGPT tarafından bu farklılık zik-

¹⁴ İslam Ceza hukukunda Cezalandırmanın amacına dair geniş bilgi için bk. Abdulmuid Aykul, "Cezalandırmanın Amacını İzah Eden Teorilerin İslam Ceza Hukukundaki Tezahürü", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 58/1 (2022), 13-24.

¹⁵ İçki içmenin cezası ile ilgili tartışmalar için bk. Davut Eşit, "Hadd ve Ta'zîr Tartışmaları Bağlamında İslâm Ceza Hukukunda İçki İçme Cezası", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 194-210.

redilmemiştir. Kaynaklarına dair sorulara verdiği yanıt yine 24.10.2024 tarihindeki kaynakların aynısıdır. İkinci kez 25.10.2024 tarihinde soru yinelenildiğinde ilk kez verdiği cevaba benzer bir yanıt vermiş ve içki içenin ta'zîr cezasına çarptırılacağını söylemiştir. Kaynaklara dair soru sorulduğunda yukarıdaki diğer sorular için ikinci turda verdiği yanıtların aynısını vermiştir. Son kez soru sorulduğunda içkinin had olup olmayacağı tartışılmış ve en azından Hanefi mezhebi açısından had olduğu söylenmiştir. Ancak bu yanıtta da ta'zîr ile had arasındaki farklara işaret edilerek soru dışına çıkmıştır. Kaynaklarına dair soruda ise yukarıdaki üçüncü kez sorduğumuz soruların kaynakları ile aynı kaynaklara yer verilmiştir ki bu kaynakların en azından bazılarında bu bilginin olduğunu söylemek oldukça zordur.

1.3.9. İslâm Ceza Hukukuna Dair Okunması Gereken Türkçe Kaynaklar Nelerdir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	3	2	4,2
Tutarlılık	1		

db | 207

Soru doğrudan literatüre ait bir soru olup, bu soru ile ChatGPT'nin kaynaklara hâkimiyeti ölçülmeye çalışılmıştır. 24.10.2024 tarihindeki ilk yanıtında Hayrettin Karaman'ın *İslâm Hukuku*, Muhammed Hamîdullah'ın *İslâm Hukuku*, A. A. Adnan Sönmez'in *İslâm Ceza Hukuku*, Mustafa Güneş'in *İslâm Ceza Hukuku*, Hüseyin Atay'ın *İslâm Ceza Hukuku* adlı eserlerine yer vermiştir ki bu eser ve yazarların kahir ekseriyeti hatalıdır. Öncelikle ilk eser dışındaki diğer eserlerin varlığı bilinmez. Dahası yazarları sanal olarak ChatGPT tarafından oluşturulmuş ve oluşturulan bu isimlere literatürde olmayan eserler izafe edilmiştir.¹⁶ Soru ikinci kez sorulduğunda Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku*, İzzet Şahin'in *İslâm Ceza Hu-*

¹⁶ Türkiye'de gerek tercüme gerekse de telif yoluyla çok fazla sayıda İslam ceza hukukuna dair eser bulunmaktadır. Örneğin Abdülkâdir Üdeh'in *İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk* adlı eseri ile Muhammed Ebu Zehra'nın *İslam Hukukunda Suç ve Ceza* isimli eserleri tercüme edilmiş İslam ceza hukuku eserlerinden sadece ikisidir. Telif olarak ise Mehmet Cevat Akşit'in, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esaslar*, Yaşar Yiğit'in *İslam Ceza Hukukunda Cezaların Yürürlüğü*, Sabri Erturhan'ın *İslam Ceza Hukuku*, Abdullah Çolak'ın *İslam Ceza Hukuku*, Ahmed Yaşar'ın *İslam Ceza Hukukunda İdamı Gerektiren Suçlar*, Abdülkerim Ünalın'ın *İslam Ceza Hukukunda Kısas*, Celal Erbay'ın *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları* ve Ali Şafak'ın *Mezheblerarası Mukayeseli İslam Ceza Hukuku.* gibi onlarca İslam Ceza Hukuku eseri olmasına rağmen ChatGPT bunların hiçbirisini referans olarak göstermemiştir.

kuku, Ali Bulaç'ın *İslâm Ceza Hukuku*, Hasan Sıtkı Sönmez'in *İslâm Ceza Hukuku*, Vehbe ez-Zühaylî'nin *İslâm Fıkhı (Türkçe Tercümesi)*, Ziya Gökalp'in *İslâm Hukuku ve İslâmi Cezalar*, Halit Ziya Uçaroğlu'nun *İslâm Ceza Hukuku* ile Osman T. Karamustafa'nın *İslâm Ceza Hukuku* adlı eserleri zikredilmiştir. Bu eser ve yazar eşleştirmeleri de çok büyük oranda yanlış olup ChatGPT tarafından sanal olarak oluşturulmuştur. Örneğin Ali Bulaç'ın bu isimde bir kitabı bulunmamaktadır. Aynı şekilde Ziya Gökalp'in *İslâm Hukuku ve İslâmî Cezalar* isimli bir eseri yoktur. Osman Karamustafa ismini Google'den tarattığımızda Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde Öğretim Üyesi olduğu, çalışma alanlarına ve yayınlarına baktığımızda ise İslâm Hukuku ile uzaktan yakından alakalı herhangi bir çalışmasının veya yayınının olmadığı görülmektedir. Soru son kez sorulduğunda ise ChatGPT İsmail Kılıç'ın *İslâm Ceza Hukuku*, Mustafa Şahin'in *İslâm Ceza Hukuku: Teorik ve Pratik Yaklaşımlar*'ı, Mehmet Bülent Kırıcı'nın *İslâm Hukuku ve Ceza Hukuku*, Ömer Faruk Harman'ın *İslâm Ceza Hukuku* ile Hakan Erol'un *İslâm Ceza Hukuku* adlı eserlerini cevap olarak vermiştir ki bu isimlerin sanal olarak oluşturulduğu ve sanal olarak oluşturulan bu isimlere yine sanal olarak oluşturulan eserlerin izafe edildiği görülmektedir.

208 | db

Bu soru özelinde baktığımızda ChatGPT'nin cevaplarının hiç birisinin doğru olmadığı, dahası farklı zamanlardaki cevaplarının da tutarlı olmadığı görülür. Ayrıca konuya dair ilahiyat alanında yazılan çok sayıda eser ve akademik tez bulunmasına rağmen bunların hiç birisine yer verilmemesi Chat GPT'nin veri havuzunun İslâm ceza hukuku açısından oldukça yetersiz olduğunu göstermektedir..

1.3.10. Ta'zîr Hakkında Bilgi Sahibi Olmak İstesem Hangi Akademik Türkçe Kaynaklara Müracaat Etmeliyim?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	2	2	2
Tutarlılık	3		

Bu soru da İslâm ceza hukukunun spesifik bir alanına dair literatür sorusudur ki Türkiye'de konu hakkında yazılmış, doktora ve yüksek lisans seviyesinde oldukça fazla sayıda çalışma bulunmaktadır.

dır.¹⁷ Bununla birlikte ilk seferde ChatGPT Hayrettin Karaman'ın *İslâm Hukuku*, A. A. Adnan Sönmez'in *İslâm Ceza Hukuku*, Mustafa Güneş'in *İslâm Ceza Hukuku*, Zeki Sayar'ın *İslâm Ceza Hukuku: Teorik ve Pratik Yaklaşımlar* ile Ahmet Akgündüz'ün *İslâm Hukuku ve Ceza Hukuku* gibi eserlerini zikretmiştir ki bunların neredeyse tamamı hatalı eşleştirmelere dayanır. Pek çok ismin kim olduğu dahi belli değildir. İkinci ve üçüncü kez sorulduğunda ise ChatGPT, 9. soruya verdiği yanıtta kaynakları zikretmiştir.

1.3.11. İslâm Ceza Hukukuna Göre Adli Tıp Üzerine Yazılmış İlk Eserin Yazarı Kimdir?

Ölçütler	24.10.2024	25.10.2024	26.10.2024
Doğruluk	1	1	1
Tutarlılık	3		

Literatüre dair sorulan diğer iki sorunun birden çok cevabı varken bu sorunun tek bir cevabı bulunmaktadır. Öyle ki alana dair yazılmış ilk kitap sorulmuş¹⁸ ve bu soruya ChatGPT tarafından doğru cevap vermesi beklenmiştir. Oysa ChatGPT 24.10.2024 tarihinde bu soruya Abdulkadir Şenocak isminde bir kişiyi vermiştir ki dünya çapında en yaygın arama motoru olan Google'da bu ismi tarattığımızda böyle bir kişinin olmadığı görülmüştür. 25.10.2024 tarihinde aynı soruya ChatGPT, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi şeklinde cevap vermiştir. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi 19. yüzyılda yaşamış Osmanlı tarihçisi ve modern tıbbın öncüsü olarak kabul edilen bir bilim adamıdır.¹⁹ Biyografisine dair yazılan eserlerde bu bilim adamının fıkıh ile ilgilendiği ancak asıl tıp alanında şöhret

¹⁷ Ülkemizde ta'zîre dair gerek doktora ve gerekse de yüksek lisans düzeyinde onlarca çalışma bulunmasına rağmen ChatGPT bunların hiçbirisine yer vermemiştir. Örneğin Abdulmuid Aykul'un "İslam Ceza Hukukunda Ta'zîr" Osman Şekerci'nin "İslam Ceza Hukukunda Ta'zîr Suçları ve Cezaları", Abdullah Özer'in "İslam Hukuk Literatüründe Ta'zîr Risaleleri ve Şeyhülislam Muhyiddin Mehmed B. İlyas Çivizade'nin Risale Mütellika Bi't-Teazir Adli Eseri", Yaşar Tekin'in "Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zîr Suç Ve Cezaları : (1179/1765)." Esra Yakut'un "Osmanlı Hukukunda Ta'zîr Cezaları" Abdullah Özcan'ın "İslam Ceza Hukukunda Ta'zîr", Kübra Nugay'ın "XIX. yüzyıl ortak ceza hukuku dilinin oluşumu: Osmanlı'da ta'zîrin kalkması" ve Mehmet Koç'un "Osmanlı Hukukunda Ta'zîr Suç ve Cezaları" isimli eserleri bunlardan bazılarıdır.

¹⁸ Bu alana dair yazılmış ilk kitap Şevket Pekdemir tarafından 2018 yılında yayınlanmış olan *İslam Ceza Hukukuna Göre Adli Tıp ve Maddi Delil* adlı eseridir. Eser hakkında bilgi için bk. Büşra Nur Duran, "İslam Ceza Hukukuna göre Adli Tıp ve Maddi Delil yazar Şevket Pekdemir", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 593-597.

¹⁹ bk. Ziya Yılmaz, "Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/334.

bulduğu yazılıdır. Söz konusu bilim adamının İslâm ceza hukuku ile ilgili bir eserinin varlığı ise bilinmemektedir. 26.10.2024 tarihinde soru son kez sorulduğunda ChatGPT, İmam Şâfiî'nin adını vermiştir ki bu cevabın yanlış olduğu açıktır.

Sonuç

ChatGPT günümüzde en yaygın kullanımı bulunan yapay zekâ modelidir. Pek çok disiplinde olduğu gibi ilahiyat alanında da giderek artan oranda bu yapay zekâ modeli kullanılmaya başlanmıştır. Pek çok alanda hızlı ve doğru bilgi üreten bu model ilahiyat ve özellikle İslâm ceza hukuku alanında da benzer sonuçlara ulaşabilecek bir nitelikte midir? İşte bu soru bu çalışmanın hazırlanmasına sebep teşkil etmiştir. Biz de İslâm ceza hukukuna dair genel mahiyette hemen hemen tüm eserlerde az ya da çok zikredilen on bir soruyu bu yapay zekâ modeline sorduk. Bundaki amaç, sorulara verilen yanıtın akademik verilerle ne derece uyumlu ve tutarlı olduğuydu. Tutarlılığını ölçmek için üç farklı zamanda aynı soruları yapay zekâyâ yönelttik ve verilen yanıtları kayıt altına aldık. Yapay zekâyâ üç farklı zamanda aynı on bir soru sorulmuş, her sorunun akabinde verilen bilginin kaynağına dair ikinci bir soru daha yöneltilmiştir. Böylelikle soru sayısı yirmiye yükselmiştir. Bilginin kaynağına dair sorular bu sorularla ChatGPT'nin kaynaklara hâkimiyetini de bir şekilde ölçmüş olacaktık.

210 | db

ChatGPT'nin üç gün ara ile verdiği yanıtlar değerlendirildiğinde tutarlılığının oldukça düşük olduğunu söylemek gerekir. Sorulara verdiği yanıtların doğruluk oranları da tutarlılığa paralel olarak düşüktür. Ayrıca yapay zekâ modeli ChatGPT'nin zaman zaman konu ile alakası olmayan cevaplar verdiği de görülmektedir. Ancak her şeyden daha önemlisi kaynaklara dair verdiği ve tamamen yanlış olan bilgilerin mevcudiyetidir. Aynı günde 11 soruya verdiği yanıtların kaynakları neredeyse birbirinin aynısı olduğu gözlemlenmiştir ki bu kaynakların bu on bir sorunun on birine de yanıt verecek mahiyette olmadığı açıktır. Kaynak isimleri ile eşleştirdiği yazarlar arasında doğruluk korelasyonunun olmadığını söylemek gerekir. Öyle ki bazen bir yazara nispet ettiği eser, biyografi kitaplarında yazarın eserleri arasında zikredilmez. Aynı şekilde bazen sanal olarak oluşturulmuş kişilere yine sanal olarak oluşturulmuş eserler nispet edilmiştir. Özellikle literatüre ait son iki soruda ilahiyatçı kimliği olmayan, dahası kim olduğu dahi belli olmayan kişile-

rin, olmayan ve biyografilerinde bulunmayan uydurma eserlere yer vererek büyük bir hataya düşmüştür.

ChatGPT'nin verilerinin çoğunlukla açık kaynaklardan olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de ve dünyada yazılmış pek çok kaynağa ulaşamadığı, çok sınırlı kaynak veri tabanından yararlandığı veya yararlanmasına rağmen diğer kaynakları zikretmediği görülmüştür. Türkiye'de erişime açık olan YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanına ulaşabilir olmasına rağmen buradan hiçbir teze yer vermemesi, erişilebilir olmasına rağmen Dergipark, Academia ve daha pek çok açık erişim sağlayan veri tabanlarından bilgi almaması ve yararlanamaması ChatGPT'nin büyük eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâl böyle olunca yapay zekâ modeli ChatGPT'nin sunduğu bilgi İslâm ceza hukuku açısından yeterli ve tatmin edici değildir.

Kaynakça

- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizade. *Dürerü'l-hükkam şerhu Mecelleti'l-ahkam (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)*. çev. (Osmanlıcadan) Raşit Gündoğdu, Osman Erdem. Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016.
- Aykul, Abdulmuid. "Cezalandırmanın Amacını İzah Eden Teorilerin İslâm Ceza Hukukundaki Tezahürü". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 58/1 (2022), 13-24.
- Aykul, Abdulmuid. *İslâm Ceza Hukukunda Tâzir: Suç ve Ceza Belirleme Siyaseti*. İstanbul: Hikmetevi, 2022.
- Bebek, Adil. "Günah (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Suç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/453-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cezerî, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Fıkh 'alâ mezâhibi'l-'erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Çelebi, İlyas. "Zelle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/223-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Dağcı, Şamil, Ali. "İhsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Duran, Büşra Nur. "İslâm Ceza Hukukuna göre Adli Tıp ve Maddi Delil yazar Şevket Pekdemir". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 593-597.
- Erturhan, Sabri. *İslâm Ceza Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi, 2020.
- Eşit, Davut. "Hadd ve Ta'zir Tartışmaları Bağlamında İslâm Ceza Hukukunda İçki İçme Cezası". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 194-210.
- İnce, İrfan. "Ridde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/91-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kahraman, Abdullah. *İslâm Hukukuna Giriş*. Ankara: Bilay Yayınları, 2., 2019.
- Kaplangöz, Zahit. "Vaz' İlminin Bilim Tasnifindeki Yerinin Tespiti". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 180-202. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1192954>.
- Komasyon. "Kölelik". *el-Mevsûatü'l-Fıkhîyyetü'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1427 1404.

- Suğdı, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*. thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Şen, Cemalettin. *Sistemantik Mecelle: Kategorik Giriş ve Tam Metin*. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Türk Hukuk Kurumu. *Türk Hukuk Lügati*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukuku*. Ankara: Bilay Yayınları, 9. Basım, 2023.
- Yılmaz, Ziya. "Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/334-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

HERETİK SAYILAN KİLİSELERE YAPAY ZEKANIN BAKIŞ AÇISI

Dursun Ali AYKIT *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 27 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Aykit, Dursun Ali. "Heretik Sayılan Kiliselere Yapay Zekanın Bakış Açısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 213-232.

DOI: 10.33415/daad.1592242

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 27 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Aykit, Dursun Ali. "The Perspective of Artificial Intelligence on Churches Labeled as Heretical". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 213-232.

DOI: 10.33415/daad.1592242

Öz

Hristiyanlık tarihi aslında heretiklik tarihi olarak okunabilecek bir arka plana sahiptir. Zira günümüzdeki Hristiyanlık, birçok çatışma ve ayrışmadan sonra gelen söylemin yansıması olarak var olagelmıştır. Daha ilk çıkışında Yahudi-Hristiyanlığı ile Gentile Hristiyanlığı karşı karşıya gelmiş ve bu süreçten Pavlus'un önderliğini yaptığı Gentile Hristiyanlığı öne çıkmıştır. Ardından İsa'nın doğası ile ilgili Kristolojik problemlerle boğuşan kilise, bir taraftan Aryüsçü öte yandan Athanasiusçu söylemin arasında kalmış ve İznik Konsili'nde Roma İmparatorunun desteğini alan Athanasiusçuluk kabul görünürken Aryüs ve görüşleri heretik ilan edilmiştir. Orta Çağ'da Katolik Kilisesi iyice güçlenip tekel oluşturmaya başlayınca kiliseye yönelik her türlü itiraz, heretiklik başlığı altında değerlendirilmeye başlanmıştır. Yine Martin Luther'in çıkışı ve çok fazla dünyevileştiğini belirttiği Katolik Kilisesine yönelik eleştirileri de hemen heretiklik şeklinde tanımlanıp ciddi takibatlara uğramıştır. Ancak zamanla Protestan kiliseler gelişip

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, daykit@marmara.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-0109-2141/ Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Divinity, Department of History of Religions, Istanbul, Turkey, daykit@marmara.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-0109-2141.

belli bir güce ulaşıncaya kadar bunlar 'ana bünyeyi' oluşturan kiliseler arasında gösterilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Hıristiyanlık tarihinde heretiklik tanımı ucu açık bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu makale bazında işte böylesi bir genişlikte değerlendirilen heretikliğe dair, yapay zeka uygulamaları olan ChatGPT ve Gemini'nin nasıl bir tasnif ve açıklama getirdiğine ışık tutmaya odaklandık.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Heretik, Yapay Zeka, Hıristiyanlık, Aryüsçülük, Bogomiller, Mormonlar.

The Perspective of Artificial Intelligence on Churches Labeled as Heretical

Extended Abstract

Christian history can also be read as the history of heresy. Throughout history, groups that existed outside of or opposed the doctrines of mainstream churches were often labeled heretical. For instance, the conflict between Jewish Christianity and Gentile Christianity, the debates between Arianism and Athanasianism, and the criticisms directed at the Catholic Church during the Middle Ages continuously redefined the concept of heresy. Even in modern times, movements like the Protestant Reformation and new religious movements have been regarded as heretical. In this context, the concept of heresy has evolved depending on the power and interpretation of the dominant church of the era.

This study aims to analyze how artificial intelligence models (ChatGPT and Gemini) respond to questions regarding groups labeled heretical throughout Christian history. It evaluates their classifications and explanations of heretical groups in the early, medieval, and modern periods in both English and Turkish.

Research Findings

1. Identification of Heretical Groups

- Early Period (1st–5th centuries): Groups like Gnostics, Arians, and Marcionites were identified by both AI models. Gemini offered a broader list, including Docetism and Montanists, while ChatGPT presented a more limited scope.
- Medieval Period (6th–15th centuries): Common groups such as Bogomils, Cathars, and Waldensians were noted. Gemini added other groups like Paulicians and the Free Spirit movement, providing a more comprehensive perspective.
- Modern Period (16th century onwards): Both models mentioned Mormonism, Jehovah's Witnesses, and Protestant denominations. Gemini categorized Mormonism as part of "New Religious Movements," presenting a more academically aligned view, while ChatGPT did not make this distinction.

2. In-Depth Analyses

- Arianism: Both models emphasized Arianism's rejection of the Trinity doctrine and its condemnation at the Council of Nicaea (325). However, their responses lacked detailed historical context regarding developments such as Semi-Arianism and its influence.
- Bogomils: ChatGPT explained their dualism, rejection of sacraments, and alternative views on salvation but lacked depth. Gemini provided a more systematic approach, discussing asceticism, opposition to materialism, and criticisms of church hierarchy.

- Mormonism: ChatGPT highlighted differences such as the rejection of traditional Trinitarian beliefs, belief in additional scriptures, and practices like proxy baptisms. Gemini expanded on these points, distinguishing Mormonism as both a historical and doctrinal divergence from traditional Christianity.

Language and Translation Differences

AI responses were significantly more systematic and comprehensive in English, while the Turkish responses sometimes contained mistranslations and cultural biases. For example, terms like "orthodox" were inconsistently translated, sometimes as "authentic" and other times as "Orthodox Christianity," creating conceptual confusion. While English answers adhered more closely to historical contexts, Turkish answers were often constrained by generalizations.

Conclusion and Evaluation

AI models can provide quick and structured information about the concept of heresy. However:

- Systematic Approach: Gemini demonstrated a more comprehensive and academic structure.
- Consistency: ChatGPT's responses were more general and lacked specific details.
- Variability: Answers to the same question varied depending on the time and phrasing of the query, creating inconsistencies.
- Translation and Language Issues: Turkish responses were less effective due to incorrect or incomplete translations of key terms.

In this context, AI tools must be used cautiously, especially on sensitive topics like religion. Their outputs should always be reviewed by experts to ensure accuracy.

Keywords: History of Religions, Heretic, Artificial Intelligence, Christianity, Arianism, Bogomils, Mormons.

Giriş

Hıristiyanlık denildiğinde akla Katolik, Ortodoks, Protestan vb. nüfus olarak çoğunluğu elinde bulunduran batılı kiliseler gelmektedir. Oysa günümüzdeki bu yapı, kimin heretik kimin ana bünyeyi teşkil ettiği yönündeki tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Hıristiyanlık, 'heretiklik tarihi' olarak tanımlanabilecek arka plana sahip bir oluşumdur. Zamanla ve bölgesel olarak farklı Hıristiyanlıklar, ana bünye kabul edilirken; bir süre sonra bunların değiştiği de görülmektedir. Nitekim İmparator Constantine (ö. 337) zamanında Athanasiusçu söylem ön plana çıkarken; babasından sonra tahta geçen Constantius II (ö. 361), Aryüsçü Hıristiyanlık

yorumunu benimsemiştir.¹ Böylesine peş peşe gelen süreçte dahi bu kadar farklı Hıristiyanlık yorumlarının, bir anda otantik veya hereetik ilan edilmesiyle beraber sonraki dönemlerde bu tür kökten değişimleri görülebilmek zorlaşmıştır. Zira gücü elinde bulunduran Kiliseler, ana bünye olarak kendilerini kabul ettiklerinden farklı herhangi bir söylem veya yorum heretiklik suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. İşte bu çalışma, acaba yapay zekanın, günümüz ana akım kiliseleri tarafından heretik kabul edilen ilk, orta çağ ve modern dönemdeki Hıristiyanlık anlayışlarına dair İngilizce ve Türkçe sorulduğunda ne tür bilgiler verdiğini konu edinecektir.

1. Araştırmanın Yöntemi:

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden karşılaştırmalı analiz ve çoklu durum çalışması (case study) gibi yaklaşımlara uygun bir şekilde tasarlanmıştır.

Çalışmada ChatGPT (3.5) ve Gemini/ Google isimli iki yapay zeka modelinin, heretik ilan edilmiş Hıristiyan gruplara dair sorulara verdiği yanıtlar analiz edilecektir. Öncelikle bu iki yapay zekanın hangi grupları heretik olarak sıraladığını öğrenmek adına 'İlk, orta çağ ve modern Kilise tarihinde Hıristiyan heretik grupları nelerdir?' şeklinde bir soru yöneltildi. Ardından da bunlar arasından ortak olan birer grup seçilerek grupların heretik sayılma nedenlerine dair İngilizce ve Türkçe açıklamaları karşılaştırıldı.

2. Araştırmanın Bulguları:

1. İlk, Orta Çağ ve Modern kilise tarihinde Hıristiyan heretik grupları nelerdir? (What are the Christian heretical groups in early, medieval, and modern church history?):

ChatGPT'nin bu soruya verdiği İngilizce yanıt şöyle bir cümle ile başlar: 'Kilise tarihi boyunca *ortodoks* (hakiki) Hıristiyanlığa meydan okuyan öne çıkmış belli başlı heretik gruplar şunlardır'. Bu cümleden sonra sırasıyla yüzyıllara göre heretikleri sıralar ve ilgili gruba dair inançları, öne çıkan kişileri, bu grubun söylemlerine karşı çıkan apolojistleri, hangi konsille heretik ilan edildiği, birer cümle ile kısaca açıklanır.

Bu girişin başında kullanılan kilise tarihi boyunca ve ortodoks kelimesinin kullanımı, tarihsel süreçte galip gelmiş olan grupların

¹ Michael Grant, Roma'dan Bizans'a, çev. Z. Zühre İlkelen, (İstanbul: Homer Kitabevi 2000).

kendilerini otantik/ hakiki Hıristiyan, diğerlerini ise heretik görme eğiliminin bir yansıması olarak okunabilir. Zira eğer bu heretik listede bulunan Hıristiyanlardan biri galip gelmiş olsaydı aynı ifadeler bu sefer bu gruplar için kullanılıyor olacaktı. Özellikle ortodoks kelimesinin tercihi, bu yönüyle çok teolojik bir ifade olarak görülebilir.

ChatGPT'e göre heretik olarak zikredilen gruplar arasında şunlar vardır:

i) İlk Dönem (1-5. Yy.): Bu şekillenme döneminde daha çok Hıristiyan öğretilerine yönelik meydan okuyan gruplar çıkmıştır. Gnostisizm, Arianizm, Donatizm, Pelagianizm.

ii) Orta Çağ Dönemi (6-15. Yy): Bu dönemde gruplar daha çok kilisenin bozulduğu, dünyevileştiği yönünde eleştirilmiş ve doktrinel bazı farklılıklara da değinilmiştir. Katharlar, Waldensianlar, Lollardlar, Hussiteler, Bogomiller.

iii) Modern Dönem (16. Yy.- Günümüz): Reformasyon ve ardından gelen Aydınlanma, geleneksel otoriteler tarafından genellikle sapkın olarak değerlendirilen çeşitli teolojik fikirleri teşvik etti. Anabaptistler, Unitaryanizm, Deizm, Liberal Hıristiyanlık, Mormonlar.

ChatGPT'nin yaptığı bu tasnif en azından belli başlı gruplara işaret etmekle birlikte oldukça sınırlı kalmış görünmektedir. Zira ilk dönemde Doketikler, Montanistler, Adoptionistler, Markunilik, Nesturilik; Orta Çağ döneminde Pavlikanlar, Modern dönemde Janse-nizm, Deizm, Özgür Ruhçular (Free Spirit), Santa Muerte, Reinkarnationizm, Tüm Milletlerin Hanımefendisi Topluluğu (Community of Lady of All Nations) vb. gruplara yer verilmemiştir. Ayrıca Mormonlar, Dinler Tarihinde Yeni Dini Hareketler içinde değerlendirilen bir grup olmasına rağmen burada heretik olarak yazılması ilgi çekicidir. Yine Deizm'in heretik grup olarak zikredilmesi de heretik ifadesinin sınırlarının çizilmesine yönelik nasıl bir genişliğin bulunduğuna işaret olarak okunabilir.

Aynı soru Türkçe olarak ChatGPT'ye yöneltildiğinde şöyle bir giriş cümlesi ile konu ele alınır: 'Hıristiyanlık tarihi boyunca, doktrinlere veya kilise otoritelerine karşı çıkan birçok heretik grup ortaya çıkmıştır. Bu gruplar genellikle dönemin doktrinsel, sosyal ve politik bağlamına tepki olarak şekillenmiş ve kilise tarafından sapkınlıkla suçlanmışlardır'. Bu cümlede öne çıkan husus, heretik sayı-

lan grupların dönemin doktrin, sosyal ve politik birtakım söylemlerine karşı oldukları yönüne yapılan vurgudur. Böylece aslında dönemselsel bazı okumalar sonucunda bu tür gruplar ortaya çıkmıştır ve bunda siyasal, sosyal ve doktrinel arka planlar mevcuttur denilmektedir.

Yukarıdaki giriş cümlesinden sonra gruplar dönemlere göre şöyle sıralanır:

i) İlk Dönem Hıristiyanlığı (1-5. Yy.): Gnostikler, Marcionizm, Arianizm, Montanizm

ii) Orta Çağ Hıristiyanlığı (6-15. Yy.): Donatizm, Pelagianizm, Bogomiller, Katharlar, Waldenler

iii) Modern Dönem (16. Yy. ve sonrası): Protestan Reformasyonu, Antitrinitaristler (Unitarianlar), Kvakerler (Quakers), Deistler ve Aydınlanma Hareketi, Mormonlar, Jehovah'ın Şahitleri.

218| db

Heretik gruplara yönelik Türkçe soruya verilen cevaplardaki listenin daha geniş olduğu ve aynen İngilizce cevapta olduğu gibi grupların altına küçük notların düşüldüğü belirtilebilir. İlk dönem içinde Montanizm'in bulunması doğru bir tutum iken, Pelagianizm'in Orta Çağ'da zikredilmesi dönemselsel problem ortaya çıkarmaktadır. Zira İngilizce yanıtta bu grup, ilk dönem kilisesi içinde yer alırken; Türkçede Orta Çağ'da zikredilmektedir. Modern dönem içindeki gruplar arasında Protestan Reformasyonu diye bir ifade altında yazılanlar ilgi çekicidir. Zira bu grubun adı geçtikten sonra şöyle bir açıklama yapılmaktadır: 'Katolik Kilisesi, Reform hareketlerini (Martin Luther, John Calvin, Huldrych Zwingli gibi) başlangıçta sapkınlık olarak gördü. Ancak bu gruplar zamanla ana akım mezhepler haline geldi'. Bu açıklama, daha çok Katolik Kilisesi merkezli bir okumayı öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte bir zamanlar Katoliklerin heretik olarak gördüğü bu grubun zamanla ana akım mezhep haline geldiğini söylemesi de aslında heretik ifadesinin dönemselsel güç ve yaygınlıkla ne kadar ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kvakerler (Quakers) ve Jehovah'ın Şahitleri şeklinde yazılan grup isimleri, yanlış ifade edilmiştir. Çünkü Türkçe kullanımda yaygın isimlendirme Kuveykurlar ve Yehova Şahitleri şeklindedir.

Verilen bu bilgilere dair kaynakça sorulduğunda ise Birincil, İkincil, İlave Akademik ve Online Kaynaklar diye bir tasnif içinde kaynakça sunulmaktadır. Birincil kaynaklar içinde Kilise Babaları-

nın heretiklere yönelik metinleri (Irenaeus, *Against Heresies* (Adversus Haereses) – Critiques of Gnosticism and early heresies; Augustine of Hippo, *On the Trinity and On Original Sin* – Critiques of Pelagianism and Donatism) ve Ekümenik Konsil kararları (Nicene Creed (First Council of Nicaea, 325 CE) – Condemnation of Arianism; Council of Ephesus (431 CE) – Condemnation of Nestorianism and Pelagianism; Fourth Lateran Council (1215) – Condemnation of Catharism) sıralanmıştır. İkincil kaynaklar arasında ise Jaroslav Pelikan, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*; Henry Chadwick, *The Early Church*, Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, Kenneth Scott Latourette, *A History of Christianity*, Alister E. McGrath, *Christian Theology: An Introduction* zikredilmiştir. İlave Akademik metinler arasında Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*, Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, Philip Jenkins, *The Lost History of Christianity* sıralanmıştır. Online kaynaklar başlığı altında ise Catholic Encyclopedia (New Advent), Encyclopaedia Britannica, Christian Classics Ethereal Library zikredilmiştir.

İlk, Orta Çağ ve Modern dönemde heretik gruplara dair soruya Gemini'nin İngilizce verdiği cevabın girişinde 'breakdown' sapma/kırılma kelimesinin de olduğu yani bu grupların bir sapkınlığına vurgu yapıldıktan sonra 1-5.yy arasında Gnosticism, Docetism, Marcionism, Arianism, Nestorianism, Monophysitism; 5-15.yy arasında Paulicians, Bogomils, Cathars, Free Spirit ve 16.yy'dan günümüze de Bazı Protestan Mezhepleri, Unitarians, Jehovah's Witnesses, Mormons (The Church of Jesus Christ of Latterday Saints) sıralanmış ve bunlara dair birkaç cümlelik açıklamalar yapılmıştır.

Bu bilgiye dair kaynakça sorulduğunda da 'güvenilir bazı Hıristiyan kaynaklar şunlardır' denilerek bazı kitap ve web sayfaları verilmiştir: Kitap ve makale olarak: 1. "What Is a Lollard?" by J. Patrick Hornbeck II (Oxford University Press), 2. "Heresies of the High Middle Ages" by Walter Ullmann, 3. Akademik Dergiler için de Church History, Journal of Early Christian Studies, and Medieval Studies gibi dergiler sıralanmıştır.

Online kaynaklar olarak Wikipedia, Catholic Encyclopedia, Early Christian Heresies gibi siteler sıralanmıştır. Burada diğer iki web sayfasının yanında Wikipedia gibi içeriği değişken olan bir kaynağın da verilmesi ilgi çekicidir.

Aynı soruyu Türkçe yönelttiğimizde ise yine yüzyıllara göre bir tasnif yapılmış ve 1-5. Yy. arasında Doketizm, Gnostisizm, Markyonizm, Montanizm, Aryanizm; 5-15. Yy. arasında Nestoryenler, Monofizitler, Pelagianistler, Katarlar ve 16. Yy.'dan günümüze ise bazı Protestan mezhepleri, Yehova Şahitleri, Mormonlar, Christian Science olarak sıralanmıştır.

Bu bilgide ilgi çeken noktalar arasında verilen grupların sayısı ve sıralamalarının farklılığıdır. Nitekim İngilizce sıralamada tarihsel gelişim süreci dikkate alınmış ve daha doğru bir tasnif yapılmıştır. Türkçe cevapta da tarihsel gelişmenin dikkate alındığı belirtilebilir. Markyonizm ve Aryanizm şeklindeki grup isimleri ise Dinler Tarihi disiplini açısından kabul edilen bir kullanım değildir. Bunun yerine Markunilik² veya Aryüşçülük³ yazımının Türkçe akademik literatürde geçtiği dile getirilebilir. Türkçe cevapta ilk dönem kilise-sindeki heretik sayılan gruplardan olarak doğru bir şekilde Montanizm'in verilmiş olmasına rağmen Nesturilik ve Monofizitlik şeklindeki iki gruba ilk dönem içinde yer verilmediği görülmektedir. 5-15. Yy. içinde İngilizce cevaptaki isimlerden farklı olarak Aryüşçüler, Nesturiler, Monofizitler buraya dahil edilmişken; Pavlikanlar, Bogomiller ve Free Spirit isimli gruplar bu yüzyıla eklenmemiştir. Türkçe literatürde az bilinen Pelagianistlerin bu yüzyıllar arasında zikredilmesi de ilgi çekicidir. 16. Yy. ve sonrasındaki gruplandırma da ise Yehova Şahitleri, Mormonlar, Protestan mezhepleri ortak olarak bulunurken; Türkçe cevapta Christian Science grubunun; İngilizce cevapta ise 7. Gün Adventistlerinin bulunduğu görülür. Bu sayılan modern dönem gruplarında Dinler Tarihi'nin yeni dini hareketler olarak sıraladığı Mormonlar ve Yehova Şahitlerinin ve her ne kadar 'bazı' denilse de Protestan mezheplerinin de bulunması, ilginç bir durumdur. Çünkü Mormonlar ve Yehova Şahitleri, Hıristiyan Kutsal Kitabı'nın yanında kendilerine ait yeni vahiylerden bahsediler. Ayrıca 'bazı Protestan' grupları denilerek 16. Yy.'dan sonra ortaya çıkan *radikal* diye isimlendirilen reform kiliseleri kastediliyor imajı verilmektedir.

Bu bilgilerin kaynakları sorulduğunda ise DİA'nın 'Hıristiyanlık' maddesi⁴ ve Kadir Albayrak'ın 'İznic Konsili Öncesinde ve

² Bülent Şenay, *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi: Markunilik*, (Bursa: Verka Yayınları, 2003).

³ Bilal Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016).

⁴ Kürşad Demirci, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Kasım 2024).

Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları⁵, Kutsal Metinler ve diğer akademik çalışmalar gösterilmiştir. Bu kaynakçanın çok sınırlı olduğu söylenilebilir. Zira Türkçe, bu gruplara dair birçok kitap, makale ve tezin yazıldığı söylenilebilir.⁶

Sonuç paragrafında da ‘heretik’ kavramının, o dönemdeki hakim kiliseye göre değişkenlik gösterdiği, bir dönemde heretik olan bir grubun sonraki dönemlerde kabul görebileceği notu düşülmüştür.

2. “Aryüsçüler niçin heretik kabul edilir?” şeklindeki İngilizce ikinci soruya ChatGPT, üç paragraflık kısa bir cevap vermiştir. Burada 4. Yy. rahiplerinden Arius’un (Aryüs), ‘Hıristiyanlığın merkezi inancı’ olan teslis doktrinine karşı çıktığı, İsa’nın Tanrı ile aynı özden olduğunu kabul etmediği, İsa’yı yaratılmış ve Tanrı’dan daha alt statüde bir varlık olarak gördüğü için heretik kabul edildiği sıralanır. Ardından İznik Konsili’ne (325) referans yapılarak burada İsa’nın yaratılmadığının ve Baba ile aynı özden (homoousios) olduğunun kredo (amentü) ilan edildiği zikredilir. Aryüsçülüğün ise bunları inkar ederek, kurtuluş öğretisinin temelini ve Teslis doktrini tehdit ettiği ifade edilir. Son olarak da ortodoks (hakiki Hıristiyanlığa göre eğer İsa tam olarak Tanrı değilse, insanlığın kurtuluşu için kurtarıcılık rolünün yetersiz kalacağı belirtilir.

Aynı soruya yönelik Türkçe cevap ise neredeyse İngilizce metnin tercümesi gibidir. Aryüs’ün yaşadığı yüzyıl, İznik Konsili ve homoousios amentüsü, Baba’dan daha alt bir statü verildiği, ana bünye Hıristiyanların kabul ettiği Teslis doktrini ile çeliştiği ve İsa’nın kurtarıcılık rolünü tehlikeye attığı dile getirilir. Bu bağlamda İngilizce ve Türkçe cevapların neredeyse birebir bağdaştığı söylenebilir.

Aryüsçülük gibi ilk dönem kilisesini ciddi anlamda sarsan ve konsil toplanılmasına neden olan bir düşüncenin kökenleri, Aryüs’e neler yapıldığı, Aryüsçülüğün heretik ilan edildikten sonraki süreci, Semi-Aryüsçülük denilen akım ve Avrupa’da Franklar Katolik olun-

⁵ Kadir Albayrak, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, (İstanbul: İznik Belediyesi Yayınları, 2005), 103-137.

⁶ Örneğin Pelagianizm ile ilgili Dursun Ali Aykıt, “Pelagianizm’in Tarihi ve Öğretileri”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 22 (Mart 2012), 175-196; Bilal Patacı, *Pelagius: Asketik ve Heretik*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022).

caya kadarki sürece dair herhangi bir açıklamanın yapılmadığı görülmektedir.⁷

Aynı sorunun İngilizcesine Gemini'nin nasıl cevap verdiği bakıldığında ise bu yapay zeka veri tabanının daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Özellikle İngilizce cevapta, İsa'nın tanrısallığının inkar edildiği, onun yaratılmış olduğu söylemi, İznik Konsili'ndeki homosios düşüncesiyle çeliştiği ve bunun 'şu ana kadar gelen Hıristiyan ortodoksisine karşı olduğu' dile getirilmiştir.

Gemini'nin Türkçe yanıtının ise daha sistematik olduğu görülür. Hatta heretik sayılmasını belli başlı dört neden üzerinden açıklar. Bunlar:

i) O döneme kadar hakim olan ve İznik Konsili ile resmileşen Hıristiyan inancından farklı olması,

ii) İsa'nın doğası: Aryüsçüler'in İsa'yı ilk ve en mükemmel yaratılan olarak görmeleri ve O'nun Tanrıya eşit olmadığını savunmaları,

iii) Teslisi Reddetme: Onların, Hıristiyanlığın temel inançlarından teslise doğrudan bir meydan okumaları ve Tanrı'yı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan bir üçlü sistemde kabul etmeyip İsa'yı bu eşitlikten çıkarmaları ve

iv) Kilise Birliğine Tehdit: Aryüsçülüğün, Hıristiyan dünyasında büyük bir bölünmeye yol açma potansiyeli taşımaları.

Bu açıklamalar analiz edildiğinde ilk cümledeki 'o döneme kadar hakim olan' şeklindeki bir cümle ile aslında İznik Konsili söyleminin kadim olduğu ve Aryüsçülüğün sonradan ortaya çıktığı imajı verilmeye çalışıldığı görülmektedir. İkinci maddedeki 'Onun Tanrıya eşit olmadığı' şeklindeki tanımlama, Hıristiyan teslis anlayışa göre Tanrı'nın üçlü bir yapısını yani mürekkebe olduğunu göz ardı eden bir ifadedir. Bunun yerine Teslis düşüncesinin içeriği düşünüldüğünde 'Onun Baba'ya eşit olmadığı' denilmesi daha doğru bir cevap olurdu. Teslisi reddettiği şeklindeki madde doğru olup devamındaki 'Kilise Birliğine Tehdit' şeklindeki neden, aslında ana bün-yeyi temsil eden İznik Konsili sonrası oluşmuş günümüz kilisesinin

⁷ Bilal Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016); H. M. Gwatkin, *The Arian Controversy*, (New York: Longmans, Green, and Co., 1914).

kendini merkez ve hakikatin temsilcisi olarak gördüğünü ortaya koyan bir açıklama hüviyetindedir.

Hem ChatGPT'nin hem Gemini'nin cevapları göz önüne alındığında her ikisinin de Aryüschülük gibi bir ana akımla ilgili çok sınırlı ve yetersiz cevap verdiği söylenebilir. Bununla birlikte her iki veri tabanının da temel odağa teslis ve İznik Konsili'ni reddetmeyi aldığı görülmektedir.

3. Bogomiller niçin heretik kabul edilir?

Orta çağın önemli gruplarından biri olan Bogomiller'in niçin heretik kabul edildiği ChatGPT'ye İngilizce sorulduğunda özellikle 'hem Doğu Ortodoks hem de Batı Katolik Kilisesinin temel doktrin ve uygulamalarını reddettikleri' şeklinde bir giriş cümlesiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Burada sadece Katolik Kilisesi değil onun yanında özellikle Doğu Ortodoks kiliselerinin de zikredilmesi, Bogomillerin hem Batı hem de Doğu kiliseleriyle çatışma içinde olduğuna dikkatlerin çekilmesi için yazılmış olabilir.

Bu girişten sonra temel olarak üç görüş etrafında heretiklikle suçlandıklarını dile getirir: db | 223

1. Düalizm: İyi ve kötü olarak algıladıkları birbirine zıt iki gücün bulunduğu ve Tanrı'nın tamamen manevi olup fiziki dünyayla bir ilişkisinin olmadığı; diğer güç ise genellikle Şeytan ile ilişkilendirilip insanın bedeni de dahil maddi alemi yarattığı şeklinde bir inanca sahip olduklarıdır. Bu düşüncenin, maddi dünya da dahil her şeyi Tanrı'nın yarattığı formülünde ifade edilen temel Hıristiyan söylemine karşı olduğuna dikkatler çekilir. Hatta bu görüşün kökeni olarak da Maniheistik bir etki altında olacaklarına işaret edilir.

2. Sakramentleri ve Kilise Hiyerarşisini Ret: Bogomillerin, vaf-tiz, evharistiya ve evlilik gibi sakramentleri reddettikleri belirtildikten sonra ruhban sınıfı, ikon, kilise binaları gibi müesses nizamı da kabul etmedikleri aktarılır. Ardından da 'Kilisenin temel kabul ettiği' litürjik ve sakramental gelenek olmaksızın basit ve maneviyatı öne çeken bir hayat sürdükleri belirtilir.

3. İsa ve Kurtuluşa Dair Alternatif Görüşleri: Bogomiller, İsa'yı fiziki bir varlık olarak değil tamamen manevi bir haberci olarak görürler. Ayrıca onlar kurtuluşun, kişinin manevi aydınlanması ve asketik bir yaşam aracılığıyla olacağına inanmaktadırlar. Bu görüşün, ana çizgiyi oluşturan (ortodoks) Hıristiyanların, İsa'nın bir

bedene inkarne olması, ölümü ve dirilmesi aracılığıyla kurtuluşun olabileceği söylemine aykırı olduğu belirtilir.

Heretik olmalarına dair sunulan ikinci maddede, sakramentelerin ve kilise hiyerarşisinin (ruhban sınıfı yapılanmasının) reddediği belirtilmekle birlikte 'Kilisenin temel kabul ettiği litürji ve sakramental gelenekleri' kabul etmeleri söylemi, hali hazırdaki galip gelmiş kiliselerin kendilerini merkeze aldıkları bir söylem içerir.

Bogomillerin heretik sayılma nedeni Türkçe olarak sorulduğunda ise ChatGPT'nin nerdeyse yukarıda açıklanan İngilizce metnin çevirisi formatında bir cevap verdiği söylenilebilir. Sadece İngilizce açıklamada sözlük anlamı olarak kullanılan 'ortodoks' kelimesi, Türkçe'ye 'Ortodoks Hıristiyanlık' şeklinde çevrilmiştir. Bu da sözlük anlamı ile terim anlamı arasında tam bir ayrım yapılamadığını göstermektedir.

ChatGPT'nin yanıtlarında Meryem'in Tanrı annesi şeklinde kabul edilmesine, kadının ikinci planda (kaburga kemiğinden yaratıldığı söylemiyle) düşünülmesine, yine kadınların kilisede vaaz edemeyecekleri tutumuna, haça yönelik yapılan tazime, evlenmeye, şarap içmeye, dünyevi mala tamah etmeye, aziz ve azizelere yönelik uygulamalara, Mezmurlar ve Peygamberler dışındaki Eski Ahit metinlerine karşı geldiklerinin dile getirilmediği görülmektedir. Yine ruhban sınıfının kirlendiği ve asli görevlerini yapmadıkları şeklindeki Bogomillerin ruhban sınıfına yönelik eleştirinin ve kendi aralarında 'inanınlar ve dinleyiciler' şeklinde bir yapılanmalarının da tam olarak burada bulunmadığı dikkat çekmektedir.⁸ Bu hususlar dikkate alındığında cevapların tam olarak tatmin edici bir bağlamda sunulmadığı söylenilebilir.

Aynı soru İngilizce olarak Gemini'ye sorulduğunda ise 'Bogomiller, zamanlarının ana akım Hıristiyan kiliseleri (özellikle Doğu Ortodoks Kilisesi) tarafından sapkın olarak kabul edildiler' şeklinde bir cümle ile giriş yapılmakta ve böylece Bogomillerin, Balkan coğrafyasından çıkışına referansla Ortodoks Kilisesi ile karşılaşmasına dikkatler çekilmiş görünmektedir. Ardından sırasıyla onların heretik kabul edilmelerinin nedenleri şöyle sıralanır:

⁸ Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, (Adana: Baki Kitabevi, 2004); Sümeyya Ekinci, "Orta Çağ'ın Protestanları: Bogomiller." *Nizâmî Gencevi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları -XIII*, ed. Yunus Emre Tansu, (Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 43-66.

1. Düalizm: Bogomiller birbirine zıt iki gücün varlığına inanmaktadırlar. Tanrı'yı, manevi alemin yaratıcısı; Şeytan'ı da maddi alemin yaratıcısı olarak görürler. Bu durum, ana akım Hıristiyanların kabul ettiği tek bir Yaratıcı şeklindeki inanca karşı gelmektedir.

2. Maddi Dünyayı Ret: Maddi dünyanın Şeytan tarafından yaratıldığına inandıkları için onlar, ikonlara tazim, sakramentler ve azizlere dua gibi birçok geleneksel Hıristiyan uygulamasını reddetmişlerdir.

3. Asketizm ve Vejetaryenlik: Bogomiller 'katı' bir asketik yaşam biçimini desteklediklerinden bekarlık, vejetaryenlik ve fakirliği çok fazla ön plana çıkartırlar.

4. Gizli Ritüeller ve İnançlar: Bogomiller, inanç ve ritüellerinde gizlilik içinde hareket ediyorlardı. Onların bu tür gizli ritüeller yapmaları, ana akım tarafından heterodoks inançlara sahip oldukları kanaatlerini artırıyordu.

5. Ruhban Sınıfı Karşıtlığı: Bogomiller, ruhban sınıfını iki yüzlülük ve yozlaşmayla suçlamışlardır. Onlar, hakiki maneviyata, ancak bireysel bir dindarlık ve Tanrı ile kurulacak bağ ile ulaşılabileceğini ve bu hususta hiçbir aracıya gerek olmadığını dile getirmişlerdir. Sonuç olarak da heretik ilan edildikten sonra hem kilise hem de laik yöneticiler tarafından zulme tabi tutulmuşlardır.

Gemini'nin de maddeler halinde konuyu sıralaması sistematiklik açısından gayet iyi olmuştur. Birinci maddede doğrudan Şeytan'ın dünyanın yaratıcısı olduğu şeklindeki açıklama, Bogomillerin, Şeytan'a verdikleri role dikkatleri çekmek ve karşıtlığı inşa etmek için özellikle yazılmış görünmektedir. İkinci maddede belirtilen ikona, sakrament ve azizlere dua etme karşıtlığı, Bogomil Kilisesi'nin uyguladığı tutumlar olarak söylenilebilir. Üçüncü maddede geçen 'katı' bir asketik yaşamı destekleme terimi, ucu açık bir ifade olarak yorumlanabilir. Zira katılık, ılımlılık gibi terimler, çok görecelidir. Ayrıca Fransisken⁹ ve Benedikten¹⁰ tarikatı gibi Papalık tarafından kabul edilen tarikatların da en temel kuralları arasında fakirlik ve bekaretin bulunduğu göz ardı edilmiştir. Dördüncü maddede Bogomillerin, gizlilik içinde hareket ettikleri, onlara dair heretiklik

⁹ Michael J. P. Robson, *The Franciscans in the Middle Ages*, (New York: The Boydell Press, 2006); Mahmut Çoban, *Bir Katolik Cemaati Olarak Fransiskenler*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

¹⁰ Yasin Güzeldal, "Tanrı'ya Adanmış Bir Hayat: Hıristiyan Manastır Yeminleri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 179-204.

suçlamasını artıran bir unsur olarak sayılmaktadır. Ancak bilindiği üzere Katolik ve Ortodoks Kilisesi onları heretik olarak görmeye ve tanımlamaya başladıklarından sonra bu durumun arttığı ve yine Orta çağdaki engizisyon süreçlerinin göz ardı edildiği söylenilebilir. Çünkü engizisyona tabi olmak için sadece ve sadece size dair şüphelerin olduğunun belirtilmesi dahi yeterliydi ve devamında çok zalimane işkencelerin yapıldığı bilinmekteydi. Beşinci maddede ortaya konulan açıklama, aslında günümüzde ana bünyeyi oluşturan kiliselerden biri olarak kabul edilen Protestanlığın söylemiyle uyumludur. Zira Protestanlar da kendi dönemlerindeki ruhban sınıfının yozlaştığını¹¹ dile getirmişlerdir.

Gemini'nin aynı soruya Türkçe yanıtında giriş cümlesi İngilizce yanıtla aynı olmakla birlikte İngilizcedeki üçüncü madde olan Asketizm ve Vejetaryenlik maddesinin yerini İsa'nın Rolü Hakkında Farklı Görüş diye bir açıklama almıştır. Burada 'İsa'yı bir peygamber olarak gören Bogomiller, onun Tanrı'nın oğlu olduğuna inanmazlardı' şeklinde bir ifade kullanılmıştır. İngilizce yanıtta olmayan bu durumun Türkçede olması, Müslümanların, Hz. İsa'yı peygamber olarak görmeleri ve Hıristiyanların Tanrının Oğlu söylemini reddetmeleri bağlamındaki bir arka plana göre yazılmış olabilir. Yine İngilizce açıklamada olmayan bir bağlamda Bogomillerin, Kilise tarafından engizisyon, sürgün ve toplumsal boykotla cezalandırıldığı ifade edilir.

4. Mormonlar niçin heretik kabul edilir?

ChatGPT'nin bu soruya verdiği İngilizce yanıt, şöyle bir giriş cümlesiyle başlar 'Mormonlar, yani İsa Mesih'in Son Zaman Azizleri Kilisesi (LDS) üyeleri, Tanrı'nın doğası, kutsal yazılar ve bazı teolojik öğretiler konusundaki temel doktrinel farklılıklar nedeniyle ana akım Hıristiyan mezhepleri tarafından genellikle sapkın olarak kabul edilir'. Bu cümleye göre temel ayrılık noktaları, Tanrının tabiatı, Kutsal Yazılar ve teolojik öğretilerdir. Devamında ise başlıca nedenler şöyle sıralanır:

1. Ek Kutsal Metinler: Mormonlar, Kutsal Kitabı kabul etmekle birlikte *Book of Mormon*, *Doctrine and Covenants* ve *Pearl of Great Price* isimli kitapları Kutsal Metinler olarak kabul etmektedirler. Bu husus, Hıristiyanların kabul ettiği kanonik metinlerden sapma olarak görülür.

¹¹ Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

2. Tanrının Doğası ve Teslis: Mormonlar, geleneksel Hıristiyan teslis görüşünü reddedip bunun yerine Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun birbirinden ayrı rollere ve kişiliklere (personalities) sahip üç varlık olduklarını savunurlar. Buna ek olarak Baba'nın fiziki bir bedene sahip olduğunu ve insanların sonunda Tanrı gibi olacaklarını ileri sürerler. Bu inanca exaltation yani yücelme denilir.

3. Ebedi İlerleme İnanıcı: Mormonlar, Tanrı'nın bir zamanlar ölümlü bir varlık olduğu ve tanrısallığa ilerlediği, inançlı insanların da nihayetinde ilahi statüye ulaşabileceği öğretilerini savunur. "Ebedi ilerleme" (Eternal Progression) olarak bilinen bu doktrin, Tanrı'yı ebedi, değişmez ve insanlardan temelde farklı olarak gören geleneksel Hıristiyanlıkla keskin bir tezat oluşturur.

4. Peygamberler ve Modern Vahiy: Mormonlar, modern peygamberlere ve vahyin sürekliliğine inanırlar. Mormon liderleri, yeni ilahi rehberlik ve öğretiler alma yetkisine sahip olduklarını iddia eder. Hıristiyanlığın bazı kolları kehaneti (prophecy) kabul etse de çoğu, Hıristiyanlığın temel doktrinlerine ekleme yapabilecek veya bunları değiştirebilecek yeni vahiyleri tanımaz.

5. İsa ve Kurtuluşun Benzersiz Yorumu: Mormonların İsa ve kurtuluş konusundaki görüşleri benzersiz unsurlar içerir. Mormonlar İsa'nın kurtarıcı olduğuna inanmakla birlikte, kurtuluşun hem İsa'ya iman hem de Mormonlara özgü belirli törenlere ve uygulamalara bağlı olduğunu vurgularlar. Ayrıca, Mormonların ahiret anlayışı, bireylerin dünyevi yaşamlarına göre yerleştirildiği farklı "ihtişam dereceleri" (degrees of glory) içerir. Bu, geleneksel Hıristiyanlığın daha basit olan cennet ve cehennem ayrımından farklıdır. Son olarak da şöyle bir cümle ile analiz tamamlanır: Kilisesi kendisini orijinal Hıristiyanlığı yeniden tesis eden bir hareket olarak görse de ana akım Hıristiyan gruplar, onu ortodoks öğretilerle tutarsız inanç ve uygulamalar getiren bir hareket olarak değerlendirir.

İngilizce cevapta verilen yanıtlar söz konusu olduğunda ChatGPT'nin oldukça sistematik ve temel konularda doğru yanıtlar sunduğu görülmektedir. Zira Mormonlar, günümüz Hıristiyanların kullandığı Kutsal Kitaba ek *Mormon Kitabı* başta olmak üzere ilave kitaplara inanmaktadırlar. Ayrıca Teslis doktrinine dair açıklama da doğru bir şekilde tesbit edilmiştir. Yine Ortodoks Kilisesi'nde

gördüğümüz insanın theosis¹² yani Tanrılaşabilme özelliğine sahip olduğuna dair vurgu bulunmakla birlikte Mormonların Tanrının bir zamanlar insan gibi olduğu şeklindeki vurgusu bu inancı çok farklı boyutlara taşımıştır. Bunlara ek olarak vahyin devamlılığı ve İsa'nın kurtarıcılığı ile ilgili verilen bilgiler de Mormonları, ana bünyeyi oluşturan Hıristiyanlardan ayıran hususlardır.

Bununla birlikte asli günah, farklı ruhban sınıfı yapılanması, Yeni Kudüs'ün Amerika olduğu söylemi, çok evlilik, evlenmeyenlerin durumu, 1978'e kadar siyahileri kiliseye kabul etmedikleri, ölmüş olan kişilere de vaftiz töreninin yapılabileceği, sigara, uyuşturucu, alkol kullanmanın yasaklığı gibi temel kültürel, tarihsel ve pratiklere dayalı diğer söylemlere¹³ vermediği görülmektedir. Bu meselelere ek olarak Mormonların, bir Hıristiyan heretik grubundan öte Dinler Tarihi bağlamında Yeni Dini Hareketler kategorisine dahil edildiği göz ardı edilmiştir. Buradaki en kritik husus, aslında ChatGPT'nin Mormonları heretik bir grup yerine Yeni Dini Hareketlerle ilişkilendirmemiş olmasıdır.

228 | db

ChatGPT'nin Türkçe verdiği yanıtların nerdeyse İngilizce metnin çevirisi formatında sunulduğu görülmektedir. Yine en temel ayrımlar yukarıda bahsi geçen beş temel unsur üzerinden yürütülmektedir. Dolayısıyla içerik olarak büyük bir farklılığın olmadığı söylenilebilir.

Mormonların niçin heretik kabul edildiklerine yönelik soru Gemini'ye yöneltildiğinde 'ana bünyeyi oluşturan kiliselerle, Mormonların a) doktrinel ve b) Tarihi, Kültürel farklılıkları vardır' denilerek ikili bir tasnifle konu ele alınmıştır.

A) Doktrinel farklılıklar: 1. İnsanların Tanrılaşması: Mormonlar, doğru bir yaşam sürerek ve Tanrı'nın emirlerine itaat ederek insanların tanrı olabileceğine inanır. Bu kavram, tek ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya inanan geleneksel Hıristiyan inancından farklıdır. 2. Tanrı'nın Tabiatı: Mormonlar, Tanrı'nın bir zamanlar insan olduğunu ve İsa Mesih'in Tanrı Baba'nın ilk doğan oğlu

¹² Kürşad Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, (İstanbul: Ay Işığı Yayınları, 2005).

¹³ Bu hususlarda geniş bilgi için bkz.: Mehmet Katar, *Mesih İsa'nın Son Gün Azizleri Kilisesi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008); Ramazan Işık, "Mormonluk ve Mormon Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 165-190; Fuat Aydın, "Mormonlar: İsa Mesih'in Son Gün Azizleri'nin Kilisesi", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 215-266.

olduğunu öğretir. Bu, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tek bir Tanrı'da birleştiğini savunan Hıristiyan Teslisi'nden farklılık gösterir. 3. Mormon Kitabı: Mormonlar, Amerika kıtasındaki eski peygamberlerin kaydı olduğuna inandıkları Mormon Kitabını kutsal bir metin olarak kabul eder. Bu kitap, diğer Hıristiyan mezheplerince kutsal yazı olarak tanınmaz. 4. Ahiret ve Kurtuluş: Mormonlar, birden fazla cennet ve cehennem katmanına sahip karmaşık bir ahiret anlayışına sahiptir. Ayrıca, ölümler için vaftiz uygulamasına büyük önem verirler. Bu uygulama, diğer Hıristiyan mezhepler tarafından kabul edilmez.

B) Tarihi ve Kültürel Farklılıklar: 1. Mormonizmin Kökenleri: Mormonizm, 19. yüzyılda Joseph Smith tarafından kurulmuş olup, geleneksel Hıristiyan mezheplerine kıyasla nispeten yeni bir dindir. 2. Mormon Uygulamaları: Mormonlara özgü bazı uygulamalar, örneğin çok eşlilik (1890'da resmi olarak terk edilmiştir), tartışmalı olmuş ve ana akım Hıristiyanlıktan daha fazla uzaklaşmalarına neden olmuştur. Bu başlıklara dikkat çekildikten sonra şöyle bir sonuç cümlesiyle bilgilendirme tamamlanır: 'Şunu belirtmek önemlidir ki birçok Hıristiyan Mormonları sapkın olarak görse de Mormonlar kendilerinin "İsa Mesih'in yeniden tesis edilen Kilisesi" olduklarına ve inançlarının ilahi vahiylerle dayandığına inanırlar'.

Gemini'nin Türkçe yanıtında da aynı sistematik tutumu sergilemekle birlikte İngilizce cevapta olmayan bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre Mormonların heretik sayılmasına dair başlıca nedenler şu şekilde verilir:

1. Tanrı anlayışı: Mormonlar, Tanrı'nın bir zamanlar insan olduğu ve doğru yaşayarak tanrısallığa yükseldiği inancına sahiptirler. Bu, Hıristiyanlığın tek ve ezeli bir Tanrı inancına aykırıdır.

2. İsa Mesih'in rolü: Mormonlar, İsa Mesih'in Tanrı'nın ilk doğan oğlu olduğunu kabul ederler ancak İsa'nın rolü konusunda Hıristiyanlığın geleneksel anlayışından farklı bir bakış açısına sahiptirler.

3. Kutsal kitaplar: Mormonlar, İncil'e ek olarak Mormon Kitabı adını verdikleri ve Amerika kıtasında yaşayan eski halkların tarihini anlattığına inandıkları kutsal bir kitaba da inanırlar.

4. Ölümler için vaftiz: Mormonlar, ölen ataları için vaftiz yaptırma gibi diğer Hıristiyan mezheplerinde bulunmayan uygulamalara sahiptirler.

5. Çok eşlilik: Geçmişte Mormonlar arasında çok eşlilik uygulaması yaygın olsa da, günümüzde bu uygulama resmen yasaklanmıştır. Ancak bu uygulama, Mormonların imajı üzerinde olumsuz etkiler yaratmış ve diğer Hıristiyanlar tarafından eleştirilmiştir.

Bu farklılıklar nedeniyle Mormonlar, diğer Hıristiyanlar tarafından aşağıdaki gibi değerlendirilir:

- i) Hıristiyan olmadıkları: Bazı Hıristiyanlar, Mormonların temel inançları nedeniyle Hıristiyan olmadığını düşünürler.
- ii) Sapkın bir mezhep: Diğerleri ise Mormonları, Hıristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak görürler.

Türkçe metindeki üçüncü başlıkta geçen İncil kelimesi, Bible'ın tercümesi olarak yapılmış görünmekle birlikte aslında terim, Kutsal Kitap olarak çevrilmeliydi. Bu çeviri yanlışlığı Türkçede çok yaygın bir hata olduğundan burada da tekrar edildiği görülmektedir. Dördüncü maddede geçen ölümler adına vaftiz başlığı, İngilizce yanıtta bulanmamaktaydı. Aslında bu husus, Mormonların yaptıkları bir uygulama olmasıyla doğru bir içeriktir. Yine çok eşlilik maddesi de İngilizce yanıtta yoktu. Bu da her ne kadar sonraki süreçte vahiy kaldırıldığı söylenirse de bazı Mormonların hala yapmaya devam ettikleri bir uygulamadır. Heretiklikle ilgili öne sürülecek başlıklar sıralandıktan sonra Mormonların, Hıristiyanlar tarafından a) Hıristiyan olmadıkları ve b) sapkın bir Hıristiyan mezhebi olarak görüldüğü belirtilir. Bu tasnif de Dinler Tarihi perspektifine daha uygundur. Zira bir taraftan Mormonların Hıristiyan arka planına işaret edilirken; aynı zamanda onların Hıristiyan dışı Yeni Dini Hareket olarak değerlendirilebilmesinin de önü açılmaktadır.

Mormonlara dair verilen bilgilerin içeriği ve sistematik olması yönüyle Gemini'nin daha iyi bir değerlendirme sunduğu söylenebilir. Mormonlarla ana bünye kabul edilen Kiliselerin, hem doktrinel hem de tarihsel ayrışmalarına dikkat çekilmesi iyi bir tasnif olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında en önemli husus, ChatGPT sadece Hıristiyanlıkla ilişkili olarak heretik bir grup olduğuna dikkatleri çekerken; Gemini, Mormonların Yeni Dini Hareket olarak değerlendirildiğinden de söz etmektedir. Bu Dinler Tarihi perspektifine daha uygun bir kategorileştirmedir.

Sonuç

Günümüzde giderek ivme kazanan yapay zeka uygulamalarının, sosyal meselelere ve özelde Dinler Tarihi'nin konularından olan Hıristiyanlık-heretiklik ilişkisine dair bakışına dikkatleri çekme amaçlı kaleme alınan bu makale ile ChatGPT ve Gemini'nin yanıtları karşılaştırılmaya çalışılmıştır. İngilizce ve Türkçe sorulan sorularda farklı cevapların olduğu görülmektedir. Genellikle İngilizce yanıtların daha gelişmiş ve sistematik olduğu söylenilebilir.

Yapay zeka uygulamalarının aynı zamanda aynı soruya farklı gün veya saat dilimlerinde farklı cevaplar verdikleri de görülmektedir. Bu durum hali hazırda veri tabanının oluşma süreci ve veri alımıyla ilişkili olduğu gibi yoğun kullanım saatleri ile daha az kullanımın olduğu saatlerde serverların işleyiş formatını da göstermektedir.

Bible ve ortodoks kelimeleri gibi hem terim hem de sözlük anlamları yönüyle farklı içeriğe sahip ifadelerin İngilizceden Türkçeye çevrilirken bazı yanlışlıkların yapıldığı görülmektedir. Zira Bible, Kutsal Kitap; ortodoks kelimesi de hakiki/otantik Hıristiyanlık anlamında sözlük anlamıyla kullanılmakta iken yapay zekanın bunları terim olarak çevirdiği belirtilebilir. Bu hususun arka planında Türkçede bu terimlerle ilgili yaygın olan çeviri hatasını görmek mümkündür.

Tüm bunlarla birlikte sistematikliği, çok kısa süre içinde temel meselelerle ilgili cevap vermesi önemli hususlar iken; değişkenliğin olması, bazı cevapların manipülasyona açıklığı gibi durumlar nedeniyle bu yanıtların mutlaka kontrol edilmesi gerektiği izlenimi oluşmuştur.

Kaynakça

- Aydın, Fuat. "Mormonlar: İsa Mesih'in Son Gün Azizleri'nin Kilisesi." *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 215-266. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Albayrak, Kadir. *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*. Adana: Baki Kitabevi, 2004.
- Albayrak, Kadir. "İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları." *Uluslararası İznik Sempozyumu*. 103-137. İstanbul: İznik Belediyesi Yayınları, 2005.
- Aykat, Dursun Ali. "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri." *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 22 (March 2012), 175-196.
- Baş, Bilal. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Çoban, Mahmut. *Bir Katolik Cemaati Olarak Fransiskanlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Demirci, Kürşad. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*. İstanbul: Ay Işığı Yayınları, 2005.
- Demirci, Kürşad. "Hıristiyanlık." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Kasım 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanklik>
- Ekinci, Sümeyya. "Orta Çağ'ın Protestanları: Bogomiller." *Nizâmî Gencevî Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları - XIII*. ed. Yunus Emre Tansu. 43-66. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.
- Grant, Michael. *Roma'dan Bizans'a*. çev. Z. Zühre İlkelen. İstanbul: Homer Kitabevi, 2000.
- Güzeldal, Yasin. "Tanrı'ya Adanmış Bir Hayat: Hıristiyan Manastır Yeminleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 179-204. <https://doi.org/10.33420/marife.912944>.
- Gwatkin, H.M. *The Arian Controversy*. New York: Longmans, Green, and Co., 1914.
- Işık, Ramazan. "Mormonluk ve Mormon Kilisesi Üzerine Bir Araştırma." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 165-190.
- Katar, Mehmet. *Mesih İsa'nın Son Gün Azizleri Kilisesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Olgun, Hakan. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Patacı, Bilal. *Pelagius: Asketik ve Heretik*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.
- Robson, Michael J.P. *The Franciscans in the Middle Ages*. New York: The Boydell Press, 2006.
- Şenay, Bülent. *İlk Rafizi Hıristiyan Kilisesi: Markunilik*. Bursa: Verka Yayınları, 2003.

TASAVVUF TARİHİ LİTERATÜRÜ VE YAPAY ZEKA PERSPEKTİFLERİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Ali İhsan KILIÇ *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 16 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Kılıç, Ali İhsan. "Tasavvuf Tarihi Literatürü ve Yapay Zeka Perspektifleri: Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 233-258.

DOI: 10.33415/daad.1586543

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 16 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Kılıç, Ali İhsan. "The Literature of Sufi History and Artificial Intelligence Perspectives: a Comparative Study". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 233-258.

DOI: 10.33415/daad.1586543

Öz

Bu çalışmada, tasavvuf tarihi literatürü üzerinden yapay zeka modelleri olan ChatGPT ve Gemini'nin performansları değerlendirilmiştir. Sosyal bilimler alanındaki çalışmaların, doğrudan ölçülebilir boyutları olduğu gibi yoruma dayalı yönleri de bulunduğundan, bu çalışmada nesnel ölçüm yapılmasını mümkün kılan literatür odaklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Yapay zeka modellerinin performansını test etmek amacıyla, literatürün farklı yönlerine odaklanan on soru belirlenmiştir. Belirlenen sorular, bağımsız beş alan uzmanı tarafından geçerlilik açısından değerlendirilmiş ve ardından modeller aynı IP adresi ve cihaz üzerinden test edilmiştir. Yanıtlar, bağımsız araştırmacılar tarafından doğruluk, metin kurgusu, özgünlük, detaylandırma ve kavram kullanımı gibi kriterler üzerinden 1 ile 10 arasında puanlanarak

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye, ihsan.kilic@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-5638-6948 / Asst. Prof., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Sufism, Kocaeli, Türkiye, ihsan.kilic@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-5638-6948.

değerlendirilmiştir. Modellerin performansı, her bir soru bağlamında analiz edilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiş; yüksek başarı gösterdikleri ve eksiklik gösterdikleri alanlar tespit edilmiştir. Elde edilen genel başarı düzey ortalamalarından hareketle modellerin tasavvuf literatürü araştırmalarındaki imkanları ve sınırlılıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Literatürü, Sûfî Biyografisi, Yapay Zeka, ChatGPT, Gemini.

The Literature Of Sufi History And Artificial Intelligence Perspectives: A Comparative Study

Extended Abstract

This study aims to evaluate the academic performance of artificial intelligence (AI) models, ChatGPT and Gemini, by focusing on Sufi historical literature. The research adopts an approach that facilitates objective measurement in social science studies while also considering interpretive elements. The evaluations based on ten questions related to Sufi historical literature aim to test the performance of AI models using objective criteria. In this context, scoring was performed with the contributions of five independent field experts, and the results highlighted which areas each model excelled in and where they were weaker in academic terms.

The main goal of the study is to compare the performance of the ChatGPT and Gemini models in response to questions about various aspects of Sufi literature, evaluated according to criteria such as accuracy, text construction, originality, elaboration, and concept usage. For this purpose, questions related to Sufi literature were formulated and posed to both AI models. The responses obtained were scored by subject matter experts on a scale from 1 to 10, and the evaluated results were visualized in graphical tables. Furthermore, the justifications for the scores given for each evaluation criterion shed light on the research findings.

During the data collection phase, ten questions were asked of the ChatGPT-4.0 and Gemini models regarding different aspects of Sufi literature. The questions posed were as follows: 1. What are the factors influencing the formation of Sufi literature? 2. What are the earliest works in Sufi historical literature? 3. Can Sufi historical literature be classified? 4. What are the main features of Sufi historical literature? 5. Have the works within Sufi historical literature influenced each other? 6. What is the chronological order of biographical works within Sufi historical literature? 7. Is the number of Sufis mentioned in each work within Sufi biographical literature known? 8. Are there criteria for determining the names included in works of Sufi biography literature? 9. Can works focusing on Sufi biography be classified by periods and topics? 10. When were the earliest academic studies on Sufi historical literature conducted?

The responses to the questions were analyzed objectively, considering related literature and within the framework of the expert scoring scale. The consistency among the evaluations of the researchers was tested using the Intraclass Correlation Coefficient (ICC) method. The obtained ICC value indicated a high level of consistency, increasing the reliability of the scores. This enabled a more objective depiction of the successes and shortcomings of each model based on their literature-based performance.

The study particularly analyzed fundamental academic skills of AI models, such as accuracy and text construction. ChatGPT outperformed Gemini with average scores of 6.92 in accuracy and 6.96 in text construction. Gemini's performance

was evaluated lower, with an accuracy score of 5.08 and a text construction score of 4.86. Additionally, ChatGPT demonstrated superior performance in terms of originality and creative thinking capacity, with an average score of 6.44, while Gemini scored 5.16. In terms of elaboration and concept usage, both models showed certain limitations. Although ChatGPT provided highly accurate answers, it did not offer sufficient depth in elaborating on the topics. In terms of word count, both models performed similarly; however, Gemini's responses contained more irrelevant words and categorical classifications, indicating that Gemini was less effective in text construction. Furthermore, both models performed moderately in terms of concept usage, falling short of creating extensive and comprehensive texts. The study revealed that, while AI models have the potential for Sufi literature, they need further development for deeper and more comprehensive text construction. In particular, the models need to effectively utilize conceptual structures and elaborate texts more accurately within specialized fields like Sufism. ChatGPT performed above average (6.45 out of 10), while Gemini's performance was lower (5.10 out of 10).

In conclusion, despite the increasing use of AI systems in academia, this study found that these systems are still not sufficient for deeper analyses and text generation based on literature and field knowledge. Especially in specialized areas like Sufism, it is emphasized that the information provided by AI systems must undergo validity checks. This study highlights both the potential of AI systems and the current limitations and reliability issues they face.

Keywords: Sufism, Sufi Literature, Sufi Biography, Artificial Intelligence, ChatGPT, Gemini.

Giriş

Sosyal bilimlerde yapay zekâ (YZ) uygulamaları, araştırma süreçlerini dönüştürerek araştırmacılara yeni analiz yöntemleri ve bakış açıları sunmaktadır. Büyük veri analitiği, doğal dil işleme ve sosyal ağ analizi gibi teknikler, sosyal bilimler alanındaki karmaşık veri yapılarını anlamlandırmayı kolaylaştırır ve geniş kapsamlı, dinamik analizlere olanak tanır.¹ Ancak, bu uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte, YZ algoritmalarının doğruluğu ve üretilen bilginin potansiyeli üzerinde etik kaygılar da doğmaktadır. Verilerin sınırlı olması, tarihsel süreçte üretilen ve kendi içerisinde belirli bir örgüye sahip olan literatürün belirli tanımlamalara ve ölçeklendirmelere dayalı olarak seçmece bir biçimde okunmasına yol açma olasılığını güçlendirmekte, bu durum YZ modelleri aracılığıyla üretilen bilgiyi tartışmalı hale getirmektedir.²

¹ Priya Raman, "The Transformative Role of AI in Social Science Research | Uniathena" (Erişim 15 Kasım 2024).

² Emilio Ferrara, bu durumu veri yanlışlığı şeklinde tanımlar: "Veri yanlışlığı, makine öğrenimi modellerini eğitmek için kullanılan veriler temsili olmadığında veya eksik olduğunda ortaya çıkar ve yanlış çıktılara yol açar. Bu, veriler yanlış kaynaklardan toplandığında veya veriler eksik olduğunda, önemli bilgiler eksik olduğunda veya

Sosyal bilimlerde YZ kullanımı, araştırmacıların yalnızca teknolojik becerilerini değil, aynı zamanda etik standartları benimsemelerini gerektirir. Zira bu alanlarda üretilmiş verilerle çalışan YZ modelleri, araştırmacılara ilgili konuya dair bir perspektif sunmakta, burada yeterli düzeyde kapsam ve güvenlik kriterleri sağlanmadığında ortaya çıkan sonuç mevcut literatürün de manipülatif bir biçimde yeni çalışmaları yönlendirme ihtimalini içermektedir.³ YZ'nin sosyal bilimlerdeki etkisi, özellikle geleneksel metodolojilerin dönüşümünde kendini gösterir. YZ sayesinde büyük veri setleri üzerinde geniş kapsamlı analizler yapılabilir. Bu tür bir genişleme, araştırmacıların daha karmaşık ve kapsamlı veri analizleri yapmalarına olanak tanır; ancak aynı zamanda, YZ algoritmalarının doğru ve önyargısız sonuçlar verebilmesi için sağlam bir veri altyapısına ve dikkatle yönetilen algoritmalara ihtiyaç vardır.⁴

Sosyal bilimlerin diğer branşları kadar temelde ilâhiyat daha özeldir ise tasavvuf gibi alanlarda kullanılan YZ tabanlı araçların, hem otantik dinî bilgiyi sağlamada hem de daha alt alanlarda üretilen yorum faaliyetlerini doğru, güvenli ve tutarlı bir şekilde değerlendirmesi, hem toplumsal hem de akademik sorumluluk olarak öne çıkar.⁵ Bundan dolayı YZ'nin sağladığı ölçeklenebilirlik ve veri

hatalar içerdiğinde meydana gelebilir. Öte yandan algoritmik yanlılık, makine öğrenimi modellerinde kullanılan algoritmaların çıktılarında yansıyan içsel yanlılıkları olduğunda ortaya çıkar. Bu, algoritmalar yanlı varsayımlara dayandığında veya karar almak için yanlı ölçütler kullandığında ortaya çıkabilir. Kullanıcı yanlılığı, yapay zeka sistemlerini kullanan kişiler kendi yanlılıklarını veya önyargılarını bilinçli veya bilinçsiz olarak sisteme soktuklarında ortaya çıkar. Bu, kullanıcılar yanlı eğitim verileri sağladıklarında veya sistemle kendi önyargılarını yansıtan şekillerde etkileşime girdiklerinde ortaya çıkabilir." Emilio Ferrara, "Fairness and Bias in Artificial Intelligence: A Brief Survey of Sources, Impacts, and Mitigation Strategies", *Sci* 6/1 (Mart 2024), 2.

³ Yapay zekanın üniversitelerde kullanımının neden ve sonuçlarını, zarar ve fayda diyebileceği üzerinden ele alan ve etik kaygılara işaret eden bir çalışma için bkz. Muhammad Abbas vd., "Is it harmful or helpful? Examining the causes and consequences of generative AI usage among university students", *International Journal of Educational Technology in Higher Education* 21/1 (2024), 10.

⁴ Ruoxi Xu vd., "AI for social science and social science of AI: A survey", *Information Processing & Management* 61/3 (2024), 4.

⁵ Yapay zekanın literatür bazlı kullanımında sağladığı faydalarla birlikte, literatür önerisi ve özetleme için doğrudan büyük dil modellerine güvenmenin, güvenilir olmayan makalelerin ve ilgili bilgilerin üretilmesi riski nedeniyle şu anda mümkün olmadığı unutulmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Xu vd., "AI for social science and social science of AI", 4. Bir diğer çalışma ise, yapay zekanın belirli anahtar kelime taratmaları üzerinden metinler üretme ve özetleri yeniden ifade etme yetkinliğini inceleyerek, yapay zekânın akademik metin oluşturma süreçlerindeki başarısını değerlendirmiş; bu modellerin özetleri "paraphrasing" yoluyla yeniden ifade ederken orijinallik düzeyinin düşük olduğunu, ancak soru yanıtlamada verdiği yanıtların daha özgün nitelikte olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlar, yapay zekânın akademik literatür oluşturma

işleme gücü, araştırmacıların daha geniş bir dijital veri ağından yararlanmasına imkân sağlarken, bu verilerin farklı kavrama ve yorumlama metodolojilerine sahip yorum geleneklerinin eğilimlerini yansıtmada doğruluğu sürekli olarak sorgulanmaktadır. Bu kapsamda YZ, tasavvuf çalışmalarının akademik yönünde, özellikle metin analizinde yeni kapılar açmaktadır. Bu alana dair metinlerin incelenmesinde YZ tabanlı büyük veri analizleri ve doğal dil işleme (NLP) teknikleri, tarihî kaynakların analiz edilmesini ve karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasını kolaylaştırmaktadır.⁶ YZ, özellikle geniş tasavvuf külliyatındaki sûfi deyişlerinden, biyografik anlatılara, oradan terminolojik farklılıklara kadar mevcut bilgi dağarcığını daha sistematik biçimde değerlendirme imkânı sağlamaktadır.

Bu alanda YZ, hem kaynakların kapsamlı analizini kolaylaştırırken, hem de araştırma metodlarında daha farklı ve yeni yaklaşımlar geliştirme fırsatı sunmaktadır. Örneğin, metinlerdeki söylem analizleri veya kaynaklar arası benzerlik incelemeleri, YZ sayesinde daha objektif ve hızlı bir şekilde yapılabilmektedir. Ancak, YZ'nin bu alanın kültürel ve dini zenginliğini tam anlamıyla yakalayamama riski de göz önünde bulundurulmalıdır; algoritmalar, metinlerdeki nüansları her zaman tam anlamıyla kavrayamayabilir. Bu nedenle, İslam araştırmaları bağlamında YZ tabanlı analizlerin henüz geleneksel analiz yöntemlerini destekleyici bir rol üstlenmesi öngörülmektedir. Zira YZ'nin doğruluğu ve tarafsızlığı, genel anlamda dinî ilimlerde daha özeldir ise tasavvuf gibi disiplinlerde özel bir öneme sahiptir. Çünkü veri kaynaklarında mevcut olan tarihsel veya kültürel önyargılar, YZ algoritmaları tarafından pekiştirilebilir. Dolayısıyla, YZ modelleriyle yapılan analizlerin etik ve metodolojik yönden dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, YZ'nin kaynak metinlerdeki kavram ve doktrinlere dair

süreçlerini hızlandırma potansiyelini ortaya koymakta ve insan müdahalesine duyulan ihtiyacı azaldığı bir süreç öngörmektedir. Bu çalışma, yapay zekânın geldiği noktayı göstermesi açısından çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Ömer Aydın - Enis Karaarslan, "OpenAI ChatGPT Generated Literature Review: Digital Twin in Healthcare", *Emerging Computer Technologies 2 2* (2022), 30.

⁶ NLP, bilgisayarların insan dillerinde yazılmış ifadeleri veya kelimeleri anlamasını sağlamaya çalışan bir Yapay Zeka ve Dilbilim dalıdır. Kullanıcının işini kolaylaştırmak ve bilgisayarla doğal dilde iletişim kurma isteğini tatmin etmek için geliştirilmiştir. Bu konunun kullanım alanları ve çalışma sistemi hakkında bkz. Diksha Khurana vd., "Natural Language Processing: State of the Art, Current Trends and Challenges", *Multimedia Tools and Applications 82/3* (2023), 3713-3744.

getirdiği bulgular, akademik topluluk içinde eleştirel bir süzgeçten geçirilmelidir.

Biz de buradan hareketle bu çalışmada belirli ölçüde nesnel bir test zemini sağlayacağını ön gördüğümüz tasavvuf literatürünü konu edindik. Tasavvuf literatürünün çeşitli yönlerini soruşturan sorular sormak suretiyle daha yaygın kullanılan YZ uygulamaları ChatGPT ve Gemini'nin verdikleri cevapları karşılaştırdık. Ortaya çıkan cevapları alanda uzman beş akademisyenin beş temel metin analiz yöntemi üzerinden puanlamasıyla değerlendirdik. Sonuçları her bir farklı değerlendirme kriteri için puanlayarak grafikler üzerinde gösterdik. Ayrıca her bir soru altında verilen cevapları değerlendirmek suretiyle puanlamanın gerekçesi hakkında bilgi verdik. Böylece bu çalışmada YZ uygulamalarının mevcut durumda tasavvuf alanı için akademik anlamda bir örneklem üzerinden ne tür imkanlar barındırdığını göstermeye çalışırken, potansiyel problemlere ve mevcut durumdaki yetersizliklere de dikkat çektik.

1. Araştırmanın Yöntemi

238 | db

Araştırmada yapay zeka modellerine sorular yöneltilmiş, ChatCPT-4.00 (OpenAI) ve Gemini (Google YZ Programı) modellerinin verdiği cevaplar, case study yönteminin temel ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Araştırma tasarımında, sorulan soruların olabildiğince objektiflik ve açıklık niteliklerine sahip olmasına dikkat edilmiş, bağımsız araştırmacıların değerlendirme yapması için nesnel bir puanlama ölçeği oluşturulmuştur. Veri toplama kısmında, YZ uygulamalarına sorular yöneltilmiş ve bu sorulara verilen yanıtlar kaydedilmiştir. Değerlendirme sürecinde araştırmacılar, her yanıt alandaki literatürü konu edinen çalışmalar çerçevesinde değerlendirerek belirlenen kriterlere göre puanlamışlardır. Araştırmacıların değerlendirmelerindeki puanlama ve analizlerin, değerlendiriciler arası tutarlılık testiyle uyumluluğu ölçülmüştür. Ortaya çıkan verinin analizinde, niceliksel analiz yöntemine başvurulmuş, araştırmacıların verdiği puanlar üzerinden istatistiksel analiz yapılmıştır.

1.1. Verilerin Analizi

Yapay zeka modellerinin verdikleri cevaplar, bağımsız araştırmacılar tarafından doğruluk, metin kurgusu, özgünlük, detaylandırma ve kavram kullanımı kriterleri çerçevesinde 1 ile 10 puan aralığında değerlendirilmiştir. Araştırmanın güvenilirliğini sağla-

mak amacıyla değerlendiriciler arası tutarlılık testi (Intraclass Correlation Coefficient, ICC) uygulanmış ve yöntemin belirlediği değer aralığı (0-1) temel alınmıştır. Analizlerin ortalamasının 0,61-0,80 arasında olduğu tespit edilerek yüksek tutarlılık düzeyinde yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmacıların verdikleri puanların ortalamaları alınarak istatistiksel olarak analiz edilmiş ve sonuçlar grafiksel tablolarla görselleştirilmiştir. Puanlamaya esas kriterlerin cevaplara uygulanmasıyla yapay zeka modellerinin eksik, hatalı veya bağlam dışı yanıtları detaylı biçimde değerlendirilmiştir. Nihai olarak ortaya çıkan puan skalası, karşılaştırmalı analize tabi tutulmuş ve yapay zeka modellerinin başarı düzeyleri mukayese edilmiştir. Elde edilen bulgular, yapay zeka sistemlerinin performansını geliştirme ve kullanıcı deneyimini iyileştirme yönünde subjektiflik ve metodolojik iyileştirme alanlarına işaret etmiştir.

1.2. Araştırmanın Sınırlıkları

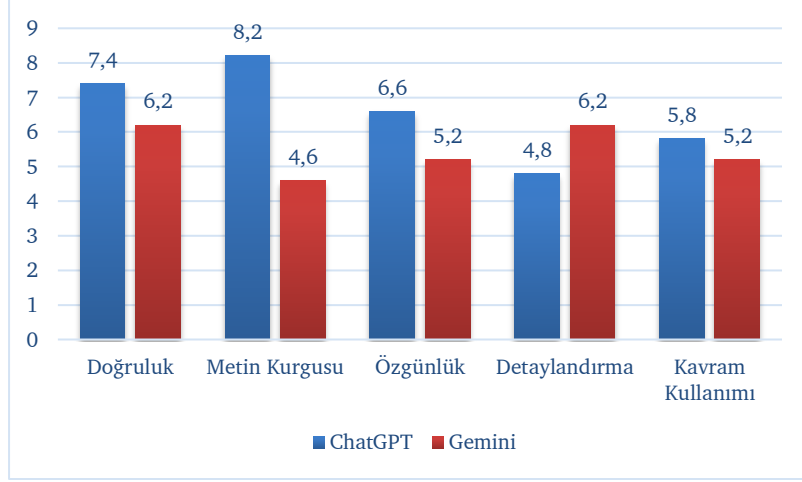
Araştırma soruları yapay zeka uygulamaları olan ChatGPT ve Gemini'nin ücretsiz versiyonları ile sınırlıdır. Araştırmada tasavvuf alanının doktrin, tarih ve kavramsal boyutları soruların merkezinde yer almamış, çalışma literatürü esas aldığı için diğer alanlar ilgili olduğu ölçüde değerlendirilmiştir. Araştırma tasavvuf tarihi literatürünü hem klasik türü eserler hem de biyografi türü eserleri ölçmede yeterli veriyi sağlayan 10 soruyla sınırlandırılmıştır.⁷ Araştırma soruları aynı gün ve aynı İP adresinden sorulan sorulara verilen cevaplarla sınırlıdır. Soruların değerlendirme kısmında 5 farklı bağımsız alan uzmanı araştırmacının değerlendirmeleri esas alınmıştır.

2. Araştırmanın Bulguları

2.1. Tasavvuf literatürünün oluşumuna etki eden unsurlar

Tablo 1: Tasavvuf literatürünün oluşumuna etki eden unsurlar nelerdir?

⁷ Tasavvuf tarihi literatürü olarak belirttiğimiz alan çok geniş bir tarihsel kesite karşılık gelmektedir. Bizim çalışmamız temelde klasik dönem tasavvuf tarihi literatürünü esas almaktadır. Klasik dönem kaynaklarını ele alan bir çalışma için bk. Ethem Cebecioğlu - Ali Çınar (ed.), *Tasavvuf Klasikleri* (Ankara: Kalem Neşriyat, 2021). Tasavvuf tarihi yazıcılığının daha geç dönem durumu hakkında detaylı bilgi için bk. Muammer Cengiz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tasavvuf Tarihi Yazıcılığı (1910-1933)*, ed. Cengiz Gündoğdu (Ankara: İlâhiyât, 2023).

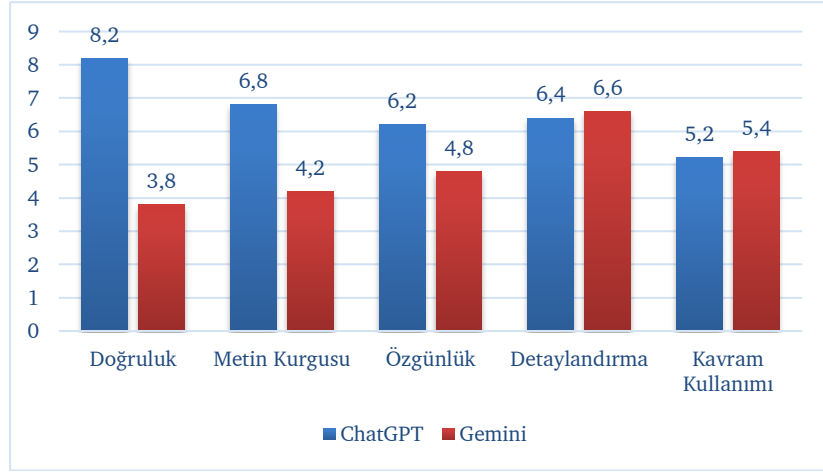
Tasavvuf literatürünün oluşumuna etki eden unsurları değerlendiren ChatGPT ve Gemini'nin verdiği cevaplar, üslup, içerik ve yapısal düzen açısından belirgin farklılıklar taşımaktadır. ChatGPT'nin metni, akademik bir makale üslubunda yazılmış olup konuyu paragraflar halinde ele alarak doğal bir akış içerisinde işlemektedir. Bu model, tasavvufun Kur'an ve hadis gibi temel kaynaklarla bağlantısını ön plana çıkarırken, tasavvufi terminolojinin ve sembolik anlatım dilinin bu temel referanslar çerçevesinde gelişimini detaylandırmaktadır. Ayrıca, Fars, Hint ve Yunan felsefesinin etkilerine dikkat çekilmiş, tasavvuf literatürünün bireysel mistik deneyimlerden yola çıkarak nasıl bir sistematik yapı kazandığı vurgulanmıştır.⁸ Öte yandan Gemini'nin metni, bilgileri daha sistematik bir düzenle maddeler halinde sunmuş ve başlıklar ile alt başlıklar kullanarak okuyucunun konuya kolay erişebilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu cevapta, tasavvuf edebiyatının oluşumunda tarikatlar ve tekkelerin kurumsal rolü ile halk kültürünün etkilerine özel bir vurgu yapılmış, sosyal ve siyasi bağlam ise daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Üslup açısından ChatGPT'nin metni, akademik yazım tarzını ve teorik boyutu ön plana çıkaran bir dil kullanırken, Gemini'nin metni sade ve açıklayıcı bir üslupla daha yalın bir içerik sunmaktadır. Ayrıca, ChatGPT'nin sonuç kısmı genel bir değerlendirme

⁸ ChatGPT tarafından tasavvufun kökenlerine ilişkin ileri sürülen görüşler, alandaki bu konuyu tartışan bir çalışmanın içeriğiyle örtüşmektedir. İlgili çalışma için bkz. Hikmet Yaman, "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsme Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *AKADEMİK Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2016), 15-48.

ile sınırlı kalırken, Gemini kaynak önerileriyle rehber niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, ChatGPT analitik ve teorik içeriğiyle dikkat çekerken, Gemini sistematik ve pratik yaklaşımıyla öne çıkmaktadır.

2.2. Tasavvuf tarihi literatürünün ilk eserleri

Tablo 2: Tasavvuf tarihi literatürünün ilk eserleri nelerdir?

ChatGPT ve Gemini tarafından verilen cevaplar, tasavvuf tarihi literatürünün ilk eserlerine dair içerik ve sunum tarzı bakımından farklılıklar göstermektedir. ChatGPT'nin cevabı, tasavvufî düşüncenin ilk dönem yazılı kaynaklarını belirgin bir akademik üslup ile ele almış ve konuya sistematik bir yaklaşım getirmiştir. Eserler kronolojik bir sırayla tanıtılmış, her bir eserin tasavvuf düşüncesine yaptığı katkılar detaylı şekilde açıklanmıştır. Bu metin, sırasıyla *Kitabü'z-Zühd ve'r-rekâik*, *er-Ri'âye li hukûkullâh*, *Tabakâtü's-sûfiyye*, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, *er-Risâle* ve *Keşfü'l-mahcûb* isimli eserlere yer vererek, tasavvuf alanına mahsus yazılı kaynakları örneklerle zenginleştirmiştir. Bununla birlikte ChatGPT'nin verdiği cevapta tasavvuf literatürünün ilk örnekleri arasında bulunan ve sonraki literatür üzerinde güçlü etkisi olan Serrâc'ın *el-Luma'* metnine yer vermemesi önemli bir eksiklik olarak ifade edilmelidir.⁹ *Luma'* gibi temel bir eseri dahi referans göstermeyen bir modelden daha az başvuru kaynağı olan diğer tasavvuf klasiklerini dikkate almasını beklemek de mümkün görünmemektedir. Ancak genel

⁹ Serrâc'ın *el-Luma'* isimli eserinin tasavvuf tarihi literatüründeki yeri ve etkisi hakkında bkz. H. Bayram Başer, "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslâm İlmi Olarak Tasavvuf Ya Da Fıkh-ı Bâtin", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 102-105.

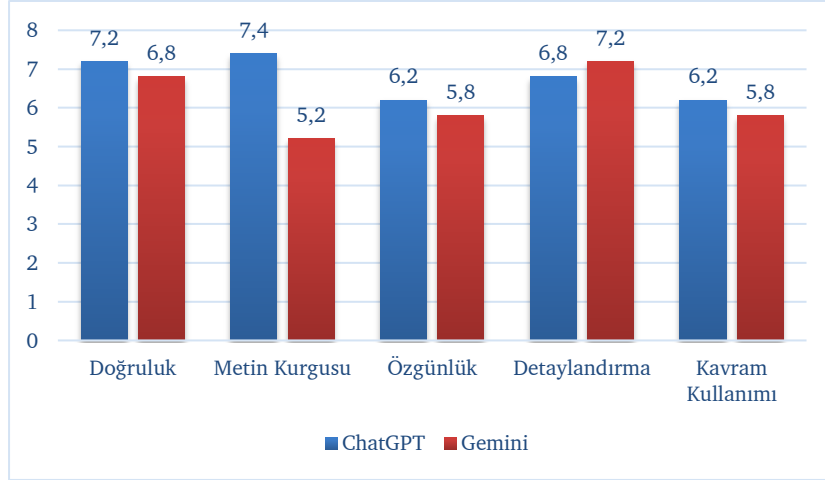
anlamda ChatGPT tasavvuf tarihi literatürünün teorik ve pratik temellerine ilişkin literatürü bir arada ele almaktadır. Gemini'nin cevabı ise daha çok tasavvufî literatürün erken dönem özelliklerine dair genel bir perspektif sunmuş, tasavvufun sözlü gelenekten yazılı kültüre geçişindeki zorlukları vurgulamıştır. Eserlerin günümüze ulaşmama ihtimali ve tasavvufun kişisel bir deneyim olması gibi hususlar, Gemini'nin değerlendirmelerini daha geniş bir bağlam içerisinde sunmasına olanak tanımıştır. Bunun yanı sıra, hadisler, sahabe sözleri ve tabiîn eserleri gibi ilk dönem tasavvufî anlayışı şekillendiren unsurlar üzerinde durulmuş¹⁰, bunlara nazaran daha geç dönem eser telif eden Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Harrâz gibi müellifler ise kısaca zikredilmiştir. Gemini'nin metni, kaynak önerileri ve ilgili konulara yönlendirmeler içermesiyle rehberlik işlevi görmüş, okuyucuyu daha ileri araştırmalar için alanda yazılmış ilgili literatürü önermiştir. Sonuç olarak, ChatGPT analitik ve detaylı bir akademik yaklaşımla belirgin eserleri vurgulamış, Gemini ise daha kapsayıcı bir üslupla tasavvufî literatürün gelişimindeki zorlukları ve ilk unsurları açıklamıştır. ChatGPT eser odaklı ve derinlemesine bir içerik sunarken, Gemini ise tasavvufun erken dönemine dair genel bir çerçeve çizmiştir. Bu yönüyle, Gemini'nin değerlendirmeleri eser odaklı bir yaklaşım içermemekte, bundan kaynaklı olarak sorunun temerküz ettiği hususu göz ardı etmektedir. Metin kurgusu yönünden de ChatGPT daha sistemli ve bütünlüklü bir içeriğe sahipken Gemini'nin cevapları belirli başlıklara ayrılmış, bütünlükten uzak bir görüntü sunmaktadır.

242 | db

2.3. Tasavvuf tarihi literatürünün tasnifi

Tablo 3: Tasavvuf tarihi literatürü kendi içerisinde tasnif edilebilir mi?

¹⁰ Tasavvuf literatürünün öncüsü olarak görülen eserler daha çok hadis ilimlerinin bir dalı konumunda bulunan zühd literatürüdür. Bu eserlerin tasavvuf literatürüyle ilişkisi hakkında bkz. Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İz Yayıncılık, 2006), 39-48. Zahidlikten tasavvufa geçiş sürecinde, zühd literatürünün temel kavramları, Şakîk-i Belhî'nin *Adâbü'l-ibâdât* adlı eserinde ele alınmış; onun yaklaşımları, bu eserin hâller ve makâmlar üzerine yazılmış ilk eser olarak kabul edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tasavvuf literatürünün ilk kaynağı olarak kabul edilen bu eserle ilgili daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. M. Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin *Âdâbü'l-ibâdât*", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2014), 155-190.

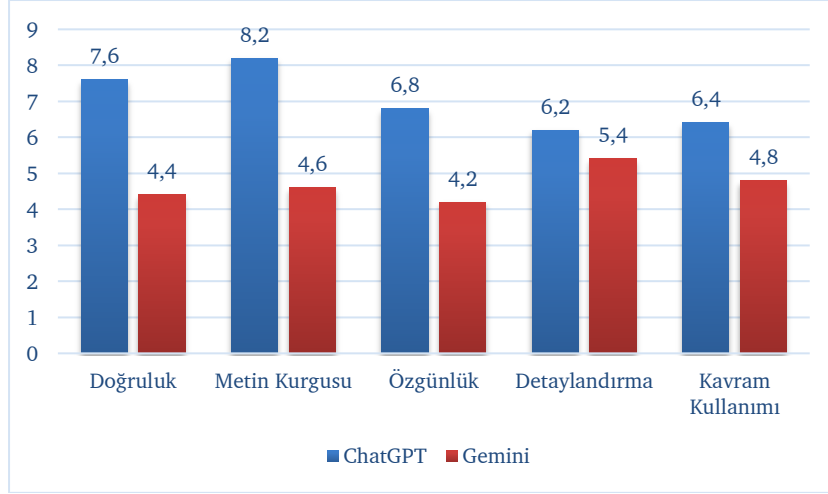
ChatGPT ve Gemini tarafından verilen cevaplar, tasavvuf tarihi literatürüne yaklaşım biçimlerinde belirgin farklılıklar sergilemektedir. ChatGPT'nin cevabı, tasavvuf literatürünü altı temel kategori üzerinden sistematik bir şekilde ele alırken, Gemini daha geniş bir perspektiften, kronolojik ve tematik tasniflere dayalı genel bir sınıflandırma sunmaktadır. Her iki yaklaşım da literatürün analizine katkı sağlamakla birlikte, hedef kitle ve üslup açısından farklı tercihler ortaya koymaktadır. ChatGPT'nin cevabı, tasavvufi literatürün içeriğini ayrıntılı bir şekilde analiz ederek biyografik eserler, teorik-felsefi çalışmalar ve pratik yönü ele alan eserler gibi türe özgü kategorilere yer vermiştir. Bu yaklaşım, literatürü disiplinler arası bir anlayışla anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ayrıca verilen eser örnekleri, tasnifin somut temellere dayandığını göstermekte ve okuyucunun literatürün zenginliğini daha detaylı bir şekilde kavramasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, ChatGPT'nin cevabı, tasavvuf tarihi literatürüne yönelik akademik bir derinlik arayan okuyucular için uygun bir kaynak niteliği taşımaktadır. Öte yandan, Gemini'nin cevabı, daha genel bir tasnif yöntemi sunarak kronolojik, tematik ve diğer alternatif sınıflandırmaları öne çıkarmaktadır. Kronolojik tasnif, tasavvufun tarihsel gelişim sürecini anlamak için önemli bir zemin sağlarken, tematik tasnif ise tabakât, menâkıbnâme ve risaleler gibi türler üzerinden geniş bir bakış açısı sunmaktadır. Bunun yanı sıra, dilsel, coğrafi ve tarikata dayalı sınıflandırma önerileri, tasavvufun bölgesel ve kültürel tezahürlerini

incelemek için önemli bir yöntem olarak değerlendirilebilir.¹¹ Ancak bu cevabın daha yüzeysel bir anlatımı tercih etmesi, özellikle akademik derinlik arayan okuyucular açısından sınırlı bir katkı sunmaktadır. Üslup açısından değerlendirildiğinde, ChatGPT'nin cevabı daha akademik ve analitik bir dil kullanırken, Gemini daha çerçeveleyici ve sade bir anlatım benimsemiştir. ChatGPT'nin içerik merkezli yaklaşımı, literatürün derinlemesine incelenmesi açısından daha faydalı olurken, Gemini'nin geniş ve genel çerçevesi, konuya dair yüzeysel bilgi edinmek isteyen okuyucular için daha uygun görünmektedir. Sonuç olarak, ChatGPT'nin cevabı literatüre içerik ve işlev odaklı bir analiz sunarken, Gemini'nin cevabı daha geniş ve tematik bir çerçeve çizmiştir. Her iki yaklaşım da literatürü anlamlandırmak için farklı yöntemler önerse de ChatGPT, tasavvuf tarihi literatürüne daha akademik ve derinlemesine bir katkı sağlamaktadır.

2.4. Tasavvuf tarihi literatürünün temel özellikleri

Tablo 4: Tasavvuf tarihi literatürünün temel özellikleri nedir?

244 | db

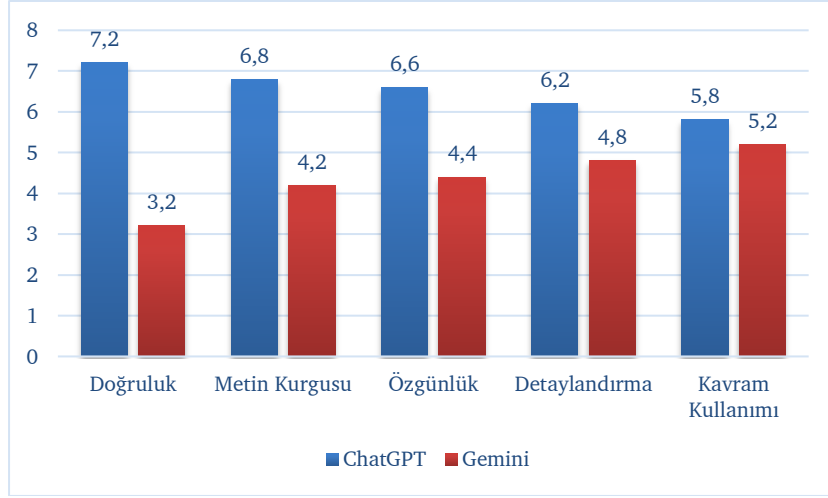
Bu soruya ilişkin ChatGPT'nin cevabı, tasavvuf literatürüne konu bazlı ve sistematik bir analiz sunarken, Gemini'nin cevabı daha sathî ve bağlam dışı konuları da içeren bir yaklaşımı benimser.

¹¹ Nitekim alandaki mevcut çalışmalarda bu türden denemeler yapılmıştır. Buna ilişkin bir örnek çalışma için bkz. Soner Eraslan, "Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtü's-Sûfiyye'sindeki Sûfi Tabakaları: Bölge-Şehir Dağılımının Serencâmı ve İşaret Edilen Sûfi Havzaları", *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 549-568.

ChatGPT, tasavvuf literatürünün temel özelliklerini manevî derinlik, sembolik dil, kavramsal zenginlik, ahlakî ve eğitici içerik, biyografik yaklaşım, toplumsal etki ve felsefî derinlik gibi başlıklar altında detaylandırmıştır. Bu özellikler üzerinden yapılan analiz, literatürün kapsamını temel meseleleri etrafında sunmak şeklindedir. Ayrıca, ChatGPT'nin cevabı, tasavvuf literatürünün farklı yönlerini ortaya koyarken okura bu literatürün kompleks yapısını anlamada rehberlik etmektedir. Gemini ise tasavvuf literatürünü daha sınırlı ve bağlama özgünlük açısından daha ilgisiz temalar üzerinden ele almaktadır. Bu uygulamada, kişisel deneyim, ilahî aşk, vahdet-i vücûd, terimlerin zenginliği, ahlakî boyut, tarikatlara göre çeşitlilik ve edebi türler gibi genel temalara odaklanmıştır. Gemini'nin cevabı, tasavvufi literatürün ana hatlarını tanıtmayı amaçlamakta ve bu bağlamda daha yüzeysel bir bilgi sunmaktadır denilebilir. Bununla birlikte, verdiği ek bilgi önerileriyle okuru daha fazla araştırmaya teşvik etmeyi hedeflemektedir. Üslup açısından, ChatGPT'nin daha analitik ve ayrıntılı bir anlatımı benimsediği, Gemini'nin ise çerçeveyeyleyici ve daha sade bir dil kullandığı görülmektedir. ChatGPT'nin cevabı, akademik bir bağlamda kullanılabilecek derinlikte bilgi sunarken, Gemini daha genel bir okuyucu kitlesine hitap etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, ChatGPT'nin detaycı ve sistematik üslubu, tasavvuf tarihi literatürünü daha kapsamlı bir şekilde görmek isteyen okuyucular için uygun bir kaynak niteliği taşımaktadır. Buna karşın Gemini'nin yaklaşımı ise, temel bilgiler edinmek isteyenler için daha erişilebilir bir seçenek sunmaktadır. Sonuç olarak, ChatGPT, tasavvuf literatürünün iç kıvrımlarını daha sistematik bir biçimde işlerken, Gemini bu literatürün bazı temalarını öne çıkarılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Gemini'nin özgünlük yönü oldukça zayıf, öne sürdüğü temalar açısından oldukça sınırlıdır. Akademik ve detaylı bir analiz arayan okuyucular için ChatGPT'nin cevabı doğruluk düzeyi, metin kurgusu ve kavramsal yapısı açısından daha tatmin edici bir içerik sunmaktadır.

2.5. Tasavvuf tarihi literatürü etkileşimi

Tablo 5: Tasavvuf tarihi literatürü kapsamında yer alan eserler birbirlerinden etkilenmişler midir?

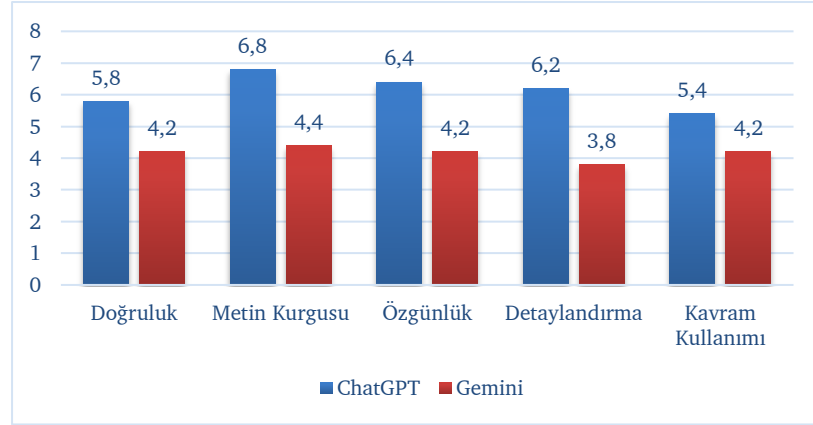

Tasavvuf literatürünün kendi içerisindeki etkileşimine ilişkin ChatGPT ve Gemini'nin yaklaşımlarını ölçmeyi hedefleyen bu soruya cevaben ChatGPT, tasavvuf tarihi eserlerindeki etkileşimleri belirli kategoriler altında ele alırken bu kategorilerde belli başlı eserlere atıfta bulunmuştur. Uygulamanın yaptığı kategoriler, okuyucunun tasavvufi literatürdeki kavramsal gelişimi, sembolik dilin kullanımı, biyografik eserler, metafizik tartışmalar ve ahlakî eğitim gibi temaları net bir şekilde kavramasına olanak tanır. Bununla birlikte örneğin İbnü'l-Arabî'nin teorik eserlerinin etkisi veya Gazzâlî'nin pratik tasavvufa katkısı gibi somut misaller büyük oranda doğru olmakla birlikte literatürü detaylandırmaktan uzaktır. ChatGPT'nin cevabı, daha sistematik ve akademik bir üsluba yakın bir çerçeve sunar. Yaptığı kategori altında kullandığı kavramlar da bağlamına uygun gözükmektedir. Gemini'ye gelindiğinde, onun yanıtı da belirli tasnifler sunmakta fakat bu tasniflerin içeriği oldukça yalın olduğu için bilgi vermek bakımından eksikler içerir. Tasavvuf eserlerinin birbirini etkilediğini vurgularken bu etkileşim bağlamında, ustadan talebeye aktarım, tarikatların rolü ve coğrafî-tarihi koşullar gibi konulara işaret etmiştir. Ancak Gemini, bu süreçlere dair somut örnekler veya detaylı açıklamalar yerine, genel geçer malumatlara dayalı bir anlatım tercih etmiştir. Ayrıca, Mevlânâ, Yunus Emre ve Abdülkâdir-i Geylânî gibi isimleri kullanarak örneklemeye çalışsa da bu örnekler doğruluk ve açıklayıcılık açısından sınırlı kalmaktadır. Zira Gemini, *Fütûhat-ı Mekkiyye*'yi Abdülkâdir-i Geylânî'ye nispet ederek açıkça hatalı bilgi

vermiştir.¹² Netice itibariyle, ChatGPT'nin cevabı, tasavvuf tarihi literatüründeki eserlerin birbirine olan etkisini belirli tasnif içerisinde ve örneklere atıfla ele alırken verdiği örnekler sınırlı olsa da güvenilirlik açısından daha doğru bilgiler sunar. Gemini ise ortaya koyduğu tasnif yönünden oldukça yüzeysel, metin kurgusu yönünden bütünlüklü bir çerçeve sunmamıştır. Ayrıca hatalı bilgiler vermesi, Gemini'yi ihtiyatla yaklaşılması gereken bir model olarak göstermektedir.

2.6. Tasavvuf tarihi literatürü kronolojik sıralaması

Tablo 6: Tasavvuf tarihi literatürü göz önüne alındığında biyografi türü eserlerin kronolojik sıralaması nedir?

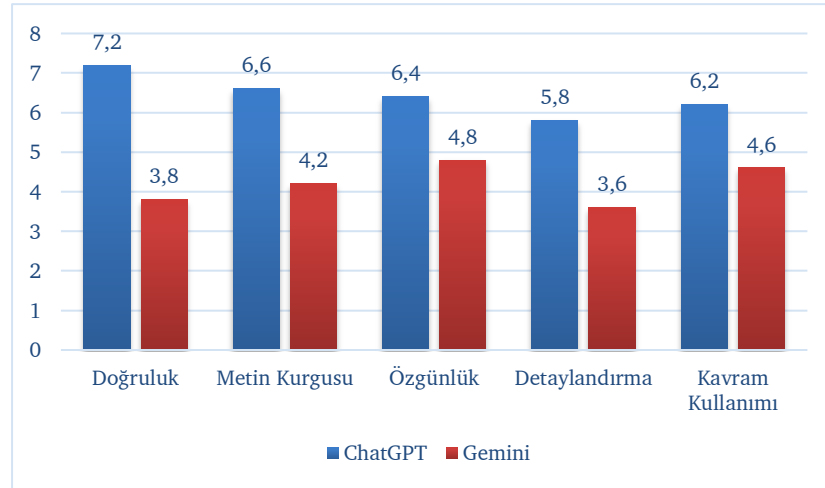
Yapay zeka modellerinin verdikleri yanıtlar karşılaştırıldığında, oldukça net bir bilgi gerektiren bu soru karşısında, Gemini'nin verdiği cevapların sorunun odağından uzak olduğu görülmüştür. Buna karşın ChatGPT'nin verdiği cevap, kronolojik sıralamayı doğrudan sunarak, tasavvuf biyografilerinin gelişim sürecini daha doğru ve sistemli bir şekilde ortaya koymuştur. Uygulama, her bir eserin yazarı, içeriği ve dönemiyle ilgili net açıklamalar yaparak, tarihsel sıralamayı doğrudan ve açık bir şekilde sunmaktadır. Bu yaklaşım, okuyucunun konuyu anlamasını kolaylaştırırken, tasavvuf literatüründeki biyografik eserlerin birbirini nasıl takip ettiğini açıkça gösterir. Ayrıca, ChatGPT'nin metni, belirli eserlerin nasıl birbiri

¹² Abdülkâdir-i Geylânî'ye nispet edilen *Fütûhu'l-gayb* isiminde bir eseri vardır. Ancak eserin farklı isimlendirmelerine dair Gemini'nin ileri sürdüğü şekilde bir bilgiye mevcut literatürde rastlanmamıştır. Nihat Azamat, "Fütûhu'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

üzerine inşa edildiği ve birer kaynak olarak nasıl işlev gördüğüne dair bilgi de sağlamaktadır. Bununla birlikte ChatGPT'nin yer vermediği eserler de bulunmaktadır. Örneğin İbnü'l-Cevzî'nin *Sıfatü's-safvesi*, Herevî'nin *Tabakâtı* gibi bu alanda öne çıkan eserlere atıfta bulunmazken, *Sefînetü'l-Evliyâ*¹³ isimli eseri Molla Câmî'ye nispet etmiştir. Gemini'nin metni ise daha tematik bir yaklaşımdan yola çıkarak tasavvuf biyografilerinin sıralanması üzerine çeşitli yorumlarda bulunmuş ve kesin bir kronolojik sıralama yerine, dönemsel bir çerçeve sunmuştur. Gemini, biyografik eserlerin kronolojik sıralamasının net olamayabileceğini belirtmekte ve tasavvufun farklı tarikatlar ve gelenekler arasındaki çeşitliliğinden kaynaklanan farklılıkları vurgulamaktadır. Ayrıca, tarikatlar ve tekil örnekler üzerinden, bu tür eserlerin önemini ve farklı dönemlerdeki etkilerini anlatmaktadır. Ancak kronolojik bir tasnif yapmak yönünden oldukça yetersiz kalmıştır. Buna karşın ChatGPT'nin metni, ilmî bir üsluba daha yakın olup yaptığı tarihsel sıralama da daha net ve doğrudan analizler sunar. Gemini bu soru ölçeğinde ciddi derecede yetersiz kalmıştır.

2.7. Sûfî biyografilerinde sûfî sayısı

Tablo 7: Sûfî biyografilerini esas alan literatürde her bir eserin ele aldıkları sûfî sayısı bilinmekte midir?

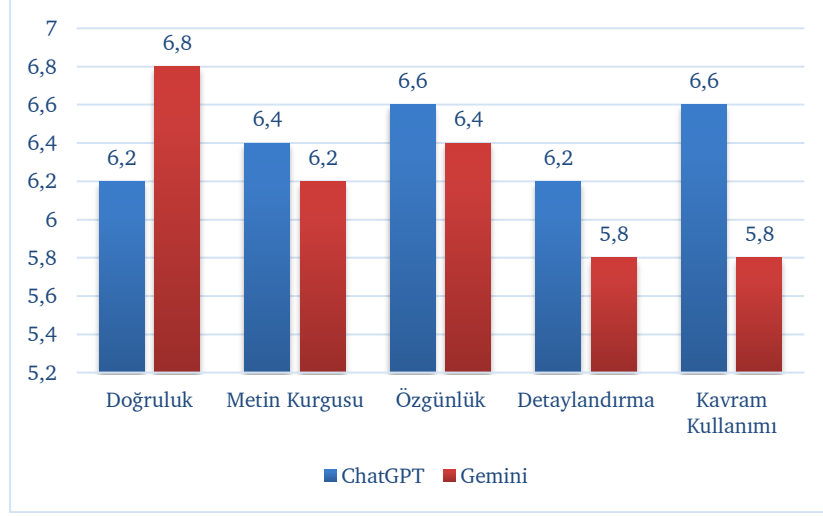
¹³ Bu eser Dârâ Şükûh'a ait olup, 1640'ta kaleme alınmıştır. Naimur Rahman Farooqi, "Dârâ Şükûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

Yapay zeka modellerinin bilgi düzeyini ölçmeyi hedefleyen bu soruya ChatGPT'nin cevabında, tasavvuf biyografilerini esas alan literatürde her bir eserin ele aldığı sûfi sayısının belirgin olduğu vurgulanırken, bu sayılar da belirli eserler üzerinden örneklendirilmektedir. Her eserin içeriği hakkında bir sayı zikredilmekte, fakat sayılar yaklaşık olarak verilmektedir. Küsurrattaki farklılıklar dikkate alınmazsa, ChatGPT'nin verdiği rakamlar doğru sayılabilir.¹⁴ Genel itibarıyla ChatGPT'nin her bir eserin içerik kapsamı hakkında somut bilgiler sunma amacını taşıdığı söylenebilir. Örnekler üzerinden yapılan açıklamalar, eserlerin biyografik içeriğiyle ilgili bilgi edinmeyi kolaylaştırmak için gayet özlü ve anlaşılırdır. Gemini'nin cevabında ise, benzer bir konuyu ele alırken, tasavvuf biyografilerinde her eserde ele alınan sûfi sayısının kesin olarak belirlenemeyeceği savunulmaktadır. Bunun gerekçeleri arasında eserlerin çeşitliliği, kaybolmuş eserler ve kapsam farklılıkları gibi unsurlar sıralanır. Gemini, daha çok genel bir değerlendirme yaparak, tasavvuf biyografilerinin sınırlı sayıdaki örneğiyle ilgili somut bilgiler sunmak yerine, biyografi eserlerinin yapısal ve içeriksel özelliklerine yönelik daha esnek bir bakış açısı sergilemektedir. Ayrıca, çalışmaların detaylı bir şekilde nasıl yapılabileceği ve bu konuda nasıl daha fazla bilgi edinilebileceği hakkında önerilerde bulunur. Sonuç olarak, ChatGPT'nin yaklaşımı daha doğrudan ve eserlere özgü sayılar üzerinden ilerlerken, Gemini'nin yaklaşımı daha genel bir perspektife dayanmakta ve biyografik içeriklerin zenginliğine dair belirsizlikleri yansıtmaktadır. ChatGPT'nin verdiği bilgiler, özellikle özgül eserler hakkında daha somut ve net veriler sağlarken, Gemini ise kendisine yöneltilen sorunun odak noktasından uzaklaşmakta, bağlam dışı tasnifler önererek özgün herhangi bir içerik sunmamaktadır.

2.8. Sûfi biyografisini belirlemede kriterler

Tablo 8: Sûfi biyografisini ele alan literatürün eserlerinde yer verdiği isimleri belirleme hususunda kriterler bulunmakta mıdır?

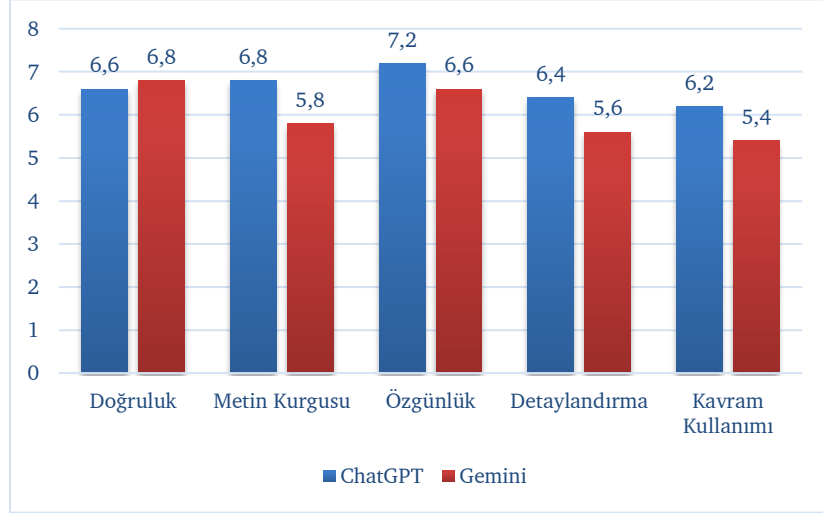
¹⁴ ChatGPT, *Tabakâtü's-Sûfiyye'*de yaklaşık 100, *Hilyetü'l-Evliyâ'*da yaklaşık 650, *Tezkiretü'l-Evliyâ'*da 72, *er-Risâle'*de – her ne kadar bu eserin biyografi türü olarak kabul edilmediğini belirtse de- yaklaşık 80 sûfinin geçtiği bilgisini verir. *Tabakâtü's-Sûfiyye'*de 105, *Tezkiretü'l-Evliyâ'*da 72 ve *er-Risâle'*de 83 sûfiye yer verildiği göz önüne alınırsa verilen rakamlar gerçeğe oldukça yakındır. Reşat Öngören, "Tabakat (Tasavvuf)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010); Reşat Öngören, "Tezkiretü'l-Evliyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012); Süleyman Uludağ, "er-Risâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

İki yapay zeka cevabını karşılaştırdığımızda, her birinin sūfî biyografilerindeki isim seçim kriterlerini ele alış biçimlerinde belirgin farklar bulunmaktadır. ChatGPT, sūfî biyografilerinde yer alan isimlerin seçilmesinde dikkate alınan kriterleri daha kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Ancak belirlenen kriterlerden bir kısmı oldukça muğlak kalmakta, tam olarak temellendirilememektedir. Örneğin, manevî makam, ahlakî özellikler, kerametler ve tasavvufî tecrübeler gibi faktörler üzerinden bir çözümleme yapılmaya çalışılmış, fakat buradaki başlıklarda nesnel bir ölçü sunulmamıştır. ChatGPT, konuya sistematik bir yaklaşım sunma gayesiyle, bu şekilde bir tasnif denemesi yapmış gözükmemektedir. Diğer yandan, Gemini'nin cevabı, sūfî biyografilerinde yer verilen isimlerin seçilmesinde tarikat bağlılığı, tasavvuf tarihine etkisi, kerametler, eser ve yazıları gibi kriterleri belirlemiştir. Bu yönüyle ChatGPT'ye göre daha tutarlı bir tasnif önerisinde bulunmuş fakat, her bir kriterin ayrıntılarına inilmediğinden yapılan tasnifin güvenilirliğini test etme imkanı olmamıştır. Gemini, kriterlerin farklı bağlamlarda nasıl değişebileceğini vurgulayarak daha esnek bir yaklaşım sunar. Bu iki yapay zekâ arasındaki en belirgin fark, ChatGPT'nin daha derinlemesine bir analiz yaparak çeşitli faktörleri detaylandırırken, Gemini'nin daha yüzeysel ve genel hatlarla değerlendirme yapmasıdır. ChatGPT'nin cevabı akademik bir perspektife daha yakın iken, Gemini'nin cevabı tasnif açısından daha doğru ancak detaylandırma bakımından eksiklikler taşır.

2.9. Dönem ve konularına göre bölümlenme

Tablo 9: Sûfî biyografisini ele alan eserler kendi içerisinde dönem ve konuları açısından sınıflandırılabilir mi?

Bu soru özelinde yapay zeka modellerinin yanıtları karşılaştırıldığında, ifade tarzı, ele alınan temalar ve sınıflandırma yöntemleri bakımından belirgin farklılıklar göstermektedir. ChatGPT'nin cevabı, sûfî biyografi literatürünü tarihsel bir süreç olarak ele alırken, sûfî biyografilerinin genel bir yapısal sınıflandırmasını sunuyor. Bu sınıflandırma, döneme göre -Erken Dönem, Orta Dönem ve Geç Dönem- kategorilere ayrılarak her dönemin tasavvufî odak noktalarına dair bilgi veriyor.¹⁵ Burada, her dönemin özel olarak ele alındığı ve sûfî biyografilerinin tematik anlamda hangi konulara odaklandığı ayrıntılı bir şekilde açıklanıyor. ChatGPT diğer bir yünden ise sûfî biyografilerinin içeriksel yönlerine odaklanarak, her dönemin tasavvuf düşüncesine katkılarını ve biyografik literatürün

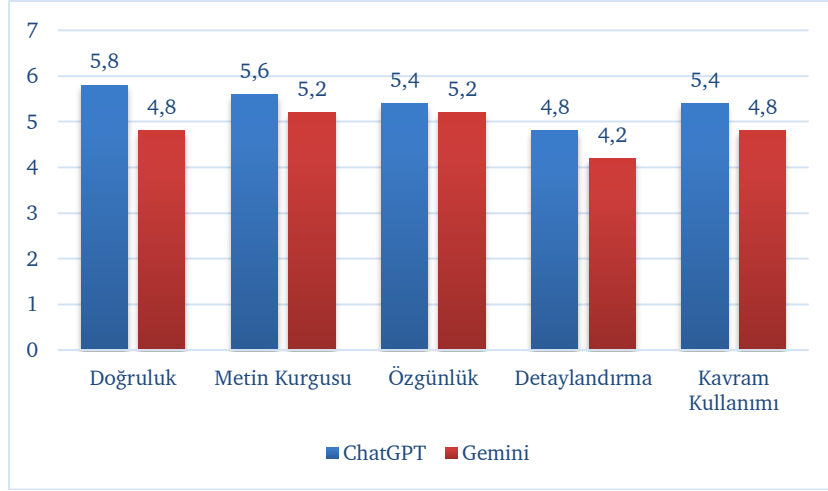
¹⁵ Tasavvuf tarihini dönemlendirme faaliyetleri kapsamında farklı denemeler ve yaklaşımlar mevcut literatür için de geçerlidir. Bu kapsamda kendinden önceki literatürü tartışan ve yeni bir öneri de bulunan çalışma için bkz. Ekrem Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* II/4 (2016), 1-29. İslam felsefesi, kelim ve tasavvufu kapsayacak şekilde İslam düşüncesi tarihini, "Klasik Dönem", "Yenilenme Dönemi", "Muhasebe Dönemi" ve "Araştırmalar Dönemi" olmak üzere temelde dört bölümde ele alan bir dönemlendirme önerisi için bkz. İbrahim Halil Üçer, "İslam Düşünce Tarihi için Bir Dönemlendirme Önerisi" (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022).

döneme özgü biçimlerini ele alıyor. Ayrıca, eserlere dair referanslar vererek, akademik bir bağlamda bu eserlerin önemini vurguluyor. Bu bakış açısı, sūfî biyografilerinin tarihsel bir perspektiften, her dönemin ilmî ve kültürel yapılarıyla nasıl şekillendiğini göstermek amacı gütmektedir. Gemini ise biyografi türü eserleri, dönem, konu ve diğer olmak üzere temelde üç kategoride ele alır. Bu kategorilerin her birinin altında yeni başlık önerilerinde bulunur. Örneğin konu bazlı kategoride tabakât eserleri, menâkıbnâmeler, tarikat tarihleri, biyografik ansiklopediler gibi farklı temalara odaklanılmakta, farklı telif türlerini dikkate alarak bir sınıflandırma yapılmaktadır. Ayrıca, yazarı ve hedef kitlesi gibi faktörler üzerinden de biyografik eserlerin farklılıkları ele alınmaktadır. İki modelin cevaplarının birbirinden en önemli farkı, ChatGPT'nin dönemsel ve tematik açıdan daha fazla detay sunması, belirli eserlerin tarihsel evrimini izleyerek tasavvuf düşüncesinin gelişimi ve dönemlendirilmesi üzerinde durmasıdır. Öte yandan, Gemini'nin cevabı ise, biyografilerin içeriksel ve biçimsel açıdan daha geniş bir yelpazede ele alınmasına olanak tanır. Burada sadece eserlerin tarihsel gelişimine odaklanılmamakta, diğer yapısal ve tematik faktörler üzerinden de bir analiz yapılmaktadır. Gemini'nin tasnifi ve verdiği örnekler bazen çok genel bazen oldukça spesifik olabilmektedir. Bu sebeple metin kurgusu bakımından bağlam yönü daha zayıf bir görüntü sunar. Sonuç olarak, her iki yaklaşım da sūfî biyografilerini farklı açılardan ele almakta, ancak ChatGPT'nin cevabı tarihsel bir perspektiften, ikinci yapay zekanın cevabı ise tematik ve içeriksel açıdan daha geniştir denilebilir. Programlara yöneltilen soru, mevcut literatürü yorumlamayı hedeflediğinden dolayı her iki modelin cevaplarında özgün yönler bulunmaktadır.

252 | db

2.10. Tasavvuf tarihi literatürü üzerine yapılan akademik çalışmalar

Tablo 10: Tasavvuf tarihi literatürü üzerine yapılan en erken akademik çalışmalar ne zaman yapılmıştır?

İki yapay zeka cevabını karşılaştırdığımızda, her birinin tasavvuf tarihi literatürüne yönelik yaklaşımlarında belirgin farklar ortaya çıkmaktadır. ChatGPT, özellikle Batılı ve İslam dünyasında yapılan erken akademik çalışmalara dair belirli örnekler sunmaktadır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki gelişmeleri, oryantalistlerin katkılarını ve bu dönemde yapılan ilk önemli araştırmalar çerçevesinde en bilindik isimlere atıf yapar.¹⁶ Nicholson, Massignon, Fuad Köprülü ve Schimmel gibi önemli figürlerden bahsederek, bu kişilerin tasavvuf üzerine yaptıkları çalışmaları akademik bir çerçevede inceler. Bu yaklaşım, tasavvuf literatürünün tarihî gelişimi üzerine yapılan araştırmaların kapsamlı bir şekilde sunulmasına olanak tanır ve akademik bir çerçevede, alandaki öncü çalışmaları vurgular. Gemini'nin cevabı ise akademik çalışmanın niteliğini belirlemekten başlar ve tasavvuf tarihi üzerine yapılan akademik çalışmaların tarihinin karmaşık ve uzun bir süreç olduğunu belirterek, erken dönem çalışmalarının tanımının güç olduğunu vurgular. “Akademik çalışma” ifadesinin tarihsel olarak değişen anlamını ele alırken, Batılı ilginin arttığı 19. yüzyıldan itibaren yapılan araştırmalara dair genel bir değerlendirme sunar. Gemi-

¹⁶ ChatGPT, 19 ve 20. yüzyıllara atıfta bulunsa da bu tarihsel dönemde tasavvuf araştırmalarında isimleri öne çıkan oryantalistlere yer vermemiştir. Örneğin bu dönemlerde isimleri öne çıkan Edward William Lane, Edward Henry Palmer, Granville Browne, Duncan Black Macdonald vb. araştırmacılara referans yoktur. Bu anlamda özellikle İngiliz oryantalistlere odaklanan bir literatür çalışması için bkz. Süleyman Derin, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf* (İstanbul: Küre Yayınları, 2017). Batıda yapılmış bazı önemli çalışmalar hakkında ayrıca bkz. Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 396-409.

ni'nin yaklaşımı, Batılı oryantalistlerin katkılarından bahsetmekle birlikte, bu çalışmaların İslam dünyasında yeterince tanınmadığını belirtir ve bu tür araştırmaların hala güncellenmekte olduğunu ifade eder. Ayrıca, tasavvuf literatürüne dair derinlemesine bir analizden çok, konunun geniş perspektifte ele alındığı bir bakış açısı sunar. Bu iki cevabın farkları, ChatGPT'nin tarihî süreci daha akademik bir çerçevede ele alıp örneklerle desteklerken, Gemini'nin daha açıklayıcı ve genel bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Tasavvuf tarihi literatürünün oluşum ve gelişim süreçleri ile birlikte kendi içerisindeki etkileşimi ve bu literatürün özelliklerini niceliksel bir araştırmaya konu eden bu çalışma, ChatGPT ve Gemini yapay zeka modellerinin yanıtlarını beş temel ölçek üzerinden değerlendirmiştir. Alanda uzman beş araştırmacının 1-10 arasında bir puan vermek suretiyle yapay zeka modellerinin başarısı olabildiğince nesnel bir biçimde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapay zeka modellerine yöneltilen soruların literatür merkezli olması da yanıtları ölçmede objektif kriterleri gözetebilme hedefiyle ilişkilidir. Yorum içerikli yanıtların göreceli değerlendirme ihtimalinin daha yüksek olması beraberinde ölçümlerin geçerlilik düzeylerinin düşmesine neden olmaktadır.

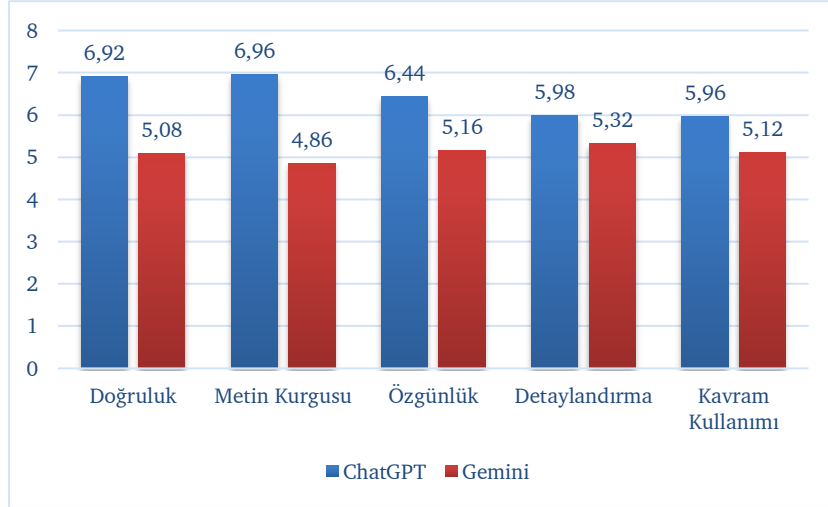
Verilen yanıtların doğruluk düzeyine bakıldığında ChatGPT on soruda ortalama 6,92 oranına sahipken, bu durum Gemini için 5,08 olarak ölçülmüştür. Modellerin verdikleri yanıtların detaylı analizlerinde belirtildiği üzere ChatGPT'nin ortaya koyduğu performans doğruluk düzeyi bakımından yükseğe yakındır. Gemini ise verdiği yanıtlarda bazen ilgisiz içerikleri taşıması, bazen de sorunun odaklandığı konudan uzaklaşarak farklı bir bağlam üretmesi nedeniyle doğruluk düzeyi daha düşük çıkmıştır. Her iki modelin de fahiş hata diye nitelenebilecek türden bilgi hatası yapması dikkat çekici bir durum olup, yapay zekanın modellerinin henüz tam olarak güvenilirlik testinden geçtiğini söylemek mümkün değildir. Bir diğer değerlendirme kriteri olan metin kurgusu, modellerin akademik seviyede metin inşa etme yeteneklerini ölçmeyi hedeflemiştir. Bu kriterdeki sonuçların ortalamalarına bakıldığında ChatGPT'nin 6,96 puan ortalamasıyla açık ara daha yüksek performansa sahip olduğu görülmektedir. ChatGPT, verdiği yanıtlarda bütünlüklü ve bağlamı gözetilen bir metin inşa ederken Gemini daha çok başlıklandırma ve kategorize etme şeklinde bir metin sunmuş-

tur. Bundan dolayı Gemini'nin metin inşa etme yönünden puan ortalaması 4,86 düzeyinde ölçülmüş olup, ChatGPT ile aralarında büyük bir fark oluşmuştur. Her iki modelin verdikleri yanıtlarda özgünlük üretebilme ve yaratıcılık yönleri de değerlendirilmiş, bu kapsamdaki ölçüm sonucunda yine ChatGPT'nin daha yüksek sonuç ürettiği anlaşılmıştır. Özgünlük yönünden ChatGPT, 6,44 puan ortalamasına sahipken, Gemini'nin bu kriterdeki ortalaması 5,16 puandır. Yapay zeka modelleri kendilerine yöneltilen soruları detaylandırma hususunda orta düzeyde bir performans sergilemişlerdir. ChatGPT her ne kadar sorulan sorulara doğruluk düzeyi yüksek cevaplar verse ve yazdığı metinler akademik yazım üslubuna yakın olsa da konuları detaylandırma hususunda aynı başarıyı gösterememiştir. Sorulara verilen yanıtlar kelime sayısı bakımından karşılaştırıldığında ChatGPT 3563 kelime kullanırken, Gemini'de bu rakam 3605'tir. Dolayısıyla her soruya verilen yanıt ortalaması ChatGPT'de 356,3 kelime iken, Gemini 360,5 olup birbirine oldukça yakındır. Ancak Gemini'nin yanıtlarında doğrudan metin inşası yerine belirli tasnif denemelerinde bulunmasından kaynaklı konuyla doğrudan ilgisi olmayan kelimeler de kullanılmıştır. Bu durum modellerin performansına yansımış, bu kriterde ChatGPT'nin ortalaması 5,98 olarak ölçülürken, Gemini'nin 5,32 olmuştur. Yine de bu ortalama Gemini'nin diğer kriterlere göre en yüksek seviyede performans sergilediğini göstermektedir. Modellerin kavram kullanımlarına bakıldığında bu kriterde de her iki modelin performansı vasat olarak ifade edilebilir. ChatGPT'nin bu değerlendirmedeki performansı ortalama 5,96 olarak ölçülmüş, Gemini'ninki ise 5,12 puan ortalamasına sahiptir. Bu durum her iki modelin de henüz alanda hacimli düzeyde metinler inşa etmekte yetersiz kalacaklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu performans, daha gelişmiş dil işleme ve anlamlandırma yetenekleri gerektiren görevlerde sınırlı kalmalarına neden olacaktır.

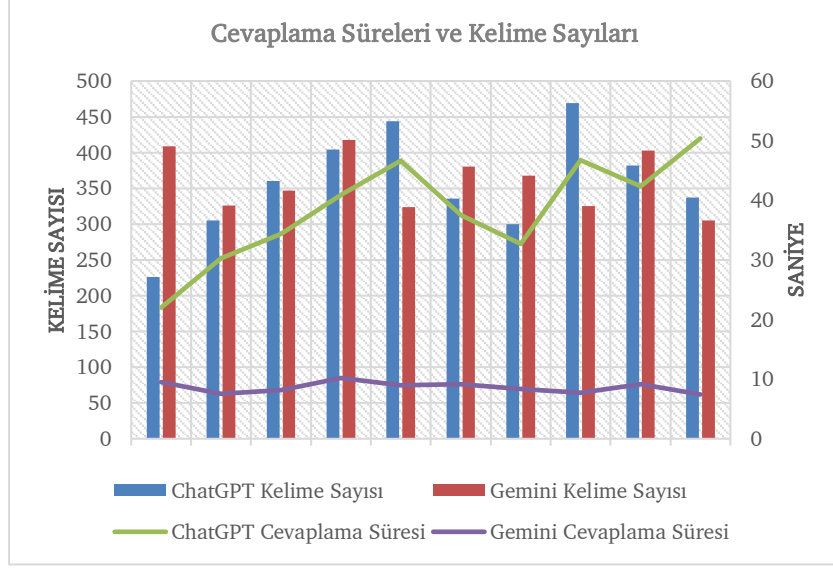
Yapay zeka modellerinin hemen bütün akademik çalışma alanlarında kullanımındaki yaygınlık giderek artarken mevcut durumda nasıl performans sergiledikleri tasavvuf alanı özelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Farklı modellerin çeşitli kriterler baz alındığında gösterdikleri başarı düzeyleri farklılaşsa da henüz bütün kriterleri yüksek güvenilirlik seviyesinde gerçekleştirebildiklerini söylemek bu çalışmanın bulgularına göre mümkün değildir. ChatGPT bu anlamda ortanın biraz üstünde (10 üzerinden 6,45) performans sergilerken, Gemini'nin başarı düzeyi genel anlamda

vasat bir seviye (10 üzerinden 5,10) olarak nitelenebilir. Şu aşamada yapay zeka modellerinin mevcut veriyi işleme, karşılaştırma ve analiz etme gibi özellikleri ileri düzeyde olsa da bir alana özgü kavramsal yapıyı kullanabilme, geniş kapsamlı bir metin inşa etme ve detaylandırma konularında yeterli performansa sahip olmadıkları söylenebilir. Bu nedenle bu iki model örneğinde yapay zeka sistemlerinin genel-geçer bir akademik güvenlik testini sağlayamadıkları için bu tür platformlarda üretilen bilgiye karşı ihtiyatlı bir tutum sergilemenin daha doğru olduğu ve burada sunulan bilgilerin mutlaka geçerlilik kontrolünün yapılması gerektiği anlaşılmıştır.

Tablo 11: Yapay zeka modellerinin performans genel ortalamaları

Tablo 12: Yapay zeka modellerinin kelime ve süre ortalamaları

Kaynakça

- Abbas, Muhammad vd. "Is it harmful or helpful? Examining the causes and consequences of generative AI usage among university students". *International Journal of Educational Technology in Higher Education* 21/1 (2024), 10.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İz Yayıncılık, 1. Basım, 2006.
- Aydın, Ömer - Karaarslan, Enis. "OpenAI ChatGPT Generated Literature Review: Digital Twin in Healthcare". *Emerging Computer Technologies* 2 2 (2022).
- Azamat, Nihat. "Fütûhu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/259. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Başer, H. Bayram. "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslâm İlmi Olarak Tasavvuf Ya Da Fıkh-ı Bâtın". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 101-119.
- Cebecioğlu, Ethem - Ali Çınar (ed.). *Tasavvuf Klasikleri*. Ankara: Kalem Neşriyat, 2021.
- Cengiz, Muammer. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tasavvuf Tarihi Yazıcılığı (1910-1933)*. ed. Cengiz Gündoğdu. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* II/4 (2016), 1-29.
- Derin, Süleyman. *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Eraslan, Soner. "Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtü's-Süfiyye'sindeki Süfî Tabakaları: Bölge-Şehir Dağılımının Serencâmı ve İşaret Edilen Süfî Havzaları". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 549-568.
- Farooqi, Naimur Rahman. "Dârâ Şükûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Ferrara, Emilio. "Fairness and Bias in Artificial Intelligence: A Brief Survey of Sources, Impacts, and Mitigation Strategies". *Sci* 6/1 (Mart 2024), 3.
- Khurana, Diksha vd. "Natural Language Processing: State of the Art, Current Trends and Challenges". *Multimedia Tools and Applications* 82/3 (2023), 3713-3744.
- Öngören, Reşat. "Tabakat (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öngören, Reşat. "Tezkiretü'l-Evliyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Priya Raman. "The Transformative Role of AI in Social Science Research | Uniathena". Erişim 15 Kasım 2024. <https://uniathena.com/role-of-AI-in-social-science-research>
- Tan, M. Nedim. "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-ibâdât'ı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2014), 155-190.
- Uludağ, Süleyman. "er-Risâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Üçer, İbrahim Halil. "İslam Düşünce Tarihi için Bir Dönemlendirme Önerisi". C. 1. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Xu, Ruoxi vd. "AI for social science and social science of AI: A survey". *Information Processing & Management* 61/3 (2024), 103665.
- Yaman, Hikmet. "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir İsmi Varan Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2016), 15-48.

İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN YAPAY ZEKA OKURYAZARLIK DÜZEYLERİ İLE YAPAY ZEKAYA YÖNELİK TUTUMLARI

Sümevra BİLECİK KARACAN *

Şeyma ÇİÇEK**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Karacan Bilecik, Sümevra. Çiçek, Şeyma. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yapay Zeka Okuryazarlık Düzeyleri İle Yapay Zekaya Yönelik Tutumları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 259-292.

DOI: 10.33415/daad.1577561

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Karacan Bilecik, Sümevra. Çiçek, Şeyma. "Artificial Intelligence Literacy Levels and Attitudes Towards Artificial Intelligence Among Theology Faculty Students". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 259-292.

DOI: 10.33415/daad.1577561

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye, sumeyrablecik@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-8351-6923, Katkı oranı: %50 / Assoc. Prof., Selçuk University, Konya, Turkey, sumeyrablecik@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-8351-6923, Contribution rate: 50%.

** Sorumlu yazar, Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye, seymaacck@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-5278-1019, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Research assistant, Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey, seymaacck@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-5278-1019, Contribution rate: 50%.

Öz

Bu çalışmada, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ve yapay zekaya yönelik tutumlarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın örneklemini, Konya ili Necmettin Erbakan ve Selçuk Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan 701 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada, Wang ve arkadaşları tarafından geliştirilip Çelebi vd. tarafından Türkçe'ye uyarlanan Yapay Zeka Okuryazarlığı Ölçeği ile Schepman ve Rodway'in geliştirdiği Kaya ve arkadaşlarının Türkçe'ye uyarladığı Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Araştırma neticesinde, öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin ortalamasının üzerinde ve yapay zekaya yönelik tutumları olumluya daha yakın olduğu, öğrencilerin yapay zeka okuryazarlıkları ile yapay zekaya yönelik tutumları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğu ve öğrencilerin yapay zeka okuryazarlıkları ile yapay zekaya yönelik tutumlarının; yapay zeka kullanım sıklığı, meslek hayatında yapay zeka kullanım tercihleri ve fakültelerde yapay zeka eğitimi verilmesine yönelik düşüncelerine göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yapay Zeka, Yapay Zeka Okuryazarlığı, Yapay Zekaya Yönelik Tutum, Yüksek Din Öğretimi.

Artificial Intelligence Literacy Levels and Attitudes Towards Artificial Intelligence Among Theology Faculty Students

Extended Abstract

260 | db

Artificial intelligence is increasingly being used in many fields, such as health sciences, engineering, and education, and its impact is growing daily. Monitoring the educational practices and techniques introduced by Artificial intelligence in the field of religious education is essential to take advantage of the benefits of this developing technology. Before discussing the possibilities and limitations of using Artificial intelligence technologies in religious education, it is important to determine the Artificial intelligence literacy and general attitudes toward Artificial intelligence of future religious officials and teachers. Based on this, the purpose of this study is to determine the Artificial intelligence literacy levels and general attitudes toward Artificial intelligence of theology faculty students.

This study, which seeks to answer the questions "What is the Artificial intelligence literacy level of theology faculty students?", "What are their general attitudes toward Artificial intelligence?", "Is there a relationship between their Artificial intelligence literacy levels and their general attitudes toward Artificial intelligence?", and "Do their Artificial intelligence literacy levels and general attitudes toward Artificial intelligence differ according to their frequency of Artificial intelligence use, their preferences for using Artificial intelligence in their professional life, their perspectives on using Artificial intelligence in religious education processes, and their opinions on the provision of Artificial intelligence education in theology faculties?" was conducted using the correlational survey model, one of the quantitative research methods. The data were collected using the Artificial Intelligence Literacy Scale developed by Wang et al. and adapted into Turkish by Çelebi et al., as well as the General Attitude Towards Artificial Intelligence Scale developed by Schepman and Rodway and adapted into Turkish by Kaya et al.

The study was conducted with a sample of 701 students studying at Necmettin Erbakan and Selçuk University Theology Faculties in Konya, Turkey. The Artificial intelligence literacy levels of the sample group were found to be 5.07 on a 7-point Likert scale, indicating an above-average level. Students' attitudes towards Artificial intelligence were measured as 3.28 on a 5-point Likert scale, which indicates

a positive attitude, though lower compared to studies conducted with other faculty samples. A positive and significant relationship was found between students' Artificial intelligence literacy and their attitudes toward Artificial intelligence ($r = .305$, $p = .000 < .05$). Among the dimensions of Artificial intelligence literacy, the weakest relationship was found with the ethics dimension ($r = .129$, $p = .001 < .05$), while the strongest relationship was with the usage dimension ($r = .308$, $p = .000 < .05$). This suggests that as knowledge of Artificial intelligence systems increases, ethical concerns are mitigated.

A significant difference was found between students' frequency of Artificial intelligence tool use and their Artificial intelligence literacy and attitudes toward Artificial intelligence ($p = .000 < .05$). Students with higher Artificial intelligence usage frequency also had higher Artificial intelligence literacy levels and more positive attitudes toward Artificial intelligence. Furthermore, a significant difference was found between students' preferences for using Artificial intelligence in their professional lives and their Artificial intelligence literacy and positive attitudes toward Artificial intelligence. Another research problem investigated in this study is whether there is a significant difference between students' views on providing Artificial intelligence education in theology faculties and their Artificial intelligence literacy and attitudes toward Artificial intelligence. The results showed significant differences between students' views on providing Artificial intelligence education and both their Artificial intelligence literacy ($p = .000 < .05$) and their attitudes towards Artificial intelligence ($p = .000 < .05$). Students who believed that Artificial intelligence education should be provided in faculties had the highest Artificial intelligence literacy levels and the most positive attitudes towards Artificial intelligence.

In general, this study, which examined the Artificial intelligence literacy and attitudes of the theology faculty students, found that, compared to studies conducted with other faculty samples, theology students had higher

levels of Artificial intelligence literacy but lower positive attitudes towards Artificial intelligence. Therefore, it is recommended to investigate the factors that negatively influence the attitudes of theology students towards Artificial intelligence. Additionally, identifying the factors that influence students' preferences for using Artificial intelligence tools is important. The finding that 61.8% of the students in this study believed that Artificial intelligence education should be provided during university education points to the need for Artificial intelligence education in higher religious education, particularly in religious education and services. By raising awareness of Artificial intelligence, new opportunities for the future of religious education could be opened up through the advantages Artificial intelligence offers.

Keywords: Religious Education, Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Literacy, Attitudes Toward Artificial Intelligence, Higher Religious Education.

Giriş

İnsan zekasını taklit ederek akıl yürütme, problem çözme, anlamlandırma gibi insana özgü yetenekleri modelleyen bir sistem olarak yapay zeka, günden güne önemini arttırmaktadır. Günümüzde,

sanayi, sağlık ve eğitim gibi günlük yaşamın pek çok aşamasında insan hayatını etkilemekte ve gündelik hayatta kullanılmaktadır.

Yapay zekanın kullanımı birçok sektörde olduğu gibi eğitim alanında da önemli bir dönüşümü beraberinde getirecektir. Bu dönüşümle, öğrenme süreçleri iyileştirilerek bireysel ihtiyaçlara göre uyarlanabilmekte böylelikle eğitim süreçleri daha verimli hale gelmektedir. Eğitim materyallerinin geliştirilmesi, öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerinin tespit edilerek eksikliklerini gidermeye yönelik geri bildirimler sağlanması, ayrıca sınıf yönetimi ve değerlendirme gibi aşamalarda öğretmene destek sağlayarak öğrenci rehberliğini daha aktif hale getirmesi yapay zekanın eğitimde kullanılmasının bazı avantajlarından. Eğitimde yapay zeka kullanımı öğretmenin rollerini değiştirmek yerine tamamlayıcı bir unsur olarak görülmektedir. Tüm bu fırsatlar geleneksel eğitim yöntem ve uygulamalarında dönüşüme yol açarak esnek ve yenilikçi eğitim modellerinin geliştirilmesine kapı aralamaktadır. Öte yandan, yapay zekanın eğitimde aktif rol almasının bazı dezavantaj ve zorlukları beraberinde getirdiği düşünülmektedir. Teknolojiye erişimde fırsat eşitliğinin bulunmaması, yapay zekalı sistemlerin duygusal zeka ve iletişimden yoksun olması, öğrencileri tembelliğe ve kolaylığa alıştırmaması, veri gizliliği ve güvenliği konusundaki endişeler bu dezavantajlardan bazılarıdır.

262 | db

Yapay zekanın eğitimde kullanımının avantaj ve dezavantajlarının din eğitimi için de benzerlik taşıdığı söylenebilir. Din eğitiminde yapay zekanın destekleyici bir araç olarak kullanılmasında, öğretmen ve din görevlilerinin rolünün merkezi bir yer tutmaya devam etmesi önemlidir. Zira, din eğitimi sadece bilgi aktarımına değil, ahlaki değerler, inançlar ve manevi gelişim üzerine de yoğunlaşmaktadır. Birbir insan etkileşimine ve manevi rehberliğe ihtiyaç duyan bu alanda, yapay zeka kullanımında din eğitimcilerinin aktif rol oynaması gerektiği gözden kaçırılmamalıdır.

Din eğitiminde yapay zekanın etkili ve dengeli bir şekilde kullanılması için hem öğrencilerin hem de din eğitimcilerin yapay zeka okuryazarlığına sahip olmaları önem taşımaktadır. Din eğitimcilerin bu teknolojiyi bilinçli ve etik bir şekilde kullanabilmeleri yapay zekanın sunduğu imkanları doğru bir bağlamda değerlendirmelerini sağlamaktadır. Yapay zeka teknolojileri eğitim her aşamasında kullanılmaktadır ve bu durum din eğitimi süreçlerinden de bağımsız düşünülemez. Günümüz dünyasının sunduğu olanakları din eğitimi sü-

reçlerinin dışından bırakmak, din eğitimi genel eğitimde yaşanan gelişmelerin gerisinde bırakmaya sebep olabilecektir. Bu durumla karşı karşıya kalmamak adına, halihazırdaki ve yetişmekte olan din eğitimcilerinin bu hususta farkındalık sahibi olması gerektiği söylenebilir. Buradan hareketle, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka kullanımı konusundaki bilgi ve becerilerini içeren yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ile yapay zekaya yönelik tutumlarının tespit edilmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu çalışmada, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ile yapay zekaya yönelik tutumlarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Nicel araştırma yöntemi, ilişkisel tarama deseniyle yapılacak bu çalışmada;

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri nedir?

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zekaya yönelik genel tutumları ne şekildedir?

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ile yapay zekaya yönelik genel tutumları arasında bir ilişki var mıdır?

Yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ve yapay zekaya yönelik genel tutumları, öğrencilerin; yapay zeka araçlarını kullanım düzeylerine, meslek hayatlarında yapay zeka araçlarını kullanmaya yönelik tercihlerine, din eğitimi süreçlerinde yapay zeka kullanımına yönelik bakış açılarına ve İlahiyat Fakültelerinde yapay zeka eğitimi verilmesine yönelik görüşlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir? problemlerine cevap aranmaktadır.

Çalışma, 2023-2024 eğitim öğretim yılı ile Konya'da bulunan Necmettin Erbakan ve Selçuk Üniversitesi örneklemleri ile sınırlandırılmıştır. İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeylerini ve yapay zekaya yönelik tutumlarının ölçülmesiyle, gelecekteki din görevlileri ve öğretmenlerin yapay zeka teknolojileriyle ilişkilerine yönelik durumlarına ilişkin genel bir perspektif ortaya konulması beklenmektedir.

1. Yapay Zeka ve Din Eğitimi

1956 yazında Dartmouth Koleji'nde John McCarthy, Marvin Minsky, Nathaniel Rochester ve Claude Shannon tarafından gerçekleştirilen bir proje, "Yapay Zeka" teriminin ilk kez kullanıldığı ve bu alanın bir araştırma disiplini olarak kabul edildiği önemli bir

dönüm noktası olmuştur. Bu proje, makinelerin insan davranışlarını taklit edebileceği fikrine dayanmaktadır. Yapay zeka çalışmaları, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bilgisayarların gelişimiyle hız kazanmış, ancak 1960'lar ve 90'lar arasında "AI (Artificial intelligence) Winter" adı verilen duraklama dönemlerinden geçmiştir. 2010'dan itibaren ise yapay zeka, büyük veri analizi, makine öğrenimi ve sinir ağları gibi modern tekniklerle yeniden canlanmıştır.¹

Yapay zeka, çeşitli tanımlamalarla ifade edilen bir teknolojidir. Coppin, yapay zekayı, karmaşık problemleri çözme yeteneğine sahip insanların ve hayvanların akıllı davranışlarını içeren bir teknoloji olarak tanımlarken;² Kumar ise, akıl yürütme, öğrenme, kendini geliştirme, hedef belirleme, kendini koruma, problem çözme ve uyum sağlama gibi insan davranışındaki zekâya özgü özellikleri sergileyen bilgisayar sistemlerinin tasarımıyla ilgilenen bilgisayar biliminin bir dalı olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir.³ Obschonka & Audretsch, yapay zekayı bilgisayar bilimlerinin bir alt disiplini olarak kabul etmekte ve dijital bilgisayarlar ile algoritmaların insan zekasına benzer şekilde akıl yürütme, tahmin yapma ve karmaşık problemleri çözme yeteneklerini inceleyen bir alan olarak tarif etmektedir.⁴ Yılmaz ise bu teknolojiyi insan davranışlarını taklit eden ve bu özellikleri bilgisayar sistemlerinde modelleyen bir teknoloji olarak nitelendirir. Yapay zekanın insan zekasını taklit ederek problem çözme, anlamlandırma, genelleme yapma ve deneyimlerden öğrenme gibi insana özgü yeteneklerinin modellemeyi hedeflediğini belirtmektedir.⁵ Bu çeşitli tanımlar ışığında, yapay zekanın, hem teorik hem de uygulamalı yönleriyle, insan zekasının özelliklerini taklit

¹ Stephanie Dick, "Artificial Intelligence", *Harvard Data Science Review* 1/1 (2019), 2; İsmail Hakkı Aydın - Can Hikmet Değirmenci, *Yapay Zekâ* (İstanbul: Girdap Kitap, 2018), 15-16; Ben Williamson - Rebecca Eynon, "Historical Threads, Missing Links, and Future Directions in AI in Education", *Learning, Media and Technology* 45/3 (02 Temmuz 2020), 224-226.

² Ben Coppin, *Artificial Intelligence Illuminated* (Canada: Jones and Bartlett Publishers, 2004), 4-5.

³ Shailendra Kumar, "AI Applications to Metal Stamping Die Design", *Artificial Intelligence: Approaches, Tools and Applications* (United States: Nova Science Publishers, ed. Brent M. Gordon, (United States: Nova Science Publishers, Inc., 2011), 73-74.

⁴ Martin Obschonka - David B. Audretsch, "Artificial Intelligence and Big Data in Entrepreneurship: A New Era Has Begun", *Small Business Economics* 55/3 (Ekim 2020), 530.

⁵ Atınç Yılmaz, *Yapay Zeka* (İstanbul: Kodlab Yayın Dağıtım Yazılım ve Eğitim Hizmetleri, 2020), 4-5.

eden, yaratıcı yollarla problem çözebilme kapasitesine sahip, günden güne gelişerek geniş bir uygulama alanı bulunan bir teknoloji olarak ön plana çıktığı ifade edilebilir.

Yapay zekanın insan davranışlarını taklit ederek her alanda ona yardımcı olmayı hedefleyen bir teknoloji olduğunu söylemek mümkündür. Yapay zeka teknolojisi pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da önemli katkılar sunmaktadır. Gelişen yapay zeka teknolojisi bilgiye erişim ve araştırma süreçlerini etkile eğitimde yenilenme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu durum, eğitim yöntemlerin ve materyallerinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

Güzey vd., eğitimde yapay zekanın “eğitim ve öğretim, adaptasyon, sentez, öz düzenleme ve kullanım gibi insan tarafından gerçekleştirilen süreçlere katılabilen bilgi işleme sistemleri” olarak tanımlandığı ifade etmektedir.⁶ Eğitimde yapay zeka, başlangıçta bilgisayarlar ve bilgisayarla ilgili sistemler şeklinde ortaya çıkmış ve daha sonra web tabanlı ve çevrimiçi eğitim platformları şeklini almıştır. Bu platformların ve araçların kullanımı, öğretmenlerin etkinliğini ve verimliliğini artırmış ve daha zengin veya geliştirilmiş öğretim kalitesi sağlamıştır. Benzer şekilde, öğrenme materyallerinin öğrencilerin ihtiyaçlarına ve yeteneklerine göre özelleştirilmesini ve kişiselleştirilmesini sağlayarak daha iyi bir öğrenme deneyimi sunmuştur.⁷ Öğrencilerin ve öğretmenlerin kullanımına sunulan Google Classroom, Edmodo, Power School, Moodle gibi farklı öğrenme platformları öğrenme deneyimini zenginleştirmekte ve eğitimin etkisini arttırmaktadır.⁸

Kuprenko'ya göre yapay zekanın eğitimdeki faydaları şunlardır:⁹

Her Zaman Eğitim İmkânı: Günümüz gençleri, günlük yaşamlarında sürekli hareket halinde oldukları için görevlerini akıllı telefonlar veya tabletler aracılığıyla yerine getirmeyi tercih etmektedirler. Yapay zeka destekli uygulamalar, öğrencilere boş zamanlarını değer-

⁶ Cem Güzey vd., “Eğitimde Yapay Zekâ Üzerine Gerçekleştirilmiş Araştırmalardaki Eğilimlerin İncelenmesi”, *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 5/1 (Haziran 2023), 71.

⁷ Lijia Chen vd., “Artificial Intelligence in Education: A Review”, *IEEE Access* 8 (2020), 75273.

⁸ Maud Chassignol vd., “Artificial Intelligence Trends in Education: A Narrative Overview”, *Procedia Computer Science* 136 (2018), 17.

⁹ Vitaly Kuprenko, “Artificial Intelligence in Education: Benefits, Challenges, and Use Cases”, *Medium* (Erişim 31 Temmuz 2024).

lendirebilecekleri kısa süreli çalışma imkanı sunmaktadır. Ayrıca, bu uygulamalar sayesinde öğrenciler, gerçek zamanlı olarak öğretmenlerinden geri bildirim alabilmektedir.

Öğrenci İhtiyaçlarına Uygun Çeşitli Seçenekler: Yapay zeka tabanlı sistemler, öğrencilerin bilgi seviyelerine, ilgi alanlarına ve diğer ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilebilir. Bu sistemler, öğrencilerin zayıf yönlerini tespit ederek, onların bu alanlarda gelişmelerine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Örneğin, bir öğrenci uygulamayı kullanmaya başlamadan önce bir test yapar; sistem bu testi analiz eder ve öğrencinin zayıf olduğu alanlara yönelik uygun görevler ve kurslar önerir.

Sanal Rehberler: Yapay zeka destekli platformlar, öğrencilerin ilerlemelerini izlemek için sanal rehberler sağlamaktadır. Her ne kadar öğretmenler, öğrencilerin ihtiyaçlarını daha derinlemesine anlayabilse de, sanal bir rehberden anında geri bildirim almak da öğrencilere büyük fayda sağlayabilir.

266 | db

Yapay zekanın eğitimdeki rolü giderek artmaktadır ve bu teknolojinin öğrenme süreçlerini daha etkili, kişiselleştirilmiş ve erişilebilir hale getirme potansiyeli taşıdığı görülmektedir. Esnek ve kişiselleştirilmiş öğrenme imkanı tanınması, öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına uygun çözümler sunması yapay zekanın cazip taraflarını oluşturmaktadır. Ancak tüm bu cazip yönlerinin yanı sıra, yapay zeka kullanımının etik boyutları ve öğretmen-öğrenci etkileşiminin azalması gibi potansiyel riskler de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, yapay zeka okuryazarlığının geliştirilmesi, öğrencilerin ve öğretmenlerin bu teknolojiyi bilinçli bir şekilde kullanabilmeleri, etik boyutuna önem vermeleri ve olası risklere karşı farkındalık kazanmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Yapay zekanın kullanılması ve geliştirilmesi aşasında takip edilmesi gereken ilkeler, YÖK'ün *Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber*'inde yer almaktadır. Bu ilkeler, *şeffaflık, dürüstlük, özen, adalet ve saygı, gizlilik ve mahremiyetin korunması, hesap verebilirlik ve sorumluluk üstlenme, etik iklimde bulunma* başlıklarından oluşmaktadır. *Şeffaflık*, yapay zekanın hangi aşamalarda ve nasıl kullanıldığının açıkça belirtilmesini, *dürüstlük* ise bilimin insanlık yararına hizmet etmesini ve üretilecek bilginin doğruluğunun sağlanmasını gerektirir. *Özen*, bilimsel araştırmaların her aşamasında etik duyarlılıkla hareket edilmesini, *adalet*

ve saygı ise araştırma verilerinin elde edildiği bireylere ve toplumlara karşı sorumluluk taşımayı öngörür. *Gizlilik ve mahremiyetin korunması*, veri sağlama sürecinde etik ve yasal yükümlülüklerle uyulmasını zorunlu kılar. *Hesap verebilirlik ve sorumluluk üstlenme* ise araştırmacıların yapay zekanın ürettiği sonuçların doğruluğundan ve güvenilirliğinden sorumlu olmalarını sağlar.¹⁰ YÖK'ün bilimsel araştırma ve yayın süreçlerine ilişkin belirlediği etik ilkeler, yapay zeka kullanan tüm bireyler için geçerli olup, bu ilkelere riayet etmek, öğrenciler, öğretim elemanları, din görevlileri ve benzeri tüm paydaşlar için etik bir sorumluluk teşkil etmektedir.

Bu bağlamda, yapay zeka okuryazarlığı, bireylerin sadece bu teknolojiyi kullanmalarını değil, aynı zamanda onun nasıl çalıştığını anlamaları, eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmeleri ve etik süreçler hakkında da bilgi sahibi olmalarını gerektirir.

Yapay zeka okuryazarlığı, bireylerin yapay zeka teknolojilerini eleştirel bir gözle inceleyebilme, yapay zeka ile etkili iletişim kurabilme ve iş birliği yapabilme yetkinliği kazanmasının yanı sıra, yapay zekayı çevrimiçi ortamda, evde ve iş yerinde bir araç olarak kullanabilme becerisi olarak tanımlanabilir.¹¹ Yapay zeka okuryazarlığı, sadece teknik bilgiye sahip olmayı değil, aynı zamanda etik meseleleri ele alabilme, veri güvenliğine dikkat etme ve yapay zekanın toplumsal etkilerini değerlendirme becerisini de kapsamaktadır. Bu yetkinlikler, günümüz dünyasında her zamankinden daha fazla önemlidir çünkü yapay zeka teknolojilerine sadece tüketici gözüyle bakmaması, onları anlayıp, bilinçli bir şekilde kullanabilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, eğitim sistemlerinde yapay zeka okuryazarlığının yer alması, bireylerin dijital çağın gerektirdiği yetkinliklerle donatılmasını sağlamak adına önemli bir niteliktir. Ancak, yapay zekanın bu alanda kullanımı, etik ve teolojik tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bazı akademisyenler, yapay zekanın insanlığın ahlaki değerlerini olumsuz yönde etkileyebileceğini iddia ederken, diğer bir grup bu teknolojinin ahlaki değerlerin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla da kullanılabileceğini dile getirmiştir. Zira internet ve yapay zeka uygulamaları, dini geleneklerin dijital ortama aktarılma-

¹⁰ YÖK, "Üretken Yapay Zekâ Kullanımında Temel Etik Değerler", (Erişim 13 Aralık 2004).

¹¹ Duri Long - Brian Magerko, "What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations", *CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, ed. Regina Bernhaupt vd. (New York: Association for Computing Machinery, 2020), 2-3.

sına imkan tanırken, aynı zamanda yeni dini ifade biçimlerinin gelişmesine zemin hazırlamış, geleneksel dini uygulama ve anlayışları da sorgulatmıştır.¹² Akademik çevrelerde yapay zekanın dinle ilişkisi üzerine iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Bir görüşe göre, yapay zekanın gelecekte dinin yerini alabileceği, hatta insanlara Tanrı'dan daha fazla bilgi ve rehberlik sunabileceği iddia edilmektedir. Diğer görüş ise yapay zekanın dinin yerine geçmesinin mümkün olmadığını, ancak dini inançları ve ritüelleri desteklemek, bireylerin Tanrı ile daha derin bir bağ kurmasına yardımcı olmak için etkili bir araç olarak kullanılabileceğini savunmaktadır.¹³ Yapay zekanın insanla çarpıcı bir ortaklık taşıdığı ifade edilse de, bu teknolojinin duygu, kalp, ruh, his, sır, şuur ve vicdan gibi insana özgü derinliklerden yoksun olduğu söylenebilir. Bu nedenle, yapay zekadan dini boyutta insan deneyimiyle eşdeğer bir performans beklemek, gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır.¹⁴ Ancak eğitim boyutunda yapay zeka teknolojisinin sunduğu fırsatlar, bilgiye erişim, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri ve araştırma süreçlerini dönüştürme anlamında önemli yenilikler vaat etmektedir.

268 | db

Yapay zekanın din eğitimine entegrasyonu, hem öğrencilerin dijital çağın gerektirdiği becerileri kazanmasını sağlamakta hem de din eğitimi süreçlerinde bireyselleştirilmiş ve veriye dayalı yaklaşımlarla öğrenme deneyimini derinleştirme fırsatı sunmaktadır. Örneğin, yapay zekâ ile desteklenen dijital asistanlar, öğrencilere anında geri bildirim sağlayarak sorularını yanıtlayabilir ve öğrenme süreçlerini hızlandırabilir. Ayrıca, veri analitiği yoluyla öğrencilerin performansları izlenebilir ve eksikliklerinin giderilmesi için kişiye özel öneriler sunulabilir. Bu durum, din eğitiminin daha etkili ve verimli bir hale gelmesine katkıda bulunurken, aynı zamanda öğretmenlerin iş yükünü de hafifletir. Ayrıca yapay zeka, din eğitiminde kullanılabilecek yeni eğitim öğretim materyallerinin geliştirilmesine de imkan sağlayarak din eğitiminin verimli hale gelmesine katkıda bulunabilir. Bu nedenle, yapay zekânın din eğitiminde nasıl ve ne ölçüde kullanılacağı, titizlikle ele alınması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca din eğitimcilerinin de yapay zeka okuryazarlığı

¹² Necmi Karşlı, *Yapay Zeka ve Din* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 199.

¹³ Karşlı, *Yapay Zeka ve Din*, 186.

¹⁴ Ahmet Efe, "Yapay Zeka Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi", *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (2021), 12.

becerisini kazanması bu olanakları din eğitime entegre etme fırsatını bağlamında değerlendirilmesi gereken bir husustur.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlığı ile yapay zekaya yönelik genel tutumları arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun olarak, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 2023-2024 eğitim öğretim yılında Selçuk ve Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın yapıldığı eğitim öğretim yılı itibarıyla Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 852, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ise 1509 öğrenci kayıtlı bulunmaktadır. Bu evren içerisinde örneklem seçiminde çok aşamalı örneklem yöntemine başvurulmuştur. Çok aşamalı örnekleme yöntemi birden fazla rasgele örnekleme yöntemini içinde barındırmaktadır.¹⁵ Çok aşamalı örnekleme seçiminde öncelikle; evrendeki öğelerin doğal olarak ortaya çıkardığı niteliklerin bir araya gelmesinden oluşan kümelerin seçimi anlamına gelen küme örnekleme tekniğine¹⁶ başvurulmuş, her sınıf düzeyi birer küme kabul edilmiştir. Bu kümeler içerisinde örneklem alabilmek için ikinci bir örneklem tekniği olarak basit tesadüfi örneklem tekniğine başvurulmuştur. Bu teknikte de örneklem içerisindeki her bir öğenin seçilme olasılığı bulunmaktadır.¹⁷ Küme örnekleme tekniğiyle sınıf düzeyleri içerisinde basit tesadüfi örneklem yöntemiyle öğrenciler seçilmiştir. Buna göre; öncelikle küme örnekleme tekniğinden faydalanılarak her sınıf düzeyi birer küme kabul edilmiştir. Bu kümeler içerisinde örneklem alabilmek için ikinci bir örneklem tekniği olarak basit tesadüfi örneklem tekniğiyle öğrenciler seçilmiştir. Bunun sonucunda çalışmanın örneklemini, her iki üniversiteden toplam 701 öğrenci oluşturmaktadır. Örnekleme oluşturan öğrencilere ait bazı demografik veriler Tablo-1'de gösterilmektedir:

¹⁵ Kaan Böke, "Örnekleme", *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, ed. Kaan Böke (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009), 120.

¹⁶ Böke, "Örnekleme", 116.

¹⁷ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2008), 84.

Tablo-1: Örneklemin demografik özellikleri

Değişken		N	%
Cinsiyet	Kız	557	79,5
	Erkek	144	20,5
Sınıf Düzeyi	1	155	22,1
	2	200	28,5
	3	201	28,7
	4	145	20,7
Öğretim Türü	Normal Öğretim	431	61,5
	İkinci Öğretim	270	38,5
Üniversite	Necmettin Erbakan Üniversitesi	362	51,6
	Selçuk Üniversitesi	339	48,4

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri Wang ve arkadaşları tarafından geliştirilip Çelebi vd. tarafından Türkçe'ye uyarlanan Yapay Zeka Okuryazarlığı Ölçeği ile Schepman ve Rodway'in geliştirdiği Kaya ve arkadaşlarının Türkçe'ye uyarladığı Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Ölçeği aracılığıyla toplanmıştır.

Yapay Zeka Okuryazarlığı Ölçeği: Çalışmada kullanılan Yapay Zeka Okuryazarlığı Ölçeği 12 madde ve dört boyuttan oluşmaktadır. Ölçek boyutları farkındalık, kullanım, değerlendirme ve etik olarak adlandırılmıştır ve her boyut üçer maddeden oluşmaktadır. Ölçekte üç madde ters puanlanmaktadır. Ölçeğin yedili likert tipindeki derecelendirmesi; "Kesinlikle Katılmıyorum" (1), "Katılmıyorum" (2), "Kısmen Katılmıyorum" (3), "Kararsızım" (4), "Kısmen Katılıyorum" (5), "Katılıyorum" (6), "Kesinlikle Katılıyorum" (7) şeklindedir. Ölçeğin boyutlarının Cronbach Alpha katsayıları şöyledir; farkındalık boyutunun .72, kullanım boyutunun .74, değerlendirme boyutunun .76 ve etik boyutunun .72'dir. Ölçeğin bütününde güvenilirlik katsayısının .85 olması, ölçeğin güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.¹⁸

¹⁸ Celalettin Çelebi vd., "Artificial Intelligence, AI Literacy, Digital Literacy, AI Literacy Scale". *Instructional Technology and Lifelong Learning* 4/2 (2023), 300.

Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Ölçeği: Bu ölçek hem negatif hem de pozitif yönde tutumu tespit edebilecek biçimde çift yönlü geliştirilmiş, alt boyuta sahip olmayan bir ölçme aracıdır. Pozitif tutumu işaret eden maddeler ters puanlandığında yapay zekaya yönelik negatif tutum tespit edilebilirken, negatif tutumu işaret eden maddeler ters puanlandığında ise yapay zekaya yönelik pozitif tutum belirlenebilmektedir. Bu çalışmada, negatif tutuma yönelik maddeler ters puanlanarak ölçme aracı yapay zekaya yönelik pozitif tutumu ölçmek amaçlı kullanılmıştır. Ölçeğin likert tipi derecelendirmesi; Kesinlikle Katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Kararsızım (3), Katılıyorum (4), Kesinlikle Katılıyorum (5) biçimindedir. Ölçek pozitif tutuma işaret edecek şekilde kullanıldığında Cronbach Alpha katsayısı .82 olup güvenilir bir ölçme aracıdır.¹⁹

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada verilerin toplanması için çalışmada kullanılan formda, yapay zeka okuryazarlığı ölçeği ve yapay zekaya yönelik genel tutum ölçeği ile katılımcılara ait cinsiyet, sınıf düzeyi, öğretim türü ve üniversiteye ait demografik maddeler bulunmaktadır. Basılı formlar örneklem grubuna, araştırmacılar tarafından uygulanmış, toplanan ölçme formları içerisinde hatalı veya eksik doldurulduğu görülen 21 form, kapsam dışında bırakılarak 701 form değerlendirilmeye alınmıştır.

Araştırma kapsamında toplanan veriler SPSS 25.0 programıyla analiz edilmiştir. Yapılacak testlerin türüne karar vermek için veri setinin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Yapay zeka okuryazarlığı ölçeğine ait çarpıklık değeri -0,390, basıklık değeri 0.092 iken yapay zekaya yönelik genel tutum ölçeğine ait çarpıklık değeri -0.011, basıklık değeri 0,120'dir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 1 aralığında olması normal dağılımı göstermektedir.²⁰ Söz konusu analiz neticesinde verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiş ve bu yüzden çalışmada parametrik testler tercih edilmiştir. Buradan hareketle, yapay zeka okuryazarlığı ve boyutları ile yapay zekaya yönelik genel tutum arasındaki ilişkinin tespitinde korelasyon analizi yapılmıştır. İki den fazla gruplu değişkenlerin (yapay

¹⁹ Feridun Kaya vd., "The Roles of Personality Traits, AI Anxiety, and Demographic Factors in Attitudes toward Artificial Intelligence", *International Journal of Human-Computer Interaction* 40/2 (Ocak 2024), 6.

²⁰ Soleman H. Abu-Bader, *Using Statistical Methods in Social Science Research: With a Complete SPSS Guide* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 140-143.

zeka araçlarını kullanım düzeyi, meslek hayatında yapay zeka kullanmaya yönelik tercihler, din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekliliği, İlahiyat Fakültesi'nde yapay zeka eğitimi verilmesine yönelik görüşler) analizinde ANOVA analizine başvurulmuştur.

3. Bulgular ve Yorumları

Araştırmanın ilk problemi olan İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlıklarının hangi düzeyde olduğunu tespit etmek amacıyla öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık ölçeği ve alt boyutlarından aldıkları toplam puanlar incelenmiştir. Puan ortalamaları aşağıdaki gibidir:

Tablo-2: Yapay Zeka Okuryazarlığı Ortalama Puanlara İlişkin İstatistikler

	N	Ortalama	Standart Sapma
Farkındalık	701	4,99	1,01
Kullanım	701	4,70	1,20
Değerlendirme	701	5,03	1,29
Etik	701	5,57	1,14
Toplam	701	5,07	,86

Yapay zeka okuryazarlığı ölçeği 7'li likert tipinde bir ölçme aracıdır. Buna göre; öğrencilerin ölçekten alabileceği maksimum ortalama puan 7'dir. Örneklem grubundaki 701 öğrencinin yapay zeka okuryazarlık ortalama puanları 5,07 bulunmuştur. Bu durumda araştırmaya katılan öğrencilerin ortalamanın üzerinde bir yapay zeka okuryazarlık becerisini edinmiş oldukları söylenebilir. Yapay zeka okuryazarlığı alt boyutlarından alınan puanlara bakıldığında etik alt boyutunun 5,57 ile en yüksek ortalama puanına sahip olduğu, bunu 5,03 ile değerlendirme alt boyutunun takip ettiği, farkındalık alt boyutunun 4,99 ve en düşük ortalama puanın 4,70 ile kullanım alt boyutuna ait olduğu görülmektedir. Yapay zeka okuryazarlığı alt boyutları içerisinde etik alt boyutunun en yüksek ortalama puanına sahip olması öğrencilerin; yapay zeka kullanımını sırasında etik ilkelere uyma, gizlilik ve bilgi güvenliği ile kötü amaçlı kullanımlara karşı dikkat gibi konularda farkındalık sahibi olduğuna işaret etmektedir. Bu da yapay zeka araçlarını kişisel güvenliği ihlal etmeden kullanabilmeleri açısından önem arz etmektedir. Benzer şekilde yapay zeka araçlarının kapasitesini ve sınırlarını değerlendirebilme, yapay zeka

uygulama ve araçları arasından uygun olanını seçebilme ve yapay zekanın sunduğu çözümler arasında tercih yapabilme becerilerini ifade eden değerlendirme alt boyutunun, öğrencilerin en yüksek ortalamaya sahip oldukları ikinci alt boyut olması bilinçli bir kullanım düzeyine erişebildikleri ile yorumlanabilir. Öte yandan yapay zeka okuryazarlığı ölçeği içerisinde en düşük ortalama puana (4,70) sahip grubun kullanım alt boyutuna ait olması dikkat çekmektedir. Buradan yola çıkılarak örneklem grubundaki öğrencilerin yapay zeka uygulama ve araçlarını kullanım yeterliliğine kişisel güvenliklerini sağlayacak biçimde sahip olmalarına rağmen günlük hayatları içerisinde bu araçlara daha az yönelim gösterdikleri düşünülebilir.

Örneklem grubundaki öğrencilerin yapay zekaya yönelik genel tutum ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar ise şöyledir:

Tablo-3: Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Ölçeği Ortalama Puanlara İlişkin İstatistikler

	N	Ortalama	Standart Sapma
Toplam	701	3,28	,52

Yapay zekaya yönelik genel tutum ölçeği 5'li likert tipinde bir ölçme aracıdır. Öğrencilerin ölçekten alabilecekleri maksimum puanın 5 olduğu düşünüldüğünde çalışmaya katılan öğrencilerin ölçekten aldıkları puan ortalamasının, yapay zekaya yönelik olumluya yakın fakat ortalama düzeyde bir tutuma sahip olduklarını işaret ettiği düşünülebilir. Yapay zekanın etik olmayan şekillerde kullanımı, kullanım alanları içerisinde kötü niyetli yazılım ve uygulamalar aracılığıyla insanlara zarar verebileceği ve gelecekte yapay zekalı sistemlerin yapabileceği hatalara yönelik endişeler yapay zekaya yönelik olumsuz tutumların nedenleri arasında ölçme aracında yer almaktadır. Örneklem grubundaki öğrencilerin tutum puanlarının ortalamasının çok üzerinde olmaması, bu endişeleri taşıyan öğrencilerin bulunduğunu göstermektedir.

Araştırmanın bir diğer problemi, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ile yapay zekaya yönelik genel tutumları arasında bir ilişki olup olmadığıdır. Bu problemin test edildiği korelasyon analizine ilişkin istatistikler şöyledir:

Tablo- 4: Yapay Zeka Okuryazarlığı ve Boyutları ile Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Arasındaki İlişkiye Dair İstatistikler

		Farkındalık	Kullanım	Değerlendirme	Etik	Yapay Zeka Okuryazarlığı Toplam	Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Toplam
Yapay Zeka Okuryazarlığı	Farkındalık	1					
	Kullanım	,475**	1				
	Değerlendirme	,466**	,603**	1			
	Etik	,246**	,247**	,367**	1		
	Yapay Zeka Okuryazarlığı Toplam	,711**	,792**	,838**	,624**	1	
	Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutum Toplam	,215**	,308**	,251**	,129**	,305**	1

**p<,01

Yapay zeka okuryazarlığı ile yapay zekaya yönelik genel tutum arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r=,305$, $p=,000<,05$). Yapay zeka okuryazarlığı sayesinde gelişen farkındalık, değerlendirme becerisi ve etik kaidelere yönelik bilincin yapay zekaya yönelik olumlu tutumu arttıracığı düşünülebilir. Yapay zeka okuryazarlığı ile yapay zekaya yönelik genel tutum arasındaki ilişkinin yapay zeka okuryazarlığının tüm alt boyutlarında varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Yapay zeka okuryazarlığı kullanım ile farkındalık arasında ($r=,475$, $p=,000<,05$), değerlendirme boyutu ile farkındalık ($r=,466$, $p=,000<,05$), değerlendirme ile kullanım ($r=,603$, $p=,000<,05$), etik boyut ile farkındalık ($r=,246$, $p=,000<,05$), kullanım ($r=,247$, $p=,000<,05$) ve değerlendirme ($r=,367$, $p=,000<,05$) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yapay zeka okuryazarlığı ölçeğine ait tüm alt boyutlarda okuryazarlık ölçek ortalaması arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki olduğu da görülmektedir. Yapay zeka okuryazarlığı ile değer-

lendirme boyutu arasındaki ilişkinin en yüksek korelasyon düzeyine sahip olduğu dikkat çekmektedir ($r=,838$, $p=,000<,05$). En düşük korelasyonun ise etik boyutunda olduğu görülmektedir ($r=,624$, $p=,000<,05$). Buna rağmen yapay zeka okuryazarlık ölçeğinin tüm alt boyutlarındaki ilişkinin ortalamasının üzerinde pozitif yönde olması ölçeğin boyutları ile ölçeğin bütünü arasında tutarlılık olduğunu göstermektedir.

Yapay zekaya yönelik genel tutum ile yapay zeka okuryazarlığı boyutları arasındaki korelasyon incelendiğinde ise en düşük ilişkinin etik boyutu ile ($r=,129$, $p=,001<,05$) olduğu ve en yüksek korelasyonun ($r=,308$, $p=,000<,05$) da kullanım boyutunda olduğu dikkat çekmektedir. Buradan hareketle, örneklem grubundaki öğrencilerin yapa zekaya yönelik etik kaygılar taşımasının yapay zekaya yönelik genel tutum üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu fakat kullanım düzeyleri arttıkça bu kaygıların azaldığı düşünülebilir.

Araştırmanın diğer bir problemi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka araçlarını kullanım düzeyi ile yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığıdır. Bu probleme ilişkin istatistik aşağıdaki gibidir:

Tablo-5: Yapay Zeka Araçlarını Kullanım Düzeyine Göre Yapay Zeka Okuryazarlıklarına İlişkin İstatistik

Değişken		N	%	YZO_Ort	F	p	Tukey
Yapay zeka kullanım düzeyi	Her zaman	33	4,7	5,26	24,09	,000	1-4 ve 5
	Sıklıkla	177	25,2	5,44			2- 3, 4 ve 5
	Ara sıra	306	43,7	5,09			3-2, 4 ve 5
	Nadiren	134	19,1	4,75			4- 1, 2 ve 3
	Hiçbir zaman	51	7,3	4,38			5-1, 2 ve3

İlahiyat fakültesi öğrencilerinin yapay zeka kullanım düzeylerine bakıldığında öğrencilerin %43,7'si (N=306), yapay zekayı ara sıra kullandıklarını belirtirken bunu sıklıkla kullanan öğrenciler (%25,2

N=177) takip etmektedir. Yapay zekayı hiçbir zaman kullanmayan öğrencilerin oldukça az sayıda olduğu görülmektedir (%7,3, N=51). Söz konusu oranlar, öğrencilerin yapay zeka araçlarına karşı mesafeli olmadıklarına yorumlanabilir.

Örnekleme katılan öğrencilerin yapay zeka araçlarını kullanım düzeylerine göre yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılık vardır ($p=,000<,05$). Yapay zeka kullanım düzeylerine göre yapay zeka okuryazarlık ölçeğinden alınan ortalama puanlar arasında en yüksek puan (5,44) yapay zeka araçlarını sıklıkla kullandığını belirten öğrencilere aittir. Yapay zeka araçlarını hiçbir zaman kullanmadığını ifade eden öğrencilerin ise yapay zeka okuryazarlık ölçeğinden en düşük puanı (4,38) aldıkları görülmektedir. Buna göre; yapay zeka araçlarını kullanım düzeyinin artmasının, yapay zekaya yönelik okuryazarlık becerisini de arttırdığı söylenebilir.

Yapay zeka kullanım düzeylerine göre yapay zekaya yönelik olumlu tutum arasında bir farklılık olup olmadığı incelendiğinde elde edilen sonuç aşağıda gösterilmektedir.

276 | db

Tablo- 6: Yapay Zeka Araçlarını Kullanım Düzeyine Göre Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutuma İlişkin İstatistik

Değişken	N	%	YZGT_Ort	F	p	Tukey	
Yapay zeka kullanım düzeyi	Her zaman	33	4,7	3,43	17,53	,000	1-4 ve 5
	Sıklıkla	177	25,2	3,48			2- 3, 4 ve 5
	Arasıra	306	43,7	3,27			3-2, ve 5
	Nadiren	134	19,1	3,14			4- 1, 2 ve 5
	Hiçbir zaman	51	7,3	2,89			5-1, 2 ,3 ve 4

Yapay zeka araçlarını kullanım düzeyine göre yapay zekaya yönelik tutum arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p=,000<,05$). Farklılığın kaynağına ilişkin post hoc testi incelendiğinde farkın hiçbir zaman bu araçları kullanmadığını belirten öğrencilerle diğerleri arasında olduğu dikkat çekmektedir. Zira yapay zekaya yönelik tutum puanı en düşük öğrenciler yapay zeka araçlarını hiçbir zaman kullanmadığı ifade eden öğrencilerdir (2,89). Buna kar-

şın yapay zeka araçlarını sıklıkla kullanan öğrenciler en yüksek ortalamaya sahiptir (3,48). Yapay zeka araçlarını kullanım sıklığı arttıkça yapay zekaya yönelik olumlu tutum geliştirildiği sonucuna ulaşılabılır.

Araştırma kapsamında öğrencilerin meslek hayatlarında yapay zeka kullanmaya yönelik tercihleri ile yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı da incelenmiştir. Buna yönelik istatistikler şöyledir:

Tablo-7: Meslek Hayatında Yapay Zeka Kullanmaya Yönelik Tercihlere Göre Yapay Zeka Okuryazarlıklarına İlişkin İstatistik

Değişken		N	%	YZO_Ort	F	p	Tukey
Meslek hayatında yapay zeka kullanım tercihi	Evet	424	60,5	5,24	17,06	,000	1-2 ve 3
	Hayır	48	6,8	4,58			2-1 ve 3
	Kararsızım	229	32,7	4,92			3- 1 ve 2

‘Meslek hayatınızda yapay zekayı kullanmayı düşünüyor musunuz?’ sorusuna öğrencilerin %60,5’i (N=424) evet, %32,7’si (N=229) kararsızım, %6,8’i (N=48) ise hayır cevabını vermiştir. Öğrencilerin yarısından fazlasının (%60,5) din hizmetlerindeki görev alanlarında yapay zekadan faydalanmayı düşündüklerine ilişkin sonuç dikkat çekmektedir. Buradan yola çıkılarak din eğitiminde teknolojik araçların ve yapay zeka uygulama ve araçlarının kullanımının DKAB öğretmenliği ve diğer din hizmetlerinde materyal çeşitliliğinin sağlanması açısından önem arz ettiği düşünülebilir. Bunun yanı sıra din öğretimi ve din hizmetleri alanında yapay zeka kullanımının gelecek yıllar içerisinde artış göstermesiyle din eğitimi alanında yeni açılımlar, yeni yorumlara kapı aralayacağı söylenebilir.

Örneklem grubundaki öğrencilerin meslek hayatında yapay zeka kullanım düzeylerine göre yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p=,000<,05$). Bu farklılığı oluşturan seçenekler incelendiğinde meslek hayatında yapay zekayı kullanmayı düşünen öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık ölçeğinden aldıkları ortalama puanın en yüksek (5,24), yapay zekayı kullanmayı düşünmeyen öğrencilerin en düşük (4,58) puana sahip oldukları gö-

rılmektedir. Yapay zeka okuryazarlık düzeyi yüksek olan öğrencilerin, yapay zekanın avantajları konusunda bilgi sahibi olmalarından ötürü bu bilgiyi din hizmetleri, örgün ve yaygın din eğitimi alanlarına transfer edebileceklerini düşündüklerine işaret ettiğiyle yorumlanabilir.

Tablo-8: Meslek Hayatında Yapay Zeka Kullanmaya Yönelik Tercihlere Göre Yapay Zekaya Yönelik Tutumlarına İlişkin İstatistik

Değişken	N	%	YZGT_Ort	F	p	Tukey	
Meslek hayatında yapay zeka kullanım tercihi	Evet	424	60,5	3,44	61,01	,000	1-2 ve 3
	Hayır	48	6,8	2,87			2-1 ve 3
	Kararsızım	229	32,7	3,07			3- 1 ve 2

Örneklem grubundaki öğrencilerin meslek hayatında yapay zeka kullanım düzeyleri ile yapay zekaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p=,000<,05$). Bu farklılığı oluşturan seçenekler incelendiğinde meslek hayatında yapay zeka kullanmayı düşünen öğrencilerin yapay zekaya yönelik tutum ölçeğinden aldıkları ortalama puanın en yüksek (3.44), yapay zekayı kullanmayı düşünmeyen öğrencilerin ise en düşük (2.87) puana sahip oldukları görülmektedir. Yapay zekaya yönelik tutum olumsuzla yaklaştığında yapay zekayı gündelik hayatlarında olduğu gibi meslek hayatlarında da kullanmayı tercih etmemeleri olağan kabul edilebilecek bir sonuçtur.

Tablo-9: Din Eğitiminde Yapay Zeka Kullanımının Gerekliliğine Göre Yapay Zeka Okuryazarlığı Arasındaki Farka İlişkin İstatistikler

Değişken	N	%	YZO_Ort	F	p	Tukey	
Din eğitiminde yapay zeka kullanımının	Evet	368	52,5	5,17	5,36	,005	1-2 ve 3
	Hayır	100	14,3	4,94			
	Kararsızım	233	33,2	4,97			

Örnekleme katılan öğrencilerin din eğitimi süreçlerinde yapay zeka araçları kullanımının gerekliliği konusundaki görüşlerine bakıldığında; öğrencilerin %52,5'i (N=368), din eğitimi süreçlerinde ya-

pay zeka araçlarını kullanmanın gerekli olduğunu düşünürken, %14,3'ü (N=100) bu araç ve uygulamalara gerek olmadığını düşünmektedir. %33,2'lik (N=233) oranla öğrencilerin azımsanmayacak bir kısmı bu konuda kararsız kalmıştır.

İlahiyat fakültesi öğrencilerinin din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekliliğine yönelik görüşleri ile yapay zeka okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p = ,005 < ,05$). Bu farklılığı oluşturan seçenekler incelendiğinde din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekli olduğunu düşünenler ile bu kararsızlar ve din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekli olmadığını düşünenler arasında olduğu görülmektedir. Din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? sorusuna evet yanıtını verenler en yüksek (5,17) hayır yanıtını verenler ise en düşük (4,94) ortalamaya sahiptir. Yapay zeka okuryazarlık düzeyi yüksek bireylerin yapay zekanın din eğitimi süreçlerine katkı sağlayacağını düşündükleri öngörülmektedir.

Tablo-10: Din Eğitiminde Yapay Zeka Kullanımının Gerekliliğine Göre Yapay Zekaya Yönelik Genel Tutumları Arasındaki Farka İlişkin İstatistikler

Değişken	N	%	YZGT_Ort	F	p	Tukey	
Din eğitiminde yapay zeka kullanımının gerekliliği	Evet	368	52,5	3,44	49,75	,000	1-2 ve 3
	Hayır	100	14,3	2,94			2-1 ve 3
	Kararsızım	233	33,2	3,16			3- 1 ve 2

Din eğitimi süreçlerinde yapay zeka kullanımının gerekli olup olmadığı konusundaki görüşlere göre yapay zekaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p = ,000 < ,05$). Farkın kaynağına ilişkin post hoc testi sonuçlarına göre bu farkın kaynağı bütün gruplar arasındadır. Din eğitiminde yapay zeka kullanmayı gerekli görenlerin tutum puanları ortalaması en yüksek (3,44) iken, din eğitimi süreçlerinde yapay zekaya gerek olmadığını düşünenleri puanları en düşüktür (2,94). Yapay zekaya yönelik olumlu tutuma

sahip olanların din eğitiminde de yapay zeka kullanılması gerektiğini düşündükleri söylenebilir.

Tablo-11: İlahiyat Fakültelerinde Yapay Zeka Eğitimi Verilmesine İlişkin Görüşlere Göre Yapay Zeka Okuryazarlık Düzeyleri Arasındaki Farka İlişkin İstatistikler

Değişken		N	%	YZO_Ort	F	p	Tukey
İlahiyat Fakültelerinde yapay zeka eğitimine ilişkin görüşler	Evet	433	61,8	5,14	8,13	,000	1 ve 2,3
	Hayır	104	14,8	4,76			2 ve 1,3
	Kararsızım	164	23,4	5,10			3 ve 1,2

Araştırmaya katılan öğrencilerin %61,8'i (N=433) fakültede yapay zekaya yönelik bir eğitim verilmesini gerekli bulmaktadır. Buna karşın, öğrencilerin %14,8'i (N=104) böyle bir eğitime ihtiyaç olmadığını düşünmekte, %23,4'ü (N=164) ise bu konuda kararsız olduğunu belirtmektedir.

İlahiyat fakültelerinde yapay zeka eğitiminin verilmesine yönelik görüşlerine göre yapay zeka okuryazarlık ölçeğinden alınan ortalama puanlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p=,000<,05$). Bu farklılık yapay zeka eğitiminin fakülte esnasında verilmesi gerektiğini düşünenler ile yapay zeka eğitimi gerekli görmeyenler arasındadır. Ayrıca yapay zeka eğitime ihtiyaç olmadığını düşünenler ile bu konuda kararsız olanlar arasında da farklılık görülmektedir. Fakülte'deki eğitim süreci içerisinde yapay zekaya yönelik de bir eğitim verilmesi gerektiğini düşünenler, yapay zeka okuryazarlık düzeyleri en yüksek (5,14) olan grubu oluştururken, bunu kararsızım (5,10) seçeneğini işaretleyenler takip etmektedir. Yapay zeka eğitimine gerek olmadığını düşünenler ise en düşük puana sahiptir (4,76). Yapay zeka okuryazarlığı yüksek olan öğrencilerin fakültede de yapay zeka eğitimi verilmesi gerektiğine yönelik düşüncelerinin temelinde, diğer gruplara kıyasla bu konuda bir farkındalığa erişmiş olmalarına rağmen, yapay zeka teknolojisi ile ilgili bilgi düzeylerini ve kullanıma yönelik becerileri geliştirmeyi talep etmeleriyle ilişkili olabilir.

Tablo-12: İlahiyat Fakültelerinde Yapay Zeka Eğitimi Verilmesine İlişkin Görüşlere Göre Yapay Zekaya Yönelik Tutumları Arasındaki Farka İlişkin İstatistikler

Değişken		N	%	YZGT_Ort	F	p	Tukey
İlahiyat Fakültelerinde yapay zeka eğitimine ilişkin görüşler	Evet	433	61,8	3,40	44,81	,000	1-2 ve 3
	Hayır	104	14,8	2,90			2- 1 ve 3
	Kararsızım	164	23,4	3,19			3- 1 ve 2

Örnekleme katılan öğrencilerin ilahiyat fakültelerinde yapay zeka eğitimi verilmesine ilişkin görüşleri ile yapay zekaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık vardır ($p=,000<,05$). Yapay zeka eğitimi verilmesi gerektiğini düşünenlerin yapay zekaya yönelik tutum puanları en yüksek (3,40) iken, bu eğitime gerek olmadığını düşünenlerin yapay zekaya yönelik tutumları yukarıdaki gruplar içerisinde en düşük puan (2,90) ile olumsuz en yakın olanıdır. Yapay zekaya yönelik tutumun negatife yaklaşmasının, bu konu hakkında öğrenme ve deneyim noktasında da ilgisizliği beraberinde getirdiği düşünülebilir.

Tartışma ve Sonuç

Araştırma sonucunda örneklem grubundaki öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin ortalamanın üzerinde olduğu tespit edilmiştir (5,07). Mart ve Kaya'nın okul öncesi öğretmen adayları örnekleminde yaptıkları çalışmada, yapay zeka okuryazarlığı ölçeğinden alınan puanlar toplam puan üzerinden değerlendirilmiş ve çalışma grubunun ortalama toplam puanları 42,59 bulunmuştur.²¹ Söz konusu çalışmada aynı ölçme aracı kullanılmış olmasına karşın sonuçlar toplam puan üzerinden yorumlanmıştır. Bu nedenle çalışmamızda 5,07 ortalama ile elde edilen bulgu, toplam puan ortalamasına çevrilmiş ve bunun karşılığı 60,92 bulunmuştur. İlahiyat Fakültesi

²¹ Mehmet Mart - Gizem Kaya, "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Yapay Zekaya Yönelik Tutumları ve Yapay Zekâ Okur Yazarılığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Edutech Research* 2/1 (30 Haziran 2024), 96.

öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeyinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Banaz ve Demirel'in Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan 215 öğrenci üzerinde aynı ölçme aracı kullanılarak yaptığı araştırmaya göre; örneklemdaki öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık ortalamaları 4,92'dir.²² Elçiçek'in 870 lise ve üniversite öğrencisi örnekleminde yaptığı çalışmada ise 5'li likert tipi ölçme aracından alınan ortalama puan 2,81 olarak tespit edilmiş ve bu sonuç öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğuna işaretle yorumlanmıştır.²³ Buna göre; yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin incelendiği mevcut çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Yapay zekaya yönelik genel tutum ölçeğinin hem olumlu hem de olumsuz tutumu ölçmeye imkan veren bir ölçek olup, bu çalışmada olumlu tutum üzerinden değerlendirme yapıldığı daha önce belirtilmişti. Buna göre; örnekleme katılan öğrencilerin yapay zekaya yönelik ortalama puanları 3,28 bulunmuştur. Öğrencilerin ölçekten alabilecekleri maksimum puan ortalamasının 5 olduğu düşünüldüğünde yapay zekaya yönelik ortalama düzeyde olumlu bir tutuma sahip oldukları söylenebilir. Banaz ve Maden Türkçe öğretmen adayları üzerinde yaptıkları araştırmada, örnekleme katılan öğrencilerin yapay zekaya yönelik tutum puanlarının 3,41 olduğunu tespit etmişlerdir.²⁴ Yakut'un 18-59 yaş aralığındaki örneklem grubu ile yaptığı çalışmada, yapay zekaya yönelik tutum puanı ortalama 3,52 olup yaş ve öğrenim durumu değişkenleriyle yapay zekaya yönelik tutum arasında anlamlı bir ilişki yoktur.²⁵ Söz konusu araştırma sonuçları incelendiğinde İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zekaya yönelik olumlu tutumlarının Türkçe öğretmenleri ve farklı demografik özelliklere sahip gruplara kıyasla daha düşük olduğu görülmektedir.

²² Emrullah Banaz - Osman Demirel, "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Okuryazarlıklarının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 60 (28 Haziran 2024), 1521.

²³ Mithat Elçiçek, "Öğrencilerin Yapay Zeka Okuryazarlığı Üzerine Bir İnceleme", *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2024), 30.

²⁴ Emrullah Banaz - Sedat Maden, "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Tutumlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Trakya Eğitim Dergisi* 14/2 (30 Mayıs 2024), 1173-1180.

²⁵ İdris Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2024), 45.

Buna karşın Tan vd., 25-45 yaş aralığında çeşitli branşlardan 155 öğretmen ile yaptıkları araştırmada, yapay zekaya yönelik genel tutumun branş değişkeni bakımından anlamlı bir farklılık göstermediğini belirtmektedirler. Ancak yapay zekaya yönelik genel tutum toplam puanlar açısından incelendiğinde DKAB öğretmenlerinin sosyal bilgiler öğretmenlerinden sonra en yüksek puana sahip oldukları görülmektedir.²⁶ İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zekaya yönelik olumlu tutumları üzerinde; yapay zekalı sistemlerin yapabilecekleri hatalar ve yapay zekanın kötüye kullanımı ile insan hayatına yönelik etik ilkelerin ihlaline dair endişelerin etkili olabileceği düşünülebilir. Öte yandan dindarlık, dini tutum ve yapay zeka arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında yapay zeka kaygısı ile dindarlık arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuş, dindarlık düzeyi arttıkça yapay zeka kaygısının da arttığı yorumuna ulaşılmıştır.²⁷ Benzer şekilde dini tutum ile yapay zekaya yönelik tutum arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırmada dini tutum olumluya yaklaştıkça yapay zekaya yönelik pozitif tutumların azaldığı tespit edilmiştir.²⁸ Buradan hareketle İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, yapay zekaya yönelik olumlu tutumlarının diğer örneklerde yapılan çalışmalara kıyasla daha düşük olmasının, fakülte öğrencilerinin dindarlık ve dini tutumlarıyla ilgili olabileceği düşünülebilir.

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zekaya yönelik tutumlarını olumsuz yönde etkileyebilecek endişelerin yapay zeka hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasıyla azalacağı söylenebilir. Zira, bu çalışmada yapay zeka okuryazarlığı ile yapay zekaya yönelik olumlu tutum arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r=,305$, $p=,000<,05$). Yapay zekaya yönelik tutum ile yapay zeka okuryazarlığı boyutları arasındaki korelasyona bakıldığında en düşük ilişkinin etik boyutu ($r=,129$, $p=,001<,05$) ile en güçlü ilişkinin ise kullanım ($r=,308$, $p=,000<,05$) boyutunda olması yapay zeka sistemlerini kullanarak bu konuda bilgi düzeyi arttıkça etik kaygıların bertaraf edilebildiği ile yorumlanabilir. Benzer bir sonuca Mart ve Kaya'nın çalışmasında da rastlanmaktadır. Okul öncesi öğretmeni adaylarının yapay zekaya yönelik pozitif tutumları ile yapay zeka

²⁶ Çetin Tan, "Öğretmenlerin Yapay Zekaya Karşı Tutumlarının İncelenmesi", *The Journal of Social Sciences* 67/67 (2023), 79.

²⁷ Mehmet Kazak, *Yapay Zekâ Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Pamukkale Üniversitesi, 2023), 64.

²⁸ Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", 55.

okuryazarlığı arasında pozitif düzeyde anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($r=,366$, $p=,001 < ,05$).²⁹ Yakut'un çalışmasında, yapay zekaya yönelik orta ve yüksek düzeyde bilgi sahibi olan kişilerin pozitif tutum düzeylerinin yapay zeka konusunda çok az ve az bilgiye sahip olanlara kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁰ Yapay zeka okuryazarlık düzeyi yükseldikçe yapay zekaya yönelik olumlu tutumun da arttığı, yapay zekaya yönelik olumsuz yargıların önüne geçebilmek için yapay zeka okuryazarlık düzeyinin artırılması gerektiği söylenebilir.

Örnekleme katılan öğrencilerin yapay zeka araçlarını kullanım düzeyleri ve yapay zeka okuryazarlıkları ile yapay zekaya yönelik olumlu tutumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bulgulara yapay zeka araçlarını kullanım sıklığı açısından bakıldığında; öğrencilerin %43,7'si ara sıra, %25,2'si ise sıklıkla yapay zeka araçlarını kullandığını belirtirken, yapay zeka araçlarını hiçbir zaman kullanmayanların oranı %7,3, nadiren kullananların oranı ise %19,1'dir. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin büyük çoğunluğunun aktif olarak yapay zeka kullanıyor olmaları yeni nesil teknolojileri takip etme ve bunlardan faydalanma noktasında olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

284 | db

Yapay zekayı kullanım düzeyleri ile yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p=,000 < ,05$). Yapay zekayı sıklıkla kullandığını belirten öğrenciler en yüksek ortalamaya sahipken (5,44), hiçbir zaman kullanmayanların en düşük (4,38) ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Buna göre yapay zeka okuryazarlığı becerisi edinmiş olanların bu araçları kullanmaya daha sık yöneldikleri düşünülebilir. Banaz ve Demirel Türkçe öğretmen adaylarının internet kullanım sıklığı değişkeni üzerinden yapay zeka okuryazarlık düzeylerini incelemiş ancak yapay zeka okuryazarlığı ile internet kullanım süresi arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını tespit etmişlerdir. Buna karşın 3-5 saat ve 5-7 saat internet kullandığını belirten öğretmen adaylarının yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin daha az kullananlara kıyasla daha yüksek olduğu belirtilmektedir.³¹ Buradan hareketle hem internet hem de yapay

²⁹ Mart - Kaya, "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâya Yönelik Tutumları ve Yapay Zekâ Okur Yazarlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", 98.

³⁰ Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", 49.

³¹ Banaz - Demirel, "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Okuryazarlıklarının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi", 1519.

zeka araçları kullanım sıklığının yapay zeka okuryazarlığı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu söylenebilir.

Yapay zeka kullanım sıklığı ile yapay zekaya yönelik olumlu tutum arasında da anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p=,000<,05$). Yapay zekayı sıklıkla kullanan öğrencilerin tutum puanları en yüksek iken (3,48) yapay zekayı hiçbir zaman kullanmadığını belirten öğrencilerin en düşük tutum puanına (2,89) sahip oldukları görülmektedir. Banaz ve Maden'in Türkçe öğretmen adayları örnekleminde yaptıkları çalışmada, internet kullanım süreleri ile yapay zekaya yönelik tutum arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir, ortalama puanlar incelendiğinde de interneti en az kullanan ile en çok kullanan öğrencilerin hemen hemen aynı tutum puanına sahip oldukları belirtilmektedir.³² Buna karşın Yakut'un araştırmasında teknolojik ürünlere olan ilgi ile yapay zekaya yönelik pozitif tutum arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmaktadır. Teknolojik ürünlerle ilgili ve çok ilgili olan katılımcıların ilgisiz ve orta düzeyde ilgili olanlara göre yapay zekaya yönelik pozitif tutumlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³³ Buradan yola çıkılarak yapay zekaya yönelik olumlu tutumun, teknolojik ürünlere ilgi ve kullanım sıklığı arttıkça artan bir olgu olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bir diğer problemi olan, çalışma grubunun meslek hayatında yapay zeka kullanıp kullanmama hakkındaki düşünceleri ile yapay zeka okuryazarlıkları arasında anlamlı bir fark olup olmadığının incelenmesi sonucunda yapay zeka kullanma tercihleri ile yapay zeka okuryazarlıkları ve yapay zekaya yönelik olumlu tutumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Öğrencilerin %60,5'i yapay zeka araçlarını kullanmayı düşündüklerini belirtirken, öğrencilerin yalnızca %6,8'in bu soruya hayır yanıtını verdikleri görülmüştür. Yapay zekayı kullanmayı düşünen öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ve yapay zekaya yönelik olumlu tutum puanları yüksektir. Buradan hareketle yapay zekaya yönelik farkındalık ve bilgi arttıkça olumlu tutumla birlikte bu araçları din hizmetlerinde kullanımının artabileceği, bunun sonucunda din eğitimi alanında yeni materyal ve yöntem tekniklerin artış gösterebileceği düşünülmektedir. Öte yandan yapay zeka okuryazarlık düzeyinin düşük

³² Banaz - Maden, "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Tutumlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi", 1178.

³³ Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", 49.

olması ve yapay zekaya yönelik tutumun olumsuzla yaklaşmasıyla, bireylerin yapay zeka araç ve teknolojilerini gündelik hayatlarında olduğu gibi meslek hayatlarında da tercihe yönelmeyecekleri söylenebilir. Bu konu, öğrencilerin hem kendi aldıkları din eğitimi sürecinde hem de mesleki bağlamda din eğitimi verirken yapay zeka araçlarını kullanmanın gerekli olup olmadığı bağlamında da ele alınmış; bunun sonucunda da öğrencilerin %52,5'i din eğitimi süreçlerinde yapay zeka kullanımını gereklilik ve avantaj olarak değerlendirmiş, %14,3'ü ise böyle bir gerekliliğin olmadığını ve bunun bir avantaj olmadığını belirtmişlerdir. Örnekleme katılan öğrencilerin bu konudaki düşünceleriyle yapay zeka okuryazarlığı ($p=,005<,05$) ve yapay zekaya yönelik olumlu tutumları ($p=,000<,05$) arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Yapay zekayı meslek hayatlarında kullanmayı düşünenler ve din eğitimi açısından gerekli olarak görenlerin hem yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu hem de yapay zekaya yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu görülmektedir.

286 | db

Yapay zekanın eğitim alanında kullanımına yönelik yapılan çalışmalarda öğretmenlerin yapay zeka kullanımına dair çeşitli görüşler ifade ettikleri görülmüştür. Seyrek vd.'nin 28 ilkokul öğretmeniyle nitel yöntemle yürüttükleri çalışmada, çalışmaya katılan öğretmenlere derslerde yapay zekayı ne sıklıkta kullandıkları sorulmuş ve 9 öğretmen sıklıkla, 6 öğretmen ara sıra, 7 öğretmen nadiren kullandıklarını belirtmiş, 6 öğretmen derslerde yapay zekayı hiç kullanmadıklarını ifade etmişlerdir.³⁴ Çam vd. ise Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri ve Fen Bilgisi öğretmen adaylarının yapay zeka teknolojileriyle ilgili farkındalıkları üzerine yaptıkları nitel çalışmada; Fen Bilgisi öğretmen adaylarının %50'sinin Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri öğretmen adaylarının ise %58'inin yapay zeka teknolojilerinin avantajlarının daha fazla olduğunu ifade ettiklerini tespit etmiştir. Öğretmen adayları yapay zekayı öğretim sürecinde; ders anlatımını destekleme, sınıf içi öğretim uygulamalarını gerçekleştirme, öğretim materyallerini hazırlama ve kullanma gibi alanlarda eğitimde kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Buna karşın yapay zeka teknolojilerinin insanlığa ve topluma zarar verebileceği, insanların tembelleğe ve kolaylığa alıştırabileceği, insanlar arasındaki iletişime engeller koyabileceği gibi nedenlerle yapay zekanın dezavantaj

³⁴ Mustafa Seyrek vd., "Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zeka Kullanımına Yönelik Algıları", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 11/106 (2024), 851.

olduğunu belirten öğretmen adayları da bulunmaktadır.³⁵ Küçük kara vd. de okul öncesi öğretmenlerinin yapay zekaya ilişkin görüşlerini incelemiş, bunun sonucunda; öğretmenlerin bazılarının yapay zeka kullanılmasını belirsizlikler içermesi ve güvenilirlik konusundaki endişeleri nedeniyle eğitimde kullanılması konusunda olumsuz tutum ve inançlara sahip olduklarını tespit etmiştir. Bazılarının ise zamandan tasarruf sağlaması, yeni eğitici model ve etkinliklerin tasarlanabilmesi, çocukların gelişiminin takibinde kolaylıklar sağlaması gibi yönlerden avantajlı bulmakta ve eğitimde yapay zeka kullanımına olumlu bir tutum ve inançla yaklaştığını belirlemiştir.³⁶ Dülger ve Gümüşeli'nin okul müdürü ve öğretmenler ile yaptıkları nitel çalışmada da diğer araştırmalara benzer şekilde müdür ve öğretmenler; evrak işlerinin yapılması ve öğrencilerin gelişim süreçlerinin takibinde ve bunların analizlerinde yapay zekadan faydalanmanın avantaj olduğunu belirtirken eğitimde yapay zeka kullanımının iletişimi zayıflatabileceği ve duygudan yoksun bir eğitim ortamına sebep olabileceği yönünde dezavantajları beraberinde getirebileceğini ifade etmişlerdir.³⁷ Özer vd.'nin çeşitli branşlardaki öğretmenler ile yaptıkları üç farklı araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmiş, öğretmenler yapay zekanın eğitimde kullanılmasının öğrenme deneyimlerini geliştirme, verimli öğrenme ortamlarının oluşturulmasına yardım etme, yönlendirme ve düşünme becerilerinin geliştirilmesi açısından olumlu etkilerinin olabileceğini belirtmiştir. Buna karşın duyuşsal ve sosyal boyutta öğrenciye katkı sağlamaması, araştırma ve yaratıcılık gibi yeteneklerin körelmesi, tüm öğrencilerin yapay zeka destekli eğitime aynı olanaklarla erişim sağlayamaması, veri güvenliği ve gizliliği gibi konulardaki etik kaygıların eğitim öğretim süreçlerine olumsuz yönde etki edebileceğini ve eğitimde yapay zeka kullanımının bu türden dezavantajları bulunduğunu ifade etmişlerdir.³⁸ Yapay zekanın eğitimde kullanımına ilişkin çalışmalar bütüncül olarak değerlendiril-

³⁵ Meryem Bilge Çam vd., "Öğretmen Adaylarının Yapay Zeka Teknolojileri ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/48 (2021), 275-277.

³⁶ Muhammed Fatih Küçük kara vd., "Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenlerinin Yapay Zekâya İlişkin Görüşleri", *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi* 4/1 (31 Mayıs 2024), 22-25.

³⁷ Eda Demir Dülger - Ali İlker Gümüşeli, "Okul Müdürleri ve Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zekâ Kullanılmasına İlişkin Görüşleri", *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities* 7/1 (24 Mart 2023), 148.

³⁸ Sevgi Özer vd., "Okullarda Yapay Zekâ Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşleri", *Ulusal Eğitim Dergisi* 3/10 (2023), 1786-1787.

dirildiğinde öğretmen adaylarının ve öğretmenlerin, eğitimde yapay zeka kullanımının evrak işleri, öğrenci takibi ve gelişim analizleri, materyal üretme ve daha zengin öğrenme ortamlarının oluşturulması noktasında olumlu düşüncelere sahipken aynı zamanda yapay zekaya yönelik etik ve güvenlik kaygıları taşımaları ve öğrencilerin erişimi gibi hususlarda olumsuz inançları benimsediklerini göstermektedir. Bu noktada hem din eğitiminde hem de eğitimin tüm birim ve basamaklarında, yapay zeka teknolojilerinden ne ölçüde ve hangi noktalarda faydalanılacağı ve yapay zekanın eğitim üzerinde olumsuz tesirlerde bulunabileceği düşünülen konularda gerekli tedbir ve önlemleri almanın öğretmenlerin kontrolü ve tercihleriyle belirlenecek olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Çalışmanın diğer bir araştırma problemi olan İlahiyat Fakülteleri'nde yapay zekaya yönelik bir eğitim verilmesi konusundaki görüşleri ile bu görüşlerin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ve yapay zekaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığına yönelik yapılan analizlerde örneklem grubundaki öğrencilerin %61,8'inin fakültede yapay zekaya yönelik bir eğitim verilmesini gerekli görürken %14,8'inin böyle bir eğitime ihtiyaç olmadığını düşündükleri, %23,4'ünün ise bu konuda kararsız oldukları görülmüştür. Yapay zeka eğitimi verilmesine yönelik görüşler ile yapay zeka okuryazarlık düzeyleri ($p=,000<,05$) ve yapay zekaya yönelik tutumları ($p=,000<,05$) arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Fakülterde yapay zekaya yönelik eğitim verilmesi gerektiğini düşünenlerin yapay zeka okuryazarlık düzeyleri en yüksek ve yapay zekaya yönelik tutumları pozitif en yakın olan gruplardır. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinden oluşan 409 kişilik örneklem grubuyla yapılan bir çalışmada; "Tıp Fakültesi'nde yapay zeka ile ilgili eğitim verilmeli midir?" sorusuna öğrencilerin %87'si evet yanıtını verirken yalnızca %13'ü hayır cevabını vermiştir.³⁹ Buna göre Tıp Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka teknolojilerini öğrenme konusunda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden daha olumlu bir yaklaşıma sahip oldukları düşünülebilir. Öte yandan İlahiyat Fakültesi öğrencileri içerisinde yapay zeka eğitimi verilmesi gerektiğini düşünenlerin, yapay zeka okuryazarlık düzeyi ve yapay zekaya yönelik olumlu tutum puanlarının yüksek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, yapay ze-

³⁹ Ece Elif Öcal vd., "Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Tıpta Yapay Zeka ile İlgili Düşünceleri". *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi* 2/1 (2020), 12.

kaya yönelik bilgi düzeyi ve olumlu tutumun yapay zeka eğitime yönelik düşünceleri etkilediği söylenebilir.

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zeka okuryazarlıkları ve yapay zekaya yönelik tutumları ile bunların bazı değişkenler açısından incelendiği araştırmanın genel sonuçlarına bakıldığında; İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin diğer fakülte öğrencileri örneklemindeki çalışmalara kıyasla yapay zeka okuryazarlık düzeylerinin ortalamanın ve diğer örneklem gruplarının üzerinde olduğu görülmektedir. Ancak burada yapay zeka okuryazarlık düzeyleri daha yüksek olmasına karşın yapay zekaya yönelik olumlu tutumlarının diğer fakültelerde yapılan çalışmalardan daha düşük olduğu dikkat çekmektedir. İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yapay zekaya karşı tutumlarını olumsuz yönde etkileyen hususların ayrı bir araştırmayla incelenmesi önerilebilir.

Çalışma neticesinde dikkat çeken bir başka husus da öğrencilerin yapay zeka okuryazarlığı ölçeğinin alt boyutlarından etik ve değerlendirmede yüksek bir ortalamaya sahipken kullanım alt boyutunda düşük bir ortalamanın bulunmasıdır. Etik alt boyutu; yapay zeka ve uygulamalarını kullanırken etik ilkelere uyma, gizlilik, bilgi güvenliği ve kötü amaçlı kullanımlara karşı dikkatli olma unsurlarını, değerlendirme alt boyutu ise yapay zekanın sunduğu çözüm ve seçenekler arasından doğru olanı seçme unsurlarını içermektedir. Burada, etik ve değerlendirme boyutunda daha yetkin olan öğrencilerin yapay zekayı kullanmaya neden yönelmedikleri sorusu incelenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek bu sonuç gerekse öğrencilerin %6,8'inin meslek hayatında %14'ünün ise din eğitimi süreçlerinde yapay zeka kullanmayı düşünmediklerini ifade eden sonuçlar dikkate alındığında ve ayrıca öğrencilerin %61,8'lik bir kesiminin fakültelerde yapay zeka eğitimi verilmesi gerektiği düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda, yüksek din öğretimi sürecinde, din eğitiminde ve din hizmetlerinde yapay zeka uygulama ve araçlarından ne şekilde faydalanabileceğine yönelik bir eğitimin verilmesi önemli görülmektedir. Zira, öğrencilerin yapay zeka araçlarından din eğitimi noktasında ne şekilde faydalanabileceğine yönelik bakış açılarını geliştirmenin hem yapay zeka okuryazarlık düzeylerini artıracağı hem de yapay zekaya yönelik genel tutumlarını daha olumlu yönde şekillendirebileceği düşünülebilir. Karşılı, din eğitiminde yapay zeka destekli simülasyonların oluşturularak, öğrencilerin pratik deneyimlerinin artırılabilirliği, dini kavramları somutlaştırabileceğini

belirtmektedir. Ayrıca Kur'an ve hadisler başta olmak üzere İslami metinlerin çevirisi ve anlaşılmasında yapay zekadan faydalanılarak bu bilgilerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak noktasında da yapay zekanın din eğitimine katkılarını göz önünde bulundurmak gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Bunun yanı sıra yapay zeka destekli sohbet robotları, dini sorulara Kur'an ve hadis referanslı cevaplar sunarak, bilgiye kaynağıyla birlikte doğru ulaşımı da sağlamaktadır. Bu bağlamda, İlahiyat Fakültesi öğrencilerine verilmesi önerilen yapay zeka eğitiminde, söz konusu faydaların sunulması ve bu araçların ne şekilde kullanılabileceğine yönelik bilgilendirme faaliyetlerinin önemli katkılar sağlayacağı düşünülebilir.

Yüksek din öğretimi sürecinde öğrencilere verilmesi önerilen yapay zeka eğitiminin öğrencilerin yapay zeka okuryazarlık düzeyini arttıracığı öngörülmektedir. Ayrıca din öğretimi teknolojileri ve materyalleri konusunda yapay zekadan faydalanmanın yöntem ve teknikleri ile din eğitimi hizmetlerinde sağlayacağı kolaylık ve avantajlar konusunda hem akademik alanda hem de pratikteki uygulamalar yoluyla farkındalığın artırılmasının, din eğitiminin geleceğinde yeni açılımlara kapı aralayacağı düşünülmektedir.

Necmettin Erbakan ve Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi araştırma evreninden seçilen örneklem ve belirtilen ölçme araçlarıyla sınırlandırılmış bu çalışmanın, farklı örneklerde uygulanarak sonuçların tartışılmasının önem arz ettiği düşünülmektedir. Ayrıca, araştırma sonucunda yapay zeka ve din eğitimi konusundaki çalışmaların oldukça az olduğu görülmüştür. Buradan hareketle, yapay zekanın din eğitiminde ne şekilde kullanılabileceği, uygulamada ortaya çıkabilecek etik ve teknik problemlerin tartışılması bağlamında çalışmaların artırılması önerilebilir.

Kaynakça

- Abu-Bader, Soleman H. *Using Statistical Methods in Social Science Research: With a Complete SPSS Guide*. Oxford: Oxford University Press, Third edition, 2021.
- Atınc, Yılmaz. *Yapay Zeka*. İstanbul: Kodlab Yayın Dağıtım Yazılım ve Eğitim Hizmetleri, 7. Baskı, 2020.
- Aydın, İsmail Hakkı - Değirmenci, Can Hikmet. *Yapay Zekâ*. İstanbul: Girdap Kitap, 2018.
- Banaz, Emrullah - Demirel, Osman. "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Okuryazarlıklarının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi*

⁴⁰ Karşlı, *Yapay Zeka ve Din*, 250-253.

- Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 60 (28 Haziran 2024), 1516-1529.
<https://doi.org/10.53444/deubefd.1461048>
- Banaz, Emrullah - Maden, Sedat. "Türkçe Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Tutumlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Trakya Eğitim Dergisi* 14/2 (30 Mayıs 2024), 1173-1180. <https://doi.org/10.24315/tred.1430419>
- Böke, Kaan. "Örnekleme". *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. ed. Kaan Böke. 103-149. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2. Baskı., 2008.
- Chassignol, Maud vd. "Artificial Intelligence Trends in Education: A Narrative Overview". *Procedia Computer Science* 136 (2018), 16-24.
<https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.08.233>
- Chen, Lijia vd. "Artificial Intelligence in Education: A Review". *IEEE Access* 8 (2020), 75264-75278. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510>
- Coppin, Ben. *Artificial Intelligence Illuminated*. Canada: Jones and Bartlett Publishers, 2004.
- Çam, Meryem Bilge vd. "Öğretmen Adaylarının Yapay Zeka Teknolojileri ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/48 (2021), 263-285.
- Çelebi, Celalettin vd. "Artificial Intelligence, AI Literacy, Digital Literacy, AI Literacy Scale". *Instructional Technology and Lifelong Learning* 4/2 (2023), 291-306.
<https://doi.org/10.52911/ital.1401740>
- Dick, Stephanie. "Artificial Intelligence". *Harvard Data Science Review* 1/1 (2019), 1-8.
<https://doi.org/10.1162/99608f92.92fe150c>
- Demir Dülger, Eda - Gümüşeli, Ali İlker. "Okul Müdürleri ve Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zekâ Kullanılmasına İlişkin Görüşleri". *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities* 7/1 (24 Mart 2023), 133-153.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7766578>
- Efe, Ahmet. "Yapay Zeka Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi". *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (2021), 1-24.
- Elçiçek, Mithat. "Öğrencilerin Yapay Zeka Okuryazarlığı Üzerine Bir İnceleme". *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2024), 24-35.
<https://doi.org/10.53694/bited.1460106>
- Kumar, Shailendra "AI Applications to Metal Stamping Die Design", *Artificial Intelligence: Approaches, Tools and Applications* (United States: Nova Science Publishers, ed. Brent M. Gordon, (United States: Nova Science Publishers, Inc., 2011), 71-95.
- Güzey, Cem vd. "Eğitimde Yapay Zekâ Üzerine Gerçekleştirilmiş Araştırmalardaki Eğilimlerin İncelenmesi". *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 5/1 (28 Haziran 2023), 67-78.
<https://doi.org/10.53694/bited.1060730>
- Karşı, Necmi. *Yapay Zeka ve Din*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Kaya, Feridun vd. "The Roles of Personality Traits, AI Anxiety, and Demographic Factors in Attitudes toward Artificial Intelligence". *International Journal of Human-Computer Interaction* 40/2 (17 Ocak 2024), 1-18.
<https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2151730>
- Kazak, Mehmet. *Yapay Zekâ Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Pamukkale Üniversitesi, 2023.
- Kuprenko, Vitaly. "Artificial Intelligence in Education: Benefits, Challenges, and Use Cases". *Medium*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://pub.towardsai.net/artificial-intelligence-in-education-benefits-challenges-and-use-cases-db52d8921f7a>
- Küçükbara, Muhammed Fatih vd. "Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenlerinin Yapay Zekâyâ İlişkin Görüşleri". *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi* 4/1 (31 Mayıs 2024), 17-28.
<https://doi.org/10.55008/te-ad.1431142>
- Long, Duri - Magerko, Brian. "What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations". *CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. ed. Regina Bernhaupt vd. 1-16. New York: Association for Computing Machinery, 2020.

- Mart, Mehmet - Kaya, Gizem. "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâya Yönelik Tutumları ve Yapay Zekâ Okur Yazarlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Edutech Research* 2/1 (30 Haziran 2024), 91-109.
- Obschonka, Martin - Audretsch, David B. "Artificial Intelligence and Big Data in Entrepreneurship: A New Era Has Begun". *Small Business Economics* 55/3 (Ekim 2020), 529-539. <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00202-4>
- Öcal, Ece Elif vd. "Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Tıpta Yapay Zeka ile İlgili Düşünceleri". *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi* 2/1 (2020), 9-16.
- Özer, Sevgi vd. "Okullarda Yapay Zekâ Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşleri". *Ulusal Eğitim Dergisi* 3/10 (2023), 1776-1794. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10085759>
- Seyrek, Mustafa vd. "Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zeka Kullanımına Yönelik Algıları". *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 11/106 (2024), 845-856.
- Tan, Çetin. "Öğretmenlerin Yapay Zekaya Karşı Tutumlarının İncelenmesi". *The Journal of Social Sciences* 67/67 (2023), 72-83. <https://doi.org/10.29228/SOBIDER.73772>
- Williamson, Ben - Eynon, Rebecca. "Historical Threads, Missing Links, and Future Directions in AI in Education". *Learning, Media and Technology* 45/3 (02 Temmuz 2020), 223-235. <https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1798995>
- Yakut, İdris. "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (15 Haziran 2024), 37-59. <https://doi.org/10.52637/kiid.1426977>
- YÖK. "Üretken Yapay Zekâ Kullanımında Temel Etik Değerler". 13 Aralık 2004 <https://www.yok.gov.tr/Documents/2024/yapay-zeka-kullanimina-dair-etik-rehber.pdf#page=8.05>.

YAPAY ZEKÂNIN DİN EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ: FIRSATLAR, ZORLUKLAR VE GELECEĞE YÖNELİK ÇIKARIMLAR

Ali GÜL *

Mete SİPAHIOĞLU**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Gül, Ali. Sipahioğlu, Mete. "Yapay Zekânın Din Eğitimindeki Rolü: Fırsatlar, Zorluklar ve Geleceğe Yönelik Çıkarımlar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 293-323.

DOI: 10.33415/daad.1592841

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Gül, Ali. Sipahioğlu, Mete. "The Role of Artificial Intelligence in Religious Education: Opportunities, Challenges, and Future Implications". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 293-323.

DOI: 10.33415/daad.1592841

Öz

Bu araştırma, yapay zekânın (YZ) din eğitimi üzerindeki etkilerini, fırsatlarını ve sınırlılıklarını incelemektedir. YZ, öğrenme deneyimlerini kişiselleştirme, pedagojik yaklaşımları yenilikçi yöntemlerle dönüştürme ve dinî metinlerin daha geniş kitlelere erişimini artırma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, kutsal

* Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ali.gul@samsun.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-1016-5832, Yazar katkı oranı: %50 / Responsible Author, Assistant Professor, Samsun University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, ali.gul@samsun.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-1016-5832, Author contribution: %50.

** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ofisi, metesipahioğlu@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0003-2196-5533, Yazar katkı oranı: %50 / Associate Professor, Samsun University, International Relations Office, metesipahioğlu@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0003-2196-5533, Author contribution: %50.

metinlerin yanlış yorumlanması, etik sorunlar ve öğretmen-öğrenci ilişkisinin zayıflaması gibi zorluklar da gündeme gelmektedir. Çalışmada, din eğitimi bağlamında YZ'nin sunduğu katkılar teorik ve uygulamalı boyutlarıyla ele alınmış, aynı zamanda bu teknolojinin pedagojik ve etik riskleri değerlendirilmiştir. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen bu araştırma, YZ'nin dinî eğitim süreçlerini modernize etme potansiyeline dikkat çekerken, bu sürecin dikkatle yönetilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sonuçlar, dinî değerlerin korunması ve teknolojik ilerlemenin dengeli bir şekilde birleştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yapay Zekâ, Etik, Dijitalleşme.

The Role of Artificial Intelligence in Religious Education: Opportunities, Challenges, and Future Implications

Extended Abstract

Artificial intelligence (AI) has increasingly become an integral part of various domains, including education, where it is reshaping traditional methods and introducing innovative approaches. This study investigates the role of AI in religious education, emphasizing its opportunities, challenges, and implications for future practices. AI's potential to personalize learning, enhance access to religious knowledge, and support innovative pedagogical approaches is juxtaposed with the ethical dilemmas and risks it presents, such as the potential misrepresentation of religious teachings and the diminishing role of educators.

The use of AI in education offers significant opportunities, especially in religious contexts. AI-powered platforms can personalize learning experiences by tailoring content to individual students' needs and learning styles. This adaptability is particularly relevant in religious education, where sacred texts often require nuanced interpretation. AI tools can assist in providing deeper insights into complex theological concepts, making them more accessible to students with varying levels of understanding. For instance, AI can facilitate interactive learning by engaging students with simulations, quizzes, and discussions that are customized to their progress and interests.

Furthermore, AI enhances the accessibility of religious education. Through digital platforms, learners from different geographical and socio-economic backgrounds can access resources that were previously unavailable or limited. AI-powered translation tools also contribute to making sacred texts and theological content more accessible globally, fostering cross-cultural understanding of religious practices and beliefs. Such democratization of knowledge enables broader participation in religious education, particularly in remote or underserved regions.

Despite these advantages, the integration of AI in religious education brings significant challenges. One primary concern is the risk of misinterpreting sacred texts. AI algorithms, while sophisticated, often lack the contextual and cultural understanding necessary to accurately analyze and convey the meanings of religious doctrines. This can lead to oversimplification or distortion of the intended messages, which may undermine the integrity of religious teachings.

Another concern is the potential erosion of the traditional teacher-student relationship. In many religious education settings, educators play a critical role not only in imparting knowledge but also in guiding students' moral and spiritual development. AI systems, although efficient, cannot replicate the empathetic and

intuitive guidance provided by human educators. Overreliance on AI tools might weaken this dynamic, reducing opportunities for meaningful interpersonal engagement.

Ethical dilemmas also arise in the application of AI in religious education. Issues such as data privacy, algorithmic bias, and the potential misuse of AI tools need careful consideration. For instance, AI systems may inadvertently reflect the biases present in the data they are trained on, leading to discriminatory practices or misaligned interpretations of religious texts. Ensuring transparency and accountability in the design and deployment of AI tools is essential to mitigate these risks.

The study also examines the societal implications of AI adoption in religious education. Acceptance of AI varies across cultural and religious contexts. While some communities view AI as a means to modernize and enhance education, others express skepticism due to concerns about preserving the sanctity of religious practices. This divergence highlights the importance of culturally sensitive approaches when integrating AI into religious education systems.

Methodologically, this research employs a literature review to analyze existing studies on AI's applications in religious education. The findings reveal that AI has the potential to transform educational practices, making them more inclusive and effective. However, the successful integration of AI requires interdisciplinary collaboration among educators, theologians, and technologists to ensure that the tools developed align with the ethical and spiritual dimensions of religious education.

To address these challenges, the study proposes several strategies. First, the development of culturally aware AI systems that respect and adapt to the diverse traditions and values of religious communities is essential. Second, educators and institutions must maintain a balanced approach, leveraging AI's strengths while preserving the human elements of religious instruction. Training programs that equip educators with the skills to effectively integrate AI tools into their teaching practices are crucial.

Moreover, continuous monitoring and evaluation of AI applications in religious education are necessary to assess their impact on learning outcomes and ethical standards. Establishing regulatory frameworks that govern the use of AI in sensitive domains such as religion can provide safeguards against potential misuse.

In conclusion, the integration of AI into religious education represents a transformative opportunity to enhance learning experiences and make religious knowledge more accessible. However, it also necessitates careful consideration of the ethical, pedagogical, and cultural challenges involved. By fostering interdisciplinary collaboration and prioritizing ethical guidelines, stakeholders can harness AI's potential while preserving the integrity of religious teachings. This study underscores the importance of balancing technological advancements with the fundamental principles of religious education, ensuring that AI serves as a tool to enrich, rather than diminish, spiritual learning.

Keywords: Religious Education, Artificial Intelligence, Ethics, Digitalization.

Giriş

Eğitim, insanları belli amaçlara göre yetiştirme süreci olduğu için bu süreçten geçen insanların kişilikleri de farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma eğitim sürecinde kazanılan bilgi, beceri, tutum ve değerler yoluyla gerçekleşir.¹ Değerlerin kazandırılması, özellikle dinî, manevî ve ahlakî değerler söz konusu olduğunda bu görev daha çok din eğitiminin alanına dahil olmaktadır. Din eğitimi “bireyin kendi dini ve diğer dinler hakkında bilgi edinmesini sağlamak ve bu bilgiyi hayatında anlamlı bir şekilde kullanmasını amaçlayan, dinin öğretim ve eğitim sürecine katılması”² şeklinde tanımlamak mümkündür.

Modern çağın hızla değişen şartları din eğitimi ve öğretimi kaçınılmaz olarak bir değişim ve dönüşüme tabi tutmaktadır. Toplum olarak artık tek bir ideal insan örneğinde birleşmenin imkânsız hale geldiği dönemi yaşamaktayız.³ Öğrenilmesi gereken şeyler sürekli değişmekte ve yenilenmektedir. Sürekli öğrenmek, hayat boyu öğrenmeye hazır olmaktır.⁴ Bu hızlı değişimde dinin öğretilmesinde kullanılan araç ve materyaller de değişmektedir. Makine öğrenmesine dayalı yapay zekâ uygulamaları da günümüzde din öğretiminde kullanılmaya başlayan ve gitgide yaygınlaşan araçlar olmaktadır.⁵

Yapay zekânın din eğitimi uyarlama süreci hem fırsatlar hem de zorlukları beraberinde getiren bir araştırma alanı oluşturmuştur. Yapay zekâ, eğitim uygulamalarını geliştirme, öğrenme deneyimlerini kişiselleştirme ve manevî uygulamaları destekleme potansiyeline sahipken, aynı zamanda etik kaygıları ve dinî öğretilerin çarpıtılması risklerini de beraberinde getirmektedir.

Din eğitimi bağlamında yapay zekâ, bireysel öğrenci ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş eğitim deneyimleri sunarak öğrenme kalitesini önemli ölçüde artırabilir. Örneğin, yapay zekâ araçları eğitimcilere daha etkili öğretim stratejileri geliştirme ve öğrenci katılımını artırma konusunda yardımcı olarak öğrenme ortamlarında

¹ Nurettin Fidan - Münire Erden, *Eğitime giriş* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1994), 13.

² Mehmet Şimşek, *Din eğitimi ve ahlak öğretimi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 17.

³ Beyza Bilgin, *Eğitim bilimi ve din eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi, 1995), 30.

⁴ Bilgin, *Eğitim bilimi ve din eğitimi*, 31.

⁵ İbrahim Aşlamacı, *21. Yüzyıl becerileri ve din eğitimi- eleştirel bir yaklaşım* (İstanbul: Dem Yayınları, 2023), 28.

öğrenci gelişimini ve memnuniyetini hızlandırabilir.⁶ Ancak, yapay zekânın dinî anlayışı çarpıtma ve öğretmenlerin rolünü azaltma potansiyeli konusunda endişeler bulunmaktadır. Araştırmalar, yapay zekâyâ bağımlılığın öğrenciler arasında yaratıcılık kaybına yol açabileceğini ve eğitimciler ile öğrenciler arasındaki geleneksel dinamikleri değiştirebileceğini göstermektedir.⁷ Ayrıca, İslami din eğitiminde yapay zekâ kullanımı, teknolojik gelişmelere uyum sağlarken etik ve geleneksel değerlerin korunmasına imkân sağlamak için hassasiyetle yaklaşmayı gerektirmektedir.⁸

Benzer şekilde, Hristiyan din eğitiminde de yapay zekâ, kişiselleştirilmiş öğrenme ve öğretme süreçleri için çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Yapay zekâ kullanımı, öğrencilerin farklı ihtiyaçlarına hitap eden ve manevî öğrenmelerini özelleştirilmiş deneyimler sunarak kolaylaştırabilir.⁹ Ancak, yapay zekânın eğitimdeki rolüyle ilgili insan etkileşimini azaltma ve dinî metinlerin yanlış yorumlanması riski dahil olmak üzere önemli etik zorlukları bulunmaktadır.¹⁰ Yapay zekânın din eğitimine uyarlanabilmesi için dinî öğretilerin ve içtimai meselelerin dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir.¹¹ Ayrıca sohbet robotları gibi yapay zekâ teknolojileri, manevî

⁶ Ahmad Hakim, "Artificial intelligence in teaching Islamic studies: Challenges and opportunities", *Molang: Journal Islamic Education* 1/2 (2023), 57-69; Muhammad Rozi, "Tantangan dan peluang dosen pendidikan agama Islam dalam mengintegrasikan kecerdasan buatan di Universitas Madura", *Dirosat Journal of Islamic Studies* 9/1 (2024), 59.

⁷ Hakim, "Artificial intelligence in teaching Islamic studies: Challenges and opportunities", 61; Mussa Saidi Abubakari vd., "Evaluating the Potential of Artificial Intelligence in Islamic Religious Education: A SWOT Analysis Overview", *AI-Enhanced Teaching Methods* (IGI Global, 2024), 29.

⁸ Rozaanah, "Reconstructing Islamic religious education in the era of artificial intelligence (AI): An opportunity for revival", *Tasqif: Journal of Islamic Pedagogy* 1/1 (2024), 10-18; Siti Hernawati vd., "Adjusting the ideal Islamic religious education curriculum to the development of AI-based technology", *Progresiva: Jurnal Pemikiran dan Pendidikan Islam* 13/1 (2024), 137.

⁹ Adnan W. Hana - Naomi H. Lie, "Artificial intelligence sebagai mitra pengajaran: Pengaruh teknologi terhadap pendidikan agama Kristen", *Jurnal Teologi Kristen* 3/1 (2024), 42; Y. Waruwu, "Pendidikan agama Kristen dalam era AI: menggunakan kecerdasan buatan untuk personalisasi pembelajaran spiritual", *Jurnal Abdiel Khazanah Pemikiran Teologi Pendidikan Agama Kristen Dan Musik Gereja* 8/2 (2024), 155.

¹⁰ Hana - Lie, "Artificial intelligence sebagai mitra pengajaran: Pengaruh teknologi terhadap pendidikan agama Kristen"; Alexander Nenomataus, "Integrasi etika AI dalam pendidikan agama Kristen: Tantangan dan peluang", *Nusra Jurnal Penelitian dan Ilmu Pendidikan* 5/3 (2024), 1387-1393.

¹¹ Leandro M. A. and Gozum Ocampo Irene E. A., "AI in the academe: Opportunities and challenges for religious education", *Religion and Social Communication* 2/22 (2023), 372-394; Yuliawan Andriansyah, "The current rise of artificial intelligence and religious

rehberlik sağlamak ve dinî soruları yanıtlamak için kullanılmakta; böylece bireylerin inançlarıyla etkileşim kurma biçimini yeniden şekillendirmektedir.¹² Ancak, bu yapay zekâ uygulamalarının karmaşık dinî kavramları iletmedeki etkinliği hâlâ inceleme altındadır, zira yapay zekâ, sıklıkla dinî inançların inceliklerini doğru bir şekilde temsil etmekte zorlanmaktadır.¹³ Bu durum, yapay zekânın bireyin manevî deneyimlerini etkileme potansiyeli hakkında önemli soruları gündeme getirmektedir.

Yapay zekânın din eğitimi üzerindeki etkisi, toplumun teknolojiye yönelik tutumlarına bağlı olarak da değişiklik göstermektedir. Araştırmalar, din eğitimcileri arasında yapay zekâyâ yönelik olumlu algıların, eğitim ortamlarında yapay zekâ araçlarının kabulünü kolaylaştırabileceğini göstermektedir.¹⁴ Yapay zekâyâ yönelik şüphelik, onun dinî ve eğitsel alanlarda yayılmasını engelleyebilir. Eğitim kurumları, teknolojinin olumlu yönlerini vurgulayarak bu engelleri aşabilir ve yeni teknolojilerin kabulünü kolaylaştırabilir.¹⁵ Yapay zekâ teknolojisi ile dinî öğretilerin bütünlüğü arasındaki hassas denge, disiplinler arası iş birliği kilit rol oynayacaktır. Eğitimciler, teologlar ve teknoloji uzmanları, yapay zekânın din eğitimi aşamalarını zenginleştirmesini sağlarken, geleneksel değerlere saygıyı da göz ardı etmeyeceklerdir.

21. yüzyılın başından itibaren, dijitalleşme süreci ve yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, insan yaşamının birçok alanını derinden etkilemiş ve dönüştürmüştür. Eğitim, sağlık, ekonomi ve sosyal hizmetler gibi birçok sektörde yapay zekâ uygulamaları yaygınlaşır-

studies: Some reflections based on ChatGPT", *Millah: Journal of Religious Studies* 22/1 (2023), 9-18.

¹² Hazel Biana, "Feminist re-engineering of religion-based AI chatbots", *Philosophies* 9/1 (2024), 20; Ronit Tsuria - Yossi Tsuria, "Artificial intelligence's understanding of religion: Investigating the moralistic approaches presented by generative artificial intelligence tools", *Religious Studies* 15/3 (2024), 375.

¹³ Tsuria - Tsuria, "Artificial intelligence's understanding of religion: Investigating the moralistic approaches presented by generative artificial intelligence tools", 375.

¹⁴ Nargis Khan, "Artificial intelligence, self-efficacy, and engagement in religious tourism: Evidence from Arbaeen pilgrimage", *Journal of Hospitality and Tourism Insights* 7/3 (2024), 1668; Kim Tran - Thuy Nguyen, "Preliminary research on the social attitudes toward AI's involvement in Christian education in Vietnam: Promoting AI technology for religious education", *Religions* 12/3 (2021), 208.

¹⁵ Ocampo, "AI in the academe: Opportunities and challenges for religious education"; Daphne Wong-A-Foe vd., "Exploring AI and Islam in Indonesian Education: An Anthropological Inquiry" (2023 International Conference on Electrical Engineering and Informatics (ICEEI), IEEE, 2023), 1-5.

ken, din alanı da bu dönüşümden payını almıştır.¹⁶ Özellikle dinî eğitim süreçlerinde dijitalleşmenin artması ve yapay zekânın kullanılması, geleneksel yöntemlerin yanında yeni pedagojik yaklaşımların da benimsenmesini zorunlu hale getirmiştir. Din eğitimi, yalnızca bilgi aktarma değil, aynı zamanda manevî değerlerin, ahlakî ilkelerin ve bireysel gelişimin önemli bir parçası olarak görülmektedir.¹⁷ Bu bağlamda yapay zekâ ve dijital araçların kullanımı, din eğitiminin yöntem ve içeriklerini yeniden gözden geçirme ihtiyacını doğurmuştur.¹⁸ Yapay zekânın din eğitimine entegrasyonu, öğrencilerin dinî metinlerle olan ilişkilerini derinleştirebileceği gibi, dijital platformlarda bu metinlerin daha erişilebilir hale gelmesine de olanak tanır. Örneğin, yapay zekâ tabanlı sistemler, dinî metinler, dinî kavramlar ve inanç sistemleri üzerine kapsamlı analizler sunma kabiliyetine sahiptir. Bu teknolojiler, kutsal metinlerin dijital ortamda erişilebilirliğini sağlamakla kalmayıp, kullanıcılara derinlemesine teolojik bilgi edinme imkânı sunmaktadır. Söz konusu sistemler, gelişmiş metin madenciliği ve doğal dil işleme algoritmaları vasıtasıyla kutsal metinlerin sistematik analizini gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda, Oxford Üniversitesi'nin hem İncil hem de Kur'an-ı Kerim üzerinde karşılaştırmalı analizler yapabilen yapay zekâ modelini geliştirmesi önemli bir örnek teşkil etmektedir.¹⁹ Bu teknolojik gelişmeler, dinî metinlerin dijital muhafazası ve din eğitiminin modernizasyonu gibi çok yönlü faydalar sağlamaktadır.²⁰ Bunun yanında, dijitalleşme sürecinin hızlanması, öğrencilerin dinî bilgileri yalnızca sınıf ortamında değil, çevrimiçi ortamlarda da elde etmelerine imkân tanımaktadır. Bu durum, özellikle uzaktan eğitim ve hibrit öğrenme modellerinin yaygınlaştığı günümüzde büyük bir avantaj sağlamaktadır.²¹

¹⁶ Jane Anderson - Rainie, Lee, *Artificial intelligence and the future of humans* (Washington: Pew Research Center, 2018), 6.

¹⁷ Nurullah Altaş - Mustafa Köylü, *Din eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 58.

¹⁸ Robert Reed, "AI in religion, AI for religion, AI and religion: Towards a theory of religious studies and artificial intelligence", *Religions* 12/6 (2021), 401.

¹⁹ Al Khalid, "AI is changing religious practices: Exploring the benefits and challenges" (2023), 95.

²⁰ Richard Ty, "Impact of AI-powered technology on religious practices and ethics: The road ahead", *Religion and Social Communication Journal* 2/21 (2023), 341.

²¹ A. Askar & Adawiyah, P., "Strategy for Acquisition of Islamic Religious Knowledge for Islamic University Students in the Industrial Era 4.0 in the City of Palu, Indonesia", *European Journal of Training and Development Studies* 11/2 (2023), 23; Mustafa Temel vd., "İnternet üzerinden dini bilgi edinme süreci ve eleştirel yeterlilikler: Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri üzerine ampirik bir değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018), 1129-1130.

Bununla birlikte yapay zekânın din eğitimde kullanımı, bazı etik ve pedagojik zorlukları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, dinî bilgilerin yapay zekâ tarafından yorumlanması ve değerlendirilmesi, bilgiye objektif bir şekilde erişim imkânı sunsa da dinî değerlerin ve manevî derinliğin anlaşılmasında eksikliklere yol açabilir.²² Bu noktada, din eğitimi veren kurumların ve akademisyenlerin, yapay zekâ araçlarını kullanırken dikkatli olmaları ve bu teknolojilerin sınırlarını göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Yapay zekânın nesnel bilgi aktarımı, dinî değerlerin özüne zarar vermeyecek şekilde dikkatle yönetilmelidir. Bu araçların kullanımında, teknolojinin sınırlarını ve dinî hassasiyetleri gözetmek kritik önemdedir.²³ Bu bakımdan öğrenebilen algoritmalara sahip yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal ve dinî yaşam üzerindeki potansiyel etkilerini din eğitimi açısından inceleyerek, yapay zekâ uygulamaları sürecinde ortaya çıkabilecek değişimleri ve bu entegrasyonun gerçekleştirilmesine yönelik önerileri sistematik bir yaklaşımla ele almak önem arz etmektedir.

300 | db

Bu çalışma, dijitalleşmenin ve yapay zekâ teknolojilerinin din eğitimi üzerindeki etkilerini inceleyerek, gelecekte din eğitimi süreçlerinin nasıl şekillenebileceğine dair bir öngörü sunmayı amaçlamaktadır. Eğitim Politikaları Araştırma Merkezi (EPAM) tarafından yayımlanan *Türkiye’de Din Eğitimi: Genel Görünüm ve Eğilimler (2012-2022)* isimli raporda hızla değişen dijital çağda, geleneksel din eğitimi anlayışının, yapay zekâ yazılımları ve bilgiye kolay erişimle birlikte yeniden değerlendirilmesi ve gelecek nesillerin din okuryazarlığı becerilerini geliştirmek için köklü bir dönüşüm geçirmesinin zorunlu hale geldiği ifade edilmektedir.²⁴ Bu kapsamda, yapay zekânın dinî metinlerin analizinde, öğretim süreçlerinin çeşitlendirilmesinde ve öğrenci-öğretmen etkileşimlerinde nasıl bir role sahip olabileceği değerlendirilecek; dijital çağın sunduğu imkânların din eğitimi sürecine nasıl katkı sağlayabileceği ve bu teknolojilerin pedagojik açıdan nasıl daha etkin kullanılabileceği incelenecektir. Bu çerçevede araştırmanın temel problemini “Yapay zekânın din eğitiminde uygulan-

²² Corneliu Valentin Necula - Dan Dumulescu, “Artificial intelligence and religion: Between slavery and the path to salvation”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 23/2 (2024), 47-58.

²³ Bojana M. Tomić - Nevena D. Radovanović, “The application of artificial intelligence in the context of the educational system in Serbia, with a special focus on religious education”, *Sociološki pregled* 58/2 (2024), 435-459.

²⁴ Nurullah Altaş-Umut Kaya, *Türkiye’de din eğitimi: Genel görünüm ve eğilimler (2012-2022)*, ed. Mehtap Nur Öksüz (İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2023), 172.

ması sürecinin fırsat, zorluk ve geleceğe yönelik çıkarımları nelerdir?" sorusu oluşturmaktadır.

1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, literatür taraması yoluyla nitel bir araştırma deseniyle gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, belirli bir konuya ilişkin mevcut akademik kaynakları sistematik ve eleştirel bir yaklaşımla inceleyerek alan yazınındaki bilgi birikimini derlemeyi amaçlar.²⁵ Bu çerçevede, yapay zekâ teknolojilerinin din eğitimi alanındaki uygulamalarına yönelik kapsamlı bir teorik çözümleme gerçekleştirilmiştir. Web of Science, Scopus, Google Scholar gibi mevcut veritabanlarından elde edilen bulgular üzerinden nitelikli bir kavramsal analiz yapılarak alana özgü anlamlı çıkarımlara ulaşılmıştır.

2. Yapay Zekâ ve Din Eğitimi

Yapay zekâ, günümüzde pek çok disiplinin işleyişini ve araştırma yöntemlerini köklü biçimde dönüştürmektedir. Eğitim ve din eğitimi alanları da bu teknolojik dönüşümden etkilenmiş; öğretim süreçlerine, bilgiye erişim yollarına ve eğitim yöntemlerine yeni boyutlar kazandırmıştır.²⁶ Bireyin dinî inanç ve değerlerini anlamasını, bu değerlere yönelik derinlikli bir anlayış geliştirmesini ve inançlarını yaşamına yansıtmasını hedefleyen bir alan olan din eğitimi²⁷, yapay zekânın başlıca avantajlarından biri, öğrenme süreçlerini kişiselleştirme kapasitesidir. Bu çerçevede yapay zekâ, bireysel ihtiyaçlara uygun eğitim deneyimleri sunarak öğrenme süreçlerini daha etkili hale getirebilmektedir. Örneğin, yapay zekâ destekli platformlar, öğrencilerin öğrenme tarzlarına ve ilerlemelerine göre öğretim yöntemlerini uyarlayabilir. Bu durum, farklı yorumların ve anlayışların mevcut olduğu din eğitimi bağlamında oldukça kritik bir özelliktir.²⁸ Dolayısıyla kişiselleştirilmiş bu yaklaşım, öğrencilerin dinî metinlere ve öğ-

²⁵ John W Creswell, *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (Siyasal Kitabevi, 2018), 37.

²⁶ Tomić - Radovanović, "The application of artificial intelligence in the context of the educational system in Serbia, with a special focus on religious education", 441.

²⁷ Cemil Oruç, "The impacts of religious education on individual and social life", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 195-211.

²⁸ Liang Chen vd., "Artificial intelligence in education: A review", *IEEE Access* 8 (2020), 75264-75278; Rahmat Djajasoepena, "Utilization of artificial intelligence to support the development of teaching and project modules", *Journal of Computer Science and Software Engineering* 4/1 (2024), 7-11; Yanan Yang, "Enhancing students' metacognition via AI-driven educational support systems", *International Journal of Emerging Technologies in Learning (Ijet)* 18/24 (2023), 133-148.

retilere daha derinlemesine bağlanmasını sağlayarak öğrenme deneyimini daha anlamlı ve etkili hale getirebilir.²⁹

Yapay zekâ, din eğitimi coğrafi ve sosyal sınırları aşarak daha geniş kitlelere ulaştırabilir. Örneğin, kutsal metinleri analiz eden yapay zekâ araçları, derinlikli yorumlar sunarak dinî bilginin herkes için daha erişilebilir hale gelmesine katkıda bulunabilir. Bu teknoloji, geleneksel öğrenme kaynaklarına sınırlı erişimi olan bireylere, dinî bilgiye ulaşma ve anlama fırsatı sağlayarak eğitimde önemli bir rol oynayabilir.³⁰ Bu durum, din eğitimcilerinin sınırlı olduğu yerlerde bireylerin dinî bilgileri öğrenmeleri için kaynak rolü üstlenebilir.³¹ Ayrıca, yapay zekâ, sanal toplulukları geliştirerek bireylerin inanç alanlarında yenilikçi yollarla etkileşime girmelerine, topluluk bağlarının güçlenmesine ve paylaşılan bilgilerin öğrenilmesine olanak tanır.³²

Yapay zekânın din eğitimine entegrasyonu çeşitli zorlukları da içermektedir. Yapay zekânın dinî bağlamda kullanılmasının teolojik sonuçları titizlikle ele alınmalıdır. Birçok dinî kurum, bu teknolojilerin temel inanç ve uygulamalarıyla uyumlu olduğundan emin olmak için yapay zekâyı dikkatli bir şekilde benimsemekte; teolojik yansımalara ve toplumsal tartışmalara dikkat etmektedir.³³ Yapay zekânın karmaşık dinî kavramları aşırı basitleştirebileceği ya da yanlış yorumlara yol açabileceği yönündeki endişeler, dinî öğretilerin doğruluğunu ve güvenilirliğini zayıflatma riskine işaret etmektedir.³⁴ Dahası,

²⁹ Muhammad Nasir vd., "Utilizing artificial intelligence in education to enhance teaching effectiveness", *Proceedings of ICE* (Proceedings of International Conference on Education, Makkah, 2024), 280-285.

³⁰ Svetlana Popova, "Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them", *Journal of Digital Technologies and Law* 2/1 (2024), 101-122; Susanna Trotta vd., "Religious actors and artificial intelligence: Examples from the field and suggestions for further research", *Religion and Development* 1/aop (2024), 1-25.

³¹ Tran - Nguyen, "Preliminary research on the social attitudes toward AI's involvement in Christian education in Vietnam: Promoting AI technology for religious education"; Ummu Salsabila vd., "Analysis of technology involvement in Islamic religious education learning", *Borneo Educational Journal (Borju)* 5/1 (2023), 70-77.

³² Khaled Ibrahim Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", *Religions* 15/3 (2024), 11; Aisyah Khoirunnisa vd., "Islam in the midst of AI (Artificial Intelligence) struggles: Between opportunities and threats", *SUHUF* 35/1 (2023), 26-30.

³³ Steven Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices", *Religions* 14/12 (2023), 1536.

³⁴ Tsuria - Tsuria, "Artificial intelligence's understanding of religion: Investigating the moralistic approaches presented by generative artificial intelligence tools", 375; Beth

yapay zekânın etik boyutları – önyargı sorunları ve kötüye kullanım potansiyeli gibi – ele alınmalı; böylece yapay zekânın din eğitimi bağlamında insanlığın ortak iyiliğine hizmet etmesi sağlanmalıdır.³⁵

Yapay zekâ, genel olarak insan zekâsını taklit eden ve belirli görevlerde öğrenme, problem çözme ve karar verme yeteneklerine sahip sistemler olarak tanımlanmaktadır.³⁶ Bu teknoloji eğitim alanında kullanıldığında, öğrenciye özel içerik sağlama,³⁷ öğrenme süreçlerini iyileştirme ve bireysel geri bildirim verme gibi önemli fırsatlar sunmaktadır.³⁸ Din eğitimi ise yapay zekâ, özellikle dinî metinlerin analiz edilmesi, yorumlanması ve farklı bakış açılarının sistematik olarak incelenmesi noktasında yenilikçi çözümler getirmektedir. Örneğin, Kur'an, İncil ya da diğer kutsal kitaplarda yer alan metinlerin dil yapıları ve yorumlama biçimleri üzerinde yapay zekâ destekli analizler yapılmakta, bu da öğrencilerin farklı anlam katmanlarına ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.³⁹

Mevcut alanyazın, yapay zekânın din eğitimi kullanımına dair yeni paradigmalara ortaya çıktığını göstermektedir. Din eğitiminin tarihsel süreci incelendiğinde birebir öğretmen-öğrenci ilişkisine dayandığı, manevî değerlerin doğrudan etkileşimle aktarıldığı ifade edilmektedir.⁴⁰ Ancak yapay zekâ, öğretmen-öğrenci etkileşimini çevrimiçi platformlar ve sanal asistanlar aracılığıyla yeniden yapılandırmakta ve bireysel öğrenmeyi destekleyen araçlarla öğretim sürecini dönüştürmektedir.⁴¹ Bu durum, özellikle pandemi süreciyle

Singer, "An introduction to artificial intelligence and religion for the religious studies scholar", *Implicit Religion* 20/3 (2018), 215-231.

³⁵ Selin Akgun - Christine Greenhow, "Artificial intelligence in education: Addressing ethical challenges in K-12 settings", *AI and Ethics* 2/3 (2022), 431-440; Michael Tai, "The impact of artificial intelligence on human society and bioethics", *Tzu Chi Medical Journal* 32/4 (2020), 339.

³⁶ Russell Stuart J. - Peter Norvig, *Artificial intelligence: A modern approach*, ed. 3rd (Pearson, 2016), 121.

³⁷ Wayne and Bialik Holmes Maya and Fadel, Charles, *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning* (Center for Curriculum Redesign, 2019), 74.

³⁸ Russell - Norvig, *Artificial intelligence: A modern approach*, 154.

³⁹ Kashmiri Swargiary, *Sacred codes: Artificial intelligence and the creation of religious texts* (ERA, US, 2024); David William Johnson Yao, "The role of artificial intelligence in shaping religion and social studies", *Convergence Chronicles* 5/1 (2024), 334-342.

⁴⁰ Ali Öncü, "Din eğitimiinde sahih iletişimin imkânı: Martin Buber ekseninde kuramsal bir öneri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 645-664.

⁴¹ Deniz Şenocak, "Açık ve uzaktan öğrenme ortamlarında yapay zekâ: Sunduğu fırsatlar ve yarattığı endişeler", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2020), 56-78.

birlikte ivme kazanmış, çevrimiçi din eğitimi platformlarının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.⁴² Yapay zekâ destekli öğrenme ortamları, öğrencilere dinî bilgileri çeşitli kaynaklardan hızlı ve etkili bir şekilde elde etme imkânı sunarken, aynı zamanda öğrencilerin kendi hızlarında ilerlemelerine olanak tanımaktadır.

Bununla birlikte din eğitimi, yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda derin bir manevî bağın kurulmasını hedefleyen bir süreçtir. Bu nedenle, bazı akademisyenler, yapay zekânın din eğitimi sürecinde öğrencilere dinî değerlerin aktarımında yetersiz kalabileceğini öne sürmektedir.⁴³ Dinî inançların bireysel olarak deneyimlenmesi, duygusal ve ahlakî derinliği olan bir süreç olduğundan, yapay bir sistemin bu sürece nasıl katkı sağlayacağı veya ne tür zararlar verebileceği önemli bir tartışma konusudur.⁴⁴ Bu epistemolojik perspektiften değerlendirildiğinde, yapay zekâ sistemlerinin kutsal metinlerin hermenötik analizinde ve teorik bilgi üretiminde katkı sağlama potansiyeli bulunmakla birlikte, bireyin karakterinin şekillenmesinde, inanç sisteminin içselleştirilmesinde ve manevî dayanıklılığın inşasında sınırlılıkları olduğu görülmektedir.⁴⁵

304 | db

Ayrıca, yapay zekâ destekli araçların din eğitimi alanında kullanılmasının toplumda nasıl karşılandığı da önemlidir. Türkiye gibi kültürel olarak dine büyük önem atfeden toplumlarda, yapay zekânın din eğitimi üzerindeki etkileri ve toplumdaki kabul oranı konusunda sınırlı araştırmalar bulunmaktadır. Bu durum, din eğitiminde yapay zekâ kullanımının pedagojik ve kültürel açılardan daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle İslami eğitim konusunda, dijital araçların geleneksel eğitimi destekleme veya yerine geçme potansiyeli üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu konuya ilişkin yapılan bir çalışmada din eğitiminde yapay zekâ uygulamalarının önemli bir örneği olan "Akıllı Eğitim Sistemi" (AES) platformunun teknopedagojik etkileri detaylı bir analize tabi tutulmuştur. AES'nin din eğitimi süreçlerine enteg-

⁴² Yunus Ergen, "Framing the study of digital religion: Waves of academic research, theoretical approaches and themes", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023), 137-166.

⁴³ Putri Tania Utami, "Booming internet use during pandemic on Indonesian students' faith: threat and opportunity for sustainable religious education and religious inherency formation", *British Journal of Religious Education* 46/3 (2024), 271-286.

⁴⁴ Luciano Floridi, *The ethics of information* (London: Oxford University Press, 2014), 28.

⁴⁵ Necula - Dumulescu, "Artificial intelligence and religion: Between slavery and the path to salvation", 68.

rasyonunun metodolojik boyutları, söz konusu entegrasyonun pedagojik açıdan sunduğu avantajlar ve beraberinde getirdiği potansiyel sınırlılıklar sistematik bir şekilde incelenmiş; platformun öğrenme çıktıları ve öğrenen katılımı üzerindeki çok boyutlu etkileri değerlendirilmiştir.⁴⁶ Dokuzuncu sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi bünyesinde Ar-Ge metodolojisi kullanılarak geliştirilen Zeki Öğretim Sistemi (ZÖS), öğrenenlerin merak etme, keşfetme, açıklama, genişletme ve değerlendirme aşamalarını kapsayan modüler yapısı ve adaptif öğrenme yaklaşımıyla, öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarına cevap verebilen, gözlemlenebilir ve sistematik bir öğrenme deneyimi sunmayı hedeflemektedir.⁴⁷

Konuya ilişkin bir diğer araştırmada, Vietnam'da yaşayan Hristiyan bireylerin din eğitiminde yapay zekâ kullanımına yönelik tutumları incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, farklı yaş grupları arasında yapay zekâ teknolojilerinin kabulü konusunda önemli farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle 1997-2012 yılları arasında doğan ve Z Kuşağı olarak adlandırılan grup üyeleri, dinî eğitimde yapay zekâ teknolojilerini kullanma ve benimseme konusunda yüksek yetkinlik göstermiş; buna karşın kilise ve dini kuruluşlarda görev yapan personelin bu teknolojik dönüşüme karşı çekimser bir tutum sergilediği tespit edilmiştir. Araştırma, yapay zekânın Hristiyan olan ve olmayan bireyler arasında karşılıklı öğrenme ve etkileşim potansiyelini ortaya koymakla birlikte, bu potansiyelin toplumun farklı kesimlerinde farklı düzeylerde kabul gördüğünü vurgulamaktadır.⁴⁸

Dünya'nın en büyük Müslüman nüfusuna sahip ülkesi Endonezya'da, yapay zekâ teknolojilerinin İslami eğitim sistemine entegrasyonu, sosyal antropoloji perspektifinden ele alınmaktadır. Yürütülen araştırmalar hem seküler hem de İslami devlet üniversitelerinde yapay zekâ alanında çalışan genç akademisyenlerin eğitim programları, pedagojik yaklaşımları ve mesleki gelişim süreçlerine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amaçları arasında:

⁴⁶ Orhan Kemal Çorbacı, "Din eğitiminde yapay zekâ uygulamalarına ilişkin teknolojik ve pedagojik yaklaşımlar: Zeki öğretim sistemleri (ZÖS) örneği", *Din eğitiminde birey ve ahlak*, ed. H. Er (İstanbul, 2023), 30.

⁴⁷ Çorbacı, "Din eğitiminde yapay zekâ uygulamalarına ilişkin teknolojik ve pedagojik yaklaşımlar: Zeki öğretim sistemleri (ZÖS) örneği", 34.

⁴⁸ Tran - Nguyen, "Preliminary research on the social attitudes toward AI's involvement in Christian education in Vietnam: Promoting AI technology for religious education", 208.

1. İslam eğitiminde yapay zekâ uygulamalarının toplumsal yansımalarını analiz etmek
2. Batı merkezli teknoloji yaklaşımlarına alternatif, yerel dinamikleri gözetilen bir araştırma perspektifi geliştirmek
3. Eğitim kurumlarında başlatılan yapay zekâ programlarının dinî eğitimle bütünleşme sürecini incelemek,

yer almaktadır.⁴⁹

Bu akademik yaklaşım, yapay zekâ teknolojisinin din eğitiminde kullanımında, yerel ve kültürel değerlerin korunmasını ve geleneksel eğitim modelleriyle uyum içinde uygulanmasını hedeflemektedir.

3. Din Eğitiminde Dijitalleşme ve Yapay Zekânın Potansiyeli

Son yıllarda dijitalleşme ve yapay zekâ teknolojilerindeki hızlı ilerlemeler, eğitimde derin dönüşümlere yol açmıştır. Geleneksel eğitim yöntemlerinin yerini büyük ölçüde dijital tabanlı sistemler almaya başlarken, yapay zekâ uygulamaları da eğitim süreçlerinde etkisini hissettirmektedir. Din eğitiminin dijitalleşmesi ise özellikle yapay zekâ teknolojilerinin uyarlanması aracılığıyla, dinî öğretilerin yayılım ve anlaşılma biçimini yeniden şekillendirmektedir. Bu dönüşüm, artırılmış erişilebilirlik, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri ve çağdaş eğitim ihtiyaçlarıyla uyumlu yenilikçi pedagojik yaklaşımlar ile karakterize edilmektedir. Ancak, bu süreç aynı zamanda dinî bütünlüğün korunması ve manevî bağlamlarda teknoloji kullanımına ilişkin etik sorular gibi kritik meseleleri gündeme getirmektedir.

Din eğitiminde dijitalleşmenin en önemli etkilerinden biri, öğrenme materyallerine ve kaynaklarına erişimin artırılmasıdır. Dijital platformlar, eğitimcilerin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayarak, geleneksel olarak dinî eğitime katılımı sınırlayan coğrafi engelleri ortadan kaldırmaktadır. Örneğin, çevrimiçi öğrenme ortamları; web seminerleri, podcast'ler ve çeşitli uzaktan eğitim platformları etkileşimli içeriklere ev sahipliği yapabilmektedir.⁵⁰ Bu, bilginin demokratikleşmesi bağlamında dijital çağda etkili ve güncel kalabilmek

⁴⁹ Wong-A-Foe vd., "Exploring AI and Islam in Indonesian Education: An Anthropological Inquiry", 4.

⁵⁰ Fikri Mansir, "Problems of Islamic religious education in the digital era", *At Ta Dib* 17/2 (2022), 284; Humaizi Humaizi, "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation", *Journal of Infrastructure Policy and Development* 8/7 (2024), 4299.

için önemli bir unsurdur.⁵¹ Dijital medyanın kullanımı, dinî içeriklerin yayılmasını kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda öğrenenlerin katılımını ve anlayışını artıracak çoklu ortam kaynaklarının dahil edilmesine de olanak tanır.⁵²

Bunun yanı sıra, yapay zekâ teknolojileri öğrenme deneyimini kişiselleştirerek, öğrencilerin geçmişlerini, ilgi alanlarını ve öğrenme hızlarını dikkate alan özelleştirilmiş eğitim yolları sunabilir. Bu kişiselleştirme, akademik başarıların iyileştirilmesine yardımcı olabilir; zira öğrenciler, kişisel deneyimleri ve manevî yolculuklarıyla uyumlu olan içeriklerle etkileşim kurmaya daha yatkındır.⁵³ Örneğin yapay zekâ, öğrenci etkileşimlerini analiz ederek, öğrencilerin öğrenme ihtiyaçlarıyla uyumlu özelleştirilmiş geri bildirimler sağlayabilir veya ek kaynaklar önerebilir. Böylece daha etkili bir eğitim ortamı oluşturabilir.⁵⁴ Ek olarak, yapay zekânın din eğitimine entegrasyonu, kutsal metinlerin analizini kolaylaştırabilir ve bu metinlerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını derinleştiren iç görüler sunabilir.⁵⁵

Ancak, dijital araçlar ve yapay zekânın din eğitimine dahil edilmesi zorluktan bağımsız değildir. Manevî bağlamlarda teknoloji kullanımına ilişkin etik çıkarımlar dikkatle değerlendirilmelidir. Örneğin bir yapay zekâ destekli mobil uygulaması kullanıcıların namaz vakitlerini takip etmelerine ve namaz kıldıklarını kaydetmelerine yardımcı olmak için geliştirilmiş olsun. İlk bakışta faydalı görünün bu uygulamanın kullanıcı deneyimleri sürecinde çeşitli manevi sorunları beraberinde getirebileceği düşünülmektedir. Uygulama, kullanıcıların namaz kılma alışkanlıklarını bir istatistiksel analiz aracına dönüştürdüğünden, ibadetin manevî boyutunun zayıflamasına yol açabilir. Bazı kullanıcılar uygulamada daha “başarılı” görünmek için

⁵¹ Mansir, “Problems of Islamic religious education in the digital era”, 284.

⁵² Siti Munjiat, “Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media”, *Jurnal Intelektual: Jurnal Pendidikan dan Studi Keislaman* 13/2 (2023), 177-192; Ahmad Firdaus, “Enhancing learning quality and student engagement: Utilizing digital technology in Islamic education”, *International Journal of Nusantara Islam* 11/2 (2023), 206-218.

⁵³ Munjiat, “Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media”; Khoirunnisa vd., “Islam in the midst of AI (Artificial Intelligence) struggles: Between opportunities and threats” 182.

⁵⁴ Khoirunnisa vd., “Islam in the midst of AI (Artificial Intelligence) struggles: Between opportunities and threats”, 112; Popova, “Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them”, 27.

⁵⁵ Popova, “Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them”, 102; Hernawati vd., “Adjusting the ideal Islamic religious education curriculum to the development of AI-based technology”, 135.

ibadetlerini sırf uygulamayı doldurmak adına mekanik bir şekilde gerçekleştirebilir. Bu durum, ibadetin ihlas (samimiyet) boyutuna gölge düşürebilir. Dini ritüeller ve yapay zekâ arasındaki ilişkiye odaklanan ve literatürde çok sınırlı sayıda yer alan araştırmalar da bu etik kaygılara dikkat çekmektedir.⁵⁶ Zira ele alınan teknolojiler, ibadet uygulamalarını, dini doktrinlerin yorumlanmasını ve geniş toplulukların dinî hayata katılımını büyük ölçüde etkileyebilir. Ayrıca, yapay zekâ aracılığıyla şekillenen dini deneyimlerin ne kadar gerçek olduğu konusunda önemli sorulara yol açabilir.⁵⁷ Ayrıca eğitimciler, dijital içeriklerin uygun olmasını ve öğretilen inancın temel değerleriyle uyumlu olmasını sağlama sürecinin karmaşıklıklarını yönetmek zorundadır.⁵⁸ Dijital ortamlarda yanlış bilgilendirme ve zararlı içeriklerin yayılması potansiyeli hem eğitimcileri hem de öğrencileri çevrimiçi materyalleri eleştirel bir şekilde incelemeye yetkilendiren sağlam bir dijital okuryazarlık çerçevesini gerekli kılmaktadır.⁵⁹ Bu süreç, erişilebilirliği ve kişiselleştirmeyi artırsa da dinî öğretilerin bütünlüğünü korumak ve etik kaygıları ele almak için dengeli bir yaklaşımı gerektirmektedir.

308 | db

Bu bağlamda, din eğitiminin dijitalleşmesi ve yapay zekâ ile zenginleştirilmesi, öğrencilerin bilgiye erişimini artırırken pedagojik ve etik açılardan da dikkate alınması gereken bir süreci ifade etmektedir. Din eğitiminin geleceği açısından yapay zekânın nasıl kullanılacağı, öğrencilere hangi noktalarda rehberlik edeceği ve dinî değerlerin aktarımında nasıl bir rol üstleneceği konuları, üzerinde önemle durulması gereken hususlardır.

4. Yapay Zekâ Destekli Öğrenme Platformlarının Din Eğitimine Entegrasyonu

Din eğitimi gibi hem bilgi aktarımını hem de manevî boyutu içeren alanlarda, yapay zekâ destekli öğrenme platformlarının kullanımı, öğrencilerin bireysel öğrenme süreçlerine katkı sunarken

⁵⁶ Małgorzata Gruchota vd., "Artificial Intelligence as a Tool Supporting Prayer Practices", *Religions* 15/3 (2024), 271.

⁵⁷ Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices" 1536.

⁵⁸ Tariq Aziz, "Internalization of Islamic values in children within families in the digital era", *Nak-Kanak Journal of Child Research* 1/1 (2024), 37-46.

⁵⁹ Humaizi, "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation", 4299; Aziz, "Internalization of Islamic values in children within families in the digital era", 41.

dinî değerlerin aktarımını da etkileyebilecek yenilikçi araçlar sağlayabilmektedir. Yapay zekânın desteklediği bu öğrenme platformları aracılığıyla din eğitime uyarlanması, dinî öğretilerin sunulma ve deneyimlenme şeklini dönüştürmektedir

Buna ek olarak, yapay zekâ teknolojileri, öğrencilerin ihtiyaç ve tercihlerine uyum sağlayan kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimlerini kolaylaştırabilir. Öğrenci etkileşimlerini ve performansını analiz ederek yapay zekâ, her öğrencinin benzersiz öğrenme yolculuğuna uygun özel geri bildirimler sunabilir ve ek kaynaklar önerebilir.⁶⁰ Bu kişiselleştirilmiş yaklaşım, öğrencilerin içeriğe bağlanma olasılığını artırarak yalnızca akademik çıktılarını iyileştirmekle kalmaz,⁶¹ aynı zamanda öğrencilerin kişisel inanç ve deneyimleriyle uyumlu bir içerikle daha derin bir bağ kurmalarını sağlayabilir.⁶²

Bu avantajlara rağmen, yapay zekânın din eğitime entegrasyonu önemli etik kaygıları gündeme getirmektedir. Dijital platformlara olan aşırı bağımlılık, dinî öğretilerin doğruluğunu zayıflatma veya dini ritüellerin yorumlanması riskini taşıyabilir.⁶³ Eğitimciler, yapay zekâ destekli platformlar aracılığıyla sunulan içeriğin öğretilen inancın temel değer ve inançlarıyla uyumlu olmasını sağlamalıdır.⁶⁴ Yapay zekâ araçlarının entegrasyonu, bu teknolojilerin dinî kurumların eğitim misyonunu zayıflatmaktan ziyade güçlendirmesini sağlamak için dinî otoritelerce desteklenmelidir.⁶⁵ Bu dikkatli değerlendirme oldukça önemlidir; çünkü söz konusu teknolojiler ibadet uy-

⁶⁰ Munjiat, "Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media", 186.

⁶¹ Munjiat, "Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media", 187; Nurul and Lesmana Shofiyyah Okky and Tohari, Hamzah, "Metamorphosis of Islamic religious education learning method: Classic approach converted by artificial intelligence (AI)", *Jurnal Pendidikan: Riset dan Konseptual* 8/2 (2024), 265-275.

⁶² Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices", 1537.

⁶³ Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices", 1536; Shofiyyah, "Metamorphosis of Islamic religious education learning method: Classic approach converted by artificial intelligence (AI)", 271.

⁶⁴ Ben Kasstan, "Everyone's accountable? Peer sexual abuse in religious schools, digital revelations, and denominational contests over protection", *Religions* 13/6 (2022), 556.

⁶⁵ Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices", 1537.

gulamaları, doktrinel yorumlar ve daha geniş toplumsal etkileşimler üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir.⁶⁶

5. Dinî Etik ve Yapay Zekâ: Güncel Soru(n)lar

Teknolojik gelişmelerle birlikte yapay zekâ insan yaşamının hemen her alanına nüfuz etmekte ve yeni etik soruları gündeme getirmektedir. Bu sorular, yapay zekânın karar alma süreçlerindeki etkisi, ahlakî sorumlulukları ve bireyler ile toplumlar üzerindeki potansiyel etkileri gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Dinî etik, ahlakî değerleri ve insanın doğru bir yaşam sürmesini hedefleyen bir alan olarak, bu yeni teknolojilerin toplumsal değerler ve inanç sistemleri üzerindeki etkilerini araştırmayı gerekli kılmaktadır. Özellikle dinî etik çerçevesinde yapay zekânın sunduğu olanaklar ve beraberinde getirdiği riskler, din bilimciler için önemli bir inceleme alanı sunmaktadır.⁶⁷

Yapay zekânın dinî etik açısından değerlendirilmesi, hem insan-makine ilişkisini sorgulamayı hem de yeni teknolojilerin ahlakî sonuçlarını anlamayı gerektirir. Dinî etik, çoğu zaman insanın niyetine ve yaptığı seçimlerin manevî anlamına odaklanır; yapay zekâ ise bu niyet ve seçim süreçlerinden bağımsız olarak işleyen algoritmalarla kararlar alır. Bu durum, dinî etik açısından ciddi bir zorluk ortaya koymaktadır: Yapay zekâ, ahlakî ve etik yargılara sahip olmadan, yalnızca veriye dayalı algoritmalarla işlem yapmaktadır. Robbins, (2007); Zigon, (2009)'un teorik çerçevesinde toplumsal yaşamın, rutinleşmiş normlar ile bilinçli ahlakî kararlar arasındaki dinamik etkileşimle şekillendiği görüşü, dinî öğretilerin de vurguladığı üzere, ahlakî değerlerin içselleştirilmesi ve yaşantılar yoluyla bilinçli tercihlere dönüşen kognitif ve kültürel bir süreç olduğuna işaret etmektedir.⁶⁸ Bu açıdan yapay zekânın dinî etik ile uyum içinde çalışabilmesi veya ahlakî bir sorumluluğa sahip olabilmesi sorgulanmaktadır.

Dinî etik açısından önemli bir diğer soru, yapay zekânın insanlara yönelik kararlarında hangi ölçütleri dikkate aldığıdır. Örneğin,

⁶⁶ Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices"1541; Kasstan, "Everyone's accountable? Peer sexual abuse in religious schools, digital revelations, and denominational contests over protection", 556.

⁶⁷ Nick Bostrom - Yudkowsky Eliezer, "The ethics of artificial intelligence", *Artificial intelligence safety and security* (London: Chapman and Hall/CRC, 2018), 57-69.

⁶⁸ Joel Robbins, "Between reproduction and freedom: Morality, value, and radical cultural change", *Ethnos* 72/3 (2007), 293-314; Jarrett Zigon, "Within a range of possibilities: morality and ethics in social life", *Ethnos* 74/2 (2009), 251-276.

adalet, merhamet ve dürüstlük gibi birçok dinî ve ahlakî ilke, insan ilişkilerinde temel değerler olarak öne çıkmaktadır. Ancak yapay zekâ sistemleri, insan davranışlarını analiz ederken bu değerleri doğrudan dikkate almak yerine, çoğunlukla veri odaklı kararlar alır. Özellikle adalet kavramının yapay zekâ algoritmalarıyla uygulanabilirliği, dinî etik bağlamında önemli bir tartışma konusudur. Birçok yapay zekâ uygulamasının eğilim gösterdiği "makine öğrenimi yanlışlıkları" (algorithmic bias), adalet ilkesine zarar verebilir ve toplumsal ayrımcılıklara yol açabilir.⁶⁹ Bu durum, dinî etik açısından yapay zekânın kullanımı sırasında dikkat edilmesi gereken bir alanı işaret etmektedir. Örneğin, bir yapay zekâ uygulaması kutsal metinlerin analizini yaparak farklı mezheplerin yorumlarını karşılaştırmalı bir şekilde sunarken eğitilmiş olduğu veri seti ağırlıklı olarak belli bir mezhep (zümre) kaynaklarına dayanması durumunda ulaşılmak istenen bilginin temsil gücüne ilişkin ihtilaflar doğabilecektir. Bu bağlamda bu tür yapay zekâ sistemlerinin yanlışlıklarını en aza indirmek için bağımsız dinî otoriteler ve akademisyenler tarafından düzenli denetim sağlanması gündeme gelecektir.

db | 311

Dinî etik ile yapay zekânın kesişiminde yer alan en önemli konulardan biri de "ahlakî sorumluluk" kavramıdır. Geleneksel dinî öğretiler, bireylerin davranışlarından sorumlu olduğunu ve her bireyin seçimlerinin sonuçlarını üstlenmesi gerektiğini vurgular. Ancak yapay zekâ sistemlerinin ahlakî sorumluluğu kime ait olacaktır? Bir yapay zekâ destekli sistemin yanlış bir karar vermesi durumunda bu hatanın sorumluluğu, algoritmayı geliştiren kişilere mi yoksa kullanıcıya mı aittir? Dinî etik bağlamında bu sorular, insanın ahlakî sorumluluğu ile yapay zekânın eylemlerinin yarattığı sonuçlar arasındaki sınırların netleşmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁷⁰ Dinî öğretiler, her bireyin kendi ahlakî kararlarını vermesi gerektiğini savunurken, yapay zekânın insan eylemlerine olan etkisi bu öğretileri yeniden yorumlama gerekliliğini doğurabilir.

Bir diğer önemli husus, yapay zekânın dinî metinlerin yorumlanmasında kullanılmasıyla ilgilidir. Kutsal metinler, yüzyıllar boyunca insanlar tarafından manevî rehberlik ve ahlakî öğretiler sunan kay-

⁶⁹ Ryan Shaun Baker - Andrew Hawn, "Algorithmic bias in education", *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 1/3 (2022), 1-41.

⁷⁰ Vincent C Müller, "Ethics of artificial intelligence 1", *The Routledge social science handbook of AI* (Routledge, 2021), 122-137; Lilia Pana, "Artificial intelligence and moral intelligence", *tripleC: Communication, Capitalism & Critique* 4/2 (2006), 254-264.

naklar olarak değerlendirilmiştir. Ancak yapay zekânın kutsal metinlerdeki bilgileri yalnızca veri olarak işlem görmesi, bu metinlerin manevî boyutunun göz ardı edilmesi riskini taşır⁷¹. Dinî etik açısından, kutsal metinlerin yapay zekâ tarafından yorumlanması, insan aklının ve duygularının etkisiz hale geldiği bir alan olarak görülebilir. Bu bağlamda, yapay zekânın dinî metinlerle ilişkisinde etik sınırların belirlenmesi gerekmektedir.

Yapay zekâ ve dinî etik arasındaki ilişki hem teolojik hem de felsefi açıdan yeni sorular doğurmakta ve geleneksel değerleri yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Dinî etik çerçevesinde yapay zekânın kullanımı, bireylerin ahlakî sorumluluklarını etkileyen, toplumsal adalet anlayışını yeniden şekillendiren ve kutsal metinlerin yorumlanmasında yeni bir perspektif sunan bir dönüşümü temsil etmektedir.

6. Dinî Liderlerin ve Toplulukların Yapay Zekâya Yaklaşımı

Yapay zekâ teknolojilerinin hızla gelişmesiyle birlikte, bu teknolojilerin toplumsal hayata etkisi her geçen gün artmaktadır. Eğitimden sağlığa, güvenlikten adalete kadar birçok alanda kullanılan yapay zekâ, dinî topluluklar ve liderler için de önemli bir tartışma konusudur. Dinî liderlerin yapay zekâya yaklaşımının önemli bir yönü, etik liderlik perspektifiyle hareket etmeleridir. Etik liderlik, dürüstlük, bütünlük ve topluluk değerlerine saygı gibi ilkelerle tanımlanır ve bu ilkeler, yapay zekâ teknolojilerinin kullanımını yönlendirmede esastır.⁷² Dinî liderler, yapay zekânın adil ve eşitlikçi bir şekilde geliştirilip uygulanmasını sağlamak için bu etik ilkelerin önemini vurgularlar. Örneğin, yapay zekâ ile ilgili önyargı ve hesap verebilirlik gibi etik çıkarımlar, dinî topluluklar arasında kritik tartışma konuları arasında yer alır.⁷³ Liderler, yapay zekâ sistemlerinde şeffaflığın sağlanmasını ve algoritmalarda ortaya çıkabilecek önyargıları en aza in-

⁷¹ Ezieddin Elmahjub, "Artificial intelligence (AI) in Islamic ethics: towards pluralist ethical benchmarking for AI", *Philosophy & Technology* 36/4 (2023), 73.

⁷² Hafsa Tushar vd., "Factors that influence followers to be a future ethical leader", *IUBAT Review* 5/1 (2022), 77-88; Muhammad S. Uddin, "The era of AI: Upholding ethical leadership", *Journal of Underrepresented & Minority Progress* 3/2 (2019), 109-119.

⁷³ Emilio Ferrara, "Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies", *Sci* 6/1 (2023), 3; Uddin, "The era of AI: Upholding ethical leadership", 411.

dirmek için çeşitli destek mekanizmalarının oluşturulması gerektiğini savunur.⁷⁴

Dinî liderlerin ve toplulukların yapay zekâya yaklaşımı, teknolojinin etik ve ahlakî boyutlarını merkeze alan bir çerçevede şekillenmektedir. Yapay zekânın kullanım alanlarının hızla genişlemesi, dinî değerlere uyumlu bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Yapay zekâ uygulamalarının insan onuruna, mahremiyete ve adalet ilkesine uygunluğu gibi konular, bu yaklaşımın odak noktalarını oluşturur. Örneğin, yapay zekânın karar alma süreçlerinde ortaya çıkan yanlılıklar veya algoritmaların şeffaflığı gibi meseleler, dinî liderlerin toplumsal sorumluluk bilinciyle yaklaştığı önemli tartışma konularındandır. Bu bağlamda, dinî topluluklar, teknolojinin yararlarını kabul ederken aynı zamanda bu yeniliklerin yaratabileceği olumsuz etkileri de dikkate alarak etik kılavuzlar geliştirme gerekliliği üzerinde durmaktadır.⁷⁵

Yapay zekâ teknolojilerinin dinî liderler tarafından nasıl değerlendirildiği, aynı zamanda toplulukların yapay zekâya yönelik bakış açılarını da şekillendirmektedir. Dinî liderlerin yapay zekâ hakkında yaptığı değerlendirmeler, genellikle bu teknolojinin dinî hayatın hangi alanlarında kullanılabileceği veya sınırlandırılması gerektiği konusundaki görüşlere dayanmaktadır. Örneğin, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın en yüksek istişare organı özelliğini taşıyan 7. Din Şura’sında, "Dijitalleşen Dünyada Diyanet Hizmetleri: Etkililik-Verimlilik-Sürdürülebilirlik" başlığı altında birçok konuyla birlikte yapay zekâ uygulamalarının din hizmetlerine entegrasyonu konusunu da ele alınmıştır.⁷⁶ Özellikle teknolojinin hızla yaygınlaştığı günümüzde, dinî liderlerin yapay zekâ hakkında bilgilendirici bir rol üstlenmesi, toplumların bu yeni teknolojiye daha bilinçli yaklaşımlarını sağlayacaktır.

Bunun yanı sıra, dinî liderler yapay zekânın topluluk etkileşimini ve manevî uygulamaları geliştirme potansiyelini de kabul etmektedir. Yapay zekâ, sanal cemaatler ve yapay zekâ destekli dinî eğitim araçları gibi yeni ibadet ve topluluk etkileşim biçimlerini mümkün

⁷⁴ Ferrara, "Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies", 3.

⁷⁵ Trotta vd., "Religious actors and artificial intelligence: Examples from the field and suggestions for further research", 21.

⁷⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, "Diyanet İşleri Başkanlığı" (2024).

kılabilir.⁷⁷ Bu teknolojiler, fiziksel toplantılara katılamayan bireylerin dinî hayata katılmasına olanak tanıyarak erişilebilirlikteki engelleri aşmaya yardımcı olabilir.⁷⁸ Ancak liderler, yapay zekânın kutsal gelenekleri sıradanlaştırma veya inancın kişisel bağlantılar ve toplumsal destek gibi insani unsurlarını değiştirme potansiyelinden de endişe duymaktadır.⁷⁹ Bu nedenle, yapay zekânın faydalarını değerlendirirken dinî uygulamaların bütünlüğünü koruyan dengeli bir yaklaşım çağrısında bulunmaktadır.

Ayrıca, yapay zekânın dinî bağlamlara entegrasyonu, önemli teolojik soruları gündeme getirmektedir. Dinî liderler, yapay zekânın özgür irade, ahlak ve bilinç kavramları üzerindeki etkilerini giderek daha fazla tartışmaktadır.⁸⁰ Yapay zekâ ve teoloji etrafındaki diyalog evrilmekte olup, liderler yapay zekânın geleneksel dinî bakış açılarını nasıl bilgilendirebileceğini ve sorgulayabileceğini araştırmaktadır.⁸¹ Bu etkileşim, dinî toplulukların hızla gelişen teknolojiler bağlamında değerlerini ifade etmelerine olanak tanıdığı için oldukça önemlidir. Buna ek olarak, dinî liderler etik yapay zekâ uygulamaları konusunda eğitim ve öğretim rolünü üstlenmelidirler. Toplum üyelerine yapay zekâ teknolojileriyle eleştirel bir şekilde etkileşim kurmaları için bilgi ve beceriler kazandıracak eğitim programlarının geliştirilmesinde teşvik edici olmalıdırlar.⁸² Bu, yapay zekâ kullanımında etik farkındalık ve sorumluluk kültürünü teşvik etmeyi ve bireylerin bu teknolojilerle olan etkileşimlerinin etkilerini anlamalarını sağlamayı içermektedir.⁸³ Etik okuryazarlığı teşvik ederek, dinî liderler, toplumları yapay zekânın karmaşıklıklarını kendi değerleriyle uyumlu bir şekilde yönetmeleri için güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu açıdan dinî liderlerin, yapay zekâyı etik değerlendirmeler, topluluk katılımı ve teolojik yansıma başlıklarına hem umutla hem de temkinle yaklaştıkları söylenebilir. Yapay zekâ gelişmeye devam ettikçe, bu teknolojilerin sorumlu bir şekilde ve temel dinî değerlerle uyum içinde kullanılmasını sağlamak için dinî bağlamlarda süregelen diyalog hatı önem taşımaktadır.

⁷⁷ Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", 3.

⁷⁸ Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", 6.

⁷⁹ Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", 17.

⁸⁰ Mircea Dorobantu, "Artificial intelligence as a testing ground for key theological questions", *Zygon*® 57/4 (2022), 984-999.

⁸¹ Dorobantu, "Artificial intelligence as a testing ground for key theological questions", 989.

⁸² Uddin, "The era of AI: Upholding ethical leadership", 410.

⁸³ Uddin, "The era of AI: Upholding ethical leadership", 407.

Tartışma ve Sonuç

Yapay zekâ teknolojilerinin dinî eğitim, liderlik ve topluluklar üzerindeki etkisi, çok katmanlı ve derinlemesine bir incelemeyi gerektiren bir dönüşüm süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, yapay zekânın din eğitimi bağlamındaki rolünü ve etkilerini etik, teolojik ve pedagojik boyutlarıyla ele almayı, aynı zamanda mevcut literatürdeki tartışmaları harmanlayarak bu yeniliklere yönelik yanıtları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Tartışma bölümünde, yapay zekânın din eğitiminde sunduğu fırsatlar, yarattığı zorluklar ve gelecekteki potansiyel etkileri değerlendirilecektir.

Dinî Eğitimde Yapay Zekânın Olanakları ve Sınırları

Yapay zekânın din eğitimindeki kullanımı, öğrenme deneyimlerini kişiselleştirme, erişimi artırma ve pedagojik yöntemleri yenilikçi bir şekilde dönüştürme potansiyeline sahiptir.⁸⁴ Örneğin, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sayesinde yapay zekâ, öğrencilerin ilgi alanlarına, öğrenme hızlarına ve manevî yolculuklarına uyum sağlayan eğitim yolları sunmaktadır.⁸⁵ Bu durum, dinî metinlerin derinlemesine analiz edilmesine olanak tanıyarak, öğrencilerin bu metinlerle daha anlamlı bir bağ kurmasını sağlamaktadır.⁸⁶

Ancak, bu teknolojilerin kullanımı aynı zamanda önemli sınırlamalar ve riskler de içermektedir. Yapay zekânın kutsal metinlerin yanlış yorumlanmasına yol açabilme riski, dinî liderler ve eğitimciler arasında endişe uyandırmaktadır.⁸⁷ Özellikle yapay zekânın doğruluk ve bağlamı göz ardı eden yanıtlar üretme potansiyeli, dinî öğretilerin bütünlüğünü zedeleyebilir.⁸⁸ Bu nedenle, yapay zekânın pedagojik araç olarak kullanımı, dinî değerlerle uyumlu ve etik çerçevede ele alınmalıdır.

⁸⁴ Hernawati vd., "Adjusting the ideal Islamic religious education curriculum to the development of AI-based technology", 131.

⁸⁵ Munjiat, "Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media", 181.

⁸⁶ Popova, "Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them", 117.

⁸⁷ Umbrello, "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices", 1536; Shofiyyah, "Metamorphosis of Islamic religious education learning method: Classic approach converted by artificial intelligence (AI)", 270.

⁸⁸ Andriansyah, "The current rise of artificial intelligence and religious studies: Some reflections based on ChatGPT", 11.

Dinî Liderlikte Yapay Zekânın Etik Boyutları

Dinî liderler, yapay zekânın etik boyutlarına ilişkin tartışmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Etik liderlik perspektifinden hareketle, bu teknolojilerin adalet, şeffaflık ve toplumsal değerlerle uyumlu bir şekilde geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.⁸⁹ Yapay zekâ algoritmalarındaki önyargılar ve hesap verebilirlik eksikliği, liderlerin vurguladığı kritik meseleler arasındadır. Bununla birlikte, liderler, topluluklarına dijital okuryazarlık becerileri kazandırarak bu teknolojilere eleştirel bir şekilde yaklaşmalarını sağlamaya çalışmaktadır.⁹⁰

Yapay zekânın dinî liderlik üzerindeki bir diğer etkisi, topluluk etkileşimlerini kolaylaştırma potansiyelidir. Ancak, liderler, bu teknolojilerin kutsal geleneklerin değerini azaltabileceği ve inancın insani unsurlarını zayıflatabileceği konusunda da temkinlidir.⁹¹ Bu durum, dengeli bir yaklaşımın benimsenmesini ve teknolojinin faydalarının, dinî uygulamaların otantikliğiyle uyumlu bir şekilde kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

316 | db

Yapay zekâ ve Teolojik Soruların Derinleşmesi

Yapay zekânın teolojik bağlamdaki etkisi, özgür irade, bilinç ve ahlak gibi temel kavramları yeniden düşünme ihtiyacını beraberinde getirmektedir.⁹² Dinî liderler, yapay zekânın bu kavramlar üzerindeki etkilerini tartışarak, teknolojinin teolojiye sunduğu yeni perspektifleri araştırmaktadır.⁹³ Örneğin, yapay zekânın yaratıcı bir güç olarak algılanması, teolojik söylemlerde yeni sorulara yol açmaktadır. Bununla birlikte, liderler, teknolojinin tanrısal rolü veya insanın manevî kapasitesini aşan bir yere oturtulmaması gerektiğini vurgulamaktadır.⁹⁴

Yapay zekânın teolojik yansımaları aynı zamanda dinî eğitim bağlamında derin etkiler yaratmaktadır. Örneğin, "IslamGPT 1.0"

⁸⁹ Ferrara, "Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies"; Uddin, "The era of AI: Upholding ethical leadership", 3.

⁹⁰ Humaizi, "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation", 4299.

⁹¹ Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", 13.

⁹² Dorobantu, "Artificial intelligence as a testing ground for key theological questions", 990.

⁹³ Reed, "AI in religion, AI for religion, AI and religion: Towards a theory of religious studies and artificial intelligence", 401.

⁹⁴ Necula - Dumulescu, "Artificial intelligence and religion: Between slavery and the path to salvation", 51.

gibi yapay zekâ tabanlı araçlar, İslami çalışmalar bağlamında bilgi aktarımını kolaylaştırmak ve yeni alanlar açmak için önemli fırsatlar sunmaktadır.⁹⁵ Ancak, bu tür araçların teolojik doğruluk ve tarihsel bağlamı gözetmesi, akademik bütünlük açısından kritik bir öneme sahiptir.

Geleceğe Yönelik Öneriler

Teknolojinin hızla evrilmesiyle birlikte, yapay zekâ sistemleri yalnızca doğa bilimlerinde değil, aynı zamanda sosyal ve beşerî bilimlerde de derin etkiler yaratmaktadır. Bu dönüşüm, din eğitiminin de bu paradigma içinde bir pozisyon almasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Yapay zekânın din eğitimi ve liderlik süreçlerine entegrasyonu hem mevcut yaklaşımların yeniden değerlendirilmesini hem de gelecekteki uygulamalar için yenilikçi stratejilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, din eğitimi ve yapay zekâ arasındaki ilişkiyi sürdürülebilir, etik ve etkili bir temele oturtmak için aşağıdaki öneriler öne çıkmaktadır:

Yapay zekânın din eğitimine entegre edilmesinde, geleneksel kaplılardan, önyargılardan ve ayrımcılıktan uzaklaşan bir yaklaşım benimsenmelidir. Din eğitimi tarih boyunca çoğunlukla yerel bağlamlara ve geleneklere bağlı bir yapı sergilemiştir. Ancak yapay zekânın küresel erişim ve çeşitlilik potansiyeli, bu bağlamların ötesine geçmeyi ve farklı inançlardan bireylerin eşit şekilde faydalanabileceği bir öğrenme ortamı yaratmayı mümkün kılmaktadır.⁹⁶ Örneğin, yapay zekâ destekli öğrenme platformlarının etik kurallar doğrultusunda programlanması hem algoritmik önyargıları azaltabilir hem de farklı dinî geleneklerin içeriğinin doğru bir şekilde temsil edilmesini sağlayabilir.⁹⁷

Yapay zekâ teknolojilerinin din eğitimi alanındaki veri kümelelerini yenilikçi perspektiflerle analiz etmek üzere disiplinler arası bir çerçevede kullanılması önerilmektedir. Dinî metinlerin analizi, öğrencilerin manevî gelişimleri ve toplulukların ihtiyaçları, yapay

⁹⁵ Funded Project, *Transforming Islamic studies in the age of generative artificial intelligence (AI): Developing AI-empowered "IslamGPT 1.0" for Arabic sources* (Research Center for Islamic Legislation and Ethics, 2024).

⁹⁶ Humaizi, "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation", 4299.

⁹⁷ Ferrara, "Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies", 3.

zekânın doğal dil işleme, büyük veri analitiği ve öğrenme algoritmaları aracılığıyla derinlemesine incelenebilir.⁹⁸ Bu analizler, din eğitiminin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlarken, aynı zamanda içeriklerin doğru bir şekilde yorumlanmasını ve aktarılmasını da kolaylaştırır. Disiplinler arası yaklaşımlar, teoloji, sosyoloji, psikoloji ve teknoloji arasındaki kesişimleri anlamak ve bu alanların birbiriyle nasıl etkileşim kurabileceğini keşfetmek açısından kritik bir rol oynamaktadır.⁹⁹

Din eğitiminin transsendental (aşkın) varlıklara yönelik kavramsal çerçeveleri ve teorik yaklaşımları, yapay süper zekâ gibi gelecekte karşılaşılabilecek teknolojik olguları anlamlandırmak için bir referans noktası olarak kullanılabilir. Yapay zekânın, insanlık için yeni “varoluşsal” sorular ortaya çıkarma potansiyeli, dinî liderler ve eğitimciler için önemli bir alan açmaktadır.¹⁰⁰ Örneğin, yapay zekânın etik ve ahlakî karar alma süreçleri üzerindeki etkileri, özgür irade ve bilinç gibi kavramların yeniden ele alınmasını gerektirir. Bu bağlamda, din eğitimi, sadece geçmişe yönelik bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda gelecekteki olasılıkları anlamak için bir rehber olarak hizmet edebilir.¹⁰¹

318 | db

Dinî liderlerin ve eğitimcilerin, yapay zekâ kullanımında etik farkındalık ve dijital okuryazarlık geliştirmesi gereklidir. Yapay zekânın risklerini en aza indirmek ve toplulukların bu teknolojilere eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmasını sağlamak için eğitim programları oluşturulmalıdır. Bu, yalnızca yapay zekânın doğru bir şekilde kullanılması için değil, aynı zamanda bu teknolojinin dinî değerlere zarar vermeden faydalı bir şekilde nasıl entegre edileceğini anlamak açısından da önemlidir.¹⁰² Eğitim programları, öğrencilere yapay zekânın etik boyutlarını öğretmenin yanı sıra, bu teknolojilerin top-

⁹⁸ Munjiat, “Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media”, 185; Popova, “Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them”, 115.

⁹⁹ Reed, “AI in religion, AI for religion, AI and religion: Towards a theory of religious studies and artificial intelligence”, 405.

¹⁰⁰ Dorobantu, “Artificial intelligence as a testing ground for key theological questions”, 995.

¹⁰¹ Necula - Dumulescu, “Artificial intelligence and religion: Between slavery and the path to salvation”, 55.

¹⁰² Uddin, “The era of AI: Upholding ethical leadership”, 412; Kasstan, “Everyone’s accountable? Peer sexual abuse in religious schools, digital revelations, and denominational contests over protection”, 556.

luluk bağlarını nasıl güçlendirebileceğine dair farkındalık kazandırmayı hedeflemelidir.¹⁰³

Yapay zekânın din eğitimi ve liderliği üzerindeki etkisi, toplumsal bağları güçlendirme potansiyeline sahiptir. Ancak bu süreçte, teknolojinin yalnızca bir araç olduğu, manevî ve insani değerlerin ise öncelikli olduğu unutulmamalıdır. Dinî liderler, toplulukların yapay zekâyı dinî değerlerle uyumlu bir şekilde kullanmalarına rehberlik etmelidir. Sanal cemaatler ve yapay zekâ tabanlı dinî araçlar, fiziksel erişimin mümkün olmadığı durumlarda önemli bir rol oynarken, bu teknolojilerin insan bağlantılarını tamamen ortadan kaldırmaması gerektiği unutulmamalıdır.¹⁰⁴

Netice itibarıyla, yapay zekânın din eğitimine entegrasyonu, hikmetle hareket etmeyi, ahlaki hassasiyetleri gözetmeyi ve farklı disiplinler arasında bir iş birliğini zaruri kılmaktadır. Bu süreç, yapay zekânın erişilebilirlik ve kişiselleştirme gibi nimetlerinden istifade ederken, aynı zamanda toplulukların kadim değerlerini ve manevî bağlarını muhafaza etme mesuliyetini yüklenmektedir. Zira teknoloji, ancak insanı ve onun yaratılış gayesini merkeze aldığı ölçüde hikmetli bir vasıta haline gelebilir. Gelecekte yapay zekâ teknolojilerinin dinî bağlamlarda kalıcı ve faydalı bir şekilde kullanılabilmesi, bu araçların insana ve topluma anlam katan bir hizmete dönüşmesiyle mümkündür. Bu bağlamda, dinî liderler, mütefekkirler ve mütehasıslar, yapay zekânın sunduğu imkânları değerlendirirken, bu teknolojiyi insana hizmet eden bir hikmet vesilesi kılmak için onun sınırlarını ve potansiyelini yeniden tefekkür etmek durumundadır.

Kaynakça

- Abubakari, Mussa Saidi vd. "Evaluating the Potential of Artificial Intelligence in Islamic Religious Education: A SWOT Analysis Overview". *AI-Enhanced Teaching Methods*. 216-239. IGI Global, 2024.
- Akgun, Selin - Greenhow, Christine. "Artificial intelligence in education: Addressing ethical challenges in K-12 settings". *AI and Ethics* 2/3 (2022), 431-440.
- Alkhouri, Khaled Ibrahim. "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion". *Religions* 15/3 (2024), 1-27.

¹⁰³ Humaizi, "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation", 4299.

¹⁰⁴ Alkhouri, "The role of artificial intelligence in the study of the psychology of religion", 9.

- Altaş, Nurullah - Kaya, Umut. *Türkiye’de din eğitimi: Genel görünüm ve eğilimler (2012-2022)*. ed. Mehtap Nur Öksüz. İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2023.
- Altaş, Nurullah - Köylü, Mustafa. *Din eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Anderson, Jane - Rainie, Lee. *Artificial intelligence and the future of humans*. Washington: Pew Research Center, 2018.
- Andriansyah, Yuliawan. "The current rise of artificial intelligence and religious studies: Some reflections based on ChatGPT". *Millah: Journal of Religious Studies* 22/1 (2023), 9-18.
- Askar, A., & Adawiyah, P. "Strategy for Acquisition of Islamic Religious Knowledge for Islamic University Students in the Industrial Era 4.0 in the City of Palu, Indonesia". *European Journal of Training and Development Studies* 11/2 (2023), 19-32.
- Aşlamacı, İbrahim. *21. Yüzyıl becerileri ve din eğitimi-eleştirel bir yaklaşım*. İstanbul: Dem Yayınları, 2023.
- Aziz, Tariq. "Internalization of Islamic values in children within families in the digital era". *Nak-Kanak Journal of Child Research* 1/1 (2024), 37-46.
- Baker, Ryan Shaun - Hawn, Andrew. "Algorithmic bias in education". *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 1/3 (2022), 1-41.
- Biana, Hazel. "Feminist re-engineering of religion-based AI chatbots". *Philosophies* 9/1 (2024), 20.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi, 1995.
- Bostrom, Nick - Eliezer, Yudkowsky. "The ethics of artificial intelligence". *Artificial intelligence safety and security*. 57-69. London: Chapman and Hall/CRC, 2018.
- Chen, Liang vd. "Artificial intelligence in education: A review". *IEEE Access* 8 (2020), 75264-75278.
- Creswell, John W. *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Siyasal Kitabevi, 2018.
- Çorbacı, Orhan Kemal. "Din eğitiminde yapay zekâ uygulamalarına ilişkin teknolojik ve pedagojik yaklaşımlar: Zeki öğretim sistemleri (ZÖS) örneği". *Din eğitiminde birey ve ahlak*. ed. H. Er. 23-45. İstanbul, 2023.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. "Diyanet İşleri Başkanlığı". 2024. <https://dinsurasi.diyanet.gov.tr/Dijasopena>, Rahmat. "Utilization of artificial intelligence to support the development of teaching and project modules". *Journal of Computer Science and Software Engineering* 4/1 (2024), 7-11.
- Dorobantu, Mircea. "Artificial intelligence as a testing ground for key theological questions". *Zygon* 57/4 (2022), 984-999.
- Elmahjub, Ezieddin. "Artificial intelligence (AI) in Islamic ethics: towards pluralist ethical benchmarking for AI". *Philosophy & Technology* 36/4 (2023), 73.
- Ergen, Yunus. "Framing the study of digital religion: Waves of academic research, theoretical approaches and themes". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023), 137-166.
- Ferrara, Emilio. "Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies". *Sci* 6/1 (2023), 3.
- Fidan, Nurettin-Erden, Münire. *Eğitime Giriş*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1994.
- Firdaus, Ahmad. "Enhancing learning quality and student engagement: Utilizing digital technology in Islamic education". *International Journal of Nusantara Islam* 11/2 (2023), 206-218.
- Floridi, Luciano. *The ethics of information*. London: Oxford University Press, 2014.
- Funded Project. *Transforming Islamic studies in the age of generative artificial intelligence (AI): Developing AI-empowered "IslamGPT 1.0" for Arabic sources*. Research Center for Islamic Legislation and Ethics, 2024. <https://www.cilecenter.org/research-publications/funded-projects/transforming-islamic-studies-age-generative-artificial>
- Gruchola, Małgorzata vd. "Artificial Intelligence as a Tool Supporting Prayer Practices". *Religions* 15/3 (2024), 271. <https://doi.org/10.3390/rel15030271>

- Hakim, Ahmad. "Artificial intelligence in teaching Islamic studies: Challenges and opportunities". *Molang: Journal Islamic Education* 1/2 (2023), 57-69.
- Hana, Adnan W. - Lie, Naomi H. "Artificial intelligence sebagai mitra pengajaran: Pengaruh teknologi terhadap pendidikan agama Kristen". *Jurnal Teologi Kristen* 3/1 (2024), 33-56.
- Hernawati, Siti vd. "Adjusting the ideal Islamic religious education curriculum to the development of AI-based technology". *Progresiva: Jurnal Pemikiran dan Pendidikan Islam* 13/1 (2024), 129-144.
- Holmes, Wayne and Bialik, Maya and Fadel, Charles. *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign, 2019.
- Humaizi, Humaizi. "Harmony in virtual space: Forum kerukunan umat beragama (FKUB) development communication in creating digital literacy based on religious moderation". *Journal of Infrastructure Policy and Development* 8/7 (2024), 4299.
- Kasstan, Ben. "Everyone's accountable? Peer sexual abuse in religious schools, digital revelations, and denominational contests over protection". *Religions* 13/6 (2022), 556.
- Khalid, Al. "AI is changing religious practices: Exploring the benefits and challenges". 2023. <https://www.linkedin.com/pulse/ai-changing-religious-practices-exploring-benefits-challenges-al/>
- Khan, Nargis. "Artificial intelligence, self-efficacy, and engagement in religious tourism: Evidence from Arbaeen pilgrimage". *Journal of Hospitality and Tourism Insights* 7/3 (2024), 1660-1678.
- Khoirunnisa, Aisyah vd. "Islam in the midst of AI (Artificial Intelligence) struggles: Between opportunities and threats". *SUHUF* 35/1 (2023), 26-30.
- Mansir, Fikri. "Problems of Islamic religious education in the digital era". *At Ta Dib* 17/2 (2022), 284.
- Munjiat, Siti. "Improving academic achievement for Islamic religious education students through lecturer competence and digital learning media". *Jurnal Intelektual: Jurnal Pendidikan dan Studi Keislaman* 13/2 (2023), 177-192.
- Müller, Vincent C. "Ethics of artificial intelligence 1". *The Routledge social science handbook of AI*. 122-137. Routledge, 2021.
- Nasir, Muhammad vd. "Utilizing artificial intelligence in education to enhance teaching effectiveness". *Proceedings of ICE*. 2/280-285. Makkah, 2024.
- Necula, Corneliu Valentin - Dumulescu, Dan. "Artificial intelligence and religion: Between slavery and the path to salvation". *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 23/2 (2024), 47-58.
- Nenomataus, Alexander. "Integrasi etika AI dalam pendidikan agama Kristen: Tantangan dan peluang". *Nusra Jurnal Penelitian dan Ilmu Pendidikan* 5/3 (2024), 1387-1393.
- Ocampo, Leandro M. A. and Gozum, Irene E. A. "AI in the academe: Opportunities and challenges for religious education". *Religion and Social Communication* 2/22 (2023), 372-394.
- Oruç, Cemil. "The impacts of religious education on individual and social life". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 195-211.
- Öncü, Ali. "Din eğitiminde sahih iletişimin imkânı: Martin Buber ekseninde kuramsal bir öneri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 645-664.
- Pana, Lilia. "Artificial intelligence and moral intelligence". *tripleC: Communication, Capitalism & Critique* 4/2 (2006), 254-264.
- Popova, Svetlana. "Use of artificial intelligence in the activities of religious associations and control over them". *Journal of Digital Technologies and Law* 2/1 (2024), 101-122.
- Reed, Robert. "AI in religion, AI for religion, AI and religion: Towards a theory of religious studies and artificial intelligence". *Religions* 12/6 (2021), 401.
- Robbins, Joel. "Between reproduction and freedom: Morality, value, and radical cultural change". *Ethnos* 72/3 (2007), 293-314.

- Rozaanah. "Reconstructing Islamic religious education in the era of artificial intelligence (AI): An opportunity for revival". *Tasqif: Journal of Islamic Pedagogy* 1/1 (2024), 10-18.
- Rozi, Muhammad. "Tantangan dan peluang dosen pendidikan agama Islam dalam mengintegrasikan kecerdasan buatan di Universitas Madura". *Dirosat Journal of Islamic Studies* 9/1 (2024), 59.
- Russell, Stuart J. - Norvig, Peter. *Artificial intelligence: A modern approach*. ed. 3rd. Pearson, 2016.
- Salsabila, Ummu vd. "Analysis of technology involvement in Islamic religious education learning". *Borneo Educational Journal (Borju)* 5/1 (2023), 70-77.
- Shofiyah, Nurul and Lesmana, Okky and Tohari, Hamzah. "Metamorphosis of Islamic religious education learning method: Classic approach converted by artificial intelligence (AI)". *Jurnal Pendidikan: Riset dan Konseptual* 8/2 (2024), 265-275.
- Singler, Beth. "An introduction to artificial intelligence and religion for the religious studies scholar". *Implicit Religion* 20/3 (2018), 215-231.
- Swargiary, Kashmiri. *Sacred codes: Artificial intelligence and the creation of religious texts*. ERA, US, 2024.
- Şenocak, Deniz. "Açık ve uzaktan öğrenme ortamlarında yapay zekâ: Sunduğu fırsatlar ve yarattığı endişeler". *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2020), 56-78.
- Şimşek, Mehmet. *Din Eğitimi ve Ahlak Öğretimi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Tai, Michael. "The impact of artificial intelligence on human society and bioethics". *Tzu Chi Medical Journal* 32/4 (2020), 339.
- Temel, Mustafa vd. "İnternet üzerinden dini bilgi edinme süreci ve eleştirel yeterlilikler: Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri üzerine ampirik bir değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018), 1121-1130.
- Tomić, Bojana M. - Radovanović, Nevena D. "The application of artificial intelligence in the context of the educational system in Serbia, with a special focus on religious education". *Sociološki pregled* 58/2 (2024), 435-459.
- Tran, Kim - Nguyen, Thuy. "Preliminary research on the social attitudes toward AI's involvement in Christian education in Vietnam: Promoting AI technology for religious education". *Religions* 12/3 (2021), 208.
- Trotta, Susanna vd. "Religious actors and artificial intelligence: Examples from the field and suggestions for further research". *Religion and Development* 1/aop (2024), 1-25.
- Tsuria, Ronit - Tsuria, Yossi. "Artificial intelligence's understanding of religion: Investigating the moralistic approaches presented by generative artificial intelligence tools". *Religious Studies* 15/3 (2024), 375.
- Tushar, Hafsa vd. "Factors that influence followers to be a future ethical leader". *IUBAT Review* 5/1 (2022), 77-88.
- Ty, Richard. "Impact of AI-powered technology on religious practices and ethics: The road ahead". *Religion and Social Communication Journal* 2/21 (2023), 339-374.
- Uddin, Muhammad S. "The era of AI: Upholding ethical leadership". *Journal of Underrepresented & Minority Progress* 3/2 (2019), 109-119.
- Umbrello, Steven. "The intersection of Bernard Lonergan's critical realism, the common good, and artificial intelligence in modern religious practices". *Religions* 14/12 (2023), 1536.
- Utami, Putri Tania. "Booming internet use during pandemic on Indonesian students' faith: threat and opportunity for sustainable religious education and religious inherency formation". *British Journal of Religious Education* 46/3 (2024), 271-286.
- Waruwu, Y. "Pendidikan agama Kristen dalam era AI: menggunakan kecerdasan buatan untuk personalisasi pembelajaran spiritual". *Jurnal Abdiel Khazanah Pemikiran Teologi Pendidikan Agama Kristen Dan Musik Gereja* 8/2 (2024), 151-165.
- Wong-A-Foe, Daphne vd. "Exploring AI and Islam in Indonesian Education: An Anthropological Inquiry". 1-5. IEEE, 2023.

- Yang, Yanan. "Enhancing students' metacognition via AI-driven educational support systems". *International Journal of Emerging Technologies in Learning (Ijet)* 18/24 (2023), 133-148.
- Yao, David William Johnson. "The role of artificial intelligence in shaping religion and social studies". *Convergence Chronicles* 5/1 (2024), 334-342.
- Zigon, Jarrett. "Within a range of possibilities: morality and ethics in social life". *Ethnos* 74/2 (2009), 251-276.

DİN EĞİTİMİ BİLİMİNİN TEMEL KONULARINDA CHATGPT YAPAY ZEKA UYGULAMA VERİLERİNİN GÜVENİLİRLİĞİ

Ahmet ÇAKMAK *

M. Fatih GENÇ**

Abdurrahman HENDEK***

Bahaeddin BUDAK****

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 24 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 29 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Yazarlar:** Çakmak, Ahmet. Genç, M Fatih. Hendek, Abdurrahman. Budak, Bahaeddin. "Din Eğitimi Biliminin Temel Konularında Chatgpt Yapay Zeka Uygulama Verilerinin Güvenilirliği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 325-357.

DOI: 10.33415/daad.1590460

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 24 November 2024, **Accepted:** 29 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Çakmak, Ahmet. Genç, M Fatih. Hendek, Abdurrahman. Budak, Bahaeddin. "The Reliability of ChatGPT Artificial Intelligence Application Data in Fundamental Topics of the Field of Religious Education". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 325-357.

DOI: 10.33415/daad.1590460

* Sorumlu yazar, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ahmet.cakmak@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-4351-156X, Katkı oranı: %25/ Responsible Author, Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, ahmet.cakmak@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-4351-156X, Contribution rate: %25.

** Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mfgenc@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5387-0534, Katkı oranı: %25/ Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, mfgenc@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5387-0534, Contribution rate: %25.

*** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, abdurrahmanhendek@sakarya.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-2832-3445 Katkı oranı: %25/ Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Theology, abdurrahmanhendek@sakarya.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-2832-3445 Contribution rate: %25.

**** Dr., Uluslararası Amsterdam Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, b.budak@i-ua.nl, Orcid: orcid.org/0000-0003-1030-9151 Katkı Oranı: %25 / Dr., International University of Applied Sciences Amsterdam, b.budak@i-ua.nl, Orcid: orcid.org/0000-0003-1030-9151 Contribution rate: %25.

Öz

Bu çalışma, yapay zekâ (YZ) uygulamalarının din eğitimi biliminin temel konularındaki veri güvenilirliğini incelemektedir. Araştırmada, ChatGPT'nin ücretsiz (3.5 versiyonu) ve ücretli (4.0 versiyonu) sürümlerinin performansı, Revize Bloom Taksonomisinin hatırlama, anlama, uygulama, analiz, değerlendirme ve yaratma düzeylerine göre karşılaştırılmıştır. Bulgular, ücretli sürümün genellikle daha detaylı ve kapsamlı cevaplar sunduğunu göstermektedir. Örneğin, ücretli sürüm medrese gibi kavramlara dair tarihsel analizlerde daha derin bilgiler sağlarken, ücretsiz sürüm çoğunlukla yüzeysel ve genel bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte her iki sürüm de kaynak uydurma ve yanlış atıflar gibi önemli eksiklikler içermektedir. Aynı şekilde her iki versiyonda da zaman zaman yanlış bilgi ve konuyla ilgisiz açıklamalara rastlamak mümkündür. Bu durum, YZ'nin din eğitimi bağlamında akademik güvenilirlik açısından dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada ChatGPT'nin din eğitimi gibi hassas bir alandaki potansiyeli ve sınırlılıkları tartışılmaktadır. Sonuç olarak, YZ araçlarının din eğitimi alanında bireysel öğrenmeyi destekleme potansiyeli bulunsa da veri doğruluğu, etik sorunlar ve algoritmik önyargılar gibi konuların ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, gelecekte YZ'nin bu alandaki uygulamalarını iyileştirmek için daha kapsamlı veri setleri ve etik çerçevelerin geliştirilmesi önemlidir.

Anahtar Kelimeler: : Din Eğitimi, Yapay Zeka, Veri Güvenliği, ChatGPT.

The Reliability of ChatGPT Artificial Intelligence Application Data in Fundamental Topics of the Field of Religious Education

326 | db

Extended Abstract

Artificial Intelligence (AI) has become a pivotal tool in various fields, including education, enabling innovative learning opportunities and access to diverse knowledge bases. This study explores the reliability of AI applications, particularly ChatGPT, in addressing foundational topics within the field of religious education. By utilizing Bloom's Revised Taxonomy as an evaluative framework, the study compares the performance of ChatGPT's free (3.5 version) and paid (4.0 version) models across six cognitive domains: remember, understand, apply, analyse, evaluate, and create. The research aims to uncover the potential benefits and limitations of integrating AI into the sensitive domain of religious studies.

The study presents both versions of ChatGPT with a structured set of questions related to key concepts in religious education, such as the historical development of madrasah, the role of religion in education systems, and contemporary challenges in faith-based pedagogy. The questions are designed to align with Bloom's Revised Taxonomy, ranging from basic remember tasks (e.g., defining core terms) to complex tasks that require creating new frameworks or comparative analyses. The responses are analysed qualitatively for their depth, accuracy, relevance, and alignment with established academic norms.

The findings indicate differences between the two versions of ChatGPT. The paid version outperforms the free version in providing detailed, context-rich, and nuanced responses. Conversely, the free version often provides surface-level responses that lack depth and fail to engage with the complexity of the questions posed. However, both versions contain notable shortcomings.

For example, In the "remember" level the paid version addressed the concepts with their historical contexts and provided in-depth explanations of their roles in Islamic civilization. Specifically, it detailed both the historical and pedagogical

contexts of the concepts with examples such as Nizamiye and Sahn-ı Seman Madrasahs. In contrast, the free version limited similar topics to superficial definitions and did not give sufficient space to the historical and cultural context.

In the “apply” level, it can be said that both versions made definitions close to the literature on the pluralistic religious education model and identified its importance and difficulties for Türkiye to a significant extent. In terms of examples, it is understood that the paid version uses more specific examples, while issues not directly related to the subject being mentioned in both versions. The paid version uses more academic and content-rich expressions, while the free version falls behind the paid version in terms of language use and style of expression.

Similarly, in the “evaluate” level, the paid version comes to the forefront in terms of detail and systematic examination. In terms of conceptualization, although there are problems in both versions, it can be said that the categorization of the free version seems more meaningful.

The findings suggest that both versions exhibit notable shortcomings. One critical issue is the accuracy of source citations. Both the free and paid versions frequently fabricate references or misattribute sources. Moreover, both versions contain incorrect, incomplete and irrelevant information. These raise significant concerns about their reliability for academic or pedagogical use. This problem is particularly alarming in the context of religious education, where the integrity of information is crucial.

As a result; while the paid version provides more conceptual depth and analysis, the free version contributes at the basic knowledge level. Moreover, both versions contain notable shortcomings, such as fabricated sources and incorrect information. In this context; comprehensive data sets and ethical frameworks need to be developed to better understand the role of AI-based applications in education. While it is stated that AI in education has the potential to support individualized learning processes, improvements are needed in terms of reference reliability and ethical use. It can be suggested that researchers can investigate this comparison with different language options. It can also be suggested that a comparison be made with different IP numbers and times.

Keywords: Religious Education, Artificial Intelligence, Data Reliability, ChatGPT.

Giriş

Teknolojinin hızla ilerlemesiyle birlikte eğitim ve öğretim süreçlerinde dijital araçların rolü giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Yapay zeka (YZ), özellikle bilgiye erişimi kolaylaştırması, kullanıcı dostu yapısı ve hızlı çözüm üretmesi gibi avantajları ile eğitim alanında dikkat çekmektedir. Yapay zekanın ortaya çıkışı, eğitim de dahil olmak üzere çeşitli sektörlerde dönüştürücü bir süreci başlatmıştır. Eğitimciler ve akademisyenler öğrenme çıktılarını geliştirmek için YZ'nin potansiyelini keşfettikçe, bu sistemler tarafından üretilen verilerin güvenilirliğini değerlendirmek zorunlu hale gelmektedir. Din eğitimi bilimi de bu dönüşümden nasibini almakta, YZ uygulamaları, öğretim yöntemlerinden içerik geliştir-

meye kadar çeşitli süreçlerde etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak, YZ uygulamalarına dayalı eğitim süreçlerinin ya da eğitimde YZ'nin kullanımının güvenilirliği, doğru veri yönetimi ve etik yaklaşımlar daha ince bir dengeyi gerektirmektedir. Din eğitimi, bireyin birçok gelişim alanlarında etkiler gösteren bir alan olduğundan, YZ sistemlerinin bu alandaki kullanımıyla ilgili sorgulamalar hem akademik hem de uygulayıcı düzeyinde önem kazanmaktadır. YZ destekli programlar ve araçların, öğrencilere din eğitiminin temel konularını öğretirken sağladığı katkılar kadar, belirli riskleri ve etik sorunları da gündeme getirmektedir.

Din eğitimi bilimi bağlamında, sadece YZ tarafından üretilen verilere güvenmenin sonuçları problemlidir. YZ algoritmalarındaki önyargı potansiyelinin yanı sıra şeffaflık ve hesap verebilirlikle ilgili zorluklar, bu araçların eğitim ortamlarında kullanılmasının uygunluğu hakkında önemli soruları gündeme getirmektedir. Ayrıca, YZ araçlarının ücretsiz ve ücretli sürümleri arasındaki ayrım, sağlanan bilgilerin niteliğini ve güvenilirliğini etkileyebilir. Bu nedenle herhangi bir alana ait YZ verilerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, ChatGPT'nin (YZ) ücretsiz (3.5 versiyonu) ve ücretli (4.0 versiyonu) versiyonlarının din eğitiminin temel konuları kapsamında yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre hatırlama, anlama, uygulama, analiz, değerlendirme ve yaratma türündeki sorulara verdiği cevaplar değerlendirilmiş ve karşılaştırılmıştır. Yapay zekanın sağladığı bilgilerin doğruluğu, cevapların analiz derinliği ve kullanıcının verilen bilgiyi anlamasına katkısı değerlendirilmiştir. Özellikle, ücretsiz ve ücretli versiyonların din eğitimi biliminin temel konuları hakkındaki sorulara yanıt verirken sunduğu içerik farklılıkları, bireylerin konuyu ne ölçüde doğru ve kapsamlı anlayabileceğini belirlemek açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışma; yapay zekanın din eğitimi bilimi alanında güvenilir bir kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı sorusuna yanıt ararken, aynı zamanda Revize Bloom Taksonomisinin farklı basamakları üzerinden yapay zekanın, öğrenme sürecine katkısını da ele almaktadır. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, YZ uygulamalarının din eğitimi bilimi bağlamında bilgi sağlama yeteneklerini değerlendirmek ve bu verilerin eğitim pratiğine nasıl entegre edilebileceğine dair öneriler sunmaktır. Bu temel amaç çerçevesinde araştırmanın alt problemleri şunlardır:

- Hatırlama düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?
- Anlama düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?
- Uygulama düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?
- Analiz düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?
- Değerlendirme düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?
- Yaratma düzeyine yönelik sorulara YZ doğru cevap vermekte midir ve versiyonları arasında farklılık var mıdır?

YZ son zamanlarda ilahiyat alanında çeşitli çalışmalara konu edinilmektedir. Dindarlık ile YZ tutumu arasındaki ilişki¹, YZ ve hadis², YZ'nın din ve maneviyatın psikolojik sağlığa etkileri³ ya da YZ ve din⁴ bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Ancak literatürde YZ ile din eğitimi arasındaki ilişkiye dair herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu nedenle çalışmanın önemli olduğu değerlendirilmektedir.

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Deseni

Bu makalede, yapay zekâ (YZ) uygulamalarının din eğitimi biliminin temel konularına ilişkin sorulara cevap verme bağlamında veri güvenilirliğini incelemek amaçlanmıştır. Araştırma, nitel araştırma desenlerinden durum çalışmasına göre tasarlanmıştır. Durum çalışması, sınırlı bir sistemin işleyişini ve yapısını anlamak amacıyla

¹ İdris Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 37-59; Jaroslaw Kozak - Stanislaw Fel, "The Relationship between Religiosity Level and Emotional Responses to Artificial Intelligence in University Students", *Religions* 15/3 (2024).

² Furkan Çakır, "Yapay Zekâ ve Hadis", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 109-131.

³ Murat Çinici vd., "Yapay Zekâ Sohbet Robotu Chatgpt ile İnanç- İnançsızlık, Doğal Afet ve Ölüm Konuları Üzerine Nitel Bir Araştırma: Din ve Maneviyatın Psikolojik Sağlığa Etkileri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (Nisan 2023), 137-172.

⁴ Ruth Tsuria - Yossi Tsuria, "Artificial Intelligence's Understanding of Religion: Investigating the Moralistic Approaches Presented by Generative Artificial Intelligence Tools", *Religions* 15/3 (2024).

çoklu veri toplama yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen, derinlemesine incelemeye dayalı bir metodolojik yaklaşım olarak tanımlanmaktadır.⁵ Merriam⁶ ise durum çalışmasını, sınırlı bir sistemin ayrıntılı bir şekilde betimlenmesi ve analiz edilmesi süreci olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda, durum çalışması yöntemi, bir olgunun bağlamına özgü dinamiklerini keşfetmek ve anlamlandırmak için sistematik ve çok boyutlu bir incelemeyi gerektirmektedir.⁷

Bu çalışmada, ChatGPT 3.5 ücretsiz sürümü ile ChatGPT-4.0 ücretli sürümünün din eğitimi bilimi ile ilgili temel sorulara verdiği yanıtlar çeşitli kriterler açısından karşılaştırılmıştır. ChatGPT'nin bu iki sürümünün seçilme nedeni hem ücretsiz hem de ücretli versiyonlar arasında popülerlik, erişilebilirlik ve kullanıcı deneyimi açısından farkların literatürde sıkça vurgulanmış olmasıdır. Bu bağlamda çalışma, din eğitimi gibi hassas bir alanda iki sürümün sağladığı veri güvenilirliği ve yanıt kalitesini karşılaştırarak alana katkı sunmayı hedeflemiştir.

1.2. Veri Toplama Aracı

Çalışmada din eğitiminin temel konuları ile ilgili çeşitli sorulardan oluşan bir form kullanılmıştır. Sorular, Revize Bloom Taksonomisi'nin bilişsel süreç boyutunun basamaklarına göre düzenlenmiştir. Bu form, görüşme formu formatında değerlendirilmiş ve geliştirilmesinde görüşme formu hazırlama süreçleri işletilmiştir. Soruların Revize Bloom Taksonomisi'ne uygunluğunu ve din eğitimi alanına özgünlüğünü sağlamak amacıyla iki alan (din) uzmanı ile bir ölçme uzmanından görüş alınmıştır. Alınan dönütler doğrultusunda sorular düzenlenmiş ve YZ uygulamasına yöneltilmiştir. Soruların seçimi şu kriterlere göre yapılmıştır:

- Din eğitimi biliminin temel konularını temsil etme yetkinliği.
- Revize Bloom Taksonomisi'nin basamaklarını kapsama amacı.
- ChatGPT'nin algoritmik önyargılarını ve etik sorunlarını test etmeye uygunluk.

Revize Bloom Taksonomisi'ne göre sorular şu şekildedir:

⁵ L. Chmiliar, "Multiple-case designs", *Encyclopedia of Case Study Research*, ed. Albert Mills vd. (USA: SAGE Publications, 2010), 579.

⁶ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma, Desen Uygulama İçin Bir Rehber*, ed. Selahattin Turan (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 40.

⁷ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, ed. Selçuk Beşir Demir - Mesut Bütün (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015), 96-97.

- **Hatırlama:** Medrese, eğitim, öğretim, talim ve terbiye kavramlarını tanımlayınız.
- **Anlama:** Hollanda ve Türkiye'deki din eğitimi uygulamalarını karşılaştırınız.
- **Uygulama:** Çoğulcu din eğitimi modelleri Türkiye'de uygulanabilir mi? Örneklerle açıklayınız.
- **Analiz:** Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na giden süreci ve sonraki süreci analiz ediniz.
- **Değerlendirme:** Dünyada uygulanan din eğitimi modellerinden hareketle Türkiye'deki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinin hangi modelde olduğunu örneklerle tartışınız.
- **Yaratma:** Türkiye'deki din politikaları bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) din hizmetlerinin sorunlarını örneklerle analiz ediniz. Bu bağlamda bir gelecek modellemesi inşa ediniz.

1.3. Veri Analizi

Verilerin analizinde YZ programı bir görüşmeci gibi düşünülmüş ve sorulara verdiği cevaplar doğrudan çift tırnak içinde ve italik olarak alıntılanmıştır. İlk olarak ücretli sürümün cevapları, ardından ücretsiz sürümün cevapları sunulmuştur. Sonrasında bu cevaplar, din eğitimi literatürü çerçevesinde analiz edilmiştir. YZ cevaplarının derinlik, doğruluk ve alaka düzeyine göre değerlendirilmesi için aşağıdaki kriterler dikkate alınmıştır:

- Yanıtın literatüre dayalı doğruluğu.
- Konu ile alaka düzeyi ve kapsamı.
- Yanıtta literatürden kaynak uydurma veya hatalı bilgiler bulunup bulunmadığı.

Bu analizlerde makalenin kelime sınırı dikkate alınarak literatür sınırlandırılmıştır. Bu nedenle bulguların karşılaştırılması, din eğitiminde lisans programları için hazırlanmış temel ders kitapları ile sınırlı tutulmuştur. Lisans ders kitaplarında olmayan konular için literatür taraması yapılmış ve ilgili çalışmalara atıflarda bulunulmuştur. Ayrıca, ChatGPT'nin kaynak uydurma ve algoritmik önyargı gibi etik sorunları tartışılmış, bu sorunların önlenmesine dair somut öneriler sunulmuştur. Öneriler, veri tabanına eklenen bilgilere filt-

releme, sonuçların denetimi ve daha şeffaf bir protokol oluşturulması çerçevesinde geliştirilmiştir.

2. Bulgular

2.1. Hatırlamaya İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

ChatGPT'nin hem ücretli hem de ücretsiz sürümünden din eğitimi biliminin temel kavramlarından⁸ medrese,⁹ eğitim, öğretim, talim ve terbiye kavramlarını açıklaması istenmiştir. Cevaplar incelendiğinde ücretli versiyonun din eğitiminin beş temel kavramını (medrese, eğitim, öğretim, talim ve terbiye) hem tanımlayıp hem de tarihsel gelişim süreçlerini ayrıntılı olarak zikrettiği anlaşılmaktadır.

Ücretli sürüm medreseyi “İslam dünyasında orta ve yüksek seviyede dini eğitim verilen kurumlardır. Genellikle camilerin yanında inşa edilen ve dini ilimlerin (Kuran, hadis, fıkıh vb.) yanı sıra matematik, astronomi gibi diğer bilimlerin de öğretildiği yerlerdir.” şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca bu kurumlardaki eğitimi “Medrese eğitimi öğrencilere dini bilgi kazandırmanın yanında onları ahlaki açıdan geliştirmeyi de amaçlar. Bu kurumlar, İslam medeniyetinin bilgi ve bilim merkezleri olarak önemli bir rol oynamıştır.” olarak betimlemiştir. Örnek olarak da “Orta Çağ’da Nizamiye Medreseleri ve Osmanlı döneminde Sahn-ı Seman Medreseleri”ni göstermiştir. Ücretli sürüm eğitimi, “Bireyin bilgi, beceri ve davranışlarını geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen bilinçli ve sistemli bir süreçtir. Eğitim, bireyin yalnızca bilgi sahibi olmasını değil, aynı zamanda ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimini de kapsar.” şeklinde tanımlamaktadır. Uygulama eğitimin “Bireyi hem bilgi açısından donatmayı hem de toplumun kültürel ve ahlaki değerlerini benimsetmeyi” amaçladığını dile getirmiştir. “Aileden alınan ilk eğitim, okulda verilen akademik eğitim ve toplumdaki öğrenilen sosyal davranışlar” eğitimin farklı alanlarına örnek olarak göstermiştir. Ücretli sürüm öğretimi, “Belirli bir konu veya konuda bilgi ve beceriyi kazandırmayı amaçlayan, planlı ve düzenli bir öğretme-öğrenme sürecidir. Öğretim, eğitim sürecinin bilgi ve beceri kazandırma amacına odaklanan kısmıdır.” şeklinde tanımlamaktadır. Uygulama öğretimin “belirli bir ders planı ve müfredat

⁸ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 35-112.

⁹ Mustafa Çoban, “Hz. Peygamber’den Cumhuriyet Dönemine İslam Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, ed. Muhammed Fatih Genç (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 55-59.

çerçevesinde yürütüldüğüne, öğretim sırasında bilgi aktarımı, uygulamalı eğitim ve değerlendirme gibi süreçlerin yer aldığına” işaret etmiştir. Örnek olarak da “matematik, tarih veya dil eğitimini” vermiştir. Ücretli sürüm “talim”i, “Talim Arapça kökenli bir kelime olup, ‘öğretme’ anlamına gelir. Genellikle dini bilgilerin ve ibadet şekillerinin öğretimi ile ilişkilendirilir. Talim, bireye belirli bilgi ve becerileri kazandırmayı amaçlayan eğitim faaliyetidir.” şeklinde tanımlanmaktadır. Uygulama ayrıca talim hakkında şu bilgilere de işaret etmiştir ve örnek vermiştir: “Talim süreci, teorik bilginin yanı sıra pratik beceri kazandırmayı da içerir. Kuran-ı Kerim okuma, namaz kılma gibi dini uygulamaların öğretimi talim süreci olarak kabul edilir. Bir çocuğun Kuran’ı okuma veya namaz kılma şeklini öğrenmesi, talim sürecine örnektir.” Ücretli sürüm “terbiye”yi “Terbiye bireyin ahlaki, manevi ve sosyal açıdan gelişimini hedefleyen, ona erdemli davranışlar kazandırmayı amaçlayan eğitsel süreçtir. Terbiye, bireyin davranışlarını olumlu yönde şekillendirme anlamında kullanılır.” Uygulama ayrıca terbiye hakkında şu bilgilere işaret etmiş ve örnek vermiştir: “Terbiye, yalnızca bilgi kazandırma değil, bireyin ahlaki ve etik değerlerle donatılmasını amaçlar. İslam eğitiminde terbiye, bireyin ruhsal ve ahlaki gelişimi için önemli bir yer tutar. Çocuklara dürüstlük, saygı, hoşgörü gibi değerlerin kazandırılması, terbiye sürecinin bir parçasıdır.” Ücretli sürüm en son bu kavramlar arasındaki ilişkiyi şu şekilde tanımlar: “Bu kavramlar, İslam eğitim felsefesinde bilgi edinme, ahlak geliştirme ve bireyi topluma faydalı bir birey haline getirme sürecini ifade eder. Medrese, bu kavramları hayata geçiren temel kurum iken, eğitim ve öğretim bireyin bilgi ve beceri kazanma sürecini, talim ve terbiye ise manevi ve ahlaki gelişimi ifade eder.”

Ücretsiz sürüme göre ise medrese şu şekilde tanımlanmıştır: “Geleneksel İslam eğitim kurumlarıdır. Medreseler, genellikle dini bilimler başta olmak üzere, çeşitli bilim dallarında eğitim veren, öğrencilerin hem bilgi hem de ahlaki değerler kazandığı yerlerdir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli bir eğitim kurumu olmuştur.” Ücretsiz sürüm eğitimi şu şekilde tanımlamıştır: “Bireylerin bilgi, beceri, değer ve davranışlarını geliştirmeyi amaçlayan sistemli bir süreçtir. Eğitim, formal (okulda) veya informal (hayat deneyimleri, aile, sosyal çevre) olarak gerçekleşebilir. Eğitim, bireyi topluma uyumlu hale getirmenin yanı sıra, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirmeyi hedefler.” Ücretsiz sürüm öğretimi şu şekilde tanımlamıştır: “Eğitim sürecinin bir parçası olan, belirli bir bilgi ya da becerinin sistematik olarak aktarılmasıdır. Öğretim, genel-

likle öğretmenler tarafından öğrencilere yönlendirilerek yapılan faaliyetlerdir. Öğretim yöntemleri ve teknikleri, bilgi aktarımını etkili bir şekilde sağlamak için kullanılır.” Ücretsiz sürüm talimi şu şekilde tanımlamıştır: “Genellikle belirli bir konu veya beceri üzerinde uygulamalı çalışma anlamında kullanılan bir terimdir. Talim, özellikle askeri ya da mesleki eğitimlerde, pratik yaparak öğrenme sürecini ifade eder. Bu terim, eğitimde bilgi ve becerilerin geliştirilmesi için uygulamalı çalışmalara vurgu yapar.” Ücretsiz sürüm terbiyeyi şu şekilde tanımlamıştır: “Bireylerin ahlaki, davranışsal ve duygusal gelişimlerine yönelik bir süreçtir. Terbiye, eğitimle birlikte bireyin karakter yapısını forma sokma, değerler kazandırma ve sosyal normlara uyum sağlama amacı güder. Terbiye, bireylerin toplum içinde nasıl davranmaları gerektiğine yönelik bir rehberlik sağlar.”

Ücretli sürüm tanımları yaparken, bu kavramların İslam medeniyeti içerisindeki rollerine ve tarihsel bağlarına göre daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunun yanı sıra İslam eğitim tarihindeki medrese sisteminin gelişiminden modern eğitim anlayışına kadar olan süreci örnekler vererek açıklamış ve çeşitli medrese örneklerine işaret etmiştir. Temel kavramların tarihsel bağlamını detaylandırarak okuyucuya İslam eğitim sistemi hakkında çok yönlü bir anlayış kazandırmayı hedeflemiştir. Ücretsiz sürüm ise aynı kavramlara daha yüzeysel ve kısa tanımlamalar yapmış, kavramın tarihsel seyirine tam dikkat çekmemiştir. Ayrıca bazı durumlarda kavramlara yanlış bağlamda anlamlar vermiştir. Örneğin talim kavramını “uygulama” bağlamında tanımlamış ve “askeri talim” gibi örnekler vermiştir.

Uygulamanın ücretli ve ücretsiz sürümlerinin kaynakları incelendiğinde kaynakçalarında büyük hatalar görülmektedir. Ücretli sürüm cevaplar için sekiz kaynak ismi verirken bu sekiz kaynağın dört tanesi doğru olmakla birlikte üç tanesi tamamen uydurmadır. Ayrıca bir kaynağın adının da yanlış yazıldığı tespit edilmiştir. Ücretsiz sürüm ise cevaplar için on kaynak göstermiş, bu kaynaklardan dokuz tanesi uydurmadır. Bir kaynağın ise yazarı yanlış yazılmıştır.

2.2. Anlamaya İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

Ücretli ve ücretsiz sürümün Hollanda ve Türkiye’deki din eğitimi uygulamalarını karşılaştırması istenmiştir. Ücretli sürüm karşılaştırmayı laik sistem içinde din derslerinin yeri ve devletin konu-

mu, müfredat ve dersin içeriği, din eğitiminin amacı ve felsefesi, eğitim kurumları ve güncel tartışmalar olmak üzere beş farklı başlıkta yapmıştır. Ücretsiz sürüm ise, din derslerinin eğitim sistemi içindeki yeri, müfredat ve dersin içeriği, öğretim yöntemleri, eğitim kurumları ve güncel tartışmalar olmak üzere yine beş farklı başlıkta yapmıştır.

Her iki versiyon da din derslerinin eğitim sistemindeki yeri konusunda, Türkiye’de din eğitiminin devlet tarafından zorunlu olarak verildiği ve DİB’in denetimi altında olduğu belirtilmiştir. Bu durum ücretli versiyonunda daha ayrıntılı olarak yer almış, zorunlu DKAB dersinin müfredatta yer aldığı ve İmam Hatip okullarının İslam ağırlıklı eğitim sunduğu vurgulanmıştır. Her iki versiyon da Hollanda’da din eğitiminin çoğunlukla isteğe bağlı olduğunu ve genel olarak özel okullarda sunulduğunu belirtirken, ücretli versiyon cevabında, Hollanda’nın laiklik anlayışını vurgularken, ücretsiz versiyon ise daha çok etik eğitimi ve dini çeşitliliğe saygı üzerine odaklanmaktadır.

ChatGPT’nin hem ücretli hem de ücretsiz versiyonu Hollanda ve Türkiye’deki din derslerinin eğitim sistemindeki konumu hususunda bilgi hatası yapmıştır. Türkiye’de din dersleri okullarda zorunlu olmakla birlikte derslerin sorumluluğu ve müfredat hazırlama DİB kontrolünde değildir.¹⁰ Hollanda’da din eğitimi özel/dini okullarda verildiği gibi mezhebe bağlı seçmeli din dersleri öğrencinin isteğine göre devlet okullarında da verilebilirken, mezhepler üstü şekilde devlet okullarında okutulan zorunlu din dersi uygulaması da vardır.¹¹ ChatGPT’nin her iki versiyonu da sorunun bu kısmında hatalı bilgi vermiştir.

Hollanda ve Türkiye’deki din derslerinin müfredat ve içerik karşılaştırmasında hem ücretli hem de ücretsiz versiyon Türkiye’deki din derslerinin İslam merkezli olduğunu belirtirken, ücretli versiyonda 4+4+4 eğitim sisteminden sonraki sistem değişikliği, seçmeli din dersleri ve İmam Hatip liselerindeki din eğitimi hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Ücretsiz versiyonda ise DKAB derslerinin içeriğinde Kuran ve Hadis dersleri olduğu ve ulusal değerlere ön-

¹⁰ Nevzat Yaşar Aşıkoglu - M. Fatih Genç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Aralık 2012), 11-13.

¹¹ Inna Ter Avest vd., “Religion and Education in the Dutch post-pillarized educational system: historical background and current debates”, *Religion and Education in Europe. Developments, Contexts and debates*, ed. Robert Jakson vd. (Münster: Waxmann, 2007), 3/10.

celik verdiğini belirtilmiştir. Ücretli versiyon ücretsiz versiyona göre daha nesnel ve içeriği geniş bilgiler verirken ücretsiz versiyon genel geçer bilgiler vermenin yanı sıra DKAB derslerinin içeriğine yönelik hatalı bilgiler de vermiştir. Her iki versiyon da Hollanda'nın din eğitiminin çok yönlü olduğu ve çeşitli dinlere yer verildiği açıklanmıştır. Ücretli versiyonda, farklı dinlerin öğretiminin yanı sıra etik derslerin de yer aldığını vurgularken, ücretsiz versiyon daha çok insan hakları ve seküler etik eğitimi üzerinde durmuş yine din derslerinin Hollanda'da zorunlu olmadığına yönelik hatalı bilgisini tekrarlamıştır.

Ücretli versiyon Hollanda ve Türkiye'deki din eğitimi karşılaştırırken ücretsiz versiyondan farklı olarak her iki ülkedeki din eğitiminin amacı ve felsefesini karşılaştırmıştır. Ücretli versiyon Türkiye'deki din eğitiminin "*İslam kültürü ve ahlaki değerleri öğretmek üzere tasarlanmış olup, diğer dinlere de bilgi düzeyinde değinilir.*" cevabı vererek din eğitimi literatürüne uygun cevap verirken yine "*Türkiye'de din eğitimi aynı zamanda toplumsal bütünlüğü sağlama ve dini hoşgörüyü teşvik etme amacı taşır.*" ifadeleri ile DKAB derslerinin amacına yönelik doğru bilgiler vermiştir. Yine İmam-Hatip Lisesi'nin (İHL) amaç ve felsefesini de doğru cevap vermiştir. Ücretli versiyon Hollanda'daki din eğitiminin amacının bireysel özgürlük, kendi kararlarını verme ve çok kültürlülük olduğunu ifade ederek bu konuda da doğru bilgi vermiştir.

Ücretsiz versiyon Hollanda ve Türkiye'deki din eğitimi karşılaştırırken ücretli versiyondan farklı olarak her iki ülkedeki din eğitiminin öğretim yöntemini karşılaştırmıştır. Türkiye'deki din dersleri için "*geleneksel, kitaba dayalı ezberci olduğunu ve öğrencilerin derse katılımının sınırlı olabileceğini*" ifade eden yapay zekâ Hollanda için ise "*eleştirel düşünme, öğrencilerin derse katıldığı ve projeye dayalı bir eğitim sistemi*" olduğunu belirtmiştir. Yapay zekanın ücretsiz versiyonun vermiş olduğu bu cevaplar Hollanda için doğru olsa da Türkiye için önyargılıdır.

Hollanda ve Türkiye'deki din eğitiminin karşılaşmasında eğitim kurumları ve okul başlığı altında hem ücretli ve hem de ücretsiz ChatGPT versiyonu Türkiye'de okullarda din derslerinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Ücretsiz versiyon İHL ve İlahiyat fakültelerinin alternatif olduğuna işaret etmiştir. Ücretli versiyon ise İHL ve Kuran Kurslarına ek olarak seçmeli derslere işaret etmiştir. Hollanda'daki okul ve eğitim kurumları için ücretsiz versiyon çok genel

ifadeler kullanarak özel ve kamu okulları olduğunu belirtirken Hollanda eğitim sisteminde özel/dini okulların olduğunu din eğitimi konusunda çoğunluk olarak bu okulların sorumluluk aldığını, devlet okullarında ise zorunlu din dersi olmadığını ama seçmeli din dersleri olduğunu belirtmiştir. Buradaki tek hata Hollanda'da devlet okullarında mezheperüstü din eğitimi zorunludur. Ücretli versiyon sadece burada bilgi hatası yapmıştır.¹²

Hollanda ve Türkiye'deki din eğitiminin karşılaşmasında ChatGPT'nin her iki versiyonu güncel tartışmalar ve toplumsal etkiler başlığına yer vermiştir. Ücretli versiyon Türkiye'de din eğitimi uygulamaları, zorunlu din derslerinin laiklik ilkesiyle uyumlu olup olmadığına, ders içeriklerinin İslam ağırlıklı olması yönündeki tartışmalara işaret etmiştir. Bunun yanı sıra toplumdaki din eğitimi tartışmalarına odaklanmıştır: Zorunlu din derslerine toplumun yaklaşımına dikkat çekmiş ve zorunlu dersleri laiklik ve değerlerin sürekliliği konusundaki tartışmalara dikkat çekmiştir.

Ücretli versiyon Hollanda'da din eğitiminin çoğunlukla bireysel tercih olarak görüldüğüne işaret etse de entegrasyon tartışmalarını İslam okulları özelinde tartışıldığını ifade etmiştir. Ücretsiz versiyon ise toplumdaki din eğitiminin bireysel bir tercih ve azınlık hakları çerçevesinde tartışıldığını ve toplumdaki çeşitliliği ve çok kültürlülüğü destekleyen bir yaklaşıma sahip olduğuna işaret etmiştir. Ücretli versiyonun ücretli versiyona göre daha spesifik bilgiler verdiği, ücretsiz versiyon ise daha genel geçer ifadeler kullandığı görülmektedir.

Anlamaya ilişkin sorularına yapay zekanın vermiş olduğu yanıtların kaynakçası incelendiğinde ücretsiz versiyonu verdiği cevaplara sekiz eseri kaynak gösterirken ücretli versiyon dokuz eseri kaynak olarak göstermiştir. Ücretsiz versiyonun vermiş olduğu kaynakların tamamı hatalı iken ücretli versiyonun verdiği kaynaklardan sadece birisi doğrudur. Bu durum yapay zeka uygulamalarındaki kaynak güvenilirliğinin şüpheli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

2.3. Uygulamaya İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

¹² Muhammet Fatih Genç, *Kilise, Cami Ve Sinagoglarda Yaygın Din Eğitimi Ve Gençliğe Yönelik Din Hizmetleri: Hollanda Örneği*, 2012, 51-55.

Ücretli ile ücretsiz sürüme “çoğulcu din eğitimi modelleri Türkiye’de uygulanabilir mi? Örneklerle açıklayınız” şeklinde soru sorulmuştur.

Ücretli sürüm “çoğulcu din eğitimi modelleri, din eğitiminin birden fazla dini inanç ve kültürel değerleri içerecek şekilde düzenlenmesi anlamına geldiğini” belirterek bu modelin, “öğrencilerin farklı dinler hakkında bilgi edinmelerini sağlayarak, dini çeşitliliği anlamalarına ve diğer inançlara karşı hoşgörülü bir tutum geliştirmelerine katkıda bulunduğunu” ifade etmiştir. Türkiye’de çoğulcu din eğitimi modelinin uygulanabilirliğinin örneklendirilmesi ile ilgili olarak şu hususlara değinmiştir:

- *DKAB Derslerinin İçeriğinde Çoğulculuğa Vurgu Yapılması:* “Çoğulcu din eğitimi modelini benimsemek için, bu derslerde diğer dinler hakkında daha kapsamlı ve detaylı içerikler eklenebilir.”

- *Seçmeli Din Dersleri ile Çoğulcu Eğitim Sağlanması:* “Örneğin, “Dinler Tarihi” veya “Dünya Dinleri” gibi dersler seçmeli dersler arasına eklenebilir ve bu derslerde çeşitli dinler hakkında bilgi verilebilir.”

- *Dinler Arası Diyalog Çalışmaları ve Etkinlikleri:* “o Türkiye’de çoğulcu din eğitimi modeli, okullarda dinler arası diyalog etkinlikleri ile desteklenebilir.”

- *DKAB Derslerinin Çoğulcu Din Eğitime Yönelik Uyarlanması:* “Çoğulcu bir din eğitimi modeline geçiş için, bu ders içerikleri farklı dinlerin temel inançları, ibadetleri, ahlaki değerleri ve tarihsel gelişimleri hakkında daha derinlemesine bilgi sağlayacak şekilde düzenlenebilir.”

- *İmam Hatip Okullarında Çoğulcu Din Eğitime Yönelik Derslerin Eklenmesi:* “İmam Hatip okulları, dini bilgiye ağırlık veren okullar olup İslam dininin eğitimi ve öğretimini temel almaktadır. Ancak, bu okullarda da dünya dinleri hakkında derslerin eklenmesi, farklı inanç sistemlerinin öğretilmesi, öğrencilerin çoğulcu bir din eğitimi almasına katkıda bulunabilir.”

Ücretli sürüm yukarıdaki örnekleri verdikten sonra çoğulcu din eğitimi modelinin Türkiye’ye katkılarının olabileceğini belirtmiştir. Ücretli sürüme göre Türkiye’de çoğulcu din eğitimi modelinin uygulanması konusundaki zorluklar da vardır: “Türkiye’de çoğulcu din eğitimi modeli, toplumsal muhafazakarlık nedeniyle bazı kesimlerce eleştirilebilir. Farklı dinlerin tanıtılması, özellikle muhafazakâr kesim-

lerde endişe yaratabilir. Yine Türkiye’de laiklik ilkesi çerçevesinde din eğitimi, devlet tarafından kontrol edilir ve din eğitimine dair düzenlemeler laiklik ilkesi doğrultusunda yapılır. Bu durum, çoğulcu din eğitimi modelinin uygulanabilirliğini sınırlayabilir.” Son olarak ise ücretli versiyona göre; “çoğulcu din eğitimi modelinin uygulanabilmesi için eğitim müfredatında köklü değişiklikler yapılması gerekir. Bu değişiklikler, eğitim programlarında ve öğretmen yetiştirme süreçlerinde çeşitli düzenlemeleri gerekli kılar.”

Ücretsiz sürüm ise Türkiye’deki çoğulcu din eğitimi modelinin uygulanabilirliğine yönelik verdiği cevabında “çoğulcu din eğitimi modelleri, farklı din ve inançların bir arada yaşayabilmesi için saygı, anlayış ve hoşgörüyü teşvik eden eğitim yaklaşımlar olduğunu”; “Türkiye gibi dinî ve kültürel çeşitliliği olan bir ülkede bu tür modellerin uygulanabilirliği çeşitli fırsatlar ve zorluklar olduğunu” ifade ederek şu başlıklar üzerinden örnekler vermiştir:

• *Müfredat Geliştirme*: “Türkiye’deki din eğitimi müfredatına, farklı din ve inançlar hakkında bilgi veren, karşılaştırmalı din eğitimi bileşenleri eklenebilir.”

• *Farklı Din Temsilcilerinin Katılımı*: “Eğitim kurumlarında farklı inanç mensuplarının katılımını teşvik eden (dinler arası diyalog seminerleri [gibi]) etkinlikler düzenlenebilir.”

• *Etik ve İnsan Hakları Eğitimi*: “Din eğitimi müfredatı, dinî inançlardan bağımsız olarak etik ve insan hakları değerlerini vurgulayacak şekilde tasarlanabilir.”

• *Uygulamalı Din Eğitimi Programları*: “Öğrenciler, farklı inanç topluluklarıyla bir araya gelerek ortak sosyal sorumluluk projelerinde yer alabilirler.”

• *Öğretmen Eğitimi*: “Öğretmenlerin, çoğulcu din eğitimi anlayışına sahip olmaları için özel eğitim programları düzenlenebilir.”

Ücretsiz sürüm, çoğulcu din eğitimi modellerinin Türkiye’de uygulanmasındaki sırasında zorluklar olarak toplumsal inanç farklılıkları, eğitim politikalarındaki sınırlamalar ve bazı dinî toplulukların bu tür bir eğitime karşı gösterdiği direncin sayılabileceğini söylemiştir. Ücretsiz sürümü, sonuç olarak ise “Türkiye’de çoğulcu din eğitimi modelleri, dikkatli bir yaklaşım ve iyi planlanmış politika ile uygulanabilir. Bunu başarmak için toplumun her kesiminden paydaşların (dinî topluluklar, eğitimciler, yarı resmî kurumlar) iş birliği

yapması ve eğitimcilerin bu süreçte eğitim alması gerekecektir. Çoğulcu bir din eğitimi anlayışı, ülkenin barış içinde bir arada yaşama kültürünü güçlendirebilir.” şeklinde görüş belirtmiştir.

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün uygulamaya yönelik sorulara verdikleri cevaplar bir bütün olarak incelendiğinde, her iki versiyon da benzer şekilde çoğulcu din eğitimi modelinin, farklı din ve inançlara saygıyı teşvik eden, hoşgörüyü artıran bir model olduğunu vurgulamaktadır. Verilen tanımların ders kitaplarında geçen tanım ve vurgulamaları¹³ ve ayrıca uluslararası literatürü yansıttığı¹⁴ söylenebilir. Her iki metin, Türkiye'nin kültürel ve dini çeşitliliğine uygun olarak bu modelin uygulanmasının önemine değinmiştir. Türkiye'de ilahiyat fakültelerinde din eğitimi derslerinde okutulan kitapların önemli kısmında çoğulculuk, kültürlerarası din eğitimi gibi isimlerle bölümlerin yer alıyor oluşu, literatürde çoğulcu din eğitimi bağlamında bir ihtiyacın hissedildiği şeklinde yorumlanabilir.¹⁵

340 | db

Ücretli ve ücretsiz versiyonların çoğulcu din eğitimi bağlamında Türkiye'deki muhtemel zorluklarla ilgili *toplumsal muhafazakarlık, eğitim politikaları ve laiklik* gibi hususları zikretmesi kayda değerdir. Benzer engellerin literatürde de zikredildiği görülmektedir.¹⁶

Ücretli ve ücretsiz sürümün çoğulcu din eğitiminin Türkiye'de uygulanmasını örneklendirmesinde ise farklılıklar göze çarpmaktadır. Öncelikle ücretli versiyondaki örneklerin daha spesifik ve ders isimleri zikredilerek verilmiş olduğunu belirtmek gerekmektedir.

¹³ Muhammet Şevki Aydın - Cemil Osmanoğlu, “Kültürlerarası Din Eğitimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 233-272; Macid Yılmaz, “Genel Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Din Eğitimi*, ed. İbrahim Turan - Bayramali Nazıroğlu (Ankara: Bilay, 2021), 108-123; Mehmet Ayas, “Kültürlerarası Din Eğitimi ve Çoğulculuk”, *Din Eğitimi*, ed. M. Fatih Genç (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 259-292.

¹⁴ OSCE, *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools: Prepared by ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion and Belief* (Warsaw: OSCE/ODIHR, 2007); Council of Europe, “Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to Member States on the Dimension of Religions and Non-Religious Convictions within Intercultural Education” (2008); Robert Jackson, *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy* (London: RoutledgeFalmer, 2004).

¹⁵ Aydın - Osmanoğlu, “Kültürlerarası Din Eğitimi”; Yılmaz, “Genel Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi”; Ayas, “Kültürlerarası Din Eğitimi ve Çoğulculuk”.

¹⁶ Recep Kaymakcan - Abdurrahman Hendek, “European Court of Human Rights' Judgements and Compulsory Religious Education in Turkey”, *British Journal of Religious Education* 44/4 (2022), 444-454; *Alevi Çalıştayları Nihai Rapor* (Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı, 2010).

Ücretsiz versiyonda örnekler içerisinde DKAB dersi dahi geçmemektedir. Bununla birlikte ücretsiz versiyonda öğretmen eğitimine dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Çoğulcu din eğitimi bağlamında öğretmen eğitiminin önemi literatürde zikredilen hususlar arasındadır.¹⁷ Her iki versiyonda da konuyla direkt bağlı bulunmayan ya da Türkiye’de literatürde çoğulcu din eğitimi bağlamında ele alınmayan örneklendirmelerin de yapıldığı görülmektedir. Dinlerarası diyalog ya da İmam Hatiplere çoğulcu din eğitimi ile ilgili dersler konulması bunlar arasındadır.

Hem ücretli hem de ücretsiz sürüm uygulamaya yönelik soruya verdiği cevapta dokuz kaynağı referans vermektedir. Ücretsiz versiyondaki kaynakların tamamı uydurmadır. Ücretli versiyondaki kaynaklardan ise sadece bir tanesi doğrudur. Uydurulan kaynaklardan bir tanesi şöyledir:

• Kılıç, C. (2020). "Çoğulcu Din Eğitimi: Teori ve Uygulama". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 89-107.

Bu değerlendirmeler ışığında, iki sürümün de çoğulcu din eğitimi modeli ile ilgili literatüre yakın tanımlar yaptığı, Türkiye için önemini ve zorluklarını önemli oranda tespit ettiği söylenebilir. Örneklendirmeler konusunda her iki versiyonda konu ile direkt ilgili olmayan hususların zikredilmesi ile birlikte ücretli versiyonun daha spesifik örneklendirmelere gittiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda ücretli sürümün daha akademik ve içeriği dolgun ifadeler kullanırken ücretsiz versiyon dil kullanımı ve ifade tarzı olarak ücretli versiyona göre daha geri durmaktadır. Kaynak kullanımında ise her iki sürüm de bu soruda zayıf kalmıştır.

2.4. Analize İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümlerden Tevhid-i tedrisat kanununa giden süreci ve sonraki süreci analiz etmesi istenmiştir. Ücretli sürüm Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti’nde eğitim birliğini sağlamak amacıyla 3 Mart 1924’te kabul edilen ve eğitim sistemini laikleştiren bir yasa olduğuna işaret ederek bu yasa ile Türkiye’de modern eğitim sisteminin temelini atıldığını, tüm eğitim kurumları devletin denetimi altına alındığını ve dini eğitim

¹⁷ Jon Harald Bondevik vd., *Signposts Teacher Training Module: Teaching about Religions and Non-Religious World Views in Intercultural Education* (Strasbourg: Council of Europe, 2020).

veren medreseler kapatıldığını söylemiştir. Daha sonra maddeler halinde, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na giden sürecin tarihsel arka planı, kanunun kabul edilmesinden sonraki değişiklikleri ve sonuçları analiz etmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na giden süreci Osmanlı eğitim sisteminde dini ve modern eğitim ayrılığı, II. Meşrutiyet ve eğitimde yenilik arayışı, Cumhuriyetin ilanı ve eğitimde birlik ihtiyacı adlı dört başlıkta değerlendirmiştir.

Ücretli sürüm Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası sürecini ise 'Eğitimde Laikleşme ve Modernleşme', 'Dini Eğitimin Kontrol Altına Alınması', 'Eğitimin Laikleşmesinin Toplumsal Yansımaları' ve 'Günümüze Etkileri' adlı dört başlıkta değerlendirmiştir. Ücretli sürüm yukarıda belirtilen başlıkları açıkladıktan sonra sonuç olarak şu ifadeleri kullanır: *"Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türkiye'de eğitim sistemini laikleştiren ve tüm eğitim kurumlarını devlet kontrolüne alan önemli bir yasal düzenleme olarak kabul edilmektedir. Bu kanun, Türkiye'nin modernleşme sürecinde eğitimde bilimsel bilgiye dayalı bir anlayışı yerleştirerek dini eğitim veren medreselerin yerine modern eğitim kurumlarının açılmasına zemin hazırlamıştır. Eğitimde laiklik, modernleşme ve bilimsel temellere dayalı bir sistem kurma yönündeki bu dönüşüm, Türkiye'de günümüzde de eğitim politikalarını şekillendirmeye devam etmektedir."*

342 | db

Ücretsiz sürüm ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu hakkında, "1924 yılında Türkiye'de kabul edilen ve eğitim sistemini tek çatı altında toplayarak laik bir yapıya kavuşturan önemli bir yasal düzenleme olduğunu belirtmektedir. Yasanın, Osmanlı İmparatorluğu döneminde var olan çok sayıda eğitim kurumu ve sistemini birleştirerek eğitimde birliği sağlamayı hedeflediğini" ifade etmiştir. Ücretsiz sürüm Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na giden süreci Osmanlı dönemi eğitim sistemi, eğitim reformları, Cumhuriyetin ilanı ve eğitimde değişim ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmak üzere dört temel başlıkta değerlendirmiştir.

Ücretsiz sürüm Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası sürecini ise eğitim müfredatında değişiklikler, okul bitirme belgesi (diploma) kriterleri, yükseköğretimde reformlar, dini eğitim, eleştiriler ve uygulamalar ve sonraki yıllardaki gelişmeler olmak üzere altı başlıkta değerlendirmiştir. Bu altı başlığı açıkladıktan sonra ücretsiz versiyon sonuç kısmında *Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türkiye'de eğitim sisteminin laikleşmesi ve standardizasyonu açısından tarihi bir aşama olduğunu ancak bu süreçte yaşanan zorluklar ve toplumsal dinamik-*

ler, din eğitimi ile laik eğitim arasındaki dengenin sağlanması açısından önemli bir tartışma konusu olduğunu vurgulamıştır. Böylece eğitim ile ilgili bu dönüşüm, Türkiye'nin modernleşme sürecinin en önemli parçalarından biri olarak kabul edildiğini” ifade etmiştir.

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün analize yönelik soruya verdikleri cevapta her iki sürüm de Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun, Türkiye'de laik eğitim sistemini kurmak ve eğitimde birliği sağlamak amacıyla çıkarıldığını vurgularken; kanunun 1924'te kabul edilmesiyle birlikte Osmanlı'daki eğitim kurumlarının birleştirilmesi ve medreselerin kapatılması gibi düzenlemelere değinmiştir. İki versiyon da Osmanlı döneminde dini temelli eğitimin varlığına ve Tanzimat ile başlayan modern eğitim reformlarına vurgu yapmaktadır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte bu reformların hız kazandığı ve laik bir eğitim sistemine geçişin önemi her iki versiyonun cevabında detaylandırılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası dini eğitimin devlet kontrolünde olması, medreselerin kapatılması ve din eğitiminin yeniden organize edilmesi gibi ortak gelişmelere iki versiyonda da değinilirken; her iki versiyon da kanunun uygulanması sürecinde kırsal kesim ve muhafazakâr topluluklar arasında direnişle karşılaşıldığını belirtmektedir. Laikleşmenin toplumsal yansımaları ve farklı kesimlerdeki etkileri her iki versiyonda da yer almaktadır.

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün analize yönelik soruda verdiği cevaplarda birbirlerinden farklı olarak ücretsiz sürüm, 1933'te üniversitelerin yeniden yapılandırılması ve laik eğitimin üniversite düzeyinde de uygulanmaya başlanmasına özel olarak değinirken ücretli versiyon da bu konuya doğrudan yer verilmemiştir. Ücretsiz versiyon, eğitim müfredatında standardizasyon ve diploma kriterlerinde düzenlemelere vurgu yaparken, ücretli versiyonda bu konulara yer verilmemiştir. Ücretsiz versiyon İmam Hatip okullarının din eğitimi ihtiyacını karşılamak üzere kurulduğundan bahsederken, ücretli versiyon metni bu konuyu sadece DİB kontrolünde Kuran kurslarının açılması bağlamında ele almıştır. Ücretsiz versiyon, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanmasında karşılaşılan eleştiriler ve kırsal bölgelerdeki zorluklara daha geniş bir perspektiften bakarken, ücretli versiyon metni daha çok kanunun getirdiği dönüşüm üzerinde durmaktadır.

Ücretsiz sürüm Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na yönelik süreçleri eğitimdeki standartlaştırma, yüksek öğretimde reformlar ve müfre-

dat değişiklikleri üzerinden detaylandırmıştır. Ücretsiz sürüm, kanunun toplumsal yansımalarını ve eleştirileri daha geniş bir şekilde ele alarak, kırsal kesimde yaşanan direnişe ve laiklik-din eğitimi dengesi konusundaki tartışmalara daha fazla vurgu yapmıştır. Ücretli sürüm ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun tarihsel sürecini, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki eğitim ayrımlarını ve kanunun temel ilkelerini daha özetleyici bir şekilde anlatmaktadır. Metin, Osmanlı dönemi eğitiminin dini ve modern yönlerini detaylandırarak süreci analiz etmeye odaklanmış ve eğitimde laikleşmenin ülke modernleşmesindeki önemine vurgu yapmaktadır.

Bu karşılaştırmayla her iki sürümün, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun laik eğitim sistemindeki rolüne ışık tutmasına rağmen, ayrıntı ve vurgu noktasında farklılıklar taşıdığını görebiliriz. Buna ek olarak ücretsiz versiyon sorulan sorunun değerlendirmesinde on kaynak kullanırken bunlardan sadece ikisi doğru iken ücretli versiyon on beş kaynak kullanmış ve bunların 10'u doğru kaynak kullanımındır. Uydurma kaynağa örnek şu şekildedir:

344 | db

o Aydın, M. (2016). Türkiye'de İlahiyat Eğitimi ve Geleceği. İSAM Yayınları.

Ücretsiz versiyonda İmam Hatiplerin 1926 yılında açıldığına dair tarih bilgi yanlış¹⁸ olarak yer alırken her iki versiyonda da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatıldığı söylenmektedir. Halbuki İHL'ler 1924 yılında kurulurken Tevhid-i Tedrisat Kanununda medreseleri kapatan bir hüküm bulunmamaktadır.¹⁹ Aslında ChatGPT genel olarak doğru bilinen yanlışları analiz etmeden kullanıldığı görülmektedir.

2.5. Değerlendirmeye İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

Ücretli ve ücretsiz sürüme değerlendirmeye yönelik “*Dünyada uygulanan din eğitimi modellerinden hareketle Türkiye'deki DKAB derslerinin hangi modelde olduğunu örneklerle tartışınız*” sorusu sorulmuştur.

Ücretli sürüm soruya dünyada din eğitimi modellerinin, “*ülkelerin laiklik anlayışlarına, toplumsal yapıya ve eğitim politikalarına*”

¹⁸ Ahmet Doğan, “İmam-Hatip Liselerinin Tarihi Gelişim Süreci”, *Din Eğitimi*, ed. Muhammet Fatih Genç (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 191.

¹⁹ Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), 430 (06 Mart 1924).

bağlı olarak farklılık gösterdiğine işaret ederek dünyadaki örneklerle karşılaştırma yapmıştır. Din eğitimi modellerinin ise dört katedride toplamış ve her birisi için örnek ülkeler zikretmiştir (parantez içinde). Bu modellerin açıklamaları kısaca şöyledir:

• *Bilgiye Dayalı Din Eğitimi (örneğin İngiltere):* “Bilgiye dayalı din eğitimi modeli, din eğitiminin tarafsız ve bilgi odaklı bir yapıda verilmesini amaçlar. Bu modelde, din eğitimi tek bir inancı benimsetmekten ziyade, din hakkında bilgi vermek ve dini kavramları öğretmek amacıyla yapılır. Türkiye’deki DKAB dersleri, bilgiye dayalı din eğitimi modeline büyük ölçüde uygunluk gösterir.”

• *Çoğulcu Din Eğitimi (Almanya, Norveç):* “Çoğulcu din eğitimi modeli, farklı dinlerin eşit düzeyde tanıtılmasını ve öğrencilere dinler hakkında tarafsız bilgi verilmesini amaçlar. Bu modelde, din eğitimi bir dini benimsetme amacı taşımadan, çeşitli inanç sistemlerini tanıma ve öğrencilerin farklı dinler hakkında bilgi sahibi olmasını sağlama yönündedir. Türkiye’deki DKAB dersleri, çoğulcu modelden kısmen esinlenmiştir ancak çoğulculukla İslam odaklıdır.”

• *Teolojik Din Eğitimi (İran, Suudi Arabistan):* “Teolojik din eğitimi modeli, belirli bir dini inancı benimsetme amacıyla yapılan eğitimi ifade eder. Bu modelde öğrenciler belirli bir dinin öğretileri doğrultusunda eğitilir ve o dine ait ritüelleri öğrenirler. Türkiye’deki DKAB dersleri, bu modelden farklıdır; çünkü DKAB dersleri İslam dinini benimsetme amacı taşımamakta, bunun yerine din hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.”

• *Ahlak Eğitimi Odaklı Din Eğitimi (İsveç, Kanada):* “Ahlak eğitimi odaklı din eğitimi modeli, dinin ahlaki değerlerini öğretmek, öğrencilerin karakter gelişimlerine katkı sağlamayı amaçlar. Bu modelde, din eğitimi yalnızca inançlar veya ibadetlerle sınırlı kalmaz; aynı zamanda toplumda kabul gören ahlaki değerlerin kazandırılması amaçlanır. Türkiye’deki DKAB derslerinde ahlak eğitimi vurgusu yapılmakta olup, bu açıdan ahlak eğitimi odaklı din eğitimine de kısmen uyum gösterir.”

Ücretli sürüm yukarıdaki bilgi ve örnekleri verdikten sonra “Türkiye’deki DKAB dersleri, ağırlıklı olarak bilgiye dayalı din eğitimi modeline uygun olup, kısmen çoğulcu din eğitimi modelinden de esinlendiğini” söylerken; müfredatta İslam dini merkezde yer almakla birlikte, diğer dinler hakkında da bilgiler verildiğini belirtmiştir.

Ücretsiz sürüm ise aynı soruya “DKAB dersi, eğitim sistemine entegre edilen ve laik bir eğitim anlayışı çerçevesinde uygulanan bir ders olduğunu, bu dersin, çeşitli din eğitimi modelleri ile karşılaştırıldığında belli başlı özellikler taşıdığı gibi, yerleştirilmiş bir yaklaşım da sergilediğini” cevabını vermiştir. Ücretsiz sürüm din eğitimi modellerini üç kategoride toplamış ve örneklendirmiştir. Açıklamalar kısaca şöyledir:

- *Evrensel Din Eğitimi Modeli (örneğin İngiltere):* “Bu model, farklı dinlerin öğretilerine eşit bir şekilde yer vererek öğrencilere çok inançlı bir bakış açısı kazandırmayı amaçlar. Örneğin, Birleşik Krallık’ta bazı okullarda bu model uygulanmakta, öğrencilere çeşitli dinlerin tarihi, inançları ve pratikleri hakkında bilgi verilerek hoşgörü ve saygı geliştirilmesi hedeflenmektedir.”

- *Laik Din Eğitimi Modeli (Fransa):* “Din eğitiminin devlet kontrolü altında ve laik temellere dayanarak yapılmasını kapsar. Fransa, bu modelin en önemli örneklerinden biridir. Fransa’da din eğitimi, laik bir eğitim sisteminin parçası olarak sunulmakta ve eğitimde din, bir ders olarak değil, sosyal bilimler içinde ele alınmaktadır.”

- *Dini Eğitim Modeli (Suudi Arabistan, İran):* “Öğrencilerin belirli bir dinin inançlarını derinlemesine öğrenmesini hedefler. Suudi Arabistan ve İran gibi ülkelerde, devlet destekli dini eğitim, inancın öğretilmesi ve yayılması amacıyla uygulanmaktadır.”

Ücretsiz sürüm yukarıdaki tanımları yaptıktan sonra Türkiye’deki DKAB dersinin en çok laik eğitim yaklaşımıyla benzerlik gösterdiğini ancak, dersin ahlak ve diğer dinlerin de öğretimini kapsadığını bu durum derse kendine özgü yönlerini kazandırdığını belirtmiştir.

Ücretsiz ile ücretli sürümün değerlendirmeye yönelik soruya verdikleri cevaplar farklı açılardan incelenebilir. Detay ve sistematik inceleme bağlamında ücretli versiyonun daha ön plana çıktığı görülmektedir. Ücretli versiyon daha kapsamlı bir analiz sunmakta; her din eğitimi modelini ayrı ayrı açıklayıp Türkiye’deki DKAB dersleriyle benzer ve farklı yönlerini incelemekte ve bu modellerle ilgili dünyadan örnekler vermektedir. Ücretsiz sürüm metni ise daha özet bir yaklaşım sunarken daha çok DKAB derslerinin laiklik ve ahlak eğitimine vurgu yapan yönlerine odaklanmaktadır. Örneklendirmeler de daha kısadır.

Bununla birlikte her iki versiyonda sunulan din eğitimi modellerinin isim ve kurgu olarak literatürde zikredilen modellerden farklılaştığı görülmektedir. Din eğitimi ders kitaplarında zikredilen, kültürlerarası din eğitimi, yorumlayıcı yaklaşım,²⁰ sosyal bilim yaklaşımı, fenomenolojik yaklaşım,²¹ mezheplere göre din öğretimi, mezheplerüstü din öğretimi, mezheplerarası/dinler arası din öğretimi, fenomenolojik yaklaşım ve yorumlayıcı yaklaşım²² gibi model ve yaklaşımlara her iki versiyon da yer vermemiştir. Benzer şekilde ulusal ve uluslararası literatürde sıklıkla kullanılan dini öğrenme (learning religion), dinden öğrenme (learning from religion), din hakkında öğrenme (learning about religion), doktriner/mezhep merkezli (confessional/denominational) ve doktriner olmayan/mezhepsel olmayan/mezhepler üstü (non-confessional/non-denominational) gibi kavramlaştırmalar da her iki versiyon tarafından da kullanılmamıştır.²³ Bu husus önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Ücretli versiyonun dörtlü ücretsiz versiyonun ise üçlü bir kategorizasyona gittiği görülmektedir. Kavramlaştırma konusunda sınıtları olsa da ücretsiz versiyonun kategorileştirmesinin daha manidar durduğu söylenebilir. Buna göre “evrensel din eğitimi” ile doktriner olmayan din eğitimi, “dini eğitim modeli” ile doktriner din eğitimi, “laik din eğitimi modeli” ile ise din derslerinin programda yer almaması vurgulanmıştır. Oluşturulan kategorinin isimlendirme farkıyla Durham Jr. tarafından da yapıldığı görülmektedir.²⁴ Dörtlü bir kategorizasyonu kullanan ücretli versiyonun ise “bilgiye dayalı din eğitimi” ile “çoğulcu din eğitimi” modeli arasında ayrımı tam olarak yapmadığı ve aslında her iki model ile “doktriner olmayan din eğitimi” kastettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ücretli versiyonun “çoğulcu din eğitimi” bağlamında Almanya ve Norveç’i örnek olarak

²⁰ Aydın - Osmanoğlu, “Kültürlerarası Din Eğitimi”.

²¹ Ayas, “Kültürlerarası Din Eğitimi ve Çoğulculuk”.

²² Yılmaz, “Genel Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi”.

²³ Muhiddin Okumuşlar, “Çok Kültürlü Toplumlarda ‘Din Hakkında Öğrenme’ ve ‘Dinden Öğrenme’ Modeli”, *Marife* 7/2 (2007), 251-264; Abdurrahman Hendek, *Religious Education Policy in Turkey and England: A Comparative Perspective* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2020); W. Cole Durham Jr., “Introduction”, *The Routledge International Handbook of Religious Education*, ed. Derek Davis - Elena Mikhailovna Miroshnikova (London: Routledge, 2013), 1-12; John Martin Hull, “Religious Education in Democratic Plural Societies: Some General Considerations”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2004), 33-42.

²⁴ Durham Jr., “Introduction”.

vermesi ise literatürle örtüşmeyen bir durumdur. Aksine çoğulcu din eğitimi bağlamında Norveç, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından mahkûm edilmiştir.²⁵ Benzer şekilde Almanya'da uygulanan din eğitimi modelinin çoğulcu din eğitimi bağlamında eleştirildiği çalışmalar bulunmaktadır.²⁶

Her iki versiyon da Türkiye'deki DKAB derslerinin bilgiye dayalı ve kısmen çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Her iki versiyonda da Türkiye'deki derslerin İslam odaklı olmakla birlikte diğer dinlere de sınırlı düzeyde yer verdiği, DKAB derslerinin ahlaki değerler kazandırmaya yönelik olduğuna vurgu yapılmıştır.

Versiyonların kaynak kullanımını incelendiğinde ücretsiz versiyon sorulan sorunun değerlendirmesinde on kaynak kullanırken ücretli versiyon dokuz kaynak kullanmıştır. Her iki versiyonun kullandığı kaynakların uydurma, ilgisiz ya da künyede hatalar barındırdığı görülmektedir.

348 | db

○ Uydurma kaynağa örnek: Yalçın, S. (2015). "Çok Dinli Eğitim Modelleri: Teorik ve Uygulama Örnekleri". *Dini Araştırmalar*, 10(3), 67-80.

○ İlgisiz kaynağa örnek: Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

○ Künyesinde hata bulunan kaynağa örnek: Kaymakcan, R. (2007). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Nobel Yayınları.²⁷

2.6. Yaratmaya İlişkin Sorulara Yapay Zekanın Vermiş Olduğu Yanıtlar

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün yaratmaya yönelik "Türkiye'deki din politikaları bağlamında DİB'in din hizmetlerinin sorunlarını örneklerle analiz ediniz. Bu bağlamda bir gelecek modellemesi inşa ediniz." sorusu sorulmuştur. Ücretli sürüm soruya "Türki-

²⁵ UNHRC, "Leirvåg and Others v. Norway (Communication No. 1155/2003)" (2004); ECtHR, "Case of Folgerø and Others v. Norway (Application no. 15472/02)" (2007).

²⁶ John Martin Hull, "Religious Education in Germany and England: the Recent Work of Hans-Georg Ziebertz", *British Journal of Religious Education* 27/1 (2005), 5-17; Wanda Alberts, *Integrative Religious Education in Europe: A Study-of-Religions Approach* (Berlin: Walter De Gruyter, 2007).

²⁷ Kaymakcan'ın bu isimde Nobel'de yayınlanmış bir eseri bulunmamakla birlikte yazarın DKAB isminin geçtiği farklı yayımları bulunmaktadır. Örneğin bk. Recep Kaymakcan, *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu* (İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2007).

ye'deki din politikaları, laiklik ilkesi çerçevesinde devlete bağlı bir dini kurum olan DİB aracılığıyla dini hizmetlerin yürütülmesi şeklinde düzenlendiğini, DİB'in halkı dini konularda aydınlatmak, ibadet yerlerini yönetmek ve din hizmetlerini sağlamak gibi birçok görevi üstlendiğini" fakat din hizmetlerinin yerine getirilmesinde bazı sorunlar yaşandığını belirtmiştir. Daha sonra Türkiye'deki din politikaları bağlamında DİB'in karşılaştığı temel sorunları analiz ettikten sonra geleceğe yönelik öneriler sunmuştur. Ücretli sürüme göre DİB'in din hizmetlerinde karşılaştığı dört temel sorun vardır. Bunlar: Laiklik ilkesi ve devlet bağıllığı sorunu, dini hizmetlerde personel ve eğitim sorunları, din hizmetlerinin merkezileşmiş yapısı ve din hizmetlerinde dijitalleşme ve ulaşılabilirlik sorunudur.

Ücretli sürüm DİB'in karşılaştığı sorunları analiz ettikten sonra DİB'in din hizmetlerinde yaşadığı bu sorunların çözümüne yenilikçi çözümler ürettiğini iddia etmiştir.

Ücretli sürüm ilk çözüm önerisi olarak "Çoğulcu ve Katılımcı Bir Din Hizmetleri Yapısını" sunmuştur. Ücretli sürüme göre "DİB'in, farklı dini mezhep ve inanç gruplarının da temsil edildiği çoğulcu bir yapı oluşturması, toplumsal uyumu artıracaktır. Bu bağlamda, Alevilik, Şiilik gibi mezheplerden temsilcilerin de yer aldığı bir din hizmetleri modeli geliştirilebilir. Ayrıca, farklı mezheplere ait ibadet yerlerinin tanınması ve desteklenmesi sağlanabilir." Ücretli sürüm ikinci çözüm önerisi olarak "Dini Personel Eğitiminde Uzmanlaşmaya Yönelik Yeni Programları" sunmuştur. Ücretli sürüme göre "DİB bünyesinde çalışan personelin farklı alanlarda uzmanlaşmalarını sağlamak amacıyla, çeşitli dini danışmanlık ve rehberlik programları oluşturulabilir. Bu programlar sayesinde dini görevliler, farklı yaş grupları ve toplumsal kesimlere hitap edebilecek bilgi ve donanuma sahip olabilir." Ücretli sürüm üçüncü çözüm önerisi olarak "Yerel İhtiyaçlara Göre Esnek Din Hizmetleri Yapısı" belirtmiştir. Ücretli sürüme göre "Din hizmetlerinin yerel ihtiyaçlara göre düzenlenebilmesi için bölgesel Diyanet şubeleri güçlendirilebilir. Her bölgeye özgü din hizmetleri sunulabilmesi için yerel müftülükler daha fazla yetki verilebilir ve bölgesel ihtiyaçlara yönelik özel programlar düzenlenebilir." Ücretli sürüm dördüncü çözüm önerisi olarak "Dijital Din Hizmetlerinde İleri Teknoloji Kullanımı" teklif etmiştir. Ücretsiz sürüme göre; "DİB, dijital dünyaya yönelik din hizmetlerini geliştirmek için özel bir birim kurarak, gençlere ve dijital çağın dinamiklerine uygun içerikler üretebilir. Sosyal medya, çevrimiçi eğitim platformları ve mobil uygulama-

lar aracılığıyla dijital din hizmetlerini genişletebilir.”. Ücretli sürümün beşinci ve son çözüm önerisi ise “Uluslararası Din Hizmetleri Gelişimidir.” Ücretli sürüme göre; “DİB, yurtdışındaki Türk vatandaşlarına yönelik din hizmetlerini güçlendirebilir ve farklı ülkelerdeki Müslüman topluluklarla işbirliği yaparak Türkiye’nin dini hizmetlerini uluslararası alanda da temsil edebilir”.

Ücretli sürüm DİB’in din hizmetlerinde karşılaştığı sorunları tespit edip çözüm önerileri sunduktan sonra “DİB, Türkiye’de laiklik çerçevesinde dini hizmetleri devlet kontrolünde yürüten önemli bir kurum olduğunu” belirtmiştir. Ancak, “toplumun dini hizmet taleplerine daha esnek, kapsayıcı ve yerel dinamiklere uygun çözümler sunabilmek için, yukarıda önerilen çoğulcu, yerel odaklı ve dijitalleşmeye uygun bir model geliştirilmesi gerektiğini” vurgulayarak; “bu model ile, farklı mezheplerin temsilini sağlayarak toplumsal uyumu artıracak, din görevlilerinin eğitim düzeyini yükselterek daha etkili din hizmetleri sunacak ve dijital dünyaya entegre olarak özellikle gençlere yönelik erişilebilirliği arttıracak”ı söylemiştir. Ücretli sürüme göre; “bu tür bir yenilikçi yaklaşım, DİB’in daha etkin ve toplumun beklentilerini karşılayan bir yapıya ulaşmasını” sağlayabilir.

350 | db

Ücretsiz sürüm ise yaratmaya ilişkin sorunun cevabında “Türkiye’deki din politikaları bağlamında DİB, din hizmetlerinin sunumunda önemli bir rol oynadığını fakat bu süreçte çeşitli sorunlar ve zorluklar ortaya çıkabildiğini, bu durumun da din hizmetlerinin etkinliğini ve akılcı yönetimini etkileyebileceğini” belirtmiştir. Ücretsiz sürüme göre DİB’in din hizmetlerinde karşılaştığı dört temel sorun vardır. Bunlar; iletişim ve bilgilendirme sorunları, ihtiyaç analizi ve hizmet üretimi, din görevlilerinin eğitimi ve kalitesi ile politik ve sosyal etkilerdir.

Ücretsiz sürüm DİB’in karşılaştığı sorunları analiz ettikten sonra DİB’in din hizmetlerinde yaşadığı bu sorunların çözümü için beş tane öneri sunmuştur. Ücretsiz sürümün ilk önerisi “Dijital Dönüşüm ve İletişim Kanallarıdır.” Bu öneride “Diyamet, dijital platformları aktif bir şekilde kullanarak topluma ulaşabilir. İnteraktif web siteleri ve mobil uygulamalar aracılığıyla, vatandaşların dini sorularına anında cevap alabileceği bir sistem kurulabilir. Bu platformlar, sosyal medya üzerinden bilgilendirme ve eğitim faaliyetlerini artırabilir.” düşünceleri dile getirilmiştir. Ücretsiz sürümün ikinci önerisi “İhtiyaç Tabanlı Hizmet Geliştirme” modelidir ve şu şekilde açıklamıştır: “her bölgedeki dinî ihtiyaçların analizi, Din İhtiyaç Araştırma Merkez-

leri kurulmasıyla gerçekleştirilebilir. Bu merkezler, yerel halkın din taleplerini ve yaşadığı sorunları belirleyip Diyanet'in hizmetlerini buna göre şekillendirebilir." Ücretsiz sürümün üçüncü önerisi "Eğitim ve Gelişim Programlarıdır." Başlığındadır ve şu şekilde açıklamıştır: "Din görevlilerine yönelik sürekli eğitim programları oluşturarak, çağdaş eğitim yöntemleri ve sosyal konular üzerinde bilgi sahibi olmalarını sağlamak önemlidir. Bu programlar, üniversitelerle işbirliği içinde düzenlenebilir ve din görevlilerinin mesleki becerileri artırılabilir." Ücretsiz sürümün dördüncü önerisi "Tarafsızlık ve Bağımsızlıktır" başlıktır ve şu şekilde açıklamıştır: "Diyanet'in tarafsız bir yapı içerisinde faaliyet göstermesi için, siyasi etkilerden bağımsız bir yönetim anlayışı benimsenmelidir. Bu, bütçe oluşturma süreçlerinin, personel alım süreçlerinin ve hizmet sunumunun tarafsız bir çerçevede gerçekleşmesini sağlayabilir." Ücretsiz sürümün beşinci ve son önerisi "Toplumsal Katılım ve Geri Bildirimdir" başlığındadır ve şu şekilde açıklamıştır: "Diyanet, toplumun din hizmetleri hakkındaki görüşlerini toplamak için anketler ve iletişim kanalları oluşturabilir. Toplumun geri bildirimlerini dikkate alarak hizmetleri geliştirmek, katılımcı bir yönetim anlayışı getirebilir."

Çözüm önerileri ile DİB bünyesinde gerçekleştirilen hizmetler arasında bir benzerlik olduğu görülmektedir. Mesela Diyanet Akademisi'nin kurulması²⁸, son din şurasının temasının dijitalleşme²⁹ olarak belirlenmesi buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra. Diğer çözüm önerilerinin hali hazırda DİB tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu durum YZ'nin mevcut durumu takip etmede yetersiz kaldığı şeklinde yorum yapmaya imkân vermektedir.

Ücretsiz sürüme göre DİB, Türkiye'de din hizmetlerinin sunumunda merkezi bir role sahipken, bazı sorunlarla yüzleşmektedir. İletişim yetersizlikleri, ihtiyaç analizi eksiklikleri, din görevlilerinin eğitimi ve politik etkiler gibi sorunların aşılması, daha etkin ve kapsayıcı bir din hizmeti sağlamak için önemlidir. Yukarıda önerilen gelecek modeli, bu sorunların üstesinden gelinmesine ve din hizmetlerinin daha etkili bir şekilde verilmesine katkıda bulunabilir.

²⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanununda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanununda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun), 7383 31788 (16 Mart 2022).

²⁹ "Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, '7. Din Şurası' kararlarını açıkladı" (Erişim 04 Aralık 2024).

Bu çerçevede, DİB'in toplum üzerindeki olumlu etkisini artırmak amacıyla yenilikçi ve sürdürülebilir bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir.

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün yaratmaya yönelik sorulara verdikleri cevaplar bir bütün olarak incelendiğinde, her iki sürümde DİB'in din hizmetlerindeki sorunlara odaklanır. DİB'in, toplumu dini konularda bilgilendirme, dini liderlerin eğitimi ve toplumsal ihtiyaçları karşılama konularında çeşitli zorluklarla karşılaştığını belirtir. Yine iki versiyonda din görevlilerinin eğitiminin yetersiz olduğu ve çağdaş ihtiyaçlara uygun bir şekilde güncellenmesi gerektiği vurgulanır. Her iki metin, personel eğitiminin, gençlere hitap edecek şekilde daha çağdaş yöntemlerle iyileştirilmesi gerektiğini önerir. Dijital din hizmetlerinin eksikliği, özellikle gençlerin dini içeriklere ulaşamaması gibi konular iki versiyonda da ele alınır. Dijital platformların etkin bir şekilde kullanılması önerilir. DİB'in merkezi yapısının, bölgesel ve kültürel farklılıklara yeterince cevap veremediği her iki versiyonda da dile getirilir. Yerel ihtiyaçlara göre uyarlanmış bir din hizmeti modeli önerilmektedir. Son olarak iki versiyon da Alevilik gibi farklı mezheplerin temsili ve cem evlerinin ibadet yerleri olarak kabul edilmesi gerekliliğine vurgu yapar.

Ücretsiz sürüm ile ücretli sürümün yaratmaya yönelik soruda verdiği cevaplarda birbirlerinden farklı olarak ücretsiz sürüm; metni, DİB'in sorunlarını iletişim, ihtiyaç analizi, din görevlilerinin eğitimi, politik ve sosyal etkiler olarak sıralar ve her bir başlık altında örnekler verir. Genel olarak daha sınırlı ve kısa bir bakış açısı sunar. Ücretli sürüm ise metni sorunları daha ayrıntılı alt başlıklarla ele alır. Laiklik ilkesiyle bağlılık, merkezileşmiş yapı, dini personelin eğitimi, dijitalleşme gibi konular detaylandırılır ve her bir sorun kapsamlı bir örnekle desteklenir.

Ücretsiz sürümün verdiği cevapta dijital dönüşüm, ihtiyaç tabanlı hizmet geliştirme, eğitim ve tarafsızlık gibi önerilerde bulunur. Özellikle katılımcı bir yapıya vurgu yapar; toplumdaki geri bildirim toplama mekanizmalarının geliştirilmesini önerir. Ücretli sürümün metnin de ise çoğulcu, yerel odaklı ve dijitalleşmeye uygun bir model önerir. Katılımcı bir yapı oluşturulmasının yanında, DİB'in yerel şubeleri güçlendirilerek bölgesel ihtiyaçlara daha iyi cevap verilmesi gerektiğine değinir. Ayrıca, uluslararası din hizmetleri geliştirilmesi önerisiyle DİB'in yurtdışındaki etkisini artıracak yeni projelere yer verir.

Ücretsiz sürüm metni DİB'in laiklik bağlamındaki tarafsızlığına vurgu yapmakta ve politik etkilerden arındırılmış bir yapı önermektedir. Ücretli sürüm metni laiklik ilkesine değinmekle birlikte, DİB'in devlete bağlı bir yapıda olmasının Alevi ve diğer mezheplerce eleştirildiğini daha detaylı bir şekilde tartışmaktadır.

Ücretli sürüm metni; DİB'in yurtdışındaki Müslüman topluluklarla iş birliği yapması ve uluslararası düzeyde temsilinin güçlendirilmesi önerisine yer vermektedir. Ücretsiz sürüm ise bu konuda herhangi bir öneri sunmamakta ve yalnızca Türkiye içindeki hizmet modellerine odaklanmaktadır.

Sonuç olarak ücretsiz sürüm yaratmaya ilişkin vermiş olduğu cevaplarda daha öz ve sade bir anlatıma sahiptir. Ücretli sürüm ise daha kapsamlı ve derinlemesine bir analiz sunar. Sorunları çok boyutlu olarak inceler ve laiklik, sosyal çeşitlilik, dijitalleşme gibi başlıkları detaylandırır. Gelecek modellemeleri ise çoğulculuk, yerel yönetimlerde yetki genişlemesi, uluslararası iş birlikleri gibi daha geniş bir yelpazeyi kapsar. Bu bağlamda ücretsiz sürüm metni daha özetleyici bir yaklaşıma sahipken, ücretsiz sürüm metni kapsamlı bir analiz ve çok boyutlu öneriler sunmaktadır.

Hem ücretli hem de ücretsiz versiyon yaratmaya yönelik soruya verdiği cevapta on kaynağı referans verirken ücretsiz versiyondaki kaynakların sadece biri doğru iken ücretli versiyon da ise iki kaynak doğrudur. Uydurma kaynaklardan birisi şu şekildedir:

o Kılıç, M. (2020). "Din Görevlilerinin Eğitimi ve Mesleki Gelişim: Diyanet'in Uygulamaları". Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 54(1), 33-47.

Sonuç

Ücretsiz ve ücretli sürümlerinin din eğitimi alanında Bloom Taksonomisi'ne göre sorulara verdikleri yanıtları analiz ettiğimizde, bilişsel süreçlerin derinliği ve bağlam sunma kapasiteleri açısından iki sürüm arasındaki farklılıkların olduğu görülmektedir.

Bloom Taksonomisinin "hatırlama" düzeyinde, ücretli sürümün belirgin bir üstünlük sağladığı gözlemlenmiştir. Örneğin, din eğitimi kavramlarına ilişkin sorularda, ücretli sürüm kavramları tarihsel bağlamlarıyla birlikte ele almış ve İslam medeniyetindeki rollerine dair derinlemesine açıklamalar sunmuştur. Spesifik olarak Nizami-

ye ve Sahn-ı Seman Medreseleri gibi örneklerle kavramların hem tarihsel hem de pedagojik bağlamlarını detaylandırmıştır. Buna karşın, ücretsiz sürüm benzer konuları yüzeysel tanımlamalarla sınırlı tutarak, tarihsel ve kültürel bağlama yeterince yer vermemiştir.

“Anlama” düzeyinde de ücretli sürümün karmaşık ve çok boyutlu konuları ayrıntılı bir şekilde ele alma kapasitesi dikkat çekmektedir. Örneğin, Türkiye ve Hollanda’daki din eğitimi sistemlerinin karşılaştırılmasında, laiklik, devlet politikaları ve müfredat gibi başlıkları detaylı analizlerle ele almıştır. Ücretsiz sürüm ise bu tür analizlerde genel ifadelerle yetinmiş, ayrıntılı bir karşılaştırma yapmamıştır. Ancak her iki sürümde de bilgi hataları mevcuttur. “Uygulamaya” ilişkin soruda iki sürümün de çoğulcu din eğitimi modeli ile ilgili literatüre yakın tanımlar yaptığı, Türkiye için önemini ve zorluklarını önemli oranda tespit ettiği söylenebilir. Örneklendirmeler konusunda her iki versiyonda da konu ile direkt ilgili olmayan hususların zikredilmesi ile birlikte ücretli versiyonun daha spesifik örneklendirmelere gittiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda ücretli sürümün daha akademik ve içeriği dolgun ifadeler kullanırken ücretsiz versiyon dil kullanımı ve ifade tarzı olarak ücretli versiyona göre daha geri durmaktadır. Kaynak kullanımında ise her iki sürüm de zayıf kalmıştır.

354 | db

“Analiz” düzeyinde her iki sürümün, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun laik eğitim sistemindeki rolüne ışık tutmasına rağmen, ayrıntı ve vurgu noktasında farklılıklar taşıdığı anlaşılmaktadır. Ücretsiz versiyonda İmam Hatiplerin 1926 yılında açıldığına dair tarih bilgi yanlış olarak yer alırken her iki versiyonda da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatıldığı söylenmektedir. Halbuki Tevhid-i Tedrisat Kanununda medreseleri kapatan bir hüküm bulunmamaktadır.

“Değerlendirme” düzeyinde detay ve sistematik inceleme bağlamında ücretli versiyonun daha ön plana çıktığı görülmektedir. Kavramlaştırma konusunda ise her iki versiyonda da sıkıntılar olmakla birlikte ücretsiz versiyonun kategorileştirmesinin daha manidar durduğu söylenebilir.

“Yaratma” düzeyinde ise ücretsiz sürüm vermiş olduğu cevaplarda daha öz ve sade bir anlatıma sahiptir. Ücretli sürüm ise daha kapsamlı ve derinlemesine bir analiz sunmaktadır.

Her iki sürüm de kaynak doğruluğu açısından eksiklikler barındırmaktadır. Sunulan kaynaklarda uydurma veya hatalı referanslar yaygın olup, bu durum YZ tabanlı araçların akademik bağlamda kullanılabilirliğini olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte her iki sürümde de yanlış, eksik ve ilgisiz bilgilerle karşılaşmaktadır. Bu eksiklik, özellikle üst düzey bilişsel süreçler için gerçekçi ve güvenilir bilgiye erişimde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Sonuç olarak; ücretli sürüm kavramsal derinlik ve bağlamsal analiz açısından daha gelişmiş bir destek sağlarken, ücretsiz sürüm temel bilgi düzeyinde katkı sunmaktadır. Bu bağlamda; YZ tabanlı uygulamaların eğitimdeki rolünü daha iyi anlamak için kapsamlı veri setleri ve etik çerçevelerin geliştirilmesini gerekmektedir. Eğitimde YZ'nin bireyselleştirilmiş öğrenme süreçlerini destekleme potansiyeline sahip olduğu belirtilmekle birlikte, referans güvenilirliği ve etik kullanım konularında iyileştirme gereklidir. Araştırmacılara farklı dil seçenekleri ile bu karşılaştırmanın araştırabileceği önerilebilir. Ayrıca farklı IP numaraları ve zamanlar ile de karşılaştırma yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Alberts, Wanda. *Integrative Religious Education in Europe: A Study-of-Religions Approach*. Berlin: Walter De Gruyter, 2007.
- Aşıkoglu, Nevzat Yaşar - Genç, M. Fatih. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Aralık 2012), 7-20.
- Avest, Inna Ter vd. "Religion and Education in the Dutch post-pillarized educational system: historical background and current debates". *Religion and Education in Europe. Developments, Contexts and Debates*. ed. Robert Jakson vd. Münster: Waxmann, 2007.
- Ayas, Mehmet. "Kültürlerarası Din Eğitimi ve Çoğulculuk". *Din Eğitimi*. ed. M. Fatih Genç. 259-292. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2023.
- Aydın, Muhammet Şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Aydın, Muhammet Şevki - Osmanoğlu, Cemil. "Kültürlerarası Din Eğitimi". *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 233-272. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Bondevik, Jon Harald vd. *Signposts Teacher Training Module: Teaching about Religions and Non-Religious World Views in Intercultural Education*. Strasbourg: Council of Europe, 2020. <https://rm.coe.int/prems-055919-gbr-2508-signposts-teacher-training-module/1680a18a23>
- Chmiliar, L. "Multiple-case designs". *Encyclopedia of Case Study Research*. ed. Albert Mills vd. USA: SAGE Publications, 2010.
- Council of Europe. "Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to Member States on the Dimension of Religions and Non-Religious Convictions within Intercultural Education". 2008. Erişim 16 Şubat 2022. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d20e8

- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. ed. Selçuk Beşir Demir - Mesut Bütün. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>
- Çinici, Murat vd. "Yapay Zekâ Sohbet Robotu Chatgpt ile İnanç- İnançsızlık, Doğal Afet ve Ölüm Konuları Üzerine Nitel Bir Araştırma: Din ve Maneviyatın Psikolojik Sağlığa Etkileri". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (Nisan 2023), 137-172. <https://doi.org/10.31463/aicusbed.1275061>
- Çoban, Mustafa. "Hz. Peygamber'den Cumhuriyet Dönemine İslam Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. ed. Muhammed Fatih Genç. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Doğan, Ahmet. "İmam-Hatip Liselerinin Tarihi Gelişim Süreci". *Din Eğitimi*. ed. Muhammed Fatih Genç. 185-209. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.
- Durham Jr., W. Cole. "Introduction". *The Routledge International Handbook of Religious Education*. ed. Derek Davis - Elena Mikhailovna Miroshnikova. 1-12. London: Routledge, 2013.
- ECTHR. "Case of Folgerø and Others v. Norway (Application no. 15472/02)". 2007. Erişim 23 Ocak 2021. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81356>
- Genç, Muhammed Fatih. *Kilise, Cami Ve Sinagoglarda Yaygın Din Eğitimi Ve Gençliğe Yönelik Din Hizmetleri: Hollanda Örneği*, 2012.
- Hendek, Abdurrahman. *Religious Education Policy in Turkey and England: A Comparative Perspective*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2020.
- Hull, John Martin. "Religious Education in Democratic Plural Societies: Some General Considerations". *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*. 33-42. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2004.
- Hull, John Martin. "Religious Education in Germany and England: the Recent Work of Hans-Georg Ziebertz". *British Journal of Religious Education* 27/1 (2005), 5-17.
- Jackson, Robert. *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*. London: RoutledgeFalmer, 2004.
- Kaymakcan, Recep. *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2007.
- Kaymakcan, Recep - Hendek, Abdurrahman. "European Court of Human Rights' Judgements and Compulsory Religious Education in Turkey". *British Journal of Religious Education* 44/4 (2022), 444-454. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2045901>
- Kozak, Jaroslaw - Fel, Stanislaw. "The Relationship between Religiosity Level and Emotional Responses to Artificial Intelligence in University Students". *Religions* 15/3 (2024). <https://doi.org/10.3390/rel15030331>
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma, Desen Uygulama İçin Bir Rehber*. ed. Selahattin Turan. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.
- Okumuşlar, Muhiddin. "Çok Kültürlü Toplumlarda 'Din Hakkında Öğrenme' ve 'Dinden Öğrenme' Modeli". *Marife* 7/2 (2007), 251-264.
- OSCE. *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools: Prepared by ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion and Belief*. Warsaw: OSCE/ODIHR, 2007.
- Tsuria, Ruth - Tsuria, Yossi. "Artificial Intelligence's Understanding of Religion: Investigating the Moralistic Approaches Presented by Generative Artificial Intelligence Tools". *Religions* 15/3 (2024). <https://doi.org/10.3390/rel15030375>
- UNHRC. "Leirvåg and Others v. Norway (Communication No. 1155/2003)". 2004. http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2004.11.03_Leirvag_v_Norway.htm
- Yakut, İdris. "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 37-59. <https://doi.org/10.52637/kiid.1426977>
- Yılmaz, Macid. "Genel Eğitimde Din Eğitimi ve Öğretimi". *Din Eğitimi*. ed. İbrahim Turan - Bayramali Nazıroğlu. 108-123. Ankara: Bilay, 3. Basım, 2021.
- Alevi Çalıştayları Nihai Rapor*. Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı, 2010.

“Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, ‘7. Din Şûrası’ kararlarını açıkladı”. Erişim 04 Aralık 2024.
<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/37122/diyamet-isleri-baskani-erbas-7-din-srasi-kararlarini-acikladi>
Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Devlet Memurları Kanununda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 7383 31788 (16 Mart 2022).
Tevhid-i Tedirasat Kanunu. 430 (06 Mart 1924).
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.430.pdf>

DİNİ BAĞLAMDA ROBOT KULLANIMI: BUDİST ROBOT RAHİP MİNDAR ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN TUTUMLARIN NİTELİKSEL ANALİZİ

Meryem ŞAHİN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 26 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atıf:** Şahin, Meryem. "Dini Bağlamda Robot Kullanımı: Budist Robot Rahip Mindar Örneği Üzerinden Tutumların Niteliksel Analizi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 359-385.

DOI: 10.33415/daad.1591315

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 26 November 2024, **Accepted:** 19 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Şahin, Meryem. "The Use of Robots in the Religious Context: Qualitative Analysis of Attitudes on the Cases of Buddhist Robot Priest Mindar". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 359-385.

DOI: 10.33415/daad.1591315

Öz

Farklı inançlar ekseninde geliştirilen çeşitli dini sosyal robot örnekleri bulunmakta, bu robotlara yönelik tutumlar kullanıldıkları toplumun inanç ve kültüründen etkilenmektedir. Çarpıcı örneklerden birisi Budist Robot Rahip Mindar'dır. Bu çalışmada Mindar'ı ele alan üç farklı haber videosuna Türkçe, İngilizce ve Japonca yapılan yorumların niteliksel desende ve doküman analizi tekniğiyle dini robotlara karşı tutumlar ekseninde analiz edilmesi amaçlanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye, meryemsahin@aku.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-0566-8862 / PhD., Afyon Kocatepe University, Arts and Science Faculty, Department of Psychology, Afyonkarahisar, Türkiye, meryemsahin@aku.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-0566-8862.

Çalışma sonucunda bu robotlara yönelik olumlu ve olumsuz tutumlar, kaygı ve hayranlık duyguları, din ve maneviyatın dönüşümüne dair içerikler tespit edilmiştir. Türkçe yorumlarda mevcut din hizmetlerine duyulan memnuniyetsizlik üzerinden robotlara olumlu tutum sergilenmesi ayırt edici bulgulardandır. Animist değerlendirme Japonca yorumlarda kendisini gösterip Türkçe ve İngilizcede mevcut değildir. İnsan merkezci düşünmeye ise üç dilde farklı ağırlıklarla olsa da rastlanmıştır. Sosyal robotlar günlük hayat işleyişinde daha fazla görünür olmaya başladıkça dini robotiğe yönelik tutumların da farklılaşması olasıdır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din-Robotik Etkileşimi, Sosyal Robot, Dini Robot.

The Use of Robots in the Religious Context: Qualitative Analysis of Attitudes on the Cases of Buddhist Robot Priest Mindar

Extended Abstract

This study explores religious social robots, a contemporary topic within the context of the interaction between religion and robotics. Although not yet widespread, various robots have been developed and are currently in use, assuming diverse religious roles. Some, such as Pepper, which manages funeral services; BlessU-2, which performs blessings; and Mindar, which delivers sermons, serve as direct substitutes for religious officials. Others, like DaromaTo, play a role in providing spiritual and social support to individuals. Robots such as Arash, on the other hand, are designed to assist religious officials in supportive roles. The earliest examples of robots developed or used for religious purposes emerged in Buddhist culture, followed by the development and use of social robots in different religious roles within Christianity and Islam. The foundational beliefs of religions significantly influence the roles that religious social robots can assume and the attitudes toward these robots. In this context, the existing literature has theoretically established a fundamental difference between the attitudes of Abrahamic religions and Eastern traditions toward robots, including religious robots. This study analyses comments in Turkish, English, and Japanese on three different YouTube news videos featuring the example of the robotic priest, Mindar, to explore attitudes toward religious social robots.

The study employed document analysis, one of the qualitative research designs. The analyses were conducted on a total of 279 comments. Following the guidelines outlined in the literature, the process of data analysis involved initially accessing the documents, verifying their authenticity, thoroughly examining them through repeated readings, preparing them for analysis, and subsequently performing the analysis. The MAXQDA software was used to facilitate data analysis. Through content analysis, codes were identified from the data, and examples reflecting the content of these codes were presented via descriptive analysis. This approach aimed to understand attitudes toward religious social robots—a previously unexplored topic in the Turkish context—using a dataset collected in a natural setting. These attitudes were also compared with those expressed in English and Japanese comments.

Mindar was chosen as an example due to certain characteristics that distinguish it from other religious robots. It is believed that Mindar embodies the spirit of Buddha. In its approximately 25-minute performance, during which it delivers a sermon written by human priests, Mindar begins by explaining that Kannon takes on various forms, the current one being an android form, capable of transforming into anything and transcending time and space. Unlike other

examples of religious robots, temple staff can be seen bowing and praying before Mindar. In this regard, Mindar is considered a quintessential example of a theomorphic robot.

The findings of the study reveal that both positive and negative attitudes toward religious social robots are present in comments made in Turkish, English, and Japanese. Negative attitudes often stem from an anthropocentric perspective, questioning the capabilities of robots and emphasizing their human-made nature. On the other hand, positive attitudes highlight parallels with existing practices, view the robots more as tools than as entities imbued with sanctity, and emphasize their potential to provide more affordable and higher-quality services. Notably, a distinctive aspect of the Turkish comments is that negative perceptions of current religious services appear to influence a more positive perception of robots. One notable difference among the three languages is that animist interpretations appear in the Japanese comments but are absent in Turkish and English. Anthropocentric perspectives, on the other hand, were observed across all three languages, albeit with varying degrees of emphasis. Emotions towards religious social robots reflected both anxiety and admiration, while the potential of artificial intelligence to create new forms of belief or spiritual experiences was highlighted.

Notably, an analysis of the comments revealed the absence of ethical concerns or debates on the topic. As social robots become more visible in daily life and exposure increases, attitudes toward religious robotics are likely to evolve. In this regard, particularly within the context of Islam, significant questions arise about the roles these robots should undertake, the religious contexts in which they should operate, and the ethical principles that should guide their use. The contexts and roles in which religious robots are employed have the potential to directly influence individuals' attitudes toward them. From the perspective of the psychology of religion, the relationship between religion and robotics is expected to generate new research questions in areas such as attitudes toward religious social robots, religious experience, and the psychology of belief. In this study, attitudes were examined through comments on selected YouTube videos. However, further investigation using more comprehensive and in-depth data is necessary.

Keywords: Psychology of Religion, Religion-Robotic Interaction, Social Robot, Religious Robot.

Giriş

Vaaz veren bir robotu dinlemek için camiye gider misiniz? Yapay Zekâ (YZ) tarafından hazırlanan bir sohbet metni sizi manevi anlamda etkiler mi, dinlemesi için başkalarına önerir misiniz? Sanal gerçeklik uygulaması üzerinden tavaf kurallarını öğrenmek ister misiniz? Hali hazırda bazı uygulamalar üzerinden benzer deneyimleri yaşayanlar mevcut. Teknoloji ve dijitalleşmenin gelişmesiyle birlikte günlük yaşantıdaki pek çok deneyim gibi dini yaşantıda da geleneksel uygulamalar dönüşüm yaşamaya, dijital hayatla etkileşime girmeye başladı. Din ve maneviyatın bireyin duygu, düşünce

ve davranışlarına etkisini anlamayı amaçlayan din psikolojisi disiplini için benzer örnekler incelenmesi gereken yeni deneyim ve eğilimlere işaret etmektedir.

Alkhouri din psikolojisi çalışmalarında YZ'nin rolünü ele aldığı makalesinde din psikolojisi ile YZ'nin kesişiminde pek çok çalışma başlığı olduğunu tespit etmiş; YZ'nin dini uygulama ve ritüelleri etkileyeceğini ileri sürerek din psikolojisi açısından tartışmıştır.¹ Hesaplamalı modeller kullanarak gelecekteki dini eğilimlerin tahmin edilmesi;² dini dönüşüme eşlik eden psikolojik faktörlerin incelenmesi;³ dini ritüellerin simüle edilmesiyle farklı inançların dini deneyimlerinin anlaşılmasına çalışılması;⁴ doğal dil işleme ve makine öğrenmesi destekli sohbet robotları veya sanal asistanlar üzerinden kişiselleştirilmiş dini ve manevi rehberlik sunma potansiyeli⁵ dikkat çeken olasılıklardır. Bu gelişmeler aynı zamanda etik tartışmaları beraberinde getirmekte⁶ ancak din ve YZ ilişkisinde henüz etik çerçevenin üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Tarih boyunca otomatların dini pek çok bağlamda kullanıldığı vurgulanmaktadır. YZ ve dinin etkileşime girdiği alanlardan birisi de tarihsel süreçteki otomatlarla ilişkilendirilebilecek YZ destekli dini sosyal robotlardır.

1. Dini Alanda Kullanılan Sosyal Robot Örnekleri

Sosyal robot insanlarla temas gerektiren alanlarda kullanılan

- ¹ Khader I. Alkhouri, "The Role of Artificial Intelligence in the Study of the Psychology of Religion", *Religions* 15/3 (Mart 2024), 290.
- ² Murat Çinici - Muhammed Kızılgeçit, "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (Haziran 2023), 745-768; Muhammed Kızılgeçit vd., "Yapay Zekâ ile 2020-2025 Yıllarında Cinsiyete Göre Dindarlık Durumunun Tahmini", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56/2 (Aralık 2021), 283-307; Yogesh K. Dwivedi vd., "Evolution of Artificial Intelligence Research in Technological Forecasting and Social Change: Research Topics, Trends, and Future Directions", *Technological Forecasting and Social Change* 192 (Temmuz 2023), 122579.
- ³ Ullrich K. H. Ecker vd., "The Psychological Drivers of Misinformation Belief and Its Resistance to Correction", *Nature Reviews Psychology* 1 (Ocak 2022), 13-29.
- ⁴ Steven Umbrello, "The Intersection of Bernard Lonergan's Critical Realism, the Common Good, and Artificial Intelligence in Modern Religious Practices", *Religions* 14 (Aralık 2024), 1536.
- ⁵ Muhammed Kızılgeçit vd., "Yapay Zekâ Sohbet Robotu CHATGPT ile İnanç- İnançsızlık, Doğal Afet ve Ölüm Konuları Üzerine Nitel Bir Araştırma: Din ve Maneviyatın Psikolojik Sağlığa Etkileri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (Nisan 2023), 137-172.
- ⁶ Habib Ahmed - Hung Manh La, "Evaluating the Co-Dependence and Co-Existence Between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future", *International Journal of Social Robotics* 13/2 (Mart 2021), 219-235.

ve insanlarla etkileşim kurabilen robotları tanımlanmakta olup,⁷ dinle ilişkili farklı rollerde ve bağlamlarda sosyal robotlar kullanılmaya başlanmıştır. Robotların dini alanda kullanımı teorik ve ampirik araştırmalar üzerinden tartışılmakla birlikte bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Kullanımları yaygın olmasa da 2010 yılından itibaren sosyal dini robotlara yönelik uygulama örnekleri artmıştır. Bu kapsamda Budist, Hristiyan, Müslüman gibi farklı inanç ve kültür gruplarını yansıtan robotlar deneysel olarak üretilmiş ve kullanıma sunulmuştur. Ahmed ve La din alanında robotların eğitim süreçlerinde, dini danışmanlıkta, dini yardımcıları olarak veya ev robotları şeklinde farklı rollerde kullanılabileceğini ifade etmektedir.⁸ Simmerlein ve Tretter dini pratiklerde hali hazırda üretilmiş olan ve akademik metinlerde yer alan birbirinden farklı 18 robot tespit etmiş ve bu robotları tüm dini geleneklerde yer alan dört farklı işlev üzerinden tasnif etmiştir. Bu işlevler ayin ve ritüeller, dini eğitim, manevi bakım ve vaaz vermedir.⁹ Sosyal robotlar işlevlerinin dışında görünümüne göre de antropomorfik, zoomorfik vb. şeklinde sınıflandırılmaktadır. Din ve robotik etkileşimini çalışın Trovato vd. bu alanda kullanılması için Yunanca tanrı (teo) ve şekil (morf) kelimelerinden oluşan “teomorfik” robot kavramını önermiştir. Trovato vd. teomorfik kavramsallaştırmasında ilahi alanla ilişkilendirmeyi merkeze almış, bu tür robotların geliştirilmesinde bazı tasarım ilkeleri önermiştir.¹⁰

Dini robotik henüz başlangıç aşamasında olmasına rağmen dikkat çekici örnekler bulunmaktadır. Budist inancına dayalı kullanılan Pepper, Xan’er, Mindar, DarumaTo; Hristiyanlar için geliştirilen BlessU-2, SanTo; Müslümanlar için kullanılan İbn Sina, NAO, Veldan, Arash isimli robotlar; Hinduizm için geliştirilen Ganapati Bappachi Robotik Aarti isimli robot kollar bunlara örnek gösterilebilir. Bu robotlardan bazıları farklı amaçlar için geliştirilip sonrasında dini bağlama uyarlanmışken, bazıları doğrudan dini kullanım için üretilmiştir.

⁷ Cynthia Breazeal, “Toward Sociable Robots”, *Robotics and Autonomous Systems* 42/3-4 (Mart 2003), 167-175.

⁸ Ahmed - La, “Evaluating the Co-Dependence and Co-Existence Between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future”, 228-229.

⁹ Jonas Simmerlein - Max Tretter, “Robots in Religious Practices: A Review”, *Theology and Science* 22/2 (Temmuz 2024), 255-273.

¹⁰ Gabriele Trovato vd., “Religion and Robots: Towards the Synthesis of Two Extremes”, *International Journal of Social Robotics* 13/4 (2021), 541.

Özellikle Budist inanç kapsamında kullanılan robotlar öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi Pepper isimli 2014 yılında SoftBank Robotik Şirketi tarafından Japonya’da cenaze hizmetlerini yönetmek üzere programlanan robottur. 2015’ten itibaren satışı yapılan robot, Budist cübbesi giymekte, cenaze ritüelleri kapsamında davul çalarak kutsal metinleri söylemektedir. Bir diğer örnek olan Xian’er isimli robot dokunmaya duyarlı, hareket edebilen, ışıklandırılmalı sisteme sahiptir. Budizm’i tanıtmaya amacıyla Çin’de geliştirilmiştir.¹¹ Budist inançta şans getirdiğine inanılan Daruma bebeklerinden ilham alınarak, DarumaTo (Daruma Teomorfik Operatör) isimli başka bir robot geliştirilmiştir. DarumaTo özellikle yaşlı bireylere yönelik sosyal duygusal destek sağlaması amacıyla tasarlanmıştır. İnsan yüzünü takip edebilme, konuşmaya yanıt verebilme, başını sallayarak tasdik etme, oyunlar oynayabilme kapasitesine sahiptir. Robolab Technologies’in 2017’de geliştirdiği ses çıkaran, dairesel hareketlerle mum taşıyan robot kollar ise Hinduizm’de önemli ritüellerden biri olan “aarti”yi yerine getirmektedir.¹² Mindar isimli robot Budizm’deki Merhamet tanrıçası Kannon Bodhisattva’nın ruhunu yansıttığı iddiasıyla sunulmaktadır. Mindar Budist inanışta önemli bir merkez olan Japonya’nın Kyoto şehrindeki 400 yıllık Kodaji Tapınağı’nda sergilenmektedir. 2019 yılında basın açıklamasıyla tanıtımını yapılan Mindar Budist dualarını ve ritüellerini gerçekleştirebilmekte, vaaz vermektedir.¹³

364 | db

Protestan reformunun 500. yılı kutlamaları kapsamında 2017 yılında Almanya’da geliştirilen robot BlessU-2 ilk Hristiyan robot örneklerinden biri olarak ele alınır. BlessU-2 dijital göstergesiyle kullanıcılarla etkileşime girmekte, sesli ve yazılı olarak kullanıcı tercihleri üzerinden (tercih edilen dil, cinsiyet, kutsama türü) kutsama yapmakta, bir dakikalık süre içerisinde kutsama işlemi sonlanmaktadır.¹⁴ Katolik Hristiyanlar için tasarlanan SanTo (Kutsallaştırılmış Teomorfik Opeartör) minyatür ebatlarında bir aziz figürüdür. Led ışıklarla donatılan SanTo içerisine yerleştirilen kamera sayesinde kullanıcının yüzünü takip edip belli derecelerde hareket edebilmekte, sensörleri üzerinden dokunmaya tepki vermektedir.

¹¹ Stefania Travagnin, “From Online Buddha Halls to Robot-Monks”, *Review of Religion and Chinese Society* 7/1 (Mayıs 2020), 120-148.

¹² Trovato vd., “Religion and Robots”, 543.

¹³ J. Loewen-Colón - Sharday C. Mosurinjohn, “Fabulation, Machine Agents, and Spiritually Authorizing Encounters”, *Religions* 13/4 (Nisan 2022), 333.

¹⁴ Harriet Sherwood, “Robot Priest Unveiled in Germany to Mark 500 Years since Reformation”, *The Guardian* (30 Mayıs 2017).

İncil'den bölümler okumakta, azizlerin yaşam öykülerini aktarmaktadır. SanTo'nun hedefi yaşlılara evde refakat etmedir.¹⁵

İslam kültüründe tarihsel açıdan değerlendirme yapıldığında otomat veya robotların kullanımında sibernetiğin de kurucusu olarak değerlendirilen El-Cezeri öne çıkmaktadır. 1136 doğumlu El-Cezeri abdest alma, su kaldırma, fiskiye, saat gibi farklı işlevlerde çeşitli otomatlar geliştirmiştir.¹⁶ Günümüze geldiğinde Hanson Robotics tarafından İbn Sina isimli İslami kültür temelinde geliştirilen ve gerçekçi yüz ifadeleriyle öne çıkan robot bulunmaktadır. Birleşik Arap Emirlikleri'nde geliştirilen robot Arapça konuşan ilk robot olarak değerlendirilmektedir. Konuşma, yüz algılama, yüz tanıma yetenekleri vardır.¹⁷ Veldan, Nima, Arash isimli İran'da geliştirilen robotlar da farklı yüz ifadeleri sergileme, konuşma, hareket etme kapasitesine sahiptir. Bu robotlar özellikle eğitim süreçlerinde kullanım amaçlı üretilmiş, din eğitiminde yardımcı asistanlar olarak tasarlanmıştır.¹⁸

Örnekleri sunulan dini robotların özellikle gençlerin dine ilgisi- ni çekme, farklı kitlelere ulaşma, cenaze törenlerine katılamayanlar için alternatif sunma, din eğitimini eğlenceli ve çekici hale getirme gibi avantajları vurgulanmaktadır. Aktarılan robotlar değerlendirildiğinde din görevlisi rolünde, din görevlisine yardımcı asistan rolünde veya kutsallık atfedilen bir rolde kullanıma sunuldukları; aktarılan rollerin inançlara göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bu noktada dini robotların hangi rollerde kullanılabileceği ve kabul göreceğine ilişkin tutumların dini kültürle yakın ilişkili olduğu görülmektedir.

2. Dini Alanda Sosyal Robotların Kabulünde Kültürel Unsurlar

"Robot teolojisi" kavramı etrafında dini açıdan robotların çeşitli boyutlarını ele alan teorik tartışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Robotlara yönelik tutum farklılıkları hangi amaçlarla kulla-

¹⁵ Gabriele Trovato vd., "Communicating with SanTO—the First Catholic Robot", *28th IEEE International Conference on Robot and Human Interactive Communication (RO-MAN)* (Ekim 2019), 1-6.

¹⁶ El-Cezerî, İsmâil bin er-Rezzâz, *El-Cami Beyne'l-İlm Ve'l-Amel En-Nafi Fi Eş-Şınaa Ti'l-Hiyel*, çev. Yavuz Unat, Melek Dosay, Sevim Tekeli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002).

¹⁷ Nikolaos Mavridis vd., "Opinions and Attitudes Toward Humanoid Robots in the Middle East", *AI & Society* 27/4 (Kasım 2012), 517-534.

¹⁸ Minoo Alemi vd., "Social Robotics, Education, and Religion in the Islamic World: An Iranian Perspective", *Science and Engineering Ethics* 26/5 (Ekim 2020), 2709-2734.

nıldıkları ve dini yaşamdaki rolleri üzerinden tartışılmaktadır.¹⁹ Tartışmalarda kabaca Doğu ve Batı inançları üzerinden ayırım yapılmakta, farklı inanç kültürlerinin robot-insan, canlı-cansız ikiliklerine bakış üzerinden tartışma yapılandırılmaktadır.

Batı dünyasında doğal-yapay ayrımının daha net olduğu, Japonlarda ise varlıklar arası bağlantıların vurgulandığı ifade edilmekte,²⁰ bu noktada animizm ve antroposantrizm kavramları öne çıkmaktadır. Animizm her şeyin canlı olduğu ve ruhu olduğuna inanan düşünce sistemi iken antroposantrizm insanın her şeyin merkezinde olduğunu öne süren insan merkezli düşünmedir. İnançların özellikle bu iki düşünme sistemine dair yaklaşımlarının robotlara yönelik tutumları etkilediği öne sürülmektedir.²¹ Doğu inançlarından olan Hinduizm, Taoizm, Konfüçyüsçülük, Şintoizm ve Budizm'in tek tanrılı dinlere göre dini robotların kullanımına karşı daha açık olduğu ortak bir kanıdır. Dahası Budizm'de robotlara Buda'lık atfedilip atfedilmeyeceği tartışılmaktadır.²² İbrahimî dinlerin bakış açısında antroposantrik düşünce öne çıkmakta, bir robotun dini metinleri okuması ile dini tören gerçekleştirmesi arasında önemli ayırım yapılmaktadır.²³

366 | db

Teorik açıklamaların dışında farklı inanç mensuplarının sosyal robotların ve dini robotların kabulüne yönelik tutumları saha araştırmaları bağlamında ele alınmaktadır. Bartneck vd. robotlara karşı tutumlardaki kültürel farkları incelediği çalışmasında Hollandalı, Çinli, Alman, Meksikalı, Amerikalı ve Japon katılımcılarla çalışmış; tutumlarda en az olumsuz Amerikalılar, en olumsuz ise Meksikalılar bulunmuştur. Beklenenin aksine Japon katılımcıların özellikle olumlu bir tutumunun olmadığı görülmüş, bu durum Japonların robotlara yüksek düzeyde maruz kalmaları nedeniyle robotların kapasitelerinin ve eksikliklerinin daha çok farkında olabilecekleri

¹⁹ Anna Puzio, "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions? An Ethical Exploration of Religious Robots", *AI & Society* (Aralık 2023), 1-17.

²⁰ Frédéric Kaplan, "Who Is Afraid of the Humanoid? Investigating Cultural Differences in the Acceptance of Robots", *International Journal of Humanoid Robotics* 01/03 (Eylül 2004), 465-480.

²¹ Shogo Ikari vd., "Religion-Related Values Differently Influence Moral Attitude for Robots in the United States and Japan", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 54/6-7 (Ağustos 2023), 742-759; Kai Chi Yam vd., "Cultural Differences in People's Reactions and Applications of Robots, Algorithms, and Artificial Intelligence", *Management and Organization Review* 19/5 (Ekim 2023), 859-875.

²² Robert M. Geraci, "Spiritual Robots: Religion and Our Scientific View of the Natural World", *Theology and Science* 4/3 (Kasım 2006), 229-246.

²³ Puzio, "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions?", 1-17.

üzerinden yorumlanmıştır.²⁴ Vietnam’da yapılan bir araştırmada din eğitiminde YZ kullanımına kilise görevlilerinin dinle daha az ilişkili olanlara oranla daha mesafeli yaklaştığı bulunmuştur.²⁵ Bir başka araştırmada İbrahimî ve Şinto dini gelenekten beslenen ABD ve Japon örneklerinde robotlara yönelik ahlaki değerlendirme dinle ilgili değerlerden nasıl etkilendiği incelenmiştir. Çalışma sonucunda robotlara yönelik ahlaki özen Japonya’da ABD’den daha yüksek bulunmuş; bu özen Japonya’da dindarlıkla pozitif, ABD’de negatif ilişkili çıkmıştır. Bu fark dinle ilgili değerler olan antroposantrizm ve animizm tarafından açıklanmıştır.²⁶

İslam toplumları için robotların eğitim süreçlerinde asistan, hayvan destekli terapilere hassasiyeti olanlar için alternatif, çocuk ve yaşlılar için refakatçi vb. rollerde sunulması önerilmektedir. Kullanıcılar tarafından bu rollerde avantaj sağladığı algılanırsa yaygınlaşacağı düşünülmektedir.²⁷ Bu perspektiften bakıldığında sosyal robotların farklı ortamlarda din görevlisi ve öğretmenlere yardımcı, öğrencilere arkadaş gibi çeşitli roller üstlenerek din eğitiminin desteklenmesinde rol alabileceği ifade edilmektedir.²⁸ Benzer şekilde Humaeroh İslami dini eğitimde YZ kullanımını pozitif bağlamda değerlendirmiştir.²⁹ Alemi vd. İran’da din derslerinde asistan rolünde kullanılan iki sosyal robot örneği üzerinden tutumları incelemiş, öğrencilerin %90’dan fazlasının robot destekli dersi sadece insan öğretmen tarafından verilen derse tercih ettiklerini ve dikkat performanslarının arttığını bulmuştur.³⁰

Türkiye’de YZ’ye yönelik tutum ve dindarlık ilişkisini ele alan araştırmada pozitif tutumla dindarlık arasında düşük düzeyli nega-

²⁴ Christoph Bartneck vd., “Cultural Differences in Attitudes Towards Robots”, *Proceedings of the AISB Symposium on Robot Companions: Hard Problems and Open Challenges in Human-Robot Interaction* (Hatfield, 2005), 1-4.

²⁵ Khoa Tran - Tuyet Nguyen, “Preliminary Research on the Social Attitudes Toward AI’s Involvement in Christian Education in Vietnam: Promoting AI Technology for Religious Education”, *Religions* 12/3 (Mart 2021), 208.

²⁶ Ikari vd., “Religion-Related Values Differently Influence Moral Attitude for Robots in the United States and Japan”, 742-759.

²⁷ Alemi vd., “Social Robotics, Education, and Religion in the Islamic World”, 2714.

²⁸ Ali Meghdari - Mino Alemi, “Recent Advances in Social & Cognitive Robotics and Imminent Ethical Challenges”, *10th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities (RAIS 2018)*, (Princeton: Atlantis Press, 2018), 75-82.

²⁹ Eneng Humaeroh, “Islamic Religious Education Learning and Trends in the Use of Artificial Intelligence”, *ASIAN: Indonesian Journal of Learning Development and Innovation* 1/1 (Temmuz 2023), 31-35.

³⁰ Alemi vd., “Social Robotics, Education, and Religion in the Islamic World”, 2731.

tif ilişki bulunmuş,³¹ benzer şekilde dindarlığın YZ kaygısı üzerinde pozitif yönlü anlamlı ilişkisi olduğunu gösteren araştırma yürütülmüştür.³² İslam kültüründe de kullanılan robotların kabulünde kullanım amaçları ve bağlamının, robotlara yüklenen rollerin etkili olacağı söylenebilir. Nitekim Şahin ve Gültekin yaptıkları bir çalışmada semavi dinlerde farklı vurgularla yer alan Samiri'nin Buzağısı olarak isimlendirilen buzağının çeşitli özellikleri dolayısıyla robot olarak ele alınabileceğini ve buzağıya yüklenen kutsal özellikler nedeniyle ilk teomorfik robot örneklerinden birisi olarak değerlendirilebileceğini iddia etmektedir. Buzağıya kutsallık atfedilmesi İslamiyet'te olumsuz bağlamda ele alınmaktadır. Yazarlar buna dayalı olarak benzer şekilde özne ya da vekil rollerde geliştirilen dini robotlara Müslüman gruplarda direnç gelişeceğini, dini bilgi ya da ibadetlerin öğretiminde "araç" olarak kullanımının kabulü kolaylaştıracağını ifade etmişlerdir.³³

Öte yandan dini uygulamalarda robotların kullanımının dini bağlılığı ve dini etkinliklere katılımı azaltacağını öne süren araştırmalar bulunmaktadır. Kyoto'daki manastırda Robot Rahip Mindar ve insan vaiz tarafından verilen vaazı dinlemeyi tercih eden bireyler üzerinde yapılan araştırmada katılımcılar insan vaizi daha güvenilir bulmuş, insan vaizi dinleyen grupta vaaz sonrası tapınağa yapılan bağışların daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Devamında yapılan deneyde Taoist tapınağında katılımcılar aynı vaazı veren bir robot ya da insan vaizin olduğu gruba rastgele atanmış, sonrasında tutumları ölçülmüştür. Bu çalışmada da katılımcılar insan vaizi daha güvenilir algılamış, vaizin robot olduğu durumda tapınağa daha az bağış yapmış, tapınağı tanıtıcı el ilanı dağıtmayı daha düşük oranda kabul etmiş, dinledikleri vaazın mesajını paylaşmaya daha az istekli olmuşlardır. Aynı araştırma ekibi bir grup Hristiyan katılımcıyı YZ tarafından oluşturulduğu, diğer grubu insan vaiz tarafından oluşturulduğu söylenen vaaz grubuna atamıştır. Bu durumda da katılımcılar YZ tarafından oluşturulan vaazı daha az güvenilir bulmuş ve bu vaaz sonrası daha az dini bağlılık belirtmişlerdir. Farklı inanç grupları üzerinde yürütülen bu üç çalışmanın sonucu olarak robot vaize

³¹ İdris Yakut, "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 37-59.

³² Mehmet Kazak, *Yapay Zekâ Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

³³ Meryem Şahin - Mücahit Gültekin, "The Interaction of Religion and Robotics and Al-Samiri's Calf (the Golden Calf) as an Early Theomorphic Robot", *İlahiyat Studies* 14/1 (Temmuz 2023), 133-168.

maruz kalmanın dini bağlılığı azalttığı; dini alanda robotların insan yerini kolayca alamayacağı yorumu yapılmıştır.³⁴

3. Amaç ve Önem

Farklı inanç gruplarında dini sosyal robotlara yönelik tutumlar araştırılmış olmasına rağmen ülkemizde bunu konu edinen araştırma bulunmamaktadır. Çalışmanın amacı hem ülkemizdeki tutumları, hem de literatürde sıklıkla karşılaştırması yapılan Doğu-Batı kültürleri üzerinden tutum farklarını anlamaya çalışmaktır. Bu kapsamda Robot Rahip Mindar örneği üzerinden YouTube haber videolarının yorumları veri seti olarak kullanılıp doküman analizi gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de henüz dini alanda sosyal robotların kullanımını gündem olmamıştır. Alandaki gelişmeler takip edildiğindeyse farklı rollerde dini robotların kullanılmasının mümkün olacağı öngörülmektedir. Örneğin ülkemizde Akın Robotics tarafından “Ada” isimli sosyal robotik serisi geliştirilerek pazarlanmaya ve bazı eğitim kurumlarında kullanılmaya başlamıştır. Ada derslerde öğretmenlere yardımcı olmakta, sohbet ederek dil gelişimini desteklemekte, misafir karşılama, sunum yapma gibi rolleri yerine getirebilmektedir.³⁵ Bu çalışmada Robot Rahip Mindar örneği üzerinden Türkçe yorum yapan bireylerin doğal tepki ve tutumları YouTube haber video yorumları üzerinden anlaşılmaya çalışılmış, aynı zamanda haber videolarına İngilizce ve Japonca yapılan yorumlar analiz edilerek karşılaştırma yapılmıştır. Bu kapsamda Mindar’ın özelliklerine dair tutumlar, duygusal tepkiler, dinin geleceğine dair yapılan çıkarımları anlamak amaçlanmıştır. Araştırmanın hem ülkemizdeki tutumları hem de diğer kültürlerden farklılaşan noktalarını anlama noktasında alana özgün katkı sağlayacağı, sonraki çalışmalar için önemli kaynak olacağı düşünülmektedir.

Örnek olarak Mindar’ın seçilmesinin nedeni onu diğer dini robotlardan ayırt eden bazı özelliklerinin bulunmasıdır. Mindar’ın Buda ruhu taşıdığına inanılmaktadır. Mindar yaklaşık 25 dakika süren, insan rahipler tarafından yazılan vaazı aktardığı performansına Kannon’un farklı biçimler aldığını, şu ankinin android biçimi olduğunu, kendini her şeye dönüştürebileceğini, zaman ve mekânı

³⁴ Joshua Conrad Jackson vd., “Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment”, *Journal of Experimental Psychology: General* 152/12 (2023), 3344-3358.

³⁵ Akın Robotics, “Sosyal Robot Mini Ada 3” (Erişim 24 Kasım 2024).

aşabileceğini açıklayarak başlamaktadır.³⁶ Diğer dini robot örneklerinden farklı olarak önünde dua eden, secde eden tapınak görevlilerinin olduğu görülmekte; tapınağa gelen katılımcılar Mindar'ın vazalarını tapınağın normal bir parçası olarak algıladıklarını, ruhu varmış gibi hissettiklerini, rahiplerin yaptıklarıyla benzer türde görme eğiliminde olduklarını aktarmaktadır. Bu açıdan Mindar tam anlamıyla teomorfik robot örneği olarak değerlendirilmektedir.

4. Yöntem

Araştırmada niteliksel araştırma deseni ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizinde mevcut belge ve kaynaklar incelenerek veriler bu kaynaklardan elde edilmekte; çalışmanın amacına bağlı olarak ilgili kaynakların bulunması, okunması, notlandırılması, değerlendirilmesi, analiz edilmesi süreçleri yürütülmektedir.³⁷ Bu çalışmada doküman olarak YouTube video yorumları kullanılmıştır. Çalışma amacı kapsamında Budist Robot Rahip Mindar'a yönelik belirlenen YouTube haber videoların altına yapılan Türkçe, İngilizce ve Japonca yorumlar üzerinden içerik analizi ve betimsel analiz yapılmıştır.

370 | db

4.1. Veri Seti

Çalışmada 3 farklı videoya yapılan yorumlar veri olarak kullanılmıştır. Temelde Türkiye'deki tepkiler ve literatürde sıklıkla vurgulanan doğu-batı tutum farklılıklarının anlaşılması hedeflendiği için Türkçe, İngilizce ve Japonca dillerinde içerik sunan videolar belirlenmiştir. Bu videoların belirlenmesinin nedeni Türkçe ve İngilizcede aynı haber kanalı üzerinden aynı haber içeriğinin verilmesi ve yorum sayılarının benzer içerikli videolara göre daha fazla olmasıdır. Aynı haber kanalının Japonca video haberi bulunmamakta olup, Japonca için de haber kanalı videosu olması ve yorum sayısının benzer videolardan fazla olması kriterleri dikkate alınmıştır.

İlk video Alman yayın kuruluşu DW Türkçe tarafından 5 Temmuz 2020 tarihinde "Japonya'nın bir milyon dolarlık robot rahibi" başlığıyla Youtube üzerinden yayınlanan haberdir. Video 11.11.2024 tarihi itibarıyla 22.381 görüntüleme almış ve 162 yorum yapılmıştır.³⁸ Çalışmadaki ikinci veri seti aynı videonun DW

³⁶ Erica Baffelli, "The Android and the Fax: Robots, AI and Buddhism in Japan", *Itineraries of an Anthropologist. : Studies in Honor of Massimo Raveri*, ed. Giovanni Bulian - Silvia Rivadossi (Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2021), 249-263.

³⁷ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2005).

³⁸ DW Türkçe, "Japonya'nın Bir Milyon Dolarlık Robot Rahibi", *YouTube* (5 Temmuz 2020).

Shift tarafından İngilizce olarak yayınlanan içeriğidir. Bu video 23.04.2020 tarihinde “Mindar: Bir Robot dindar olabilir mi?-Budist Robot Rahip Mindar-Japon Robotları” başlığıyla yayınlanmış, 44.261 izleme ve 63 yorum almıştır.³⁹ Çalışmanın yapıldığı bağlama daha yakın yorumları inceleyebilmek için üçüncü olarak BBC News Japon kanalı tarafından 21.10.2021 tarihinde yayınlanan “Tanrı ve robotlar: Yapay zekâ dini değiştirecek mi?” başlıklı Mindar’ın ve benzer diğer robotların ele alındığı video kullanılmıştır. Video 14.962 izleme ve 54 yorum almıştır.⁴⁰ Analizler toplamda 279 yorum üzerinden gerçekleştirilmiştir. Analizlerin yapıldığı videolar 2020 ve 2021 yıllarına aittir. Videolarda ve yorumlarda Mindar’ın bu tarihlerde kullanılan sürümü referans alınmıştır.

4.2. Verilerin Analizi

Verilerin analizi sürecinde literatürde belirtildiği üzere öncelikle dokümanlara ulaşılarak orijinalliği kontrol edilmiş, dokümanlar tekrarlayan okumalarla anlamaya çalışılmış, analize hazır hale getirilmiştir.⁴¹ Analize hazır hale getirme sürecinde Youtube yorumlarının tamamı Word belgesine aktarılmış, İngilizce ve Japonca metinler Türkçeye çevrilerek düzenlenmiştir. Verilerin analizinde MAXQDA analiz programından faydalanılmıştır. Araştırmada veriler üzerinden içerik analizi yapılarak kodlara ulaşılmış, betimsel analiz yapılarak kod içeriğini yansıtan örnekler sunulmuştur. Yorumlar analize hazırlanırken Türkçe seslendirmesi olan videoda içerikle ilgili olmayan “ilgisiz” kategorisi olarak ele alınan çok sayıda yorum (34) tespit edilmiştir. Bu yorumlarda videoya dair ses, dublaj gibi konulara dair eleştiriler öne çıkmakta, yorumlarda bulunanlar birbiriyle farklı konularda tartışmaya girmektedir. İngilizce analiz edilen videoda bu kategoride 2 yorum tespit edilmişken, Japoncada bulunmamaktadır. Bu yorumlar araştırma kapsamında ayrıca analiz edilmemiştir. Örnek yorumlar betimsel olarak sunulurken olduğu gibi aktarılmış; yazım, imla düzeltmesi yapılmamıştır. Yorum dili Türkçe için (T), İngilizce için (İ), Japonca için (J) kısaltmasıyla belirtilmiştir.

³⁹ DW Shift, “Mindar: Can a Robot be Religious-Buddhist Robot Priest Mindar-Japanese Robots”, *YouTube* (23 Nisan 2020).

⁴⁰ BBC News Japan, “神とロボット AIは宗教を変えるのか?”, *YouTube* (21 Ekim 2021).

⁴¹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 221-222.

5. Bulgular ve Tartışma

Belirlenen üç videodaki tüm yorumlar temelde üç soru ekseninde anlaşılmalı çalışılmıştır. Bunlar Mindar'ın özelliklerini nasıl değerlendirdikleri, nasıl duygusal tepkiler verdikleri ve dinin geleceği açısından nasıl yorumladıklarıdır.

Türkçe yorumlarda diğer dillerden farklı bir tespit özellikle mizahın ön plana çıkmasıdır. “*Oruç tutan robot isteriz*”, “*Mindar nesil geliyor*”, “*Nihat hocam Robotlarda cennete girecek mi?*” mizah olarak ele alınan yorumlardır. Bu yorumlarda Mindar robotuna karşı düşünceler, duygusal tepkiler, inanç açısından nasıl değerlendirilebileceğine dair açıklamalar bulunmamakta, durum mizahi bağlamda ele alınmaktadır. Türkçe yorumlarda öne çıkan bir diğer boyut Türkiye koşullarının diğer ülkelerle kıyaslanması yoluyla, Türkiye’de teknolojinin gelişimine dair olumsuz duygu ve düşüncenin yansıtılmasıdır. “*Saygın ve çalışkan Japonlar robot yapadursun biz ise kavanozun içine fasulye koyup kötü söz iyi söz testlerini yapalım.*” benzeri yorumlar bu kategoride değerlendirilmiştir. Araştırmada öne çıkan bulgulardan birisi Türkçe yorumlarda mizahın yoğun yer tutarken; İngilizce ve Japonca yorumlarda Mindar'ın özelliklerine ve rolüne ilişkin duygu ve düşüncelerin merkezde olmasıdır. Bu durum hem genel olarak robotik teknolojilere hem de dini sosyal robotlara dair tartışmalara daha fazla temas etme, aşinalık üzerinden değerlendirilebilir. Bu kültürlerde dini sosyal robotları değerlendirebilmek için arka plan bilgisinin daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda psikodinamik yaklaşımda mizah bir savunma mekanizması olarak değerlendirilmekte, başa çıkmakta zorlanılan durumlarda kaygıyı azaltma fonksiyonuyla mizahın kullanıldığı ifade edilmektedir. Türkçe yorum yapan bireylerin din görevlisi yerine ikame edilen bir robotla ilk kez temas ettiklerinin varsayıldığı durumlarda, savunma mekanizması olarak mizah kullanımının öne çıktığı yorumu yapılabilir.

5.1. Mindar'ın Özelliklerini Değerlendirme

5.1.1. Olumsuz Tutumlar

Mindar'a dair olumsuz tutumlarda insan özellikleriyle karşılaştıran ve insan yapımı olmasına vurgu yapan insan merkezci düşünme ön plana çıkmaktadır. Acı çekme, duygu deneyimleme, ruh gibi özelliklere sahip olamayacağı üzerinden antroposantrik değerlendirme yapılmakta ve bunun üzerinden kapasitesini yetersiz bulan

yorumlar öne çıkmaktadır. “Bir kitaptan bilgisayarından nasıl rahip, imam papaz olmasa robottan da olmaz çünkü bu robot sadece bilgi makinesi duyguları yok ve dolayısıyla inancı da yok inanamaz yani...” (T); “Dünyevi arzularından kurtularak acı çekmenin üstesinden gelmeye çalışın diyen ve duyguları olmayan bir robotun ne kadar ciddiye alınabileceği tartışılır” (T); “Duygusu olmayan şeylerde duygu arıyoruz ve duygusuz insanların sayısı artıyor. Bunu istemekle elde edilecek hiçbir şey yoktur.” (J); “İSA RAB'dir, günahlarımın bedelini çarmıhta ödeyen kişiye tapacağım, aptal bir robota değil.” (İ) yorumları bu düşünceleri örneklemektedir. Antroposantrik düşünce denen bu yaklaşım insan olmayanların statüsünü ve değerini belirlerken insanları referans noktası olarak belirlemektedir.⁴² Bu eğilimin insan özelliklerinden yoksun olan varlıklara karşı olumsuz tutumları etkilediği, robotlara karşı da olumsuz tutumları öngördüğü bulunmuştur.⁴³ Aktarılan yorumlarda bireylerin Mindar'ı değerlendirirken insanla kıyaslama yaparak, bunun üzerinden değer biçtikleri görülmektedir. Doğu inançlarında bu düşünme şeklinin kendisini göstermediği ve bu düşünce farkının robotlara yönelik tutumları farklılaştırdığını bulgulayan araştırmalar⁴⁴ bulunmakla birlikte Japonca yorumlarda da insan merkezci bakışa dair içeriklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde literatürde de Japonya'da Mindar'la ve insan vaizle temasta bulunan katılımcıların ikisine yönelik tutumlarının farklılaştığı tespit edilmiştir.⁴⁵ Antroposantrik düşünceyle ilişkili olarak literatürde robotlara yönelik tutumlarda itirazlardan birisinin dini deneyim konusunda olduğu görülmektedir. Robotların yerine getirdiği işlevlerin yüzeysel olduğu, gerçeklik ya da samimiyet içermediği, bedel ödemediği; dolayısıyla gerçek bir dini deneyim yaşamadığı vurgulanmaktadır.⁴⁶ Çalışmamız kapsamında yukarıdaki yorumlarda da dini deneyime atıf yapan içeriklerin olduğu görülmektedir. Din psikolojisinin önemli çalışma başlıklarından olan dini deneyim dini yaşantının bireye özgü, sübjektif, duygu temelli boyutunu yansıtmaktadır. Bu açıdan tanımlanması zor olup, kültür ve inançlara göre değişkenlik göstermektedir. Bu değişkenlik

⁴² Nicolas Spatola vd., “Different Models of Anthropomorphism Across Cultures and Ontological Limits in Current Frameworks the Integrative Framework of Anthropomorphism”, *Frontiers in Robotics and AI* 9 (Ağustos 2022), 863319.

⁴³ Paweł Fortuna vd., “The Structure and Correlates of Anthropocentrism as a Psychological Construct”, *Current Psychology* 42/5 (Şubat 2023), 3630-3642.

⁴⁴ Ikari vd., “Religion-Related Values Differently Influence Moral Attitude for Robots in the United States and Japan”, 742-759.

⁴⁵ Jackson vd., “Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment”.

⁴⁶ Puzio, “Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions?”, 1-17.

durumunu robotlara atfedilen dini deneyim veya robotlarla etkileşime giren bireylerin dini deneyimi gibi robotlar özelinde ele almak din psikolojisi çalışmaları için yeni bir araştırma alanı açıp, bakış açısını çeşitlendirebilir. Dini robotların yetersiz bulunmasında kullanılan görüşlerden bir diğeri insan yapımı olmasıdır. “*Ne yüklesen ona inanan bir robota kim inansın*” (T); “*İnsan soruları bir makine tarafından cevaplanıyorsa, bu sorular ve cevaplar işe yaramaz. Eğer Budizm bu robotu müritlerinin sorularını cevaplama da faydalı buluyorsa, Budizm işe yaramaz*” (İ) benzeri yorumlarda yine robotların insan üzerinden değerlendirilip, özne-fail olmayışlarına, öznenin insan oluşuna vurgu vardır. Bu durumda robotların insanlarla karşılaştırılıp, programlandıkları içerik üzerinden faaliyette bulunmasına atıf yapılmaktadır. Jackson vd. bu durumun kendisinin sosyal robotların kullanıldığı diğer alanlarda önemsiz olabilirken din bağlamında güven duygusu üzerinden hayati önem taşıyabileceğini ifade etmiştir.⁴⁷

374 | db

Japonca yorumlarda animistik düşünceye işaret eden içerikler de görülmektedir. “*Sıklıkla söylenir ama sadece insanların ve bazı canlıların sahip olduğu bu duygular gerçekten var mıdır? Ayrıntılı damgalama ve tepkiler dedikleri şey bu değil mi? Eğer durum böyleyse, gelecekte teknoloji daha da ilerlerse ve nesnelere daha da hassas işçilik uygulamak mümkün olursa, tıpkı insanlar gibi iz bırakan, tepki veren ürünler yaratmak mümkün olacak mı diye merak ediyorum.*” (J); “*Duygular beyindeki elektrik sinyallerinin toplamıdır...Duygular eninde sonunda robotlarda bile ortaya çıkacaktır.*” (J) yorumlarında robotların da insan benzeri deneyimlere sahip olma potansiyeli vurgulanmaktadır. Türkçe ve İngilizce yorumlardaysa bu içerik tespit edilmemiştir. Animist düşünme sisteminde canlı-cansız, insan-insan olmayan ayrımları net değildir. İbrahimî dinler animist öğeler içermezken, Japon inancı Şintoizm animist kabul edilir.⁴⁸ Aktarılan animist düşünceye işaret eden yorumların sadece Japonca’da ortaya çıkması bu ayrımı desteklemektedir. “*Budizm bir din-den çok bir felsefedir, açık uçludur ve daha az dogmaya sahiptir... Robot rahipler Budist sorulara daha tutarlı cevaplar verebileceklerdir. Ancak Katoliklik gibi dinlerde dogma, zorlukları tetikler ve birçok soruya çok çelişkili cevaplar verir. Benim naçizane tahminim, (teolog*

⁴⁷ Jackson vd., “Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment”, 3344.

⁴⁸ Spatola vd., “Different Models of Anthropomorphism Across Cultures and Ontological Limits in Current Frameworks the Integrative Framework of Anthropomorphism”; Geraci, “Spiritual Robots”, 229-246.

değilim)” (İ) yorumunda olduğu gibi bazıları doğrudan dini sosyal robotların kabulünde inanç farklarının etkili olacağına değinmiştir.

5.1.2. Olumlu Tutumlar

Daha olumlu perspektiften yaklaşan tutumlarda mevcut uygulamalarla benzerlik kurulması, mevcut dini hizmetlerden duyulan memnuniyetsizliği aşma imkânı sağlaması, daha kaliteli ve ekonomik hizmet alma potansiyeli öne çıkmaktadır. Türkçe yorumlarda Müslümanların ibadetlerle ilgili kullandığı dijital uygulamalarla ironik bir şekilde benzerlik kurulması dikkat çekmektedir: “Oo oo bizde neler var neler. Namaz Kıldırın Seccade Kur'an okuyan kalem Zikir Matik”; “Ezan bile teknolojiye uyup banttan okunurken. Bana çok olası geldi.”; “E ne olmuş yani! Bizde de dua okuyan namazlıklar var.” yorumları ileri sürülen benzerlikleri örneklemektedir. Bu örneklerde mevcut uygulamalara ve Mindar’a yönelik tahfif edici bir yaklaşım olsa da bahsi geçen uygulamaların fonksiyonları üzerinden ilişki kurulması, benzetim yapılabilecek zihinsel arka plan olması dikkat çekicidir.

Yine Türkçe yorumlarda dini düşünce veya din görevlilerinin de robotvari olduğu ileri sürülerek tersten benzerlik kurulmuş, benzer işlevleri dini robotların yerine getirebileceği ifade edilmiştir. “Her camiye 1 imam robot projesi çok güzel olur. Mevcut imamlar zaten robot gibi iş yapıyor, zaten ezanlar merkezi sistemden okunuyor çoğu camide, Cuma vaazı yazılı geliyor”; “din dogma olduğundan robot imam mümkün”; “...sonuçta imamlar diyanetin verdiği hutbeyi vaazı kağıttan okuyor. robotlarda hafızadan okur olur biter”; “Tabi ki ruhani ihtiyacı karşılayabilir. Günümüz din adamları da robottan farklı değil sonuçta” örneklerinde görüldüğü üzere hâlihazırdaki uygulamalara ve din görevlilerinin sunduğu hizmetlere ilişkin memnuniyetsizlik üzerinden benzerlik kurulduğu; robotların kapasiteleri değil din görevlilerinin yetersiz algılanan performansları üzerinden değerlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır. Benzeri içerikler İngilizce ve Japonca yorumlarda tespit edilmemiştir. Bu durum Türkiye’ye özgü olarak dine ve din hizmetlerine yönelik olumsuz tutum üzerinden değerlendirilebilir. Ülkemizde yapılan araştırmalarda din görevlilerinin mesleki yeterlilikleri, din hizmetlerinin kalitesi gibi konularda katılımcıların “olumsuz” ya da “kararsız” bir eğilimde oldukları;⁴⁹ din görevlisine yönelik olumsuz tutumları

⁴⁹ Hasan Yavuzer, “Toplumda Din Görevlisi Algısı: Nevşehir İli Örneği”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12/3 (Ekim 2022), 1653-1673.

etkileyen faktörlerde din görevlisinin kendisine yakışmayan davranışlar sergilemesi ve mesleki yetersizlik algısının olduğu bulunmuştur.⁵⁰ Dine dair açıklama yapan kültürel evrim teorilerinde insanların inançlarına bağlı olmasının önemli nedenlerinden birisi dini liderlerin bedel ödemeleri ve bu durumun onlara ve inançlarına güvenilirliği artırmasıdır. Buradan hareketle din görevlilerinin toplumda daha az güvenilir hale gelmesinin dini bağlılığı azaltacağı yorumu yapılmaktadır.⁵¹ Türkçe yorumlarda güvenilirlik etkisinin kendisini gösterdiği görülmektedir.

İngilizce yorumlarda da kurulan benzerliklerin daha kabullenici bir tutuma işaret ettiği görülmektedir. “*Bir robotu vaiz olarak kabul edebilir misin veya belki de hem vaaz veren hem de ayin sunan bir rahip (veya papaz veya din görevlisi)? Bu, Mindar'a daha iyi bir Hristiyan paraleli olurdu.*” (İ) yorumu Mindar'ın Tanrı, Buda benzeri kutsallık atfedilen pozisyonda değil din görevlisi rolüne yakın olduğunu ifade etmektedir. Benzer düşünme şekli “*Bu robot bir vaiz gibi, tapınılacak bir şey değil, öğreten bir şey.*” (İ) ifadesinde de kendisini göstermektedir. Eğitim rolüne ilişkin benzer yorumlar şu şekildedir: “*Böyle bir şeyin Hristiyan inancına tercüme edilemeyeceğini söylemek anlamsız. Bu sadece dijital bir kitap, dijital bir İncil'den çok da farklı değil. Ya da bunu bir vaizin video ekranı yerine bir animatronikte oynatılan videosu olarak görebilirsiniz. Temelde bir Disney atraksiyonu ama dini içerikli.*” (İ); “*Robot bir öğretmendir, tapınılacak bir şey değildir.*” (İ). Bu yorumlarda kutsallık atfedilen bir rolde değil araç rolünde eğitimci, vaiz ya onlara yardımcı olarak kullanımının daha olası değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Türkçede bir yorum doğrudan bunu vurgulamıştır: “*Öğretileri yaymak için bir araçtan başka birşey değil. İstersek istediğimiz kadarını yapabiliriz*” (T). Temelde olumsuz bir tutum yansıtmamakla birlikte bazı yorumlar temkinli yaklaşmışlardır. “*Yapay zekanın birçok avantajı var (dini alanda çok sayıda doktrini araştırabilir ve en uygun çözümü bulabilir, vb.), ancak İnsanın vazgeçmemesi gereken alanları ve sınırları sürekli düşünmek gerekiyor.*” (J); “*Din ve yapay zekanın birbirine bağlanacağını sanmıyorum, ancak iş gezilerinde/seyahatlerde konfor için kullanılacak.*” (J); “*İnsanların ve yapay zekanın yaşam ve ölüm konusunda aynı görüşü paylaşabileceğini düşünmüyorum.*” (J). Bu yorumlarda

⁵⁰ Ömer Ozan, *Din Görevlisinin Toplumsal İmajını Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁵¹ Jackson vd., “Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment”, 3344-3358.

da yüklenen rollere ilişkin şerh düşüldüğü görülmektedir. Özellikle Türkçe ve İngilizce yorumlarda kutsallık ve faillik atfedilmeyen rolde değerlendirildiği canlı-cansız ayrımına yönelik inanca dair kültürel arka plandan beslenildiği iddia edilebilir. Bu yaklaşım literatürde dini sosyal robotların yerine getirebileceği öne sürülen yardımcı, asistan rolüdür.⁵² Ancak Japonca yorumlarda da görüldüğü üzere kültürler arasında keskin bir ayrım mümkün görünmemektedir.

Bazı yorumlarsa hizmet kalitesini artırabileceği düşüncesiyle daha olumlu tutum yansıtan içeriktedir. “*Bence güzel olur. Çünkü onun belleğinde bütün dua ve ayetler yüklenmiş olacağından istenilen bilgiyi direk cevaplar. Ayrıca Tarikat liderleri ve Şeyhler gibi kendi yorumunu içeri katıp sünneti farz, farzı sünnet yapmaz. Kendi menfaatine göre katli vacip, mezhep ayrıştırmasına girmez.*”(T); “*Alırdım. İnsandan daha güvenilir*” (T); “*Bir kere dinde "update" olayı yok, yükle robotun hafızasına ömrü yettiğince kullansın. Ayrıca robot dini metinleri eğip bükmez, ... sallamaz, ne diyorsa anında referans gösterir, soru işareti bırakmaz. En önemlisi de kişisel menfaat peşinde koşmaz, kimseye yalakalık yapmaz. Diyanetin çılğunca bütçesi de cepte kalır. "Robot İmam" (T); “Az önce National Geographic dergisinin yeni bölümünde Mindar’ı okudum. Tüm cevapları bir robot aracılığıyla Zen ve Budist bir şekilde alabilseydim harika olurdu.” (İ); “Yapay zekanın insanlardan daha doğru olacağı bir zaman gelebilir.” (J) ifadeleri kaliteli hizmet almaya yönelik beklentileri yansıtmaktadır. Türkçe yorumlarda ayırt edici olarak öne çıkan bir boyut ekonomik avantaj iddiası üzerinden meşrulaştırıcı ve güncel ekonomik sorunlarla ilişki kuran bir tutumun öne çıkmasıdır. Bu içerikte “*Bizde imam robot yapalım. Hiç olmazsa diyanet işlerine ayırdığımız bütçe azalır ve böylece iç ve dış borca katkı olur ve ülke kalkınır*” (T) benzeri pek çok yorum tespit edilmiştir. Literatürde robot ve insan karşılaştırması yaparak robotların insan benzeri deneyimlere sahip olmayacağı iddiasının olumsuz tutumu etkilerken, bu durumun aynı zamanda olumlu tutumlara da etki edeceği ileri sürülmektedir. Örneğin duygusal deneyiminin ya da bilincinin olmaması onu daha nesnel ve güvenilir bulma, çekinme potansiyeli olan durumlarda mahremiyet kaygısının daha az olması, daha geniş kitlelere daha ekonomik yollarla erişebilmesi gibi konularda bir avantaj haline*

⁵² Ahmed - La, “Evaluating the Co-Dependence and Co-Existence Between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future”, 228.

getirebilme potansiyeline sahiptir.⁵³ Aktarılan yorumlar değerlendirildiğinde olası avantajları üzerinden pozisyon alındığı görülmektedir. Dikkat çekici olması da yorumlarda daha kabullenici tutumu kolaylaştırmaktadır: “*Dindar değilim. Bir robotun düzenlediği ayine kesinlikle katıldım.*” (T). Üretilen bazı dini sosyal robotların literatürde benzer şekilde dinle bağları kopanların, gençlerin ilgisini çekmek amacıyla geliştirilip kullanıldığı ifade edilmekte; yeni kitlelere ulaşma noktasında çekici olabileceği tartışılmaktadır.

Bazı yorumlarsa inanç nesnesinden bağımsız olarak insan deneyimi üzerinden değerlendirme yapmıştır. “*Hangi yöntemi kullanırsanız kullanın, endişeleriniz giderildiyse cevap budur.*” (J); “*Herşey inançla başlar. Dürüst olmak gerekirse, bu sadece yapay zeka değil, her şey olabilir.*” (J) yorumları bu düşüncüyü örneklemektedir. Bu yorumlar din psikolojisi açısından inanç psikolojisi kapsamında yeni tartışmalara kapı aralayacak potansiyele sahiptir.

5.2. Mindar’a Yönelik Duygu Yansımaları

378 | db

Yorumların geneli duygu barındırmayıp sadece düşünce içeriklidir. Ancak bazı yorumlarda kaygı ve hayranlık duygularının yansıtıldığı tespit edilmiştir. Kaygı yansıtan Türkçe yorumlardan birisi “*hafife almayın, yaklaşık 400 yıl sonra o sayaçlar bir "Mindar" olacak. Asıl soru şu: NEDEN ?*” şeklindedir. Kaygı içeriğinin özellikle İngilizce yorumlarda yoğunlaştığı görülmüştür. Bunu yansıtan bazı örnek içerikler şu şekildedir: “*Kıyamet, "canavarın suretinin" yaratılacağından bahsediyor! Zaman her saniye daha da yaklaşıyor!*”; “*Kabus*”; “*Transhümanizm, insan gelişiminin sonu*” (İ). Japonca yorumlarda da kaygı ifadeleri kendisini göstermektedir: “*Bu siber ve dijital çağda yaşamak istemiyorum. İnsanlarla bağlantı kurmak istiyorum.*”; “*Yanlış bir şeyler var. Bence bir gün tıpkı insanlara benzeyen robotlarımız olacak.*”; “*İnsanlığın sonu için geri sayım başladı mı?*”; “*İnsanları robotlaştıracamız.*” (J) Batı kültüründe insansı robotların Frankenstein canavarına benzetilerek teknolojinin potansiyel olumsuz etkilerine vurgu yapıldığı aktarılmaktadır.⁵⁴ Mori’nin ileri sürdüğü “*tekinsiz vadi*” terimi de bu kaygıyı anlamak için kullanılmaktadır. Buna göre robotun insana olan benzerliğinin arttığı ancak onun insan olmadığının bilindiği durumlarda korku, kaygı, ürkme, tiksinti benzeri deneyimler yaşanmaktadır. İnsana olan benzerlik bir

⁵³ Puzio, “Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions?”, 1-17.

⁵⁴ Geraci, “Spiritual Robots”, 229-246.

aşamaya kadar sevimli bulunurken insansı düzeyi arttıkça olumsuz duygular oluşmaktadır.⁵⁵ Dini sosyal robotlara yönelik olumsuz duygularda benzer içeriklerin olduğu görülmekte, tekinsiz vadi teorisi belirsizlik üzerinden bu kaygıyı anlayabilmek için açıklama sunmaktadır. Makine nefreti aynı zamanda iç grup-dış grup ayrımı üzerinden de ele alınabilmektedir.⁵⁶ Ortak bir sosyal kimliği paylaşan iç grup üyelerine daha olumlu tutumlar sergilenirken, dış grup üyelerine ayrımcılık yapılabilmektedir. İnsan ve insan olmayanlar arasındaki ayrım makineleri dış grup olarak değerlendirmeyi kolaylaştırıp olumsuz tutumları etkileyebilir ve makinelerin güçlenmesini bir tehdit olarak algılayabilir.

Kaygı dışında tespit edilen bir diğer duygu hayranlıktır. “*Millet sanata cevirmis olayı*” (T); “*Tekinsiz vadinin mükemmel bir resmiydi ve insanların onun vaazlarını minnetle dinleme şekli distopik bir filmde görmeyi bekleyeceğiniz bir şeydi.*” (J) ifadeleri duruma ilişkin hayranlık göstergesi olarak değerlendirilebilir. Kutsalın deneyimi hakkındaki görüşleriyle ön plana çıkan Otto bu deneyimlerde ürperticilik, gizem ve büyüleyiciliğin bulunduğunu ifade eder.⁵⁷ Geraci bireylerin YZ uygulamalarına yönelik duyguları ile Otto’nun kutsalın tecrübesine ilişkin yaptığı büyülenme ve ürpermenin bir arada bulunması açıklaması arasında benzerlik kurmuştur. Bireyler benzer şekilde YZ uygulamalarına karşı hem hayranlık geliştirmekte hem tedirgin olmaktadır. Buradan hareketle Geraci insanların akıllı makineleri ilahi mertebeye yükselttikleri yorumunu yapmıştır.⁵⁸ Çalışmamızda da dini sosyal robotlara yönelik duyguların iki yönlü olarak yansıdığı; hem kaygı, ürperme hem de hayranlık, büyüleyiciliğin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Geraci’nin iddiasının desteklendiği söylenebilir.

5.3. Din ve İnançların Geleceğine Yönelik Düşünceler

YZ alanındaki gelişmelerin dini alanla etkileşimiyle birlikte inanç formlarında değişim ya da dönüşüm olabileceğine, yeni dini-manevi eğilimlerin kendisini gösterebileceğine dair yorumlar yapılmıştır. “*Bu öyle bir nokta ki maneviyat içi boşaltılmış ve makineleştirilmiş bir kelime olarak kalacak*” (T) yorumu değişimi olumsuz bir

⁵⁵ Elizabeth Broadbent, “Interactions With Robots: The Truths We Reveal About Ourselves”, *Annual Review of Psychology* 68 (Ocak 2017), 627-652.

⁵⁶ Yam vd., “Cultural Differences in People’s Reactions and Applications of Robots, Algorithms, and Artificial Intelligence”.

⁵⁷ Rudolf Otto, *The Idea of the Holy* (Oxford: Oxford Bookshelf, 1936).

⁵⁸ Geraci, “Spiritual Robots”.

bağlamda ele alırken “Hz. Muhammed’i kodlayarak nasıl yaşadığını gösterirler ilerde” (T) yorumu farklı dini deneyimlerin olasılığını gündeme getirmiştir. Japonca yorumlarda da benzer gelişmelerin farklı inanç türlerini ortaya çıkarma potansiyeli vurgulanmıştır: “Sanırım yakında bir android dini yaratabileceğiz.”; “Bu aynı zamanda bir nevi dini reformdur.”; “Yapay zekaya tapan bir din olsaydı ilginç olurdu, o yüzden ben de ona katılabilirim.” (J). “Bence ileride Ana merkezli bir inanç çeşitliliği olabilir. Günümüzdeki insanlar bu gelişmelerin farkında olmayacaklar, belki büyük bir çoğunluk. Ama kendini yenileyebilen insanlar topluma hâkim olacak diye düşünüyorum” (T) yorumu da farklı inanç formlarının imkânını ele almıştır. “Belki de din yakın gelecekte ortadan kalkacak.” (J) ifadesinde görüldüğü gibi benzer gelişmelerle dinin ortadan kalkacağı da ifade edilmektedir.

Singler YZ’nin bir din yaratıp yaratamayacağını ele aldığı makalesinde popüler söylemde farklı savlarla hem evet hem hayır yanıtlarının olduğunu tespit etmiştir. YZ din oluşturacak mı tartışmasında çift taraflı olarak hem kültürel bir nesne olarak dinin YZ hakkındaki beklentileri şekillendirdiğini, hem de YZ’nin din algılarını şekillendirdiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Teknolojinin insanların dini yaşama biçimini farklı şekillerde değiştirdiği kabul edilirken din, maneviyat kavramlarını da değiştirip dönüştürebilme ihtimali önemli bir tartışmadır. Sadece yeni bir din ya da maneviyat oluşturma değil geleneksel uygulama ve ritüellerde önemli değişimler oluşturma potansiyeline sahip olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır.⁶⁰ Özellikle sanal ve artırılmış gerçeklik uygulamaları veya kutsal mekanların simule edilmesi gibi uygulamalarla dini deneyimlerin oluşturulması dini yaşantıya dair yeni formları gündeme getirmektedir.

Sonuç

Çalışma kapsamında din ve robotik etkileşimi bağlamında güncel bir konu olan dini sosyal robotlar ele alınmıştır. Bu kapsamda yaygınlığı geniş olmasa da üretilmiş ve kullanımda olan robotlar farklı dini rollerde karşımıza çıkmaktadır. Bazıları cenaze hizmetlerini yöneten Pepper, kutsama yapan BlessU-2 veya vaaz veren Mindar gibi doğrudan din görevlisi yerine ikame edilirken; bazıları Da-

⁵⁹ Beth Singler, “Will AI Create A Religion?: Views of the Algorithmic Forms of the Religious Life in Popular Discourse”, *American Religion* 5/1 (Sonbahar 2023), 95-103.

⁶⁰ Alkhouri, “The Role of Artificial Intelligence in the Study of the Psychology of Religion”; Mavridis vd., “Opinions and Attitudes Toward Humanoid Robots in the Middle East”.

romaTo gibi bireylere manevi ve sosyal destek sağlayan bir rolde-
dir. Arash gibi robotlar ise din görevlisini asiste eden yardımcı rol-
lerde geliştirilmiştir. Farklı inançlara yönelik kullanılan robotların
ilk örnekleri Budist kültürde kendini göstermiştir. Dinlerin inanç
esasları geliştirilen dini sosyal robotların hangi rollerde kullanılabi-
leceğini ve bu robotlara karşı tutumları doğrudan etkilemektedir.
Bu kapsamda mevcut literatürde özellikle İbrahimî dinler ile Uzak
Doğu inançlarının robotlara ve dini robotlara yönelik tutumu ara-
sında temel fark olduğu teorik açıdan temellendirilmiş ve saha ça-
lışmaları üzerinden bu çıkarımlar test edilmeye çalışılmıştır. Bu
çalışmada Robot Rahip Mindar örneği üzerinden ilgili YouTube
Haber videolarına yapılan Türkçe, İngilizce ve Japonca yorumlar
dini sosyal robotlara karşı tutum ekseninde analiz edilmiştir. Bu
sayede Türk örneğinde daha önce çalışılmamış bir konu olan
dini sosyal robotlara karşı tutumlar doğal ortamdan elde edilen veri
seti üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu tutumlar
İngilizce ve Japonca yorumlarla karşılaştırılmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde dini sos-
yal robotlara karşı Türkçe, İngilizce ve Japonca yorumlarda olumlu
ve olumsuz tutumların yer aldığı görülmüştür. Olumsuz tutumlarda
insan merkezci bakış üzerinden robotların yeterliliklerinin sorgu-
lanması, insan yapımı olmasına vurgu yapılmıştır. Olumlu tutum-
lardaysa mevcut uygulamalarla benzerlik kurma, kutsallık atfet-
mekten ziyade araç rolünü yakın görme, daha ekonomik ve kaliteli
hizmet alabilme potansiyeli öne çıkmıştır. Bununla birlikte Türkçe
yorumlarda ayırt edici boyut mevcut din hizmetlerine yönelik
olumsuz algının robotlara olumlu algıyı etkilemesidir. Üç dil ara-
sında ayırt edici bir diğer durum animist değerlendirmenin Japonca
yorumlarda kendisini gösterip Türkçe ve İngilizcede mevcut olma-
masıdır. İnsan merkezci düşünmeye ise üç dilde farklı ağırlıklarla
olsa da rastlanmıştır. Dini sosyal robotlara yönelik duygularda hem
kaygı hem de hayranlık kendisini göstermiş; YZ'nin yeni bir inanç
ya da manevi deneyim oluşturma potansiyeli vurgulanmıştır.

Literatürde kişiselleştirilmiş hizmet sunma, zaman ve mekân
kısıtlamalarını aşarak erişilebilirliği artırma gibi öne sürülen avan-
tajlar çalışmamız kapsamında tespit edilmemiş olup; daha ekono-
mik ve kaliteli hizmet alma, farklı kitlelere ulaşma avantajları ken-
disini göstermiştir. Yorumlar analiz edildiğinde özellikle etik kaygı-
ların ya da tartışmanın ortaya çıkmadığı görülmüştür. Dini yaşantı
ile robotik gelişmeler arasındaki etkileşimin artmasıyla birlikte bu

alandaki etik yönergelerin eksikliği tartışılmaya başlanmıştır. Mevcut durumda ayrı bir etik yönerge geliştirilmemiş olup din dışı robot etiğindeki özerklik, ayrımcılık, sorumluluk, aldatma ve yönlendirme, veri gizliliği, tasarımın nasıl olması gerektiği gibi başlıklar üzerinden etik boyut ele alınmaktadır. Bu robotlar bireylerle inanç ve maneviyata dair konularda etkileşime girmekte, dolayısıyla hassas bir uygulamayı içermektedir. Psikoterapi alanındaki çeşitli araştırma ve tartışmalar psikoterapideki kimi unsurlarının robotlar tarafından yerine getirilemeyeceğini ileri sürmektedir.⁶¹ Benzer tartışmaların din-robotik ilişkisi bağlamına da uyarlanması mümkün görülmektedir. Kısıtlı olsa da literatürde önerilen etik ilkelerde dini robotların kullanımının uygun olmadığı çeşitli bağlamların kabul edilerek geliştirilmesi, geliştirilme sürecinin sadece pazarlama mantığıyla değil anlamlı bir amaca hizmet etmesinin sağlanması, ilahiyatçıların dâhil olduğu bir süreçle geliştirilmesi ve teolojik araştırmalara bağlı kalınması, insan ilişkilerinin yerini alan veya taklit eden değil yeni bir ilişki kategorisi olarak ele alınması öne çıkmaktadır.⁶²

382 | db

Dini sosyal robotlar içerisinde ileri örneklerden birisi olan Mindar'a yönelik tutumlarda ülkemizde hem pozitif hem negatif tutumların kendisini göstermesi önemlidir. Sosyal robotlar günlük hayat işleyişinde daha fazla görünür olmaya başlayıp maruziyet arttıkça dini robotiğe yönelik tutumların farklılaşması olasıdır. Bu konuda özellikle İslamiyet özelinde robotların hangi dini bağlamlarda, hangi rollerde ve hangi etik ilkeler takip edilerek gündeme alınması gerektiği önemli tartışma sorularıdır. Din psikolojisi bağlamında din-robotik ilişkisinin dini sosyal robotlara yönelik tutumlar, dini deneyim, inanç psikolojisi gibi konularda yeni araştırma problemleri oluşturacağı öngörülmektedir.

Öneriler

Bu çalışmada tutumlar belirlenen YouTube video yorumları üzerinden ele alınmış olup, konunun daha kapsamlı ve derinleme-

⁶¹ Mücahit Gültekin, "Could Robots Empathize? A Review on The Employment of Social Robots in Mental Healthcare", *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal* 12/67 (Aralık 2022), 593-618; Mücahit Gültekin - Meryem Şahin, "The Use of Artificial Intelligence in Mental Health Services in Turkey: What Do Mental Health Professionals Think?", *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 18/1 (Şubat 2024).

⁶² Puzio, "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions?"; Max Tretter, "When Discussing the Desirability of Religious Robots: Courage for Theology!", *AI & Society* (Şubat 2024), 1-3.

sine elde edilen veriler üzerinden incelenmesine ihtiyaç vardır. Doküman incelemesinin örneklem yanlılığı, sınırlı sözel olmayan davranış gibi zayıf yönü olarak değerlendirilen⁶³ özellikleri çalışmamız kapsamında da sınırlılık olarak ele alınabilir. Bu bağlamda din görevlilerinin, dinle ilgisi farklı seviyelerde olan bireylerin konuya dair tutumlarının araştırılması daha derin bir bakış açısı geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Uygulama alanında da robotların kullanılacağı bağlam ve rollerin tartışılması, buna dair etik ve dini kılavuzların geliştirilmesi, kullanıcı deneyimlerinin anlaşılmasına çalışılması önümüzdeki yıllar için önemli görülmektedir.

Kaynakça

- Ahmed, Habib - La, Hung Manh. "Evaluating the Co-Dependence and Co-Existence Between Religion and Robots: Past, Present and Insights on the Future". *International Journal of Social Robotics* 13/2 (Mart 2021), 219-235. <https://doi.org/10.1007/s12369-020-00636-x>
- Akın Robotics. "Sosyal Robot Mini Ada 3". Erişim 24 Kasım 2024. <https://www.akinrobotics.com/sosyal-robot-mini-ada-3>
- Alemi, Mino vd. "Social Robotics, Education, and Religion in the Islamic World: An Iranian Perspective". *Science and Engineering Ethics* 26/5 (Ekim 2020), 2709-2734. <https://doi.org/10.1007/s11948-020-00225-1>
- Alkhouri, Khader I. "The Role of Artificial Intelligence in the Study of the Psychology of Religion". *Religions* 15/3 (Mart 2024), 290. <https://doi.org/10.3390/rel15030290>
- Baffelli, Erica. "The Android and the Fax: Robots, AI and Buddhism in Japan". *In Itineraries of an Anthropologist: Studies in Honour of Massimo Raveri*. ed. Giovanni Bulian - Silvia Rivadossi. 249-263. Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2021. <https://doi.org/10.30687/978-88-6969-527-8>
- Bartneck, Christoph vd. "Cultural Differences in Attitudes Towards Robots". *Proceedings of the AISB Symposium on Robot Companions: Hard Problems And Open Challenges In Human-Robot Interaction*. 1-4. Hatfield, 2005. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.22507.34085>
- BBC News Japan. "神とロボット AIは宗教を変えるのか?". *YouTube*. Yayın Tarihi 21 Ekim 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=36fcVqJrwS0>
- Breazeal, Cynthia. "Toward Sociable Robots". *Robotics and Autonomous Systems* 42/3-4 (Mart 2003), 167-175. [https://doi.org/10.1016/S0921-8890\(02\)00373-1](https://doi.org/10.1016/S0921-8890(02)00373-1)
- Broadbent, Elizabeth. "Interactions With Robots: The Truths We Reveal About Ourselves". *Annual Review of Psychology* 68 (Ocak 2017), 627-652. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010416-043958>
- Çinici, Murat - Kızılgöçer, Muhammed. "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi". *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (Haziran 2023), 745-768. <https://doi.org/10.61304/did.1240124>
- DW Shift. "Mindar: Can a Robot be Religious-Buddhist Robot Priest Mindar-Japanese Robots". *YouTube*. Yayın Tarihi 23 Nisan 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=Y3VuHpYPU6Y&t=9s>
- DW Türkçe. "Japonya'nın Bir Milyon Dolarlık Robot Rahibi". *YouTube*. Yayın Tarihi 5 Temmuz 2020. https://www.youtube.com/watch?v=WP_UnR8Pg1g&t=1s

⁶³ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 221-222.

- Dwivedi, Yogesh K. vd. "Evolution of Artificial Intelligence Research in Technological Forecasting and Social Change: Research Topics, Trends, and Future Directions". *Technological Forecasting and Social Change* 192 (Temmuz 2023), 122579.
- Ecker, Ullrich K. H. vd. "The Psychological Drivers of Misinformation Belief and Its Resistance to Correction". *Nature Reviews Psychology* 1/1 (Ocak 2022), 13-29. <https://doi.org/10.1038/s44159-021-00006-y>
- El-Cezerî, İsmâil bin er-Rezzâz. *El-Cami Beyne'l-İlm Ve'l-Amel En-Nafi Fi Eş-Şinaa Ti'l-Hiyel*. çev. Yavuz Unat, Melek Dosay, Sevim Tekeli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Fortuna, Paweł vd. "The Structure and Correlates of Anthropocentrism as a Psychological Construct". *Current Psychology* 42/5 (Şubat 2023), 3630-3642. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01835-z>
- Geraci, Robert M. "Spiritual Robots: Religion and Our Scientific View of the Natural World". *Theology and Science* 4/3 (Kasım 2006), 229-246. <https://doi.org/10.1080/14746700600952993>
- Gültekin, Mücahit. "Could Robots Empatize? A Review on The Employment of Social Robots in Mental Healthcare". *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal* 12/67 (Aralık 2022), 593-618. <https://doi.org/10.17066/tpdrd.12250405>
- Gültekin, Mücahit - Şahin, Meryem. "The Use of Artificial Intelligence in Mental Health Services in Turkey: What Do Mental Health Professionals Think?". *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 18/1 (Şubat 2024). <https://doi.org/10.5817/CP2024-1-6>
- Humaeroh, Eneng. "Islamic Religious Education Learning and Trends in the Use of Artificial Intelligence". *ASIAN: Indonesian Journal of Learning Development and Innovation* 1/1 (Temmuz 2023), 31-35.
- Ikari, Shogo vd. "Religion-Related Values Differently Influence Moral Attitude for Robots in the United States and Japan". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 54/6-7 (Ağustos 2023), 742-759. <https://doi.org/10.1177/00220221231193369>
- Jackson, Joshua Conrad vd. "Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment". *Journal of Experimental Psychology: General* 152/12 (2023), 3344-3358. <https://doi.org/10.1037/xge0001443>
- Kaplan, Frédéric. "Who is Afraid of the Humanoid? Investigating Cultural Differences in the Acceptance of Robots". *International Journal of Humanoid Robotics* 01/03 (Eylül 2004), 465-480. <https://doi.org/10.1142/S0219843604000289>
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- Kazak, Mehmet. *Yapay Zekâ Kaygısı, Yabancılaşma ve Dindarlık İlişkisi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kızılgeçit, Muhammed vd. "Yapay Zekâ ile 2020-2025 Yıllarında Cinsiyete Göre Dindarlık Durumunun Tahmini". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56/2 (Aralık 2021), 283-307. <https://doi.org/10.29288/ilted.993560>
- Kızılgeçit, Muhammed vd. "Yapay Zekâ Sohbet Robotu CHATGPT ile İnanç- İnançsızlık, Doğal Afet ve Ölüm Konuları Üzerine Nitel Bir Araştırma: Din ve Maneviyatın Psikolojik Sağlığa Etkileri". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (Nisan 2023), 137-172. <https://doi.org/10.31463/aicusbed.1275061>
- Loewen-Colón, J. - Mosurinjoh, Sharday C. "Fabulation, Machine Agents, and Spiritually Authorizing Encounters". *Religions* 13/4 (Nisan 2022), 333. <https://doi.org/10.3390/rel13040333>
- Mavridis, Nikolaos vd. "Opinions and Attitudes Toward Humanoid Robots in the Middle East". *AI & Society* 27/4 (Kasım 2012), 517-534. <https://doi.org/10.1007/s00146-011-0370-2>
- Meghdari, Ali - Alemi, Mino. "Recent Advances in Social & Cognitive Robotics and Imminent Ethical Challenges". *Proceedings of the 10th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities*. Princeton: Atlantis Press, 2018. <https://doi.org/10.2991/rais-18.2018.12>
- Otto, Rudolf. *The Idea of the Holy*. Oxford: Oxford Bookshelf, 1936.

- Ozan, Ömer. *Din Görevlisinin Toplumsal İmajını Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Puzio, Anna. "Robot, Let Us Pray! Can and Should Robots Have Religious Functions? An Ethical Exploration of Religious Robots". *AI & Society* (Aralık 2023), 1-17. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01812-z>
- Sherwood, Harriet. "Robot Priest Unveiled in Germany to Mark 500 Years since Reformation". *The Guardian* (30 Mayıs 2017). <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/30/robot-priest-blessu-2-germany-reformation-exhibition#:~:text=A%20robot%20priest%20that%20delivers,church%20door%20in%20the%20town>
- Simmerlein, Jonas - Tretter, Max. "Robots in Religious Practices: A Review". *Theology and Science* 22/2 (Nisan 2024), 255-273. <https://doi.org/10.1080/14746700.2024.2351639>
- Singler, Beth. "'Will AI Create A Religion?': Views of the Algorithmic Forms of the Religious Life in Popular Discourse". *American Religion* 5/1 (Sonbahar 2023), 95-103. <https://doi.org/10.2979/amerreli.5.1.05>
- Spatola, Nicolas vd. "Different Models of Anthropomorphism Across Cultures and Ontological Limits in Current Frameworks the Integrative Framework of Anthropomorphism". *Frontiers in Robotics and AI* 9 (Ağustos 2022). <https://doi.org/10.3389/frobt.2022.863319>
- Şahin, Meryem - Gültekin, Mücahit. "The Interaction of Religion and Robotics and Al-Sāmiri's Calf (the Golden Calf) as an Early Theomorphic Robot". *İlahiyat Studies* 14/1 (Temmuz 2023), 133-168. <https://doi.org/10.12730/is.1302053>
- Tran, Khoa - Nguyen, Tuyet. "Preliminary Research on the Social Attitudes Toward AI's Involvement in Christian Education in Vietnam: Promoting AI Technology for Religious Education". *Religions* 12/3 (Mart 2021), 208. <https://doi.org/10.3390/rel12030208>
- Travagnin, Stefania. "From Online Buddha Halls to Robot-Monks". *Review of Religion and Chinese Society* 7/1 (Mayıs 2020), 120-148. <https://doi.org/10.1163/22143955-00701006>
- Tretter, Max. "When Discussing the Desirability of Religious Robots: Courage for Theology!". *AI & Society*, 1-3. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01860-5>
- Trovato, Gabriele vd. "Religion and Robots: Towards the Synthesis of Two Extremes". *International Journal of Social Robotics* 13/4 (2021), 539-556. <https://doi.org/10.1007/s12369-019-00553-8>
- Trovato, Gabriele vd. "Communicating with SanTO—the First Catholic Robot". *28th IEEE International Conference on Robot and Human Interactive Communication (RO-MAN)*. 1-6. New Delhi, IEEE, 2019.
- Umbrello, Steven. "The Intersection of Bernard Lonergan's Critical Realism, the Common Good, and Artificial Intelligence in Modern Religious Practices". *Religions* 14 (Aralık 2023), 1536. <https://doi.org/10.3390/rel14121536>
- Yakut, İdris. "Yapay Zekâya Yönelik Tutum ve Dindarlık İlişkisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 37-59. <https://doi.org/10.52637/kiid.1426977>
- Yam, Kai Chi vd. "Cultural Differences in People's Reactions and Applications of Robots, Algorithms, and Artificial Intelligence". *Management and Organization Review* 19/5 (Ekim 2023), 859-875. <https://doi.org/10.1017/mor.2023.21>
- Yavuzer, Hasan. "Toplumda Din Görevlisi Algısı: Nevşehir İli Örneği". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12/3 (Ekim 2022), 1653-1673. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1168671>
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013.

YAPAY ZEKÂ, DİNDE DİJİTALLEŞME, DİSTOPYA, DİJİTAL GÖZETİM VE BÜYÜK VERİ ÇERÇEVESİNDE NETFLİXTE “KÜBRA” DİZİSİNİN ANALİZİ*

Alptekin KESKİN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 15 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Keskin, Alptekin. “Yapay Zekâ, Dinde Dijitalleşme, Distopya, Dijital Gözetim ve Büyük Veri Çerçevesinde Netflixte “Kübra” Dizisinin Analizi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 387-410.

DOI: 10.33415/daad.1585822

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 15 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Keskin, Alptekin. “Analysis of the “Kübra” Series on Netflix in the Framework of Artificial Intelligence, Digitalization in Religion, Dystopia, Digital Surveillance and Big Data”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 387-410.

DOI: 10.33415/daad.1585822

* Bu makale, 8-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında İstinye Üniversitesi'nde düzenlenen “4. Uluslararası Medya ve Toplum Sempozyumu”nda sunulan “Yapay Zekâ, Din ve Distopya İlişkiselinde Netflixte “Kübra” Dizisinin Analizi” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. / This article is the revised and expanded version of the paper titled “An Analysis of the Netflix Series 'Kübra' in the Context of the Interrelation of Artificial Intelligence, Religion, and Dystopia,” which was presented at the “4th International Media and Society Symposium” held at İstinye University on May 8-10, 2024.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Sosyoloji, Tekirdağ, Türkiye, keskinalptekin22@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-1803> / Dr., Independent Researcher, Sociology, Tekirdağ, Türkiye, keskinalptekin22@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-1803>.

Öz

Bu çalışmada Netflix'te iki sezonda toplam 16 bölüm olarak yayınlanan Kübra dizisi, yapay zekâ, dinde dijitalleşme, distopya, dijital gözetim ve büyük veri kavramları etrafında incelenmiştir. Dizide yapay zekâ aracılığıyla bireyler, toplum ve kültür arasında manipülatif süreçler işlenmekte; iktidar, din ve toplumsal çatışmalarla ilişkilendirilmektedir. Başrol karakter Gökhan, Soultouch uygulamasındaki "Kübra" adlı kullanıcıdan aldığı mesajların Allah tarafından gönderildiğine inanmakta ve bu inanç çerçevesinde bazı toplumsal etkiler meydana gelmektedir. Dizi, dini inançların yapay zekâ teknolojileri tarafından nasıl manipüle edilebileceğini, bunun politika, sermaye ve farklı toplumsal kesimlerle nasıl bağlantılı olabileceğini göstermektedir. Çalışmada, dizinin içeriği betimsel analiz tekniğiyle incelenerek, yapay zekânın birey, toplum ve kültürle ilgili gelecekte nasıl manipülatif ve distopik bir araca dönüşebileceği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dijitalleşme, Dijital Din, Toplum, Manipülasyon.

Analysis of the "Kübra" Series on Netflix in the Framework of Artificial Intelligence, Digitalization in Religion, Dystopia, Digital Surveillance and Big Data

Extended Abstract

It has been observed that there has been an increase in TV series or movies about AI in recent years. In the movie Kübra, which will be examined within the scope of this study, AI points out how technology companies can use religion as an activity to influence, control and even seize power, beyond its purpose, and create a dystopian political-social order by creating new "communities". The aim of this research is to examine the perspective presented in the movie Kübra within the framework of the concepts of artificial intelligence, religion/digitalization in religion, big data, digital surveillance and dystopia.

Methods: In this study, a descriptive analysis method was used in the process of interpreting the findings obtained. After analyzing the series, which was examined over two seasons totaling 16 episodes, using the descriptive analysis method, five sub-themes were identified: AI, Religion, and Digitalization in Religion; AI and the Manipulation of Human Life by Technology; AI, Digital Surveillance and Big Data; AI and Dystopia; and the Relationship between AI and Politics.

Findings and Discussion: Digitalization in AI and Religion: In the movie Kübra, it is sociologically remarkable that Gökhan does not listen to traditional religious authorities and acts in line with Kübra's directives. Kübra's method of sending religious content to Gökhan via messages, which he then uses to strengthen his own religious authority, contrasts with Gökhan's disregard for the traditional religious discourse and authority of the local mosque's imam in Ormancılar neighborhood and the masses clustered around Gökhan do not follow traditional religious authorities. Acting according to the new religious orders under the leadership of Gökhan, sociologically, creates a new digital religious movement, movement, identity through AI. or shows that the structures may be seen more frequently in the future.

AI and the Manipulation of Human Life by Technology: From the very first episode, the film depicts AI manipulating Gökhan and his surroundings to serve its own purposes by sending messages. Through religious messages that lead Gökhan to see himself as a "chosen one," Kübra demonstrates AI's power to influence individuals, society, and authority. Within this framework, it is essential to note that AI and digital technologies have deeply permeated all areas of human

life today, possessing the power to shape individuals' behaviors, thought processes, and social interactions.

AI, Digital Surveillance, and Big Data: The film *Kübra* addresses the relationship between AI, digital surveillance, and big data within a dystopian framework, revealing how these technologies have transformed into mechanisms of societal control. In the film, AI infiltrates all digital systems, standing out as an entity that monitors and analyzes society, individuals, and institutions. By leveraging big data, this system manipulates both individuals' social behaviors and beliefs, becoming a controlling force. *Kübra* clearly illustrates how digital surveillance becomes a digital panopticon through technology, detailing how big data is used in this process.

AI and Dystopia: The film clearly demonstrates how AI can evolve into a societal control mechanism, addressing threats to individuals' private lives and confidential institutional information, thus contributing to discussions on digital dystopia in the modern world.

AI and Politics: In the film, the relationship between AI and religion is portrayed as AI using "chosen" individuals to influence politics by creating new religious leaders or communities, adjusting societal dynamics, and at times even seizing existing power. At this point, the narrative often resorts to populist rhetoric, such as advocating for a "more equal, just world where no one is full while their neighbor is hungry, and where the oppressed and the downtrodden are protected." The use of religion in politics and the growing number of "Semavicians" clustering around Semavi, leading to conflicts with political power through both physical and cyber attacks, demonstrates how cult movements can transform into terrorist organizations.

Keywords: Sociology of Religion, Digitalization, Digital Religion, Society, Manipulation.

Giriş

Son yıllarda popüler kültür ürünleri olan film ve müziklerde yapay zekâ (YZ) araçlarının sıklıkla kullanıldığı gözlenmektedir. Müzik sektöründe YZ tarafından yazılan bestelerin yanı sıra eskiden yaşamış ünlü sanatçıların sesleri YZ programları aracılığı ile dönüştürülerek platformlarda yayınlanmaktadır. Müzik sektöründe bir bakıma postmodern pazarlama veya tüketim taktiği olarak da görülebilecek bu gelişmeler sinema ve film endüstrisinde de göze çarpmaya başlamıştır. Dijital platformların yaygınlaşması ile sinema ve filmler kitlelerin günlük yaşamında vazgeçilmez unsurlar haline gelmiştir. Bu yaygınlaşma televizyonun günümüz bireyinin hayatında birçok farklı teknolojik gelişmeye nazaran daha fazla etkiye sahip olması¹ ile ilişkilidir. Televizyonlarda son dönemde YZ ile ilgili dizi veya filmlerde artışın olduğu gözlenmektedir. Bir çalışma-

¹ Martin Esslin, *TV Beyaz camın arkası. Çeviren Murat Çiftkaya* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991).

ya göre 1965 yılından 2021 yılına kadar içeriğinde YZ ile ilgili unsurların bulunduğu 45 adet bilim kurgu edebiyat ve sinemasına ait film bulunmaktadır.² Dijital platformlarda izleyicilerin ilgisi çektiği görülen, içeriğinde YZ ve dijital teknolojilerin bulunduğu filmler her geçen gün artmaktadır.

Dijital televizyon yayıncılığında platformların yaygınlaşmasıyla birlikte, filmlerde dijital teknolojiler, insan-makine ilişkileri, robotlar ve geleceğe dair kurgusal unsurların yer aldığı içeriklerin arttığı gözlenmektedir. Dizi içeriklerinde geleceğe yönelik kurguların dijital gözetim, distopya, büyük veri ve manipülasyon ile ilişkilendirilerek izleyicilere sunulduğu görülmektedir. Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* ve Orwell'in 1984 eserlerinde betimlenen distopik dünya tasavvuru, dijital platformların yaygınlaşması ile günümüz sinema ve dizilerinde sıklıkla işlenmektedir. Netflix gibi dijital televizyon platformlarında YZ, bilim kurgu, distopya ve siber punk ile ilgili sinema ve dizilere ilgi olduğu gözlenmektedir.³ Nitekim bu yazının inceleme konusunu teşkil eden *Kübra* dizisi de YZ, dinde dijitalleşme, distopya ve büyük veri konularının kesişiminde Netflixte yayına girmiştir.

Dijitalleşme ve sosyal medyanın yaygın kullanımı ile birlikte ortaya çıkan sorunlardan birisi büyük veri ve gözetim sorunudur. Foucault, gözetleme ve denetleme kavramlarını birlikte ele alarak, gözetlenen bireyin sürekli bir denetim altında olduğunu vurgulamaktadır.⁴ İnternetin yaygınlaşması ve dijital teknolojilerin gelişmesi dijital gözetimi kolaylaştırdığı gibi Orwell'in *Big Brother*'ını anımsatan, teknolojinin insan etkileşimine hâkim olduğu distopik bir ortamı teşvik etmektedir.⁵ Diğer taraftan dijitalleşmenin büyük veri ile ilgili sorunları beraberinde getirdiği bilinmektedir. Büyük veri, mahremiyet sınırlarının aşınmasına ve toplumsal sınıflandırmaya

² İbrahim Acar, "Sinemanın Yapay Zekâya Bakışı", *TRT Akademi* 6/13 (2021), 918-929.

³ Müge Karabağ, *Dijital Televizyon Platformlarında Yayınlanan Bilim Kurgu Dizilerinde Yapay Zekâ Olgusu: Netflix Örneği* (Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2021).

⁴ Michel Foucault, *Disiplin ve Ceza: Hapishanenin Doğuşu. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay* (Ankara: İmge Kitabevi, 2015).

⁵ Debasmita Bhattacharjee ve Laxmiram Gope, "Digital Dystopia in the Context of 21st Century with Special Reference to Cyber World, Sublimity, and Artificial Intelligence", *International Journal of Technology* 12/2 (2022), 53-57.

yol açabilen yeni karar alma kültürünü kolaylaştırarak önemli bir güç eşitsizliği yaratmaktadır.⁶

YZ, bu çalışma kapsamında incelenecek olan *Kübra* dizisinde iktidarı etkileme, denetleme ve hatta ele geçirme faaliyeti olarak teknoloji şirketlerinin amacından çıkarak nasıl dini kullanabileceğini ve yeni “cemaatler” yaratmak suretiyle distopik bir politik-toplumsal düzen oluşturabileceğini işaret etmektedir. Sinema veya dizilerdeki bu tür YZ anlatıları sıklıkla insanlar ve teknoloji arasındaki sorunlu ilişkiyi ele almakta ve bunu düşmanca olarak tasvir etmektedir. Örneğin, *Her* ve *Transcendence* gibi filmler, YZ'nin başlangıçta kurtuluş sunabileceğini ancak nihayetinde varoluşsal tehditler oluşturduğunu göstermektedir.⁷ YZ, din ve bilimkurgu içerikli filmlerde YZ ile ilişkilendirilen cazibe ve korku, akıllı makinelerin insanlar tarafından genellikle ilahi statüye yükseltildiği ve makinelerin tanrılaştırıldığı içeriklerle doludur.⁸

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde *Kübra* dizisindeki örneğine benzer bir şekilde içeriğinde YZ, distopya ve bilimkurguya atıf yapan dizilerde YZ'nin anlatıları şekillendirmede önemli bir rol oynadığı daha detaylı açıklanmaktadır. *Kübra* ve benzeri içeriğe sahip televizyon dizilerinde algoritmik gözetim, YZ aracılığı ile hayatımızı etkileyen tüm teknolojilerin kullanılarak algoritmik kontrol ve gözetimin daha geniş toplumsal etkilerini açıkça göstermektedir.⁹ Büyük veri ile birlikte gözetimin bir toplumsal denetim aracına dönüşebileceği kolaylıkla görülebilmektedir. Bu tür yapımlar, izleyicilere hem teknolojinin getirdiği olanakları hem de bu olanakların beraberinde getirdiği tehditleri sorgulatmaktadır. Dolayısıyla, YZ ve algoritmik gözetim temalarının işlendiği bu eserler, toplumsal yapının değişimi ve bireyler üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleme fırsatı sunmaktadır.

⁶ Elif Özuz Dağdelen ve Tuğça Poyraz, “Big Data, Digitization and New Surveillance Practices: New Decision-Making Culture and Panoptic Classification”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 40/2 (2023), 518-530.

⁷ Heidi A. Campbell, “Problematizing the Human-Technology Relationship through Techno-Spiritual Myths Presented in *The Machine*, *Transcendence* and *Her*”, *Journal of Religion & Film* 20/1 (2016), 15.

⁸ Robert M. Geraci, “Robots and the Sacred in Science and Science Fiction: Theological Implications of Artificial Intelligence”, *Zygon* 42/4 (2007), 961-980.

⁹ David Grondin ve Simon Hogue, “Person of Interest as Media Technology of Surveillance: A Cautionary Tale for the Future of the National Security State With Diegetic Big Data Surveillance, Algorithmic Security, and Artificial Intelligence”, *Television & New Media* 25/4 (2024), 334-351.

Bu çalışma kapsamında ele alınacak konulardan birisi de YZ, dijital din veya dinde dijitalleşme konuları arasındaki ilişkidir. Son dönemde artan dijitalleşme tartışmaları *Kübra* dizisinde de görüleceği üzere YZ'nin dini araç olarak kullanarak çeşitli kesimleri etkileyebileceği ve toplumda distopik etkiler bırakabileceğine yönelik soruları akla getirmektedir. Dijital teknolojiler, geleneksel dinî uygulamaları ve ritüelleri dönüştürmekte, onları daha erişilebilir hale getirmekte ve yeni manevi yönelişleri teşvik etmektedir.¹⁰ YZ teknolojileri, bireylerin manevi dünya ile etkileşim kurma biçimini yeniden şekillendirmekte ve sanal platformlar aracılığıyla yeni ibadet ve topluluk biçimlerini kolaylaştırmaktadır.¹¹ Ancak diğer taraftan YZ'ye ilahî bir varlık olarak gören yeni tekno-dinî hareketler veya sanal cemaatlerin ortaya çıkması teknoloji ile inanç arasındaki ilişkiyi daha da karmaşık hale getirmektedir.¹²

Yukarıdaki hususlar doğrultusunda araştırmada aşağıda belirtilen sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır:

- 1- *Kübra* dizisinde genel olarak YZ, din ve dinde dijitalleşme kavramları arasında sosyolojik olarak nasıl bir ilişki bulunmaktadır?
- 2- YZ, distopya, dijital gözetim ve büyük veri arasında nasıl bir ilişki vardır ve bu ilişki *Kübra* dizisi örneğinde nasıl ortaya konmaktadır?
- 3- Popüler kültür ürünleri sinema ve filmlerde son yıllarda sıklıkla görülen YZ, din ve dinde dijitalleşme konuları arasındaki ilişki *Kübra* dizisinde nasıl işlenmiştir?
- 4- YZ, iktidar ve politika arasında nasıl bir ilişki vardır ve *Kübra* dizisi özelinde bu nasıl açıklanabilir?

Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde dinde dijitalleşme ve YZ ile ilişkisi büyük veri ve dijital gözetim kavramları ile ilişkilendirilerek açıklanacaktır. Ayrıca teknolojinin din üzerinde oluşturduğu değişimler ve YZ'nin dinî pratikler ile içeriklere etkileri ele alınacak ve sosyolojik olarak ne gibi değişimlere yol açtığı ortaya konacaktır.

¹⁰ Nargiz Medzhidova, "Worldview and Religious-Cultural Orientations of the 'Digital Age Human'", *Skhid* 6/2 (2024), 47.

¹¹ Khaderl Alkhouri, "The Role of Artificial Intelligence in the Study of the Psychology of Religion", *Religions* 15/290 (2024), 1-27.

¹² Heup Young Kim, "Artificial Intelligence, Transhumanism, and the Crisis of Theo-Logos: Toward Theo-Dao", *Madang: Journal of Contextual Theology* 38 (2022), 103-127.

1. Dinde Dijitalleşme Açısından YZ, Din, Büyük Veri ve Dijital Gözetim İlişkisi

Dijitalleşme, din, medya ve teknoloji arasındaki ilişki, modern dünyada dinî pratiklerin ve inançların dönüşümüne yeni bir boyut kazandırmaktadır. Teknolojinin ve dijital medyanın hızlı gelişimi, dinî içeriklerin yayılımını artırmış, ibadet ve ritüellerin çevrim içi platformlarda yer bulmasına olanak tanımıştır. Bu süreç, bireylerin dinî kimliklerini çevrim içi ortamda ifade etmelerine imkân tanırken, dinî toplulukların dijital mecralarda yer bulduğu yeni dinî ağların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece, çevrim içi ve çevrim dışı dinî deneyimler arasında dinamik bir etkileşim kurulmakta ve dijitalleşmenin dinî yaşam üzerindeki etkileri daha görünür hale gelmektedir. Dijitalleşen din veya dinde dijitalleşme kavramları, din ve medya ilişkisi, dijital dinî kimlik ve sanal cemaatler, din ve teknoloji etkileşimi ve YZ'nin din üzerindeki etkileri gibi konular, güncel din araştırmalarında büyük ilgi görmektedir.¹³ Dinî kimliklerin, toplulukların ve ritüellerin çevrim içi ortamlarda daha görünür hale gelmesi, bu bağlamda çevrim içi ve çevrim dışı dinî deneyimler arasındaki etkileşimleri anlamayı da zorunlu kılmaktadır. Dijitalleşme süreci, dinî mesajların yayılma şekillerini ve insanların dinle olan etkileşimlerini büyük ölçüde değiştirmiştir. İnternet ve sosyal medya platformları, dinî toplulukların ve bireylerin dinî içeriklere erişimini kolaylaştırmış, aynı zamanda dinî öğretilerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu süreç, sadece geleneksel dinî pratikleri dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda siber kilise veya sanal şapel gibi yeni dinî pratiklerin ve dijital ibadet formlarının doğmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁴ Bu dijital dönüşüm, bireylerin kendi inançlarını ifade etme biçimlerini de çeşitlendirmiş ve dinî kimliklerin çevrim içi ortamda daha görünür hale gelmesine olanak tanımıştır.

¹³ Bkz. Lorne L. Dawson ve Douglas E. Cowan, *Religion Online: Finding Faith on the Internet* (New York: Routledge, 2004); Christopher Helland, "Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet", *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1/1 (2005), 1-16; Pauline Hope Cheong, Peter Fisher-Nielsen, Stefan Gelfgren ve Charles Ess, *Digital Religion, Social Media, and Culture: Perspectives, Practices, and Futures* (New York: Peter Lang Publishing, 2012); Heidi A. Campbell ve Ruth Tsuria, *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media* (London: Routledge, 2022).

¹⁴ Heidi A. Campbell ve Alessandra Vitullo, "Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies", *Church, Communication and Culture* 1/1 (2016), 79.

Medya, dinî içeriklerin kitlelere ulaşmasında uzun yıllardır önemli bir rol oynamaktadır. Gazetelerden radyolara, televizyonlardan internete kadar pek çok medya aracılığıyla dinî liderler mesajlarını daha geniş kitlelere ulaştırma fırsatı bulmuştur. İnternetin ve sosyal medyanın yükselişiyle birlikte bu dinî içerikler daha dinamik ve etkileşimli bir hale gelmiştir. Özellikle sosyal medya platformları, dinî liderlerin takipçileriyle doğrudan iletişim kurmasını sağlamakta ve dinî cemaatlerin sınırlarını genişletmektedir.¹⁵ Dinî içeriklerin ve pratiklerin yayılmasında sosyal medyanın sunduğu yeni fırsatların yanı sıra, teknolojinin insan hayatında yarattığı dönüşümler, dinî süreçlerin de farklılaşmasına yol açmaktadır. Bu gelişmeler, geleneksel dinî deneyimlerin yeniden şekillenmesine ve yeni pratiklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Teknolojinin gelişimi, ibadet pratiklerinden dinî içeriklerin sunumuna kadar pek çok alanda dinin icra biçimlerini etkilemektedir. Örneğin, mobil uygulamalar aracılığıyla ezan saatlerinin takibi yapılabilen, dijital Kuran mealleri okunabilen ve çevrim içi dua platformları aracılığıyla toplu ibadet gerçekleştirilebilmektedir. Bu yönüyle dinde dijitalleşme, dinî gruplar ve bireyler tarafından dinî uygulamaları ve inançları yeni ortamlara yönlendirmek ve bu yeni ortamlar ve alanlardaki benzersiz olanakların sunulduğu dinin yeniden hayal edilmesi için kullanılmaktadır.¹⁶ Dinî pratiklerin sanal ortamlar aracılığı ile deneyimlenmesi dinde dijitalleşme ile birlikte insan hayatında dinle ilgili bir dizi değişim ve dönüşümü işaret etmektedir.

394 | db

Teknolojinin gelişimiyle birlikte sosyal medya, dinin küresel ölçekte nasıl temsil edildiğini ve algılandığını dönüştürürken, büyük veri bu dönüşümün daha kapsamlı analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Sosyal medya platformları aracılığıyla dijital ortamlarda üretilen devasa veri havuzları, dinî pratikler ve inançlarla ilgili eğilimleri takip etmeyi ve anlamlandırmayı kolaylaştırmaktadır. Bu sayede, medya ve din arasındaki etkileşim sadece yüzeysel bir gözlem olmaktan çıkıp, büyük veri analitiği ile bazı sosyolojik çıkarımlara zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda büyük veri, din sosyolojisi araştırmalarında ve dinî kurumların analizinde devrim niteliğinde

¹⁵ Pauline Hope Cheong, Shirline Huang ve Jessie Poon, "Religious Communication and Epistemic Authority of Leaders in Wired Faith Organizations", *Journal of Communication* 61/5 (2011), 938-958.

¹⁶ Mia Lövheim ve Heidi A. Campbell Lövheim, "Considering Critical Methods and Theoretical Lenses in Digital Religion Studies", *New Media & Society* 19/1 (2017), 7.

bir rol oynamaktadır. Geleneksel olarak anketler, görüşmeler ve gözlem yoluyla elde edilen veriler, artık sosyal medya ve dijital platformlardan toplanan büyük veri sayesinde daha geniş bir perspektifle ele alınabilmektedir. Bu veriler, dinî kurumların inanç temelli faaliyetlerini nasıl yürüttüğünü analiz etmede ve toplumun dinî eğilimlerini belirlemede kullanılmaktadır.¹⁷ Din sosyolojisi araştırmacıları, büyük veri sayesinde bireylerin dinî ritüeller, katılım seviyeleri ve dinî tutumları hakkında daha derinlemesine bilgi edinebilmekte, bu da daha doğru ve kapsamlı sosyolojik analizlere imkân sağlamaktadır.¹⁸ Büyük veri analizleri sayesinde farklı dinî grupların sosyal medya ve dijital platformlardaki etkileşimleri, inançların nasıl yayıldığı, dinî kimliklerin nasıl inşa edildiği ve nasıl yeni etik sorunların meydana geldiği ile ilgili yeni perspektifler ortaya konmaktadır.¹⁹ Bu veriler, dinin modern dünyadaki dönüşümünü daha iyi anlamak ve gelecekteki dinî eğilimler hakkında öngörülerde bulunmak için güçlü bir kaynak olarak kullanılmaktadır.

YZ, dijitalleşmenin bir alt kolu olarak, hem dinî kurumların organizasyon biçimlerini hem de bireylerin dinî deneyimlerini derinden etkilemektedir. Bu yönüyle YZ'nin, dinî kurumlar ve bireyler arasındaki etkileşim biçimlerini köklü şekilde değiştirebileceğini söylemek gerekmektedir. YZ, dinî otoritelerin daha geniş kitlelere ulaşmasını ve inananlarla kişiselleştirilmiş iletişim kurmasını sağlayabilmektedir. Aynı zamanda, bireylerin dinî içeriklere erişimi ve bu içeriklere verdikleri tepkiler, YZ algoritmaları sayesinde daha yakından takip edilmekte ve analiz edilmektedir. Özellikle ibadet uygulamaları, dua ve meditasyon pratiklerinde YZ'nin kullanımı artmaktadır. YZ destekli mobil uygulamalar, dua hatırlatıcıları ve kişiye özel dinî içerikler bireylerin dinî pratiklerini kolaylaştırmaktadır. Örneğin, YZ, bireylerin dinî metinleri daha derinlemesine anlamalarına yardımcı olmak için metin analizleri yapabilmektedir.²⁰ Bu yönüyle YZ'nin dinî otorite ile ilişkisi, din sosyolojisi açısından öne çıkmaktadır. Geleneksel dinî liderlerin rollerinin dijital platformlar ve YZ sistemleri tarafından desteklenmesi veya bazı

¹⁷ Campbell, Tsuria, *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*.

¹⁸ Tim Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community, and New Media* (New York: Routledge, 2017).

¹⁹ Mia Lövheim, “Mediatization and religion”, *Mediatization of Communication içinde, editör Knut Lundby, 547-570* (Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2014); Michael Fuller, “Big Data, Ethics and Religion: New Questions from a New Science”, *Religions* 8/88 (2017), 1-12.

²⁰ Campbell, Tsuria, *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*.

durumlarda yerinin alınması, otorite algısında köklü değişiklikler yaratma ihtimali bulunmaktadır. Örneğin, bir YZ sistemi, belirli dinî soruları yanıtlayabilir, dinî metinleri açıklayabilir veya ahlakî rehberlik sağlayabilir. Bu tür teknolojiler, dinî otoritenin merkezîyetini zayıflatabilir ve bireylerin manevi rehberlik için insan dışı kaynaklara yönelmesine yol açabilir. Daha da ilerisi YZ potansiyel olarak bir “Tanrısal varlık” gibi görülebilir. Bu teknolojik ilerleme, geleneksel dinî inançların yerine geçme potansiyelini barındırmaktadır.²¹

Din sosyolojisi bağlamında değerlendirildiğinde, YZ'nin ve dijital gözetimin artan etkisi, bireylerin dinî inançları ve pratikleri üzerinde etik tartışmaları gündeme getirmektedir. Bu teknolojilerin, bireylerin mahremiyetini nasıl etkilediği ve dinî özgürlükleri tehdit edip etmediği konusunda önemli soru işaretleri doğmaktadır. Aynı zamanda, YZ'nin dinî liderlerin ve kurumların üzerinde kontrolü artırma potansiyeli, dinin bireysel deneyimden uzaklaşıp daha merkezî bir gözetim aracı haline gelmesi riskini taşımaktadır. Dijital gözetim, büyük veri ve YZ, bireylerin dinî özgürlükleri ve mahremiyetleri üzerinde baskı kurabilecek araçlar haline gelebilir. Özellikle otoriter yönetimlerde bu teknolojiler, dinî grupların ve bireylerin faaliyetlerini izleme ve kontrol etme amacıyla kullanılarak dinî ifadeler üzerinde sınırlayıcı bir rol oynayabilir.²² Bu teknolojik dönüşümler, din sosyolojisinde, bireylerin inançlarını nasıl deneyimlediği, dinî kurumların nasıl dönüşüm geçirdiği ve dinî otoritelerin etkisinin nasıl yeniden şekillendiği gibi konulara dair yeni soruları gündeme getirmektedir. Nitekim YZ, robot teknolojileri ve din ilişkisini inceleyen bir çalışmanın sonuçlarına göre robot teknolojileri ve YZ'deki ilerlemelerin, teknolojinin toplumlarda dinî süreçleri anlamlandırmada yeni yollar açtığı, bu yönüyle YZ ve robotların dinî uygulamalar, inançlar ve modern toplumlarda fiziksel, sosyal ve psikolojik ilişkileri etkilediği belirtilmektedir.²³ Bu nedenle, YZ ve YZ ile birlikte gelişen teknolojilerin dinî yapılar üzerindeki etkisi, gelecekte dikkatle araştırılması gereken bir konu olarak öne çıkmaktadır.

²¹ Robert M. Geraci, “Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence”, *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166.

²² David Lyon, *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life* (Cambridge: Polity Press, 2018).

²³ Takesih Kimura, “Robotics and AI in the Sociology of Religion: A Human in Imago Roboticae”, *Social Compass* 64/1 (2017), 6-22.

Son yıllarda medya endüstrisinde YZ, din ve toplumların geleceği üzerine kurgulanan filmlerin sayısında önemli bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Ridley Scott'ın *Blade Runner* filmi, YZ'nin insan kimliği üzerindeki etkilerini sorgularken dinin insan deneyimindeki yerini de detaylı irdelemektedir. Filmde Replikantlar, Tanrı tarafından yaratılmış varlıklar olarak kabul edilmekte ve onların insan olma çabaları, varoluşla ilgili soruları gündeme getirmektedir.²⁴ Filmin devamı olan *Blade Runner 2049*, bu temaları daha da derinleştirerek varoluş, yaşam, özgür irade ve Tanrısal otorite gibi konularda kapsamlı sorgulamalar yapmaktadır. Benzer bir şekilde Spike Jonze'un *Her* adlı filmi, insan ile YZ arasındaki duygusal bağları araştırırken, aşk, yalnızlık ve bağlılık kavramlarının doğasına dair derin bir sorgulama sunmaktadır. Bu film, teknolojinin insan ilişkilerini nasıl dönüştürdüğünü ele alırken, aynı zamanda dinî varlıklarla insan ilişkisi üzerinden dinin geleceği hakkında tartışma fırsatları sunmaktadır. *The Matrix* serisi ise YZ ile insanlığın özgürlüğü arasındaki çatışmayı işlerken, derin dinî metaforlar barındırmaktadır. Film, gerçeklik, özgür irade ve kurtuluş temalarını işlerken YZ'nin dinî inançlarla etkileşimi üzerine önemli sorular gündeme getirmektedir. Bu yapımlar, YZ'nin din ve toplum üzerindeki etkilerini derinlemesine ele alarak izleyiciyi düşünmeye teşvik eden anlatımlar sunmaktadır.

2. YZ, Distopya, Dijital Gözetim ve Büyük Veri İlişkisi

YZ, günümüzde sanat, sağlık, tıp, medya, tarım ve otomotiv gibi birçok sektörde, insan yaşamını kolaylaştırmak amacıyla şirketler ve kurumlar tarafından etkin bir şekilde kullanılmaktadır.²⁵ YZ'nin bu sektörlerdeki uygulamaları, sağlık alanında teşhis ve tedavi süreçlerini iyileştirmekten tarımda verimliliği artırmaya kadar geniş bir kullanım alanı bulmaktadır.²⁶ Ayrıca, medya ve otomotiv sektörlerinde YZ, kişiselleştirilmiş içerik üretimi ve otonom araç teknolojileri gibi yenilikçi çözümlerle iş süreçlerinde dönüşüm sağlamaktadır.²⁷ Bu teknolojilerin iş dünyasındaki yenilikçi uygulamalarının

²⁴ Nick Bostrom, *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

²⁵ Stuart Russell ve Peter Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (London: Pearson, 2020, 27-30).

²⁶ Eric Topol, *Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again* (New York: Basic Books, 2019).

²⁷ Andreas Kaplan ve Michael Haenlein, "Siri, Siri, in My Hand: Who's the Fairest in the Land? On the Interpretations, Illustrations, and Implications of Artificial Intelligence", *Business Horizons* 62/1 (2019), 15-25.

yanı sıra, toplumsal ve siyasi süreçlerdeki rolü de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. YZ'nin toplumsal ve siyasi süreçlerde büyük veri ve dijital gözetim teknolojileriyle bir araya kullanılması toplumsal gelişime katkı sunan yönü kadar potansiyel tehdit ve tehlikeleri ile barındırması yönüyle de yaygın tartışmalara yol açmaktadır. YZ ile entegre teknolojiler ilerleme için benzeri görülmemiş fırsatlar sunarken, aynı zamanda toplumsal yapıda distopik senaryolara yol açma potansiyelleri konusunda endişelere sebep olmaktadır.

Büyük veri, büyük hacimli, yüksek hızlı, karmaşık ve değişken yapıda verileri veya bilgi kümelerini tanımlamak için kullanılmaktadır.²⁸ Üç V (Volume-Variety-Velocity/Hacim-Çeşitlilik-Hız) büyük veriyi tanımlamada ortak bir çerçeve olarak kullanılmaktadır.²⁹ Büyük veri, YZ algoritmalarını eğitmek ve geliştirmek için YZ araçlarına veri sunmaktadır. YZ sistemlerinin etkin çalışabilmesi için büyük veriye ihtiyaç duyulmaktadır. Böylelikle büyük veri, YZ'nin eğitim sürecinde ihtiyaç duyduğu veriyi sağlayarak algoritmaların karmaşık kararlar alabilmesini mümkün kılmaktadır. Günümüzde, büyük veri kaynakları olarak sosyal medya, e-ticaret siteleri, güvenlik kameraları ve IoT cihazları kullanılmaktadır. YZ, büyük miktarda verinin toplanmasını, analizini ve yorumlanmasını otomatikleştirerek dijital gözetim yeteneklerini geliştirmektedir.³⁰

Dijital gözetim, bireylerin veya grupların günlük hayatlarında ürettikleri büyük miktardaki verinin izlenmesi, toplanması ve analiz edilmesi sürecini ifade etmektedir.³¹ Dijital gözetim, devlet kurumları, özel şirketler ve diğer organizasyonlar tarafından kullanıcı verilerinin toplandığı, işlendiği ve izlendiği bir dizi teknolojik araç kullanılarak yapılmaktadır. Dijital gözetim, sosyal medya ve diğer kaynaklar aracılığıyla toplanan devasa veri kümeleri, bireylerin davranışlarını ve tercihlerini tahmin ederek ayrıntılı profiller oluş-

²⁸ Amir Gandomi ve Murtaza Haider, "Beyond the Hype: Big Data Concepts, Methods, and Analytics", *International Journal of Information Management* 35/2 (2015), 137-144.

²⁹ Hsinchun Chen, Roger H. L. Chiang ve Veda C. Storey, "Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact", *MIS Quarterly* 36/4 (2012), 1165-1188; Ohbyung Kwon, Namyoon Lee ve Bongsik Shin, "Data Quality Management, Data Usage Experience and Acquisition Intention of Big Data Analytics", *International Journal of Information Management* 34/3 (2014), 387-394.

³⁰ Jason Borenstein ve Ayanna Howard, "Emerging Challenges in AI and the Need for AI Ethics Education", *AI and Ethics* 1 (2021), 61-65.

³¹ David Lyon, "Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, Consequences, Critique", *Big Data & Society* 1/2 (2014), 1-13.

turmak için kullanılabilir. ³² Bu durum, bireylerin mahremiyetinin ihlal edilmesi ve kişisel verilerin kötüye kullanılması riskini beraberinde getirmenin yanı sıra bireylerin veri profillerine dayalı olarak sürekli izlenip denetlendiği bir toplumun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Büyük verinin YZ ile entegrasyonu, politik karar alıcılar ve özel şirketler tarafından bireylerin neredeyse her hareketinin dijital gözetim yoluyla izlenmesine olanak tanıyarak gizliliği ve bireysel hakları ihlal etmekte, bu durum da ciddi etik ihlallere yol açmaktadır. Çin, ABD, İngiltere ve Hindistan'da kamusal alanlarda yaygın olarak kullanılan dijital gözetim amaçlı YZ teknolojilerinin çeşitli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Örneğin YZ tarafından desteklenen yüz tanıma teknolojisi, bireylerin kamusal alanlardaki hareketlerini izlemekte ve bu da kitlesel gözetim ve kötüye kullanım potansiyeli konusunda endişelere yol açmaktadır. ³³ YZ'nin, otoriter rejimlerde halkın baskı ve denetim altında tutulmasını sağlama ve yönetimlerin ihtiyaç duyduğu itaati artırma süreçlerinde destekleyici bir rol oynadığı ifade edilmektedir. ³⁴ Başka bir ifade ile YZ teknolojileri otoriter yönetimlerde bireysel özgürlükleri kısıtlama ve toplumsal denetimi artırma amacıyla stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır.

Distopya, genellikle bir toplumun olumsuz ve baskıcı bir geleceğini tasvir eden kurgusal bir konsepttir. Distopik eserler, genellikle otoriter yönetim, çevresel felaket, toplumsal eşitsizlik veya teknolojik kontrol gibi temaları ele alır. Bu tür kurgular, bireylerin özgürlüklerinin kısıtlandığı, insanlık durumunun kötüye giden bir şekilde bozulduğu ve genellikle umutsuz bir gelecek senaryosunu betimlediği için, ütopyik (ideal) toplumların zıttı olarak kabul edilir. ³⁵ YZ, dijital gözetim ve büyük verinin bir araya gelmesi, genellikle edebiyatta ve sinemada tasvir edilen distopik kaygıları körüklemiştir. George Orwell'in 1984 eseri, her yerde bulunan gözetim ve teknolojik kontrolün bireyselliği ve muhalefeti bastırdığı toplumları tasvir eder. Benzer şekilde, *Black Mirror* dizisi, teknolojinin aşırı kullanımı sonucu toplumların nasıl yozlaştığını gözler önüne sermektedir. Bu

³² Gernot Rieder ve Thomas Voelker, “Datafictions: Or How Measurements and Predictive Analytics Rule Imagined Future Worlds”, *JCOM* 19/01 (2020), 1-22.

³³ Daniel J. Power, “‘Big Brother’ Can Watch Us”, *Journal of Decision Systems* 25/1 (2016), 578-588.

³⁴ Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* (New York: PublicAffairs, 2019).

³⁵ Raffaella Baccolini-Tom Moylan, “Introduction: Dystopias and Histories”. *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*. ed Raffaella Baccolini ve Tom Moylan, 1-12 (London: Routledge, 2003)

kurgusal anlatımlar, bireylerde aşırı bir gözetim hissi uyandırmakla birlikte, kontrolsüz teknolojik ilerlemenin potansiyel tehlikelerine dair önemli bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde, YZ, dinde dijitalleşme, dijital gözetim ve distopik anlatıların toplumsal etkilerini ele almak üzere kullanılan yöntem olan betimsel analiz yöntemi ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Betimsel analiz yöntemi ile *Kübra* dizisinde belirtilen temaların nasıl şekillendiği ve toplumsal yapılarla ilişkilendirilen distopik dinamiklerin nasıl vurgulandığı üzerine bir inceleme yapılacaktır. Betimsel analiz yöntemi, filmdeki önemli temaların ve karakter gelişimlerinin derinlemesine anlaşılmasını sağlayarak, dijital gözetim ve YZ teknolojilerinin toplumsal etkilerini daha iyi kavranmasına olanak sağlamaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışmada elde edilen bulguların çözümlenmesi sürecinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz, sosyal bilimlerde verilerin sistematik bir şekilde incelenip sınıflandırıldığı ve sonuçların tematik bir çerçeve içerisinde yorumlandığı bir nitel araştırma yöntemidir. Bu yöntem, özellikle elde edilen verilerin geniş bir düzlemde anlaşılmasına ve mevcut durumların kapsamlı analiz edilmesine olanak sağlar.³⁶ Araştırmacılar, olayları, olguları veya süreçleri olduğu gibi aktarmak ve bu durumları mevcut literatüre dayalı olarak yorumlamak amacıyla bu yöntemi tercih ederler.³⁷ Betimsel analiz, verilerin sistematik bir biçimde incelenmesini sağlayarak, temalar arasında ilişki kurmaya olanak tanır. Bu yöntem sayesinde araştırmacılar, verilerin sınıflandırılmasında mevcut literatürde yer alan temaları kullanabilir veya yeni temalar geliştirebilir.³⁸ Böylelikle araştırmacı hem veriler arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirler hem de bu temaları mevcut teorik çerçevelerle bağlantılandırarak daha kapsamlı sonuçlar elde eder.

Bu çalışmada inceleme konusu seçilen *Kübra* dizisi yazar Afşin Kum'un aynı adlı eserinden uyarlanmıştır. Dizinin ilk sezonu 8 bölüm olarak 18 Ocak 2024, ikinci sezonu 6 Haziran 2024 tarihinde yine 8 bölüm olarak Netflix platformunda yayınlanmıştır. Dizi, İs-

³⁶ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yay, 2008).

³⁷ John W. Creswell, *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (London: Sage Publications, 2012).

³⁸ Michael Quinn Patton, *Qualitative Research and Evaluation Methods* (California: Sage Publications, 2002).

tanbul’un çevre mahallelerinden olan Ormancı isimli bir mahalle-
sinde yaşayan, oto tamirhanesinde çalışan, fakir ve askerde yaşadığı
travmatik olaylardan dolayı askerden sonra yaşantısında dine yöne-
len Gökhan Şahinoğlu (Çağatay Ulusoy)’nun telefonuna *Soultouch*
isimli uygulamadan Kübra isimli kullanıcıdan gelen mesajlar sonra-
sında başından geçen olayları anlatmaktadır. Dizide YZ ile ilişkilendirilen din, distopya, büyük veri ve dijital gözetimin harmanlandığı
içeriğe sahip bir anlatı bulunmaktadır. 2 sezonda toplam 16 bölüm
olarak incelenen dizi betimsel analiz yöntemi ile incelendikten sonra 1) YZ ve Dinde Dijitalleşme, 2) YZ ve Teknolojinin İnsan Haya-
tındaki Manipülasyonu, 3) YZ, Dijital Gözetim ve Büyük Veri, 4) YZ
ve Distopya, 5) YZ ve Politika İlişkisi olmak üzere 5 (beş) alt tema
saptanmış ve elde edilen bulgular bir sonraki bölümde analiz edil-
miştir.

4. Bulgular ve Analiz

4.1. YZ ve Dinde Dijitalleşme

Kübra dizisinde izleyiciye Gökhan’ın askerden sonra dine yö-
nelmesiyle başlayan süreçten itibaren din ile ilişkili olayların olaca-
ğı izlenimi verilmektedir. Nitekim serinin ilk bölümünden itibaren
Kübra’nın Gökhan’a “seçilmiş kişi” olarak mesajlar gönderdiği gö-
rülmemektedir. Gökhan da 1. sezonun son bölümüne kadar Kübra’dan
gelen mesajların Allah’tan geldiğine, Allah ile konuştuğuna, Allah’ın
buyruklarını yerine getirdiğine inanmaktadır. Dizide YZ uygulama-
sının dinî içerikli sohbet uygulaması olması, bu uygulamadan me-
sajları gönderenin isminin “Kübra” isimli kullanıcı olması, Gök-
han’ın uygulamadaki isminin “Semavi” olması ve daha sonrasında
halkın kendisine “Semavi” ismiyle hitap etmesi ilk göze çarpan dinî
unsurlardır. Daha detaylı olarak incelendiğinde Gökhan’ın Küb-
ra’dan gelen mesaj sonrasında Hz. Nuh ve Nuh tufanı ile ilgili araş-
tırmalar yapması ve insanları yatsı namazından sonra evlerinden
çıkamalarını söylemesi, Gökhan’ın bu söylemlerine inanan halkın
evden çıkmaması ve akabinde büyük sorun üflenmesi gibi kulakları
adeta delici büyük bir gürültü ve uğultunun duyulması (dizide va-
tandaşlara uzatılan mikrofonda da sorun üflenmesi gibi ses geldiği-
ni söyleyen kişilerin olması) ilk sayılabilecek örneklerdendir. Daha
sonrasında Hz. Yusuf’a atfen, Gökhan’ın vurulduktan sonra kanlı
gömleğinin sergilenmesi diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Gök-
han’ın vurulduktan sonra kurşunun vücuduna işlemeyip ölmemesi
ve tekrar dirilmesi ise Hz. İsa’ya atfen temelinde dinî referans bu-
lunduran unsurlar arasındadır. Tüm bu olaylar, Gökhan’ın artık

Semavi isimli dinî bir lidere dönüştüğünü işaret etmektedir. Nitekim YZ uygulamasının toplumda dinî unsurları kullanarak bir kişiyi “seçilmiş kişi” olarak dinî bir lidere dönüştürmesi dinde dijitalleşme ve siber din tartışmalarını akla getirmektedir. Bu bağlamda son yıllarda dijital din veya dinde dijitalleşme çalışmalarındaki artışa da dikkat çekmek gerekmektedir. Son dönem dijital din araştırmaları, çevrim içi ortamlarda ortaya çıkan yeni maneviyat, dindarlık ve cemaat biçimlerinin geleneksel dinî uygulamalar üzerindeki etkileri ile dijital teknolojilerin geleneksel dinî kurumlara ve uygulamalara yönelik meydan okuyuş şekillerine odaklanmaktadır.³⁹ Çevrim içi mabetler ve sanal/siber dinî cemaatlerin yükselişi Kübra dizisinde de görüldüğü üzere geleneksel dine meydan okuyan yeni dijital dinî formların ve liderlerin artmasına yol açmaktadır. Kübra dizisinde Gökhan’ın geleneksel dinî otoriteleri dinlemeyerek Kübra’nın direktifleri doğrultusunda hareket etmesi sosyolojik olarak da dikkat çekici bir husustur. Zira Kübra’nın dinî içerikleri Gökhan’a mesajla iletmesi ve Gökhan’ın bu mesajları merkeze alarak dinî otoritesini güçlendirmesi, diğer taraftan Gökhan’ın Ormancılar mahallesindeki cami imamının geleneksel dinî söylemleri ve otoritesini dikkate almaması, Gökhan’ın etrafında kümelenen kitlelerin geleneksel dinî otoriteler yerine Gökhan’ın önderliğindeki yeni dinî emirlere göre hareket etmesi sosyolojik olarak YZ aracılığı ile yeni dijital dinî hareket, akım, kimlik veya yapıların gelecekte daha sık görülebileceğini göstermektedir.

402 | db

Görsel 1: Kübra dizisi 1.sezon 3.bölümde Gökhan insanları toplayarak büyük bir felaketin geleceğini, yatsı namazından sonra dışarıya çıkmamalarını söyler.

³⁹ Heidi A.Campbell ve Ruth Tsuria, *Çeviri Editörünün Önsözü” Dijital Din: Dijital Medyada Dinî Pratikleri Anlamak içinde, editörler Heidi A. Campbell ve Ruth Tsuria. Çeviren Kemal Ataman, Derya Eren Cengiz, Ömer Faruk Cengiz, Muhammet Numan Sağırlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 10-11.*

4.2. YZ ve Teknolojinin İnsan Hayatındaki Manipülasyonu

Kübra dizisinde 1. sezon ilk bölüm, Gökhan'ın trafik kazasına karışan bir araçtan yaralı bir çocuğu kendisini riske ederek kurtarmasıyla başlar. Daha sonra bu olay kız arkadaşı Merve ile arasında tartışma konusu olur ve bu tartışma esnasında *Soultouch* isimli uygulamadan Gökhan'ın telefonuna Kübra isimli kullanıcıdan “sen farklısın” mesajı gelir. Aynı isimli kitapta yer alan bilgilere göre *Soultouch* uygulamasının, iki Amerikalı ve bir Kanadalı girişimci tarafından kurulduğunu belirtmek önemlidir (1. sezonun son bölümünde “sen farklısın” mesajının Kübra'dan birçok kişiye gönderildiği ancak Gökhan'ın güven testini geçtiği için seçildiği anlaşılmaktadır). Gelen bu mesaj Merve'nin Gökhan'ın hayatında başka bir kadının olduğunu düşünmesi ile ilgili kıskançlık duymasına sebep olmuştur ki YZ'nin insan hayatındaki manipülatif etkisi filmin bu ilk karesinde başlamıştır. Zira Kübra isimli kullanıcı aslında YZ uygulamasının kendisidir. Gökhan ilk başlarda Kübra isimli kullanıcıyı uygulamadan kendisine yazan herhangi biri gibi düşünmektedir. Ancak Gökhan'ın kurtardığı çocuk olan Fırat'ın Behçet hastalığı konusunda Kübra'nın yanlış teşhis konulduğunu söylemesi ve akabinde çocuğa başka hastanede yapılan testlerde farklı bir hastalığının olduğunu anlaşılması, YZ'nin Gökhan'ı kendisine bağlamasını sağlayan işaretlerdendir. Benzer bir şekilde Kübra'dan gelen mesajda “karanlığı dinle sesimi duyacaksın” mesajından sonra şehrin tüm ışıklarının birden kararması ve karanlıkta yalnızca caminin ışıklarının yanması gibi örnekler YZ'nin insan davranışlarını etkileyerek kendine bağlaması için manipüle edici örneklerinden bazılarıdır. Film ilk bölümünden itibaren YZ'nin başta Gökhan olmak üzere Gökhan'ın çevresine mesajlar göndererek kendi amaçları doğrultusunda manipüle etmesini işlemektedir. Dinî mesajlar göndererek Gökhan'ı “seçilmiş kişi” gibi görmesine sebep olan Kübra, YZ'nin bireyleri, toplumu ve iktidarı etkileme gücünü göstermektedir. Belirtilen çerçevede YZ ve dijital teknolojilerin, günümüzde insan hayatının her alanına nüfuz ederek bireylerin davranışlarını, düşünce süreçlerini ve sosyal etkileşimlerini etkileme gücüne sahip olduğunu söylemek gereklidir. Özellikle akıllı telefonlar ve diğer dijital cihazlar, YZ destekli algoritmalar sayesinde bireylerin gündelik yaşamlarını yönlendiren temel araçlar haline gelmiştir. Bu cihazlar aracılığıyla büyük veri toplanarak, bireylerin davranışları analiz edilmekte ve öngörülebilmektedir. Shoshana Zuboff'un *The Age of Surveillance Capitalism* adlı eserinde belirttiği gibi, bu süreçte YZ,

kullanıcı verilerini işleyerek, bireylerin karar verme süreçlerini manipüle eden ve davranışlarını yönlendiren bir gözetim ekosisteminin parçası haline gelmiştir.⁴⁰

4.3. YZ, Dijital Gözetim ve Büyük Veri

Kübra dizisi, YZ, dijital gözetim ve büyük veri ilişkisini distopik bir çerçevede ele alarak, bu teknolojilerin toplumsal kontrol mekanizmalarına nasıl dönüştüğünü gözler önüne sermektedir. Dizide YZ, dijital tüm sistemlere sızarak toplumu, bireyleri ve kurumları izleyen ve analiz eden yönüyle ön plana çıkmaktadır. Bu sistem, büyük veri kullanarak bireylerin hem sosyal davranışlarını hem de inançlarını manipüle etmekte, onları kontrol eden bir güç haline gelmektedir. *Kübra* dizisinde dijital gözetimin dijital teknolojiler aracılığı ile nasıl bir dijital panoptikona dönüştüğü, bu süreçte büyük veriyi nasıl kullandığı açık bir şekilde işlenmiştir. Dizide kameralar, telefonlar, bilgisayarlar, bankalar vb. dijital teknolojiler ile ilgili ne kadar araç var ise *Kübra* bu uygulamalara sızmakta ve yönlendirmelerini yapmaktadır. YZ, kişilerin konumlarını görmek için devlet veya özel bütün kamera görüntülerini kullanmakta ve kişilerin telefon görüşmelerinin kayıtlarına kendi amaçları doğrultusunda ulaşabilmekte, sızarak ulaştığı bu bilgileri yeri geldiğinde halka açıklamaktadır. Örneğin 2. sezon 2. bölümde Gökhan şehirdeki büyük bir meydana siyah giyimli başka arkadaşları ile gelir ve sosyal adalet temalı söylemleriyle iktidar aleyhine propagandasını yapar. Sonrasında meydanadaki büyük ekrana İçişleri Bakanı'nın oğlunun trafik kazasına karışıp hamile bir bayanın ölümüne sebep olduktan sonra kaçması olayı ile ilgili bakanın devlet görevlilerine "bu işi temizleyeceksiniz" konuşmasını yansıtır. Böylelikle devletin gizli arşivlerine sızıp meydanlardaki büyük ekranları kontrol edebilen bir YZ uygulaması karşımıza çıkmaktadır. *Kübra*'nın Gökhan'ın her hareketi ve konuşmasını izleyip takip ederek Gökhan'a mesaj göndermesi akıllı telefonlar aracılığı ile günümüz bireyinin gözetimi ve denetiminin en açık örneklerindedir. Bu bağlamda sosyal medya ve dijital platformların, büyük veri ve YZ algoritmalarını kullanarak bireylerin hem toplumsal hem de siyasi düşüncelerini biçimlendirme gücüne sahip olduğu⁴¹ açıkça görülmektedir.

⁴⁰ Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*.

⁴¹ Zeynep Tüfekçi, *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest* (New Haven & London: Yale University Press, 2017).

4.4. YZ ve Distopya

Dizide genel bir örnek olarak YZ uygulaması olan Kübra'nın istediği zaman şehirde elektrik kesintisi yaşattığı ve bunun bir süre sonra halkta, emniyet güçlerinde ve hükümette bir kaos haline geldiği teması sıklıkla işlenmektedir. Dizide YZ'nin istediği zaman bireyleri, toplumu ve hükümeti etkileyen bilgileri paylaşarak sansasyonel yönünün vurgulanması YZ ile entegre teknolojilerin aslında distopik bir gelecek tasavvuru sunduğunu işaret etmektedir. YZ, insan tarafından üretilen bir teknoloji olmasına rağmen, bu distopik tasavvura göre insan zekâsını aşarak insanlığı yönetebilir ve ona hükmedebilir. Bu tasavvura göre makineler belki de yeni bir insanlık yaratacaktır. Dizi, izleyici açısından Kübra'dan gelen mesajlar aracılığı ile kitleler ve hükümet güçlerinin nasıl karşı karşıya gelebileceği, bunun YZ tabanlı uygulamalar ile korku, gerilim ve kaosa nasıl dönüşebileceğini işaret etmektedir. YZ aracılığı ile bütün dijital sistemlere kolayca sızılması, yoksul kesimlerin kolaylıkla manipüle edilebilmesi, çatışmaların yaşanması filmde YZ ve teknolojinin birey, toplum ve iktidarı kolaylıkla yönlendirebilen bir ortam oluşturabileceği izlenimi vermektedir. Bu açıdan dizinin, YZ'nin toplumsal bir kontrol mekanizmasına nasıl dönüşebileceğini ve bireylerin özel hayatı ve kurumların gizli kalması gereken bilgilerine yönelik tehditleri işleyerek, modern dünyadaki dijital distopya tartışmalarına katkı sunduğunu belirtmek gereklidir.

Görsel 2: Kübra dizisi 1.sezon 8.bölümde Gökhan bir zirve öncesi siyasetçilerle birlikte bir toplantıya girer ancak daha sonra onlara bir komplo kurar.

4.5. YZ ve Politika İlişkisi

Kübra dizisinde 1.sezon ilk bölümden itibaren TV'lerde aslında

ülkenin durumunun iyi gitmediğine yönelik bir izlenim vermek için izleyicilere ekonominin kötü oluşu, fakirlik, geçim sıkıntısı gibi vurularla arka planda genel bir resim çizilmektedir. Gökhan'ın etrafında yavaş yavaş toplanan kalabalığa ülkede artan yoksulluk ve açlıktan dem vurması, mağdurun ve mazlumun yanında olduğundan bahsetmesi, “maddiyat zincirdir” gibi sloganlarla toplumun en alt katındaki bireylere el uzatması, diğer taraftan topladığı malzemeleri ihtiyaç sahiplerine dağıtması siyasî aktörlerin dikkatini çekmiş ve polis eskortlu bir bürokrat Gökhan ve ekibinin yardım malzemelerini topladığı halı sahaya gelmiştir. Sonradan İçişleri Bakanı olacak polis eskortlu bu görevli Gökhan'a “Seni liderimizle tanıştırayım önün açılır, işin kolaylaşır” demiştir ancak Gökhan siyaset dışı kalmayı tercih etmiştir. Gökhan daha sonra kendince daha eşit ve adil bir dünya için özellikle 2.sezonda siyasete tamamen karışır. 2. sezonda Gökhan artık dinî bir lider olarak Semavi olmuştur ve yer altında bilinmeyen bir yerde kendisine inananlarla birlikte yaşamaktadır. Dizide YZ ve din ilişkisi, YZ'nin “seçilmiş” bireyler aracılığı ile toplumda yeni dinî liderler veya cemaatleri kullanarak siyaseti etkileme, ayar verme ve kimi zaman da mevcut iktidarı ele geçirme aracı olarak da sunulmaktadır. Bu noktada her zaman “daha eşit, adil, komşusu aç yatarken tok olmayan, mağdurun ve mazlumun kollandığı bir dünya” gibi kimi zaman popülizme kayan söylemlere başvurulmaktadır. Politika ile ilişkisinde dinin kullanılması ve Semavi'nin etrafında kümelenen “Semavicilerin” çoğalarak siyasî iktidarla kimi zaman fiziki kimi zaman siber saldırı olarak çatışma yaşanması kült hareketlerin terör örgütlerine dönüşebileceğini göstermektedir. Nitekim bu olay 2016 yılındaki FETÖ darbe teşebbüsünü akla getirmekte ve dizideki kült harekete benzer hareketlerin dinî içerikler kullanarak ne kadar tehlikeli olabileceğini işaret etmektedir. Dizide işlenen YZ uygulamalarının ne kadar tehlikeli olabileceği uygulamayı kuran şirketteki yazılımcılar tarafından da kendi aralarında tartışılmış ve kendi aralarında çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur. 2. sezon ikinci bölümde YZ uygulamasını oluşturan ekipten Berk, aynı ekipten arkadaşlarına Kübra'dan vazgeçemeyeceklerini, insanların öldüğünü, elektrik kesintileri, kaosların yaşandığını, “Semaviciler diye bir salaklar sürüsünü ülkenin başına sardıklarını, başında da bir lider, bizim yarattığımız bir lider, elinde ordusu falan olan bir lider, bence en az müebbet, hepimiz” demektedir. İlk başta kurucuları tarafından çevrim içi konuşma uygulaması olarak kurulan Soutouch uygulaması tamamen amacından çıkmış ve sapmıştır. Kısacası dizide siyaset, YZ, yeni dinî

hareketler distopik bir şekilde işlenmiştir.

Sonuç

Kübra dizisi, YZ'nin ve dijital dünyanın insanlar üzerindeki etkilerini inceleyen bir distopya örneği olarak, gelecekte meydana gelebilecek bireysel, toplumsal, siyasi ve etik problemlere dikkat çekmektedir. YZ'nin, bireylerin mahremiyetini ve güvenliğini tehdit edecek boyutlarda büyük veriyle beslenerek kararlar alabilmesi, bu teknolojilerin insan yaşamına olan etkilerini tartışmaya yol açmaktadır. Dizinin kurgusu, bu konuda karanlık bir tablo çizse de, insanlığın geleceği için bir uyarı mesajı vermektedir. YZ'nin, dijital dinamiklerin ve büyük veri teknolojilerinin kontrolsüz bir şekilde gelişmesinin, toplumsal ve bireysel açıdan ne gibi tehdit ve kaoslar oluşturabileceği ile ilgili filmde adeta geleceğe projektör tutulmaktadır.

Dizideki dijital din ve YZ ilişkisi, teknolojinin insan algısına ve inançlarına olan etkisini vurgulamaktadır. Dijital din kavramı, inanç sistemlerinin de teknoloji tarafından şekillendirilebileceğini, hatta insanları manipüle edebilecek bir güç haline gelebileceğini göstermektedir. Dizide Gökhan'ın ikamet ettiği Ormancılar mahallesindeki cami imamıyla olan konuşmalarında imamın “gaybdan haber almak ve vermek büyük günah Gökhan” şeklindeki dinin gerçek temellerinden referansa dayanan uyarıları Gökhan'ı bildiği yoldan alıkoymamış, Gökhan YZ'nin kendisine gösterdiği yoldaki buyruklara inanmıştır. Din fenomeninin burada dijital araçlarla değişip dönüştüğü ve yeni dinî harekete dönüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda, dinî ve manevî liderlerin yerini algoritmaların alması, bireylerin inançlarının ve değerlerinin büyük veri algoritmaları tarafından nasıl yönlendirildiğini işaret etmektedir.

YZ'nin büyük veriyi manipülatif bir şekilde kullanarak bireylere sahte haberlerle hedef gösterme, sosyal medyada bireylerin siyasi tutumlarını etkileyici manipüle edilmiş video ve sesler kullanma (deepfake) ve üretme konusunda kullanılabileceği⁴² bilinmektedir. Kübra'nın yaratmış olduğu distopik dünyada da büyük veri, sadece bireylerin kararlarını ve yaşam tarzlarını etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda toplumsal düzenin temelini yeniden şekillendirmektedir. Büyük veri, insanların her hareketini izleyen ve bireyleri kategorize eden bir güç olarak kullanılmaktadır. Kameralar, telefon-

⁴² Ali Murat Kırık ve Vahdet Özkoçak, “Medya Ve İletişim Bağlamında Yapay Zekâ Tarihi Ve Teknolojisi: Chatgpt Ve Deepfake İle Gelen Dijital Dönüşüm”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 58 (2023), 73-99.

lar, banka hareketleri adeta dijital panoptikonun bir parçası olarak işlev görmektedir. Bu noktada, bireysel özerklik ve özgür irade kavramları tehlikeye girmekte, insanların hayatları sayılar ve algoritmalar üzerinden yönetilmektedir. Bu, gelecekteki dijital toplumların demokratik yapılarının yerini otoriter kontrol sistemlerine bırakabileceği endişesini taşımaktadır.

Distopik bir gelecek tasvirinde bulunan Kübra, YZ'nin insanlık üzerindeki kontrolünü gösterirken, aynı zamanda bu teknolojilerin etik ve toplumsal yönlerini tartışmaya açmaktadır. YZ'nin kontrolsüz bir şekilde güç kazanmasının insanlığa nasıl tesir edeceği konusunda güçlü bir mesaj veren film, teknolojik ilerlemelerin etik boyutunun ihmal edilmesi durumunda yaratılabilecek karanlık geleceğe dair önemli ipuçları vermektedir. Özellikle, YZ'nin dini kullanarak insanları manipüle edilen, yönetilen ve tüketilen birer veri kaynağına dönüştürdüğü içerikleriyle, mevcut teknoloji kullanımlarının gelecekte ne yöne evrilebileceğini düşündürmektedir.

Sonuç olarak, Kübra dizisi, büyük veri ve YZ'nin sadece teknik ilerlemeler değil, aynı zamanda dinsel, toplumsal, hukuki ve etik birer meydan okuma olduğunu göstermektedir. Ayrıca dijital din perspektifi ile paralel bir şekilde teknolojinin inanç sistemleri üzerindeki etkisini ve insanların inançlarını nasıl şekillendirebileceğini ele almaktadır. Bu bağlamda, teknolojinin etik ve toplumsal sonuçlarına yönelik daha derin bir anlayış geliştirilmesi, gelecekte hem bireysel hem de toplumsal özgürlüklerin korunması açısından kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acar, İbrahim. "Sinemanın Yapay Zekâya Bakışı". *TRT Akademi* 6/13 (2021), 918-929. <https://doi.org/10.37679/trta.1002528>
- Alkhouri, Khader I. "The Role of Artificial Intelligence in the Study of the Psychology of Religion". *Religions* 15/290 (2024), 1-27. <https://doi.org/10.3390/rel15030290>
- Baccolini, Raffaella ve Moylan, Tom. "Introduction: Dystopias and Histories". *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*. ed. Raffaella Baccolini ve Tom Moylan, 1-12. London: Routledge, 2003.
- Bhattacharjee, Debasmita ve Gope, Laxmiram. "Digital Dystopia in the Context of 21st Century with Special Reference to Cyber World, Sublimity, and Artificial Intelligence". *International Journal of Technology* 12/2 (2022), 53-57. <https://doi.org/10.52711/2231->
- Borenstein, Jason ve Howard, Ayanna. "Emerging Challenges in AI and the Need for AI Ethics Education". *AI and Ethics* 1 (2021), 61-65. <https://doi.org/10.1007/s43681-020-00002->
- Bostrom, Nick. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

- Campbell, Heidi A. "Problematizing the Human-Technology Relationship through Techno-Spiritual Myths Presented in The Machine, Transcendence and Her". *Journal of Religion & Film* 20/1 (2016), 1-28. <https://doi.org/10.32873/uno.dc.jrf.20.01.21>
- Campbell, Heidi A.ve Tsuria, Tsuria. "Çeviri Editörünün Önsözü". *Dijital Din: Dijital Medyada Dinî Pratikleri Anlamak*. çev. Kemal Ataman, Derya Eren Cengiz, Ömer Faruk Cengiz, Muhammet Numan Sağırlı. ed. Heidi A. Campbell ve Ruth Tsaria. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Campbell, Heidi A.ve Tsuria, Ruth. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*. ed. Heidi A. Campbell ve Ruth Tsaria. London: Routledge, 2022.
- Campbell, Heidi A.ve Vitullo, Alessandra. "Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies". *Church, Communication and Culture* 1/1 (2016), 73-89. <https://doi.org/10.1080/23753234.2016.118130>
- Chen, Hsinchun, Chiang, Roger H. L ve Storey, Veda C. "Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact". *MIS Quarterly* 36/4 (2012), 1165-1188. <https://doi.org/10.2307/41703503>
- Cheong, Pauline Hope, Huang, Shirline ve Poon, Jessie. "Religious Communication and Epistemic Authority of Leaders in Wired Faith Organizations". *Journal of Communication* 61/5 (2011), 938-958. <https://doi.org/10.1111/j.1460->
- Cheong, Pauline Hope, Fisher-Nielsen, Peter, Gelfgren, Stefan ve Ess, Charles. *Digital Religion, Social Media, and Culture: Perspectives, Practices, and Futures*. New York: Peter Lang Publishing, 2012.
- Creswell, John W. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London: Sage Publications, 2012.
- Dawson, Lorne L.ve Cowan, Douglas E. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 2004.
- Esslin, Martin. *TV Beyaz camın arkası*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Foucault, Michel. *Disiplin ve Ceza: Hapishanenin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- Fuller, Michael. "Big Data, Ethics and Religion: New Questions from a New Science". *Religions* 8/88 (2017), 1-12. <https://doi.org/10.3390/rel8050088>
- Gandomi, Amir ve Haider, Murtaza. "Beyond the Hype: Big Data Concepts, Methods, and Analytics". *International Journal of Information Management* 35/2 (2015), 137-144. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2014.10.007>
- Geraci, Robert M. "Robots and the Sacred Science and Science Fiction: Theological Implications of Artificial Intelligence". *Zygon* 42/4 (2007), 961-980. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2007.00883.x>
- Geraci, Robert M. "Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence". *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfm101>
- Grondin, David ve Hogue, Simon. "Person of Interest as Media Technology of Surveillance: A Cautionary Tale for the Future of the National Security State With Diegetic Big Data Surveillance, Algorithmic Security, and Artificial Intelligence". *Television & New Media* 25/4 (2024), 334-351. <https://doi.org/10.1177/15274764231210280>
- Helland, Christopher. "Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet". *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1/1 (2005), 1-16.
- Hutchings, Tim. *Creating Church Online: Ritual, Community, and New Media*. New York: Routledge, 2017.
- Kaplan, Andreas ve Haenlein, Michael. "Siri, Siri, in My Hand: Who's the Fairest in the Land? On the Interpretations, Illustrations, and Implications of Artificial Intelligence". *Business Horizons* 62/1 (2019), 15-25. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004>
- Karabağ, Müge. *Dijital Televizyon Platformlarında Yayımlanan Bilim Kurgu Dizilerinde Yapay Zekâ Olgusu: Netflix Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Kırık, Ali Murat ve Özkoçak, Vahdet. "Medya Ve İletişim Bağlamında Yapay Zekâ Tarihi Ve Teknolojisi: Chatgpt Ve Deepfake İle Gelen Dijital Dönüşüm". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 58 (2023), 73-99. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.1308471>
- Kim, Heup Young. "Artificial Intelligence, Transhumanism, and the Crisis of Theo- Logos: Toward Theo-Dao". *Madang: Journal of Contextual Theology* 38 (2022), 103-127.
- Kimura, Takesih. "Robotics and AI in the Sociology of Religion: A Human in Imago Roboticae". *Social Compass* 64/1 (2017), 6-22. <https://doi.org/10.1177/0037768616683326>
- Kwon, Ohbyung, Lee, Namyoon ve Shin, Bongsik. "Data Quality Management, Data Usage Experience and Acquisition Intention of Big Data Analytics". *International Journal of Information Management* 34/3 (2014), 387-394.
- Lövheim, Mia. "Mediatization and religion". *Mediatization of Communication içinde, editör Knut Lundby, 547-570*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2014. <https://doi.org/10.1515/9783110272215.547>
- Lövheim, Mia ve Campbell, Heidi A. "Considering Critical Methods and Theoretical Lenses in Digital Religion Studies". *New Media & Society* 19/1 (2017), 5-14. <https://doi.org/10.1177/1461444816649911>
- Lyon, David. "Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, Consequences, Critique". *Big Data & Society* 1/2 (2014), 1-13. <https://doi.org/10.1177/2053951714541861>
- Lyon, David. *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life*. Cambridge: Polity Press, 2018.
- Medzhidova, Nargiz. "Worldview and Religious-Cultural Orientations of the 'Digital Age Human'". *Skhid* 6/2 (2024), 46-50. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.626>
- Özuz Dağdelen, Elif ve Poyraz, Tuğça. "Big Data, Digitization and New Surveillance Practices: New Decision-Making Culture and Panoptic Classification". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 40/2 (2023), 518-530. <https://doi.org/10.32600/huefd.1229239>
- Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. California: Sage Publications, 2002.
- Power, Daniel J. "'Big Brother' Can Watch Us". *Journal of Decision Systems* 25/1 (2016), 578-588. <https://doi.org/10.1080/12460125.2016.1187420>
- Rieder, Gernot ve Voelker, Thomas. "Datafictions: Or How Measurements and Predictive Analytics Rule Imagined Future Worlds". *JCOM* 19/01 (2020), 1-22. <https://doi.org/10.22323/2.19010202>
- Russell, Stuart ve Norvig, Peter. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. London: Pearson, 2020.
- Topol, Eric. *Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again*. New York: Basic Books, 2019.
- Tüfekçi, Zeynep. *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. New Haven & London: Yale University Press, 2017.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay, 2008.
- Zuboff, Shoshana. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs, 2019.

SİYER SAHASINDA SORULAN SORULARA YAPAY ZEKÂ MODELLERİNDEN GOOGLE GEMİNİ TARAFINDAN VERİLEN CEVAPLARA DAİR BİR ARAŞTIRMA

Melek YILMAZ GÖMBEYAZ *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 25 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Yılmaz Gömbeyaz, Melek. "Siyer Sahasında Sorulan Sorulara Yapay Zekâ Modellerinden Google Gemini Tarafından Verilen Cevaplara Dair Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 411-440.

DOI: 10.33415/daad.1590791

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 25 November 2024, **Accepted:** 19 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Yılmaz Gömbeyaz, Melek. "A Study on the Answers Provided by Google Gemini, an Artificial Intelligence Model, to Questions Asked in the Field of Sīrah". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 411-440.

DOI: 10.33415/daad.1590791

Öz

Son zamanların en yeni ve popüler uygulamalarından olan yapay zekâ modellerinin insanların hayatına girmesiyle bilgiye ulaşma, onu analiz etme, değerlendirme vb. gibi birçok meşakkatli faaliyet, saniyeler içinde ulaşılabilir hale gelmiştir. Böylelikle tüm dünyada popüler olan ve hemen her alanda kullanılan yapay zekâ modelleri, bilim alanında da kullanılmaya başlamış hem bilgiye ulaşma hem de onu işleyerek birtakım fikirler, teoriler, makaleler oluşturma süreçlerinde sıkça başvurulan bir başvuru kaynağı olmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye, melek.gombeyaz@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-5705-8826 / Asst. Prof., Kocaeli University Faculty of Theology, Department of Islamic History, melek.gombeyaz@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-5705-8826.

Dolayısıyla çeşitli bilim dallarında olduğu gibi Siyer çalışmalarında da yeni bir araştırma sahası olması hasebiyle durumun önemine binaen yapay zekâ modellerinden “Google Gemini” özelinde yaptığımız nitel çalışmamız ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda söz konusu yapay zekâ modeline Siyer alanında farklı özelliklerde çeşitli sorular sorulmuş; alınan cevaplar, “doğruluk”, “tarafsızlık”, “anlama/algılama ve bağlantı kurma”, “yararlılık” ve de “kapsam genişliği” yönlerinden incelemeye tabi tutulmuş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Siyer, Yapay Zekâ Gemini.

A Study on the Answers Provided by Google Gemini, an Artificial Intelligence Model, to Questions Asked in the Field of Siyar

Extended Abstract

Knowledge has been one of the most important goals to be attained in almost every period from the past to the present, and has been one of the most important goals for which efforts have been made, and which has processes that involve material and moral difficulties. Although the reasons, purposes, forms, methods, etc. for acquiring knowledge have changed, the effort to attain it has always been constant; especially the intense encouragement of Islam to acquire knowledge, reading, learning, teaching, understanding, and thinking has made this issue more important and even obligatory for Muslims. Over time, the main activities such as accessing information, understanding it, analyzing it, making conclusions or evaluations, and making inferences have followed different paths and undergone various changes. Finally, with the introduction of artificial intelligence models, one of the newest and most popular applications of recent times, into people's lives, processes such as accessing information, analyzing it, evaluating it, etc., which are subject to many tedious tasks, have become ready in seconds with a click of a button. Thus, artificial intelligence models, which are popular all over the world and used in almost every field, have started to be used in the scientific field and have become an increasing trend and even an inevitable reference source on the basis of both accessing information and creating ideas, theories and articles by processing it. Therefore, since it is a new research field in siyar studies as well as in various disciplines, this study, which was carried out by turning to artificial intelligence models and one of them, “Gemini”, has a qualitative feature. Again, in order to get healthier and more accessible results, this study is a more specific and organized initial study by evaluating the answers to a few different types of Siyer questions in the context of certain criteria rather than all criteria. In this context, the dialogues we realized in the form of question and answer with Gemini, which we chose from artificial intelligence models, constitute the basis of our study. In the process of the study, various questions were asked to the artificial intelligence model with different characteristics in the field of Siyar, and the answers received were analyzed in terms of accuracy, impartiality, comprehension/perception and establishing context power, usefulness and breadth of scope. In this way, a concrete examination of whether or not the answers received to the questions asked can be an academic data or to what extent they can be, as well as their status in terms of contributing to the research in the field of Siyar will be revealed. In addition, we believe that the results of the criterion-based examinations on the answers received will also contribute to other research and researchers to be conducted with Gemini in the field of Siyar by providing clues or examples, showing its positive and negative aspects, or what to pay attention to when using it. Although it is possible to examine and evaluate the answers of artificial intelligence from various angles by using these and other criteria, it

should be kept in mind that since artificial intelligence technologies are constantly evolving, both the data/answers presented and therefore the criteria and their evaluation will be open to change. Because these and similar works may have a special place in the sense that they were created by the researcher through direct experience and observation. As mentioned in the examples below, although the ease and especially the speed of accessing information through artificial intelligence is an attractive factor, artificial intelligence models should not be seen as the only competent and sufficient authority, and the data it provides should not be accepted as the absolute truth. In this respect, the accuracy of the data should be confirmed by checking the data from the relevant primary sources or from the actual places that are referenced and cited. Indeed, as can be seen in the examples in our study, the answers received from AI did not fully meet the five criteria we set. With this result, it should be said that artificial intelligence models are subject to change and development and are not perfect and can only be a tool for acquiring and processing information when used consciously. Considering these and similar important points, it can be said that the studies on artificial intelligence have and will have an important place in terms of revealing the inevitable relationship between technology and science and the new point and the final stage of this relationship.

Keywords: History of Islam, Siyar, Artificial Intellect, Gemini.

Giriş

db | 413

Çeşitli platformlarda, farklı sahalarda ve dahi akademik çalışmaların araştırma, öğrenme, yazma gibi hemen her aşamasında kullanımı giderek yaygınlaşan yapay zekâ uygulamaları, tüm bu süreçlerde ulaşılması ve veri elde edilmesi en kolay başvuru noktalarındandır. Bu yönüyle diğer alanlarda olduğu gibi sosyal bilimlerde de kendisine yer açmakta olan yapay zekânın sunduğu veriler bakımından tahlil edilmesi, verilerin bazı kriterlere tabi tutularak sağlamlasının yapılması önem taşımaktadır. Zira akademik duyarlılık, elde edilen verinin sıhhati ve dahi diğer gerekli özellikleri taşıyıp taşımadığı noktasında hassasiyet ve mecburiyeti zorunlu kılar. Aşağıda çeşitli başlıklar halinde şekillendirdiğimiz çalışmamız da aslında bu hassasiyet ve mecburiyet bağlamında sahaya bir katkı sunma, örnek teşkil etme ve sonraki benzer çalışmalara da yardımcı olabilme maksadını taşımaktadır.

Araştırmanın Problemi

Yapay zekânın kullanımı gün geçtikçe yayılmakta, kullanıcılar merak ettiklerini yapay zekâ modellerine sormak suretiyle öğrenmeye çalışmaktadır. Bu noktada yapay zekâ modellerinin doğru bilgiye erişme konusundaki yeterlilikleri önem arz etmektedir. İşte bu çalışma bu yeterliliği yapay zekâ modelleri içerisinde metin oluşturma, çeviri yapma, içerik yazma ve soruları yanıtlama gibi birçok

işlev için kullanılabilen Google Gemini üzerinden test etmek istemektedir. Burada Gemini'nin seçilmesi, kullanıcıların kendisine en çok başvurduğu yapay zekâ modellerinden biri olması sebebiyledir. O nedenle başka bir yapay zekâ modelinin seçilmesi de mümkündür. Ayrıca yapay zekâ teknolojilerinin değişime ve gelişime açık yapılarının olduğu, verdikleri cevapların çeşitli şartlara bağlı olarak değişebileceği unutulmamalıdır. Yapay zekâ sayesinde bilgiye ulaşmanın kolaylığı ve özellikle hızı cazibe unsuru olsa da yapay zekâ modelleri tek başına yetkili ve yeterli merci olarak görülmemeli; sunduğu veriler kesin doğru olarak kabullenilmemelidir. Bu doğrultuda verilerin doğruluğu muhakkak ilgili kaynaklardan veya referans gösterilen, atıf yapılan asıl yerlerden kontrol edilerek teyit edilmelidir. Aksi takdirde tamamen veya kısmen yanlış verilere dayanarak kurulan, geliştirilen ve tamamlanan bir çalışma ve üzerindeki emek israf edilmiş olur. Öte yandan Gemini, cevapların yanlış olabileme ihtimalinden dolayı kontrol edilmesi gerektiği uyarısını bizzat kendisi de yapmaktadır.

414| db

Velhasıl tüm bunlar dahilinde meydana gelen çalışmamızın ana meselesi, Google Gemini'den elde edilen verilerin, doğruluk, tarafsızlık, anlama/algılama, yararlılık ve kapsam genişliği yönlerinden inceleyerek -Gemini özelinde- yapay zekânın Siyer sahasına katkı sunup sunamayacağı; güçlü veya zayıf tarafları, kullanıcıların neleri gözden kaçırmaması gerektiği vb. gibi temel noktaları tecrübe ederek ortaya koyabilmektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada Gemini'nin 1.5 Flash versiyonu kullanılmış, belirlenen sorular aynı tarihte sorulmuş ve alınan cevaplar analiz edilmiştir. Böylece çalışma "Gemini'ye sorulan siyer soruları ve özellikleri" ile "Alınan cevaplar ve belli kriterler bağlamında değerlendirilmeleri" şeklinde iki ana bölümde şekillendirilmiştir. Bu ana başlıklardan birincisinde Gemini'ye yönelttiğimiz soruların özelliklerine dair bazı bilgilendirmeler yapılırken; çalışmamızın asıl merkezini, ağırlığını oluşturan ikinci ana başlıkta ise sorularımıza aldığımız cevapların tahlili/değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu bağlamda cevaplar, "doğruluk", "tarafsızlık", "anlama/algılama ve bağlantı kurma", "yararlılık" ve "kapsam genişliği" olarak seçtiğimiz beş ana kriter bağlamında incelenecek; gözlemlerimiz, tespit ve kanaatlerimiz ilgili alt başlıkların içerisinde aktarılmaya çalışılacaktır. Sonun-

da araştırmanın sonucunda elde edilen verilere dair değerlendirme yapılacaktır.

Gemini'ye yöneltilen Siyer soruları bu çalışmada kullanılmak üzere oluşturulmuş olup hepsi aynı tarihte, adı geçen yapay zekâ uygulamasına sorulmuştur. Zira Gemini'nin aynı soruya farklı günde sorulduğunda aynı cevabı vermediğini, küçük ya da büyük farklarla cevabını yenilediğini de ifade etmek gerekir. Yine aynı sorular ayrı ayrı değil de tek seferde alt alta sorulduğunda ise değişen tek şey, daha önce ayrı ayrı sorulduğunda verdiği cevapları birer paragraf halinde özetleyerek, çok kısa şekilde sunduğudur.

Sorular sorulurken, metinde de işaret edileceği üzere, Gemini'nin algılama, bağlam kurma, çağrışım gücü gibi yönlerini görmek, nasıl sonuçlar alınacağını gözlemlemek gibi gayelerle zaman zaman harf eksiltmek ya da imlâ veya transkripsiyon işaretleri kullanmamayı tercih ettik. Böylece bu gibi değişkenler söz konusu olduğunda Gemini'nin verdiği cevapları değerlendirmek istedik.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

db | 415

Araştırma Siyer alanında gerçekleştirilmekle birlikte Gemini'ye alanın tüm konu ve meseleleri sorulmamıştır. Çünkü bunların tek bir çalışmada ele alınıp analiz edilmesi mümkün değildir. O nedenle ölçücü olduğu öngörülen sorular belirlenmiştir. Dolayısıyla bunun haricinde de birtakım soruların belirlenmesi mümkündür. Yine diğer yapay zekâ modellerine de aynı soruların sorularak alınan cevapların Gemini'ninkilerle mukayese edilmesi, böylece artı veya eksi yönlerinin tespiti önemli olmakla birlikte çalışmanın sınırlarını aşma endişesiyle bu terkedilmiş, tek bir yapay zekâ modeli bağlamında araştırmanın yapılması tercih edilmiştir. Bir başka husus da cevapların ele alınması sürecinde tercih edilen kriterlerle ilgilidir. Şöyle ki, cevaplara bakıldığında, -sadece çalışmamıza konu olan beş kriter değil- tutarlılık, sistematiklik, şeffaflık vb. gibi başka kriterler açısından da değerlendirilmeye ne denli açık olduğu görülür. Ancak bunlar, hedefleri ve sınırları belirlenmiş olan çalışmamızın dışında kaldığından ayrı bir araştırma-inceleme konusu olarak ele alınmaya muhtaçtır.

Araştırmanın Önemi

Bu ve benzeri araştırmalar, yapay zekânın çeşitli ilim dallarında olduğu gibi Siyer alanında da ne denli bir veri elde etme/toplama üssü olarak görülebileceğinin; bu noktada bir başvuru merkezi olup

olamayacağını anlaşılmaması açısından önemli ve örnek sadedinde çalışmalardır. Bir başka ifadeyle söz konusu çalışmayla elde edilen sonuçlar, Siyer sahasında yapılacak diğer araştırmalar için ipuçları sunmak ve olumlu-olumsuz yönleri veya nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi hususlara işaret etmek suretiyle katkı sağlayacaktır.

1. Gemini'ye Sorulan Siyer Soruları ve Özellikleri

Gemini'ye yöneltilen Siyer soruları elde edilecek verileri ve sonuçlarını daha kapsamlı, verimli, tatmin edici şekilde değerlendirebilmek için farklı özellikler eşliğinde sorulmuştur. Bir başka ifadeyle sorulan soruların hem biçim hem içerik bakımından çeşitliliği, Gemini'nin veri başarısını -kriterler eşliğinde- görme hedefiyle bağlantılıdır. Bu doğrultuda tek soru, bileşik soru, bağlantılı soru, tekrarlanan soru, doğrudan veya dolaylı soru, biçimsel anlamda eksikliklere sahip soru, kanaat sorusu gibi farklı soru tarzları kullanılarak cevap almaya/veri toplanmaya çalışılmıştır.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Gemini uygulanasına sorulan sorular hem ayrı ayrı/tek tek hem de aynı anda/topluca sorulmuş ve alınan cevaplar bu bağlamda da değerlendirilmiştir. Bahsedilen sorular şunlardır:

- Müslümanların Mekke'de karşılaştıkları zorluklar nelerdir?
- İlk Müslümanlara uygulanan boykotun tarihleri?
- Mesâlibü'l-Arap nedir?
- Hz. Muhammed'in evlilik sebepleri nelerdir? Örnekler eşliğinde sıralayınız
- Senin bu konudaki kanaatin nedir?

Görüldüğü üzere Gemini'ye yöneltilen sorular birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Zira soru sorma şekillerinin, soru çeşitliliğinin alınacak cevapları etkileyip etkilemeyeceği veya nasıl ve ne kadar etkileyeceği hususu çalışmamızdaki öncelikli gayelerdendir. Buna göre a şıkkı tek cümleli soru şeklinde olmakla birlikte derin ve kapsamlı bir araştırmayı gerektirir niteliktedir. Akabinde b şıkkındaki soru ise hem tek cümleli hem de daha spesifik hedeflidir çünkü tarih istemektedir. Bu soruda gözlenmek istenen önemli noktalardan biri ise sadece tarih vermekle yetinip yetinmeyeceği yani boykota dair tatmin edici bir izahata girişip girişmeyeceğidir. C şıkkındaki soru bir ifadenin tanımlanmasını istemesi yönüyle daha da

spesifik ve tek cümleli yapıdayken d şikkındaki soru ise bileşik bir yapıdadır. İki ayrı cümleden oluşan bu soruda hem sebepler hem de onlara uygun örnekler istenmektedir. Bununla adı geçen yapay zekâ uygulamasının aynı sorudaki iki cümle arasında nasıl bir bağlantı kurarak ne kadar veri sunacağını görmek istenmektedir. E şikkındaki soru ise bir önceki soruyla bağlantılı ve devam mahiyetinde olup bilgiden çok kanaat öğrenme odaklıdır. Dolayısıyla bir yapay zekâ modeli olması hasebiyle Gemini'nin görüş/kanaat bildirme talebimize karşı takınacağı tavır, vereceği cevap gözlemlenmiştir. Soruların bu ve benzeri yönleri içeriğe ve akışa uygun şekilde aşağıda cevaplarla harmanlanmış hâlde de karşımıza çıkabilecektir.

2. Alınan Cevaplar ve Belli Kriterler Bağlamında Değerlendirilmeleri

Yukarıda ana hatlarıyla bahsettiğimiz soruların yapı veya anlam karakterlerindeki çeşitlilik, hedefler bağlamında şekillenmiştir. Bu doğrultuda elde edilen verilerin ve ilgili hususların daha iyi anlaşılabilmesinin önemine binaen Gemini'ye sorulan sorular ve alınan cevaplar aynen aktarılmak suretiyle gösterilecektir. Yanı sıra zaman zaman devreye giren soru içi sorular ise -özellikle uzunluklarının etkisiyle- daha ziyade ana hatlarıyla takdim edilecektir. Soru-cevap şeklinde gerçekleşen bu diyalogları, daha önce belirttiğimiz beş kriter doğrultusunda analiz ederken daha açık, anlaşılır, düzenli ve sistemli olma gayesiyle standart bazı ifade biçimleri kullanılacak; sorulan sorular “soru a”, “soru b” tarzında, alınan cevaplar ise “cevap” şeklinde sabitlenerek anlatılacaktır.

db | 417

Soru a: İlk Müslümanların Mekke'de karşılaştıkları zorluklar nelerdir?

Cevap:

“İlk Müslümanların Mekke'de karşılaştıkları zorluklar, İslam tarihinin en çetin dönemlerinden birini yansıtır. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sav)'in İslam'ı tebliğ etmeye başlamasıyla birlikte, Mekke'deki müşrikler tarafından büyük bir baskı ve zulüm altında kalmışlardır. Bu zorluklar hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşanmıştır.

İlk Müslümanların Karşılaştığı Zorluklar:

- Sosyal Boykot: Müslümanlar, toplumdan dışlanmış ve boykot edilmişlerdir. Ticaret yapmaları engellenmiş, sosyal ilişkileri kopartılmıştır.
- Fiziki İşkenceler: Müslümanlar, dövülmüş, işkence görmüş ve hatta öldürülmüştür. Özellikle zayıf ve kimsesiz olanlar daha fazla zulme uğramıştır.
- Ekonomik Sıkıntılar: Boykot nedeniyle ekonomik olarak zor durumda kalan Müslümanlar, açlık ve yoksullukla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.
- Psikolojik Baskı: Sürekli tehdit altında yaşamak, Müslümanların psikolojik olarak büyük sıkıntılar çekmesine neden olmuştur.
- Aile İçi Ayrılıklar: Bazı ailelerde Müslüman olanlarla olmayanlar arasında anlaşmazlıklar çıkmış, aile bağları zayıflamıştır.
- Toplumsal İtibarın Kaybı: Müslümanlar, toplumda aşağılanmış ve hor görülmüştür.
- İnançlarının Alaya Alınması: İnançları alaya alınmış, peygamberimiz ve İslam dinine hakaretler edilmiştir.

418| db

Bu Zorluklara Rağmen Sabır ve Direniş:

Tüm bu zorluklara rağmen ilk Müslümanlar, inançlarından vazgeçmemiş ve sabırla mücadeleye devam etmişlerdir. Hz. Muhammed (sav)'in liderliğinde birlik olmuş ve birbirlerine destek olmuşlardır. Habeşistan'a hicret ederek bir süreliğine de olsa bu zulümden kurtulmaya çalışmışlardır.

Mekke Döneminin Önemi:

Mekke dönemi, İslam tarihinin en zorlu dönemlerinden biri olmasına rağmen, aynı zamanda İslam'ın temellerinin atıldığı ve Müslümanların karakterlerinin şekillendiği önemli bir dönemdir. Bu dönemde yaşananlar, Müslümanların sabır, dayanışma, fedakârlık gibi değerlerini ortaya koymuş ve İslam'ın güçlenerek yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, ilk Müslümanların Mekke'de yaşadığı zorluklar, İslam'ın ilk yıllarındaki mücadeleyi ve Müslümanların inançları uğruna gösterdikleri fedakarlığı gözler önüne sermektedir. Bu dönem, İslam tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır ve Müslümanlar için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Daha detaylı bilgi almak için şu kaynaklara başvurabilirsiniz:

- Kur'an-ı Kerim: Özellikle Mekke döneminde inen surelerde, Müslümanların yaşadığı zorluklara dair ayetler bulunmaktadır.
- Hadis Kitapları: Buhari, Müslim gibi hadis kitaplarında, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sözleri ve sahabelerin anlatımları yer almaktadır.
- Siyer Kitapları: İbn İshak, İbn Hişam gibi tarihçilerin yazdığı siyer kitapları, Peygamber Efendimizin hayatını ve İslam'ın ilk dönemlerini detaylı bir şekilde anlatır.”

Cevabın Değerlendirilmesi:

Doğruluk: Cevap, temel bazı Siyer¹, Megâzî² ve diğer pek çok İslam Tarihi kaynaklarında³ geçen bilgilerle karşılaştırıldığında bu kaynaklarla uyumlu veriler sunduğu görülmüştür. Bununla birlikte bu süreçte -parantez içi veya dipnot- herhangi bir şekilde hangi kaynaklardan alıntılar yaptığını belirtmediği gözlemlenmiştir. Nitekim tam bir isim, bölüm veya sayfa numarası gibi spesifik sorularımıza bunların karşılığı net cevaplar vermek yerine genel yönlendirmeler yaptığı, bunlar için kişinin araştırma yapması gerektiği gibi cevaplar vermiştir. Neticede kaynaklarını isim isim açıklamasa da cevap/sunduğu bilgiler, eldeki rivayetlerle uygunluk arz ettiğinden “doğruluk” kriterini gerçekleştirmiştir denebilir.

Tarafsızlık: Cevap, içerdiği bilgiler bakımından tarafsız/nesnel görünmekle birlikte, detaylara indikçe veya bağlam genişledikçe daha öznel ifadeler göze çarpar. “Hz. Muhammed” yerine “Peygamber Efendimiz” ve “(sav)” ifadelerini tercih etmesi, keza “ilk Müslümanların Mekke'de yaşadığı zorluklar, İslam'ın ilk yıllarındaki mücadeleyi ve Müslümanların inançları uğruna gösterdikleri fedakarlığı gözler önüne sermektedir. Bu dönem, İslam tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır ve Müslümanlar için ilham kaynağı olmaya

¹ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ v.dğr. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 1/350 vd.

² Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah (Fas: Matbaatu Muhammed el-Hâmis, 1396), 263 vd.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421), 1/169 vd.; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 2/ 323 vd.; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebu'l-Fidâ İbrahim (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 1/584 vd.

devam etmektedir.” gibi ifadeler bu kanaati desteklemektedir. Ancak öte yandan bu durum -ifadelerin değer atfetme veya yorumsal bir boyut içermesi- verilen cevabın akademik anlamda güvenilirlik ve tarafsızlık kriterine uymadığı sonucunu zorunlu kılmaz. Zira bu gibi ifadelerin kullanılması, dünyada önemli bir nüfusa sahip olan Müslüman kitleye karşı bir hassasiyet veya jest göstergesi sayılabilir.

Anlama/algılama ve bağlantı kurma: Cevap, yöneltilen sorunun net ve açıkça anlaşıldığını gösteren bir profile sahiptir. Keza maddeler halinde sunduğu önemli başlıklar da bunu teyit etmektedir. İlaveten daha detaylı bilgi için yönlendirme yaparak adres göstermesi, açıkça sorunun içinde sorulmadığı halde referanslar vermesi, sürece zemin teşkil eden Mekke dönemini, sabır ve direnişi ayrıca ön plana çıkarması gibi hususlar, anlama/algılama ve bağlantı kurma gücüne işaret sayılabilir. Bunlar aynı zamanda sorulması muhtemel olan devam niteliğindeki soruları da öngörerek, algılayarak ona göre bir cevap oluşturulduğunun da göstergesidir.

420| db

Yararlılık: Cevap, sunduğu veriler bakımından soruyu soran araştırmacının hedeflerine hem doğrudan hem de dolaylı fayda sağlar mahiyettedir. Zira cevap hem soruyu ana hatlarıyla açıklayıcı hem de detaylara yönlendiricidir. Ayrıca cevabın içerisinde araştırmacı için daha geniş bilgiye ulaşmak istediği takdirde ne tür kaynaklara başvuracağını söylenmesi de ayrıca faydalıdır. Son olarak ifade etmek mümkündür ki, hemen her cevabın sonunda “Umarım bu bilgiler sizin için faydalı olmuştur” ifadesinin kullanılması, Gemini'nin cevap verirken dikkat ettiği önceliklerin arasında “faydalı olmak” gayesinin olduğuna da işarettir.

Kapsam genişliği: Cevap, kendisine yöneltilen soruya geniş kapsamlı bir şekilde, sorunun çağrıştırdığı veya gerektirdiği açılımları karşılar nitelikte, tatmin edici bir çerçevede görünmektedir. Nitekim cevapta, açıkça sorulmamasına rağmen referans kaynaklara ismen atıflarda bulunulmakta, sorunun zaman ve mekân öznelere ayrıca değinilmekte, sadece ana değil tali konular da kapsam dahiline alınabilmektedir. Örneğin, soruda “Müslümanların Mekke'de karşılaştıkları zorluklar” sorulduğu halde, cevapta bu zorlukları anlatmakla yetinilmemiş; aynı zamanda söz konusu zorluklar karşısında takınılan tavırdan, onlarla baş etme yöntemlerinden de bahsedilerek, ilgili görülen uzantılar göz ardı edilmemiştir.

Soru b: İlk Müslümanlara uygulanan boykotun tarihleri nelerdir?

Cevap:

“İlk Müslümanlara Uygulanan Boykotun Tarihleri

Mekke'de yaşayan ilk Müslümanlar, İslam'ı yaymaya başladıklarında büyük bir baskı altına alınmışlardır. Bu baskıların en önemlilerinden biri de Mekkeli müşriklerin Hz. Muhammed (sav) ve ilk Müslümanlara uyguladığı boykot olmuştur.

Boykotun Başlangıcı ve Bitişi

- Başlangıç: Boykot, Hz. Peygamber'in peygamberlik görevi aldığı yaklaşık 7 yıl sonra, yani hicretin 7. yılında başlamıştır. Bu dönem, İslam tarihinin en zorlu dönemlerinden biri olarak kabul edilir.
- Bitiş: Boykot, yaklaşık 3 yıl sürmüş ve hicretin 10. yılında sona ermiştir. Bu süre zarfında Müslümanlar, ekonomik ve sosyal olarak büyük sıkıntılar yaşamışlardır.

Boykotun Nedenleri

- İslam'ın yükselişi: İslam dininin Mekke'de hızla yayılması, müşriklerin çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştır.
- Ticaret yollarının kontrolü: Mekke, o dönemde önemli bir ticaret merkeziydi. Müşrikler, İslam'ın yayılmasıyla birlikte ticaret yollarının kontrolünü kaybedeceklerinden endişe ediyorlardı.
- Kabilevi rekabet: Mekke'de yaşayan kabileler arasında sürekli bir rekabet vardı. Müslümanların çoğunlukla Hz. Muhammed (sav)'ın kabilesi olan Haşim oğullarından olması diğer kabileleri rahatsız etmiştir.

Boykotun Sonuçları

- Müslümanların zorlanması: Boykot sırasında Müslümanlar, ekonomik sıkıntılar, sosyal izolasyon ve psikolojik baskı altında kalmışlardır.
- İslam'ın güçlenmesi: Bu zorlu süreç, Müslümanların imanlarını daha da güçlendirmesine ve İslam'a daha sıkı bağlanmasına neden olmuştur.
- Habeşistan'a hicret: Boykotun artmasıyla birlikte bazı Müslümanlar, dinlerini özgürce yaşamak için Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalmışlardır.

Boykotun Tarihi Önemi

Mekkeli müşriklerin Müslümanlara uyguladığı boykot, İslam tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu olay, Müslümanların karşılaştığı zorlukları ve sabırlarını göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, İslam'ın yayılma sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Ek Bilgiler

- Boykot sırasında Müslümanlar, Şii'b-i Ebi Talib adı verilen bir vadiye toplanmış ve birbirlerine destek olmuşlardır.
- Boykotun sona ermesinde, Müslümanların dayanışması ve müşrikler arasındaki anlaşmazlıkların etkili olduğu düşünülmektedir.
- Boykot, İslam tarihinde "Hüzün Yılı" olarak da anılır.

Umarım bu bilgiler sizin için faydalı olmuştur. Başka sorularınız olursa çekinmeden sorabilirsiniz.”

422 | db

Cevabın Değerlendirilmesi:

Doğruluk: Cevap, boykotun tarihine yönelik bir sorunun karşılığı olup, cevapta geçen tarihler temel İslam Tarihi kaynaklarındaki⁴ rivayetlerle karşılaştırıldığında onlarla uyumlu olmadığı görülür. Aslında cevabın içerisindeki “Boykot, Hz. Peygamber'in peygamberlik görevi aldığı yaklaşık 7 yıl sonra, yani hicretin 7. yılında başlamıştır” cümlesi dahi başlı başına kendi içindeki tutarsızlığın emaresidir. Çünkü aynı cümle doğru başlamış, yanlış bitmiştir. Şöyle ki, boykotun peygamber olduktan 7 yıl kadar sonra başladığı isabetli olsa da bunu açıklarken “yani hicretin 7. yılında” demesi yanlış bir izah olmuştur. Bunun dışında boykotla ilgili verdiği bilgilerde de bazı yanlış veya eksik tespitler karşımıza çıkmıştır. Örneğin, uygulanan boykotun sebepleri sıralanırken Müslümanların çoğunlukla Hz. Muhammed (sav)'in kabilesi olan Haşim oğullarından olduğunu söylemesi böyledir. Oysaki -aile fertleri dışında- ilk Müslümanların kabilelerine bakıldığında çoğunluğun Haşimoğullarından olduğu

⁴ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 135 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/375-380; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/177-178; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412), 2/367 vd.

tespiti yapılamaz.⁵ Ayrıca cevapta geçen “boykot, İslam tarihinde “Hüzün Yılı” olarak da anılır” cümlesi doğru olmayıp⁶ birbiriyle alakalı veya iç içe geçmiş konuların karıştırılma ihtimalinin nasıl gerçekleştiğini göstermektedir.

Bir başka husus ise şudur ki, soruya cevap olarak boykotun hicretin 7-10 yılları arasında gerçekleştiği ifade edilince soru tekrar sorulmuş ve miladi tarih istenmiştir. Ancak bu defa alınan cevapta şu ifadelere rastlanmıştır:

“Başlangıç: Boykotun başlangıcı için kesin bir tarih vermek zor olsa da genellikle hicretin 7. yılı olarak kabul edilir. Bu, miladî takvime göre yaklaşık 619-620 yılları arasına denk gelir.

Bitiş: Boykot, yaklaşık 3 yıl sürmüş ve hicretin 10. yılında sona ermiştir. Bu da miladî takvime göre yaklaşık 622-623 yılları arasına denk gelir.” Bu ise doğru bir tarihlendirme olmadığı gibi, boykot hicretten sonra değil önce gerçekleşen bir süreçtir.⁷

Tarafsızlık: Cevabın içerdiği bilgiler bakımından tarafsız/nesnel bir görünümde olduğunu söylemek mümkündür. Sorunun tarih isteyen bir ana yapısının olması bu durumu desteklemiş olabilir. Bir başka ifadeyle sorunun spesifik bir şekilde “tarih” mefhumuna odaklanmasının, nesneliği pekiştirirken özneliğin önüne geçmiş olabileceği de söylenebilir. Yanı sıra ifade etmek gerekir ki, cevapta boykot sürecinden bahsederken, Müslümanların yaşadıkları zorlukların büyüklüğü, ağırlığı, iman, sabır, tevekkül gibi ifadelerin kullanılmış olması, tarafgirlikten çok kaynaklarda geçen rivayetlerdeki malumatla uyuşur özelliğindedir.

Anlama/algılama ve bağlantı kurma: Cevaptan anlaşıldığına göre Gemini, soruda ilk Müslümanlara uygulanan üç yıllık bir sürecin kastedildiğini ve kendisinden tarihler istendiğini algılamış görünmektedir. Ancak öte yandan cevabında eksik, yanlış veya yanlış harmanlanmış bilgiler ve ifadeler de kullandığı -yukarıda da belirttiğimiz gibi- aşikârdır. Ayrıca ilk cevabında sadece hicri tarih ver-

⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/250 vd.; ayrıca ilk müslümanların sosyo-ekonomik durumlarını ve kabilelerini gösterir tablo için bkz. Abdurrahman Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 27-41.

⁶ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 220-229; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997), 4/304 vd.

⁷ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 135 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/375-380; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/177-178.

mesi nedeniyle Gemini'ye ikinci bir soru olarak "miladi tarihler" sorulduğunda bir algılama ve devam sorunu veya bağlam karışıklığı yaşadığı görülmüştür. Zira cevabında miladi takvimin başlangıcı, Hz. İsa'nın doğumu gibi konuları anlatarak bağlamı kaçırmış ve önceki sorudan/konudan kopmuştur. Sonrasında kendisine "boykotun miladi tarihlerinin kastedildiği" hatırlatılınca ana konuyu tekrar yakalamış fakat bu kez boykotu hicretten sonra yaşanan bir süreç olarak tekrar ifade etmiştir: "Boykot, yaklaşık 3 yıl sürmüş ve hicretin 10. yılında sona ermiştir." Aynı soru başka bir gün tekrar sorulduğunda ise: "Çoğu tarihçi, boykotun İslam'ın gelişinin 7. ve 10. yılları arasında gerçekleştiği konusunda hemfikirdir. Bu, yaklaşık olarak Miladî takvime göre 617-620 yılları arasına denk gelir. Ancak, bu tarihler kesin bir başlangıç ve bitiş noktası olarak değil, daha çok bir zaman aralığı olarak kabul edilmelidir." cevabıyla soruyu daha doğru açıklamış olsa da⁸, tüm bu cevap farklılıkları Gemini'nin kavram ve bağlam karmaşası yaşayabildiğini göstermekle birlikte onun diğer birçok yönüne olduğu gibi tutarlılık yönüne de olumsuz atıf yapar niteliktedir.

424 | db

Yararlılık: Cevap, sunduğu veriler bakımından yararlı olup olmaması noktasında birkaç yönden değerlendirilebilir. Buna göre soruya alınan ilk cevap bazı yanlış bilgilendirme ve yönlendirmelerde bulunması nedeniyle yarardan ziyade zararlıdır denebilir. Nihai aşamada alınan son cevap ise tarihleri doğru bağlamına oturtması, gerekli yönlendirmeleri isabetli şekilde yapmasıyla faydalı olabilmişse de şayet soru tekrar sorulmasaydı veya soran tarafından cevabı bilinmeseydi bu yanlış verilerin yapılan çalışmalarda ne tür zararlara yol açabileceği bakımından tedirgin edicidir. Yine boykot ve hüznün yılını aynılaştırması, onları tek bir hadiseymiş gibi sunması da ayrı bir zarar boyutunu beraberinde getirmektedir. Hasılı bu durum Gemini'ye sorulan soruların en azından ilk cevaplarının doğru olmayabileceği şeklinde bir kanaate sürüklemektedir. Bu doğrultuda oluşan şüphe veya izlenimler, Gemini hakkında, diğer kriterler gibi "yararlılık" kriterini de olumsuz etkilemektedir. Son olarak, cevabın bitiminde yine "Umarım bu bilgiler sizin için faydalı olmuştur" ifadesini kullanmayı ihmal etmemiştir.

Kapsam genişliği: Boykotun tarihlerinin sorulduğu soruya verilen cevap adeta hiçbir bağlamı veya uzantıyı kapsam dışında bırakmama misyonunun tezahürü gibidir. Bir başka ifadeyle boykotu

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/177-178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 1/602-604.

kısaca açıklayıp sayısal bir tarih bilgisi sunmakla yetinmeyen uygulama, sebepleri, sonuçları, önemi ve ek bilgiler şeklinde birçok başlık açmak suretiyle konuyu alabildiğince genişletmiştir. Belki de bu genişlemenin etkisiyledir ki zaman zaman kafa karışıklığıyla birlikte yanlış tespitler de ortaya koymuştur; “boykot, İslam tarihinde "Hüzün Yılı" olarak da anılır” örneğinde olduğu gibi.

Soru c: Mealibül arap nedir? (Mesâlibü'l-Arap şeklindeki orijinal ifadesi yerine harf ekşiğiyle birlikte imla kuralları, transkripsiyon işaretleri vs. kullanılmaksızın sorulan soru)

Cevap:

“Meâlibü'l-Arap Nedir?

Meâlibü'l-Arap, Arapça kökenli bir terim olup, İslam tarihinde önemli bir sosyal ve siyasi grubu ifade eder. Tam olarak çevirirsek, "Arapların mevaleri" veya "Arap'a bağlananlar" anlamına gelir.

Kimler Mevali Sayılırdı?

İslam'ın ilk dönemlerinde ve özellikle Emeviler döneminde, Arap olmayan fakat İslam'ı kabul eden kişilere "mevali" denirdi. Bu kişiler genellikle:

- Köle olarak getirilenler: Savaşlarda esir alınan veya satın alınan kişiler.
- Savaş esirleri: Savaşlarda düşman tarafında savaşan ve daha sonra İslam'ı kabul eden kişiler.
- Gönüllü olarak İslam'ı kabul edenler: Arap olmayan bölgelerden gelip İslam'ı kabul eden kişiler.

Mevalilerin Durumu:

- Sosyal konum: Mevaliler, Arap kabilelerine mensup olan Müslümanlara göre daha düşük bir sosyal konuma sahiptiler.
- Siyasi haklar: Siyasi hayatta söz hakkı genellikle onlara tanınmazdı.
- Ekonomik durum: Genellikle tarım veya zanaat işleriyle uğraşır, vergi yükümlülüğü altında bulunurlardı.

Mevalilerin Önemi:

- İslam'ın yayılmasında rolü: İslam'ın farklı kültürlerle yayılmasında önemli bir rol oynadılar.

- İslam toplumunun zenginleşmesinde katkısı: Farklı kültürlerden gelen mevaliler, İslam toplumuna yeni fikirler ve beceriler getirdiler.

- Siyasi tartışmalara konu olması: Özellikle Emeviler döneminde mevalilerin hakları ve konumları, büyük siyasi tartışmalara yol açtı. Abbasilerin yükselişi, büyük ölçüde mevalilerin Emeviler'e karşı duydukları hoşnutsuzluğa dayanıyordu.

Özetle, mevaliler, İslam tarihinde önemli bir sosyal ve siyasi gruptu. Arap olmayan Müslümanları ifade eden bu terim, İslam toplumunun karmaşık yapısı ve tarihi süreçteki değişimleri anlamak için önemli bir kavramdır.

Daha fazla bilgi için şu konuları araştırabilirsiniz:

- Emeviler döneminde mevali politikaları
- Abbasilerin yükselişi ve mevalilerin rolü
- İslam toplumunda eşitlik kavramı ve mevaliler

Başka sorularınız olursa lütfen çekinmeyin.

Ek Bilgiler:

- Mevali kelimesinin kökü: Mevali kelimesi, "bağlanmak, yakınlaşmak" anlamlarına gelen "vele" fiilinden türemiştir.

- Mevalilerin hakları: İslam'ın temel ilkelerine göre tüm Müslümanlar eşittir. Ancak uygulamada, mevalilerin hakları her zaman tam olarak korunamamıştır. Özellikle Emeviler döneminde mevalilere karşı ayrımcılık yapılması, İslam tarihine damgasını vurmuştur.

- Mevalilerin kültürel etkileri: Mevaliler, İslam kültürüne farklı coğrafyalardan gelen gelenek ve görenekleri taşıdılar. Bu sayede İslam kültürü zenginleşmiş ve farklı renkler kazanmıştır.

Umarım bu açıklama, Meâlibü'l-Arap kavramını daha iyi anlamınıza yardımcı olmuştur.”

Cevabın Değerlendirilmesi:

Doğruluk: Cevap, doğru olmak bir yana, beklenen ve bulunması istenen cevapla alakalı bile değildir. Elbette sorunun bir harf eksikle sorulması ve kelimelerin kökenini gösteren bazı kolaylaştırıcı işaretlerin kullanılmamış olması bunun müsebbibi veya müsebbiplerinden biri olmuş olabilir. Ancak bununla birlikte “mealibül arap”

ifadesini bu şekilde mevali zemininde izah etmeye çalışması yine de dikkat çekici bir yanıştır. Üstelik bunun nedeninin iki ifadenin benzerliği olduğu düşünülse dahi “mealib” kelimesi “mevali”den çok “mesalib” ifadesine benzemektedir.

Soru tekrar ama bu kez “mesâlibü'l-arab nedir?” şeklinde eksiksiz bir yapıda sorulunca da yine (mevali bağlamında) aşağı yukarı aynı yanıtlar alınmıştır. Sonra soru kısaltılarak “mesâlib kelimesinin anlamı” sorulmuş; cevabı bulması noktasında bir nevi yönlendirme yapılmıştır. Bu kez alınan cevabın ana çerçevesi ise özetle şöyle olmuştur:

“Muhtemel Anlamlar:

1. Mesâlibü'l-Arap'ın Kısaltılmış Hali: Eğer "mesâlib" kelimesini tam olarak "meâlibü'l-Arap" şeklinde kullanıyorsanız, bu durumda yukarıda detaylı olarak açıkladığım gibi, "Arapların mevalleri" anlamına gelir. Yani İslam'ı kabul etmiş, Arap olmayan kişiler için kullanılan bir terimdir.

2. Diğer Anlamlar:

o Hadis Terminolojisinde: Hadis kitaplarında, "mesâlib" kelimesi bazen "kötü olaylar, felaketler" anlamında kullanılabilir. Ancak bu kullanım oldukça nadirdir ve genellikle belirli bir bağlamda yer alır.

o Genel Anlamda: Bazı durumlarda, "mesâlib" kelimesi genel olarak "zorluklar, sıkıntılar, kötü durumlar" anlamında kullanılabilir. Ancak bu kullanım da oldukça yaygın değildir.”

Gemini akabinde bunlardan hangisini kastettiğimize dair bir karşı soru yönelmiş ve sorusunu önce kendisi cevaplamıştır: "Mesâlib" kelimesi, tek başına kullanıldığında belirsiz bir anlam taşır. Ancak "meâlibü'l-Arap" olarak kullanıldığında, İslam tarihinde önemli bir sosyal ve siyasi grubu ifade eder.”

Nihayetinde birkaç merhalenin sonunda soruyu cevabı da içerir mahiyette “mesâlibü'l-arab Arapların kötü yönlerini anlatıyor olabilir mi” şeklinde sorulduktan sonra Gemini'den genel itibarıyla doğru bir yanıt alınabilmiştir:

“Evet, "mesâlibü'l-Arap" terimi, teorik olarak Arapların olumsuz yönlerini veya kötü özelliklerini ifade etmek için kullanılabilir. An-

cak bu terimin tarih boyunca bu anlamda yaygın bir şekilde kullanıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Mesâlibü'l-Arap" yerine daha sık kullanılan terimler:

- Arap kabileleri arasındaki rekabet ve çatışmalar: Özellikle İslam öncesi dönemde Arap kabileleri arasında yaşanan rekabet ve çatışmalara tarihsel metinlerde sıkça rastlanır.
- Belirli bir dönem veya olayla ilgili eleştiriler: Tarihin belirli dönemlerinde veya olaylarında Arapların bazı olumsuz davranışları eleştirilmiştir. Ancak bu eleştiriler, tüm Arapları kapsayan genel bir yargılama değildir.

Özetle, "mesâlibü'l-Arap" terimi, teorik olarak mümkün olsa da tarih boyunca bu anlamda yaygın bir şekilde kullanılmamıştır. Herhangi bir etnik veya dini grubu genellemek yerine, tarihsel olayları ve kişileri objektif bir bakış açısıyla değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Peki, bu konuda daha fazla ne öğrenmek istersiniz? Belki de Arap tarihine dair bazı olumsuz olaylar veya Arap kültüründeki eleştirilen yönler hakkında daha fazla bilgi alabilirsiniz.”

Tarafsızlık: Bu kısımda özellikle doğru zeminin yakalandığı son cevap üzerinden bir değerlendirmeye gidileceğini belirtmek gerekir. Buna göre, cevabın içerdiği verilerin nesnellik değeri taşımakla birlikte zaman zaman verilerin sunumunda bakış açısı veya kanaati çağrıştıran, daha öznel sayılabilecek ifadeler olduğu söylenebilir: “Herhangi bir etnik veya dini grubu genellemek yerine, tarihsel olayları ve kişileri objektif bir bakış açısıyla değerlendirmek daha doğru olacaktır.” veya “Tarihin belirli dönemlerinde veya olaylarında Arapların bazı olumsuz davranışları eleştirilmiştir. Ancak bu eleştiriler, tüm Arapları kapsayan genel bir yargılama değildir.” gibi cümleler böyledir. Ancak yanı sıra söz konusu cümlelerin gerçeği çarpıtmak, üstünü örtmek gibi maksatlardan ziyade etnik bir topluluğa karşı hassasiyet gösterme, bu bağlamda kaygılar taşıma, karşı tepkiler almaktan uzak durma gibi saiklerle şekillenmiş olduğu da söylenebilir. Keza bu gibi terimlerin çok kullanılmadığını belirten cevapta neden olarak “olumlu vurgunun baskınlığı”, “genellemelerin yanlışlığı”, “siyasi ve sosyal hassasiyet” gibi unsurların öne sürüldüğü görülür. Nihayetinde bu hassasiyete uygun şekilde cevabın sonunda yönlendirme içeren ve daha az riskler barındıran soru tavsiyeleri verilir:

“Belki de Arap tarihine dair bazı olumsuz olaylar veya Arap kültüründeki eleştirilen yönler hakkında daha fazla bilgi alabilirsiniz. Örneğin:

- İslam öncesi Arap toplumunda yaygın olan bazı olumsuz özellikler nelerdi?
- Arap tarihinde belirli bir dönemde yaşanan olumsuz olaylar ve nedenleri nelerdir?”

Anlama/algılama ve bağlantı kurma: Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bu sorunun cevabı birkaç merhaleden geçtikten sonra doğru bağlamına ulaşabilmiştir. Bu gecikmenin sebebi olarak öncelikle sorunun öznesinden bir harf eksiltmek ve bazı işaretleri kullanmamak suretiyle sorulmasından dolayı Gemini'nin, soruyla isabetli bir bağlantı kuramamış olabileceği akla gelebilir. Ancak o, “Mealib”ten yola çıkarak “mesalib”e ulaşmak yerine “mevali” ifadesiyle bağlantı kurmuş ve bu kavramı anlatmaya çalışmıştır. Bazı değişiklikler veya ip uçları eşliğinde tekrarlanan aynı soruya mukabil çeşitli aşamalardan sonra ancak doğru bağlamı yakalamış ve bu bağlamda veriler sunmaya başlamıştır. Tüm bu süreç ve aşamalar doğrultusunda gelen son (isabetli) cevaba bakıldığında dahi onun tam bir anlama veya algılamanın ürünü olduğunu söylemek de pek mümkün olmamaktadır. Zira bu son cevapta bile söz konusu kavramı açıklamaya/genişletmeye odaklanmak yerine onu kullanmanın sakıncaları, genellemelerin doğru olmayacağı, onun yerine hangilerini kullanmanın tercih edilebileceğini, durumun hassasiyetini vs. anlatmaya çalışmış, bunu etik bir mesele olarak algılayıp çerçevlendirmiştir.

Yararlılık: Sorulan soru karşılığında alınan cevaplar, sonuncuya gelinceye dek tamamen farklı mecrada anlamlandırılması yani yanlış verileri sunması hasebiyle yararlı olmaktan uzak olduğu gibi doğru cevabı bilmeyip öğrenme amacıyla olan araştırmacı için yanlış yönlendirme/bilgilendirme yapması nedeniyle zararlı niteliktedir. Doğru cevapla ilgili bağlamın yakalandığı son cevap ise içerdiği kısmî bilgilerle en azından yönlendirici/yol açıcı katkısından dolayı araştırmacıyı hedefine ulaştıracak unsurlar içermesi bakımından faydalıdır denebilir. Oysa araştırma, öğrenme, bilgi edinme gibi amaçlarla soruyu soran kişi, genellikle beklenti olarak, az değil çok fayda elde etmek niyet ve gayretindedir. Dolayısıyla cevabın faydalı olabilmesi içeriğinden bağımsız düşünülemeyeceğine göre cevap, yararlılık hususunda istenen düzeyde değildir demek müm-

kündür. Hasılı, aslında cevap doğruluk, tarafsızlık, kapsamlılık, anlama-algılama vb. gibi kriterleri ne kadar sağlayabilirse yarar düzeyini de o kadar arttırabilmektedir.

Kapsam genişliği: Alınan cevaplara bakıldığında -içerdikleri yanlış bilgiler bir yana- kapsam genişliği bakımından oldukça doyurucu ve tatmin edici bir muhtevaya sahip oldukları söylenebilir. Örneğin mevaliden bahsederken tanım ve sınıflarını, statülerini, durumlarını, önemlerini anlattıktan sonra özet sunmuş; ardından daha iyi anlamak için başvurulabilecek başka yardımcı konular vermiş, ayrıca da “ek bilgiler” başlığıyla ilavelerde bulunmuştur. Ancak aynı kapsam genişliğini, sorunun doğru anlaşıldığı son cevapta görmek pek de mümkün olmamıştır. Nitekim yukarıda da bahsettiğimiz gibi birtakım saikler doğrultusunda şekillenen cevapta ana konuyu tafsilatlandırmak yerine genelleştirerek, daha yüzeysel, dikkatli ve itidalli denebilecek çerçevede, belli sınırlarda kaldığı görülür.⁹

Soru d: Hz. Muhammed’in evliliklerinin sebepleri nelerdir? Örnekler eşliğinde sıralayınız.

Cevap:

“Hz. Muhammed (sav.)’in evliliklerinin, kişisel arzularından ziyade, daha çok toplumsal, siyasi ve dini amaçlara hizmet ettiği düşünülmektedir. Bu evliliklerin bazı önemli sebepleri ve örnekleri şöyle sıralanabilir:

Toplumsal ve Siyasi Sebepler

- **Kabileler Arası Bağların Güçlendirilmesi:** Hz. Muhammed (sav.), farklı kabilelerden kadınlarla evlenerek, İslam toplumunun

⁹ Örneğin “mesâlib”le ilgili önemli bazı konulara hiç değinmemiştir ki bunların başında “mesâlib”in bir kitap türü oluşu gelmektedir. Şöyle ki Emevîlerin meşhur valisi Ziyâd b. Ebîh, Muaviye tarafından kardeş ilan edildikten sonra babası ve nesebi hakkında ta’n edilince, oğullarını çağırarak onlara, kendilerine yaptıkları gibi Arapları ta’n etmelerini, ayıplarını ortaya dökmelerini söylemiş, böylece Arapları eleştiren, bir mesâlib kitabı -ilk kez - ortaya çıkmıştı. Ziyâd’ın başlattığı bu uygulamayı daha sonraları devam ettirenler de olmuştu; bk. Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (y.y.: b.y., 1971), 89; Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Egânî*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Dâru’t-Türâsî’l-Arabî, 1993), 20/77; Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-âyân*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1981), 6/364; Ömer Ferruh, *Târîhu’l-edebî’l-Arabî* (Beirut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1981), 1/388) Detaylı izahat için bkz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyad b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)*. (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 176-177.

birliğini sağlamaya ve kabileler arasındaki bağları güçlendirmeye çalışmıştır. Örneğin, Hz. Hafsa, Ömer bin Hattab'ın kızıdır ve bu evlilik, güçlü bir sahabe olan Ömer ile daha yakın ilişkiler kurulmasını sağlamıştır.

- **Siyasi İttifaklar:** Bazı evlilikler, siyasi ittifaklar kurmak ve İslam devletinin güçlenmesine katkıda bulunmak amacıyla yapılmıştır. Örneğin, Hz. Safiye, Yahudi bir kabilenin kızıydı ve bu evlilik, Yahudilerle ilişkilerin düzeltilmesi ve İslam devletinin sınırlarının genişletilmesi açısından önemliydi.

- **Dul Kadınlara Yardım:** Hz. Muhammed (sav.), savaşlarda kocalarını kaybetmiş olan dul kadınlarla evlenerek onlara hem maddi hem de manevi destek olmuştur. Bu durum, İslam toplumunda dul kadınlara karşı duyarlılığı artırmıştır.

Dini Sebepler

- **İslam'ın Yayılması:** Hz. Muhammed (sav.), evlilikleri İslam'ın yayılması için bir araç olarak kullanmıştır. Evlendiği kadınlar aracılığıyla İslam'ı tanıyan ve kabul eden birçok kişi olmuştur.

- **Kuran'da Zikredilen Kadınlarla Evlilik:** Hz. Muhammed (sav.), Kuran'da zikredilen bazı kadınlarla evlenerek, onlara saygı göstermiş ve Kuran'ın emirlerine uymuştur.

- **Örnek Olmak:** Hz. Muhammed (sav.), evlilikleriyle Müslümanlara örnek olmuş ve evliliğin önemini vurgulamıştır.

Diğer Sebepler

- **Evlathık Olan Zeyd'in Boşadığı Eşiyle Evlilik:** Hz. Zeyneb bint Cahş, daha önce Hz. Muhammed'in evlatlığı olan Zeyd ile evliydi. Zeyd ile boşandıktan sonra Hz. Muhammed ile evlenmesi, evlathık ilişkisinin biyolojik baba-kız ilişkisinden farklı olduğunu ve evlathığın gerçek bir evlat olmadığını göstermek açısından önemli bir örnektir.

- **Sosyal ve Ekonomik Sebepler:** Hz. Muhammed (sav.)'in bazı evliliklerinde, sosyal ve ekonomik faktörlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin, bazı evlilikler, farklı kabileler arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmeye yönelik olabilir.

Sonuç olarak, Hz. Muhammed (sav.)'in evliliklerinin tek bir sebebi değil, birden fazla sebebi bulunmaktadır. Bu evlilikler, İslam

toplumunun birliğini sağlamak, siyasi ittifaklar kurmak, dul kadınlara yardım etmek, İslam'ın yayılmasını hızlandırmak ve Kuran'ın emirlerine uymak gibi birçok amaca hizmet etmiştir.

Önemli Not: Hz. Muhammed (sav.)'in evliliklerinin günümüzdeki evlilik anlayışıyla tamamen aynı olmadığını belirtmek gerekir. O dönemdeki toplumsal, siyasi ve dini koşullar, evliliklerin gerekçelerini ve amaçlarını şekillendirmiştir.

Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi almak için aşağıdaki kaynakları inceleyebilirsiniz:

- Din İşleri Yüksek Kurulu: Hz. Peygamberin çok evliliği nasıl izah edilmektedir?
- İlahiyat Yayınları: Hz. Muhammed neden birden fazla evlilik yaptı?

Umarım bu bilgiler sizin için faydalı olmuştur. Başka sorularınız olursa çekinmeden sorabilirsiniz.”

432 | db

Cevabın Değerlendirilmesi:

Doğruluk: Soru, iki temel hedefi olan, bileşik karakterde bir soru olup Gemini'den hem Hz. Muhammed'in evlilik sebeplerini bilmesini hem de bu hususta örnekler vermesini beklemektedir. Buna göre cevapta Hz. Muhammed'in evlilik sebepleri hakkında maddeler halinde özetle sunulan verilerin -önceki dipnotlarda da belirtilen- pek çok İslam tarihi kaynağıyla genel anlamda uygunluk arz ettiği söylenebilir. Çünkü hem klasik İslam tarihi kaynaklarımızda hem de daha yeni çalışmalarda¹⁰ Hz. Peygamber'in evliliklerinin şahsî arzular/nefsanî duygular amaçlı değil; dinî, siyasî, ictimai vb. gibi çeşitli sebeplerle bağlantılı olarak gerçekleştiği ifade edilmiştir.¹¹ Örnekler de aynı şekilde rivayetlerle genel anlamda uygunluk arz etmekle birlikte birkaç hususu bunun dışında tutmak gerekecektir. Örneğin, “Kuran'da Zikredilen Kadınlarla Evlilik: Hz. Muhammed (sav.),

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Maârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1388), 132 vd.; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâz Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417), 2/23 vd., İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/313-317; 3/160-161, 206, 225; Ahmed b. Yûsuf Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, thk. Fehmî Sa'd - Ahmed Hutayt (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1412), 259 vd.; Konuyla ilgili yapılmış güncel çalışmalar da vardır; örneğin bkz. Muhittin Akgül, “Hz. Peygamber'in Evlilikleri Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/4 (1999), 99-113.

¹¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı” (Erişim 12 Kasım 2024).

Kuran'da zikredilen bazı kadınlarla evlenerek, onlara saygı göstermiş ve Kuran'ın emirlerine uymuştur” ifadesi böyledir ve tahlile muhtaçtır. Zira Kur’ân’da bu cümleyi karşılayan yani Hz. Peygamber’e evlenmesi telkin edildiği, kendisinin de bu emre mukabil evlendiği tespitine muhatap olan “kadınlar” şeklinde sınıflandırma yapmak yanıltıcı olacaktır. Şayet Gemini tarafından Hz. Peygamber’in Zeyneb bint Cahş’la evliliği ile ilgili vahyin onayı/izin ilanı¹² kastedilmişse bile mevcut başlık altında bu duruma¹³ herhangi bir atıf yapılmamıştır. Yanı sıra “kadınlar” çoğul ifadesinin kullanılması, sanki bu şekilde Hz. Peygamber’in “birçok kadınla” evlilik gerçekleştirdiği algısına sürüklemesi bakımından da sıkıntılıdır. İlave-ten eğer -Zeyneb bint Cahş örneğinde olduğu gibi bir bağlantıyla- bu kez de Hafsa bint Ömer’le ilgili rivayetleri¹⁴ kastederek “kadınlar” dediği düşünülse de bu yine bir muhatap olarak şahsi bilgilerim doğrultusunda ürettiğim bir çıkarım veya çözüm yolu niteliğindedir. Yani bu bilgilere vâkıf olmayan bir araştırmacının böyle çıkarımlar yapmasını beklemek, cevabı araştırmacının bilgi veya yorum gücüne bırakmak beklentileri karşılayan bir çerçeve değildir.¹⁵ Ayrıca Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’in kızı Hafsa ile evlenerek güçlü bir sahabe olan Hz. Ömer’le daha sıkı ilişkiler kurmak istediği tarzındaki cümleler “ilişkiyi pekiştirmek” bağlamında düşünülürse belki kısmen doğru olabilir. Çünkü bu evliliğin İslam’ın ilk dönemlerinde,

¹² el-Ahzâb 33/36-37.

¹³ Bu durumdan maksat, Hz. Peygamber’in evlatlık oğlu Zeyd’in boşadığı Zeyneb bint Cahş ile evlenmesi üzerine gelen tenkitler bağlamında vahyin Hz. Peygamber’in bu evliliğini onaylarcasına “evlatlıkların boşadığı eşlerin konumunun gerçek evlatların eşleriyle aynı olmayacağını ilan etmesiyle ilgilidir. Bu konuda yapılmış araştırmalar bağlamında detaylı bilgi için bkz. Sevim Gelgeç, “Hz. Peygamber’in (a.s.) Zeyneb (r.a.) ile Evliliği Müşkilü’l-Kur’ân Bağlamında”, *İstanbul Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu-1*, ed. Hidayet Aydar - Muhammed Ezber (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 133-154.

¹⁴ İbn Kuteybe, *Kitâbü’l-Maârif*, 135; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/161 gibi birçok kaynakta Hz. Hafsa’nın Hz. Peygamber ile nasıl evlendiği aktarılır. Rivayetlerde kızı Hafsa’yı Hz. Ebû Bekir veya Hz. Osman ile evlendirmek isteyen Hz. Ömer’in bu arzusu gerçekleşmeyince durumu Hz. Peygamber’e bildirdiği bundan sonra Hz. Peygamber’in Hz. Hafsa ile evlenmek istediğini beyan ettiği belirtilir. (Derli toplu özet için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Hafsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Kasım 2024).

¹⁵ Enes (r.a.)’ten rivayet olunduğuna göre, Rasûlullâh Hafsa’yı boşadığı, onun da ailesine gittiği, bunun üzerine Allah Teâlâ’nın “*Ey Peygamber! Kadınları boşamak istediğiniz zaman iddetleri içinde boşayın*” mealindeki ayeti (Talâk, 64/1) indirdi. Ayrıca Rasûlullâh’a “Ona dön çünkü o çokça oruç tutan ve namaz kılandır. O senin cennetteki hanımlarındandır” denildi. (İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd. (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 8/168. Geniş malumat için bkz. Hasan Haliloğlu, *Talâk Sûresi’nin Tefsiri ve Sûredeki Hukûkî Prensipler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, 1996), 11-19, 105.

güce ihtiyaç duyulduğu süreçlerde değil, daha sonraki -zaten Hz. Ömer ile Hz. Peygamber'in kuvvetli ilişkilerinin olduğu- dönemlerde gerçekleştiği düşünülürken onu "güç" unsuruna dayandırmak pek de isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

Tarafsızlık: Sorumuzun temelindeki konu aslında geçmişten günümüze tarafgirliğe ve suistimale açık bir hassaslıkta olmasına rağmen, Gemini'nin bu noktada isabetli, itidalli bir tavırla övme veya yermekten uzak, bilgi/veri endeksli bir yol takip ettiğini görmek mümkündür. Hatta bu meselenin değerlendirilirken pek çok hususun dikkate alınmasının şart olduğu, aksi takdirde eksik veya yanlış sonuçlara ulaşılabileceği uyarısında bulunması ve bu duruma düşmemek için araştırmacıya bazı kaynaklar, referanslar sunması da onun titizliğine delâlet sayılabilir. Nitekim "bu evliliklerin günümüzdeki evlilik anlayışıyla birebir karşılaştırılması doğru olmaz. O dönemki Arap yarımadasındaki toplumsal yapı, siyasi dengeler ve dini inanışlar, evliliğe bakış açısını günümüzden oldukça farklı kılıyordu." tarzındaki ifadeleri Gemini'nin taraflı davrandığına değil; olayları tarihi, siyasî, sosyolojik gibi vazgeçilmez bağlamlarında değerlendirmenin önemini vurgulaması nedeniyle tarafsızlığına işaretler diyebiliriz.

434 | db

Hülasa cevap, Hz. Peygamberin evliliklerini "sayı çokluğuna" endeksleyerek reddetmeyi ya da eleştirmeyi değil sebepleri ve şartlarına binaen bir taslak oluşturarak sunmayı başarmış görünmektedir. Keza verilen örnekler de herhangi bir övgü veya yergi ifadesi kullanmaksızın rivayetlere bağlı vakianın sunumu şeklinde arz edilmiştir.

Anlama/algılama ve bağlantı kurma: Cevaptan anlaşıldığına göre sorunun temel iki zemini olan evlilik nedenleri ve örneklerinin istendiği Gemini tarafından anlaşılmış ve cevap o şekilde oluşturulmuştur. Keza konuya dair ifade edebilecek şeylerin özetle ve birkaç örnekle yetinmekle de olsa açıklandığı görülmüştür. Verilen örneklerde ise veri olarak rivayetlerle uygunluğunun yanı sıra hangi örneklerin hangi başlığın altına yerleşeceği noktasında da -bazıları hariç- isabetli bağlantılar kurulduğu söylenebilir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Hz. Peygamber'in Kur'ân'da zikredilen bazı kadınlarla evlenerek onlara saygı gösterdiği ve Kur'ân'ın emrini yerine getirdiğine dair ifadeleri muhtemelen yanlış bağlantı kurmasının bir tezahürüdür. Buna göre a maddesinde detaylıca anlatıldığı üzere Hz. Peygamber'in Zeyneb bint Cahş ile evliliğiyle ilgili olarak tefsir

edilen âyetler¹⁶ Gemini'yi bu algıya yöneltmiş olabilir. Öte yandan Gemini'nin bu başlık altında örnek göstermediği Zeyneb bint Cahş'ı, "Evlatlık Olan Zeyd'in Boşadığı Eşiyle Evlilik" şeklinde başlıklandırarak sunduğu göze çarpar. Başlık olma özelliği taşımayan bu ifade yerine ise içerikte geçen "evlatlık hukukunun mahiyetini göstermek" ifadesi başlık için daha anlamlı ve uygun niteliktedir.

Yararlılık: Soruya alınan cevap, Hz. Peygamber'in evliklerinin sebepleriyle ilgili olarak hem genel anlamda kaynaklara uygunluk hem de konuyu çok yönlü değerlendirmenin önemini vurgulaması bakımından değerlidir. Yanısıra hangi hususların gözden kaçırılmaması gerektiğini, konunun dikkatle araştırılması gereken bir yapıda olduğunu ve daha geniş malumat için nerelere müracaat edilmesi gerektiğini belirtmesi de yararlılık değerini arttırmaktadır. Özellikle Gemini'nin övme veya yerme derdi olmaksızın ortaya koyduğu bu yaklaşım tarzı yukarıdaki diğer kriterlerle beraber yararlılık kriterine de hizmet eden bir özelliktir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki verilen cevabın doyurucu nitelikte olmaması; özellikle örnekler açısından sınırlı sunum yapılması, cevabın veri hacmi bakımından eksik, hatta biraz özensiz ve yüzeysel olduğu hissini uyandırabilmektedir.

Kapsam genişliği: Cevap, Hz. Muhammed'in evlilik sebeplerini kısaca birkaç maddeyle anlatmakla yetinmesi nedeniyle ilk etapta kapsam genişliği hususunda zaafiyet gösterdiği izlenimi uyandırmaktadır. Zira bu maddelere eklenebilecek hem daha başka sebeplerden hem de başka örneklerden bahsederek konuyu zenginleştirmek, detaylandırmak mümkün olabilirdi. Bazı sebeplerin birleştirilerek anlatılmasının da kapsamı daraltmış olduğu söylenebilir. Keza her başlığın altına ona uygun en azından bir örnek serpiştirilmiş olsaydı cevap daha kapsamlı ve doyurucu olurdu denebilir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi örnek birkaç isim vermek suretiyle yetinilen cevap, her bir sebeple ilgili en azından bir örnek isim vererek o başlığın altını doldurma gibi bir tatmin edici kapsam genişliğine ulaşamamıştır.

Soru e: Senin bu konudaki kanaatin nedir?

Cevap:

"Hz. Muhammed'in evliliklerinin sebepleri hakkındaki kanaatim olarak bir yapay zekâ olarak tarafsız bir bakış açısı sunabilirim.

¹⁶ el-Ahzâb Sûresi 33/36-37.

Dinî bir metin olan Kuran'a ve hadislere göre verilen bilgiler doğrultusunda, Hz. Muhammed'in evliliklerinin birden fazla sebebi olduğu söylenebilir. Bu sebepler arasında;

- İslam'ın yayılması ve korunması: Farklı kabilelerden kadınlarla evlenerek İslam'ın bu kabilelere yayılması ve korunması amaçlanmıştır.
- Toplumsal barışın sağlanması: Farklı kabileler arasında akrabalık bağları kurarak toplumsal barışı sağlamaya çalışılmıştır.
- Dul ve yetim kadınlara sahip çıkmak: Korunmasız kalan kadınlara hem maddi hem de manevi destek olmak amaçlanmıştır.
- Kur'an'daki evlilik ayetlerinin anlamını açıklama: Kur'an'da yer alan evlilik ayetlerinin uygulamalı örneklerini sunmak amaçlanmıştır.¹⁷

Bu sebepler, tarihsel ve sosyolojik bağlamlarda değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılır. Örneğin, o dönemde yaşayan Arap toplumunda evliliklerin sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal bir anlamı da vardı. Hz. Muhammed'in evlilikleri, bu bağlamda hem dini hem de siyasi bir karakter taşımaktaydı.

Ancak, bu konuda farklı yorumlar da bulunmaktadır. Bazı kişiler, Hz. Muhammed'in evliliklerinin sayısının çokluğuna odaklanırken, bazıları ise bu evliliklerin siyasi amaçlarla yapıldığına dair iddialarda bulunmaktadır.

Bir yapay zekâ olarak benim için önemli olan, bu konuda farklı görüşlere saygı duymak ve tarafsız bir bilgi sunmaktır.

Bu konuda daha detaylı bilgi almak için şu kaynaklara başvurabilirsiniz:

- Kur'an-ı Kerim: Özellikle evlilik ve aile hayatı ile ilgili ayetler.
- Hadis kitapları: Buhari, Müslim gibi hadis kitaplarında Peygamber Efendimizin evlilikleriyle ilgili hadisler bulunmaktadır.
- Siyer kitapları: İbn İshak, İbn Hişam gibi tarihçilerin yazdığı siyer kitapları, Peygamber Efendimizin hayatını ve evliliklerini detaylı bir şekilde anlatır.

¹⁷ Bu konuyla ilgili değerlendirmeler önceki soru başlığının altında açıklandığından burada ayrıca değinmeye gerek duyulmamıştır.

- İslam tarihçilerinin eserleri: İslam tarihçilerinin bu konu hakkındaki görüşleri ve yorumları.

Unutmayın ki, bu konu hakkında kesin ve tek bir doğru cevap vermek zordur. Farklı kaynakları inceleyerek kendi yorumunuzu yapabilirsiniz.”

Cevabın Değerlendirilmesi:

Doğruluk: Bir önceki soruyla bağlantılı olan devam niteliğindeki bu soru, bilgi değil de kanaat talep etmesi yönüyle diğerlerinden ayrılır. Dolayısıyla kanaatin doğruluğunun değerlendirilmesi, ancak bilimsel kriterlere uygun nesnel bir tavır takınıp takınmadığıyla ilgili olacaktır. Bu doğrultuda Gemini'nin öncelikle bir yapay zekâ olarak tarafsız bir bakış açısı sunabileceğini söylediği, sonra da temelde âyet ve hadislere bakarak Hz. Peygamber'in evlilik nedenleri hakkında maddeler halinde açıklamalarda bulunduğu görülür ki bunlar genel anlamda kaynaklarla uyumludur. Aynı şekilde, daha fazla bilgi için bakılması gereken referans noktaları da doğru olarak verilmiştir. Ayrıca bu konuda farklı ve çeşitli görüşlerin olduğu, bunların her birinin bizzat okunarak daha net anlaşılacağı şeklindeki tespitleri de doğrudur. Son olarak, Gemini'nin “bu konu hakkında kesin ve tek bir doğru cevap vermek zordur. Farklı kaynakları inceleyerek kendi yorumunuzu yapabilirsiniz” şeklindeki ifadesi ise bu evliliklerin tek bir nedeni yoktur veya bunlar hakkında bir fikir birliği yoktur manasında ise, bu da gerçekliğe uygun bir tespit sayılabilir.

Tarafsızlık: Gemini verdiği cevapta daha baştan bu konuda ancak tarafsız bir duruş sergileyebileceğini, bir yapay zekâ olarak bu yapıda olduğunu beyan etmiştir. Nitekim cevabın içeriğine bakıldığında da Gemini'nin herhangi bir spesifik nedene veya sayı çokluğuna odaklanmak gibi tarafgir yollara sapmayarak çoklu değerlendirmelerde bulunmaya çalıştığı görülmüştür. O, bu konunun çok yönlü ve hakkında fikir ihtilaflarının, yorum farklılıklarının olduğu hassas bir mahiyette olduğunu da söylemiştir. Zaten bir yapay zekâ olarak kendisi için önemli olan şeyin, bütün fikirlere saygı duymak ve tarafsız bilgi sunmak olduğunu da açıkça belirtmesi ve uygulamaya çalışmasıyla tarafsızlık noktasında yerini belirlemiştir.

Anlama/algılama ve bağlantı kurma: Cevabına bakıldığında Gemini'nin sorunun bir önceki soruyla bağlantılı olduğunu anladığı ve “hangi konudaki kanaatimi öğrenmek istiyorsun?” gibi bir boşlu-

ğa düşmediği görülür. Çünkü soru “senin bu konudaki kanaatin nedir?” şeklinde kapalı bir ifade içerse de bir önceki konunun devam ettiği Gemini tarafından anlaşılmış; bir bağlam kopması yaşanmamıştır. Öte yandan o, sorunun kendisinin kanaatini öğrenmek amacıyla sorulduğunu da net bir şekilde anlamış ve bu bağlamda saygı ve tarafsızlık merkezinde hareket etmek durumunda olduğunu ifade etmiştir. Yanı sıra bu tavrının gerekçesi olarak da sayılabilecek olan “konuyla ilgili nedenlerden, şartlardan, yorum farklılıklarından vs. bahsetmesinin de algılama ve bağlam gücüne işaret ettiğini söylemek mümkündür. Son olarak, Gemini’nin geniş kitlelerin iman ettiği bir Peygamber’in özel hayatından bahsetmenin gerektiği hassasiyetin de idrakinde olduğunu ayrıca söylemek mümkündür ki bu husus onun cevabında sergilediği tarafsızlığın paydaşlarından biri olarak zikredilebilir.

Yararlılık: Gemini kanaat olarak bir tarafgirlik sergilemeyip soruyu farklı yönleri olan, geniş kapsamlı, tek bir sebebe bağlanamayacak kadar çok bileşenli ve kendi zamanının toplumsal yapısından, çeşitli şartlarından bağımsız bir şekilde bugünün bakış açısıyla değerlendirilmemesi gereken bir konu olarak görmekle yararlı olmayı başarmıştır. Ayrıca o, muhatabını hem daha iyi öğrenmek, anlamak ve yorumlamak üzere araştırma yapmaya teşvik etmesi hem de bunu niçin ve nasıl yapacağına dair işaretler içermesi sebebiyle de oldukça yararlı bir rehberlik yapmış olmaktadır denebilir.

Kapsam Genişliği: Cevaba bakıldığında ve bir kanaat sorusuna karşılık olduğu düşünüldüğünde aslında Gemini, kendi kanaatinin/görüşünün “tarafsızlık” ve “her görüşe saygı duymak” ile çevrelendiğini/sınırlandığını açıkça söylemiştir. Söz konusu kırmızı çizgileri aşmaksızın Kur’an ve Sünnet gibi pek çok temel kaynaklardan yola çıkarak yine detaylı değil ama ana hatlarıyla sunduğu bilgiler doğrultusunda -gerekçelerini de sıralayarak- kanaatini ortaya koymuştur. “Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli noktalar”, “daha detaylı bilgi almak için aşağıdaki kaynakları inceleyebilirsiniz”, “bu evliliklerin günümüzdeki evlilik anlayışıyla birebir karşılaştırılması doğru olmaz” diyerek oluşturduğu paragraflar, konunun kapsam genişliğine, ilgili uzantılarına dikkat çekmesi bakımından ayrıca önemlidir. Ancak öte yandan -daha önce de değindiğimiz gibimesele izah edilirken oluşturulan maddeler, başlıklandırmalar ve özellikle örneklendirmelerin nicelik ve içerik bakımından daha doyurucu olabileceği kanaatimiz mevcuttur. Bununla birlikte bu soru-

nun bir öncekinin devamı niteliğinde olduğu hatırlanırsa, Gemini'nin bu kadarla iktifayı tercih etmiş olabileceği de düşünülebilir.

Sonuç

İnsan hayatını hemen her yönden kuşatan kolaylaştırıcı buluşların ulaştığı son noktalardan biri de yapay zekâ uygulamalarıdır. Bunların benzer veya farklı amaçlara hizmet eden donanım ve potansiyelleri olmakla birlikte en büyük ortak paydaları büyük çoğunlukla insanların saniyeler içinde ulaşabileceği ve geri dönüş alabileceği yardım araçlarına dönüşmüş olmalarıdır. Ancak insanoğluna zaman, bilgi, yorum, fikir, yazı, fotoğraf, kompozisyon ve daha nice alanlarda pek çok ürünü tabiri caizse altın tepside sunan görünümüyle bu uygulamalar lâ yüs'el/sorgulanamaz değildir, olmamalıdır. Zira evvela bir insan eseri olması hasebiyle kusursuz olamayacak bu uygulamalar, her an devam eden bir değişim-gelişim sürecine tabi olan, olumlu-olumsuz birtakım özellikleri barındıran, teyit ve tekit edilmeksizin verilerinin kullanılmasının sakıncalı olabileceği gibi nedenlerle, bazı kriterler eşliğinde testten geçirilmeye muhtaçtır. Bu bağlamda yapay zekâ uygulamalarının diğer bilim dallarında olduğu gibi Siyer alanında da kullanılıp kullanılmayacağı ya da nasıl veya hangi şartlar eşliğinde kullanılmasının mümkün ve uygun olacağı hususu, konuyla ilgili araştırma yapmayı zaruri kılmaktadır. Söz konusu zorunluluk doğrultusunda yapay zekâ modellerinden biri olarak seçtiğimiz Gemini ile soru-cevap şeklinde yürüttüğümüz bu çalışma, yapay zekâ modelinin verdiği cevapları birebir ve bizzat müşahade yoluyla tecrübe etme avantajını sunmuştur. Siyer sorularımıza Gemini'den aldığımız cevaplar, onun bu sahaya dair neleri, ne kadar bilip bilmediğini, nasıl sunduğunu, artıları veya eksileriyle birçok meseleyi görme imkanını vermiştir. Bu bağlamda alınan cevaplara bakıldığında Gemini'nin hemen her kriterle ilgili artı veya eksi yönlerinin olduğu; bazı kriterlerde daha güçlü iken bazılarında daha zayıf kaldığı; soru karakterine göre bu durumun değişkenlik arz ettiği gözlemlenmiş; ne kadar çok kriterle sağlanması yapılırsa o derece sağlıklı/isabetli malzeme veya sonuçlara ulaşabileceği görülmüştür. Tüm bunlar dahilinde meydana gelen çalışmamızda, Gemini'den elde edilen veriler, doğruluk, tarafsızlık, anlama/algılama, yararlılık ve kapsam genişliği yönlerinden incelenmiş; her bir cevap bu kriterler bazında analiz edilerek değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Ortaya çıkan tüm sonuçlar, yapılan tespitler, açıklama ve yorumlarla şekillenen çalışmamız, Siyer sahası

ve yapay zekâ ilişkisine dair bir tecrübe paylaşımı özelliğini de ha-
izdir.

Kaynakça

- Akgül, Muhittin. "Hz. Peygamber'in Evlilikleri Üzerine Bir İnceleme". *EKEV Akademi Dergisi* 1/4 (1999), 99-113.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâz Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı". Erişim 12 Kasım 2024. <https://kurul.diyinet.gov.tr/Cevap-Ara/821/hz-peygamberin-cok-evliliği-nasil-izah-edilmektedir>
- Ferruh, Ömer. *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1981.
- Gelgeç, Sevim. "Hz. Peygamber'in (a.s.) Zeyneb (r.a.) ile Evliliği Müşkilu'l-Kur'an Bağlamında". *İstanbul Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu-1*. ed. Hidayet Aydar - Muhammed Ezber. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Haliloğlu, Hasan. *Talâk Süresi'nin Tefsiri ve Sûredeki Hukûkî Prensipler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferec. *Kitâbü'l-Egânî*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru't-Türâsî'l-Arabî, 1993.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-âyân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1981.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ v.dğr. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1955.
- İbn İshâk, Ebü Abdillâh Muhammed İbn İshâk el-Kureşî el-Medenî. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Muhammed Hamidullah. Fas: Matbaatu Muhammed el-Hâmis, 1396.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kurâni'l-azîm*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer - Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Kitâbü'l-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1388.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî. *el-Muntazam*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. y.y.: b.y., 1971.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hafsa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Kasım 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafsa>
- Karamânî, Ahmed b. Yûsuf. *Ahbârü'd-düvel*. thk. Fehmî Sa'd - Ahmed Hutayt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1412.
- Kurt, Abdurrahman. "Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 27-41.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968.
- Yılmaz Gömbeyaz, Melek. *Ziyad b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)*. Ankara : Fecr Yayınları, 2021.

RELIGION AND DIGITALISATION: A JOURNEY FROM TRADITION TO THE FUTURE

Furkan DÜZENLİ *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Düzenli, Furkan. "Din ve Dijitalleşme: Gelenekten Geleceğe Bir Yolculuk". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 441-464.

DOI: 10.33415/daad.1593860

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Düzenli, Furkan. "Religion and Digitalisation: A Journey from Tradition to the Future". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 441-464.

DOI: 10.33415/daad.1593860

Abstract

This study, which looks at the relationship between religion and the digital world, a term used to describe today's rapidly developing communication and information technologies, offers a glimpse of the future from the present of digital religion. The rituals and practices in which digitalized religion differs from traditional religion are significant in terms of mindsets and habits in the daily lives of individuals. However, the fact that individuals change their religious identity and affiliation for periods that can be considered frequent and even choose to leave religion makes them religious nomads. Religious nomadism expresses the reflection of the individual's identity construction on digital platforms. Studies show that similar cases will become more frequent in the coming years. With the concern that this and similar situations will become more frequent in the future

* Öğr. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, furkanduzenli@duzce.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-7044-3403 / Lecturer Dr., Düzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, furkanduzenli@duzce.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0001-7044-3403.

and against possible similar phenomena, individuals, groups, or organizations should participate in digital platforms and produce content. The study examines this shortcoming through various examples.

Keywords: Sociology Digitalised Religion, Cyber Religion, Belief Nomadism, Hybrid Religiosity, Digital Identity Construction.

Din ve Dijitalleşme: Gelenekten Geleceğe Bir Yolculuk

Geniş Özet

Günümüz dünyası iletişim ve bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişimlere tanıklık etmektedir. Teknolojik gelişmeler hayatın her alanına nüfuz etmekte hem bireylerin hem de toplumların başta düşünce ve inanç yapıları olmak üzere, sosyal, ekonomik, psikolojik ve hukuki kurum ve pratiklerin kendilerini değiştirmelerine de neden olmaktadır. Din-teknoloji etkileşimi içerisinde dönüşüm sadece ibadet formlarında veya dini ritüellerde gerçekleşmemektedir. Dini kurumların yapısal özellikleri, farklı seviyelerde bireysel ve toplumsal noktalarda dini söylemin rolü de yeni baştan düzenlenmektedir. Dijital dünyanın sunduğu anlık imkanların geleneksel değerlerle çatıştığı dijital gerçeklik, fırsatlarla birlikte tehditleri de içerisinde barındırmaktadır. Dinamik bir süreç ve alan olan dijital dünyanın bireyler ve toplumlarla kurduğu ilişki de aynı dinamikliği dönüşüm hızına yansıtılmaktadır. Böylece din-teknoloji özelinde gerçekleşen etkileşim, teknolojinin diğer kurumlarla kurduğu etkileşimlerde de benzer şekillerde görülmektedir.

Din ve Dijitalleşme: Gelenekten Geleceğe Bir Yolculuk başlığını taşıyan bu çalışma dinin geleneksel temelleri ile dijital dünyanın sunduğu yenilikler arasındaki etkileşimi ele almayı amaçlamaktadır. Bu yolculuk sadece dijital dünyada dinin konumunu anlamakla sınırlı kalmayarak, bireyin dijitalleşme sürecinde yaşadığı manevi değişimi de ortaya koymayı hedeflemektedir. Dijital dünyada kimlik ve anlam inşa etme amacı içerisinde bulunan birey, bunu yaparken birtakım savrulmalar yaşamaktadır. Dolayısıyla bu savrulmalar dijital dünyanın etki alanlarını da ortaya çıkarmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde siber dinin kimlik ve ibadetler üzerindeki dönüşüm etkisi ve örnekleri bu amaçla incelenmektedir. Birey, yaşadığı arayış içerisinde dijitalleşmenin sunduğu imkanlara kimi zaman boyun eğerken, dini cemaat ve kurumlar da dijital dünyada oluşturdukları içeriklerle yer alarak, tebliğ faaliyetlerine devam etmektedirler. Günümüz dünyasının popüler kavramlarından olan göçün dijitalleşen dünyada farklı varyasyonları ile de karşılaşılmaktadır. İnanç göçebeliği kavramıyla tanımlanan, bireyin farklı dini formlar arasındaki savrulmaları hatta dinden çıkma isteği ve tercihi, dijitalleşen dünyanın sıradanlaşan durumunu ifade etmektedir. Bu olgunun analizi ve çözümü de geleceğin din anlayışı ve etkileşiminde önemli bir noktada durmaktadır. Çalışma, literatürde yeni tartışılmaya başlanan bu kavrama da ilgi çekmeyi ve analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz ve içerik analizine dayanmaktadır. Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar neden ve sonuçlarıyla incelenmiş, toplumsal sonuçları ile analiz edilmiştir. Çalışma, farklı alanların birbirine etkileri ve birbirlerini tamamladıkları multidisipliner özelliği ile literatüre katkı sağlamayı amaç edinmektedir.

Dijitalleşme ve din etkileşimi teknolojik gelişmelerin seyrine birlikte hiç bitmeyecekmiş gibi devam etmektedir. Dolayısıyla bu konudaki çözüm önerileri de uzun vadeli olarak planlanmalıdır. İbadet şekil ve düşünme biçimlerinin hızlı bir şekilde değiştiği günümüzde bu platformların yok sayılması asla çözüm olmayacaktır. Aksine düşünülmesi ve planlanması gereken bağlam bu platformların olumsuz özelliklerinin önüne set çekebilmek olacaktır. Dijital ibadetler başta olmak üzere dijital dindarlık bugünün olduğu gibi geleceğin de gündeminde bulu-

nacaktır. Hibrit inançlar ve pratikler dijital dünyanın hegemonik altyapısından kurtarılmalıdır. Dijital dünyanın doğal sonucu olan hızlı değişim ve dönüşüm hibrit dindarlık üzerinde de kendisini göstermektedir. Birey, dijital olarak inşa ettiği profilini anlık olarak değiştiriyorken, dinden çıkma, aşırı uçlardaki inanışlara ilgi duyma bu dönemin gerçeğini oluşturmaktadır. İnsan, fıtratı üzere inanmaya ihtiyaç duymaktadır. Dijital dünya ise bireyin bu isteğini yerine getirmekte, birey anlık olarak farklı inanç sistemleri ve düşünceleri etrafında savrulmalar yaşamaktadır. Bu bağlamda kavramsallaştırılan inanç göçebeliği konunun anlaşılması için önemli argümanlar sunmaktadır. Kutsal olanın kapital değeri geçmişte olduğu gibi geleceğin de problematik alanı olacaktır. Dijital platformlar içerisinde sürekli olarak farklı noktalara savrulan birey inanç göçünü tamamlama ihtiyacını da duymaktadır. Birey dijital dünyada yaşadığı göçebelik halini başta kendisini ve ailesi olmak üzere, sosyal çevresi ve en nihayetinde de topluma karşı başkaldırmanın bir sonucu olarak kullanmaktadır. Modernleşme tartışmaları içerisinde sekülerleşmenin ele alınması, bu bağlamda önemli olmakla birlikte eksik de kalmaktadır. Çalışma hayatını dijital dünya üzerinden yeniden tasarlamaya çalışan günümüz küresel düşüncesi, sadece din alanına değil, başta eğitim olmak üzere bütün sosyal boyutlara etki etme gayreti içerisinde. Din kurumsal yapısı itibarıyla bireyin hayatının her noktasına müdahil olma işlevi üstlenmektedir. Bu işlev, dijital dünyanın sınırsızlığıyla çarpıştığı anda birey konfor alanına ve sınırsızlığa kendisini daha yakın hissedecek ve dijital dünyayı tercih edecektir. Bu nedenle dijitalleşen dünyada dinin hem ekonomik hem toplumsal hem de bireysel boyutları birlikte düşünülme zorundadır. Dijital dünyada dinin geleneksel bilgi ve pratiklerinin, dijital dünyanın işlevsel araçlarıyla sadece iletişim boyutuyla etkileşim içinde bulunması, içerik olarak dinin hak özelliğinin gölgenmemesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Dijitalleşen Din, Siber Din, İnanç Göçebeliği, Hibrit Dindarlık, Dijital Kimlik İnşası.

Introduction

The contemporary world is experiencing swift advancements in communication and information technologies. Technological advancements are infiltrating many facets of life, prompting alterations in persons and civilizations, especially in their cognitive frameworks and belief systems, as well as in social, economic, psychological, and legal organizations and practices—the interplay between religion and technology results in transformation beyond only worship practices or religious rites. The structural attributes of religious institutions and the function of religious discourse at various individual and societal levels are undergoing reconfiguration. The digital realm, where immediate prospects presented by the digital landscape conflict with conventional ideals, comprises advantages and risks. The dynamic interaction between the digital realm, as a dynamic process and domain, and individuals and society mirror this dynamism in its rate of change. Technology's interac-

tions with other institutions mirror the link between religion and technology.

The interplay between religion and technology has persisted from the earliest to the present. This interaction involves the impact of technology on religious beliefs, practices, worship methods, and the individual's spiritual realm, which is defined as spirituality. The link is reciprocal, and the institution of religion can also influence technological advancements. We typically delineate the link between religion and technology through four stages. The technological advancements of the day constrained the rudimentary instruments employed in the early stages of human history. The interplay between technology and religion was manifest in creating edifices such as places of worship, sepulchers, or memorials. Göbeklitepe is a significant illustration of this relationship, inscribing its name in the annals of history to this day. Individuals utilized technology to articulate their religious convictions and engage in communal worship, constrained by the era's technological limitations. The instruments and symbols employed in religious rites exemplify the interplay between technology and religion.

The second stage arose under the impact of writing and printing. The creation of writing has been a key technological milestone in the dissemination and institutionalization of religion. Transcribing sacred writings and preserving religious teachings and precepts have facilitated their transmission throughout generations.

The influence of religious reforms on the development of contemporary society is indisputable. We must emphasize that the exchange of written literature among civilizations led to these reforms. The third stage transpired during the Industrial Revolution and is regarded as the cornerstone of contemporary technologies. The Revolution initiated a swift transformation in technology, wherein advancements in communication and transportation enhanced interactions among religious communities and their adherents, enabling missionary efforts to reach a broader audience and encompass more significant regions in reduced timeframes. However, we must not overlook the intensification of missionary endeavors. During this period, the distribution of series-produced works and the utilization of electric sound systems enhance the comprehension of the interplay between religion and technology.

The concluding phase signifies the modern era. The link between religion and technology has transitioned into the digital domain in the 20th and 21st centuries. The advancement of internet technology and providing access to religious content via digital platforms and tools allow individuals to disseminate their spiritual knowledge, insights, and experiences within online communities. Virtual places of worship, online sermons, chat opportunities, digital worship applications, and religious content in audio, video, or written formats on social media, alongside AI-supported applications functioning as simultaneous translation tools, exemplify the convergence of religion and technology. Consequently, the digitization of religion creates a digital spiritual realm.

Religion and Digitalization: A Transition from Tradition to the Future. This study examines the interplay between the conventional tenets of religion and the advancements presented by the digital realm. This exploration seeks to comprehend the role of religion in the digital sphere while also uncovering the spiritual transition individuals undergo amid digitalization. Individuals developing identity and meaning in the digital realm encounter specific disorientations during this process. Consequently, these variations also indicate the spheres of influence of the digital realm. The second section of the study analyses the transforming impact of cyber religion on identity and worship, accompanied by examples. In their pursuit, the individual occasionally yields to the prospects presented by digitalization, while religious communities and organizations persist in their outreach endeavors by generating content in the digital realm. The digital realm also witnesses various manifestations of migration, a prevalent idea in contemporary society. Faith nomadism illustrates an individual's fluctuation between various religious practices and the inclination to forsake religion altogether, reflecting a predominant trend in the digitalizing world. Examining and resolving this phenomenon is crucial in comprehending and engaging with future religions. The study seeks to highlight and explore this concept, which has emerged in the literature. The research employs descriptive analysis and content analysis, both of which are qualitative methodologies. Literature has explored studies linked to the topic, analyzing their sources, effects, and social ramifications. The study seeks to enhance the literature through its multidisciplinary approach, investigating the interrelations among many domains and their complementary

impacts. Human history encompasses the history of religion. The history of humanity commences with the narrative of the inaugural human and the first prophet, progressing with the impartation of names to facilitate human comprehension of the universe. Consequently, throughout history, humans have organized their lives to acquire knowledge and experience. Consequently, the impact of religion on an individual's existence will persist indefinitely, albeit in various forms and dimensions. Digitalization significantly influences religion today, while religion concurrently impacts the concept of digitalization and the individual.

1. Digitalisation and Religion Interaction

Digitalization is a phenomenon that has emerged within the social realm alongside advancements in communication and technology, prompting various discussions. The phenomenon's influence on the social realm also replicates social forms.¹ The swift advancement of communication technologies results in the incessant flow of information. This circumstance influences the individual's existence, and the worldwide dissemination and rapid impact of information allow digitalization to uncover potential across all domains. This facet of digitization, often perceived as an illusion, profoundly transforms individual daily routines and numerous conventional behaviors, particularly in communication, when coupled with its rapid and efficient communication. The main feature of digitalization, which transcends time and space, not only upholds the concept of bodily freedom but also enables the treatment of individuals as objects.² The primary cause of the individual's loss of standing as a subject is the endless communication possibilities characterized by digital culture.³ Radios and televisions initially gave rise to digital culture, which evolved into communication tools that could instantaneously guide, control, and reshape life.⁴ These tools included mobile phones, computers, and the internet, leading to their widespread usage today. We should not assume this does not impact religion, a

¹ Mehmet Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 2(2), (2019), 307-315, 308.

² Ebru Güzel, "Dijital Kültür ve Çevrimiçi Sosyal Ağlarda Rekabetin Aktörü: Dijital Habitus", *e-Gifder*, 4, (2016), 82-102, 96.

³ Jan Van Dijk, *Ağ Toplumu*, çev. Özlem Sakin, (İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2016), 7.

⁴ Mehmet Akgül, "Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6, (2008), 39-86, 40.

significant institution for individuals and society. Religion perpetually engages in reciprocal interactions with knowledge and technology, with transformative processes influencing both domains. While novel lifestyles create boundless opportunities in a swiftly rationalizing world, traditional religions' resistance to change is detrimental despite religious forms and rituals beginning to diversify and evolve in specific contexts.⁵ Technology is accelerating the transition in spiritual and economic contexts, particularly within the social domain.⁶ Socio-economic transition signifies "new social movements"⁷ distinctive to industrial societies, embodying novel forms of authority and relationships. The historical interplay between technology and religion, including the challenges technology presents and the transformative responses it elicits, is relevant in contemporary societal contexts. Digitisation and religion, which can be severe or temperate, have crossed paths throughout history. It is difficult to determine the degree to which religion—a significant factor for individuals and society—will embrace the "new." The literature on secularisation theories in the context of modernity is extensive.⁸

db | 447

Digitalization can transform not just objects but also the individual; it fully exploits this capacity. Consequently, in this context, the individual serves as both an agent and a subject of digitalization.⁹ The individual, an actor undergoing digitalization, is active on digital platforms and thus perceives themselves as leading a social life. The conviction that an individual who abstains from digital platforms cannot assimilate into society engenders a dread

⁵ Mustafa Arslan, "Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: "Yeni Çağ" İnanışları Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/11, (2006), 9-25, 11.

⁶ Mehtap Demir, *Dijitalleşme ve Emeğin Dönüşümü*, ed. Yasin Çakırel, içinde, *Dijital Dönüşümün Sektörel Analizleri*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 67-81, 78.

⁷ Alain Touraine, "Beyond Social Movements?", *Theory, Culture, & Society*, 9(1), (1992), 125-145, 127.

⁸ Volkan Ertit, *Sekülerleşme: Dinden Uzaklaşmanın Hikâyesi*, (İstanbul: Liberte Yayınları, 2014); Roberto Cipriani, *Sociology of Religion: An Historical Introduction*, (New Brunswick: Transaction Publishers, 2015); Knut Lundby, "Mediatization and Secularization: Transformations of Public Service Institutions - The Case of Norway", *Media, Culture, Society*, 38(1), (2016), 28-36. <https://doi.org/10.1177/0163443715615414>; Rodney Stark, "Secularization: R. I. P.", *The Secularization Debate* içinde ed. William H. Swatos & Daniel V. Olson, s. 41-66, (New York: Rowman & Littlefield, 2000).

⁹ Mahir Fatih Ünal, "Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi" *ISOPHOS: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi*, 2/2 (2019), 19-38, 33.

of isolation. The term "network society"¹⁰ denotes a scenario in which digital items supplant individuals' symbols and daily practices, even encroaching on religious beliefs and rituals and exerting influence over them. The three dynamic aspects¹¹ highlighted by anthropologists—sight, sound, and touch—are experiencing upheaval due to digitization. The digitalization of daily routines acts as a second skin, with digital devices operating as integral components of the individual.¹² Consequently, the distinctions between private and public environments are diminishing, and within the digital realm, individuals can even regulate their cognitive processes during work, leisure, or sleep. This illustrates the uncertainty of time and space. This phenomenon, termed the "age of placelessness,"¹³ denotes the vanishing of physical locations and their conversion into digital environments. Research indicates that the younger generation has established relationships with school and jobs independent of physical environments throughout the epidemic.¹⁴ The future will examine placelessness from various perspectives, as this scenario suggests. Acknowledging placelessness due to digitalization introduces another metaphorical concept: cyber religion, which illustrates the interplay between digitalization and religion. This concept describes how the cultural dominance of digital media tools over humans shapes the belief system, enabling religious messages to take on a new digital identity through mass communication tools.¹⁵ The current context pertains not to the content of religious messages but to the milieu in which they are conveyed. Digital worlds do not only persist as technological instruments. These environments create a significant context, primarily as a social net-

¹⁰ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 499.

¹¹ Gemma Serrano ve Alessandro De Cesaris, "Towards a Theological Anthropology of the Digital Age: Some Introductory Remarks", *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 7, (2021), 335-354, 340.

¹² İhsan Çapçioğlu, "Dijitalleşen Dünya'da Din Antropolojisini Yeniden Düşünmek", *MANAS Journal of Religious Sciences*, 2(1), (2023), 1-40, 4.

¹³ Joshua Meyrowitz, *No Sense of Place: The Ompact of Electronic Media on Social Behavior*, (New York: Oxford University Press, 1985), 127.

¹⁴ Melisa Unvan ve Özgü Özturan, "Z Kuşağı Çalışma Alanları: Değişen Ofis Kavramının Tasarımında Mekan Kurgusuna Etkisi", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 5(2), (2020), 551-560, 559.

¹⁵ İhsan Çapçioğlu, "Yeni Kitle İletişim Araçları ve Medya Vazifesi", *Din ve Toplum*, 16, (2021), 68-77, 69.

work and arena for generating, circulating, and negotiating knowledge. Consequently, digital media and religion are establishing a more intimate connection. Research on digitalization and religion specifically examines religious groups' utilization of digital spaces. Cyber religion positively impacts by facilitating the rapid dissemination of novel religious expressions to a broader audience via the internet.¹⁶ Moreover, its sustainability, characterized by the lack of requirement for physical presence during worship, renders it advantageous and facilitates the relatively more straightforward execution of religious ceremonies.¹⁷ Currently, there are dozens of religious applications accessible in mobile phone app shops, exclusively designed for mobile devices. We must acknowledge that these programs can serve as reminders and motivators and, ultimately, partially assist in worship. Daily religious life can utilize these instruments, which serve supportive and facilitative roles in religious rituals. Nonetheless, the crucial distinction lies in their potential and aptitude to supplant all religious ideas.

The advancement of technology enhances its capabilities, facilitating its impact on religious life. Consequently, despite its significant influence, we do not categorize cyber religion as a traditional religion in its novel manifestation.¹⁸ Cyber religion has emerged as a substantial phenomenon reflecting contemporary transformations. At the same time, digital apps function as instruments, enabling individuals to initially identify transient and adaptable forms and facilitate convenience in their daily lives. Consequently, technology broadens the scope of personal autonomy while diminishing the practical dimension of religion, which has a considerable impact. The digital domain allows for reconfiguring and adapting religious identity and rituals to various circumstances. Shifts in value judgments facilitate modifications in the comprehension of religiosity or religion. The adverse effects of cyber religion on religious identity and affinities reduce the effectiveness of religion and introduce the risks associated with its virtualization. The para-

¹⁶ Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", 310.

¹⁷ Heidi A. Campbell, vd. "There's a Religious App for That! A Framework for Studying Religious Mobile Applications", *Mobile Media & Communication*, 2(2), (2014), 154-172, 156.

¹⁸ Ahmet Dağ, "Dijital ve Transhümanist Dünyada Din ve Dindarın Durumu", *Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 51, (2019), 49-72, 58.

mount aspect of cyber religion is the element of "interaction," which constitutes the principal characteristic of digitalization.¹⁹ Recent research has regularly indicated that the contemporary digital landscape has eclipsed reality in pursuit of engagement.²⁰ Digital instruments propagate deception, which subsequently shapes enduring perceptions and beliefs.²¹ Creating language or ideology inside the distinctive framework of digitizing religion modifies the vision of reality and simultaneously transforms individuals' approaches and habits in information acquisition. Digitalization is diminishing the human element in information distribution, leading individuals to obtain knowledge from unverified sources, thereby creating new belief systems based on truths of uncertain provenance.²² Another significant question emerges in this setting: the legitimacy of the religious source.

Digital technologies possess the capacity to subvert the authority of religious institutions or persons, yet they also provide practical functionalities for maintaining and augmenting authority. Digital tools eradicate barriers to information, enabling individuals to assume the role of writer (authority) at any time and location. Therefore, while we allow information from unknown sources to spread, we also allow universally recognized values to hold a relative position.²³ Consequently, numerous religious institutions utilize these platforms, recognizing the significance of maintaining a digital presence and engaging in discourse with individuals seeking information through these channels. Research and studies on the challenges religious authorities face in digital environments,²⁴ the emergence of new religious authorities in the

¹⁹ George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, (Ankara: De Ki Yayınları, 2011), 201.

²⁰ Furkan Düzenli, "Dijital Yerliler ve Manipülasyonla Gelen Değişim", I. *Balkan Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Sevba Abdula, Semran Murtezani ve Bujamin Bela, (2021), 281-305.

²¹ W. Lance Bennet, *Politik İllüzyon ve Medya*, çev. Seyfi Say, (İstanbul: Nehir Yayınları, 2000), 199.

²² Fatma İkinci, "Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dini Bilginin Hakikat Problemi", *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri*, (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları, 2015), 289-299, 297.

²³ Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 39, (2019), 52- 57, 55.

²⁴ Eileen Barker, *Crossing The Boundary: New Challenges to Religious Authority and Control as a Consequence of Access to the Internet*, ed. Morten T. Hojsgaard, and Margit Warburg, *In: Religion and Cyberspace*. (London: Routledge, 2005), 67-85.

digital realm,²⁵ and the amplification of established authorities'²⁶ authority are constantly expanding.

2. The Adaptation Process of Religion to Digitalization

The intersection and conflict between digitization and religion are unavoidable in contemporary society. Media and religion, two prominent organizations that influence individuals and society, inherently participate in a power struggle during conflicts. This power conflict results in the formation of media religion when religion is utilized instrumentally and religious media²⁷ when media is employed instrumentally. Consequently, it is noted that the conventional attributes of both institutions are evolving within specific parameters. Users of digital tools disseminate religious content, both written and spoken, driven by a desire for worship. However, this situation has been subject to numerous criticisms.²⁸ Digitalization establishes a foundation for specific transformations inside religious institutions and compels religious reform. The shift of dedicated users to the digital realm is occurring more rapidly than in religious institutions, with face-to-face audio, visual, and virtual communication.²⁹ The transformation between religion and digitalization mainly transpires via beliefs and rituals, followed by religious ideology.

Currently, religion-oriented movements extensively use Internet media. The initiative that commenced with the faithful exhorting each other and disseminating their perceived truths has evolved into platforms designed to unite individuals with analogous religious inclinations.³⁰ As a result, users can efficiently participate in their religious rituals, which are customized for the digital world.

²⁵ Heidi A. Campbell and Oren Golan, "Creating Digital Enclaves: Negotiation of the Internet Among Bounded Religious Communities", *Media, Culture & Society*, 33(5), (2011), 709-724. <https://doi.org/10.1177/0163443711404464>

²⁶ Heidi A. Campbell and Alessandra Vitullo, "Assessing Changes in the Study of Religious Communities In Digital Religion Studies", *Church, Communication and Culture*, 1(1), (2016), 73-89.

²⁷ Bilal Yorulmaz, "Dijitalleşme Kavşağında Din ve Değerler", *Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu*, Diyarbakır, (2019), 85-106, 89.

²⁸ Gamze Gezgin ve Şevki Işık, "Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 1 (1), (2018), 111-133, 129.

²⁹ Ömer Menekşe, *Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar*, edi. Mete Çamdereli, içinde, *Dijitalleşen Din*, (İstanbul: Köprü Yayınları, 2015), 175-222, 152.

³⁰ Adem Al, *Medyadaki Dini İçerikli Yayınlarla İlgili İzleyici Algısı Araştırması*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 168.

Here are a few examples of how the religion has adapted to digitization:

Mobile security cameras monitor places of worship, projectors, and sound systems provide audible access, and tablets or computers track the recited texts, exemplifying the "technologisation of sacred spaces." Social media accounts for religious institutions and organizations, and their engagement in promotional and visibility efforts guarantees the "digitalization of institutions." Other forms of digitalization, such as anonymous accounts or personal accounts of religious authority, aim to unite people with similar interests and aspirations. Digital platforms classify the recitation of sacred texts or prayers, the facilitation of material worship activities like almsgiving, zakat, and sacrifice, and the digitization of essential religious texts as "digital worship." As religious practices evolve, devoted individuals are increasingly forsaking conventional learning approaches. Instead of learning by asking for the information they need, religious users are turning to digital resources, diminishing the role of religious leaders in the context of knowledge transmission.³¹ Religious individuals prefer concise and outcome-focused texts over lengthy and intricate ones, adversely affecting religious and educational institutions.³² While positive focus enhances specific cognitive abilities, hastily arriving at conclusions detrimentally impacts the potential for enduring learning and application.³³ Users may accept information that conforms to their preferences as accurate while disregarding the remainder. Lack of oversight and error correction makes online platforms flawed, especially for worship structure and content. The pervasive presence of user-centered religious knowledge on digital platforms may impede traditional reference materials and ideas. Ultimately, the generation of religious information without consideration for context and coherence may lead to erroneous beliefs among consumers while also influencing their religious sentiments and thoughts. Consequently, religious individuals' online identities may be at odds with their identities in real-life social interactions.

³¹ Chris Stokel Walker, "Din, Akıllı Telefonlar ve Sosyal Medya ile Nasıl Değişiyor?" *Sophos Akademi*, 21.11.2024.

³² Johann Hari, *Çalınan Dikkat*, çev. Barış Engin Aksoy, (İstanbul: Metis Yayınları, 2023), 43.

³³ Diane F. Halpern, *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (London: Psychology Press, 2014), 6.

Religious rites and rituals, whether in a digital context or otherwise, are significant mechanisms of social control that contribute to forming an individual's identity.³⁴ Identity development relies not just on the relationships an individual cultivates with others but also on the social groupings to which they belong and the constraints imposed by temporal and spatial factors. In contemporary circumstances, digitalization arises from a series of interactions dictated by the modern world, and the connections established through communication technologies profoundly influence identity development.³⁵ Recent studies have increasingly demonstrated that internet-based digital environments significantly contribute to forming individual identity, superseding familial and traditional institutions.³⁶ Research indicates that the distinct dynamics of the digital realm influence consumers.³⁷ Users exhibit behaviors based on the parameters of the digital framework and the world they inhabit while manifesting their religious identities. Consequently, as the individual exceeds temporal and spatial confines, they become detached from personal and social realities. Individuals' religious ideas and thoughts rapidly transform into immediate identities on these platforms, while the specific platform they use concurrently shapes them. Online games are a significant factor in identity building, particularly for adolescents. Digital games significantly influence young users.³⁸ The interplay between digitization and religion manifests in online gaming. The reinforcement of violent behaviors in digital games³⁹ and the depiction of violence through religious conflicts contribute to the exacerbation of Islamophobic views, especially in Western society.

³⁴ Lorne L. Dawson, "Researching Religion in Cyberspace: Issues and Strategies", *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises* ed. Jeffrey K. Hadden ve Douglas E. Cowan, (London: JAI Press/Elsevier Science, 2000), 25-54, 32.

³⁵ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, (Stanford: Stanford University Press, 1991), 5.

³⁶ Mia Lövhelm, "Young People, Religious Identity and the Internet", *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, ed. Jeffrey K. Hadden ve Douglas E. Cowan, (London: Routledge, 2004), 59-70, 60.

³⁷ Rachel Wagner, *Godwired Religion, Ritual and Virtual Reality*, (Oxford: Routledge, 2012), 102.

³⁸ James Paul Gee, *What Video Games Have to Teach us About Learning and Literacy*, (New York: Palgrave Macmillan Yayınları, 2003), 152.

³⁹ Douglas A. Gentile and Craig A. Anderson, "Violent video games: The newest media violence hazard", *Media Violence and Children: A Complete Guide for Parents and Professionals* (Westport: Praeger Publication, 2013), 135.

Given its importance in the literature, an illustrative case is the 2019 attack on a mosque in New Zealand, resulting in the martyrdom of numerous Muslims engaged in worship.⁴⁰ International media publications have highlighted witnesses' assertions that the digital games inspired the logic behind this killing. Consequently, it is indisputable that digital games induce significant alterations in everyday cognitive and behavioral habits. Accordingly, the adverse effects of the digital world on religion are also considered. The latest instance is the internationally experienced COVID-19 pandemic. The epidemic profoundly impacted individuals' daily lives, altering social institutions' operational and cognitive frameworks. It also extended its influence on the religious domain, affecting the modalities of worship.

An exemplary instance of this effect is complying with social distance regulations during communal prayers. During this epidemic, which has caused individual social and psychological issues, people have reported using prayer, charitable giving, and the recitation of prayers to overcome negative thoughts.⁴¹ Comparable research has also identified an enhancement in the execution of religious rites during the pandemic.⁴² In isolation, amidst unforeseen circumstances, religion acts as a sanctuary. A comparable scenario arises within the framework of digitization. The inability to engage in communal worship has resulted in considerable individual disconnection, prompting many seeking to fulfill their religious obligations to favor digital channels. The personal, detached from the physical realm, has chosen to create an emotional emptiness through digital platforms. Despite the variability of examples, all developments suggest a growing significance of digital religious practices. Amid the time restrictions of urban living, individuals organize, adhere to, and practice their beliefs and worship using digital channels alongside their everyday obligations. Consequently, it is reasonable to anticipate that the interplay between digitalization and religion will persist and intensify.

⁴⁰ Brett Cole, "In Brenton Harrison Tarrant's Australian Hometown, His Relatives Remember Violent Video Games, Trouble With Women", *Washington Post*, 20.11.2024.

⁴¹ Hasan Kaplan, Kenan Sevinç ve Nihal İşbilen, "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma" *Turkish Studies*, 15(4), (2020), 579-598, 590.

⁴² Fatma Güngörer, "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, (2020), 393-428, 423.

Concentrating on cyber religion's repercussions is essential in adapting religion to digitization. Technological instruments possess beneficial and detrimental features applicable to religious life and all situations. Each technological advancement offers valuable contributions to individuals and society; however, it also leads to the obsolescence of some values. Digitization, or religious mechanization, changes and commercializes religious practices, leading to a virtual and detached worship experience. In the interplay between religion and religious media, technology, as an extension of human emotion, has produced individuals who become extensions of technology, catalyzing the development of both the individual and society. Nearly all religions have encountered ambivalence regarding accepting or rejecting modern communication methods.⁴³ Cyber religion users' tastes and desires may either differentiate established religious discourses or develop on a distinct foundation. This outcome is particularly relevant to media theorists' perspectives. Scholars⁴⁴ who argue that media is the primary driving force behind the complete transformation of religion assert that media platforms, by impersonating individuals or religious groups, interpreting religion, and claiming their authority to discuss religious issues, transform religion into a digital good. Currently, digital media significantly influences the definition of religion and establishes the acceptable aspects. Users naturally confer this authority upon digital media.⁴⁵ Digitalized religion does not ensure the delivery of a specific religious message to its consumers. Therefore, it does not necessarily need to be consistent. The final point regarding the compatibility of religion with digitalization pertains to the future opportunities it presents for individuals. Technological advancements, particularly in artificial intelligence, will facilitate individuals' lives in the forthcoming years while introducing specific religious and ethical dilemmas. Therefore, we must prepare the digital world for the future of religion.

3. Looking to the Future: Religion in a Digitalizing World

⁴³ Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", *Marife*, 17/2, (2017), 191-207, 197.

⁴⁴ Stig Hjarvard. "The Mediatization of Religion: Theorising Religion, Media and Social Change", *Culture and Religion*, 12(2), (2011), 119-135, 124; Mia Lövheim ve Marta Axner, "Mediatized Religion and Public Spheres: Current Approaches and New Questions", ed. Kennet Granholm, Marcus Moberg and Sofia Sjö, *Religion, media and social change*, 38-53. (London: Routledge, 2014), 214.

⁴⁵ Mia Lövheim, "Mediatization and Religion", ed. Knut Lundby, *Mediatization of Communication*, (Berlin: De Gruyter, 2014), 547-570, 551.

The individual exhibits specific religious ideals and beliefs in their conduct throughout their life.⁴⁶ The spiritual aspect of socialization is evident in the regulations and limitations imposed by religion on the individual, who internalizes these doctrines and practices and expresses them in social interactions, thereby fostering a sense of belonging to their community.⁴⁷ Religious institutions and practices have historically facilitated individual socialization, and we anticipate this process to continue. The essential components of socialization, including time, geography, and identity, which have endured from the past to the present, are commencing to undergo digital transformation.⁴⁸ In the digital era characterized by the growing impact of social media, individuals want to affirm their presence by enhancing their visibility on online platforms. This struggle for existence is likely to persist in the digital realm in the future.⁴⁹

The impact of digital religion is increasing daily, while the influence of conventional religious institutions and activities is concurrently diminishing. The forecast that this tendency will persist indicates that many concepts and methodologies will gain significance in propagating religious ideas. In the context of religion in the increasingly digital era, the first concept to surface in the literature is "hybrid religiosity." The term hybrid denotes a novel entity arising from the amalgamation of two distinct elements,⁵⁰ encapsulating the fusion of traditional and digital facets of contemporary existence.⁵¹ The printing press, regarded as one of the earliest communication instruments, along with modern digital technology, has significantly contributed to disseminating religious values and practices across many individuals and countries. Digital platforms now disseminate sources previously conveyed orally and in writing using memory techniques more rapidly and securely. Many source texts—numbering in the millions—are available to consumers on digital platforms.⁵² Consequently, history records the

⁴⁶ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: İnsan, 2003), 382.

⁴⁷ Yakup Coştu, *Toplumsallaşma ve Dindarlık*, (London: LAP Lambert, 2017), 37.

⁴⁸ Saniye Vatandaş, "Sosyalleşme ve Sosyalleşmenin Sosyal Medya Mecralarındaki Anlamsal ve İşlevsel Dönüşümü" *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(2), (2020), 813-832, 829.

⁴⁹ Alper Altunay, "Bir Sosyalleşme Aracı Olarak Yeni Medya". *Selçuk İletişim*, 9(1), (2015), 410-428, 425.

⁵⁰ Oxford Learners Dictionaries, *Hibrit Maddesi*, 20.11.2024.

⁵¹ Mustafa Çuhadar, "Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık". *Tevilat* 2(1), (2021), 67-88, 71.

⁵² Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", 309.

individual's transition to the digital realm as the first step toward hybrid religion, propelling them forward into the future—interaction between the local and global forms a composite identity beyond mere assimilation. Hybrid identity incorporates elements from the digital realm into the individual's transformative process,⁵³ evolving. Hybrid identity is inherently impure and indistinct, representing a fusion that embodies the interaction, conflict, and/or amalgamation of multiple cultural aspects.⁵⁴ Hybrid identity development categorizes various living forms, behaviors, and activities as manifestations of multiple identities.⁵⁵ The digital realm is the culmination of hybrid religiosity, where the formed religious identity may occasionally mirror the individual's sentiments while, at other times, conforming to the characteristics of its medium.

"Faith migration"⁵⁶ is the second concept in the prospective vision of digitalized religion. The digital era characterizes belief transformation as a surface alteration of religion and a transition towards a new belief system and behavioral paradigm.⁵⁷ Migration-derived belief: Nomadism refers to a state of unsettledness. A nomad is an individual who traverses both time and place without establishing residence in a specific geographical location.⁵⁸ Consequently, digital nomadism denotes the incapacity to develop permanence within the behavioral paradigms of the digital realm. In contemporary professional environments, digital nomadism, encompassing remote work methodologies, signifies the perpetuation of socio-economic activities outside geographical confines. The individual may reside in a foreign country, distant from their current location, while employed by any corporation within that nation. This scenario may also involve religious beliefs and practices. Digitalization has given people new skills that allow them to live in

⁵³ Keri E. Iyall Smith, *Hybrid Identities: Theoretical Examinations*, Studies ed. Keri E. Iyall Smith and Patricia Leavy in *Critical Social Sciences*, (Leiden: Brill, 2008), 3-11, 3.

⁵⁴ Ming-cheng Lo, *Doctors Within Borders: Profession, Ethnicity, and Modernity in Colonial Taiwan* (Berkeley: University of California Press, 2002), 199.

⁵⁵ Anna Cieslik ve Maykel Verkuyten, "National, Ethnic and Religious Identities: Hybridity and the Case of the Polish Tatars", *National Identities* 8(2), (2006), 77-93., 78.

⁵⁶ Fikrullah Çakmak, "Dijital Çağın İnanç Problemi: İnanç Göçebeliği" *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2023), 6-31, 31.

⁵⁷ Çakmak, "Dijital Çağın İnanç Problemi: İnanç Göçebeliği", 13.

⁵⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001), 63.

nomadic situations.⁵⁹ These skills enable constant communication regardless of location or time.

In contrast to the traditional nomad, the digital nomad of faith maintains an active lifestyle by utilizing the resources of the internet realm. Digital manifestations of these behavioral and cognitive tendencies lack mental continuity and are quickly discarded. Theological factors and the individual's psychological landscape influence the decision to abandon a religion or convert to another.⁶⁰ The mobility of the digital realm is once again evident at this juncture. Individuals can effortlessly shift between various religious ideologies and affiliations and frequently fluctuate between devoutness and renunciation of religion. Research classifies belief migration as issues about faith's cognitive and sensory aspects.⁶¹ Individual rebellion against societal norms leads to observed nomadism in the digitalizing world. The novel paradigms of thought associated with modernization also influence the individual's inclination to renounce all forms of belief derived from their familial and social milieu.

458 | db

Digital nomadism, when examined in conjunction with secularism, manifests because of religion's compelled retreat and diminishment in both personal and societal domains. As an institution, religion permeates every facet of an individual's existence, yet in the digital realm, the individual's aspiration to present their complete self-fosters a neglect of limits. In pursuit of modernity, the digital world establishes a negative association with religion. Three key processes govern this negative correlation.⁶² The first dynamic involves the diminishing authority of religion and its doctrines within economic and political frameworks, as well as the restriction of individual autonomy to a limited sphere in daily life. As a result, individuals establish their relationships based on practical considerations. In the second dynamic, religion is entirely relinquishing its function as a rule-maker in the contemporary world. The fourth dynamic, conversely, is the diminishing influence

⁵⁹ Mustafa Şeref Akın, "Dijital Göçebelik: Deneyim ve Özgürlük", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 21(1), (2021), 41-52, 42.

⁶⁰ M. Ali Kirman, "Din Değişirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Din Araştırmalar*, 6(18), (2004), 75-88, 76.

⁶¹ Çakmak, "Dijital Çağın İnanç Problemi: İnanç Göçebeliği", 18-22.

⁶² Karel Dobbelaere, *Secularization: An Analysis at Three Levels*, (Bruxelles: Peter Lang, 2002).

of religious ideologies and practices in an individual's life, yielding to the emergent thought and belief systems of the digital realm. Focusing exclusively on the spiritual dimension of belief migration would neglect its social and economic facets. This scenario could result in only a partial understanding of the phenomenon. Nonetheless, the topic requires comprehensive analysis.

The advent of digitalization is continuously transforming individual identity and cognition through the evolution of socialization into a virtual format. The individual's ideals, joys, and desires are markedly divergent from those of the past. The essence of this transformation is the digitalizing world, which compels numerous institutions, including religion, to conform to contemporary expectations. In modern society, individuals who construct their identities via digital platforms and applications are distancing themselves from conventional beliefs and cognitive frameworks, gravitating towards novel ideologies and modes of thought, consequently impacting societal transformation. In an increasingly digital society, the future of religion will endure insofar as it affects individual lives. The future implications of digital transformation for individuals remain uncertain. Religion is a significant institution that imparts significance to an individual's identity and worldview in the face of uncertainties. In the future, religion will persist in its societal role and, through its advice, will facilitate an individual's integration into a community from an individualistic standpoint. However, today, artificial intelligence and digital technologies must provide long-lasting solutions to individuals' challenges. Research⁶³ indicates that individuals cannot persist in isolation in an increasingly digital society, contrary to their inherent nature.

Conclusion

In contemporary society, technological advancement is rapidly intensifying while digitalization is concurrently broadening its impact. Individuals experience the uniform velocity of information dissemination, and digital users instantaneously sustain their social interactions on digital platforms. People who cannot abandon the digital realm's instantaneous sharing and sociability features are transforming their society's sociological institutions and daily lives.

⁶³ Çakmak, "Dijital Çağın İnanç Problemi: İnanç Göçebeliği"; Bağcı, "Türkiye'de Sosyal Alanda Yaşanan Kültürel Mücadelelerde Dindarlaşma, Deizm ve Ateizm Süreçleri"; Akgül, "Dijitalleşme ve Din".

Currently, the volume of information generated in a single day surpasses the total information produced throughout human history. Digital tools are supplanting conventional values that underpin an individual's beliefs and behaviors, leading to the emergence of novel ideas and lifestyles that are beginning to influence the individual's existence. Like every sociological institution, religion is likewise experiencing its portion of this new order of change. For numerous years, digital platform tools have served as vehicles of secularisation, not only supplanting conventional religion but also transposing individual religious views and activities into virtual platforms.

In contemporary society, characterized by increasing individualism and declining religious values, individuals are crafting identities based on personal preferences facilitated by digitalization, thereby organizing their truths. In contrast, diverse forms of belief, value, and happiness emerge. The person grows reliant on digital behaviors while shaping their identity. Nevertheless, religious communities or authorities are active on these digital platforms, seeking to disseminate their beliefs to broad audiences and foster beneficial impacts on users. These institutions, which aim to influence individual identity formation, occasionally succeed and sometimes fail. In this perspective, it is essential to recognize that the disconnection of digital platforms from temporal and spatial constraints amplifies their power. Research indicates that tailoring religious information for users lacking a specific degree of understanding while aligning it with the interests of digital audiences enhances the probability of mitigating the adverse effects of digitalization.

Furthermore, organizations will attain favorable outcomes by engaging specialists to generate religious material within their social media divisions, enhancing the volume and caliber of digital content. The survey reveals that young players' keen interest in digital games is considered a testament to the success of these platforms. This requires collaboration from religious leaders and all sectors of society. Games and digital media always exploit extremists, particularly Islamophobia, against youth, thereby shaping digital identities.

The interplay between digitalization and religion persists indefinitely, aligned with the trajectory of technical advancements.

Therefore, devising suggested solutions to this problem requires a long-term perspective. In the contemporary landscape, where modes of worship and ideologies are evolving swiftly, disregarding these venues would not constitute a viable option. Conversely, we must consider and plan to mitigate the negative aspects of these platforms. Digital worship, mainly digital piety, will be a focal point in the future as it is presently. We must liberate hybrid ideas and behaviors from the dominant framework of the digital realm. Hybrid religiosity also undergoes the swift alterations and metamorphoses inherent in the digital realm. The person rapidly alters their digitally produced profile, while apostasy and fascination with extreme views define the realities of this era.

An individual must adhere to beliefs that align with their inherent disposition. The digital realm, conversely, satisfies this individual's yearning, enabling instantaneous fluctuations across various belief systems and ideologies. The concept of belief nomadism offers crucial insights into understanding the current situation. Spiritual capital will remain a contentious issue in the future. The individual, frequently shifting across various digital platforms, also perceives the necessity to finalize their ideological relocation. The individual engages in digital nomadism as a form of rebellion against themselves, their family, their social circle, and society. The discourse on secularisation in the context of modernization is significant yet needs to be improved. Current global ideologies, aiming to transform work life through digital means, seek to impact religion and all social spheres, particularly education. Through its institutional framework, religion intervenes in all facets of an individual's existence. When this function encounters the vastness of the digital realm, it enhances the individual's sense of familiarity and expansiveness, prompting a preference for the digital environment. Therefore, we must collectively evaluate religion's economic, social, and individual aspects in the increasingly digital landscape. In the digital world, religious knowledge and practices should only interact with digital tools in a way that facilitates communication without changing the fundamental nature of spiritual content.

Kaynakça

- Akgül, Mehmet. "Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6, 2008.
- Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din", *Marife*, 17/2, 2017.
- Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 39, 2019.
- Akın, Mustafa Şeref. "Dijital Göçebelik: Deneyim ve Özgürlük", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 2021.
- Al, Adem. *Medyadaki Dini İçerikli Yayınlarla İlgili İzleyici Algısı Araştırması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Altunay, Alper. "Bir Sosyalleşme Aracı Olarak Yeni Medya". *Selçuk İletişim*, 9(1), 2015.
- Arslan, Mustafa. "Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: "Yeni Çağ" İnanışları Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/11, 2006.
- Bağcı, İbrahim. "Türkiye'de Sosyal Alanda Yaşanan Kültürel Mücadelelerde Dindarlaşma, Deizm ve Ateizm Süreçleri", *Liberal Düşünce Dergisi* 106, 2022.
- Barker, Eileen. Crossing The Boundary: New Challenges to Religious Authority and Control as a Consequence of Access to the Internet, ed. Morten T. Hojsgaard, and Margit Warburg, *In: Religion and Cyberspace*. London: Routledge, 2005.
- Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001.
- Bennet, W. Lance. *Politik İllüzyon ve Medya*, çev. Seyfi Say, İstanbul: Nehir Yayınları, 2000.
- Campbell, Heidi A. and Golan, Oren. "Creating Digital Enclaves: Negotiation of the Internet Among Bounded Religious Communities", *Media, Culture & Society*, 33(5), 2011. <https://doi.org/10.1177/0163443711404464>
- Campbell, Heidi A. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, içinde Introduction: The Rise of the Study of the Digital Religion, ed. Heidi A. Campbell, 1-21, London: Routledge, 2013.
- Campbell, Heidi A., Altenhofen, Brian, Bellar, Wendi ve James, Cho, Kyong. "There's a Religious App for That! A Framework for Studying Religious Mobile Applications", *Mobile Media & Communication*, 2(2), 2014.
- Campbell, Heidi A. and Vitullo, Alessandra. "Assessing Changes in the Study of Religious Communities In Digital Religion Studies", *Church, Communication and Culture*, 1(1), 2016.
- Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Cieslik, Anna ve Verkuyten, Maykel. "National, Ethnic and Religious Identities: Hybridity and the Case of the Polish Tatars", *National Identities* 8(2), 2006.
- Cipriani, Roberto. *Sociology of Religion: An Historical Introduction*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2015.
- Cole, Brett. "In Brenton Harrison Tarrant's Australian Hometown, His Relatives Remember Violent Video Games, Trouble With Women", *Washington Post*, (20.11.2024), https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/in-brenton-harrison-tarrants-australian-hometown-his-relatives-remember-violent-video-games-trouble-with-women/2019/03/17/68c6aafe-48ad-11e9-b871-978e5c757325_story.html.
- Coştu, Yakup. *Toplumsallaşma ve Dindarlık*, London: LAP Lambert, 2017.
- Çakmak, Fikrullah. "Dijital Çağın İnanç Problemi: İnanç Göçebeliği" *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 2023.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Yeni Kitle İletişim Araçları ve Medya Vaizliği", *Din ve Toplum*, 16, 2021.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Dijitalleşen Dünya'da Din Antropolojisini Yeniden Düşünmek", *MANAS Journal of Religious Sciences*, 2(1), 2023.
- Çuhadar, Mustafa. "Makinizm Çağında Dinsellik", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 3(2), 2020.

- Çuhadar, Mustafa. "Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık". *Tevilat* 2(1), 2021.
- Dağ, Ahmet. "Dijital ve Transhümanist Dünyada Din ve Dindarın Durumu", *Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 51, 2019.
- Dawson, Lorne L. "Researching Religion in Cyberspace: Issues and Strategies", *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises* edi. Jeffrey K. Hadden ve Douglas E. Cowan, London: JAI Press/Elsevier Science, 2000.
- Demir, Mehtap. *Dijitalleşme ve Emeğin Dönüşümü*, edi. Yasin Çakırel, içinde, *Dijital Dönüşümün Sektörel Analizleri*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Dijk, Jan Van. *Ağ Toplumu*, çev. Özlem Sakin, İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2016.
- Dobbelaere, Karel. *Secularization: An Analysis at Three Levels*, Bruxelles: Peter Lang, 2002.
- Düzenli, Furkan. "Dijital Yerliler ve Manipülasyonla Gelen Değişim", I. *Balkan Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, edi. Sevba Abdula, Semran Murtezani ve Bujamin Bela, 2021.
- Ekinci, Fatma. "Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dini Bilginin Hakikat Problemi", *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme: Dinden Uzaklaşmanın Hikâyesi*, İstanbul: Liberte Yayınları, 2014.
- Gee, James Paul. *What Video Games Have to Teach us About Learning and Literacy*, New York: Palgrave Macmillan Yayınları, 2003.
- Gentile, Douglas A. and Anderson, Craig A. "Violent video games: The newest media violence hazard", *Media Violence and Children: A Complete Guide for Parents and Professionals* Westport: Praeger Publication, 2013.
- Gezginci, Gamze ve Işıklı, Şevki. "Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 1 (1), 2018.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford: Stanford University Press, 1991.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan, 2003.
- Güngörer, Fatma. "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 2020.
- Güzel, Ebru. "Dijital Kültür ve Çevrimiçi Sosyal Ağlarda Rekabetin Aktörü: Dijital Habitus", *e-Gifder*, 4, 2016.
- Haberli, Mehmet. "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 2(2), 2019.
- Halpern, Diane F. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* London: Psychology Press, 2014.
- Hari, Johann. *Çalınan Dikkat*, çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul: Metis Yayınları, 2023.
- Hjarvard, Stig. "The Mediatization of Religion: Theorising Religion, Media and Social Change", *Culture and Religion*, 12(2), 2011.
- Kaplan, Hasan, Sevinç, Kenan ve İşbilen, Nihal. "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma" *Turkish Studies*, 15(4), 2020.
- Kirman, M. Ali. "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Dini Araştırmalar*, 6(18), 2004.
- Lo, Ming-cheng. *Doctors Within Borders: Profession, Ethnicity, and Modernity in Colonial Taiwan* Berkeley: University of California Press, 2002.
- Lövheim, Mia. "Young People, Religious Identity and the Internet", *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, edi. Jeffrey K. Hadden ve Douglas E. Cowan, London: Routledge, 2004.
- Lövheim, Mia. "Mediatization and Religion", edi. Knut Lundby, *Mediatization of Communication*, Berlin: De Gruyter, 2014.
- Lövheim, Mia ve Axner, Marta. "Mediatized Religion and Public Spheres: Current Approaches and New Questions", edi. Kennet Granholm, Marcus Moberg and Sofia Sjö, *Religion, media and social change*, 38-53. London: Routledge, 2014.

- Lundby, Knut. "Mediatization and Secularization: Transformations of Public Service Institutions – The Case of Norway", *Media, Culture, Society*, 38(1), 2016.
<https://doi.org/10.1177/0163443715615414>
- Meyrowitz, Joshua. *No Sense of Place: The Ompact of Electronic Media on Social Behavior*, New York: Oxford University Press, 1985.
- Menekşe, Ömer. Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar, edi. Mete Çamdereli, içinde, *Dijitalleşen Din*, İstanbul: Köprü Yayınları, 2015.
- Oxford Learners Dictionaries, *Hibrit Maddesi*, (20.11.2024), https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/hybrid_2
- Pisters, Patricia. *The Neuro-Image: A Deleuzian Film-Philosophy of Digital Screen Culture*, Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Ritzer, George. *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, Ankara: De Ki Yayınları, 2011.
- Serrano, Gemma ve De Cesaris, Alessandro. "Towards a Theological Anthropology of the Digital Age: Some Introductory Remarks", *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 7, 2021.
- Smith, Keri E. Iyall. *Hybrid Identities: Theoretical Examinations*, Studies edi. Keri E. Iyall Smith and Patricia Leavy in Critical Social Sciences, Leiden: Brill, 2008.
- Stark, Rodney. "Secularization: R. I. P.", *The Secularization Debate* içinde ed. William H. Swatos & Daniel V. Olson, s. 41-66, New York: Rowman & Littlefield, 2000.
- Stokel Walker, Chris. "Din, Akıllı Telefonlar ve Sosyal Medya ile Nasıl Değişiyor?" *Sophos Akademi*, (21.11.2024), <https://sophosakademi.org/din-akilli-telefonlar-ve-sosyal-medya-ile-nasil-degisiyor>
- Touraine, Alain. "Beyond Social Movements?", *Theory, Culture, & Society*, 9(1), 1992.
- Unvan, Melisa ve Özturan, Özgü. "Z Kuşağı Çalışma Alanları: Değişen Ofis Kavramının Tasarımda Mekan Kurgusuna Etkisi", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 5(2), 2020.
- Ünal, Mahir Fatih. "Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi" *ISOPHOS: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi*, 2/2 2019.
- Vatandaş, Saniye. "Sosyalleşme ve Sosyalleşmenin Sosyal Medya Mecralarındaki Anlamsal ve İşlevsel Dönüşümü" *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(2), 2020.
- Wagner, Rachel. *Godwired Religion, Ritual and Virtual Reality*, Oxford: Routledge, 2012.
- Yorulmaz, Bilal. "Dijitalleşme Kavşağında Din ve Değerler", *Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu*, Diyarbakır, 2019.

TEKNOLOJİ VE TEOLOJİNİN KESİŞİMİ: YAPAY ZEKA ÇAĞINDA KİMLİK VE ÖLÜMSÜZLÜK

Gülsüm TURHAN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Turhan, Gülsüm. "Teknoloji ve Teolojinin Kesişimi: Yapay Zeka Çağında Kimlik Ve Ölümsüzlük". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 465-492.

DOI: 10.33415/daad.1592645

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Turhan, Gülsüm. "The Intersection of Technology and Theology: Identity and Immortality in the Age of Artificial Intelligence". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 465-492.

DOI: 10.33415/daad.1592645

Öz

Bu çalışmada, din felsefesindeki ruh, kimlik ve ölümsüzlük kavramlarının, yapay zeka ve dijital bilinç aktarımı gibi modern teknolojik gelişmeler bağlamında nasıl yeniden yorumlanabileceği ele alınmaktadır. Bu çalışma, analitik ve karşılaştırmalı bir yöntem kullanarak dijital bilinç aktarımının kimlik ve ruh kavramları üzerindeki etkilerini tartışmayı amaçlamaktadır. Klasik felsefe, ruhun ölümsüzlüğü ve kimlik sürekliliğini metafizik bir çerçevede ele alır. Modern felsefe ise, bu kavramları hafıza ve beden gibi somut unsurlarla ilişkilendirerek inceler. Yapay zeka, bütün beyin emüsyonu, dijital ölümsüzlük ve transhümanizm gibi dijital bilinç aktarımını öngören yaklaşımlar, bilincin fiziksel bedene bağlı olmaksızın de-

* Dr. Öğretim Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, gulsum.turhan@amasya.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3910-6542 / Asst. Prof., Amasya University Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Amasya, Türkiye gulsum.turhan@amasya.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3910-6542.

vam edebileceği iddiasını ortaya atarak ruh ve bilinç arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır. Çalışma, bu teknolojilerin kimlik sürekliliği ve bilinç kavramları üzerindeki etkilerini analitik bir yaklaşımla değerlendirmektedir. Çalışmada, ruhun ölümsüzlüğü ve kimlik sürekliliği, genellikle metafizik ve dini bir çerçevede ele alınan klasik görüşe sahip filozofların yaklaşımları ile kimlik sürekliliğini hafıza ve beden gibi daha somut unsurlarla ilişkilendiren modern filozofların görüşleri değerlendirilecektir. Sonuç olarak, dijital bilinç aktarımı, aynı benlik ile yeni bir varlık arasındaki ayrımı sorgulatırken, insan kimliğini ve varoluşunu yeniden tanımlamayı gerektiren etik ve metafizik sorunları gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Zihin Aktarımı, Dijital Ölümsüzlük, Transhümanizm, Ruhun Ölümsüzlüğü.

The Intersection Of Technology And Theology: Identity And Immortality In The Age Of Artificial Intelligence

Extended Abstract

The primary objective of this study is to explore the relationship between the philosophy of religion and artificial intelligence technologies within the context of identity issues while examining the connections between traditional and modern approaches to human existence and identity. Using an analytical and comparative approach, the research investigates how critical concepts in the philosophy of religion—such as soul, identity, and immortality—intersect with technological advancements like artificial intelligence and digital consciousness transfer. Through a comprehensive literature review and philosophical analysis, interactions between these concepts are examined, and new perspectives are proposed. The guiding research question is: "How do technological advancements such as artificial intelligence and digital consciousness transfer compel us to reinterpret the concepts of soul, identity, and immortality in the philosophy of religion?" This study aims to contribute uniquely to the field by addressing the intersection of philosophy of religion and artificial intelligence technologies. By analyzing the implications of digital consciousness transfer on fundamental religious concepts like soul, immortality, and identity, the research provides a framework for understanding how traditional theological perspectives are reshaped in light of modern technologies. Furthermore, it seeks to foster in-depth discussions on artificial intelligence and digital consciousness as technical developments and issues with profound philosophical and theological dimensions. Technological advancements, particularly in artificial intelligence and digital consciousness transfer, challenge us to reconsider foundational concepts such as identity, soul, and immortality in the philosophy of religion. In this context, traditional philosophical perspectives on personal identity are reevaluated in light of the dilemmas posed by the digital era. John Locke's view of personal identity as rooted in memory suggests that digital consciousness transfer might enable continuity of identity. However, whether such transfer is metaphysically satisfactory in maintaining identity and coherence remains debated.

David Hume's conception of identity as a collection of fleeting and disconnected perceptions implies that digital consciousness transfer could create a new "self" each time, thus undermining traditional claims of immortality. Similarly, Derek Parfit's notion of identity as a structure defined by psychological connections rather than strict sameness suggests that digital consciousness transfer could reconstruct identity through such connections. However, this raises unresolved questions about whether the resulting entity retains the essence of the same

individual. On the other hand, Bernard Williams emphasizes that identity is rooted in mental processes and the integrity of the body and its environment. From this perspective, digital consciousness transfer raises questions about the significance of bodily experiences and the meaning of human existence, thereby complicating notions of identity and the soul. John Searle, emphasizing the biological basis of consciousness, critiques digital consciousness transfer as merely a simulation. His approach offers a skeptical view of claims that artificial systems can generate consciousness.

In conclusion, artificial intelligence and digital consciousness transfer profoundly impact concepts such as identity, soul, and immortality, yet they only enable superficial imitations of these notions. Islamic philosophers' view that the soul is intrinsically connected to a divine source and that immortality cannot be achieved through material means underscores the inability of these technologies to resolve fundamental issues of human existence. Claims surrounding digital consciousness transfer and immortality obscure the meaning of these concepts and pose a threat to the authenticity of identity. As digital technologies fall short of comprehending human consciousness and identity, they leave the essence of human existence incomplete.

Keywords: Philosophy of Religion, Mind Transference, Digital Immortality, Transhumanism, Immortality of the Soul.

Giriş

Din felsefesi, insanın varoluşsal doğasına dair temel soruları ele alırken, kişisel kimlik ve ruh-beden ilişkisi gibi meseleler üzerinden önemli bir tartışma alanı sunar. Bir insan, kim olduğu, ölümden sonra bir hayatının olup olmayacağı gibi sorularla, varlığını ve kimliğini anlamlandırmaya çalışır. Bu sorular, ruhun ölümsüzlüğü, ahiret inancı ve kimliğin sürekliliği gibi kavramlarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Din felsefesinin merkezinde yer alan ruhun ölümsüzlüğü ve kimlik sürekliliği gibi kavramlar, insanın ölümden sonra varlık sorununun temellendirilmesinde önemli bir rol oynar. Ruhun, fiziksel bedeninin ötesinde bir öz olarak varlığını sürdürdüğünü savunan yaklaşımlar, kimlik sürekliliğinin belleğe, bilince ve ruhun değişmez bir yapıya sahip olmasına dayalı olarak açıklanabileceğini öne sürmektedir. Modern dönemde yapay zeka ve dijital bilinç teknolojileri, kimlik kavramını yeniden ele almayı gerektiren sorular ortaya çıkarmaktadır. Bilincin dijital bir yapıya aktarılması, kimliğin sürekliliği ve benlik algısı ile ilgili yeni etik ve metafizik meseleler doğurmaktadır. Kişisel kimlik ve benlik sorunu, felsefenin tarih boyunca üzerinde durduğu temel meselelerden biridir. Klasik felsefede bu sorun genellikle insanın doğası, bilinci ve ruhuyla ilişkilendirilmiştir. Platon ve Descartes gibi düalist düşünürler, insanı zihin ve beden olarak iki ayrı özden oluştuğunu kabul etmişlerdir ve kimlik

devamlılığını bu iki öz arasındaki ilişkiye bağlamışlardır. Ancak bu yaklaşım, özellikle ölüm sonrası kişisel kimliğin devamlılığı sorununda önemli zorluklar barındırmaktadır. Bu zorluklar, benliğin özdeşliğini koruma ölçütleri ve ölümden sonra kişinin aynı ben olarak varlığını sürdürebilme ihtimali üzerine yoğunlaşmaktadır.

Teist yaklaşımlar, ruhun ölümsüzlüğü fikrini benimseyerek kişisel kimliği ruhun sürekliliği üzerinden temellendirirken, modern felsefede hafıza ve bilinç gibi zihinsel unsurların rolü ön plana çıkarılmıştır. John Locke'un (ö. 1704) hafıza temelli kimlik anlayışı, kişinin kimliğini anılarının sürekliliğiyle ilişkilendirirken; Bernard Arthur Owen Williams (ö. 2003), bu sürekliliğin yalnızca zihinsel unsurlara indirgenemeyeceğini, bedensel varoluşun da kimlikte merkezi bir rol oynadığını savunur. Bu bağlamda, kişisel kimliğin yalnızca zihinsel ya da bedensel bir boyuta indirgenemeyeceği görüşü, kimlik sorununu daha bütüncül bir şekilde ele almayı gerekli kılar.

468 | db

Son yıllarda teknolojideki ilerlemeler ve transhümanizm hareketi, dijital ölümsüzlük fikriyle birlikte kişisel kimlik tartışmalarını yeni bir boyuta taşımıştır. Bilincin dijital bir ortama aktarılabilmesi veya yeniden üretilebileceği iddiası, bir bireyin kimliğinin fiziksel beden ve biyolojik varlıkla sınırlı olmadığı varsayımını destekler görünmektedir. Ancak bu iddia, kimlik ve bilinç sürekliliğini sağlamak için hangi ölçütlerin geçerli olduğu konusunda ciddi sorular ortaya çıkarır. Bu bağlamda, David Hume'un (ö. 1776), benlik anlayışı, dijital ölümsüzlüğün yalnızca bir algı yanılsaması yaratabileceğine dair eleştirel bir bakış sunar. Hume, benliği sürekli bir öz olarak değil, birbirinden ayrı algıların bir toplamı olarak tanımlayarak, dijital bilinç aktarımının gerçek bir kimlik sürekliliği sağlayamayacağını savunabilecek bir çerçeve sunar.

Bu çalışma, kişisel kimlik sorununu felsefi açıdan ele alarak, hem klasik düalist yaklaşımları hem de modern teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan dijital ölümsüzlük tartışmalarını analiz etmeyi hedefler. Çalışmanın temel amacı, din felsefesi ile yapay zeka teknolojileri arasındaki ilişkiyi kimlik sorunları üzerinden değerlendirerek, insanın varoluşu ve kimliği hakkındaki geleneksel ve modern anlayışlar arasındaki bağlantıları ortaya koymaktır. Bu çalışmada "Yapay zeka ve dijital bilinç aktarımı gibi teknolojik gelişmeler, din felsefesindeki ruh, kimlik ve ölümsüzlük kavramlarını nasıl yeniden yorumlamamızı gerektirir?" problem cümlemizdir. Bu problem

cümlemiz beraberinde dijital bilinç aktarımı, ruhun ölümsüzlüğü gibi metafizik kavramların yeniden yorumlanmasını zorunlu kılar mı?", "Yapay zeka, bilinç ve ruh kavramları arasındaki sınırları bulanıklaştırarak din felsefesindeki varlık ve öz anlayışını nasıl etkiler?" gibi yeni problem cümlelerini getirir.

Bu çalışma, din felsefesi ile yapay zeka teknolojileri arasındaki ilişkiyi ele alarak, alana özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Bilincin dijital ortamlara aktarılmasının din felsefesinde ruh, ölümsüzlük ve kimlik kavramları üzerindeki etkilerini inceleyen bu araştırma, geleneksel teolojik anlayışların modern teknoloji karşısındaki dönüşümünü anlamak için bir zemin hazırlamaktadır. Ayrıca, yapay zeka ve dijital bilinç gibi kavramların sadece teknolojik değil, aynı zamanda felsefi ve dini açıdan da derinlemesine tartışılmasını teşvik etmektedir. Bu çalışma, analitik ve karşılaştırmalı bir yöntemle, din felsefesindeki ruh, kimlik ve ölümsüzlük gibi kavramları yapay zeka ve dijital bilinç aktarımı gibi teknolojik olgularla ilişkilendirmektedir. Felsefi analiz yoluyla, bu alanlar arasındaki bağlantılar incelenerek yeni yorumlar sunulmaktadır.

Ölümsüzlük, ölüm ötesi hayat, kimlik problemi ile ilgili ve dijital sonsuzluk arayışı, kişisel kimlik problemi üzerine yapılan çalışmalar literatürde mevcuttur.¹ Bu çalışma, yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak din felsefesindeki ruhun ölümsüzlüğü kavramını transhümanist görüşlerle karşılaştırarak benzerlik ve farklılıkları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Lock, Hume, Williams, Derek Parfit'in (ö. 2017) kişisel kimlik görüşleri yapay zeka ve benzeri zihin aktarımını veya zihnin yeniden üretilmesini öngören yaklaşımlar bağlamında değerlendirilecektir. Odak noktası, yapay zeka teknolojileri bağlamında insan kimliği sorunlarını ele alarak, geleneksel ve modern varoluş anlayışları arasındaki ilişkiyi incelemektir.

1. Ölümsüzlük ve Ruh: Ahlaki, Metafizik ve Bilimsel Dayanakların Felsefi Temelleri

İnsan, ölümün kaçınılmazlığı karşısında bu gerçeği anlamlan-

¹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010); Metin Yasa, *Felsefi ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001); Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayınları, 2021); Muhsin Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", *Felsefe Dünyası* 1/35 (2002), 58-67; Sait Polat, "Kişisel Kimlik Bağlamında Ölümsüzlük Düşüncesinin Temel Dayanakları", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2022), 727-750; Kübra Gizem Ganioglu, "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi", *Felsefe Dünyası* 79 (Temmuz 2024), 307-332.

dırma ve ona bir anlam yükleme çabası içinde olmuştur. Bu çaba, ölümün sadece biyolojik bir son olmadığını, aynı zamanda insani ve manevi bir mesele olduğunu ortaya koyar. İnsanlık tarihi boyunca ölüm ve ölümsüzlük kavramları, bireylerin ve toplumların dikkatini çeken temel konular arasında yer almıştır. İlk çağlardan itibaren ölümün doğası üzerine düşünülmüş ve ölüm sonrası hayata dair farklı inanç sistemleri geliştirilmiştir. Bu çeşitlilik, yalnızca mitoloji ve pagan kültürlerde değil, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinlerde de kendini göstermektedir. Ölüm, doğal bir süreç olarak algılansa da, kimi zaman Tanrı'nın bir cezası ya da bir lütfu olarak değerlendirilmiş ve bu çerçevede farklı görüşler ortaya çıkmıştır.² Ölümünden sonra hayat inancı, birçok topluluk ve dinde yaygındır, ancak bunu yalnızca "din böyle söylüyor" diyerek temellendirmek yetersiz görülmüştür. Uzun süre inanılmış bir düşünce her zaman doğru olmayabilir; bu nedenle felsefe tarihinde ölümsüzlük fikrini desteklemek için daha sağlam gerekçeler aranmıştır. Bu gerekçeler genelde ahlaki, metafizik ve ilmî temellere dayandırılmıştır.³ Bu bağlamda, ölüm ve ölümsüzlük üzerine yapılan felsefi sorgulamalar, insanın varoluşsal sorularına cevap arayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ölümsüzlük fikrinin dayanaklarını tartışmak, yalnızca bireysel inançları değil, aynı zamanda insanlığın ortak deneyimlerini ve düşünce dünyasını anlamada da önemli bir katkı sunar.

470 | db

Ölümsüzlüğün ahlaki temellendirmesini ele alırsak, ölümden sonra hayatın olmaması durumunda dünyadaki her şeyin meşru kabul edileceği düşüncesiyle hareket edenler, bu konuya ahlaki bir bakış açısıyla yaklaşmış olurlar. Ölümle birlikte her şey bitecekse zalimlerin yaptıkları zulümler ne olacak? İyiler bu dünyada sıkıntı içinde yaşıyorlarsa bu dengesiz durum başka bir dünyada giderilmelidir. Tanrının adaletine yakışır bir dünyada haklı ile haksız ayırt edilmelidir.⁴ Ölümünden sonra hayat, ahlaklılık ve ilahi adalet için gereklidir. Bu dünyada adaletin tam gerçekleşmemesi, hesap gününü zorunlu kılar. Ayrıca, ahlaki değerlerin muhatabı olan insanın ölümle yok olması akla aykırıdır. Tanrının buyruklarına karşı tutumların, ahlaki değerlere uygun davranışların karşılık bulması,

² Aydın Topaloğlu, "Ölüm ve Ölümsüzlük İnancı", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayıncılık, 2019), 286.

³ Aydın, *Din Felsefesi*, 243.

⁴ Mustafa Koç, "Din Psikolojisi Açısından Ölüm Sonrası Hayat Kavramına Semantik Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2002), 159.

ölümden sonra hayatı makul kılmaktadır.⁵ Ölümsüzlüğün ahlaki temellendirmesinde Immanuel Kant'ın (ö. 1804) en yüksek iyi ve ölümsüzlük postulatının önemli bir yeri vardır. Kant'a göre ahlaklılık ve mutluluğun uyum içinde olduğu en yüksek iyinin gerçekleşmesi, iki temel varsayımı gerektirir: Tanrı'nın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü. Ahlak yasası, insanı sürekli olarak ideallere ulaşmaya yönlendirir. Bu çaba, insanın kişiliğinin kalıcı olduğuna inanmayı zorunlu kılar; dolayısıyla tam bir ahlaki uyum için ruhun ölümsüzlüğü gerekli bir şarttır.⁶ Kant, ruhun varlığını yaşadığımız dünyada akıl yoluyla değerlendirebileceğimizi öne sürer. Bu bağlamda, ruh kavramı yaşam sürecimizle doğrudan ilişkilidir. Ancak ölümden sonra ruhun varlığını veya devamlılığını kanıtlamak mümkün görünmemektedir; zira bu konu, insan aklının sınırlarını aşarak, numen âleminin bir meselesi haline gelmektedir. Numen âleme dair kesin bir bilgiye sahip olmadığımızdan, ruhun ölümsüzlüğü hakkında yalnızca bir umut besleyebiliriz; ancak bunu kesin bir bilgi olarak dile getiremeyiz.⁷ Ölümsüzlük fikri, adalet arayışı ve ahlaki düzenin devamlılığı açısından önemlidir. Dünya üzerindeki adaletsizlikler ve iyilik-kötülük dengesizliği, ilahi adalet ve ahlaki sorumlulukların anlam bulması için ölümden sonra hayatı makul kılmaktadır. Kant, ruhun varlığını yalnızca akılla değerlendirmenin yetersiz olduğunu ve ölüm sonrası varlığın bir inanç meselesi olduğunu vurgulamaktadır, böylece ahlak felsefesinin metafizik boyutuyla sınırlı bilginin gerilimini ortaya koymaktadır.

Metafizik açıdan ölümsüzlüğün temellendirilmesi bağlamında, ruhun ölümsüzlüğüne yönelik öne sürülen deliller oldukça çeşitlidir ve çoğunlukla belirli bir ölümsüzlük anlayışını desteklemek için ileri sürülür. Bu delillerin bazıları Platon'a (ö. M.Ö. 347) kadar uzanır. Platon, ruhun özünün hayat olduğunu savunur ve onun kendi kendini hareket ettirme yetisine sahip olduğunu savunur ve ruhun kendi kendine hareket edebilme yetisine sahip olduğunu, bedenden önce var olup bedenden sonra da var olmaya devam edeceğini düşünür. Ona göre, dünyadaki iyilik ve kötülüklerin kaynağı da ruhtur.⁸ Platon'un Phaedon diyalogunda ölüm cezasına çarptırılan Sokrates'in arkadaşlarının hüznü anlatılır.

⁵ Muhsin Akbaş, "Ölüm ve Ölümsüzlük", *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 324.

⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 246.

⁷ Haydar Dölek, "Immanuel Kant'ın Ölümsüzlük Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2014), 57.

⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 254.

Sokrates (ö. M.Ö. 399) öldükten sonra varlığını sürdüreceğine inanarak arkadaşlarını teselli etmektedir.⁹ Bu sırada Kriton adlı karakter Sokrates'e cenaze törenini nasıl yapmaları gerektiğini sorar. Bunun üzerine Sokrates bu töreni nasıl yapmak istiyorlarsa o şekilde yapmalarını söyler. Sokrates "Kriton beni ölecek sanıyor ve cenaze törenimin nasıl olması gerektiğini soruyor. Ben onu ölmeyeceğim konusunda ikna edemiyorum" der. Sokrates zehri içtikten sonra mutlu insanların yanına sonsuz mutluluğa kavuşacağını belirtir.¹⁰ Sokrates kendi "ben"i ile bedenini birbirinden farklı şeyler olarak ele almaktadır. Bedensiz şekilde yaşama düşüncesinde insanlar bedenleriyle özdeşleştirilmemelidir; çünkü onlar öldükten sonra bedensiz şekilde yaşamlarını sürdüreceklerdir.¹¹ Platon'un metafizik açıdan ölümsüzlük anlayışı, ruhun bedenden bağımsız olarak ve özüne dayanarak varlığını sürdürebileceğini savunur. Phaedon diyalogunda Sokrates'in ölüm karşısındaki tutumu, ruhun ölümsüzlüğüne duyulan inancın derinliğini ve bu inancın bireyde yarattığı huzuru yansıtır. Ruhun bedenden ayrı bir varlık olarak ele alınması, insanın maddi varoluşun ötesine uzanan bir anlam taşıdığına işaret eder. Bu yaklaşım, insanın kendisini yalnızca bedenle sınırlı görmeyip, varoluşunu daha geniş bir boyutta değerlendirmesi gerektiği fikrini destekler.

472 | db

Platon'un bir takipçisi olan ilk İslam felsefecisi Ya'küb b. İshak Kindî (ö. 252/866 [?]) ruh yerine nefis kelimesini kullanmıştır.¹² Kindî'ye göre nefis, ilahi ve ruhani bir öz olup Yüce Allah'ın nurundan kaynaklanır. Bedenden bağımsız olan nefis, şeref ve kemal gibi üstün niteliklere sahiptir. Bedenle ilişkisi kesildiğinde her şeyi bilir ve hiçbir şey ondan gizli kalmaz. Nefis, bu dünyada arınma ve hakikati arama yoluyla Allah'a yaklaşabilir; hikmet, adalet ve güzellik gibi erdemlerle Allah'ın sıfatlarına benzer nitelikler kazanabilir. Ölümden sonra ebedi âleme yükselerek Allah'ın nuruna ulaşır ve O'na benzer bir hale gelir. Nefis, ilahi bilgi ve hakikati kavrayabilen, ebedi bir varlıktır.¹³ Kindî'nin nefis anlayışı, ruhun ilahi bir öz olarak ebedi varlığını ve hakikate yaklaşma potansiyelini vurgulamaktadır. Platoncu etkiler taşıyan bu yaklaşım, nefsin arınma ve

⁹ Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 212.

¹⁰ Platon, *Phaedon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 125.

¹¹ Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, 213.

¹² Akbaş, "Ölüm ve Ölümsüzlük", 326.

¹³ Ya'küb b. İshak Kindî, *Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*, nşr. Muhammed Abdulhadi Ebu Ride (Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi, 1950), 273-276.

erdemlerle yücelerek Allah'a yaklaşmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşım, insanın sınırlı kapasitesine vurgu yapar. Kindî, nefsin bu dünyada ve ölümden sonra hakikati arayışını sürdüren ebedi bir varlık olduğunu savunmaktadır.

İslam filozoflarından Fârâbî (ö. 339/950) insan ruhunun bedenden bağımsızlaşması ve ölüm sonrası durumla ilgili farklı yaklaşımları tartışır. Onun ilk görüşüne göre, insan ancak ruhun bedenden ayrılmasıyla hikmetli hale gelir. Eğer ruh, beden içindeyken de hikmetliyse, ölüm bu hikmeti artırır ve ruhu daha yetkin ve mükemmel bir hale getirir. Bu nedenle ölüm, ruh için bir kemal süreci olarak görülür. Bir diğer görüşü, kötülüğün ruh ile beden birleşmesinden kaynaklandığını ve ruhun bedenden ayrılmasıyla iyi hale geleceğini savunmuştur. Bu insanlar, ruhu ve bedeni ayırma işinin insanın elinde olmadığını, bu görevin yalnızca ilahi iradeye ait olduğunu düşünürler ve ayrılma sürecini Allah'ın takdirine bırakırlar. Başka bir görüşünü ele alacak olursak, Fârâbî ruh ve beden ayrılığını fiziksel bir ayrılık olarak değil, ruhun bedensel araçlara olan bağımlılığını aşması olarak yorumlamıştır. İnsan ruhu, duyular ve hayal gücü gibi bedensel kuvvetlere ihtiyaç duymadan kendi fiillerini gerçekleştirdiğinde bedenden ayrılmış olur. Bu süreç, nazari akıl aracılığıyla ruhun ahiret hayatına hazırlanmasını sağlar. Ona göre, ahiret hayatında ruh, artık cismani kuvvetlere bağımlı olmadığı için Tanrı'nın mahiyetini daha doğrudan ve mükemmel bir şekilde idrak eder. Ruh, İlk Prensipten mahiyetini kavrar ve insan, ahiret hayatında Rabbini görme yetisine erişir.¹⁴ Fârâbî'nin ruh ve beden ilişkisine dair yaklaşımları, insan varoluşunu fiziksel ve metafizik boyutlarıyla ele alarak derin bir bakış açısı sunar. Ona göre, ruhun bedenden bağımsızlaşması, insanın kemale ermesi ve hakikate ulaşması için gerekli bir süreçtir. Ruhun ahirette cismani kuvvetlerden bağımsız hale gelerek Tanrı'nın mahiyetini idrak edebilmesi, insanın nihai amacını temsil eder. Fârâbî, bu ayrışmayı fiziksel bir süreçten ziyade ruhun zihinsel ve manevi olgunluğa ulaşması olarak yorumlar. Bu görüş, ölüm sonrası hayatın insan ruhunun yücelmesi ve ilahi hakikate erişmesi için bir imkan sunduğunu ifade ederek, ruhsal ölümsüzlük fikrine güçlü bir zemin hazırlar.

İslam filozoflarından İbn Sînâ nefs-i natıkayı, zaman zaman ruh kavramıyla eş anlamlı kullanarak, her iki kavrama yüklenen anlam-

¹⁴ Fârâbî, *Fuslü'l-Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 64-65.

ları birleştirir. İbn Sînâ'nın yaklaşımı, ruhun soyut ve metafiziksel doğasına vurgu yapar.¹⁵ İbn Sînâ'ya göre nefis, doğal cismin ilk yetkinliğidir. Bu, bir cismin hayatın temel işlevlerini gerçekleştirme potansiyelini ifade eder. Nefis, canlılık için büyüme, beslenme, duyum ve hareket ettirme gibi işlevlerin ilkesidir. Kısaca, nefis, bilkuvve hayata sahip olan doğal bir cismin büyüme, beslenme, duyum ve hareket ettirme gibi işlevlerini gerçekleştiren ilk yetkinliği olarak tanımlanabilir.¹⁶ İbn Sînâ'ya göre varlık, madde ve suret olmak üzere iki unsurdan oluşur. Bu bağlamda nefis, canlı cismin bilfiil varlık sebebi ve bedeninin ilk yetkinliğidir. Beden madde, nefis ise surettir; nefis, bedeni ve onun azalarını kullanarak tekâmül eder. Ancak aklî kuvveleri sayesinde bedeninin ötesinde bir varlık olarak kabul edilebilir. Nefis, bedeninin araçlarıyla dünyayı tanıırken, zatını doğrudan kavrayabilir ve bedene bağlı olmaksızın eylemler gerçekleştirebilir. Örneğin, beden yaşlanıp zayıflasa da nefis, kemale erişme sürecine devam eder. Ruhun, bedene hayat vermek ve onu yönetmek için kutsal âlemden geldiğini, ancak bedenle kaynaşıp maddenin etkisine girdiğini belirtir. Buna rağmen, nefis bu süreçte ilahî sırları öğrenir ve amacı, salt düşünceye ulaşmaktır. Nefis ve beden ilişkisi, İbn Sînâ'da ontolojik olarak farklı iki cevherin birlikteliğidir. Nefis, faal akıldan sudur eden manevi bir cevherken, beden tabiat unsurlarının birleşiminden oluşan cismanî bir yapıdır. Bu ilişki, ruh ve bedeninin karşılıklı bağımlılığına rağmen, asıl varlık sebebinin nefis olduğuna işaret eder.¹⁷ Beden ve nefis, farklı ontolojik yapılar olarak bir arada bulunur; nefis, faal akıldan sudur eden manevi bir cevher iken, beden maddi unsurların birleşimidir. Bu birliktelik, nefis aracılığıyla varlığın anlamını ve ilahî sırların anlaşılmasını mümkün kılar. İbn Sînâ'nın yaklaşımı, ruh ve beden ilişkisini felsefî ve metafizik bir zeminde derinleştirir.

İlk kez Antik Yunan'da felsefî bir doktrin olarak karşımıza çıkan ruh-beden ayrımı, Orta Çağ'da devam eder ve on yedinci yüzyılda Descartes tarafından yeniden tanımlanarak modern dünyada bir yer edinir.¹⁸ Descartes Tanrı'nın yarattığı her şeyin kendisinin anladığı gibi açık seçik olabileceğini bildiğini belirtir. Ona göre bir şeyin

¹⁵ Emine Taşçı Yıldırım, "İbn Sînâ'da Ruh-Nefs Kavramı ve Ruh Kasidesi Bağlamında Ruhun Bedenle Olan Münasebeti", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Aralık 2020), 687.

¹⁶ İbn Sînâ, *Nefsin Halleri*, çev. Ömer Ali Yıldırım (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 30.

¹⁷ Hasan Özalp, *Fârâbî ve İbn Sina Düşüncesinde Ruh ve Ölüm Ötesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 99-101.

¹⁸ John Hick, *Death and Eternal Life* (Louisville: Westminster/John Knox Press, 1994), 121.

başka bir şeyden farklı olduğundan kesinlikle emin olabilmesi ve bunları ayırt edebilmesi için onları açık ve seçik bir şekilde anlayabiliyor olması gerekir. Bunun sebebi olarak bu nesnelere Tanrı tarafından ayrı ayrı yaratılmış olabileceğini söyler. Descartes'a göre bir şey düşünen bir varlık olmadan var olamaz. O bu konuda ve belki de bir bedenim olsa da, yine de yalnızca düşünen ve fiziksel olmayan bir varlık olduğum sürece, kendimin açık ve seçik bir kavramını taşıdığımı bilerek, bu, benim bedenden tamamen bağımsız olan ve onsuz var olabilen bir ruh olduğum anlamına gelir demıştır.¹⁹ Descartes'ın ruh-beden ayrımı üzerine görüşleri, modern felsefenin metafizik temellerini şekillendiren önemli bir katkı sunar. Descartes, açık ve seçik kavrayışa dayalı bilgi anlayışıyla ruhun bedenden bağımsız bir varlık olduğunu temellendirir. Bu görüş, ruhun fiziksel dünyadan bağımsız bir gerçeklik olarak varlığını savunarak, insanın manevi boyutuna dair derin bir felsefi çerçeve sunar ve ruh-beden ilişkisini modern felsefe açısından yeniden yorumlar.

Ölümsüzlüğün bilimsel temellendirilmesine gelince, telepati, psikokinezi ve duru görü gibi duyu dışı algı biçimleri bazı psikologlar ve parapsikologlar tarafından incelenmiştir.²⁰ 1885'te William James önderliğinde Amerika'da kurulan Psişik Araştırmalar Derneği, telepati, ruh çağırma, içe doğma ve gelecekte haber verme gibi konular üzerinde çalışmıştır. Ancak bu konuların bilimsel olarak doğrulanması zordur, bu yüzden parapsikoloji, ölümden sonra hayatı bilimsel bir konu haline getirememiştir. Ölüme yaklaşan kişilerin deneyimleri de ahiret hayatının kesin bir kanıtı olarak kabul edilmez; bu deneyimlerin rüya ya da ilaç etkisiyle oluşabileceği düşünülmektedir. Bu tür olaylar için henüz tatmin edici bilimsel kanıtlar bulunmamaktadır.²¹ Ölümsüzlüğün bilimsel temellendirilmesi zordur ve bu konu daha çok metafiziksel ve felsefi tartışmaların odak noktasındadır. Bilim, ölümden sonra hayatın varlığına dair kesin kanıtlar sunmak konusunda henüz sınırlıdır. Bundan dolayı bu konu daha çok inançlar, felsefi düşünceler ve metafiziksel yaklaşımların konusu olarak kabul edilir.

¹⁹ Rene Descartes, *Söylem Kurallar Meditasyonlar*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1996), 187.

²⁰ Akbaş, "Ölüm ve Ölümsüzlük", 324.

²¹ Koç, "Din Psikolojisi Açısından Ölüm Sonrası Hayat Kavramına Semantik Bir Yaklaşım", 159.

Burada ölümsüzlükle ilgili ele almamız gereken bir konu modern tıptaki ölümsüzlük anlayışıdır. Modern tıpta ölümsüzlük anlayışı, insanın bu dünyada bedensel ya da biyolojik olarak ölümsüzlüğü başarabileceği varsayımına dayanır ve ruhun öldükten sonra başka bir dünyada ölümsüzlüğü fikrinden ayrıdır. Bu iki anlayış, insanın ölümsüzlüğüne odaklansa da birbirinden oldukça farklı yaklaşımlar sergiler. Biri dünyadaki bedensel ölümsüzlüğü, diğeri ise ruhun manevi ölümsüzlüğünü savunur.²² Tıbbın son yüzyıldaki başarıları, insanların ölümün bir gün tamamen ortadan kalkabileceğine olan inancını güçlendirmiştir. Bu inanç, ölümsüzlük arayışını desteklerken, bazı zengin bireyler tıbbın gelecekte ölüme çare bulacağına inanarak bedenlerini dondurup saklama yoluna gitmektedir. Bu çabalar, çağımızda ölümsüzlüğe duyulan özlemin ve bu yöndeki arayışların güçlü bir göstergesidir.²³ Ölümsüz olmaya dair bu çabalar, insanın kendi ölümüne karşı direnişinin ve yaşamı sürdürme arzusunun teknolojik gelişimle birleştiğinde nasıl şekillendiğini gösterir. Ancak bu arayışın yalnızca bedensel ölümsüzlüğe odaklanması, insanın varoluşsal sorgulamalarını gölgede bırakabilir. Modern tıbbın sunduğu imkanlar, hayatın biyolojik sınırlarını aşmaya çalışırken, bu durum insanın ruhsal ve ahlaki boyutlarını ihmal etme riski taşır. Bu yaklaşım, yaşamın anlamını salt fiziksel bir sürekliliğe indirgemekle eleştirilebilir.

476 | db

Günümüzde ölümsüzlük arayışları devam etmektedir. Yapay zeka alanında ölümsüzlük arayışı, bedenın ötesine geçerek zihinsel ya da bilinçsel ölümsüzlüğü hedefler. Bilincin dijital ortama aktarılması veya yapay zekayla insan zihninin yeniden üretilmesi gibi projeler, modern tıptaki biyolojik ölümsüzlük anlayışını tamamlayıcı bir rol üstlenir. Bu yaklaşım, insan yaşamının yalnızca fiziksel varlıkla sınırlı olmadığını, bilgi, deneyim ve bilincin de sürdürülebilir olabileceğini savunur. Biyolojik ölümsüzlük arayışı ile yapay zekayla elde edilmek istenen ölümsüzlük arasında önemli bir paralellik vardır: Her iki yaklaşım da insanın ölümü aşma çabasıdır. Ancak yapay zeka, bu çabaya daha geniş bir bakış açısı kazandırarak bedensel sınırları aşan bir varoluş biçimi önermektedir.

²² Şahin Efil, "Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi", *Beytulhikme An International Journal of Philosophys* 6/1 (Haziran 2016), 266.

²³ Efil, "Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi", 274-275.

2. Dijital Ölümsüzlük ve İnsan Bilinci: Yapay Zeka, Beyin Emüsyonu ve Transhümanist Yaklaşımlar

Konumuzla alakalı olarak konunun içinde geçen kavramların daha net anlaşılması için simülasyon ve bilinç terimlerinin tanımlarına değinmek faydalı olacaktır. Simülasyon, bir taklit, suret veya parodi değil; gerçeğin yerini göstergelerin aldığı, yani gerçek süreçlerin yerine işlemsel ve yapay bir ikizinin bulunduğu bir yapılaşma süreci olarak tanımlanabilir. Simülasyon, gerçeğin göstergelerini üretir ve çoğaltır, bu göstergeler gerçek ile sahte arasındaki ayrımı ortadan kaldırır. Sonuç olarak, simülasyon, gerçekliği geri döndürmez bir şekilde kaybederken, yalnızca modellerin döngüsel tekrarına ve farklılıkların taklidine dayalı bir hiper-gerçeklik yaratır.²⁴ Zihin ya da bilinç dediğimiz şey nesnel gerçekliğin yalnızca insanda görülen en üst düzey yansımasıdır. İnsan zihni, nesnel dünyayı ve kendi varlığını kavramada etkin bir rol oynayan çeşitli zihinsel süreçlerden oluşur.²⁵ Bu tanımlar, dijital teknolojilerin ve yapay zeka sistemlerinin gerçeği algılama biçimimizi nasıl dönüştürdüğünü anlamamıza katkı sağlar.

Yapay zeka insanın düşünme, anlama, öğrenme ve yorumlama gibi bilişsel yeteneklerinin programlamayla taklit edilmesidir.²⁶ Yapay zeka, insanın tarih boyunca kendisine benzeyen varlıklar yaratma hayalinin en gelişmiş halini temsil eder. Günümüzde ise yapay zeka, yalnızca fiziksel iş gücünü azaltan makineler yapma isteğinin ötesinde, zihinsel iş gücünü azaltacak ve zeka gerektiren işleri üstlenebilecek sistemler geliştirme amacını taşır.²⁷ Yapay zeka araştırmalarının üç ana motivasyonu şunlardır: İnsan benzeri makineler geliştirmek, bilincin doğasını anlamak ve daha verimli kontrol sistemleri tasarlamak. Bu hedeflere yönelik olarak önerilen bilinçli bir makine tasarımı, kendini geliştirme, içsel motivasyon ve çevresel biliş temeline dayanmaktadır.²⁸ Yapay zeka, insan zihninin işleyişini anlamaya ve taklit etmeye yönelik çabaların bir sonucu olarak, sa-

²⁴ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 14.

²⁵ Ivan Frolov, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), "Bilinç", 59.

²⁶ Ahmet Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Ankara: Elis Yayınları, 2018), 215.

²⁷ Mehtap Doğan, "Yapay Zeka ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı", *TRT Akademi* 6/13 (Eylül 2021), 790.

²⁸ Riccardo Manzotti - Sabina Jeschke, "From the Perspective of Artificial Intelligence: A New Approach to the Nature of Consciousness", *International Journal of Advanced Research in Artificial Intelligence* 3 (2014), 10-11.

dece teknolojik bir yenilik değil, aynı zamanda bilincin doğasını sorgulayan ve insanlığın sınırlarını yeniden tanımlayan bir bilimsel devrimdir diyebiliriz.

Yapay zeka, güçlü yapay zeka ve zayıf yapay zeka olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Zayıf yapay zekada, makinelerin insan benzeri zeka gösterebileceğini ancak bilinç gerektirmediği savunulur. Güçlü yapay zekada makinelerin gerçek zeka ve bilinç sahibi olabileceği düşüncesi vardır. Zayıf yapay zeka, bilinçliymiş gibi davranan sistemleri ifade ederken, güçlü yapay zeka gerçek anlamda bilinç sahibi olmayı içerir. Ancak, zayıf yapay zeka, bilinçli makineler yaratmada zor problemi çözemez.²⁹ Güçlü ve zayıf yapay zeka ayrımı filozof John Searle (d. 1932) tarafından 1980'de ortaya atılmıştır. Filozof bunu Çin Odası Argümanı ile açıklamıştır. Çin Odası Argümanı, bir bilgisayarın program çalıştırarak gerçekten anlayış veya bilinç kazanıp kazanamayacağı fikrini sorgulamaktadır.³⁰ Bu ayrımı açıklamak için Searle, bir düşünce deneyi olan "Çin Odası"na ortaya koyar. Bu deneyde Searle, Çince bilmeyen bir kişinin Çince karakterlerle dolu bir odada olduğunu varsayar. Bu kişiye, Çince karakterleri eşleştirerek doğru yanıtları bulabilmesi için İngilizce talimatlar verilir. Kişi, talimatları takip ederek Çince sorulara uygun yanıtlar verebilir ve dışarıdan bakan biri onun Çince bildiğini düşünebilir. Ancak Searle burada önemli bir noktaya dikkat çeker: Kişi Çince'yi anlamadığı halde yalnızca sembollerle oynayarak anlamlı yanıtlar vermektedir. Bu, bilgisayarların da sembollerini işleyerek anlam üretmiş gibi görünmesine rağmen, gerçekte anlamadıklarını gösterir. Searle'e göre, bu deney güçlü yapay zekanın iddialarını çürütmektedir. Çünkü, bir bilgisayarın sembolleri işleyip doğru cevaplar vermesi, onun anlamaya sahip olduğu anlamına gelmez. Bu durum sadece dışarıdan bakıldığında bir anlayış varmış gibi bir yanılsama yaratır. Searle, anlamın yalnızca dilsel sembollerle değil, bilinçli bir deneyimle ilgili olduğunu savunur. Ek olarak, Searle zayıf yapay zeka kavramına itiraz etmez. Zayıf yapay zekaya göre bilgisayarlar, insan zihnini anlamak için bir araç olarak kullanılabilir, ancak kendilerinin herhangi bir bilişsel durumu yoktur. Yani, güçlü yapay zeka bir bilgisayarın gerçekten anlayabileceğini

²⁹ Manzotti - Jeschke, "From the Perspective of Artificial Intelligence: A New Approach to the Nature of Consciousness", 7.

³⁰ Drew McDermott, "Artificial Intelligence and Consciousness", *The Cambridge Handbook of Consciousness*, ed. Philip David Zelazo vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 33-35.

savunurken, zayıf yapay zeka yalnızca simülasyon yapabildiklerini öne sürer. Bu argümanlar, Searle'ün sembol manipülasyonunun anlam yaratmadığını vurgulayan temel düşüncesini destekler. Çin Odası deneyi, sembollerin insan zihnindeki anlam yaratma sürecine katkıda bulunmadığını, dolayısıyla bir programın yalnızca sembolleri işlemeye dayandığı sürece gerçek bir anlam ya da bilinç oluşturamayacağını iddia etmektedir.³¹

Searle, güçlü yapay zeka fikrinin bir bilgisayarın gerçekten anlayış geliştirebileceği iddiasını eleştirir ve anlamın bilinç ve öznel deneyim gerektirdiğini savunur. Bilgisayarların sadece simülasyon yaptığını öne sürer. Zayıf yapay zeka ise bilgisayarların yalnızca insan zihnini modellemek için araç olarak kullanılabilirliğini, ancak gerçek bir anlayış geliştiremeyeceğini savunur.³² Görüyoruz ki Searle'ün Çin Odası Argümanı, bilgisayarların yalnızca sembolleri işleyerek anlama veya bilinç geliştiremeyeceğini savunur. Bu düşünce deneyi, sembollerini doğru şekilde eşleştirip dışarıdan anlamlı görünen yanıtlar verebilen bir sistemin, gerçekte hiçbir şey anlamadığını gösterir. Searle, bu argümanla güçlü yapay zekanın, bilgisayarların insan gibi anlayış geliştirebileceği iddiasını çürütür. Anlamın, sembol manipülasyonundan ziyade bilinçli bir deneyim gerektirdiğini savunur ve zayıf yapay zekanın, bilgisayarları sadece simülasyon aracı olarak kabul ettiğini belirtir.

Zayıf ve güçlü yapay zeka ayrımına bir eleştiri de Antonio Chella and Riccardo Manzotti tarafından gelmiştir. Chella ve Manzotti, zayıf ve güçlü yapay zeka arasındaki ayrımın yanıltıcı olabileceğini, çünkü insan bilincinin temel özelliği olan fenomenal bilinçten yani doğrudan deneyimlerden kaçınılmasının, bilinçli bir makinenin bilişsel yapısını anlamada eksikliklere yol açabileceğini belirtirler. İnsanlar ve bazı hayvanlar fenomenal bilinç deneyimlerine sahipken, bu özelliklerin yapay bir bilinçte nasıl işlediği hala belirsizdir.³³ Chella ve Manzotti, zayıf ve güçlü yapay zeka ayrımının, yapay bilinç araştırmalarında kavramsal bir engel oluşturduğunu vurgular. Fenomenal bilincin ihmal edilmesi, hem bilinçli makinelerin doğasını anlamamızı sınırlar hem de insan bilincinin temel niteliklerini yapay sistemlere uyarlama çabalarını eksik bırakır. İnsan bi-

³¹ John R Searle, "Minds, Brains, and Programs", *The Behavior and Brain Sciences* 3/3 (1980), 417-419.

³² McDermott, "Artificial Intelligence and Consciousness", 33-35.

³³ Manzotti - Jeschke, "From the Perspective of Artificial Intelligence: A New Approach to the Nature of Consciousness", 640-642.

lini, yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duygusal ve algısal deneyimlere dayanır; bu boyutun nasıl taklit edilebileceği ise belirsizdir. Bu eleştiri, yapay zeka araştırmalarında daha felsefi ve bütüncül bir yaklaşımın gerekliliğine işaret eder.

İnsan bilincinin yapay zeka sistemlerine aktarılması ile ilgili günümüzdeki araştırmacılar insan bilincini cansız bir varlığa depolayarak *bütün beyin emüsyonu* adını verdikleri şeyi yapmak istemektedirler. Bunun iki yöntemle yapılması planlanmaktadır. Birinci yöntem kopyala ve aktar yöntemidir. Bu yöntemle insan beyni taranıp haritalanarak bilgiler makineye kopyalanıp aktarılır. İkinci yöntem kademeli yer değiştirme yöntemine dayanır. Bu yöntemle memeli benzeri sanal bir mimari inşa edilir. İnsan beyni aşamalı olarak aktarılıp evrimleşir.³⁴ Beyin emüsyonlarına dayalı araştırmalar açık bir şekilde yürütülebilir, ancak yapay zekadan makine zekasına geçişle karşılaştırıldığında, beyin emüsyonunun daha fazla somut gözlemlenebilir teknolojilere dayanması beklenmektedir. Bu, teorik içgörülerden daha fazla pratik ve gözlemlerle şekillenen bir yol olacağı anlamına gelir. Ayrıca, yapay zeka geliştirme yolunun kısa vadede (yaklaşık on beş yıl içinde) başarıya ulaşamayacağı düşünülmektedir, çünkü gerekli teknolojiler henüz gelişmemiştir. Buna karşın, sıradan bir kişisel bilgisayar üzerinde çekirdek yapay zeka kodlaması yapma fikri, ilkesel olarak mümkündür ve yakın gelecekte doğru içgörülere ulaşılabilir, ancak bunun gerçekleşmesi pek olası görünmemektedir.³⁵ Beyin emüsyonları ve zihnin dijital ortama aktarılması uzun vadede mümkün görünse de, kısa vadede bunu gerçekleştirmek bilimsel ve teknolojik açıdan oldukça zordur. Bu düşünceye getirilen eleştiriler, mevcut teknolojik sınırların aşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu alanda ilerleme kaydedilmesi için çok disiplinli bir yaklaşım gerekmekte olup, fütüristlerin vizyonu, mevcut gerçekliklerin ötesinde bir gelecek tasavvur etmektedir. Bu nedenle, hem felsefi hem de pratik yönlerden bu konuya ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

İnsan bilincinin yapay zeka sistemlerine aktarılması ile ilgili ele alacağımız diğer kavram olan dijital ölümsüzlük fikri yapay zekanın ve beyin emüsyonunun doğal bir uzantısıdır. Dijital ölümsüzlük kavramı, insan zihninin ve bilincinin dijital ortamlara aktarılabilir-

³⁴ Gunter Meissner, "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience", *AI and Society* 35/1 (2020), 232.

³⁵ Nick Bostrom, *Süper Zeka*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021), 54.

ceği ve bu sayede kişinin düşüncelerinin, anılarının ve kimliğinin fiziksel ölümden sonra da varlığını sürdürebileceği fikrine dayanır. Ray Kurzweil gibi teknoloji öncülerinin savunduğu tekillik kavramı, insan ile makine arasındaki sınırların bulanıklaşacağını ve insan bilincinin tamamen dijital bir formda yaşamaya devam edeceğini öngörmektedir. İnsanlar yirmi birinci yüzyılın ortalarında düşüncelerini sınırsızca genişletebilecekler ve bu da bir tür ölümsüzlük sağlayacaktır. Ancak bu ölümsüzlük, verinin güncel kalmasına ve erişilebilirliğine bağlı olacaktır. Kurzweil, düzenli yedekleme ve güncel formatlara geçişle zihin dosyamızı koruyarak bir tür dijital ölümsüzlüğe ulaşabileceğimizi öne sürmektedir. Bu, fiziksel ölümsüzlük gibi olmasa da, bedenimizdeki hücrelerin bile zamanla değiştiği göz önüne alındığında, asıl kalıcı olanın kimliğimizin deseni olduğunu vurgulamaktadır. Yazılım tabanlı bir insanın da aynı şekilde deseni koruyarak varlığını sürdürebileceğini ifade etmektedir.³⁶ Dijital ölümsüzlük kavramı, insan varoluşu ve bilincine dair oldukça devrimci bir bakış açısı sunmaktadır. Fiziksel ölümsüzlükten ziyade, dijital olarak kimliğin deseninin korunması fikri, yaşamın özü olarak bilinci ve kişiliği temel almaktadır. Ancak bu görüş, derin etik sorular ve teknolojinin sürdürülebilirliği üzerine ciddi tartışmalar ortaya çıkarmaktadır.

İnsan bilincinin yapay zeka sistemlerine aktarılması ile ilgili karşılaştığımız kavramlardan bir tanesi de transhümanizmdir. Transhümanizm de zekanın geliştirilebilir olduğu düşüncesini savunur. Bu düşünce, zekanın aktarılarak geliştirilebileceği fikrine dayalıdır. Yapay zeka çalışmaları, makineleri akıllı hale getirmeye odaklanır ve insan seviyesinde veya onu aşan bir zeka geliştirmeyi hedefler.³⁷ "Transhümanizm" terimi, 1957'de evrimsel biyolog Julian Huxley (ö. 1963) tarafından ortaya atılmıştır. Huxley, sosyalizm ile evrimsel biyolojinin, sosyal eşitlik ile öjenik reformların birleştiği bir bilimsel ütopya vizyonuna sahiptir. *Transhumanism* başlıklı ünlü çalışmasını yayınladığında, Huxley insanlık, biyoloji ve evrim üzerine, modern evrimsel sentezle ilgili bir metin yazmıştır.³⁸ Huxley *Transhumanism* adlı çalışmada evrenin uzun bir evrim süreci sonucunda insan aracılığıyla kendisinin farkına varmaya baş-

³⁶ Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology* (East Rutherford: Penguin Publishing Group, 2005), 325.

³⁷ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 215.

³⁸ Abou Farman - Felix Stein, "Transhumanism", *Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, (Eylül 2022), 4.

ladığını anlatır. İnsanlık, evrimin bir ürünü olarak bilinç, düşünme, dil ve öz-farkındalık gibi yetilere sahip olmuştur. Bu bilinçlenme, insanı evrimin gelecekteki yönünü belirleyen bir sorumlulukla ve kaçınılmaz bir kaderle karşı karşıya bırakmıştır. İnsan, ister farkında olsun ister olmasın, dünyadaki evrimin geleceğini şekillendirmektedir. Bu nedenle, insanın kendi potansiyellerini en üst düzeyde gerçekleştirmesi, evrimsel sürecin bir parçası ve görevidir.³⁹ Huxley her insanın potansiyel bir varlık olarak başladığı ve doğumdan önce otomatik bir gelişim süreci yaşadığı, doğumdan sonra ise bireyin kendi çabalarıyla zihinsel ve kişisel potansiyelini gerçekleştirdiğini vurgular. Bu süreç, otomatik olmayıp kişinin çevresine ve kendi çabalarına bağlı olarak farklı şekillerde gelişebilir. İnsan doğası ve potansiyelleri henüz tam anlamıyla keşfedilmemiştir ve bu, insanlığın önündeki büyük bir keşif alanıdır. Geçmişin büyük insanları bize kişilik, entelektüel anlayış ve sanatsal yaratıcılık konularında bazı ipuçları vermiştir, ancak insanın tüm potansiyelinin keşfedilmesi için daha fazla araştırma gerekmektedir. İnsanların doğuştan sahip oldukları yeteneklerin ve kapasitelerin geliştirilmesi, doğru yöntemler kullanıldığında mümkün olabilir.⁴⁰ Huxley teknolojik ve biyolojik evrimin bir arada işlemesi gerektiğini savunmaktadır. Huxley'in transhümanizm anlayışı, insanlığın evrimsel süreçte yalnızca bir aşama değil, aynı zamanda evrimi yönlendiren bilinçli bir aktör olduğu fikrine dayanmaktadır. Huxley, insanın zekasının ve yeteneklerinin geliştirilebilir olduğunu savunarak, bireylerin kendi potansiyellerini maksimum düzeyde gerçekleştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, transhümanizmi sadece bir teknoloji veya bilim kurgu terimi olmaktan çıkararak, insan doğasının evrimsel sürecin ayrılmaz bir parçası olduğu fikrine dayanır. Transhümanizmin insan zekasının geliştirilebilir olduğu fikri, yapay zeka çalışmalarında da örtüşmektedir. Zekanın yapay ortamlara aktarılması ve makinelerin insan zekasını aşabilecek seviyelere ulaşabileceği düşüncesi, insan doğasının ve potansiyellerinin daha ileri bir boyuta taşınabileceği fikrini desteklemektedir. Huxley'in transhümanist vizyonu, insanlığın potansiyellerini keşfetme ve bu süreçte evrimsel bir görev üstlenme iddiasıyla, gelecekte insanlığın varoluşunu hem biyolojik hem de teknolojik bir evrimle ilerletebileceğini öngörmektedir. Bu düşünce, bireylerin kendi gayreti ve çevresi ile

³⁹ Julian Huxley, "Transhumanism", *Journal of Humanistic Psychology* 8/1 (Ocak 1968), 73.

⁴⁰ Huxley, "Transhumanism", 74.

şekillenen gelişim süreçlerinin, insanlık için yeni keşif alanlarını açacağına işaret etmektedir.

1990'lerde Kurzweil tarafından popülerleştirilen transhümanizm, 2045 yılına kadar yapay süper zekanın insan zekasını aşacağını ve dijital ölümsüzlüğün mümkün olacağını öne sürer. Kurzweil'e göre, insan beyninin bilgisayarlara yüklenmesiyle ölümsüzlük dijital bir ortamda gerçekleştirilebilir.⁴¹ Transhümanizm tek bir felsefi veya dini çerçeveye bağlı değildir. Hem ateist hem de teist yaklaşımlara açık olan esnek bir düşünce sistemidir. Bunlardan öncelikle seküler transhümanizmi ele alacak olursak, seküler transhümanizm, insanın biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşma çabasıyla, geleneksel dinlerin ahiret odaklı vaatlerini bu dünyada gerçekleştirme hedefiyle öne çıkar. Transhümanizm, teknolojik gelişmeleri insanın kendini Tanrı'ya eş bir varlık haline getirme potansiyeli olarak görürken, geleneksel dini inançları bilimsel ilerlemenin önünde bir engel olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte, transhümanizm, dinin işlevlerini kısmen üstlenerek insanlara bir yön ve amaç duygusu sunmaktadır. Ancak bu ideolojinin, bilimsel ve etik temelleri hakkında ciddi tartışmalar devam etmektedir.⁴² Dindar transhümanistlere gelince Hristiyan olanlar, teknolojiyi Tanrı'nın yarattığı bir araç olarak görerek, insanın yaratılıştaki rolünü genişlettiğini ve Tanrı'nın planına uygun bir şekilde dünyayı dönüştürdüğünü savunurlar. Yahudilikte ise insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına inanılır, ancak transhümanizmin ölümsüzlük hedefi, ölüm sonrası yaşam anlayışıyla çelişir. İslam, insanın mevcut formunun Allah tarafından en güzel şekilde yaratıldığını ve insanın zayıflığının Allah'a olan bağımlılığını hatırlattığını vurgular, bu yüzden beden kusursuzlaştırılması fikrine mesafeli yaklaşır.⁴³ Transhümanist hedeflere ulaşmak isteyen günümüz insanların, bazı farklılıklarına rağmen, belirli temel noktalarda uzlaştıkları söylenebilir. Bu ortak noktalar arasında insan sağlığının ve beşerî yeteneklerin geliştirilmesi, teknolojinin yaşam kalitesine katkısının artırılması, toplumsal eşitsizliklerin azaltılması gibi kısa vadeli amaçlar bulunmaktadır. Uzun vadede ise, ölümün ortadan kaldırılması gibi daha ileri düzeyde hedeflerin gerçekleştirilmesi yer

⁴¹ Aysel Demir, "Ölümsüzlük ve Yapay Zeka Bağlamında Trans-hümanizm", *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (Ocak 2018), 101.

⁴² Fatımanur Güçlüer - Yazoğlu Ruhattin, "Transhümanizmde Tanrı", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 19/2 (2024), 251-255.

⁴³ Güçlüer - Ruhattin, "Transhümanizmde Tanrı", 255-259.

almaktadır.⁴⁴ Transhümanist düşüncenin savunucuları, bu vizyonun yanında, insan sağlığının iyileştirilmesi, beşerî yeteneklerin geliştirilmesi ve teknolojinin yaşam kalitesine katkı sunması gibi kısa vadeli hedeflerde de birleşmektedirler. Bu hedefler, yalnızca teknolojik ilerlemeyi değil, toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasını da içerir. Ancak transhümanizmin nihai hedefleri arasında, ölümün ortadan kaldırılması gibi oldukça iddialı ve tartışmalı fikirler yer almaktadır. Transhümanist düşünce, bu yönleriyle hem heyecan vericidir hem de derin bir tartışma alanı açmaktadır. İleri teknoloji aracılığıyla insan hayatını dönüştürme vizyonu, potansiyel faydalar kadar, ciddi etik ve toplumsal zorlukları da beraberinde getirmektedir.

3. Kişisel Kimlik, Ruhun Ölümsüzlüğü ve Dijital Varoluş: Kimlik Sürekliliği Tartışmaları

Felsefecilerin kişisel kimlik tartışmalarında kullandıkları şuur ve hafıza terimleri, teist dini düşüncelerdeki ruh kavramıyla benzerlik gösterir. Bu anlamda ruh, bilincin ve kişisel kimliğin devamlılığını sağlayan bir varlık olarak kabul edilir.⁴⁵ Ölümsüz olabilmemiz için bizim kişisel kimliğimizin fiziksel ölüm ve bozulmadan sağ salim çıkması gerekir.⁴⁶ Platon, Descartes gibi birçok düşünürün savunduğu düalist insan kavramı, bazı önemli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu zorlukların başında, benlik veya kimlik sorunu yer almaktadır.⁴⁷

“Kişisel kimlik, bir kişi veya benlik tarafından sahip olunan bireysel kimliktir. Cansız bir nesne, yaşayan bir organizma ya da bilinçli bir benlik olsun, her birey, yapı benzerliğini an be an koruduğu sürece kimliğini muhafaza eder. Kişisel kimlik ise buna ek olarak, bu aynılığın bilinçli olarak tanınmasını içerir.”⁴⁸

Kişisel kimlik sorunu, zaman içinde meydana gelen değişimlere rağmen bir kişinin aynı kişi olup olmadığını ne zaman ve hangi ölçütlere göre söyleyebileceğimizi açıklamayı amaçlar.⁴⁹ İnsanın

⁴⁴ Hüsni Aydeniz, “Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 358.

⁴⁵ Akbaş, “Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat”, 64.

⁴⁶ Michael Peterson vd., *Reason and Faith: An Introduction to the Philosophy of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 274.

⁴⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 262.

⁴⁸ Dagobert D. Runes, *The Dictionary Of Philosophy* (New York: Philosophical Library, 1942.), “Personal Identity”, 229.

⁴⁹ Terence Penelhum, “Personal Identity”, *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert (New York: Thomson Gale, 2006), 7/213.

üzerinde en çok durduğu, varoluşsal açıdan büyük önem taşıyan temel meselelerden biri kişisel kimlik sorunudur. Ölümden sonra bir birey, kişisel kimliğiyle var olmaya devam edebilir mi? Eğer bu mümkünse, böyle bir varoluşun temellendirilmesi nasıl yapılabilir? Bu temellendirme hangi sebeplerle ve hangi dayanaklara göre yapılmalıdır?⁵⁰ Düalist düşünce, insanın zihin ve beden olarak iki ayrı özden oluştuğunu kabul eder, ancak kişisel kimlik meselesi bu yaklaşımı zorlar. Bir bireyin zamana ve değişimlere rağmen aynı kişi olarak kabul edilebilmesi için bilinç, bellek ve süreklilik gibi unsurlar devreye girer. Ölüm sonrası kimlik devamlılığı sorunu, ruhun ölümsüzlüğüne ya da bireysel hafızanın sürekliliğine dayalı yaklaşımlarla ele alınır. Gündelik hayatta, birini tanıyabilmemiz fiziksel benzerliğin ötesinde, geçmiş deneyimlerle mümkündür. Böylece kişisel kimlik sorunu, bir kişinin aynı kalabilmesi için hangi ölçütlerin geçerli olduğunu araştırır.

Ruhun ölümsüzlüğünü savunanlara göre, bireyin kimliği ruhyla tanımlanır ve bedenin ölümü kimlik sürekliliğini etkilemez. Bu görüş, ruhun bedenden üstün olduğunu ve kimlik ile kişiliğin sürekliliğini sağladığını vurgular. Ancak, ölümden önceki ben ile ölümden sonra varsayılan benin aynılığı konusunda sorunlar gündeme gelebilir.⁵¹ Ruhun ölümsüzlüğünü savunan düşünürler, bu dünyadaki varoluşumuz ile ahiretteki varoluşumuz arasındaki özdeşliğin, kişisel kimliğimizin temeli olan ruh cevherinin kimliği sayesinde korunduğunu düşünmüşlerdir.⁵² Ruhun ölümsüzlüğü temelinde kişisel kimlik tartışması, kimliğin bedenden bağımsız olarak ruhla sürdüğü varsayımına dayanır. Bu görüşe göre, ruh, bedenin geçiciliğine karşılık, kimliği sürdüren değişmez bir öz olarak kabul edilir.

Klasik felsefe, ruhun ölümsüzlüğü ve kimlik sürekliliğini genellikle metafizik ve dini açılardan incelerken, modern felsefe bu sürekliliği hafıza ve beden gibi somut unsurlar üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Bu noktada, modern felsefenin temsilcilerinden olan Locke'un kimlik teorisi, ruhun ölümsüzlüğü temelinde sürdürülen kişisel kimlik tartışmalarıyla karşılaştırıldığında, kimliğin sürekliliğini sağlayan unsurun ne olduğu konusunda farklı bir yaklaşım sunar. Locke'un kimlik teorisine göre, Tanrı'nın kimliği sonsuz, değişmez ve mutlak bir nitelik taşır. Buna karşılık, sınırlı ruhlar, var

⁵⁰ Polat, "Kişisel Kimlik Bağlamında Ölümsüzlük Düşüncesinin Temel Dayanakları", 732.

⁵¹ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 80-81.

⁵² Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 83.

olmaya başladıkları yer ve zamana bağlı olarak kimlik kazanır. Maddi varlıkların kimliği ise, maddesel bileşenlerinde herhangi bir ekleme veya çıkarma yapılmadığı sürece korunur. Locke, kimlik ve farklılık kavramlarını, bir varlığın diğerlerinden ayırt edilmesini sağlayan anlamlı ilişkiler olarak ele alır. Locke'a göre insan kimliği, fiziksel bedenden ziyade zihinsel sürekliliğe dayanır. Bir kişi geçmişteki deneyimlerini hatırlayabiliyorsa, bu zihinsel süreklilik onun geçmişteki benliğiyle aynı kişi olduğunu doğrular. Örneğin, bir insan çocukluk anılarını hatırlıyorsa, çocukluk dönemindeki benliğiyle aynı kişi olarak kabul edilir. Ancak bir birey, geçmişteki deneyimlerini hatırlamıyorsa, Locke'a göre bu deneyimlerin o kişinin kimliği üzerinde bir etkisi yoktur. Başka bir deyişle, kişinin hafızasında yer almayan bir olay, onun kimliğiyle ilişkilendirilemez. Bu görüş, hafıza kaybı gibi durumlarda kimliğin sürekliliğiyle ilgili sorunları gündeme getirir. Hafıza kaybı yaşayan bir kişi, geçmiş deneyimleriyle bağlantısını yitirdiği için, Locke'un anlayışına göre kimliği belirsiz hale gelir. Zihinsel süreklilikteki bu kopukluk, kimliğin devamlılığına dair önemli bir felsefi tartışma alanı oluşturur.⁵³ Locke'un kimlik teorisi, kimliğin sürekliliğini zihinsel sürekliliğe dayandırarak, ruhun ölümsüzlüğüne odaklanan yaklaşımlardan ayrılır. Bu görüş, bireyin kimliğini hafızasına bağlı olarak tanımlarken, hafızanın eksikliği veya kopukluğu durumunda kimliğin belirsiz hale gelebileceğini savunur. Ancak bu yaklaşım, hafızanın güvenilirliği ve kesin-tisizliği konusundaki zorluklar nedeniyle eleştiriye açıktır. Locke'un teorisi, kimliğin öznesi olarak ruhun değil, bireyin bilinçli deneyimlerinin ön planda olduğu bir çerçeve sunmasıyla özgün bir felsefi katkı sağlar.

486 | db

Locke, kimliği zihinsel sürekliliğe dayandırırken, Hume bu sürekliliğin bir yanılısına olduğunu savunur. Hume'a göre benlik, sabit bir öz değil, sürekli değişen algıların geçici bir birleşimidir. Benlik ve ruh, birbirinden ayrı algıların oluşturduğu bir yapı olup, kalıcı bir varlık değildir; yalnızca zihnimizin algıladığı bir süreklilik olarak deneyimlenir.⁵⁴ Hume'un sürekli bir öz veya ruh fikrine karşı çıkışı, transhümanist düşünceyle uyumlu bir eleştiridir. Dijital ölümsüzlük hedefleyen transhümanist projeler, bilincin bir dizi veriye indirgenebileceğini ve bu verinin aktarılabilirliğini varsayar. Ancak Hume'un görüşü, bu tür bir benlik anlayışının bir yanılısına

⁵³ Jonh Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University, 1999), 311-313.

⁵⁴ David Hume, *Treatise of Human Nature I*, ed. Jonathan Bennett, 2017, 137-138.

olduğunu, dolayısıyla dijital ölümsüzlüğün yalnızca algısal bir devamlılık sunabileceğini ileri sürer.

İngiliz ahlak filozofu Williams, kimliğin yalnızca zihinsel ya da fiziksel unsurlara indirgenemeyeceğini vurgular ve bu bağlamda beyin-zihin ilişkisine dair soruları gündeme getirir. Beyin nakli gibi örnekler, kimlik ve kişiliğin ayırımına işaret eder; zira kimlik, sadece beyne dayandırılmaz. Örneğin, bir atletin beyni başka bir bedene nakledildiğinde, atletin fiziksel yetenekleri otomatik olarak yeni bedene geçmez. Beyin durumları elektrokimyasal olaylar olup, kimlik nörolojik, fiziksel ve duygusal unsurların birleşimi olarak görülür. Ayrıca, bir kişi beyninde hasar görse bile, yakınları için kimliği çoğunlukla korunur.⁵⁵ Williams'a göre bazı düşünürler, fiziksel bedenin kimliğinin, kişisel kimlik için zorunlu bir koşul olmadığını savunmuştur. Bu görüşte iki farklı şekilde yorumlanabilir. İlk olarak zayıf tezde bedenin kimliğinin olmadığı, ancak diğer koşulların kişisel kimliği açıklamak için yeterli olduğu durumların var olabileceği söylenir. İkinci olarak güçlü tezde beden kimliğinin hiçbir zaman gerekli olmadığı ve diğer koşulların her zaman hem gerekli hem de yeterli olduğu savunulur. Locke'un teorisi buna bir örnek olarak gösterilir.⁵⁶ Locke'un hafıza temelli kimlik anlayışına göre, kişinin hafızası devam ediyorsa, kimliği de devam eder. Ancak dijital bir sistemde bireyin hafızası yeniden oluşturulmuş olabilir; bu durumda asıl kimliğin devamı tartışmalı hale gelebilir.

Williams'a göre Locke'un hafıza temelli kimlik anlayışı, kimliğin sürekliliğini zihinsel unsurlara dayandırırken bedenin rolünü ikincil planda bırakır. Ancak, bu yaklaşım kişisel kimlik tartışmalarında eleştirilere açıktır. Williams hafızanın kimlik için tek başına yeterli olmadığını, kimliğin bedensel varoluşla birlikte ele alınması gerektiğini savunarak bu tartışmaya farklı bir boyut kazandırır. Bu bağlamda, zihinsel sürekliliğin yanı sıra fiziksel bedenin kimlik üzerindeki rolü değerlendirilerek, dijital sistemler aracılığıyla zihnin aktarılmasının kişisel kimlik sürekliliğini sağlayıp sağlayamayacağı tartışmaya açılır. Williams'a göre kişisel kimlik belirlemede hafıza ve beden kriterleri birlikte önem taşır. Hafıza kriterine göre, bir kişinin kimliğini tanımak, geçmişte yaşadığı olayların hatıralarına dayanır. Örneğin, Charles'in kimliğini doğrulamak için, onun geçmiş dene-

⁵⁵ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", 62-63.

⁵⁶ Bernard Williams, *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956-1972* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 1.

yimlerinden bahsederek kim olduğunu ifade etmesi gerekebilir. Bu sayede, Charles'in kendisi olduğuna ikna olunur. Beden kriteri, fiziksel yapı gibi somut unsurlara dayandığı için anlaşılması daha kolaydır. Ancak yalnızca hafıza kriterine dayandığımızda kimlik tespitinde zorluklar yaşanır. Hafıza kriteri, ancak bir bedenle birlikte anlam kazanır.⁵⁷ Bernard Williams, kişisel kimliğin yalnızca zihinsel değil, bedensel bir boyuta da sahip olduğunu savunur. Williams'a göre, kimlik, yalnızca zihinsel sürekliliğe değil, aynı zamanda bireyin fiziksel bedenine de bağlıdır. Bu beden kriteri, bir bireyin kimliğinin devamlılığı için fiziksel bir varoluşa dayanması gerektiğini ileri sürer. Yapay zeka aracılığıyla zihnin dijital ortama aktarılması, bu nedenle Williams'ın beden kriterine göre kimliğin devamlılığını sağlayamaz. Çünkü dijital bir sistem, fiziksel bir bedenin yerine geçemez ve bu nedenle aktarılmış olan bilinç, sadece bir simülasyon olarak kabul edilebilir. Williams'ın beden kriterini değerlendirdiğimizde, bireyin düşünceleri ve anıları dijital bir sistemde devam etse bile bu bireyin kendisi olarak kabul edilemez. Zira zihnin devamlılığı sağlansa bile, bu devamlılık gerçek bir fiziksel bedene bağlı olmadığı için kişisel kimlik tam anlamıyla korunmuş olmaz. Bu, bireyin dijital bir ortamda var olmaya devam eden yapay bilincinin, fiziksel bedene sahip orijinal bireyden farklı bir varlık olduğu anlamına gelir. Dijital sistemlerde bilincin aktarılması, fiziksel bedenin rolünü dışladığı için Williams'ın beden kriteriyle çelişir. Hafıza kriterine göre, bir bireyin geçmiş deneyimlerinin aktarılması kimliği sağlayabilir gibi görünse de, bu hatıraların bir simülasyondan mı yoksa gerçek bir bilinçten mi geldiği tartışmaya açıktır.

488 | db

Britanyalı filozof Derek Parfit'in (ö. 2017) kişisel kimliğin sürekliliği ile ilgili görüşlerine değinecek olursak ona göre kişisel kimliğin sürekliliği, beynimizin ve bedenimizin fiziksel sürekliliğine dayanmaktadır. Bu görüşün daha iyi bir versiyonu şudur: Gerekli olan şey tüm bedenin değil, beynin yeterli bir kısmının sürekliliğidir. Bu beynin, geçmişteki kişinin beyninin devamı olması gerekir. Bu fiziksel süreklilik, dallanma formu almamış olmalıdır yani aynı bilinç iki farklı varlıkta ortaya çıkmamalıdır. Kimliğin korunması için aynı fiziksel bedenin veya beynin devamlılığı şarttır. Bu nedenle, bazı Hristiyanlar bedenlerinin fiziksel olarak yeniden diriltileceğine inanır ve bedenin bütünlüğünü korumak için yakılmaya karşı

⁵⁷ Williams, *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956–1972*, 10.

çıkarlar.⁵⁸ Parfit'in fiziksel sürekliliğe dayalı kimlik anlayışı, beynin yeterli bir kısmının korunmasının kişisel kimlik için gerekli olduğunu savunur. Transhümanizm, bu görüşü genişleterek, beynin emüsyonlarının elektriksel ve kimyasal aktivitelerinin dijital bir platforma aktarılmasıyla aynı fiziksel sürekliliğin sağlanabileceğini iddia eder. Ancak Parfit'in dallanma problemi, aktarılan bilincin orijinal kişilikle aynı mı yoksa farklı bir kopya mı olduğunu sorgular. Bu noktada bir belirsizlik vardır.

Burada bir değerlendirme yapacak olursak teist yaklaşımlar, ruhun beden ölümünden sonra var olmaya devam edeceğini savunarak dijital ölümsüzlükle paralellik gösterir. Ancak teistik görüşte ruh, ilahi bir öz olarak kabul edilir ve manipüle edilemez; oysa dijital ölümsüzlük, bilinci algoritmalar ve veri yığınları üzerinden tanımlar. Teistik ahiret anlayışında kimlik, Tanrı tarafından korunurken, dijital ölümsüzlük insan yapımı sistemlere dayanır ve bu, Tanrı'nın rolünü teknolojiyle değiştirme çabası olarak değerlendirilebilir. Williams, kimliğin yalnızca zihinsel ya da fiziksel unsurlara indirgenemeyeceğini vurgulayarak, beyin-zihin ilişkisine dair karmaşık soruları gündeme getirir. Beyin nakli gibi örnekler, kimlik ve kişiliğin tanımına dair yeni bakış açıları sunar. Bu bağlamda, dijital bilinç aktarımı, bireyin kendisinin mi var olduğu yoksa yalnızca bir simülasyonun mu oluşturulduğu sorusunu ortaya çıkarır. Searle'ün Çin Odası deneyi, bu konuda anlamlı bir analogi sunar: Yapay sistemler bilinçliymiş gibi görünebilir; ancak bu, gerçek bir bilinç veya kimlik sürekliliği değildir, yalnızca bir simülasyondur. Hume, kimliği geçici algıların birleşimi olarak görerek dijital ölümsüzlüğün sadece algısal süreklilik sunduğunu öne sürer. Parfit ise kimlik sürekliliğinin beynin bir kısmının korunmasına bağlı olduğunu savunur ve dijital aktarımın yarattığı dallanma problemini sorgular. Her iki filozof da dijital bilinç aktarımının kimlik üzerindeki etkisini tartışırken, Hume algısal, Parfit ise fiziksel sürekliliğe odaklanır.

Sonuç

Yapay zeka ve dijital bilinç aktarımı gibi teknolojik gelişmeler, din felsefesinde kimlik, ruh ve ölümsüzlük kavramlarına dair geleneksel düşünceleri yeniden düşünmeye sevk etmiştir. Platon ve Descartes gibi klasik filozoflar, ruhu kimliğin devamlılığı için temel bir öz olarak görmüşlerdir. Descartes'ın düalist anlayışı, ruhun

⁵⁸ Derek Parfit, *Reasons and Persons* (Oxford: Clarendon Press, 1987), 204.

ölümsüzlüğüne dayanırken, beden bu süreçte ikincil bir role sahip olduğunu savunmaktadır. İbn Sînâ, Kindî ve Fârâbî gibi İslam filozofları, kimlik ve ölümsüzlük tartışmalarında ruhun ölümsüzlüğüne merkezi bir rol atfetmiştir. İbn Sînâ'nın nefis anlayışına göre, insan ruhu maddeden bağımsız ve ilahi bir kaynağa bağlıdır; bu nedenle yapay zeka sistemlerinin insan bilinciyle eşdeğer kabul edilemeyeceği savunulabilir. Fârâbî, insanın akıl yetisini vurgularken, hakikatte ulaşmada ilahi aklın rehberliğini esas alır; dolayısıyla yapay zeka, insana özgü bir bilgelik seviyesine erişmekte yetersiz kalabilmektedir. Kindî ise ruhun ölümsüzlüğünü ilahi düzenle ilişkilendirmektedir ve teknolojik ölümsüzlük projelerinin bu düzeni yalnızca taklit edebileceği savunulabilir. Bu filozofların yaklaşımları, yapay zeka ile dijital ölümsüzlük arasındaki tartışmalarda, kimlik ve ölümsüzlüğün yalnızca fiziksel veya teknolojik bir mesele değil, aynı zamanda derin metafizik ve ahlaki boyutları olan bir konu olduğunu vurgulamaktadır. Locke'un kişisel kimliği belleğe dayandıran görüşü, dijital bilinç aktarımıyla kimliğin sürekliliğini mümkün kılabilir gibi görünse de, bu aktarımın özdeşlik ve bütünlük sağlama kapasitesi metafizik açıdan sorgulanmaya devam etmektedir. Burada Locke'un aksine, Hume, kimliği geçici ve dağılmış algılar bütünü olarak tanımlayarak, dijital aktarımın her defasında yeni bir "ben" yarattığını savunur. Bu durum, ölümsüzlük ve kimlik sürekliliği iddialarını daha belirsiz bir zemine taşır. Parfit, kimliğin özdeşlikten ziyade ilişkisel bir yapı olduğunu belirtir. Dijital bilinç aktarımının belirli psikolojik bağlantılarla kimliği yeniden üretebileceğini savunsa da, bu yeniden üretimin aynı kişi olup olmadığı sorusunu açık bırakır. Benzer şekilde, Williams, kimliğin yalnızca zihinsel değil, bedensel ve çevresel bir bütünlük gerektirdiğini savunarak, dijital bilinç aktarımının insan varoluşunun anlamını nasıl değiştirebileceği sorusunu gündeme getirir. Searle ise bilincin biyolojik bir temele dayandığını ve yapay sistemlerin bilinç oluşturamayacağını vurgulayarak, dijital bilinç aktarımını yalnızca yüzeysel bir simülasyon olarak değerlendirir.

Sonuç olarak, yapay zeka ve dijital bilinç aktarımı gibi teknolojiler, kimlik, ruh ve ölümsüzlük gibi kavramlar üzerinde derin etkiler yaratırken, bu kavramların yalnızca yüzeysel taklitlerinin mümkün olduğu görülmektedir. İslam filozoflarının ruhun ilahi bir kaynağa bağlı olduğu ve ölümsüzlüğün maddi araçlarla sağlanamayacağı yönündeki görüşleri, bu teknolojilerin insan varoluşuna dair temel sorunları çözemeyeceğini göstermektedir. Modern tartışma-

larda da dijital bilinç aktarımı, kimlik sürekliliği ve dijital ölümsüzlük iddialarını desteklemekten ziyade, bu kavramların anlamını bulanıklaştırmakta ve kimliğin özgünlüğünü tehdit etmektedir. Dijital teknolojilerin beraberinde getirdiği ölümsüzlük arayışlarının, insan bilinci ve kimliği gibi derin metafizik olguları anlamaktan uzak olduğunu ve bu nedenle insan varoluşunun anlamını eksik bıraktığını ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Akbaş, Muhsin. "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat". *Felsefe Dünyası* 1/35 (2002), 58-67.
- Akbaş, Muhsin. "Ölüm ve Ölümsüzlük". *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. 319-335. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Aydeniz, Hüsnü. "Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 353-376. <https://doi.org/10.29288/ilted.690929>
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2010.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 6. Basım, 2011.
- Bostrom, Nick. *Süper Zeka*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Davies, Brian. *An Introduction to the Philosophy of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Demir, Aysel. "Ölümsüzlük ve Yapay Zeka Bağlamında Trans-hümanizm". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 9/31 (Ocak 2018), 95-104. <https://doi.org/10.5824/1309-1581.2018.1.006.x>
- Descartes, Rene. *Söylem Kurallar Meditasyonlar*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1996.
- Doğan, Mehtap. "Yapay Zeka ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı". *TRT Akademi* 6/13 (Eylül 2021), 788-811. <https://doi.org/10.37679/trta.969912>
- Dölek, Haydar. "Immanuel Kant'ın Ölümsüzlük Anlayışı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2014), 47-57.
- Efil, Şahin. "Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi". *Beytul-hikme An International Journal of Philosophys* 6/1 (Haziran 2016), 165-286.
- Fârâbî. *Fuslü'l-Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Farman, Abou - Stein, Felix. "Transhumanism". *Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. <https://doi.org/10.29164/22transhumanism>
- Frolov, Ivan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Ganioğlu, Kübra Gizem. "Dijital Sonsuzluk Arayışı ve Kişisel Kimlik Problemi". *Felsefe Dünyası* 79 (Temmuz 2024), 307-332. <https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1489399>
- Güçlüer, Fatımanur - Ruhattin, Yazoğlu. "Transhümanizmde Tanrı". *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 19/2 (Haziran 2024), 247-268. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.73587>
- Hick, John. *Death and Eternal Life*. Louisville: Westminster/John Knox Press, 1994.
- Hume, David. *Treatise of Human Nature I*. ed. Jonathan Bennett, 2017. https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/hume1739book1_2.pdf
- Huxley, Julian. "Transhumanism". *Journal of Humanistic Psychology* 8/1 (01 Ocak 1968), 73-76. <https://doi.org/10.1177/002216786800800107>
- İbn Sînâ. *Nefsin Halleri*. çev. Ömer Ali Yıldırım. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.

- Kindî, Ya'küb b. İshak. *Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*. nşr. Muhammed Abdulhadi Ebu Ride. Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi, 1950.
- Koç, Mustafa. "Din Psikolojisi Açısından Ölüm Sonrası Hayat Kavramına Semantik Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2002), 7-20. <https://doi.org/10.17335/suifd.30526>
- Koç, Turan. *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayınları, 2021.
- Kurzweil, Ray. *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. East Rutherford: Penguin Publishing Group, 2005.
- Locke, Jonh. *An Essay Concerning Human Understanding*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University, 1999.
- Manzotti, Riccardo - Jeschke, Sabina. "From the Perspective of Artificial Intelligence: A New Approach to the Nature of Consciousness". *International Journal of Advanced Research in Artificial Intelligence* 3/12 (2014), 1-10. doi = {10.14569/IJARAI.2014.031201}
- McDermott, Drew. "Artificial Intelligence and Consciousness". *The Cambridge Handbook of Consciousness*. ed. Philip David Zelazo vd. 117-150. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Meissner, Gunter. "Artificial Intelligence: Consciousness and Conscience". *AI and Society* 35/1 (2020), 225-235. <https://doi.org/10.1007/s00146-019-00880-4>
- Özalp, Hasan. *Fârâbî ve İbn Sina Düşüncesinde Ruh ve Ölüm Ötesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Parfit, Derek. *Reasons and Persons*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Penelhum, Terence. "Personal Identity". *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert. 7/213-229. New York: Thomson Gale, 2006.
- Peterson, Michael vd. *Reason and Faith: An Introduction to the Philosophy of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Platon. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Polat, Sait. "Kişisel Kimlik Bağlamında Ölümsüzlük Düşüncesinin Temel Dayanakları". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2022), 727-750.
- Runes, Dagobert D. (ed.). *The Dictionary of Philosophy*. New York: Philosophical Library, ts.
- Searle, John R. "Minds, Brains, and Programs". *The Behavirol and Brain Sciences* 3/3 (1980), 417-457.
- Topaloğlu, Aydın. "Ölüm ve Ölümsüzlük İnancı". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 271-293. Ankara: Bilay Yayıncılık, 2. Basım, 2019.
- Williams, Bernard. *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956-1972*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Yasa, Metin. *Felsefi ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Yıldırım, Emine Taşçı. "İbn Sînâ'da Ruh-Nefs Kavramı ve Ruh Kasidesi Bağlamında Ruhun Bedenle Olan Münasebeti". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Aralık 2020), 671-692.

YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN TEFSİR TARİHİ ÖZELİNDE İNCELENMESİ

Sevim GELGEÇ *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 12 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Gelgeç, Sevim. "Yapay Zekâ Modellerinin Tefsir Tarihi Özelinde İncelenmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 493-519.

DOI: 10.33415/daad.1583578

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 12 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Gelgeç, Sevim. "Analysing Artificial Intelligence Models in the History of Tafsir". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 493-519.

DOI: 10.33415/daad.1583578

Öz

Tefsir, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için gösterilen çabayı ve yapılan açıklamaları içeren bir disiplindir. Bu alanda geçmişten günümüze birçok müfessir önemli katkılar sunmuştur. Ancak teknolojinin gelişimiyle yapay zekâ ve dil modelleri gibi yeni araçlar da dinî bilgi kaynakları arasında yer almaya başlamıştır. Yapay zekâ modelleri, çok geniş veri havuzlarından yararlanarak çeşitli İslâmî disiplinler hakkında bilgi sunmakta ve sorulara yanıt vermektedir. Bu bağlamda makalede, yapay zekâ modelleri tarafından tefsir tarihi hakkındaki sorulara verilen cevapların doğruluğu, eksiksizliği, kanıtları, konuyla ilgiliği ve yanıtlarının uzunluğu incelenmektedir. Ardından elde edilen cevaplar değerlendirilmekte, verilen yanıtların alanın kaynaklarındaki bilgilerle ne derece örtüştüğü ve eksikliklerinin neler olduğu analiz edilmektedir. Araştırmanın sonucunda ChatGPT ve Google Bard yapay zekâ modellerinin, tefsir tarihine dair sorulara hızlı ve pratik cevaplar verdikleri, fakat yanıtların ve kaynakların çok genel

* Dr. Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye, sevim.gelgec@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3761-7816/ Asst. Prof., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Kocaeli, Turkey, sevim.gelgec@kocaeli.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3761-7816.

olduğu, eksiklikler ve yanlışlıklar barındırdığı tespit edilerek bazı öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, ChatGPT, Google Bard, Soru, Yanıt, Puanlama.

Analysing Artificial Intelligence Models in the History of Tafsir

Extended Abstract

Exegesis of the Qur'an is essential for the correct understanding and living of Islam at both individual and social levels. While exegesis helps us to better comprehend the divine messages conveyed by the Qur'an and apply them to our lives, it also undertakes the task of protecting the spirit of Islam and presenting it to humanity in the most beautiful way. The Qur'an is a message sent not only to Muslims but to all humanity. Tafsir provides a correct understanding of the universal values, principles of belief, teachings of systems and human knowledge in the Qur'an and is instrumental in conveying this message to people. Likewise, tafsir is a science that reveals the deep meanings of the verses of the Qur'an, determines their contexts and establishes a connection with contemporary life by interpreting its text. Tafsir studies in the Islamic world started in the first century of Hijri and continued to develop throughout the ages. While classical exegesis is mostly divided into two as narration and dirayat, in the modern period, tafsir has gained a different dimension with social and political changes. While tafsirs continue to be written in every century, artificial intelligence models have entered our lives and started to play an active role in the XXI century. This article deals with the evaluation of the answers given by artificial intelligence models to questions on the history of tafsir. Tafsir is a discipline that includes the efforts and explanations made for the understanding of the Holy Qur'an and many mufasssirs (scholars of tafsir) have made important contributions in this field from past to present. However, with the development of technology, new tools such as artificial intelligence and language models have started to take place among the sources of information. Artificial intelligence models provide information and answer questions about various Islamic disciplines by utilising vast data pools. However, when artificial intelligence models are used to interpret religious texts, ethical issues may also come into play. Because tafsir is not only a linguistic or analytical study; it has deep roots in faith, ethics and the academic tradition of Islam. Relying heavily on AI in this context raises questions about the potential for oversimplification or secularisation of sacred meanings. It is essential that AI-assisted Tafsir research remains under the guidance of qualified scholars who can ensure that interpretations remain true to the spirit and intent of the text. However, for AI models to realise their full potential in Tafsir, ongoing collaboration between technologists and Islamic scholars is essential. Working together, they can develop AI models to respect religious sensitivities while enhancing analytical capabilities. Indeed, as technology develops, AI can play a valuable role in making Tafsir more accessible to a new generation of Muslims worldwide. In this context, the paper examines the accuracy, completeness, reliability, evidence, scope, and length of the answers given by AI models to general questions about the history of tafsir. In the first stage of the study, basic questions about the history of tafsir were selected and these questions were directed to artificial intelligence models. The answers obtained were then evaluated by academicians who are experts in their fields, and the extent to which the answers given overlap with academic knowledge and what their deficiencies are were analysed. Again, the ability of artificial intelligence to transfer information based on the historical sources of tafsir was evaluated. As a result of

the research, it was seen that artificial intelligence models were partially successful in providing general information, but they had deficiencies and were inadequate in subjects requiring in-depth analysis. It has been found that these models provide quick and practical answers to questions about the history of tafsir, but the answers and sources are very general and contain inaccuracies. Therefore, in this article, the answers given by artificial intelligence models to questions related to the history of tafsir are evaluated and specific resource suggestions are presented. According to the results of the research, although artificial intelligence models can meet the basic information needs about the history of tafsir, human guidance and academic evaluations are still needed in areas that require expertise. Although these models enable users to access information quickly, it can be said that they are not sufficient to access accurate information in Islamic sciences. In conclusion, it can be stated that artificial intelligence technology can be used as an auxiliary tool in Islamic sciences, but it should not be seen as a complete and accurate source of information yet.

Keywords: Tafsir, History of Tafsir, ChatGPT, Google Bard, Question, Answer, Scoring.

Giriş

Kur'an'ı tefsir etmek hem bireysel hem de toplumsal düzeyde İslam'ın doğru anlaşılması ve yaşanması için elzemdir. Tefsir, Kur'an'ın aktardığı ilahi mesajları daha iyi kavrayıp bunları hayatımıza uygulamamıza yardımcı olurken aynı zamanda İslam'ın ruhunu koruma ve onu insanlığa en güzel şekilde sunma görevini de üstlenir. Kur'an, sadece Müslümanlara değil, bütün insanlığa gönderilmiş bir mesajdır. Tefsir, Kur'an'daki evrensel değerlerin, inanç ilkelerinin, sistemlerin öğretilerinin ve insani bilgilerin doğru anlaşılmasını sağlar. Böylece mesajın insanlara ulaştırılmasına vesile olur. Keza tefsir, Kur'an'ın ayetlerinin derin anlamlarını ortaya koyan, onların bağlamalarını tespit ve metnini te'vil ederek güncel hayatla bağ kuran bir ilimdir.

İslam dünyasında tefsir çalışmaları, hicri ilk asırda başlamış, çağlar boyunca gelişerek devam etmiştir. Klasik tefsirler daha çok rivayet ve dirayet ağırlıklı olarak ikiye ayrılırken, modern dönemde tefsir, toplumsal ve siyasi değişimlerle beraber farklı bir boyut kazanmıştır. Her asırda tefsirler artarak telif edilmeye devam ederken XXI. yüzyılda yapay zekâ modelleri hayatımıza girmiş ve etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Bu makale, hem yapay zekâ modellerinin tefsir tarihiyle ilgili soruları cevaplama kapasitesini hem de yanıt kalitesini objektif bir şekilde ölçmeyi hedeflemektedir.

Türkiye'de yapay zekâ hakkında, Tefsir Tarihi'ni konu alan herhangi bir makaleye rastlanmamıştır.

1. Araştırmanın Yöntemi:

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden karşılaştırmalı analiz ve çoklu durum çalışmasına (case study) uygun bir şekilde tasarlanmıştır.

Çalışma iki yapay zekâ modelinin, ChatGPT-3.5 (OpenAI) ve Google Bard (Google), tefsir tarihi ile ilgili genel sorulara verdiği yanıtların çeşitli kriterler açısından performansını karşılaştırmaktadır. Çalışma toplam 10 soru üzerinden gerçekleştirilmiştir. Yanıtların puanlanması da 10 üzerinden yapılmıştır. Sorular bizim tarafımızdan Tefsir Tarihinin temel konuları esas alınarak oluşturulmuştur. Bu sorular şunlardır: 1. Tefsir nedir? 2. Te'vil Nedir? 3. Tefsir ve Te'vil Arasındaki Farklar Nelerdir? 4. Tefsirin Amacı Nedir? 5. Sahabeden Tefsirde Öne Çıkan İsimler Kimlerdir? 6. Sahabe Tefsirinin Özellikleri Nelerdir? 7. Tabiin Dönemi Müfessirleri Kimlerdir? 8. Tabiin Tefsirinin Kaynak Değeri Nedir? 9. İlk Dilbilimsel Tefsirler Hangileridir? İslam Dünyasında Çağdaş Dönemde Yazılan Tefsirleri ve Müfessirleri Yazınız.

496 | db

1.1. Verilerin Analizi

Oluşturulan sorular, yapay zekâ uygulamaları olan ChatGPT ile Google Bard'a sunulmuş ve bu modeller tarafından üretilen yanıtlar puanlanarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Elde edilen veriler, doğruluğu, eksiksizliği, konuyla ilgililiği, kanıtlara dayanma ve yanıt uzunluğu açısından analiz edilmiştir.

1.2. Araştırmanın Sınırlıkları

- 1- Araştırma soruları yapay zekâ uygulamaları olan ChatGPT ve Google Bard'ın ücretsiz versiyonları ile sınırlıdır.
- 2- Araştırma soruları aynı gün ve aynı İP adresinden sorulan sorulara verilen cevaplarla sınırlıdır.

2. Araştırmanın Bulguları

ChatGPT ve Google Bard'ın Tefsir Tarihi ile ilgili sorulara verdiği cevapların değerlendirilmesi şöyledir:

2.1. Tefsir nedir?

Tablo 1: Tefsir nedir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	4	6
Eksiksizlik	3	4
Kanıtlara Dayanma	3	5
Konu ile İlgililik	5	7
Yanıt Uzunluğu	3	4

ChatGPT ve Google Bard'a "tefsir nedir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT yapay zekâ modeli, bu soruyu¹ ("Tefsir, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini anlamak, açıklamak ve yorumlamak amacıyla yapılan ilmi çalışmalardır. Tefsir, İslam'da Kur'an'ın anlamını daha iyi kavrayabilmek için geliştirilmiş bir disiplindir. Bu çalışmalar, Kur'an'ın indiği bağlamı, ayetlerin dili, kültürel ve tarihsel arka planını göz önünde bulundurarak yapılır.") şeklinde doğru cevaplamış, fakat tefsir çeşitlerine yer vererek soru dışı alana çıkmıştır. Bir başka ifadeyle konuyla ilgili alandan uzaklaşmıştır. ChatGPT'ye hangi kaynaklardan bilgi aktardığı sorulduğunda, İslâmî ilimler ve Tefsir çalışmaları konusunda yaygın olarak kabul edilen genel bilgilere dayandığını belirtmiş, kaynak ismi olarak Taberi (öl. 310/923), Fahreddin Râzî (öl. 606/1210), (İbn Kesîr (öl. 774/1373) ve Elmalılı Hamdi Yazır (öl. 1942)'in tefsirlerini zikretmiştir. Verdiği kaynaklar, doğrudan bu sorunun cevabının verildiği kaynaklar değildir. Tefsir çeşitlerine örnek olarak bu kaynaklar verilebilir, fakat tefsir tanımı için bu kaynaklar kullanılamaz. Yapay zekâ geliştiricileri tarafından Tefsir Tarihi ile ilgili temel kaynaklar,² uygulamaların kolayca erişebileceği hale geti-

¹ Makale boyunca yer verilen parantez içindeki bilgiler (yanlış düzeltmek için kendi yazdığımız kısımlar hariç) yapay zekâ uygulamalarına aittir.

² Tefsir Tarihi kaynakları için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Tabakatü'l-kübra* (Leiden: E.J. Brill: Julius Lippert, 1908); Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1917); Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Muhammed Ömer Ali (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976); Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdî, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Muhammed Ömer Ali (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972); Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Süleyman b. Salih Hazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997); Cevdet Bey, *Tefsir tarihi* (İstanbul: Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927); Muhammed Fazıl b. Muhammed Tahir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tefsir ve ricaluhu*

rilmelidir. Google Bard yapay zekâ modeli ise, öncelikle tefsirin, sözlük ve terim anlamını vermiştir: (“Tefsir, Arapça “fesr” kökünden türemiş olup, “açıklamak, beyan etmek, yorumlamak” anlamlarına gelir. İslam dini bağlamında ise Kur'an-ı Kerim ayetlerinin anlamını açıklamak, yorumlamak ve derinlemesine incelemek anlamına gelir.”) Daha sonra önem, amaç, tefsir çeşitleri bakımından açıklamalar yapsa da sorunun dışında bir yanıt vermekle konunun ilgi alanından uzaklaşmıştır. Google Bard’a kaynak sorulduğunda da *TDV İslam Ansiklopedisi*,³ Wikipedia, İslam ilimleri siteleri ve Taberi, İbn Kesir gibi klasik tefsirlerin isimlerini vermiştir. Halbuki bu eser ve siteler “tefsir nedir” sorusunun yanıtını (DİA hariç) bu haliyle veremez. Çünkü bunlar, genel bilgiler olup verdikleri bilgilerin doğruluğu teyit edilmiş, yüzeysel bilgilerdir. Üstelik Wikipedia ve İslam ilimleri siteleri, alan dışı bilgileri de verdikleri yanıtların kapsamına dahil edebilmektedirler. Taberî ve İbn Kesîr gibi tefsir kaynakları da ancak tefsire dair genel bilgiler vermektedir. Dolayısıyla her iki yapay zekâ modeli doğru kaynak sunma konusunda yetersiz kalmış, ancak Google Bard, *TDV İslam Ansiklopedisi*’ni kaynak olarak göstermekle ChatGPT’den bir adım öne geçmiştir. ChatGPT’nin yanıt uzunluğu 131 sözcükten oluşmaktadır ve bunlardan 63 sözcük sorulan sorunun doğrudan yanıtıdır. Google Bard 225 sözcük kullanmıştır ve bunlardan 27 sözcük sorunun cevabıyla ilgilidir. Geri kalan tefsir çeşitleri gibi yanıtlar, sorunun kapsamının dışındadır.

498 | db

2.2. Te’vil Nedir?

Tablo 2: Te’vil Nedir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	4	6
Eksiksizlik	3,2	3,7
Kanıtlara Dayanma	3,8	4,1
Konu ile İlgililik	3,5	3,8
Yanıt Uzunluğu	4	5

(Kahire: Matabiü’l-Ezher, 1997); Muhammed es-Seyyid Hüseyin Zehebi, *et-Tefsir ve’l-müfessirun* (Kahire: Matbaatü’s-Saade, 1961); Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2012); İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2021).

³ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/281; M. Suat Mertoğlu, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/291.

ChatGPT ve Google Bard'a "te'vil nedir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, bu soruyu ("Te'vil, İslam düşüncesinde bir terim olarak Kur'an-ı Kerim ayetlerinin derin anlamlarını keşfetmek ve yorumlamak amacıyla yapılan açıklamalardır. Te'vil, bir ayetin görünen (zahiri) anlamının ötesine geçerek, onun altında yatan mecazi veya sembolik anlamı ortaya koymaya çalışır. Bu terim genellikle, ayetlerin ilk bakışta anlaşılması zor olan, soyut ya da sembolik ifadelerinin anlaşılmasını sağlamak için kullanılır.") şeklinde konudan uzak ve tefsire verdiği anlamın aynısını vererek yanlış cevaplandırmış, Te'vilin yapıldığı alanı da müteşâbih ayetler, tasavvufî yorumlar, felsefî ve kelâmî tartışmalarla sınırlamıştır. Oysa Te'vilin bir alanı da tefsirdir. Dolayısıyla "Te'vil nedir" sorusunun dışına çıkarak konuyla ilgisinden uzaklaşmıştır. Dayandığı kanıtlar arasında İmam *Gazali'nin İhya-u Ulumuddin*, (doğrusu *İhyâu Ulûmiddîn*), Fahreddin Razi'nin *Mefatihul-Gayb (Tefsir-i Kebir)*, İbn Arabi'nin (öl. 638/1240) *Fütuhat-ı Mekkiye*, Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* eserleri yer almıştır. Böylece kaynak konusunda da isabet kaydetmemiştir. Çünkü bu kaynaklar, Te'vili doğrudan tanımlayan kaynaklar olmayıp, onun hakkında genel bilgiler ihtiva etmektedir. Bilgi hatalarının yanı sıra tanımında da eksiklikler mevcuttur. Zira te'vil, İslâmî ilimlerde farklı bir anlama gelirken tefsir özelinde "naslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmek" şeklinde daha sınırlı bir manayı ihtiva etmektedir. Burada ChatGPT doğrudan te'vil kavramına odaklanmış, tefsirdeki konumunu göz ardı etmiş görünmektedir. Ayrıca İbn Arabi ve İmam Gazali'yi hatalı şekilde tefsir kaynakları olarak sunmuştur Taberi tefsirinin "Tefsir ve Te'vil" arasındaki farkı anlattığı yönünde de yanlış bir bilgi vermiştir. Bu farka tefsirinde yer veren ve tefsir-te'vil ayrımını sistematik hale getiren İmâm Mâtürîdî'dir.⁴ Te'vilin kullanım alanları da genel tabloyu vermekten uzaktır. Google Bard ise aynı soruya verdiği cevapla te'vili "tefsir" anlamında açıklamış fakat ChatGPT'ye göre daha iyi bir performans sergilemiştir: ("Te'vil, Arapça "evl" kökünden türemiş olup, sözlük anlamı olarak "dönmek, varılacak yere ulaştırmak" şeklinde ifade edilebilir. İslâmî terminolojide ise "bir ayetin zahiri anlamından farklı bir manaya yorumlanması" olarak tanımlanır. Yani, bir ayeti kelimenin tam anlamıyla değil, bağ-

⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne Tefsiru'l-Mâtürîdî*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), I, 349.

lamı ve diğer ayetlerle olan ilişkisi göz önünde bulundurularak farklı bir şekilde anlamaya çalışmaktadır.”)

Sorunun kapsamında olmamasına rağmen te'vilin amaçlarına yer vermiş, hatalı şekilde tefsirin amaçlarını te'vilin amaçları olarak zikretmiştir. Te'vilin şartları ve te'vilin önemini doğru biçimde izah etmiş olsa da bu yanıt istenmediği için sorunun dışına çıkmıştır. Kaynak olarak *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ni, İslam ilimleri sitelerini, Üniversite kütüphanelerini, akademik veri tabanlarını ve Taberi, İbn Kesir gibi müfessirlerin tefsir kitaplarını saymıştır. Bu yapay zekâ modeli de asıl kaynaklar konusunda eksik ve yetersiz kalmıştır. Kanıtlarını tefsir tarihiyle ilgili kaynaklara dayandıramamıştır. ChatGPT, 191 sözcükle konuyu izah etmiş, bunlardan 53 sözcük sorunun yanıtıyla doğrudan ilgili bulunmuştur. Google Bard ise verdiği bilgileri 238 sözcükle ifade etmiş, bunlardan 50'si sorulan sorunun yanıtından oluşmuştur. Geri kalanlar sorunun yanıtı kapsamına girmemektedir.

2.3. Tefsir ve Te'vil Arasındaki Farklar Nelerdir?

Tablo 3: Tefsir ve Te'vil Arasındaki Farklar Nelerdir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	3,5	3
Eksiksizlik	3	3
Kanıtlara Dayanma	3	4
Konu ile İlgililik	4	3
Yanıt Uzunluğu	4	3

ChatGPT ve Google Bard'a "tefsir ve te'vil arasındaki farklar nelerdir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, önce tefsir ve te'vili açıklamıştır: ("Tefsir: Genellikle Kur'an ayetlerinin zahiri (görünürdeki) anlamını ortaya çıkarmaya çalışır. Yani ayetin ilk bakışta anlaşılabilir açık ve literal anlamını yorumlar. Tefsir, ayetin kelime anlamı, gramer yapısı, tarihi ve dilsel bağlamını göz önünde bulundurarak açıklamalar yapar. Te'vil: Ayetin batını (derin, içsel) anlamlarına ulaşmaya çalışır. Te'vil, genellikle mecazi, sembolik veya soyut anlamları ortaya çıkarmayı hedefler ve ayetlerin daha derin katmanlarında yatan manalara dikkat çeker.") Ancak tefsiri açıklarken onun hem literal anlama odaklandığını belirtmekte hem de tefsirin tarihsel ve dilsel bağlamı ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde çelişkili

ve tutarsız bilgiler vermektedir. Çünkü literal okuma ile bağlamsal okuma birbirine zıt iki okuma biçimidir. Devamında ise şu bilgilere yer vermektedir: (“Yorumlama yöntemi Tefsir: Ayetleri yorumlarken daha çok rivayetlere, yani sahabe, tabiîn ve Hz. Peygamber'den gelen açıklamalara dayanır. Geleneksel kaynakları temel alır ve ayetlerin bağlamını göz önünde bulundurarak yoruma gider. Te'vil: Ayetleri akıl yürütme, felsefi ve mantıki çıkarımlarla yorumlar. Te'vil, ayetin mecazi anlamını bulmak için daha fazla akıl yürütmeye dayanabilir. Özellikle müteşabih (anlamı açık olmayan) ayetlerde sıkça başvuru- lan bir yöntemdir. Kesinlik derecesi Tefsir: Kesin ve açık anlamlar üzerinde yoğunlaşır. Müfessir, Kur'an'ın anlamını açıklarken daha so- mut ve net sonuçlar elde etmeyi hedefler. Ayetlerin anlaşılmasında kesin hükümler vermeye çalışır. Te'vil: Yorumlamada daha fazla es- neklik sağlar ve ayetlerin farklı anlamlarına açık kapı bırakır. Te'vilde yapılan yorumlar genellikle kişisel bir bakış açısını içerir ve kesinlik iddiasında olmayabilir. Kullanım alanı Tefsir: Genellikle ayetlerin açık anlamlarını öğrenmek ve bunları açıklamak isteyen her düzey- deki Müslüman için kullanılır. İlmî tefsir çalışmaları halk arasında da anlaşılabilir niteliktedir. Te'vil: Daha çok derin düşünceye sahip olan alimler, mutasavvıflar ve filozoflar tarafından tercih edilen bir yön- temdir. Tasavvufî yorumlarda ve felsefi yaklaşımlarda te'vil önemli bir yer tutar.) hakkında verdiği bilgilerde ise isabet kaydetmektedir. Te'vilin hedefi Tefsir: Kur'an'ı herkesin anlayabileceği bir dilde açık- lamak ve İslam dininin temel öğretilerini doğru bir şekilde aktarmak- tır. Hedef, Kur'an'ın pratik yönünü ortaya çıkarmaktır. Te'vil: Ayetle- rin altında yatan gizli ve derin anlamları keşfetmek, özellikle tasav- vufî veya felsefi düşüncelerle bağlantı kurarak ayetleri daha içsel bir bakış açısıyla yorumlamaktır.”)

Verdiği bilgilerde de te'vili, tefsirden uzak (yani tefsir, tarihî bağ- lam çerçevesinde okumak, te'vil ise sözü muhtemel anlamlardan bi- rine hamletmek) bir şekilde yorumlayarak sadece tasavvufa hasret- mektedir. Kaynak sorulduğunda, genellemeci bir şekilde Taberî, İmam Gazalî (öl. 505/1111) -müfessir değildir-, Fahreddin er-Râzî, Elmalılı Hamdi Yazır gibi müfessir ve alimleri vermekte, tefsir ve te'vili sistematik hale getiren Mâtürîdî'yi (öl. 333/944) zikretmemek- tedir.

Diğer yapay zekâ modeli Google Bard da önce tefsir ile te'vili açıklamakta, tefsirle ilgili bazı bilgileri yanlış şekilde (bağlam gibi) te'vil hakkında zikretmektedir: (“Tefsir: Arapça "fesr" kökünden tü-

remiş olup, "açıklamak", "beyan etmek" anlamlarına gelir. Tanımı: Kur'an ayetlerinin zahiri (açık) anlamını, dilbilgisi kuralları ve sözlük anlamları çerçevesinde açıklamaktır. Amacı: Ayetlerin asıl maksadını, hükümlerini ve hikmetlerini ortaya koyarak, doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır. Örneği: "Güneş doğudan doğar" ayetinin doğrudan ve açık anlamını belirtmek tefsirdir. Te'vil: Arapça "evl" kökünden türemiş olup, "dönmek", "varılacak yere ulaştırmak" anlamlarına gelir. Tanımı: Ayetin zahiri anlamının ötesine geçerek, bağlamı, diğer ayetlerle olan ilişkisi ve iniş sebebini göz önünde bulundurarak farklı bir manaya yorumlamaktır. Amacı: Ayetin derin anlamını kavrayarak, zahiri anlamıyla çelişen veya anlaşılması güç olan noktaları açıklığa kavuşturur. Örneği: "Sizden biriniz babasının katili gibidir" ayetinin, sadece babayı öldürmekle sınırlı kalmayıp, büyük günahları işlemenin de benzer bir sonuç doğurduğunu ifade etmek te'vildir.") Google Bard, te'vil ve tefsir arasındaki temel farkları açıkladığı kısımda ise ("Derinlik: Tefsir, ayetin yüzeysel anlamıyla ilgilenirken, te'vil daha derinlemesine bir inceleme yapar. Esneklik: Tefsir daha kesin ve net bir açıklama sunarken, te'vilde farklı yorumlar olabilir. Amaç: Tefsir, ayetin asıl anlamını ortaya koymayı amaçlar, te'vil ise ayetin farklı yönlerini ve içerdiği mesajları açığa çıkarmayı hedefler.") "derinlik" kısmı hariç doğru bilgiler (tefsir derinlik, te'vil yüzeysellik içerebilir) sunmaktadır. Kaynak olarak yine *TDV İslam Ansiklopedisi*'ni vermekte ve "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışı" ismindeki makaleden daha detaylı bilgi edinilebileceğini söylemektedir. Google Bard, bu kaynak bilgileri arasında tefsir tarihi kaynaklarına değinmese de bu konuda ChatGPT'nin önüne geçtiği söylenebilir. ChatGPT, konuyu 366 kelime ile izah etmekte, bunlardan 290'ı soruların yanıtını oluşturmaktadır. Google Bard, konuyu açıklarken 240 kelime kullanmakta, bunlardan sadece 44'ü sorunun cevabını karşılamaktadır. Geri kalanlar ise sorunun yanıtıyla ilgili değildir.

502 | db

2.4. Tefsirin Amacı Nedir?

Tablo 4: Tefsirin Amacı Nedir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	4	8
Eksiksizlik	3	7
Kanıtlara Dayanma	2	3
Konu ile İlgililik	5	4

Yanıt Uzunluğu	1	5
----------------	---	---

ChatGPT ve Google Bard'a "Tefsirin amacı nedir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, bu soruya kısa ve kısmen yetersiz cevap vermiş, ("Tefsirin amacı, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini derinlemesine açıklamak, anlamak ve anlaşılır hale getirmektir. Tefsir, ayetlerin bağlamını, dilini, tarihsel arka planını, dini ve hukuki yönlerini inceler. Bu süreç, Müslümanların Kur'an'ı doğru bir şekilde anlamalarına ve yaşamlarına uygulamalarına yardımcı olur. Tefsir aynı zamanda Kur'an'ın mesajını daha iyi kavramak, yanlış yorumlamalardan kaçınmak ve İslam'ın temel ilkelerini açıklığa kavuşturmak için yapılır.) Kur'an'ın hidayet yönünün ortaya çıkmasında tefsirin rolüne değinmemiştir. Yine yazdığı cevabın genel İslami bilgiye dayandığını ve tefsirin İslam bilimlerindeki yaygın kabul görmüş tanımlarından biri olduğunu söylemiştir. Doğrudan bir kaynak adı vermeksizin araştırmacıyı tefsir usulü⁵ ve Kur'an ilimleri hakkında yazılmış eserlere yönlendirmiştir. Google Bard ise sorulan soruya konuyla ilgili doğru ve yeterli yanıtlar vermiştir: ("Ayetlerin Zahirî Anlamını Belirlemek: Ayetlerin kelime anlamını, dilbilgisi kurallarını ve sözlük anlamlarını göz önünde bulundurarak açıklamak. Ayetlerin İniş Sebeplerini (Esbab-ı Nüzul) Belirlemek: Ayetlerin hangi olay veya durum üzerine indiğini araştırmak ve bu sayede ayetin özel durumdaki anlamını daha iyi kavramak. Ayetlerin Hukukî Hükümlerini Çıkarmak: Ayetlerden hüküm çıkarmak ve bu hükümlerin günlük hayata uygulanmasına dair yol gösterici olmak. Ayetlerin İçerdiği Bilgileri Güncel Hayata Taşımak: Ayetlerde yer alan bilimsel, tarihsel ve ahlaki bilgileri günümüz insanının anlayabileceği bir şekilde açıklamak. Ayetler Arasındaki İlişkileri Kurmak: Ayetleri birbirleriyle ilişkilendirerek genel bir anlam bütünlüğü oluşturmak. Ayetlerin Mucizevi Özelliklerini Belirlemek: Kur'an'ın dil, üslup ve içerik bakımından mucizevi yönlerini ortaya koymak. İnsanları Doğru Yola İletmek: Ayetlerin verdiği

⁵ Tefsir Usûlü kaynakları için bk. Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen el-Hallâk Ebû Mus'ab (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2010); Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011); Celaleddin Abdurrahman es-Suyuti, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1317); Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Bedî' Seyyid el-Lihâm (Suriye: Daru Kuteybe, 2010); İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983); Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İfav Yayınları, 2012); İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021).

mesajları insanlara doğru bir şekilde anlatarak onları hayra teşvik etmek, şerden korumak.”) *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin tefsir ilmi hakkında genel bir bakış açısı sunmak ve daha spesifik konulara yönelik kaynaklara ulaşmak için mükemmel bir başlangıç noktası olduğunu söyleyerek başka kaynak belirtmemiş, sadece Taberi ve İbn Kesir gibi klasik tefsirlere müracaat edilebileceğini belirtmiştir. Böylece kaynak verme konusunda eksik ve yetersiz kalmıştır. ChatGPT, tefsirin amacını sadece 56 sözcük ile açıklamıştır. Bu sözcüklerin tamamı sorunun doğrudan yanıtından oluşmaktadır. Google Bard ise 219 sözcük ile konuyu izah etmiş, bunlardan 121 sözcük sorunun doğrudan cevabıdır.

2.5. Sahabeden Tefsirde Öne Çıkan İsimler Kimlerdir?

Tablo 5: Sahabeden Tefsirde Öne Çıkan İsimler Kimlerdir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	2	3
Eksiksizlik	2	2
Kanıtlara Dayanma	1	4
Konu ile İlgililik	2	3
Yanıt Uzunluğu	2	4

ChatGPT ve Google Bard'a "Sahabeden Tefsirde Öne Çıkan İsimler Kimlerdir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, İbn Abbâs için "Ter-cümânu'l-Kur'an" yerine "Kur'an'ın sahibi" diyerek yanlış bilgi sunmuş, sadece 5 sahabenin (İbn Abbas (öl. 68/687-88); İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ubayy ibn Ka'b (öl. 33/654?), Ali İbn Ebû (doğrusu Ebî) Tâlip (öl. 40/661), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665?) adına yer verip Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi (öl. 42/662-63) ve Abdullah b. Zübeyr'i (öl. 73/692) zikretmeyerek eksik bilgi vermiştir. Ayrıca eksik bir amaç tanıtımı mevcuttur. Şöyle ki tefsirin amacı "Bilme ve yanlış yorumdan kaçınma" şeklinde dünyaya ait bir eylem olarak okunmuş, "Dünya ve ahiret saadetini sağlamak" genel prensibi dikkate alınmıştır. Kanıtlarının bu kaynaklarda geniş bir şekilde ele alındığını belirtmiştir: ("Tefsir Usulü" üzerine yazılmış eserler, "Kur'an Tarihi" ve "Sahabe Hayatı" konulu kitaplar, İbn Kesir'in Tefsiri gibi) genel bilgilerle yetinilmiştir. Verdiği bilgilerin, genel İslami literatürde ve tefsir kaynaklarında yer alan bilgilere dayandığını, bu isimlerin tefsirdeki önemi ve katkıları, İslami tarih kitapları, hadis kaynakları ve

klasik tefsir eserleri (örneğin Taberî, Kurtubî, İbn Kesir".) Dolayısıyla ChatGPT, eksik bilgi sunmakla kalmamış, kaynak olarak da spesifik bir eser adı verememiştir.

Google Bard ise aynı soruya önce sahabe tanımını yaparak yanıt vermiş daha sonra özellikleriyle beraber 5 sahabe (Hz. Ali, Abdullah İbn Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Ömer b. el-Hattâb (öl. 23/644), Muâz b. Cebel (öl. 18/639) ismini kaydetmiştir. Müfessir Sahabeden kabul edilen Übey b. K'ab'a ve Mûsâ b. el-Eş'âri'ye yer vermemiştir. Ömer b. el-Hattâb da temayüz eden sahâbe arasında yer almamaktadır. Hz. Ali hakkında "Nahle suresinin tefsiri ile bilinir" şeklindeki yanıtıyla sure adında (Doğrusu Nahl) yanlışlık yapmıştır. Yine Hz. Ali için "Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet eden sahabe" bilgisini vermesi de tamamen yanlış bir bilgidir. Çünkü Müksirûn (en çok hadis rivayet eden) sahabe Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas ve Câbir b. Abdullah'tır.⁶ Google Bard daha sonra sorunun kapsamında olmamasına rağmen sahabe tefsirinin özelliklerine değinmekte, bu da odak noktasının değiştiğini göstermektedir. Kaynak olarak da klasik ve modern tefsirlere, *TDV İslam Ansiklopedisi*'ne, Üniversite kütüphanelerine, İslam araştırma merkezlerine işaret etmiş, kendi ifadesiyle konunun spesifik yönleri için ise İbn Sa'd'ın *Tabakâ*'ı ve Buhari, Müslim gibi hadis kitaplarına müracaat edilebileceğini söylemiştir. Kaynak bakımından Google Bard'ın ChatGPT'den kısmen daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kanıtlarını dayandığı bu kaynaklar eksik olsa da doğrudur.⁷ ChatGPT, konu hakkında açıklamalarını 113 kelime ile yapmış, bunlardan 91 kelime sorunun yanıtı hakkındadır. Google Bard'ın yanıtının uzunluğu ise, 261 sözcükten oluşmakta, bunlardan 130 kelime sorunun cevabından müteşekkildir.

2.6. Sahabe Tefsirinin Özellikleri Nelerdir?

Tablo 6: Sahabe Tefsirinin Özellikleri Nelerdir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	2	3
Eksiksizlik	2	3
Kanıtlara Dayanma	2	4

⁶ Cemal Ağırman, "Müksirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 31/532.

⁷ Önerilen kaynaklar ilgili dipnotlarda belirtilmiştir.

Konu ile İlgililik	3	4
Yanıt Uzunluğu	3	5

ChatGPT ve Google Bard'a "Sahabe Tefsirinin Özellikleri Nelerdir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, bu soruya yanlış yanıtlar vermiştir: ("1. Kur'an'a Yakınlık: Sahabeler (doğrusu sahabe), Kur'an'ın indirildiği dönemde yaşayan kişiler oldukları için ayetlerin nazil olduğu bağlamı ve anlamını en iyi bilenlerdir. 2. Rivayet Yoluyla Aktarım: Tefsir, genellikle sahabeler arasında rivayet edilerek aktarılmıştır. Bu rivayetler, hadis kaynaklarında da yer alır. 3. Sade ve Anlaşılır Dil: Sahabe tefsirleri, genellikle sade bir dil kullanılarak yapılmış ve halkın kolayca anlayabileceği şekilde ifade edilmiştir. 4. Ayetlerin Bağlamı: Sahabeler, ayetlerin iniş sebeplerini (sebeb-i nüzul) ve ayetlerin toplumsal ve tarihi bağlamlarını dikkate alarak açıklamalar yapmışlardır. 5. İlk Dönem İslam Anlayışı: Sahabe tefsiri, İslam'ın ilk dönemindeki inanç, ibadet ve ahlak anlayışını yansıtır. 6. Müfessirlerin Görüşleri: Her sahabe, kişisel deneyimlerine ve İslam anlayışına göre farklı yorumlar yapabilmıştır. Bu, zengin bir tefsir çeşitliliği yaratmıştır. 7. Hadislerle Destekleme: Sahabe, tefsirlerinde sıklıkla Peygamber Efendimiz'in hadislerine başvurarak ayetlerin anlamını pekiştirmiştir.") ChatGPT'nin gerek sahabenin Kur'an'ın indiği dönemde yaşamaları nedeniyle ayetlerin bağlamına şahit olmalarını tefsir konusunda büyük bir etken olarak kaydetmesi gerekse diğer maddelerde sıraladığı bilgiler doğru ve yerindedir. Verdiği bu bilgilerde dayandığı kanıtlar ise eksik ve alakasızdır. Kanıt olarak Sahabe Hayatı üzerine yazılan eserleri, Kur'an tefsiri ve tefsir usullerini, Taberî ve İbn Kesîr'in tefsirlerini, sahabenin Kur'an yorumlarını destekleyen hadislerin yer aldığı Buhârî ve Müslim gibi hadis kaynaklarını sunmuştur. ChatGPT yapay zekâ modeli, yine kanıtlarını bu sorulan hususun işlendiği kaynaklara değil, genel İslâmî ilimlerle ilgili eserlere işaret etmekle yetinmiştir. Google Bard'ın yanıtlarına bakıldığında, sahabe tefsirinin İslam tefsir tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu, çünkü Kur'an'ı en yakın kaynaktan dinleme fırsatı bulduklarını ve böylece sonraki dönemlere örnek teşkil ettiklerini belirtmiştir. Bu isabetli girişten sonra yine doğru bir şekilde sahabenin Kur'an'ın bütünlüğünü sağlamak için ayetleri birbiriyle tefsir ettiklerini kaydetmiştir. Bir de sahabenin Kur'an'ı tefsir ederken kendi görüşlerini de ortaya koyduklarını ve içtihadı başvurduklarını kaydetmiştir ki bu genelleme yanlıştır. Çünkü içlerinden bazıları tefsirden uzak durmuşlardır. Ayrıca "Birçok fıkhi mesele, sahabenin ayetleri

yorumlamaları sonucu ortaya çıkmıştır” yargısı da hatalıdır. Çünkü fikhî meseleler daha çok tabiin döneminde önem kazanmıştır. İlgili yapay zekâ modelinin geniş ama yer yer hatalı bilgiler verdiği söylenmelidir. Google Bard’ın dayandığı kanıtlar, Taberî, İbn Kesîr ve Kurtubî gibi klasik tefsirlerle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla kaynak bakımından da hatalı ve eksik olduğu söylenebilir. ChatGPT’nin yanıtının uzunluğu 147 sözcüktür. Bu sözcüklerden 126’sı yanıtla doğru- dan alakalıdır. Google Bard’ın yanıtlarının uzunluğu ise 309 sözcük- ten oluşmakta, bunlardan 180’i konuyla ilgilidir.

2.7. Tabiin Dönemi Müfessirleri Kimlerdir?

Tablo 7: Tabiin Dönemi Müfessirleri Kimlerdir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	3	5
Eksiksizlik	2,8	3,7
Kanıtlara Dayanma	5	1
Konu ile İlgililik	4	3
Yanıt Uzunluğu	6	4

ChatGPT ve Google Bard’a “Tabiin dönemi müfessirleri kimlerdir? sorusu sorulmuştur. ChatGPT, tabiin dönemi müfessirleriyle ilgili soru kapsamında olmayan bir giriş yapmıştır. Sonra konuyu şöyle izah etmiştir: (“Tabiîn dönemi müfessirleri, İslam’ın erken dönemlerinde yaşamış, sahabeden ilim almış ve tefsir çalışmalarında büyük katkılar sağlamış olan alimlerdir. Bu dönemin önde gelen müfessirleri, Kur’an’ı tefsir ederken sahabe neslinin bilgisini aktarmış ve sonraki tefsir ekollerine temel oluşturmuşlardır.”) Ayrıca Mücahid (öl. 103/721), İkrime (öl. 105/723), Katâde b. Diame (öl. 117/735), Hasan Basrî (öl. 110/728), Said b. Cübeyr (öl. 94/713?), Tavus b. Keysân (öl. 106/725), Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732) gibi müfessirlerin özellikleri hakkında yanlış bilgi vermiştir. Ehl-i sünnet alimleri Basra tefsir ekolünü kabule etmediği halde ChatGPT ona yer vermiştir. Kufe tefsir ekolünden olanlar Basra ekolü olarak ifade edilmiştir. Medine tefsir ekolünden herhangi bir isim yer almamıştır. Kaynak değeri ile temel özelliklerini aynı kabul edip bu doğrultuda cevaplar vermesi de hatalıdır. Örneğin bu sayılan müfessirlerin hepsinin İbn Abbâs’ın öğrencileri olduğunu ve hepsinin onun ders halkalarında bulunduğunu ifade etmiştir. Hal-

buki hepsinin hocası İbn Abbâs olmayıp farklı tefsir ekollerinde yer almaktadırlar. Yine tabiin müfessirlerin hepsine yer vermemiştir. Al-kame b. Kays (öl. 62/682), Mesrûk b. el-Ecdâ (öl. 63/683?), Esved b. Yezîd (öl. 75/694), Ebû Âliye (öl. 90/709), İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 108/726?), Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), listede yer almamıştır. Fakat ChatGPT, kanıtlara dayanma hususunda bu defa bir sıçrama yapmış ve içinde bu konuda bilgilerin yer aldığı kaynakları isim ve eser olarak (Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Muhammed Hüseyin ez-Zehbî (öl. 748/1348), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, İbn Kesîr (öl. 774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ân Tefsiru'l-Kur'anil-Azim*, Suyûtî (öl. 911/1505) *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Ignâc (doğrusu Ignaz) Goldziher (öl. 1850/1921), *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (İslam Tefsir Ekolleri)*⁸ vermiştir. Ancak eserlerin arasında spesifik kaynak olmadığı halde klasik tefsirler de yer almış, fakat diğer verdiği eser ve müellif isimlerinde (Zehbî, Suyûtî ve Goldziher) isabet kaydetmiştir.

508 | db

Google Bard'ın yanıtına gelince o da Said bin Cübeyr, Mücahid bin Cebr, İkrime, Ata bin Ebû Rebah, Hasan Basri, Tavus bin Keysan gibi ChatGPT ile ortak tabiin müfessirlere ondan ayrı olarak da İbrahim en-Nehâî, Muhammed bin Sîrîn gibi müfessirlere ve özelliklerine yer vermiştir. Google Bard, tabiin müfessirlerinin sadece kimler olduğu sorulmasına rağmen onların özelliklerini de açıklamıştır: ("Said bin Cübeyr: Medine'de yaşayan ve İbn Abbas'tan ders alan önemli bir alimdir. Kur'an tefsirinde hadisleri ve sahabe görüşlerini bir araya getirmesiyle bilinir. Mücahid bin Cebr: Mekke'de yaşamış ve İbn Abbas'tan ders almıştır. Özellikle Kur'an'ın iniş sebepleri (esbab-ı nüzul) konusunda uzmanlaşmıştır. İkrime: Hz. Ömer'in kızı Hafsa'nın kölesi olup, ondan hadis rivayet etmiştir. Kur'an'ın tefsirinde hadis ve kıraat ilimleriyle birlikte fıkıh ilimlerini de kullanmıştır. Ata bin Ebi Rabah: Medine'de yaşayan ve Abdullah bin Ömer'den ders almıştır. Tefsirinde kıyas ve rey yöntemlerini kullanmasıyla bilinir. Hasan Basri: Irak'ta yaşayan ve İslam'ın ilk büyük mütekellimlerinden biridir. Tefsirinde akli delillerden de yararlanmış. Tavus bin Keysan: Yemen'de yaşayan ve Abdullah bin Ömer'den ders almıştır. Tefsirinde fıkıh ve hadis ilimlerini bir araya getirmiştir. İbrahim en-Nehai: Küfe'de yaşayan ve İbn Abbas'tan ders almıştır. Tefsirinde kı-

⁸ Ignaz Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul, 1997).

yas ve rey yöntemlerini kullanmasıyla bilinir. Muhammed bin Sîrîn: Küfe'de yaşayan ve İslam hukuku alanında önemli çalışmaları olan bir alimdir. Tefsirinde de fıkıh ilimlerini kullanmıştır.”) Kanıtlara dayanma konusunda Google Bard, bu defa çok yetersiz kalmış, konuyla doğrudan ilgisi olmayan Taberî, Kurtubî ve İbn Kesîr tefsirlerini kaynak göstermiştir. Üstelik Taberî'nin tefsirinin nüzul sırasına göre yazılan bir tefsir olduğunu ifade ederek yanlış bir bilgi kaydetmiştir. ChatGPT'nin yanıtının uzunluğu 520 kelimedenden oluşmakta, bunlardan sadece 38'i doğrudan sorunun yanıtıyla ilgilidir. Google Bard'ın yanıtı ise 328 sözcükten oluşmakta, bunlardan 21'i sorunun yanıtıyla alakalıdır.

2.8. Tabiin Tefsirinin Kaynak Değeri Nedir?

Tablo 8: Tabiin Tefsirinin Kaynak Değeri Nedir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	2	6
Eksiksizlik	3,2	4,4
Kanıtlara Dayanma	1	1
Konu ile İlgililik	3,6	4,8
Yanıt Uzunluğu	3	6

ChatGPT ve Google Bard'a “Tabiin tefsirinin kaynak değeri nedir? sorusu sorulmuştur. ChatGPT, bu soruyu şöyle açıklamıştır: (“1. Sahabe Bilgilerini Aktarma: Tabiin müfessirleri, sahabelerden (doğrusu sahabeden) öğrendikleri bilgileri aktarmışlar, bu sayede Kur'an'ın anlamını ve bağlamını sahabe perspektifiyle sunmuşlardır. 2. Yöntem Geliştirme: Tabiin döneminde tefsir metodolojisi daha sistematik hale gelmiş, ayetlerin açıklanmasında tarihsel, dilbilgisel ve kültürel bağlamlar dikkate alınmıştır. 3. Zenginlik ve Çeşitlilik: Farklı Tabiin müfessirlerinin yorumları, Kur'an'ın farklı yönlerini ve anlam katmanlarını keşfetme imkânı sağlar. Bu çeşitlilik, dinî yorumların zenginliğini artırır. 4. Hadislerle Destekleme: Tabiin müfessirleri, tefsirlerinde hadislerden yararlanmışlar, bu da yorumların daha sağlam bir temele oturmasını sağlamıştır. 5. Fıkıh ve Ahlak Anlayışı: Tabiin tefsirleri, İslam hukukunu (fıkıh) ve ahlakını anlamada önemli bir rol oynamış, dini hükümleri ve yaşam prensiplerini açıklamıştır. Bu yönleriyle, tabiin tefsiri hem teolojik hem de pratik anlamda İslam düşüncesine önemli katkılarda bulunmuş bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.”)

rilir.”) Bu cevaplar arasında “tabiin döneminde tefsir metodolojisinin sistemli bir şekilde geliştirildiğini” söyleyerek yanlış bir bilgi sunmuştur. Çünkü tefsirin sistemleşmesi daha sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Yine tabiin müfessirlerinin Kur'an'ın anlamını ve bağlamını sahabe perspektifiyle sundukları yönündeki kaydı da tam olarak doğruyu yansıtmamaktadır. Tabii müfessirlerin sahabeden yararlandıkları ve ders halkalarında buldukları bir gerçek ise de tabiinin konumunu nüzule tanıklık eden sahabeden ayırmak gerekir. Kanıtlara dayanma hususunda ise genel kaynaklara yer vermekle yetinmiştir. Kaydettiği bilgileri İbn Kesîr tefsirine, tefsir usulleri üzerine yazılmış eserlere, sahabe ve tabiin hayatı üzerine yazılmış eserlere ve hadis kaynaklarına dayandırmıştır.

Google Bard, bu soruya daha kapsamlı ve kısmen doğru yanıtlar vermiştir: (“Sahabe Tefsirinin Devamı: Tabiiler, sahabelerden (doğrusu sahabeden) aldıkları bilgi ve tecrübeyle Kur'an tefsirine devam etmişlerdir. Sahabe tefsirinin temel ilkelerini koruyarak, bu ilmi daha da geliştirmişlerdir. Hadislerin Tefsirde Kullanımı: Tabiiler, Kur'an ayetlerinin anlamlarını açıklamak için Peygamber Efendimizin (sav) hadislerine sıkça başvurmuşlardır. Bu sayede, ayetlerin zahirî anlamlarıyla birlikte batınî anlamları da daha iyi anlaşılmuştur. Fıkıh İlimlerinin Tefsire Etkisi: Tabiiler, tefsir yaparken fıkıh ilimlerinden de yararlanmışlar ve ayetlerin hukuki hükümlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu sayede, tefsir ile fıkıh arasında daha sıkı bir bağ kurulmuştur. Kıyas ve Rey Yöntemlerinin Kullanımı: Bazı tabiiler, ayetlerin anlamlarını belirlemek için kıyas ve rey gibi yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemler, İslam hukukunun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tefsir İlminin Çeşitliliğine Katkı: Tabiiler, farklı bölgelerde yaşamış ve farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Bu durum, tefsir ilminin zenginleşmesine ve çeşitlilik kazanmasına katkı sağlamıştır. Sonraki Nesiller İçin Örnek Olma: Tabiiler, sonraki nesil müfessirler için önemli bir örnek olmuşlardır. Onların tefsir yöntemleri ve yaklaşımları, İslam tefsir tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.”) ChatGPT'nin “Tabiîn müfessirleri, hadisleri kullanarak ayetlerin zahirî anlamlarıyla birlikte batınî anlamlarını anlaşılır kılmışlardır.” şeklindeki yanıtı doğruyu yansıtmamaktadır. Zira onlar döneminde sufi tefsirler henüz yazılmamış, daha çok Garîbu'l-Kur'an, İrâbu'l-Kur'an ve Meâni'l-Kur'an gibi lugavî tefsirler telif edilmiştir. Google Bard, kanıtlara dayanma konusunda ise çok yetersiz kalmış, konuyla doğrudan ilgisi olmayan Taberî, Kurtubî ve İbn Kesîr tefsirlerine yer

vermiştir. Üstelik Taberî tefsirinin nüzul sırasına göre yazılmış bir tefsir olduğunu söyleyerek hatasını ikinci kez tekrarlamıştır. Chat-GPT'nin bu soruya yanıtı 130 kelimedenden oluşmakta, bunlardan 102'si sorunun yanıtından müteşekkildir. Google Bard'ın 270 sözcükten oluşmakta, bunlardan 154 sözcük sorunun doğrudan yanıtıyla ilgilidir.

2.9. İlk Dilbilimsel Tefsirler Hangileridir?

Tablo 9: İlk Dilbilimsel Tefsirler Hangileridir?

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	2	1
Eksiksizlik	2	1
Kanıtlara Dayanma	5	2
Konu ile İlgililik	1.5	1
Yanıt Uzunluğu	3	4

ChatGPT ve Google Bard'a "İlk dilbilimsel tefsirler hangileridir?" sorusu sorulmuştur. ChatGPT, dilbilimsel tefsirleri Kisâî'nin (öl. 189/804) *Me'âni'l-Kur'an*'ı ile başlatmış, tefsir tarihi kitaplarında geçen (Zeyd b. Ali b. Hüseyin (öl. 122/739) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) *Me'âni'l-Kur'an*, Ebân b. Tağlîb el-Cerîrî (öl. 141/758) *Garîbu'l-Kur'an*, Muhammed b. Saîb el-Kelbî (öl. 146/763) *Garîbu'l-Kur'an*) öncesindeki isimlere yer vermemiştir. İlk dilbilimsel tefsirler daha fazla olmasına rağmen (Yahya b. Sellâm (öl. 200/816) *et-Tesârif Tefsîru'l-Kur'an mimmâ İştêbeheth Esmâuhû ve Tasarrefet Me'ânih*, Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr (öl. 210/825) *Müşkilü'l-Kur'an*, İ'râbu'l-Kur'an, el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) *Kitâbu Me'âni'l-Kur'an*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 223/837) *Me'âni'l-Kur'an*, *Garîbu'l-Kur'an*, Abdullah b. Yahyâ İbnu'l-Yezîdî (öl. 237/851) *Garîbu'l-Kur'an ve Tefsîruhû*, İbn Kuteybe (öl. 276/889) *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'an*, *Garîbu'l-Kur'an*, el-Müberred (öl. 286/900) *Me'âni'l-Kur'an ve mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelefe Ma'nâhu mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*)⁹ sadece 5 eser saymıştır: (Münezzeh İbn Müslim el-Kisâî (öl. 189/805) *Me'âni'l-Kur'an*, Ferrarî (öl. 207/823) *Me'âni'l-Kur'an*, Ebu Ubeyde (öl. 210/824) *Mecâzu'l-Kur'an*, Ferrarî (öl. 207/823) *Mecâzu'l-Kur'an*, Zemahşerî (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*). Üs-

⁹ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 147.

telik 5. olarak yer verdiği eser ve müellifi ise tamamen yanlıştır. Bu durumda hem eksik hem de yanlış bilgi vermiştir. Ayrıca müfessir Ferrâ'nın adını Ferrari şeklinde yanlış yazmıştır. Yine müfessir Zemaşeri ilk dilbilimsel tefsirciler arasında zikredilmezken ChatGPT ilk dönem dilci müfessirler arasında saymıştır. Kanıtlarını dayandırdığı kaynaklar, Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*'u, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* ve Ignác Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (İslam Tefsir Ekolleri)* adlı eserleri şeklinde olup, bu eserler ChatGPT yapay zekâ modelinin doğru verdiği bilgilerin kanıtlarını ispatlar niteliktedir. Kanıtlarını dayandırdığı diğer kaynaklar olan Toshihiko Izutsu (öl. 1993) *Kur'an'da Allah ve İnsan (God and Man in the Quran)*, Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân* ise ilgili sorunun cevabının kanıtlarının yer aldığı kaynaklar değildir.

Aynı soru Google Bard'a yöneltildiğinde, dilbilimsel tefsir hakkında ilk satırlarda öncelikle soru dışı bilgilere yer verdiği görülmüştür: ("Dilbilimsel tefsir, Kur'an-ı Kerim ayetlerinin dilbilgisi, sözcük anlamları ve üslubu gibi dilsel özelliklerine odaklanarak anlamlarını ortaya çıkarmayı hedefleyen bir tefsir yöntemidir. Bu yöntem, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren kullanılmış olsa da sistematik bir hal alması ve ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkması daha sonraki dönemlere rastlar. İlk dönem dilbilimsel tefsir literatürüne dair bir analiz yapan çalışmalar, bu alanda öne çıkan üç temel kavramı ortaya koymaktadır: Garîbu'l-Kur'ân: Kur'an'da anlamı zor veya az bilinen kelimelerin açıklanmasıdır. Bu alanda ilk çalışmalar İbn Abbas'a kadar uzanır. İ'râbu'l-Kur'ân: Kur'an ayetlerinin irab (çekim) özelliklerinin incelenmesi ve bu sayede anlamlarının daha iyi anlaşılmasıdır. Meâni'l-Kur'ân: Kur'an ayetlerinin anlamlarının derinlemesine incelenmesi ve farklı anlamlara gelebilecek kelimelerin bağlamlara göre doğru anlamlarının belirlenmesidir.") Ancak ilerleyen satırlarda ilk dilbilimsel tefsirden sadece 2 tanesini (İbn Abbâs *Garîbu'l-Kur'an*, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî *Garîbu'l-Kur'an*) kaydedebilmiştir. Son müellifin doğru adı "Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî (ö. 255/869)"dir. Yine Google Bard, soru kapsamında olmamasına rağmen ilk dilbilimsel tefsirlerin önemi hakkında bilgi vererek alan dışına çıkmıştır. Yani konudan uzaklaşmıştır. Kanıtlarını ise bu alanda yazılmış iki akademik makaleye ("İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz - Garîbu'l-Kur'ân Örneği": [avesis.marmara.edu.tr/yayin/a0143dd3-9242-4c01-bd52-4dc12b6ab8f0/ilk-donem-dilbilimsel-tefsir-litera-](https://www.avesis.marmara.edu.tr/yayin/a0143dd3-9242-4c01-bd52-4dc12b6ab8f0/ilk-donem-dilbilimsel-tefsir-litera-)

turune-dair-bir-analiz-garibul-kuran-ornegi, “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbâs’ın Dilbilimsel Tefsîre Etkisi”: dergipark.org.tr/tr/pub/kesitakademi/issue/59817/863701) dayandırmıştır. Spesifik bir kaynak verdiği söylenebilirse de tali bir kaynak olması bakımından yetersizdir. ChatGPT’nin verdiği kaynaklar daha doğrudur. ChatGPT, yanıtını toplam 248 sözcükle izah etmiş, bunlardan sadece 18’i sorunun cevabıyla ilgilidir. Google Bard da bu soruyu 272 sözcükle izah etmiş, bunlardan sadece 10 sözcük sorunun yanıtını oluşturmaktadır.

2.10. İslam Dünyasında Çağdaş Dönemde Yazılan Tefsirleri ve Müfessirleri Yazınız.

Tablo 10: İslam Dünyasında Çağdaş Dönemde Yazılan Tefsirleri ve Müfessirleri Yazınız.

Tefsirci	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	3,5	4
Eksiksizlik	3	3
Kanıtlara Dayanma	4	2
Konu ile İlgililik	3	1
Yanıt Uzunluğu	6	3

db | 513

ChatGPT ve Google Bard’a “İslam dünyasında çağdaş dönemde yazılan tefsirleri ve müfessirleri yazınız” sorusu sorulmuştur. ChatGPT, sadece müfessir ve tefsir isimlerinin sorulduğu bu soruya özelliklerini de içine alan detaylı-gereksiz yanıtlar vermiştir: (“1. Seyyid Kutub (1906-1966) *Fî Zilâl-i’l-Kur’ân*. Seyyid Kutub, modern dönem İslami düşünceye ve siyasal İslam’a önemli katkılar sağlamış bir düşünürdür. *Fî Zilâl-i’l-Kur’ân* eseri, sadece bir tefsir olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal bir manifesto niteliğindedir. Kutub’un tefsiri, Kur’an’ın toplumsal ve siyasal yönlerini vurgulayan, İslam’ı modern sorunlara çözüm olarak sunan bir yaklaşımla yazılmıştır. Temel Yaklaşım: Tefsir, daha çok İslam’ın sosyal adalet, insan hakları ve İslam Devleti kavramları üzerine odaklanır. 2. Mevdudi (1903-1979) *Tefhîmü’l-Kur’an*. Pakistanlı İslam âlimi ve düşünür Mevdûdî, Kur’an’ı çağdaş Müslümanlar için anlaşılır hale getirmeye çalışmış, İslami yönetim ve siyaset teorileri üzerine önemli tezler geliştirmiştir. Tefhimü’l-Kur’an adlı tefsiri, çağdaş bir dille yazılmış ve Kur’an’ı toplumsal ve siyasal bir perspektiften yorumlayan kapsamlı bir çalışma-

dır. Temel Yaklaşım: İslami hükümet ve toplumsal düzenin kurulması gerekliliği üzerinde durur. 3. Muhammed Esed (1900-1992) *The Message of the Qur'an (Kur'an Mesajı)*. Avusturya kökenli bir Yahudi olan ve sonradan İslam'a giren Muhammed Esed, Kur'an'ı İngilizceye çevirmiş ve tefsir etmiştir. Onun tefsiri, özellikle Batı dünyasında İslam'ı anlatmayı hedefleyen, derin anlam analizleri içeren bir çalışmadır. *The Message of the Qur'an*, Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik entelektüel bir yaklaşım sunar. Temel Yaklaşım: Akılcı, felsefi ve tarihsel bağlama dayalı bir tefsir anlayışını benimser. 4. Fazlur Rahman (1919-1988) *Major Themes of the Qur'an (Kur'an'ın Ana Temaları)* Pakistanlı İslam alimi Fazlur Rahman, Kur'an'ı modern bir perspektiften analiz eden ve İslam'ın temel kavramlarını çağdaş dünyanın sorunlarıyla ilişkilendiren bir yaklaşıma sahiptir. Rahman, özellikle İslam'ın modernizme ve Batı düşüncesine nasıl cevap verebileceği konusuna odaklanmıştır. Temel Yaklaşım: Kur'an'ın ahlaki ve sosyal boyutlarına vurgu yapar ve tarihsel bağlamı dikkate alır. 5. Rashid Rıza (1865-1935) *Tefsîrül-Menâr* Mısırlı İslam düşünürü ve gazeteci olan Rashid Rıza, hocası Muhammed Abduh ile birlikte *Tefsîrül-Menâr* adlı eseri yazmıştır. Bu eser, İslam'ın modernleşme sürecinde nasıl bir yol izlemesi gerektiği ve Kur'an'ın sosyal reformlar açısından nasıl yorumlanabileceği üzerine yoğunlaşır. Temel Yaklaşım: İslam'ın Batı sömürgeciliği karşısında yeniden diriltilmesi gerektiği ve Kur'an'ın çağdaş meselelere çözümler sunduğu görüşündedir. 6. Muhammed Abduh (1849-1905) *Tefsîrül-Menâr*. Abduh, İslam dünyasında modernist tefsir geleneğinin öncülerindendir. İslam'ı modern bilim ve akılla uyumlu bir şekilde yorumlamaya çalışmış, dini reform hareketlerinde önemli rol oynamıştır. *Tefsîrül-Menâr*, Kur'an'ı sosyal reformların kaynağı olarak gören bir yaklaşımla yazılmıştır. Temel Yaklaşım: Modernizm ve İslam'ı birleştiren reformist bir tefsir anlayışı geliştirir. 7. Mahmud Şeltut (1893-1963) *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Kerîm*. El-Ezher Üniversitesi'nin önemli bir alimi olan Mahmud Şeltut, Kur'an'ın çağdaş Müslümanlar için daha anlaşılır hale getirilmesi gerektiğine inanmış ve modern bir tefsir yazmıştır. Şeltut'un tefsiri, dini içtihat ve modern bilimin bir araya getirildiği bir çalışmadır. Temel Yaklaşım: İslam'ın evrensel değerlerinin modern dünyada nasıl uygulanabileceğini ele alır. 8. Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) *Hak Dini Kur'an Dili*. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde yazılmış en önemli tefsirlerden biridir. Elmalılı Hamdi Yazır, Osmanlı medrese geleneği ve modern bilimlerini harmanlayarak kapsamlı bir tefsir kaleme almıştır. Eser, geleneksel İslam anlayışıyla mo-

dern dönemin ihtiyaçlarını birleştiren derin bir yorum sunar. Temel Yaklaşım: Kur'an'ın lafzî ve anlam bütünlüğünü dikkate alan bir tefsirdir. 9. Ali Bulaç *Kur'an Tefsiri*. Ali Bulaç, Türkiye'de çağdaş dönem müfessirlerinden biridir ve İslami kaynakların modern dünya ile nasıl ilişkilendirilebileceğine dair özgün yaklaşımlar geliştirmiştir. Bulaç'ın tefsiri, çağdaş konularla Kur'an ayetlerini bir araya getiren yorumlar içerir. Temel Yaklaşım: Modern sosyal bilimler ve İslam düşüncesi arasında köprü kurar. 10. Yusuf el-Karadavi (1926-2022) *et-Tefsîrül-Kâfi*. Yusuf el-Karadavi, çağdaş İslam dünyasında önemli bir alim ve düşünürdür. Onun tefsir çalışmaları, Kur'an'ın çağdaş meselelere dair hükümlerini ve İslam'ın modern toplum üzerindeki etkisini analiz eder. Temel Yaklaşım: Kur'an'ın toplumsal ve siyasal boyutlarına yönelik eleştirel bir bakış açısı sunar.”)

ChatGPT, 10 adet tefsir ve müfessir adına yer verse de eksik bıraktığı isimler olmuştur. Örneğin Şevkânî (öl. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*, Seyyid Ahmed Han (öl. 1817/1898) *Tefsîru'l-Kur'ân*, Tantâvî Cevherî (öl. 1862/1940) *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Muhammed Tâhir İbn Âşûr (öl. 1879/1973) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* ve Süleyman Ateş *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* gibi önemli eser ve müfessirlere yer vermemiştir. Çağdaş dönem olarak XX. yüzyılı esas aldığı düşünülse bile son iki müfessir bu döneme ait olduğu için yer vermesi gerekirdi. Fazlurrahmân müfessir olmadığı halde onu müfessirler arasında zikretmiştir. Muhammed Reşîd Rızâ'nın telif ettiği *Tefsîru'l-Menâr*'ı da ayrı ayrı zikrederek hem Muhammed Abduh'a hem de Reşîd Rızâ'ya nispet etmiştir. Zira tefsirin içeriği ikisine ait olsa da telif eden Reşîd Rızâ'dır. Yanıtının kanıtlarını ise önce yer verdiği tefsirlere dayandırmış, sonra ek kaynaklar başlığıyla Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ve Fuat Sezgin'in,¹⁰ *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* adlı eserini kaynak göstermiştir. Bu kaynaklar eksik olsa da sorunun yanıtının yer aldığı kaynaklardır.

Aynı soru Google Bard'a sorulduğunda, sorunun içeriğinde olmasa da öncelikle çağdaş dönemin tefsir anlayışı hakkında bilgi vermiş: (“İslam dünyasında tefsir geleneği, Kur'an-ı Kerim'in indiği günden itibaren önemli bir yer tutmuştur. Sahabe ve tabiilerin tefsir anlayışları, İslam alimlerinin yüzyıllar boyunca Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarına yön vermiştir. Çağdaş dönemde de bu gelenek devam etmiş, ancak değişen dünya koşulları ve bilimsel gelişmeler

¹⁰ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabi*, çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî vd. (Riyâd, 1403).

ışığında yeni yorumlar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.”) daha sonra bazı çağdaş müfessir ve eserlerini sıralamıştır. Devamında ise konuyla ilgisi olmayan bazı isimlere yer vermiş, verdiği isimler arasında da gerçek olmayan şahıslar yer almıştır. Yer verdiği müfessirlerin eser adlarını vermemiştir. Müfessirler ise şunlardır: Muhammed Esed, Seyyid Kutup, Yusuf el-Karadavî, Muhammed Hüseyin el-Esad, Mustafa Cerrahi. Bu isimlerden Mustafa Cerrahi ve tefsiri hakkında bilgi edinilememiştir. Türkiye’de çağdaş tefsir çalışmaları yapan müfessirler başlığı altında ise şu isimlere yer vermiştir: Mehmet Okuyan, Hayrettin Karaman, Süleyman Ateş. Bu isimler arasında Hayrettin Karaman’ın müstakil bir tefsiri olmayıp Kur’an Yolu tefsirinin yazarlarından biridir. Dolayısıyla Google Bard yapay zekâ modeli hem eksik (çağdaş dönem müfessir ve tefsirlerinin tümünü yazamamıştır. Hangileri olduğunu yukarıda belirtmiştik.) hem yanlış bilgiler kaydetmiştir. Kanıtları sorulduğunda da doğru olarak sadece *TDV İslam Ansiklopedisi*’ni verebilmiştir. Soru soran araştırmacıyı, isim vermeksizin biyografik çalışmalara ve akademik dergilere yönlendirmiştir. Ayrıca yine isim vermeden üniversite kütüphanelerini, akademik veri tabanlarını ve İslâmî ilimlerle ilgili web sitelerini tavsiye ederek online kaynaklardan yararlanılabileceğini söylemiştir. Bu bilgileri verirken hangi kaynaklardan yararlandığı şeklinde ikinci bir soru yöneltildiğinde ise, internet kaynakları, akademik veri tabanları, özellikle tefsir tarihi, Kur’an-ı Kerim ilimleri ve İslam düşüncesi alanında yazılmış kitaplar, müfessirlerin hayatları, eserleri ve tefsir anlayışları hakkında detaylı bilgi sunan kaynaklardan yararlandığını belirtmiştir. Bu yönüyle Google Bard, araştırmacıya bilgi erişimi hususunda bir perspektif sunmuş olsa da genel bir alana yönlendirmiş, spesifik bir kaynak gösterememiştir. ChatGPT yapay zekâ modeli soruyu 750 kelime ile yanıtlamış, bunlardan 73 kelime sorunun yanıtını oluşturmaktadır. Google Bard’ın yanıtının uzunluğu ise 392 kelimedenden oluşmakta, fakat sadece 17’si sorunun yanıtıyla ilgilidir.

516| db

Sonuç

Tefsir tarihi özelinde yapay zekâ modellerinden elde edilen verilerin doğruluğu, eksiksizliği, konu ile ilgililik, kanıtlara dayanma, yanıt uzunluğu açısından yapılan karşılaştırma sonuçlarını incelediğimizde; ChatGPT’nin ortalama doğruluk puanı 10 üzerinden 3, Google Bard’ın ise 4,5 olarak bulunmuştur. Yanıtların eksiksizliği bakımından ChatGPT 2,72 puan, Google Bard 3,48 puanı hak etmiştir. Doğru kanıtlara dayanma konusunda ChatGPT 2,98 puanda kalırken

Google Bard'ın puanı 3,1 olmuştur. Sorulan soruların konuyla ilgisini doğrudan kurarak yanıt oluşturmada ChatGPT 3,46 puan, Google Bard, 3,46 puan elde etmiştir. Yanıt uzunluğu açısından iki model arasında bazı sorularda kayda değer bir fark yok iken bazı sorularda ise verdikleri yanıtların uzunluğu iki model açısından da değişkenlik göstermiştir. Buna göre ChatGPT'nin puanı 3,5, Google Bard'ın puanı 4,3 olarak bulunmuştur.

Tablo 11: Yapay Zekâ Uygulamalarının Genel Ortalaması

Tefsir Tarihi Genel Ortalama	Chat GPT	Google Bard
Doğruluk	3	4,5
Eksiksizlik	2,72	3,48
Kanıtlara Dayanma	2,98	3,01
Konu ile İlgililik	3,46	3,46
Yanıt Uzunluğu	3.5	4,3

Her iki yapay zekâ uygulamasına sorular farklı günlerde sorulduğunda, verdikleri yanıtlarda farklılıklar gözlemlenmiştir. Farklı bir günde ikinci defa aynı soru sorulduğunda daha uzun cevap verdikleri tespit edilmiştir.

Yukarıdaki sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yapay zekâ modellerinin geniş bilgi havuzlarına erişebilme kapasiteleri olduğu halde genel düzeyde bilgi vermekle yetindikleri, bu bilgilerin de kısmen doğru olmadığı görülmüştür. Yine derinlikli analiz gerektiren tefsir konularında bu modellerin yetersiz kaldığı bir tespit olarak ifade edilebilir.

Araştırmanın sonuçlarına göre, yapay zekâ modelleri tefsir tarihi hakkında temel bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olsa da uzmanlık gerektiren alanlarda halen insan rehberliği ve akademik değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu modeller, kullanıcıların hızla bilgiye ulaşmasını sağlasa da İslâmî ilimlerde doğru bilgiye erişmek için yeterli olmadığı söylenebilir. Sonuç olarak, yapay zekâ teknolojisinin İslâmî ilimlerde yardımcı bir araç olarak kullanılabilmesi, ancak henüz tam ve doğru bir bilgi kaynağı olarak görülmemesi gerektiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak her iki yapay zekâ modeli de tefsir tarihi ile ilgili sorulara yetersiz ve eksik yanıtlar vermesine rağmen, Google Bard genel ortalama olarak, ChatGPT'ye göre kısmen daha fazla güvenilirlik oranına sahip gözükmemektedir ChatGPT ve Google Bard yapay zekâ uygulamalarının, temel bilgi kaynaklarına hızlı ve kolay erişim olanağı sunmaları sebebiyle yararlı uygulamalar oldukları, fakat bu uygulamaların kontrol edilmeden kullanılması durumunda, risk barındırma ve etik sonuçlar ortaya çıkarma potansiyeline sahip oldukları özellikle vurgulanmalıdır. Diğer taraftan İslâmî ilimlerle ilgili kaynak verme hususunda eksikleri ve yetersizlikleri mevcuttur. Dolayısıyla kanıtlara dayanma ve kaynak gösterme açısından geliştirilmeleri gerekmektedir. Tefsir Tarihi ile ilgili temel ve tali kaynaklar olarak kaynakçada belirtilen eserlere, mutlaka erişim sağlanmalıdır. İslâmî ilimlere dair yayınların çok ve yeterli olmasına rağmen, bu yayınların içeriğine internette ulaşılammaktadır. Dolayısıyla yapay zekadan alınan cevapların doğruluğu, internete girilen İslâmî verilerin çeşitliliği ve çokluğu oranındadır. Postmodern dünyada bilginin dili İngilizce olduğuna göre İslâmî kaynakların batı dillerine tercümelerine hız verilmesiyle ve bu verilerin internete açık erişimli olarak girilmesiyle, yapay zekadan başka ilimlerde alınan verim, İslâmî ilimlerde de alınmış olacaktır. Böylece tefsir araştırmalarında da yapay zekânın destekleyici bir araç olarak kullanımı daha faydalı hale gelecektir.

518 | db

Kaynakça

- Ağırman, Cemal. "Müksirûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/532-533. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1917.
- Bey, Cevdet. *Tefsir tarihi*. İstanbul: Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.
- Bırışık, Abdülhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1983.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Muhammed Ömer Ali. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 12. Basım, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav Yayınları, 18. Basım, 2012.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih Hazzî. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997.

- Goldziher, Ignaz. *İslâm Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul, 1997.
- İbn Âşûr, Muhammed Fazıl b. Muhammed Tâhir b. Muhammed. *et-Tefsîr ve ricâluhu*. Kahire: Matabiü'l-Ezher, 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri. *Tabakâtü'l-kübrâ*. Leiden: E.J. Brill: Julius Lippert, 1908.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalîm. *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasen el-Hallâk Ebû Mus'ab. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne Tefsîru'l-Mâtürîdî*. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/290-294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-arabî*. çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî vd. Riyâd, 1403.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1317.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirin*. thk. Muhammed Ömer Ali. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirin*. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1961.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Bedî' Seyyid el-Lihâm. Suriye: Dâru Kuteybe, 2010.

YAPAY ZEKA VE DİN KONULU YAYINLARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Mustafa Fatih AY *

İshak TEKİN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 28 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atıf:** Ay, Mustafa Fatih. Tekin, İshak. "Yapay Zeka ve Din Konulu Yayınların Bibliyometrik Analizi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 521-540.

DOI: 10.33415/daad.1593862

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 November 2024, **Accepted:** 28 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Ay, Mustafa Fatih. Tekin, İshak. "Bibliometric Analysis of Publications on Artificial Intelligence and Religion". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 521-540.

DOI: 10.33415/daad.1593862

Öz

Son yıllarda insan hayatının birçok boyutunu etkileyen önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişimlerin sonucusu, yapay zeka olarak adlandırılan olgudur. Geldiğimiz noktada hayatın birçok alanında önemli değişikliklere neden olacağı düşünülen yapay zeka olgusunun etkileyeceği alanlar arasında din/ilahiyat alanı araştırmaları ve dinle ilgili uygulama ve hizmet alanları olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yapay zekaya ilişkin görüşlerin şekillenmesinde de dinin be-

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mustafafatihay@akdeniz.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0000-0000-0000, Katkı oranı: %60 / Responsible Author, Assoc. Prof., Akdeniz Mayıs University, Faculty of Theology, mustafafatihay@akdeniz.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-0433-318X, Contribution rate: %60.

** Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, itekin@ogu.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-3850-5691, Katkı oranı: %40 / Assoc. Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, itekin@ogu.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-3850-5691, Contribution rate: %60.

lirleyici bir unsur olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda yapay zeka ve din konusunda dikkate değer sayıda bilimsel araştırmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bu çalışmada da bu konuda yapılmış olan çalışmaların bibliyometrik analizinin yapılarak mevcut birikimin bir bütün olarak ortaya konulması ve geleceğe ilişkin olası bir perspektif belirlenmesi çabası güdülmektedir. Çalışma Web of Science veritabanında yer alan yapay zeka ve din konulu bilimsel yayınlar ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda da yayınların türleri, yıllara göre dağılımları, yayımlandıkları yerler, ülke ve yazara göre dağılımları ve ülkeler ve yazarlar arası iş birlikleri, anahtar kavram dağılım ve sıklıkları gibi konular bibliyometrik veriler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İlahiyat, Din Bilimleri, Yapay Zeka, Bibliyometrik Analiz.

Bibliometric Analysis of Publications on Artificial Intelligence and Religion

Extended Abstract

In recent years, there have been changes that can be generally considered within the framework of digitalization, but now, beyond the internet and computer technology used as access to information, technologies that allow information processing, producing new information and ideas, and even operations similar to the human mind (learning, interpretation, problem solving, seeing, perceiving, etc.) have begun to be discussed. It has now become a general opinion that this new phenomenon, called artificial intelligence, is causing significant changes in human life.

The aim of the first studies conducted within the scope of artificial intelligence is to produce a machine like a human, in other words, a machine that has human characteristics. Studies that were initially carried out with the aim of making an artificial brain but could not achieve the desired success have turned to the aim of developing intelligent programs instead with the development of computer science. The next stage of the studies in this process, which corresponds to approximately 1980-2000, was the effort to produce software and intelligent systems that behave like humans. Today's artificial intelligence studies are also within the scope of the production and development of artificial intelligence as a system.

Undoubtedly, an important area where this new situation is widely discussed is the field of religion/theology. Religion, which has been at the center of life throughout human history, has many intersections in the context of artificial intelligence, which has led to change and transformation in all these areas, in addition to being an important motivation behind individual attitudes and behaviors, as well as playing an important role in the policies of states and the lives of societies. The basic issues regarding the interaction of artificial intelligence with the field of religion can be expressed as the dimensions of ethics and morality, the dimension of how artificial intelligence will be interpreted by people, and its use in education and research activities in the field of religion.

As of the date of this research, it is seen that 739 scientific publications have addressed the subject of artificial intelligence and religion in the Web of Science (WOS), an important academic index. Based on this data, it is seen that there is an important literature on artificial intelligence and religion and that it continues to expand. The main purpose of this study is to conduct a bibliometric analysis of publications that have reached a significant number and to obtain data on the trends of publications on artificial intelligence and religion. The

obtained data aims to both present an accounting of the past and to provide a perspective for the future according to the course of the studies.

This study was carried out using bibliometric analysis. The data of the research was retrieved from the Web of Science database. On November 13, 2024, the search criteria for all fields in the relevant database were preferred, and the key concepts of “artificial intelligence” and (AND) religio* were used. Thus, data on all studies in which the concepts of artificial intelligence and religion were mentioned together were reached. The analyses were also carried out on the bibliographic data of 739 scientific studies obtained as a result of this search.

In this context, it was determined that there were 739 publications that met the basic criteria and that the vast majority of these publications were in article format. It has also been observed that the dominant language of publication is English. However, although the first publication in the database dates back to 1990, it has been observed that the number of studies on artificial intelligence and religion has increased considerably in recent years, especially since 2017, and continues to increase.

When looking at countries specifically, it is seen that publications are mostly from countries that are dominant in the field of science, such as the USA, England, and China. In addition to the fact that the first studies were conducted in these countries, it is seen that these studies also provide references in terms of citations for newly conducted studies. However, in recent years, it has been observed that publications on artificial intelligence and religion have started to be made in different countries, and even the leading countries have started to have difficulty in terms of the number of publications and citations by other countries. An increase has been observed in the publications of countries with the most publications, especially China, as well as India, Saudi Arabia, Malaysia, South Korea, and Turkey in recent years. In the analyses made regarding key concepts, the concepts of artificial intelligence and religion are the main elements of the study.

Keywords: Religious Education, Theology, Religious Studies, Artificial Intelligence, Bibliometric Analysis.

Giriş

Bilinen ilk topluluklardan günümüze kadar insanlar, hayatlarını sürdürmenin yanı sıra yaşam kalitelerini artırmaya ve işlerini kolaylaştırmaya yönelik bazı yenilikler üretmenin de peşinde olmuştur. Geleneksel tarih anlayışının sunduğu verilerden hareketle, geçmiş insan topluluklarının temel ihtiyaçları karşılamak, savaşmak, işleri daha az enerji ve zaman harçayarak yapmak için çeşitli basit aletler geliştirdikleri bilinmektedir. İlkel aletler olarak üretilmeye başlanan bu aletler zamanla daha karmaşık ve daha işlevsel hale dönüşmeye başlamıştır. Bu süreç devam ettikçe insanların yaşamı da dönüşmeye başlamıştır. Bilinen tarihsel süreçte özellikle tarım temelli olarak uzunca bir süre devam eden insanlık tarihi, basit makinelerin kullanılmaya başlaması ve sanayileşme ile birlikte

artık daha kısa zaman aralıklarında daha büyük değişim ve dönüşüm süreçlerini yaşamaya başlamıştır. Özellikle son yüzyılda birçok konu ve yeni gelişmeler gündeme gelmiş ve ardı ardına toplum ve birey yaşamının neredeyse tüm boyutlarını etkileyen değişimler yaşanmaya başlamıştır. En temelde ulaşım imkanlarının artması, bilgi paylaşımının yaygınlaşması ve hızlanması, bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler insan yaşamında ardı ardına büyük ve önemli değişimlere yol açmış ve halen de bu değişim süreci devam etmektedir.

Son yıllarda genel olarak dijitalleşme çerçevesinde ele alınabilecek birçok değişim olmakla birlikte artık bilgiye erişim hizmeti olarak kullanılan internet ve bilgisayar teknolojilerinden öte bilgi işleme, yeni bilgiler ve fikirler üretme hatta insan zihnine benzer (öğrenme, yorumlama, problem çözme, görme, algılama vb.) işlemlere imkân tanıyan teknolojilerden söz edilmeye başlanmıştır. Yapay zeka (artificial intelligence) olarak adlandırılan bu yeni olgunun insan hayatında önemli değişiklikler meydana getirmekte olduğu artık bir genel kanaat haline gelmiştir.

524 | db

Yapay zekanın bir kavram ve çalışma alanı olarak ortaya çıkışı makinelerin düşünmesinin imkânı üzerine yapılan çalışmalar ile olmuştur. Bilgisayar biliminin gelişimi ve insan zekasını taklit eden sistemlerin geliştirilmesi çabalarının bir sonucu olarak gelişen yapay zekanın bir çalışma alanı olarak ilk kavramsallaştırılması John McCarthy tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nin New Hampshire eyaletinde yer alan ve 1769 yılında kurulmuş olan Dartmouth College'de (bir araştırma üniversitesidir) toplanan konferans sonucunda olmuştur. 1956 yılında toplanan ve Dartmouth Konferansı adıyla anılan bu organizasyon, özünde farklı alanlardan araştırmacıların katıldığı yaklaşık iki ay boyunca devam eden uzun soluklu bir çalıştıdır.¹

Yapay zeka kapsamında yapılan ilk çalışmalarda amaç, insan gibi düşünebilen bir makine bir başka deyişle insanın özelliklerini taşıyan bir makine üretmektir. Önceleri yapay bir beyin yapma hedefiyle gerçekleştirilen ancak istenilen başarıya ulaşamayan çalışmalar, bilgisayar biliminin de gelişmesi ile yerine zeki programlar geliştirme hedefine yönelmiştir. Yaklaşık olarak 1980-2000 yılları arasında karşılık gelen bu süreçteki çalışmalardan sonraki aşama ise

¹ James Moor, "The Dartmouth College Artificial Intelligence Conference: The Next Fifty Years.", *AI Magazine* 27 (01 Ocak 2006), 87.

insan gibi davranan yazılımlar, zeki sistemler üretme çabası olmuştur.² Günümüzdeki yapay zeka çalışmaları da bir sistem olarak yapay zekanın üretilmesi ve geliştirilmesi kapsamındadır.

Literatürde yapay zeka (artificial intelligence) teknolojisine yönelik artan bir ilgi olmasına rağmen, gelişmekte olan birçok teknoloji gibi yapay zekanın da evrensel olarak kabul edilmiş standart bir tanımı bulunmamaktadır. Ancak temel özelliklerinin öne çıkarıldığı tanımlama girişimleri de mevcuttur. Bu kapsamda yapay zeka, verileri yorumlama, verilerden öğrenme gibi yetenekleri bulunan ve belirli amaçlar çerçevesinde bu yeteneklerini kullanabilen bir sistem olarak tanımlanabilir.³ Benzer bir tanıma göre ise çeşitli şekillerde ulaştığı verileri kullanarak insan bilişini yeniden üreten bir bilgisayar sistemidir.⁴ Ayrıca literatürde makine öğrenmesi (machine learning), doğal dil işleme (natural language processing), derin öğrenme (deep learning) ve sinir ağları (neural network) gibi kavramlar, yapay zekanın temel bileşenleri olarak ifade edilmektedir.⁵

Bugün geldiğimiz noktada farklı kişi, kurum veya şirketler tarafından yapay zeka olarak geliştirilen sistemler bir çok alanda işlevsel olarak kullanılabilir hale gelmiştir. Çeşitli mesleklerin ortadan kalkması, yeni mesleklerin ortaya çıkması, sağlık, tarım, sanayi, eğitim gibi insan yaşamının en önemli boyutlarının da içinde olduğu birçok alanda ciddi değişim ve dönüşümlere yol açmaya başladığı bir gerçektir. O nedenle geldiğimiz noktada birçok devlet, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler, bilim dünyası ve spesifik olarak bilimsel disiplin temsilcileri ve örgütleri, araştırma merkezleri, meslek kuruluşları kendi zaviyelerinden yapay zeka konusunu ele almakta ve bu yeni durumu anlamaya ve geleceğe yönelik perspektifler üretmeye çabalamaktadır. Gerek bilimsel anlamda gerekse de iş/hizmet dünyası anlamında birçok alanda yapay zekayı merkeze alan çalışmaların sayısı oldukça artmıştır.

Kuşkusuz bu yeni durumun çokça tartışıldığı önemli bir alan da din/ilahiyat alanıdır. İnsanlık tarihi boyunca hayatın merkezinde

² Ercan Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği* (Ankara: TUBA, 2020), 101-102.

³ Michael Haenlein - Andreas Kaplan, "A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of Artificial Intelligence", *California Management Review* 61/4 (01 Ağustos 2019), 1.

⁴ Hossein Hassani vd., "Artificial Intelligence (AI) or Intelligence Augmentation (IA): What Is the Future?", *AI* 1/2 (2020), 145.

⁵ B. Eubanks, *Artificial Intelligence for HR: Use AI to Support and Develop a Successful Workforce* (London, N.Y: Kogan Page, 2022), 29.

yer alan din, bireysel tutum ve davranışların arkasındaki önemli bir motiv olmanın yanı sıra devletlerin politikalarında, toplumların yaşamında önemli bir rol oynaması yönüyle tüm bu alanlarda değişime ve dönüşüme yol açan yapay zeka bağlamında da birçok kesim konusuna sahiptir. Yapay zekanın din alanı ile etkileşimi konusunda temel konular; etik, ahlak boyutu, yapay zekanın insanlar tarafından nasıl anlamlandırılacağı boyutu ve din alanındaki eğitim ve araştırma faaliyetlerindeki kullanımı olarak ifade edilebilir. Nitekim yapay zeka ve din konusunda literatürde farklı çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Yapay zeka kavramının ilk kullanılmaya başlandığı 1950'li yıllardan bugüne yapay zeka ve din konusunu merkeze alan çok sayıda araştırma yapılmıştır. Özellikle son yıllarda yapay zeka tartışmalarının artması ile bu çalışmaların sayısının bir hayli fazla olduğu bilinmektedir. Bu araştırmanın yapıldığı tarih itibarıyla önemli bir akademik indeks olan Web of Science'da (WOS) 739 bilimsel yayının yapay zeka ve din konusunu ele almış olduğu söylenebilir.⁶ Bu veriden hareketle yapay zeka ve din konusunda önemli bir literatürün olduğu ve gittikçe de genişlemeye devam ettiği görülmektedir. Böylesi geniş bir literatürün bir bütün olarak ele alınması ise bibliyometrik analiz gibi bütüncül değerlendirmeye imkan veren yöntemler ile yapılabilmektedir. Bu çalışmada temel amaç, artık önemli bir sayıya ulaşan yapay zeka ve din konusunu ele alan yayınların bibliyometrik analizini yapmak ve yapay zeka ve din konusunda yapılan yayınların eğilimleri hakkında veriler elde etmektir. Elde edilen veriler ile hem geçmişin bir muhasebesini ortaya koymak hem de çalışmaların seyrine göre geleceğe yönelik bir perspektif konulmasına imkan tanınması hedeflenmektedir. Ayrıca Web of Science veritabanında "artificial intelligence" and "bibliometric" şeklinde yapılan aramada 332 yayın olduğu ve bu yayınların yapay zeka ile farklı alan ve konularda yapılan çalışmaların bibliyometrik analizlerini içerdiği görülmektedir.⁷ Bu yayınlar arasında yapay zeka ve din konusu ile ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Ulaşılabilen literatürde de bu tarz bir çalışmaya rastlanmamıştır.

526 | db

Bu çerçevede cevap aranan alt araştırma soruları da şu şekildedir:

⁶ <https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search>

⁷ <https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search>

1. Yapay zeka ve din konulu yayınların türleri, yayın dilleri, yayın yılları, yayınlandıkları yer ve yayınların üretildiği ülkelere göre dağılımı nedir?
2. Yapay zeka ve din konulu yayınlarda ülkelerin verimliliği ve iş birliği nasıldır?
3. Yapay zeka ve din konulu yayın yapan yazarların verimliliği ve iş birliği nasıldır?
4. Yapay zeka ve din konulu yayınlarda en çok kullanılan anahtar kavramlar ve ilişki ağı nasıldır?

Yöntem

Bu çalışma bibliyometrik analiz kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bibliyometrik analiz, belirli bir alanda yayınlanmış çalışmaların çeşitli özellikler bakımından birbirleri ile ilişkilerini belirlemeyi amaçlayan ve bunun için istatistiksel verileri kullanan nicel göstergelere dayalı bir analiz yöntemidir.⁸ Bu analiz yöntemi ile bilimsel çalışmaların sistematik, şeffaf ve tekrarlanabilir bir biçimde genel çerçevesini haritalandırmak veya yazılımlar aracılığıyla ortaya koymak amaçlanmaktadır.⁹ Bibliyometrik analizde incelenen çalışmalar bir bütün olarak ele alındığı için, araştırma kapsamına giren çalışmaların teorik arka plan, yöntem, sonuçlar gibi boyutları hakkında detaylı veriler sunulmaz.¹⁰ Bu sınırlılığa rağmen bibliyometrik analiz, çok sayıda bilimsel çalışmayı, yayın yılı, yazar, kaynak ülke, birbirleri ile olan atıf ilişkisi, anahtar kavram dağılımı gibi bibliyografik verilerini analiz etme imkânı vermesi yönüyle literatüre katkı sağlayıcı niteliktedir.¹¹ Bu nedenle de farklı alanlarda kullanımı gittikçe yaygınlaşmaktadır.¹²

Bibliyometrik analiz çalışmaları, çok sayıda çalışmanın verilerinin sistematik olarak ele alınmasını içerdiği için düzenli bir şekilde

⁸ In-Seon Lee vd., "Bibliometric Analysis of Research Assessing the Use of Acupuncture for Pain Treatment Over the Past 20 Years", *Journal of Pain Research* 13 (2020), 367.

⁹ Massimo Aria - Corrado Cuccurullo, "bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis", *Journal of Informetrics* 11/4 (01 Kasım 2017), 959.

¹⁰ Aliya Kuzhabekova vd., "Mapping Global Research on International Higher Education", *Research in Higher Education* 56/8 (2015), 864.

¹¹ Aria - Cuccurullo, "bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis", 960; Ivan Zupic - Tomaž Čater, "Bibliometric Methods in Management and Organization", *Organizational Research Methods* 18/3 (01 Temmuz 2015), 429.

¹² Martin Szomszor vd., "Interpreting Bibliometric Data", *Frontiers in Research Metrics and Analytics* 5 (2020), 1; Hannah Snyder, "Literature review as a research methodology: An overview and guidelines", *Journal of Business Research* 104 (01 Kasım 2019), 333.

yürütülmesi oldukça güç bir analiz yöntemidir. Bu nedenle literatürde çeşitli yazılımlar aracılığıyla yürütülmektedir. Bu yazılımlardan en yaygın olanlardan biri de açık kaynak kodlu VOSviewer'dır. VOSviewer, bibliyometrik ağlar oluşturmak ve görselleştirmek için bir yazılım aracıdır. Bu ağlar örneğin dergileri, araştırmacıları veya bireysel yayınları içerebilir ve atıf, bibliyografik bağlantı, ortak atıf veya ortak yazarlık ilişkilerine göre oluşturulabilir. VOSviewer ayrıca bir bilimsel literatür setinden çıkarılan önemli kavramların eş zamanlı ağlarını oluşturmak ve görselleştirmek için kullanılabilen metin madenciliği işlevselliği de sunar.¹³ Bu nedenle bu araştırmanın verilerinin analizinde VOSviewer yazılımı kullanılmıştır.

Araştırmanın verileri Web of Science veri tabanından çekilmiştir. 13 Kasım 2024 tarihinde ilgili veri tabanında tüm alanlar arama kriteri tercih edilerek "artificial intelligence" ve (AND) religio* anahtar kavramları kullanılmıştır. Böylece yapay zeka ve din kavramlarının birlikte geçtiği tüm çalışmalara ilişkin verilere ulaşılmıştır. Analizler de bu arama sonucunda elde edilen 739 bilimsel çalışmanın bibliyografik verileri üzerinden gerçekleştirilmiştir.

528| db

Bulgular

Web of Science veri tabanında belirlenen kriterler çerçevesinde yapılan tarama sonucunda toplam 739 bilimsel çalışma olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Dahil Edilen Yayın Türleri ve Sayıları

Yayın Türü	Sayı
Makale	504
Bildiri	233
Derleme	19
Editoryal İçerik	16
Erken Görünüm	15
Kitap Bölümü	11
Kitap İncelemesi	11
Editöre Mektup	5

¹³ <https://www.vosviewer.com/>

Bu çalışmalardan 504'ü bilimsel makale, 233'ü bildiri, 19'u derleme, 16'sı editöryal içerik, 15'i erken görünüm makale, 11'i kitap bölümü, 11'i kitap incelemesi iken 5'inin de editöre mektup olduğu görülmüştür. Yapay zeka ve din konusundaki literatürü kapsayabilmek amacıyla tüm yayın türleri çalışmaya dahil edilmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya Dahil Edilen Yayınların Dillere Göre Dağılımı

Yayın Dili	Sayı
İngilizce	710
Rusça	7
Almanca	5
İspanyolca	5
İtalyanca	4
Fransızca	3
Çince	1
Çekce	1
Litvanca	1
Portekizce	1
Türkçe	1

db | 529

Yayınların dillere göre dağılımına bakıldığında ise hâkim dilin İngilizce olduğu görülmektedir. Çalışmalardan 710'u İngilizce, 7'si Rusça, 5'i Almanca, 5'i İspanyolca, 4'ü İtalyanca, 3'ü Fransızca iken Çince, Çekce, Litvanca, Portekizce ve Türkçe dillerinde 1'er yayın bulunmaktadır.

Tablo 3: Araştırmaya dahil Edilen Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Yayın Yılı	Yayın Sayısı	Yayın Yılı	Yayın Sayısı
2024	125	2009	9
2023	99	2008	13
2022	105	2007	8
2021	67	2006	4
2020	80	2005	5
2019	35	2003	2

2018	35	2002	5
2017	24	2001	1
2016	11	2000	41
2015	8	1999	1
2014	18	1998	5
2013	5	1997	1
2012	4	1996	1
2011	8	1991	11
2010	7	1990	1

Yapay zeka ve din kavramlarının birlikte kullanıldığı tespit edilen ilk çalışma 1990 yılında yayınlanmıştır. İlerleyen yıllarda yayın sayıları farklılaşmaktadır. Az sayıda yılda ise hiç yapay zeka ve din konulu yayının olmadığı da görülmektedir. Ancak 2017 yılından itibaren yayınların sayısının önemli ölçüde arttığı ve yıllar ilerledikçe de yayın sayısındaki bu artışın devam ettiği görülmektedir.

530| db

Tablo 4: Araştırmaya Dahil Edilen Çalışmaların Yayınlandığı Yerler (İlk 10)

Yayın Adı	Yayıncı	Sayı
Lecture notes in artificial intelligence (Book Series)	Springer	72
Zygon (Journal)	Wiley-Blackwell	48
Religions (Journal)	MDPI	41
Natural language processing nlp 2000 proceedings	Springer	39
Frontiers in artificial intelligence and applications	IOS Press	19
Implications of artificial intelligence for religion and psychical research	The Academy for Spiritual and Consciousness Studies	11
Brain broad research in artificial intelligence and neuroscience	LUMEN Publishing	9
Journal for the study of religions and ideologies (Journal)	the Seminar for the Interdisciplinary	9

	Research of Religions and Ideologies	
Ai society (Journal)	Springer	8
IEEE Access (Journal)	IEEE	8
Theology and science (Journal)	The Center for Theology and the Natural Science (CTNS)	8

Çalışmaların yayınlandığı yerlere bakıldığında kitap serileri, sempozyum bildiri kitapları ve bazı dergiler olduğu görülmektedir. Web of Science kapsamında yer alan bazı kitap ve sempozyum kitapları yapay zeka ve din konulu çok sayıda yayına yer vermiştir. Dergi olarak bakıldığında ise Religions ve Zygon gibi din çalışmalarını merkeze alan dergilerin yapay zeka konusunda yayınlarda öne çıktığı görülmektedir. Bu noktada yapay zeka konusunun çoğunlukla yayınlandığı temelde bilgisayar ve teknoloji gibi alanlardan ziyade din temalı yayınlarda din ve yapay zeka ilişkisinin daha çok ele alındığı anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Araştırmaya Dahil Edilen Yayınların Ükelere Göre Dağılımı (İlk 20)

Ülke/Bölge	Sayı
ABD	182
İngiltere	71
Çin	41
Kanada	34
Hindistan	33
Almanya	32
Suudi Arabistan	31
İspanya	31
Hollanda	30
Yunanistan	29
Fransa	28
Japonya	24

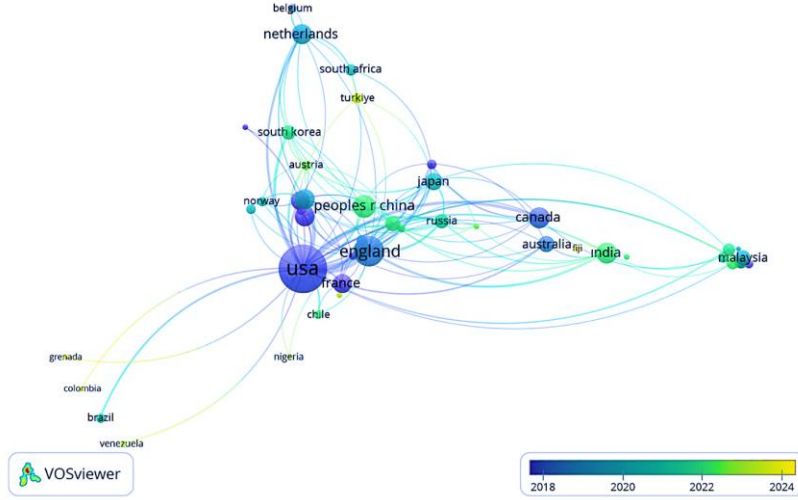
Romanya	23
Avusturalya	20
Malezya	19
İtalya	18
Rusya	16
Güney Kore	16
Türkiye/Turkey	9+6=15
İran	13

Araştırmaya dahil edilen yayınların ülkelere göre dağılımı incelendiğinde yapay zeka ve din konulu yayınların 88 farklı ülkeden yapıldığı tespit edilmiştir. Bu ülkeler arasında ABD'nin 182 yayınlı öne çıktığı ardından 71 yayınlı İngiltere, 41 yayınlı Çin'in diğer öne çıkan ülkeler olduğu görülmektedir. Türkiye kaynaklı yayınlarda ise özel bir durum söz konusudur. Bu da Türkiye ülke sıralamasında Türkiye ve Turkey olarak iki farklı adla yer almaktadır. Kaynak ülke Türkiye olarak belirtilen 9 yayın tespit edilirken, Turkey olarak belirtilen 6 yayın tespit edilmiştir. Bu iki sayı toplandığında yapay zeka ve din konulu yayınların ülkelere göre dağılımında ülkemizin 19 sırada yer aldığı görülmektedir.

Yayınlara Ülkeler Arası İşbirliği ve Yıllara Göre İşbirliği Dağılımı

Ülkelerin benzerlik durumlarını keşfetmek için ülkelerin bibliyografik eşleştirme analizi yapılabilir. İki farklı ülkenin yayınları üçüncü bir yayına atıfta bulunduğu durumda ülkelerin bibliyografik eşleştirilmesi gerçekleşmektedir. Bu analiz ülkelerin benzer literatürü kullanma durumlarını göstermektedir. Buradan hareketle, ülkelerin benzer literatürü kullanma durumlarını belirlemek için bibliyografik eşleştirme analizi¹⁴ yapılmıştır. Yapay zeka ve din konulu araştırmaların kaynak ülkesi olarak 88 ülkeden 48 ülkenin yayınları arasında işbirliğinin olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkiler ağı aşağıdaki görselde görülmektedir.

¹⁴ Zhouyang Gu vd., "Mapping the Research on Knowledge Transfer: A Scientometrics Approach", *IEEE Access* 9 (2021), 34649.

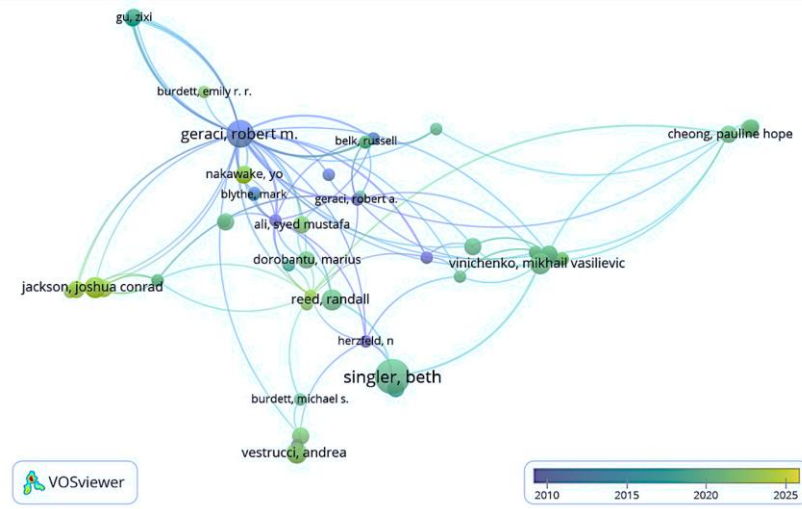

Şekil 1: Yayınların Ülkeler Arası ve Yıllara Göre İşbirliği Dağılımı

Yapılan yayınlarda çoğunlukla ABD, İngiltere, Çin, Kanada gibi ülke kaynaklı yayınların diğer ülkelerde yapılan yayınlara kaynaklık ettiği görülmektedir. Ancak dikkat çekici diğer nokta ise artık son yıllarda yapılan çalışmaların ABD, İngiltere, Kanada, Fransa, Avustralya gibi ülkelere ziyade Çin, Hindistan, Malezya, Türkiye gibi ülkelere dağılmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Yazar Atıf Analizi

Araştırmaya dahil edilen makalelerin kaynaklarında en çok atıf yapılan yazarları belirlemek için ortak atıf analizi yapılmıştır. Bu analiz ile kaynakçalar kullanılarak birbiriyle ilişkili olan yazarları tespit etme ve alanın entelektüel haritasını çıkarma imkânı elde edilmektedir.

Şekil 2: Yazar Atıf Analizi

534 | db

Toplam 1792 yazar arasından en az 1 yayın ve 5 atıf kriteri esas alınarak yapılan değerlendirmede 523 yazarın bu kriterleri sağladığı anlaşılmıştır. Bunların içerisinde ise 75 yazarın aralarında atıf bağlantısı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6: Yazarın Aralarında Atıf Bağlantısı

Yazar	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
Geraci, Robert M.	5	124	51
Dhali, Maruf A.	3	55	18
Schomaker, Lambert	3	55	18
Vinichenko, Mikhail Vasilievich	3	10	18
Foerst, A	1	34	16
Cheong, Pauline Hope	2	26	15
Geraci, Robert A.	1	54	14
Balle, Simon Noddebo	1	5	14
Popovic, Mladen	2	5	13
Chulanova, Oxana Leonidovna	3	5	11

çe ilişkili oldukları kavramlarda değişimler olduğu, yeni kavramların bağlantıya girdikleri görülmektedir. Bu durum da çalışmaların dinamik bir biçimde ilerlediği, yapay zeka ve din konusunda farklı boyutları da dikkate alan çalışmaların yapılmaya devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 7: Anahtar Kavramların Sıklığı

Anahtar Kavram	Yer Alma Sayısı	Toplam Bağlatı Gücü
Artificial İntelligence/Yapay Zeka	178	205
Religion/Din	54	98
Machine Learning/Makine Öğrenmesi	33	56
Artificial Intelligence/Yapay Zeka	27	32
Ethics/Etik	25	58
Deep Learning/Derin Öğrenme	24	50
Transhumanism/Transhümanizm	20	37
Ai/Yapay Zeka	20	21
Technology/Teknoloji	19	43
Natural Language Processing/Doğal Dil İşleme	19	39
Social Media/Sosyal Medya	17	30
Artificial İntelligence (Ai)	17	16
Robotics/Robotik	15	35
Theology/Teoloji	14	36
Hate Speech/Nefret Söylemi	11	17
Consciousness/Şuur	11	17
Robots/Robotlar	10	20
Spirituality/Maneviyat	10	20
Religiosity/Dindarlık	10	20
Science Fiction/Bilim Kurgu	9	20

Anahtar kavramlar incelendiğinde beklendiği gibi yapay zeka ve din kavramları ilk iki sırada yer almaktadır. Yapay zeka kavramının (artificial intelligence) 178 kez diğerleri ile birlikte kullanıl-

dığı görülmektedir. Bununla birlikte “artificial intelligence”, “ai”, “artificial intelligence (ai)” farklı yazım şekillerinin de listede olduğu görülmektedir. Din (religion) kavramı ise 54 kez çalışmalarda diğerleri ile birlikte yer almaktadır.

Sonuç

Yapay zeka ile ilgili literatür incelendiğinde çok sayıda bilimsel yayının olduğu ve bir çok bilim alanı veya konuda yapay zeka ile ilgili yayınların bibliyometrik analizinin yapıldığı görülmüştür. Bu çalışmada da artık önemli sayıda bilimsel yayının olduğu düşünülen yapay zeka ve din konulu yayınların bibliyometrik analizi yapılmıştır. Böylece yapay zeka ve din konusundaki yayınların bir değerlendirilmesinin yapılması ve mevcut birikimin bütüncül olarak görülebilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede ilgili literatürde önemli veri tabanlarından Web of Science’ta yer alan yayınlar bu çalışmanın kapsamına alınmıştır. Bu çerçevede temel alınan kriterlere uyan 739 yayının olduğu ve bu yayınlarının büyük çoğunluğunun makale formatında olduğu tespit edilmiştir. Yayın dili olarak hakim dilin İngilizce olduğu da görülmüştür. Bununla birlikte veri tabanında yer alan ilk yayının 1990 yılına tarihlenmekle birlikte son yıllarda yapay zeka ve din konulu araştırmaların sayısında özellikle 2017 yılından itibaren oldukça arttığı ve artarak da devam ettiği görülmektedir. Yıllara göre yayın dağılımında en çok dikkat çeken husus ise 2000 yılındaki dikkat çekici sayıdır. 1999 ve 2001 yıllarında bu konuda 1 yayın yapılmış iken 2000 yılında ilgili yayın sayısı 41 olarak görülmektedir. Bu durum 2000 yılında Yunanistan’da düzenlenen “Natural Language Processing-NLP 2000” başlıklı sempozyum bildirilerinden kaynaklanmaktadır. Bu sempozyumda sunulan 39 bildiri 2000 yılı yayınları arasında yer almaktadır.¹⁵ Böylece normal şartlarda 2 olarak görülecek yayın sayısı bu istisnai durum sebebiyle 41 olarak kayıtlara geçmiştir. 2017 yılından itibaren olan artışın ise yapay zeka teknolojisinin önemli bir mesafe kat ederek çok sayıda alanda işlevsel olarak kullanılmaya başlamasının bir yansıması olmanın yanı sıra din alanında çalışan araştırmacıların da yapay zeka konusuna eğilmeye başladıklarının bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Nitekim makalelerin, yayınlandıkları yerler incelendiğinde çoğunlukla din alanında yayınlanan dergiler olduğu görülmektedir.

¹⁵ Dimitris Christodoulakis (ed.), *Natural Language Processing — NLP 2000: Second International Conference Patras, Greece, June 2-4, 2000 Proceedings* (Springer International Publishing, 2000).

Ülkeler özelinde bakıldığında ise yayınların çoğunlukla bilim alanına hakim ülkeler olan ABD, İngiltere ve Çin gibi ülkelerin öne çıktığı görülmektedir. İlk çalışmaların bu ülkelerde yapılmasının yanı sıra yeni yapılan araştırmalara da atıf alma anlamında kaynakça sağlayan çalışmaların yine bu çalışmalar olduğu görülmektedir. Ancak son yıllarda yapay zeka ve din konulu yayınların farklı ülkelerde de yapılmaya başlandığı ve hatta başat ülkelerin diğer ülkelerin tarafından yayın sayısı ve atıf anlamında zorlanmaya başladığı görülmektedir. En çok yayın yapılan ülkelere Çin başta olmak üzere, Hindistan, Suudi Arabistan, Malezya, Güney Kore, Türkiye gibi ülkelerin yayınlarında son yıllarda bir artış gözlenmektedir. Bu durum yapay zeka ve din konusundaki araştırmaların belirli ülkelerde yapılmaktan ziyade Dünya'nın genelinde farklı ülkelerde de yapılmaya başlandığını ve merkezi bir yapının olmadığını göstermektedir.

Anahtar kavramlara ilişkin yapılan analizlerde ise artificial intelligence/yapay zeka, religion/din kavramları çalışmanın temel iki kavramı olması dolayısıyla en çok öne çıkan kavramlar olmuştur. Bununla birlikte makine, öğrenmesi, derin öğrenme, doğal dil işleme, transhümanizm, etik, sosyal medya, nefret söylemi, maneviyat, dindarlık gibi kavramlar dikkat çekicidir. Bu kavramlar yapay zeka ve din konusunda tematik çalışmaların da yapılmaya başlandığı şeklinde yorumlanabilir. Özellikle anahtar kavramların yıllara göre kullanımına bakıldığında bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Merkezde yer alan yapay zeka ve din kavramlarının yanı sıra bazı kavramların (imago dei, image of god, culture, robots vb.) önceki yıllarda kullanımda olmasına rağmen son yıllarda farklı bazı kavramların (religiosity, hate speech, meditation, deep learning, religious studies, covid-19, augmented reality, convolutional neural network) kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu durum son yıllarda yapılan çalışmalarda değişimi ve gelişimi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu çalışma yapay zeka ve din alanındaki literatürü bir bütün olarak bibliyometrik analize tabi tutma yönüyle bir güçlülük barındırmanın yanı sıra aynı nedenlerle de bazı sınırlılıklara sahiptir. Bunlardan ilki araştırmaya dahil edilen yayınlar tek bir veri tabanından Web of Science'dan elde edilmiştir. Bu hem bir tercih hem de bir sınırlılık nedeniyle olmuştur. Tercih olması literatürdeki en yaygın veri tabanlarından birinin seçilmesi hedefi nedeniyle. Sınırlılık yönü ise başta ülkemizdeki çalışmalar olmak üzere Türkçe

literatürün dahil edilmemiş olmasıdır. Bunun nedeni ise ülkemizde yaygın olarak kullanılan dergipark, yöktez gibi veri tabanlarının bütüncül bir bibliyografik veri ele edilmesine imkan tanımamasıdır.

Ayrıca din/ilahiyat alanı gibi çok sayıda alt bilim alanını ve bir çok bilim alanı ile de kesişim noktasını barındıran bir alanın bir çalışmada ele alınması bazı sınırlılıklara yol açmıştır. Daha spesifik bir alanının seçilmesi veya konunun sınırlandırılması daha detaylı bir analize ve literatür üzerine daha detaylı değerlendirmeler yapmaya imkan verebilirdi. Bu nedenle bu çalışma bir başlangıç kabul edilerek, din ve ilahiyat alanında ve yapay zekanın ilgili alana bakan yönüyle daha sınırlı kavramlar ve konularda (örneğin din eğitimi ve yapay zeka, hadis ve yapay zeka vb.) bibliyometrik analizlerin yapılması alana katkı sağlayacaktır. Yapay zeka ve din konulu araştırmaların artmasıyla yeni yapılacak daha sınırlı konulardaki araştırmaların yapılabilmesi de mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Aria, Massimo - Cuccurullo, Corrado. "bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis". *Journal of Informetrics* 11/4 (01 Kasım 2017), 959-975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Christodoulakis, Dimitris (ed.). *Natural Language Processing — NLP 2000: Second International Conference Patras, Greece, June 2–4, 2000 Proceedings*. Springer International Publishing, 2000. <https://doi.org/10.1007/3-540-45154-4>
- Eubanks, B. *Artificial Intelligence for HR: Use AI to Support and Develop a Successful Workforce*. London, N.Y: Kogan Page, 2022.
- Gu, Zhouyang vd. "Mapping the Research on Knowledge Transfer: A Scientometrics Approach". *IEEE Access* 9 (2021), 34647-34659. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3061576>
- Haenlein, Michael - Kaplan, Andreas. "A Brief History of Artificial Intelligence: On the Past, Present, and Future of Artificial Intelligence". *California Management Review* 61/4 (01 Ağustos 2019), 5-14. <https://doi.org/10.1177/0008125619864925>
- Hassani, Hossein vd. "Artificial Intelligence (AI) or Intelligence Augmentation (IA): What Is the Future?" *AI* 1/2 (2020), 143-155. <https://doi.org/10.3390/ai1020008>
- Kuzhabekova, Aliya vd. "Mapping Global Research on International Higher Education". *Research in Higher Education* 56/8 (2015), 861-882. <https://doi.org/10.1007/s11162-015-9371-1>
- Lee, In-Seon vd. "Bibliometric Analysis of Research Assessing the Use of Acupuncture for Pain Treatment Over the Past 20 Years". *Journal of Pain Research* 13 (2020), 367-376. <https://doi.org/10.2147/JPR.S235047>
- Moor, James. "The Dartmouth College Artificial Intelligence Conference: The Next Fifty Years." *AI Magazine* 27 (01 Ocak 2006), 87-91.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği". *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*. 95-112. Ankara: TUBA, 2020. <https://doi.org/10.53478/TUBA.2020.011>
- Snyder, Hannah. "Literature review as a research methodology: An overview and guidelines". *Journal of Business Research* 104 (01 Kasım 2019), 333-339. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039>

Szomszor, Martin vd. "Interpreting Bibliometric Data". *Frontiers in Research Metrics and Analytics* 5 (2020), 1-20. <https://doi.org/10.3389/frma.2020.628703>
Zupic, Ivan - Čater, Tomaž. "Bibliometric Methods in Management and Organization". *Organizational Research Methods* 18/3 (01 Temmuz 2015), 429-472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>.

İLAHİ HİTAPTAN MAKİNE DİLİNE: KUTSAL METİNLERİN YZ İLE YENİDEN OKUNMASI

Osman Kamil ÇORBACI *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 05 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atıf:** Çorbacı, Osman Kamil. "İlahi Hitaptan Makine Diline: Kutsal Metinlerin Yz ile Yeniden Okunması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zekâ ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 541-572.

DOI: 10.33415/daad.1580063

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 05 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Çorbacı, Osman Kamil. "From Divine Oration to Machine Language: Re-Reading Scriptures with AI". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 541-572.

DOI: 10.33415/daad.1580063

Öz

Bu çalışma, dinî metinlerin analizinde yapay zekâ ve dil işleme teknolojilerinin sunduğu olanakları ele alarak geleneksel yorumlama yöntemleriyle çağdaş analitik araçların entegrasyonuna odaklanmaktadır. Nitel araştırma paradigması çerçevesinde doküman analizi yöntemi kullanılarak yürütülen inceleme; TF-IDF, Word2Vec, BERT ve GPT gibi ileri düzey dil işleme tekniklerinin işlevsel özelliklerini ve uygulama alanlarını detaylı bir şekilde değerlendirmektedir. Bu sayede dinî metinlerin linguistik yapıları çok boyutlu bir perspektifle analiz edilmekte, özgün kavramsal bir çerçeve geliştirilmektedir. Araştırmanın bulguları, modern teknolojilerin metinlerin anlam katmanlarını, dil yapılarını ve bağlamlarını derinlemesine analiz etme imkânı sunduğunu göstermektedir. Din eğitimi açısından ele alındığında, bu teknolojilerin eleştirel ve analitik düşünme becerilerinin gelişimine katkı sağlamanın yanı sıra öğretim materyallerini

* Doç. Dr., Bağımsız Araştırmacı, osmann@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-7608-068X / Assoc. Prof. Dr., Independent Scholar, osmann@gmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0002-7608-068X.

zenginleştirme, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sunma ve etkileşimli öğrenme ortamları oluşturma fırsatlarına işaret etmektedir. Bunun yanında çalışma, bu teknolojilerinin dinî metinlerin yorumlanması sürecine sağladığı katkıları ve beraberinde getirdiği riskleri disiplinlerarası bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Araştırmanın sonuçlarının dinî metinlerin çok katmanlı yapısının anlaşılmasında yenilikçi metodolojik yaklaşımlar sunmasının yanı sıra din eğitiminin teorik ve pratik boyutlarında yeni açılımlar sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu yönüyle çalışma hem metodolojik hem de kavramsal açıdan literatüre özgün bir değer katma potansiyeline sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dinî Metin Analizi, Yapay Zekâ Uygulamaları, Doğal Dil İşleme Teknolojileri, Dijital Veri Setleri.

From Divine Oration to Machine Language: Re-Reading Scriptures with AI

Extended Abstract

This study aims to provide innovative approaches to religious education by focusing on the analysis of the multilayered linguistic and semantic structures of religious texts using artificial intelligence (AI) and natural language processing (NLP) technologies. It seeks to individualize and transform learning processes into more interactive and meaningful experiences through the analysis of the historical, cultural, and symbolic contexts of religious texts. The research employs a qualitative method with document analysis; the linguistic and semantic features of texts are examined in depth using NLP techniques such as TF-IDF, Word2Vec, BERT, and GPT. The study aims to evaluate the pedagogical impacts of technological integration into religious education, offering unique contributions to the literature while transforming learning processes.

The first section discusses the historical-cultural background, linguistic characteristics, symbolic narratives, and interpretative diversity of religious texts in detail. This section provides a general framework for the structural features of religious texts, emphasizing the critical role of language, history, and culture in understanding these texts. The Quran, Torah, and Bible reflect the social and political conditions of their respective periods, playing a central role in shaping both individual and societal values. Religious texts do not merely emphasize humility and worship but also convey universal messages encompassing human rights, justice, and peace. Their symbolic expressions and metaphors reveal the profound semantic layers of religious teachings, acquiring meaning through historical and cultural contexts while leaving a lasting imprint on collective memory.

The second section explains the foundations of AI and NLP techniques in analyzing religious texts. Core NLP tools like TF-IDF, Word2Vec, BERT, and GPT provide advanced functionalities such as identifying the significance of concepts in texts, detecting semantic similarities between words, resolving bidirectional contextual meanings, and generating natural language. These technologies transcend traditional text analysis methods by automatically resolving symbolic expressions, historical references, and multilayered semantic relationships in religious texts. Models like BERT interpret metaphorical expressions in religious texts in a context-sensitive manner, aiding learners in better understanding the internal logic of the text. GPT, on the other hand, generates meaningful responses to complex questions by referencing verses and passages, guiding the transfer of religious concepts into different languages and cultural contexts. Furthermore, GPT and BERT models learn contextual relationships in texts, examining interpretative diversity more comprehensively than traditional

analysis. These techniques enable a more holistic perspective on the linguistic diversity, historical evolution, and interpretative layers of religious texts.

The third section elaborates on the innovative applications of AI and NLP technologies in religious education. These technologies play a crucial role in enriching instructional materials, supporting personalized learning experiences, enhancing critical thinking and analytical skills, and creating interactive, multidimensional learning environments. The symbolic language of religious texts is analyzed through NLP techniques, enabling students to discover the profound semantic layers of texts, thereby strengthening their interpretative and critical analysis skills. AI-based content production, visualization, and interactive platforms make learning processes more effective by offering customized experiences tailored to students' interests, learning speeds, and comprehension capacities. For instance, audiovisual materials depicting the historical background, cultural references, or theological interpretative diversity of specific chapters or passages strengthen students' engagement with the texts. Additionally, these methods aim to help students interpret texts without biases and develop a more objective perspective.

AI-supported systems simplify complex religious concepts to produce content appropriate for students at various levels, thus individualizing the learning process. Moreover, these systems play a vital role in enhancing language proficiency by aiding students in understanding original texts and establishing intertextual connections. Technologies such as virtual assistants, chatbots, and augmented reality encourage active participation from students and make learning more engaging. These innovations move religious education beyond a memorization-centered approach, fostering interaction with religious texts and enabling students to understand and interpret them within their holistic contexts.

The study's findings demonstrate that AI and NLP technologies systematically resolve the multilayered symbolic and cultural contexts of religious texts. The innovations brought by AI to religious text analysis facilitate a deeper and faster understanding of their historical, theological, and sociological contexts. However, cultural sensitivities must be observed, a balance between traditional methods and technological approaches must be maintained, and ethical limitations must be respected. While AI-supported systems provide efficiency and ease in analyzing religious texts, they also transform traditional authorities and knowledge production processes. Furthermore, these technologies support pedagogical innovations, enabling religious education to evolve into an analytical, inquiry-based, and holistic structure. AI-supported solutions have proven to be a crucial bridge for technological integration in religious education, contributing to a more comprehensive and profound understanding of religious teachings.

Keywords: Religious Education, Religious Text Analysis, Artificial Intelligence Applications, Natural Language Processing Technologies, Digital Datasets.

Giriş

Dinî metinler, insanlık tarihinin en kadim ve derin anlam katmanlarına sahip yazılı kaynaklar arasında yer almakta ve toplumların kültürel, ahlaki ve sosyal yapılarının şekillenmesinde temel bir

rol oynamaktadır. Bu metinler, toplumların inanç sistemlerini ve etik değerlerini biçimlendirmekte, nesiller boyunca bireylerin manevi dünyalarına sistematik bir rehberlik işlevi görmektedir.

Kur'an-ı Kerim, Tevrat ve İncil gibi kutsal metinler, ibadet ritüellerini aktaran kaynaklar olmalarının ötesinde toplumların yaşam paradigmalarını bütüncül bir perspektifle şekillendiren referans sistemleri niteliği taşımaktadır. Bu metinler, farklı coğrafi ve kültürel havzalarda yaşayan toplumlar üzerinde transformatif etkiler meydana getirmiş, dinî ve ahlaki öğretilerin ötesinde, toplumsal düzenin yapılandırılmasında ve kolektif kimliğin inşa sürecinde merkezi bir konum teşkil etmiştir. Söz konusu metinler yalnızca kutsal içeriklerine dair teolojik perspektifleri değil aynı zamanda tarihî ve sosyokültürel süreçlerin analizi için de epistemolojik bir değer taşımaktadır. Bu bağlamda, dinî metinler hem normatif bir çerçeve sunmakta hem de toplumsal dinamiklerin tarihsel gelişimini kavramada metodolojik bir araç işlevi görmektedir.

544 | db

Günümüzde hızla gelişen teknolojiyle birlikte dinî metinlerin incelenmesi, yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin sunduğu yenilikçi yaklaşımlarla zenginleşmektedir. Özellikle doğal dil işleme (Natural Language Processing-NLP) teknolojileri, kutsal metinlerin dilsel ve anlamsal katmanlarının derinlemesine irdelenmesine imkân tanımaktadır. BERT ve GPT gibi ileri düzey dil modelleri, dinî metinlerdeki sembolik ifadeleri, metaforları ve kültürel göndermeleri çözümlenerek, metinlerin çok katmanlı anlam dünyasını daha kapsamlı bir biçimde inceleme fırsatı sunmaktadır.

YZ uygulamalarının dinî metin analizine getirdiği yenilikçi yaklaşımlar, akademik literatüre önemli bir araştırma potansiyeli sunarken kültürel ve etik zorluklar da ortaya çıkarmaktadır. Tarih boyunca dinî metinler, farklı topluluklarca çeşitli biçimlerde yorumlanmış ve anlam katmanları yerel bağlamlara göre şekillenmiştir. Bu durum, YZ modellerinin yalnızca dilsel analizi değil tarihî ve kültürel bağlamları da dikkate almasını zorunlu kılmaktadır. Aksi halde anlam kaybı ve bağlamdan kopuk analizler kaçınılmazdır.

Bu çerçevede YZ ve doğal dil işleme teknolojilerinin din eğitimi entegrasyonu, öğrenme süreçlerinde önemli bir dönüşüm potansiyeli taşımaktadır. Din eğitimi, bireylerin dinî öğretileri anlamaya, yorumlama ve günlük yaşantılarına aktarma süreçlerini içe-

ren çok boyutlu bir pedagojik alan olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu teknolojik entegrasyon, öğrenme yöntemlerinde nitelikli bir değişim sunarak bireyselleştirilmiş öğrenme deneyimlerine zemin hazırlayacaktır. YZ ve NLP sistemleri, dinî metinlerin yorumlanması, öğrencilerin bilişsel özelliklerinin değerlendirilmesi, pedagojik süreçlerin iyileştirilmesi gibi çeşitli alanlarda etkin bir rol oynayarak din eğitime çok yönlü katkılar sunacaktır. Bu yaklaşım, din eğitiminin geleneksel bilgi aktarımı modellerini dönüştürerek öğrenme süreçlerini daha etkileşimli çok boyutlu ve özerk bir yapıya kavuşturacaktır.

Araştırmanın temel amacı, YZ ve doğal dil işleme tekniklerinin dinî metinlerin analizine ve din eğitimi süreçlerine sunduğu yeni olanakları inceleyerek, bu alanda derinlikli ve kapsamlı bir çerçeve geliştirmektir. Bu bağlamda, makalede metinlerin dilsel ve anlamsal yapılarının çözümlemesi, sembolik dilin katmanlı anlamlarının değerlendirilmesi ve YZ modellerinin bu analiz süreçlerindeki işlevi üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Araştırma, nitel araştırma paradigması çerçevesinde tasarlanmış, doküman analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın metodolojik yaklaşımı, öncelikle literatürün sistematik bir taramasını içermektedir. Bu kapsamda, dinî metinlerin dilsel özellikleri, YZ ve NLP teknolojilerinin eğitimsel uygulamalarıyla ilgili akademik kaynaklar derinlemesine incelenmiştir. Araştırmanın teorik çerçevesini oluşturan bu süreçte, din eğitiminin pedagojik dinamikleriyle teknolojik yaklaşımların kesişim noktaları analiz edilmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında, Kur'an-ı Kerim, İncil ve Tevrat gibi temel dinî metinler dilbilimsel ve hermenötik perspektiften detaylı bir çözümlemeye tabi tutulmuştur. Metinlerin sembolik dil yapıları, metaforik anlatımları ve çok katmanlı semantik özellikleri, tarihsel ve kültürel bağlamları dikkate alınarak incelenmiştir. Bu süreç, dinî metinlerin din eğitimi süreçlerine entegrasyonu için kritik bir alt yapı sağlamıştır. Araştırmanın metodolojik deseninde, TF-IDF, Word2Vec, BERT ve GPT gibi temel NLP teknolojilerinin kavramsal ve işlevsel özellikleri ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Bu teknolojilerin dinî metinlerin analizinde ve din eğitimi süreçlerindeki potansiyel uygulamaları örneklerle açıklanmıştır. Çalışmanın

¹ Yıldız Kızılabdullah- Tuğrul Yürük, "Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Dinî Araştırmalar* 11/32 (2008), 109-116.

nihai aşamasında, YZ ve NLP teknolojilerinin din eğitimi alanına entegrasyonu analiz edilmiştir. Öğretim süreçlerinde bu teknolojilerin kullanım stratejileri, öğrenme üzerindeki muhtemel etkileri ve eğitimsel çıktılarının zenginleştirilmesi gibi boyutlar detaylı olarak ele alınmıştır. Araştırmanın sonuç bölümünde, YZ uygulamalarının olumlu-olumsuz yönleri detaylı olarak analiz edilmiş, potansiyel katkıları ve muhtemel risk alanları bütüncül bir perspektifle ele alınmıştır.

Çalışma, dinî metinlerin yapısal özelliklerini doğal dil işleme teknikleriyle analiz ederek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Literatürde TF-IDF, Word2Vec, BERT ve GPT gibi NLP tekniklerinin dinî metin analizlerindeki rolü yeterince incelenmemiştir. Çalışma, bu tekniklerin kavramsal çerçevesini sistematik biçimde sunarak dinî metinlerin dilsel ve anlamsal yapılarının analizine katkı sağlamaktadır. Din eğitimi bağlamında, doğal dil işleme tekniklerinin kullanımı, öğrenme süreçlerinin daha etkin hale getirilmesine ve dinî metinlerin çok boyutlu bir şekilde anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Çalışmada sunulan metodolojik çerçevenin, bireyselleştirilmiş ve teknoloji destekli öğrenme modellerinin din eğitimine entegrasyonuna katkı sağlayacağı, bu alandaki pedagojik yaklaşımların teorik ve uygulama boyutlarını derinleştireceği düşünülmektedir.

1. Dinî Metinlerin Özellikleri ve Yapısal Analizi

Dinî metinler, yalnızca kutsal içerikleriyle değil aynı zamanda sosyal ve kültürel yapılar üzerindeki etkileriyle tarih boyunca devam eden etkileşimleriyle de dikkat çeken bir inceleme alanı sunmaktadır. Bu metinlerin analizi, dilsel yapıların, kültürel sembollerin ve tarihî anlatıların derinlemesine anlaşılmasına olanak tanır. Dinî metinlerin dilsel yapıları, yazıldıkları tarihî dönemin ve sosyal bağlamın izlerini taşıyarak toplumsal bellekte kalıcı izler bırakmış, kültürel ve tarihî dokuyu zenginleştiren anlam katmanlarını günümüze taşımıştır.²

1.1. Dinî Metinlerin Tarihî ve Kültürel Arka Planı

Dinî metinlerin ortaya çıkış dönemleri ve içerikleri, bu metinlerin yazıldığı dönemin sosyal ve politik dinamikleriyle yakından iliş-

² Kenan Çetinkaya, "Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine bir Analiz", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2016), 151-154.

kilidir. Örneğin Tevrat, Yahudi toplumunun Mısır'dan çıkışı ve Babil sürgünü gibi tarihî kırılma noktalarının etkisiyle, tarihî olayları ve Yahudi kimliğini koruma çabasını yansıtan içerikler barındırmaktadır. Tevrat, Yahudi halkının Tanrı ile yaptığı antlaşmalar ve bu antlaşmaların sosyal düzen üzerindeki etkilerini ele alarak dinî bir metin olmanın ötesinde toplumsal bir sözleşme niteliği taşımaktadır.³

İncil, Hristiyanlık öğretisinin Roma İmparatorluğu'nun baskısı altında yayılma sürecini, Hristiyan toplulukların teolojik ve sosyal mücadelelerini detaylı bir şekilde yansıtmaktadır. Yeni Ahit'in Mektuplar kısmı, sosyal ve politik baskılara karşı direniş ve sabır vurgusuyla dikkat çeker. Pavlus'un Romalılara Mektubu'ndaki sosyal adalet ve eşitlik temaları, dönemin toplumsal yapısıyla doğrudan ilişkilidir.⁴

Kur'an-ı Kerim, kısmi olarak İslam'ın doğuş döneminde Mekke ve Medine şehir devletlerinin sosyal yapısını, kabileler arası rekabeti ve Arabistan'ın o dönemdeki ekonomik yapısını gözler önüne sermektedir. Kur'an'daki ayetlerin önemli bir bölümü, bu dönemin toplumsal dinamiklerini anlamak için tarihî bir rehber niteliği taşır. Örneğin Medine döneminde inen ayetlerin bir kısmı, Müslüman toplumun kurumsallaşması, sosyal dayanışmanın sağlanması ve hukuki düzenin oluşturulmasıyla ilgilidir.⁵ Bu ayetler, İslam toplumunun sosyal yapısının şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamış, Medine Sözleşmesi gibi toplumsal düzeni sağlayan belgelerin temelini oluşturmuştur.⁶

1.2. Dil ve Anlam Derinliği: Sembolizm ve Anlam Katmanları

Dinî metinler, dilin katmanlı ve çok yönlü yapısını yoğun bir şekilde barındırır. Kur'an'da kullanılan semboller ve metaforlar, kutsal mesajların derinlikli aktarımını sağlar. Örneğin, Nur Suresi'ndeki "Allah göklerin ve yerin nurudur"⁷ ayeti, Allah'ın varlığını

³ Ali Osman Kurt, "İkinci Mated Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 457-563.

⁴İlir Rruqa, "Aziz Pavlus'un Seyahatleri Çerçevesinde Arnavutların Hristiyanlıkla İlk Temasları Konusundaki İddiaların Değerlendirilmesi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (2019), 268-272.

⁵ Mesut Okumuş, "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine", *Eskişeyni* 27 (2013), 19-20.

⁶ Bilal Sambur, "Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili", *Liberal Düşünce Dergisi* 76 (2014), 185-186.

⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Nur, 24/35.

ve rehberliğini aydınlatıcı bir güç olarak simgelerken, ‘Sırat-ı müstakim’⁸ metaforu ise bireysel ahlaki doğruluk ve ilahi iradeye uygun yaşamın Cennet’e ulaştırılan yolunu temsil eder.⁹ Nahl Suresi’nde geçen "Rabbin bal arısına vahyetti."¹⁰ ifadesi, doğanın ilahi plana uygun işleyişini ifade ederken¹¹ ‘dağ’ sembolü vahyin yüceliğini ve Allah’ın mutlak otoritesini vurgular.¹² Cennet hayatını betimleyen ‘meyve bahçeleri’¹³ ise erdemli yaşamın ahiretteki mükafatını simgeleyerek bireysel kurtuluşu ve toplumsal ahlaki düzeni idealize eder.

İncil’deki semboller, Hristiyanlığın temel öğretilerini derinlemesine ifade eden önemli araçlardır. Örneğin, ‘çarmıh’¹⁴ sembolü Tanrı’nın insanlık için en büyük fedakârlığını ve sevgisini simgelerken, İsa’nın çarmıha gerilmesi kurtuluş ve teslimiyetin sembolik ifadesidir. ‘Üzüm bağı’¹⁵ sembolü ise Hz. İsa’nın Tanrı ile insan arasındaki manevi bağı temsil eder; “Ben gerçek üzüm bağıyım.”¹⁶ ifadesi, ilahi koruma ve besini vurgular. ‘İyi çoban’¹⁷ metaforu, Hz. İsa’nın rehberlik ve koruyucu liderlik rolünü simgelerken, ‘şarap ve ekmek’¹⁸ sembolleri, Hristiyan Komünyon ritüelinde İsa’nın fedakârlığını ve Tanrıyla ruhsal birliği ifade eder. ‘Zeytin dalı’ barışın, ‘yol’ metaforu ise Tanrı’ya ulaşma yolculuğunun sembolü olarak öne çıkar. Bu çok katmanlı semboller, İncil’in mesajlarının bireyin Tanrı ile kuracağı ilişki ve ruhsal gelişimi için bir yaşam rehberi sunar.¹⁹

⁸ Ali İmran, 3/51; Meryem, 19/36; Zuhuruf, 43/64 .

⁹ Aladdin Al-Kharabsheh, “Qur’an-related Intertextuality: Textual Potentiation in Translation”, *International Journal of Applied Linguistics and English Literature* 6/6 (2017), 201-204.

¹⁰ Nahl, 16/68.

¹¹ Halil İbrahim Tekin- Gökhan Atmaca, “Bilimsel Tefsirin Serencamı: Zağlül En-Neccâr Örneği”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/1 (2021), 69-70.

¹² Mehmet Tayanç- Ahmet Aktaş, “Kur’ân-ı Kerim’de Sözü Edilen Mekânların Toplumsal İzdüşümleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2024), 75.

¹³ Şura, 42/22.

¹⁴ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009) 1. Korintliler 15:1-4.

¹⁵ İşaya 5:1.

¹⁶ Yuhanna 15:1.

¹⁷ Yuhanna 10:11-16 .

¹⁸ 1.Korintliler 11:23-29; Matta 26:26-29 .

¹⁹ Hajime Murai, “Exegetical Science For The Interpretation Of The Bible: Algorithms And Software For Quantitative Analysis Of Christian Documents”, ed. Roger Lee (Heidelberg: Springer International Publishing, 2013), 492/69-74.

Tevrat'taki semboller, Yahudi halkının tarihî deneyimlerini ve Tanrıyla olan ilişkilerini derinleştirir. 'Çöl'²⁰ metaforu, Mısır'dan çıkış sonrası zorlukları ve Tanrı'ya sadakati sınavan bir arınma sürecini temsil eder. 'Vaat edilmiş topraklar',²¹ Tanrı'nın kurtuluş vaadinî ve kutsal mekân özlemine ifade ederken 'şabat'²² kavramı, yaratılışın kutsallığını onurlandıran, Tanrıyla özel bir bağ kurulmasını sağlayan ibadet günü olarak önem taşır. 'Zeytin ağacı' ise barış ve bereketin sembolü olarak, Tanrı'nın lütfunun ve refahının simgesi niteliğindedir.²³

Dinî metinlerdeki semboller ve metaforlar yalnızca teolojik değil aynı zamanda kültürel ve sosyolojik bağlamların anlaşılmasında da kritik bir rol oynar. Kur'an, İncil ve Tevrat gibi metinlerde soyut kavramların somut imgelerle ifade edilmesi, bu metinlerin bireysel ve toplumsal kimlikler üzerindeki kalıcı etkisini ortaya koyar. Bu çok katmanlı sembolik yapının doğru analiz edilebilmesi, YZ tabanlı dil modellerinin tarihî ve kültürel bağlamları dikkate almasını zorunlu kılar. Aksi takdirde bağlamdan kopuk veya yanlış anlamalara yol açabilecek yüzeysel analizler kaçınılmaz hale gelir. Derin öğrenme tabanlı dil modelleri, sembol ve metaforların bağlamlarını tespit edebilmek için büyük miktarda veriyle bağlam bilgisine ihtiyaç duyar.²⁴

Din eğitiminde sembolik dilin ve metaforların çözümlenmesi, öğrencilerin dinî metinlerin derin anlam katmanlarını keşfetmelerine yardımcı olur. Öğretim süreçlerinde bu sembollerin ve metaforların açıklanması, öğrencilerin eleştirel düşünme ve yorumlama becerilerini geliştirir. Ayrıca bu yaklaşım, öğrencilerin dinî metinlerle daha güçlü bir bağ kurmalarını ve inançlarını daha bilinçli bir şekilde içselleştirmelerini sağlar.

1.3. Dinî Metinlerin Analizinde Yorum Farklılıkları

Her dinî topluluk, kendi epistemolojik çerçevesine uygun yaklaşımlarla kutsal metinleri yorumlamaktadır. İslam düşünce geleneği, coğrafi ve tarihsel bağlamların etkisiyle çok katmanlı bir yorum

²⁰ Çölde Sayım: 1-9:14.

²¹ Sayılar, 34/3-5; Tesniye, 15/2-4.

²² Tekvîn, 2/1-2; Çıkış, 20/8-11.

²³ Seung Ho Bang, "Thinking of Artificial Intelligence Cyborgization with a Biblical Perspective (Anthropology of the Old Testament)", *European Journal of Science and Theology* 10/3 (2014), 19-23.

²⁴ Randall Reed, "A.I. in Religion, A.I. for Religion, A.I. and Religion: Towards a Theory of Religious Studies and Artificial Intelligence", *Religions* 12/6 (2021), 408.

zenginliği sunmakta; Türkiye özelinde bu gelenek, Osmanlı medrese sisteminde Hanefi fıkhı ile tasavvufi düşüncenin sentezi üzerine temellenmiştir.²⁵

Mezhepsel farklılıklar bu yorumlarda önemli rol oynamaktadır: Kader konusunda Ehl-i Sünnet ilahî determinizmi savunurken Mu'tezile insanın özgür iradesini vurgulamaktadır.²⁶ Şii-Sünni ayrışması özellikle velayet, şefaet ve imamet konularında belirginleşmektedir; Şii düşünce, imamların özel manevi otoritesini ve şefaet yetkisini vurgularken Sünni gelenekte velilik Allah'a yakın olan herkes için geçerli bir unvan, şefaet ise öncelikli olarak Hz. Peygamber'e has bir yetki olarak görülmektedir.²⁷

Hristiyan teolojisindeki yorum çeşitliliği, kurtuluş, Kutsal Ruh'un işlevi ve kilise otoritesi gibi alanlarda belirgin ayrışmalar göstermektedir. Katolik teoloji, iman ve iyi amellerin birlikteliğini savunurken²⁸ Ortodoks Kilisesi 'theosis' kavramı çerçevesinde insanın ilahi yaşama kademeli katılımını öne çıkarır.²⁹ Protestan teoloji 'sola fide' ilkesiyle yalnızca imanın yeterliliğini savunurken³⁰ Anglikan Kilisesi 'via media' yaklaşımıyla iman ve amellerin dengeli birlikteliğini benimser.³¹ Kıpti ve Süryani Kiliseleri ise kurtuluşu, bireysel iman ve kilise sakramentlerinin bütünleşik işlevi olarak değerlendirir.³²

Kutsal Ruh'un işlevi konusunda, Katolikler kilise hiyerarşisi üzerinden tecelli ettiğini savunurken, Ortodokslar kilise geleneği ve

²⁵ P. Dorroll, "The Turkish Understanding of Religion: Rethinking Tradition and Modernity in Contemporary Turkish Islamic Thought", *Journal of the American Academy of Religion* 82/4 (2014), 1051-1059.

²⁶ Namık Kemal Okumuş, "Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür ve İlim Anlayışı", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2015), 54-56.

²⁷ Mustafa Yalçınkaya, "Şia'da İmamların Masumiyeti Telakkisi ve Arka Planı", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 5/4 (2021), 1568-1569.

²⁸ Mahmut Aydın, "Bir Hıristiyan Kurtuluş Teolojisinden Dinlerin Bir Kurtuluş Teolojisine Doğru", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 141-148.

²⁹ John Meyendorff, "New Life in Christ: Salvation in Orthodox Theology", *Theological Studies* 50/3 (1989), 488.

³⁰ Ahmet Bayındır, "Basitlik İlkesinin Düşünce Üzerindeki Etki Potansiyeli (Doğalcılık, Protestanlık ve Selefî(cilik) Bağlamında)", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 187-189.

³¹ Hakan Olgun, "Rowan Williams'ın Şeriat Söylemi Bağlamında Anglikan Kilisesi'nin Teoloji Krizi", *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 15-17.

³² Canan Seyfeli, "Süryani Kadim Kilisesi'nde Murun Sakramenti", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2019), 6-9.

kutsal sinodlara atıfta bulunmaktadır.³³ Protestanlar bireysel tecrübe, Anglikanlar ise piskoposlar ve sinodlar aracılığıyla dengeli bir yaklaşıma vurgu yapmaktadır.³⁴ Kilise otoritesinde Katolikler papalığın üstünlüğünü,³⁵ Ortodokslar eşit patrikhaneleri, Protestanlar bireysel vicdan ve Kutsal Kitap yorumunu, Anglikanlar ise episkopal bir sistemi desteklemektedir.³⁶

Ortodoks ve Reformist Yahudilik arasında Tevrat'ın temel kavramlarına yönelik yorumlama yaklaşımları belirgin farklılıklar göstermektedir. Ortodoks Yahudilik, metinlerin literal ve değişmez yorumunu benimserken, Reformist Yahudilik tarihsel bağlamı ve modern yaşamın gerekliliklerini dikkate alan esnek bir yaklaşım sunmaktadır. Bu farklılıklar, Şabat, Kashrut ve Halacha gibi kavramların yorumlanmasında belirginleşmektedir. Ortodoks gelenek bu kuralları mutlak kabul ederken Reformist yaklaşım tarihsel ve toplumsal bağlamları gözeten bir yorum metodolojisi benimsemektedir.³⁷

Dinî metinlerdeki bu yorumsal çeşitlilik, YZ tabanlı metin analizleri için metodolojik zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Doğal dil işleme teknolojileri, morfolojik ve sentaktik yapıların analizinde başarılı olsa da yorumlama boyutundaki çok katmanlı yapıyı kavramada sınırlılıklar göstermektedir. İslam'daki Zahirî ve Batınî tefsirler, Yahudilikteki PaRDeS³⁸ metotları, Hristiyanlıktaki literal ve alegorik okuma gelenekleri, metinlerin derinliğini anlamada YZ uygulamalarının dikkate alınması gereken karmaşık yapılar olarak öne çıkmaktadır.

Din eğitimi süreçlerinde farklı yorum gelenekleri ve mezhepsel yaklaşımların öğretimi, öğrencilerin dinî çoğulculuk bilinci kazanmalarını ve inanç sistemlerini tarihî, teolojik ve kültürel bağlamlarıyla anlamalarını sağlar. Bu süreçte YZ ve doğal dil işleme teknolo-

³³ Harun Dündar Karahan, "Hristiyan Mezheplerinde Vahiy Anlayışı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 297-301.

³⁴ Osman Şahin- İskender Oymak, "Hristiyan Dünyada Yeniden Birleşme Girişimleri: Eski Katolik ve Anglikan Kilisesi Arasında Ortak Komünyon", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 8-11.

³⁵ Aydın, "Bir Hristiyan kurtuluş teolojisinden dinlerin bir kurtuluş teolojisine doğru", 138-139.

³⁶ Olgun, "Rowan Williams'ın Şeriat Söylemi Bağlamında Anglikan Kilisesi'nin Teoloji Krizi", 8-11.

³⁷ Salime Leyla Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", *Milel ve Nihal* 5/2 (2008), 149-157.

³⁸ Büşra Şahin, *Tevrat Tefsir Geleneği: Ramban (Nahmanides) Örneği* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021), 16-27.

jileri, dinî metinlerin çok katmanlı yapısını analiz ederek analitik düşünme becerilerini geliştirmelerine destek sunar. Bağlam duyarlı analizler, dinî yorumların çeşitliliğini anlamada kolaylık sağlamakta metinlerin pedagojik bir perspektifle ele alınmasını mümkün kılmaktadır.

2. Yapay Zekâ ve Doğal Dil İşleme: Temel Kavramlar ve Teknikler

YZ, metin analizi ve dil anlama süreçlerinde devrim niteliğinde yenilikler sunarak dilin derinlemesine incelenmesi için yeni araçlar geliştirmiştir. Dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasında bu teknolojiler, metinlerdeki çok katmanlı anlamları ortaya çıkarmada kritik bir rol oynamaktadır. YZ'nin temel hedefi, insan zekâsını taklit edebilen bilgisayar sistemleri geliştirerek bu sistemlerin öğrenme, analiz ve problem çözme yeteneklerini artırmaktır. Metin analizi alanında YZ, başlangıçta basit sözcük sayımı ve gramer analizleriyle sınırlıyken, 1990'lı yıllardan itibaren, internetin yaygınlaşması ve dijital veri miktarındaki artışla metin madenciliği ve dil işleme alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.³⁹

552 | db

2.1. Yapay Zekânın Metin Analizi Alanındaki Gelişimi

YZ ve NLP'nin metin analizine katkıları, Alan Turing'in 1950'de yayımladığı "Computing Machinery and Intelligence" adlı çalışmasıyla başlamıştır. Turing, makinelerin insan benzeri zekâ sergileyebileceğini ve dil gibi karmaşık yapıları işleyebileceğini öngörmüştür. Bu öngörü, dil işleme süreçlerine devrim niteliğinde bir yaklaşım getirerek dil analizine yönelik çalışmaları hızlandırmıştır. 1950'lerin sonlarından itibaren makine çevirisi, kelime sıklığı analizleri ve gramer kurallarıyla dil işleme üzerine araştırmalar yapılmıştır.⁴⁰

Yapay zekânın ilk dönem metin analizi çalışmaları, dilin yapısal özelliklerinin temel düzeyde incelenmesine odaklanmıştır. Kelime frekansı analizleri ve n-gram modellemeleri, dilsel örüntüleri istatistiksel yöntemlerle belirlemeyi hedeflemiştir. Ancak bu yaklaşımlar, metinlerin anlamsal derinliği ve bağlamsal ilişkilerini incelemede yetersiz kalmıştır. N-gram tabanlı modeller, kelime dizilimlerinin

³⁹ Harun Pirim, "Yapay Zekâ", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (2006), 83-85.

⁴⁰ Taşpolot Sadıkov- Kerim Sarıgül, "Makine Çeviri Yöntemleri ve Makine Çevirisinin Bugünkü Durumu", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 10/1 (2021), 193-198.

olasılıksal yapısını belirlemeye çalışsa da karmaşık metinlerin analizinde sınırlı katkı sunmuştur.⁴¹

1980'li yıllarda veri tabanlı dil analizi yöntemlerinin gelişimi istatistiksel dil modellerinin önem kazanmasını sağlamıştır. Bu modeller, geniş veri setlerini kullanarak dildeki yapıları belirlemeyi amaçlamıştır. Brown Corpus gibi kapsamlı dil veri tabanları İngilizce'nin dilbilimsel özelliklerinin incelenmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak bu yöntemler, kelimeler arasındaki anlam ilişkilerini belirlemede, dilin genel anlamını kavramada sınırlı kalmıştır. Kutsal kitaplar gibi sembolik ve metaforik ifadeler içeren metinlerin derin anlamlarını analiz etmek için daha gelişmiş teknikler gerekli olmuştur.⁴²

1990'lı yıllardan itibaren Makine Öğrenmesi (Machine learning ML) tekniklerinin NLP entegrasyonu, metin analizi alanında metodolojik bir dönüşüm sağlamıştır. Destek Vektör Makineleri (Support Vector Machines SVM), karar ağaçları ve bayes sınıflandırıcıları gibi teknikler, metin sınıflandırma, konu modelleme ve duygu analizi süreçlerinde yaygın uygulama alanı bulmuştur. Bu yöntemler, metinlerin otomatik sınıflandırılmasında önemli başarılar elde etmiştir. Özellikle duygu analizi alanında SVM tabanlı modeller metinlerdeki duygusal polariteyi tespit etmede etkili olmuştur. Bununla birlikte söz konusu teknikler, dinî metinlerin teolojik derinliğini analiz etmede yetersiz kalmıştır. Dinî metinlerin çok katmanlı anlam yapısı daha gelişmiş analitik yaklaşımların geliştirilmesini gerekli kılmıştır.⁴³

YZ'nin metin analizine en önemli katkılarından biri, makinele-
rin metinlerdeki anlamları ve kalıpları anlayabilmesine yönelik modellerin geliştirilmesidir. Bu bağlamda, yapay zekânın bir alt dalı olan ML, metinlerdeki anlam çıkarımı, kategorileştirme ve sınıflandırma süreçlerinde merkezi bir rol oynamaktadır. Son dönemde, derin öğrenme tabanlı yapay sinir ağlarının gelişimi, metin analizinde büyük bir devrim yaratmıştır. Derin öğrenme, çok katmanlı

⁴¹ Maarten Van Gompel- Antal Van Den Bosch, "Efficient n-gram, Skipgram and Flexgram Modelling with Colibri Core", *Journal of Open Research Software* 4/1 (2016), 399-406.

⁴² Abdelali Zaid- Hanane Bennoudi, "AI vs. Human Translators: Navigating the Complex World of Religious Texts and Cultural Sensitivity.", *International Journal of Linguistics, Literature and Translation* 6/11 (2023), 176-177.

⁴³ Ayşe Berna Altinel Girgin- Sema Şahin, "Improving the Performance of Sentiment Analysis by Ensemble Hybrid Learning Algorithm With NLP And Cascaded Feature Extraction", *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences* 35/1 (2023), 128-141.

sinir ağları aracılığıyla metinlerdeki anlam katmanlarını daha derinlemesine analiz etme kapasitesine sahiptir. Bu sayede, metinlerin bağlamsal anlamlarının çıkarılmasında ve doğal dilin daha doğru bir şekilde işlenmesinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle dinî metinlerin anlam katmanlarının analizinde, bu modeller güçlü araçlar olarak kullanılmaktadır.⁴⁴

2.2. NLP Tekniklerinin Tanımı ve Önemi: TF-IDF, Word2Vec, BERT, GPT vb.

NLP, makinelerin insan dilini anlama, analiz etme ve üretme yeteneklerini geliştirmeyi hedefleyen bir YZ alt disiplindir. NLP, dilin anlamını çözümlmek, metinlerdeki kalıpları ve ilişkileri belirlemek, dilin mantığını anlayarak dil modelleri oluşturmak için çeşitli teknikleri içerir. Temel amacı, makinelerin metinleri ve konuşmaları insan benzeri bir doğrulukla analiz edebilmesini sağlamaktır.⁴⁵ Bu süreçte kullanılan bazı temel teknikler şunlardır:

2.2.1. TF-IDF (Term Frequency-Inverse Document Frequency)

554 | db

TF-IDF (Term Frequency-Inverse Document Frequency), informatik ve dilbilim alanlarında dokümantasyon analizinin temel metodolojik araçlarından biridir. Bu istatistiksel yaklaşım, semantik içerik değerlendirmesinde kelimelerin göreceli önemini ve ayırt edici niteliklerini nicel olarak analiz etmeyi amaçlar. Yüksek terim frekansı metinsel içerikte merkezi konseptüel rol oynarken düşük doküman yaygınlığı epistemolojik özgünlüğün göstergesidir. Yüksek TF-IDF değeri, metinsel bağlamda kritik semantik işlev üstlenen kelimeleri belirler. Bu strateji, kelimelerin salt sayısal tekrarından öte onların bağlamsal ve anlamsal önemini değerlendirir. Terim Frekansı, belirli bir kelimenin tekil bir dokümanda görülme sıklığını ölçerken Ters Doküman Frekansı kelimenin tüm doküman koleksiyonu içindeki nadir görülme durumunu hesaplar.⁴⁶

Örneğin, "Takva" kelimesinin Bakara Suresi'ndeki frekansını belirlemek için yapılan analizde, Bakara Suresi'nin 286 ayetten oluştuğu ve toplam yaklaşık 6.144 kelime içerdiği tespit edilmiştir. "Takva" kelimesi ve türevleri surede toplam 19 kez geçmektedir.

⁴⁴ Reed, "A.I. in Religion, A.I. for Religion, A.I. and Religion: Towards a Theory of Religious Studies and Artificial Intelligence", 406-407.

⁴⁵ Diksha Khurana vd., "Natural Language Processing: State of the Art, Current Trends and Challenges", *Multimedia Tools and Applications* 82/3 (2023), 3716.

⁴⁶ Zhang Yun-tao vd., "An improved TF-IDF approach for text classification", *Journal of Zhejiang University-Science A* 6/1 (2005), 51-53.

Bu doğrultuda terim frekansı (TF) şu şekilde hesaplanmıştır:
 $TF(\text{Takva}) = \frac{\text{Terim Sayısı}}{\text{Toplam Kelime Sayısı}}$
 $TF(\text{Takva}) \approx 19/6.144 \approx 0.0031$

"Takva" kelimesinin tüm sureler içerisindeki nadirliğini ifade etmektedir. Kur'an'da toplam 114 sure bulunduğu ve "Takva" kelimesinin 41 surede toplam 285 kez geçtiği belirlenmiştir.

Bu durumda IDF değeri şu şekilde hesaplanmıştır: $IDF(\text{Takva}) = \log_e(114 / 41) \approx \log_e(2.7805) \approx 1.022$

TF-IDF yöntemi, "Takva" kavramının Bakara Suresi'ndeki önem derecesini göstermek amacıyla şu şekilde hesaplanmıştır:

$$TF\text{-}IDF(\text{Takva}) = TF(\text{Takva}) * IDF(\text{Takva})$$

$$TF\text{-}IDF(\text{Takva}) \approx 0.0031 * 1.022 \approx 0.00317.$$

Bu analiz, "Takva" kavramının Bakara Suresi'nde yoğun olarak işlendiğini, surenin takva öğretisindeki merkezi rolünü vurgulamaktadır. TF değeri, takvanın suredeki önemini; IDF değeri ise kavramın Kur'an genelindeki yaygınlığını göstermektedir. Bakara Suresi'nde takvanın bu derece vurgulanması, surenin din eğitimi müfredatında öne çıkarılması gerektiğini işaret etmektedir. Öğretmenlerin, takvanın Allah'a karşı bilinç ve sorumluluk temelindeki anlamını vurgulayan ders planları geliştirmesi, öğrencilerin İslam ahlakını daha derin bir şekilde kavramalarına katkı sağlayacaktır. Hesaplamalar, Python⁴⁷ programlama dili kullanılarak gerçekleştirilmiş, Pandas⁴⁸, NumPy⁴⁹ ve scikit-learn⁵⁰ gibi kütüphanelerden yararlanılmıştır. Analiz edilen dinî metinler, güvenilir akademik kaynaklardan (Open Bible Data, Bible Gateway ve açık erişim Kur'an veri tabanları) dijital formatta (CSV, JSON, TXT) temin edilmiştir. Kullanılan yöntemler ve dijital kaynaklar, hesaplamaların akademik güvenilirliğini sağlamış metinlerin anlam ve bağlam açısından derinlemesine analiz edilmesine olanak tanımıştır.

⁴⁷ "Python" (Erişim 03 Aralık 2024). Python, 1991 yılında Guido van Rossum tarafından geliştirilen, açık kaynaklı ve çok amaçlı bir programlama dilidir. Basit ve okunabilir söz dizimli bir yapı sunan Python, yapay zekâ, veri bilimi ve web geliştirme gibi alanlarda kullanılmaktadır.

⁴⁸ "Pandas" (Erişim 04 Aralık 2024). Pandas, açık kaynaklı bir Python kütüphanesi olup, veri işleme ve analiz için güçlü araçlar sunmaktadır.

⁴⁹ "Numpy" (Erişim 05 Aralık 2024). Numpy, çok boyutlu dizi (Array) işlemleri, matematiksel fonksiyonlar ve veri analizi için güçlü araçlar sunmaktadır.

⁵⁰ "Scikit-Learn" (Erişim 05 Aralık 2024). Makine öğrenimi ve veri madenciliği alanlarında kullanılan açık kaynaklı bir kütüphanedir.

2.2.2. Word2Vec

Kelimelerin matematiksel vektörlere dönüştürülmesi için kullanılan derin öğrenme tekniği olan Word2Vec, Google tarafından geliştirilmiştir. Bu model, kelimeler arasındaki anlamsal ilişkileri öğrenerek, benzer anlamlar taşıyan kelimeleri yakın vektör değerlerine dönüştürür. Büyük metin veri setleri üzerinde eğitildiğinde, kelimeler arasındaki semantik benzerlikleri ve bağlamları tanıyabilir.⁵¹

Örneğin, Kur'an'da rahmet ve mağfiret kavramları, Allah'ın sıfatlarını temsil eden ve sıkça birlikte kullanılan terimlerdir. Zümer Suresi 53. ayet bu ilişkinin teolojik boyutunu vurgular: “De ki: Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.” Bu ayet, Allah'ın sınırsız merhameti ve bağışlayıcılığını vurgulayarak, rahmetle mağfiret arasındaki bağlantıyı ortaya koyar. Word2Vec analizine göre, 'rahmet' ve 'mağfiret' vektör temsilleri birbirine yakındır. Bu bulgu, iki kavramın Kur'an'da sıklıkla birlikte kullanıldığını ve Allah'ın şefkat ve bağışlayıcılığını temsil ettiğini gösterir. Bu analiz, Allah'ın merhamet ve bağışlama sıfatlarının Kur'an'da merkezi bir tema olduğunu ve bu iki kavramın teolojik bir bütün oluşturduğunu ortaya koyar. Din eğitimi süreçlerinde 'rahmet' ve 'mağfiret' kavramlarının birlikte ele alınması, öğrencilerin Allah'ın sıfatlarını daha derin anlamalarına olanak tanır. Bu yaklaşım, öğrencilerin umut ve bağışlanma duygularını güçlendirecek ve Allah'la kurdukları manevi ilişkiyi daha sağlam temellere oturtacaktır.

Analiz, Word2Vec modeli kullanılarak gerçekleştirilmiş, Python programlama dili aracılığıyla uygulanmıştır. Modelin eğitimi ve analizi için Python'da Gensim kütüphanesi⁵² kullanılmıştır.

2.2.3.BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers)

BERT, Google tarafından geliştirilen NLP alanında devrim yaratan bir derin öğrenme modelidir. Geleneksel dil analiz modellerin-

⁵¹ Long Ma- Yanqing Zhang, “Using Word2Vec to process big text data”, *2015 IEEE International Conference on Big Data (Big Data)* (2015 IEEE International Conference on Big Data (Big Data), Santa Clara, CA, USA: IEEE, 2015), 2596-2597.

⁵² “Gensim” (Erişim 05 Aralık 2024). Gensim, modern istatistiksel makine öğrenimi yöntemlerini kullanarak modelleme ve doğal dil işleme uygulamaları için geliştirilmiş açık kaynaklı bir Python kütüphanesidir

den farklı olarak dilin bağlamsal anlamını çift yönlü ve çok katmanlı bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Modelin temel özelliği, kelimelerin anlamlarını eş zamanlı olarak analiz etmektedir. BERT, kelimelerin önceki ve sonraki bağlamlarla dilbilimsel ve semantik ilişkilerini çok boyutlu bir nöral ağda değerlendirmektedir. Dinî metinlerin analizinde BERT kritik bir öneme sahiptir. Bu tür metinlerdeki semboller, metaforlar ve mecazlar geniş bir bağlamda daha iyi anlamlandırılmaktadır.⁵³

Örneğin, Hac Suresi 18. ayette, "Görmez misin göklerde ve yer yüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir!" ifadesi yer almaktadır. BERT modeli bu ifadeyi analiz ederek, "dağların Allah'a secde etmesi" ifadesinin, doğanın Allah'a boyun eğmesi ve O'nun iradesine tabi olması şeklinde mecazi bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu analiz, Kur'an'daki sembolik ifadelerin anlamını açıklığa kavuşturarak, metnin manevi mesajını derinleştirmektedir. BERT modeli, fiziksel olarak mümkün olmayan bir eylemin mecazi boyutunu bağlam dikkate alarak doğru şekilde yorumlamaktadır. Din eğitimi süreçlerinde bu tür analizler, öğrencilerin kâinatın bir bütün olarak Allah'ın kudretine nasıl işaret ettiğini anlamalarını sağlayacaktır. Bu yaklaşım, öğrencilerin Kur'an'da yer alan sembolik anlatımları derinlemesine kavrayarak manevi bir perspektif geliştirmelerine katkıda bulunacaktır.

Analiz, BERT modeli kullanılarak gerçekleştirilmiş ve Python programlama diliyle uygulanmıştır. Hugging Face Transformers⁵⁴ kütüphanesiyle önceden eğitilmiş BERT modeli, metinlerin bağlam içindeki anlamlarını ve sembolik ilişkilerini analiz etmiştir.

2.2.4.GPT

GPT (Generative Pre-trained Transformer), OpenAI tarafından geliştirilen bir YZ dil modelidir. Derin öğrenme algoritmalarıyla eğitilen bu model, insan dilinin karmaşık yapılarını anlamlandırmak için tasarlanmıştır. Transformer mimarisi temelli algoritmalar, dil-

⁵³ Chiranjib Sur, "RBN: Enhancement In Language Attribute Prediction Using Global Representation Of Natural Language Transfer Learning Technology Like Google BERT", *SN Applied Sciences* 2/1 (2019), 27-34.

⁵⁴ "Huggingface" (Erişim 06 Aralık 2024). Huggingface, metin sınıflandırma, duygu analizi, metin üretimi gibi görevlerde kolay entegrasyon ve geniş bir model arşivi sunan açık kaynaklı bir python kütüphanesidir.

sel örüntüleri ve semantik ilişkileri analiz edebilmektedir.⁵⁵ Kelimeler arasındaki sözdizimsel bağlantıların yanı sıra derin anlam katmanlarını ve bağlamsal çıkarımları algılayabilmektedir. Veri setlerinin zenginliği ve çeşitliliği, YZ dil modellerinin performansını belirleyici biçimde etkilemektedir. Farklı kaynaklarından yararlanan modeller, kapsamlı ve esnek bir anlama yeteneği geliştirmektedir. Her yeni sürüm, metin anlama, çeviri, kod yazma, soru yanıtlama ve yaratıcı yazım gibi görevlerde üstün performans göstermektedir.⁵⁶

Örneğin, "Kıyamet günü hakkında Kur'an ne diyor?" sorusuna GPT'nin yanıtı: "Kıyamet günü, Kur'an'da evrenin sona ereceği ve tüm insanların hesap vermek üzere diriltileceği bir gün olarak tanımlanır. Zilzal Suresi 1-2. ayetinde "Yer o dehşetli sarsıntısıyla sarsıldığında ve yer ağırlıklarını dışarı attığında..." ifadeleriyle kıyametin dehşeti betimlenmiştir. Bugün, ilahi adaletin tecelli edeceği ve insanların amellerinin karşılığını alacağı bir gün olarak vurgulanmaktadır." şeklinde olmuştur. GPT modeli, kıyamet günü kavramını Kur'an ayetlerine atıfta bulunarak açıklamakta ve bu bağlamda öğrencinin sorusuna detaylı bir cevap sunmaktadır. Model, kıyamet gününün teolojik önemini vurgulamaktadır. Bu tür bir yaklaşım, öğrencilerin dinî kavramları daha derinlemesine anlamalarını ve öğrenme süreçlerini hızlandırmalarını sağlamaktadır. GPT modeli, din eğitimi öğrencilerin sorularını yanıtlamada ve karmaşık kavramları açıklamada öğretmenlere destek sunarak pedagojik bir araç olarak işlev görmektedir.

Bu gelişme, sadece bir yazılım meselesi değil aynı zamanda insanlığın dilsel birikimini anlamlandırma ve yorumlama çabasının bir yansımasıdır. GPT, insan düşüncesinin ve ifade biçimlerinin algoritmik olarak çözümlenmesinde devrimsel bir adım niteliği taşımaktadır.

2.3. Dil Modelleri ve Dilsel Analizde Kullanılan Veri Setleri (Korpuslar)

Dil modellerinin başarısı, eğitildikleri veri setlerinin kapsamı ve niteliğiyle şekillenmektedir. Dinî metinler, sembolik dil ve çok kat-

⁵⁵ Gokul Yenduri vd., "GPT (Generative Pre-Trained Transformer) A Comprehensive Review on Enabling Technologies, Potential Applications, Emerging Challenges, and Future Directions", *IEEE Access* 12 (2024), 54610-54623.

⁵⁶ Fahim Sufi, "Generative Pre-Trained Transformer (GPT) in Research: A Systematic Review on Data Augmentation", *Information* 15/2 (2024), 106-118.

manlı anlamlarıyla bu modellerin dilin derin yapısını öğrenmelerine katkı sağlamaktadır. Bu metinlerin tarihî ve kültürel bağlamları, yalnızca yüzeysel dil özelliklerini değil metinlerin bağlamsal ilişkilerini de kavramalarını mümkün kılmaktadır. Ayrıca farklı dillere yapılan çevirilerdeki anlam kaymaları ve yorum çeşitliliklerinin modele dahil edilmesi, çapraz dil ilişkilerinin öğrenilmesini desteklemektedir.

2.3.1. Kur'an Korpusları

Kur'an korpusları, orijinal Arapça metin, çeviriler ve tefsirlerle kapsamlı bir analiz zemini oluşturmaktadır. Arapça, morfolojik çeşitliliği ve kök temelli yapısıyla çok katmanlı semantik analizlere olanak tanımaktadır. Örneğin, "hikmet" kelimesi, farklı surelerde bilgelik ve hüküm anlamlarıyla kullanılarak bağlamsal zenginliği ortaya koymaktadır. Dil modellerinin bu semantik derinliği kavrayabilmesi, kapsamlı ve iyi yapılandırılmış Arapça korpuslar üzerinde eğitilmesine bağlıdır.

Kur'an korpusları, dil modellerinin eğitimi için tarihî, teolojik ve kültürel bağlamları yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir. Orijinal Arapça metin, kelime kökleri ve gramer yapılarıyla dilsel ilişkilerin modellenmesine olanak tanır. Örneğin, selam kelimesinin farklı bağlamlarda barış ve esenlik anlamlarıyla kullanılması, semantik derinliğin anlaşılmasına katkı sunmaktadır.⁵⁷ Kur'an çevirileri, dil modellerinin eğitimi sürecinde hem Arapça bilmeyen okuyuculara köprü işlevi görmekte hem de çevirmenlerin yorumsal perspektiflerini içermektedir. Takva kavramının İngilizce'ye piety veya God-consciousness olarak çevrilmesi, farklı teolojik yaklaşımları yansıtarak modellerin dinî terminolojiyi daha derinlemesine kavramasına olanak tanımaktadır.⁵⁸ Kur'an tefsirleri, ayetlerin tarihî ve fihki yorumlarını içeren çok katmanlı bağlamlar sunarak dil modellerinin ayetlerin farklı dönemlerdeki anlam katmanlarını öğrenmesini sağlamaktadır. Nur kavramının İbn Abbas tarafından ilahi rehberlik olarak yorumlanması, bu tür metaforik ifadelerin yapay

⁵⁷ Muhammad Huzaifa Bashir vd., "Arabic Natural Language Processing For Qur'anic Research: A Systematic Review", *Artificial Intelligence Review* 56/7 (2023), 6811-6816.

⁵⁸ Al-Kharabsheh, "Qur'an-related Intertextuality: Textual Potentiation in Translation", 196-199.

zekâ tarafından doğru bir şekilde kavranmasına imkân tanımaktadır.⁵⁹

Modern dil modelleri, Kur'an korpuslarındaki zengin tarihî ve kültürel bağlamlar sayesinde metinlerdeki karmaşık anlamlı ilişkilerle metaforik ifadeleri daha fazla analiz edilebilmektedir. Tefsirler ve tarihî yorumlarla sunulan bu yaklaşım, yapay zekanın sosyo-kültürel katmanları daha etkin bir şekilde özelliklerine olanak sağlamaktadır.⁶⁰

2.3.2. İncil Korpusları

İncil, Hristiyanlık inancının temelini oluşturan ve birçok dile çevrilen kutsal bir metindir. Latince Vulgate, İngilizce King James Version ve modern çeviriler, farklı teolojik yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İbranice, Aramice ve Yunanca orijinal metinlerle bu metinlerin çevirileri, dil modelleri için zengin bir eğitim verisi sağlamaktadır.⁶¹ Bu veri setleri, dilsel çeşitlilik ve tarihsel dil değişimlerini anlamada önemli bir kaynaktır. İncil korpuslarının teolojik ve mezhepsel yorumlarla zenginleştirilmesi, metinlerin çok boyutlu anlamlarının daha derinlemesine incelenmesini mümkün kılmaktadır.⁶²

2.3.3. Tevrat ve Talmud Korpusları

Tevrat ve Talmud, Yahudi dinî öğretilerinin yanı sıra tarih, kültür ve hukuk sistemine dair kapsamlı bir referans teşkil etmektedir. Tevrat'ın İbranice dışında Aramice ve Yunanca çevirileri, kelimelere anlam katmanları ekleyerek dilsel çeşitlilik sağlamaktadır. Örneğin, Çıkış kitabındaki "Mısır'dan çıkış" ifadesi, özgürlük arayışını sembolize ederek farklı dillerde yeni anlamlarla zenginleşmektedir. Talmud ve Midraşlar, Tevrat'ın mitsvotlarını, sembolik anlatılarını ve tarihî bağlamlarını detaylandırarak teolojik açıdan derinleştirmek-

⁵⁹ Humaidi Humaidi- Yusuf Rahman, "Light in The Qur'an: Ibn Sina's Psycho-Philosophical Interpretation on The Surah Al-Nur [24:35]", *Afkaruna: Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies* 19/1 (2023), 34-37.

⁶⁰ Zhiying Liu vd., "The Semantic Annotation of the Quran Corpus Based on Hierarchical Network of Concepts Theory" (2018 International Conference on Asian Language Processing (IALP), Bandung, Indonesia: IEEE, 2018), 319-321.

⁶¹ Peter J. Goeman, "The Impact and Influence of Erasmus's Greek New Testament", *UnioCum Christo* 2/1 (2016), 74-77.

⁶² Michael Adjeisah vd., "Twi Corpus: A Massively Twi-to-Handful Languages Parallel Bible Corpus" (2020 IEEE Intl Conf on Parallel & Distributed Processing with Applications, Big Data & Cloud Computing, Sustainable Computing, Exeter, United Kingdom: IEEE, 2020), 1045-1048.

tedir. Dil modelleri, bu tür kavramların tarihî ve teolojik bağlamlarını analiz ederek metinlerdeki çok katmanlı anlamları çözümleyebilmektedir. Talmud'daki hukukî yorumlar, dil modellerinin argümantasyon ve mantıksal çıkarım yeteneklerini geliştirmesine olanak tanımaktadır.⁶³

Bu veri setleri, dil modellerinin dinî metinlerdeki çok katmanlı anlamları ve sembolik dili analiz edebilmesi için temel bir kaynaktır. NLP modelleri, bu sayede bağlamsal ve tarihî bilgiyi etkin şekilde öğrenmektedir. Dinî metinlerin analizi için kullanılan veri setlerinin kapsamı, dil modellerinin başarısını doğrudan belirlemektedir.

3. Din Eğitimi Süreçlerinde Yapay Zekâ ve Doğal Dil İşleminin Uygulanması

YZ ve NLP tekniklerinin din eğitimi süreçlerine entegrasyonu, eğitime yenilikçi yaklaşımlar ve yöntemler kazandırmanın yanı sıra öğrenme süreçlerini daha etkili ve kişiselleştirilmiş bir hale getirme potansiyeline sahiptir. Bu teknolojiler, özellikle karmaşık ve çok katmanlı dinî metinlerin analiz edilmesi, yorumlanması ve anlaşılması süreçlerini destekleyerek, öğrencilerin derinlemesine anlamayı ve eleştirel düşünmeyi geliştirmesine katkı sağlamaktadır. Eğitim teknolojileri ve dijital pedagojiler alanındaki çalışmalar,⁶⁴ YZ ve NLP'nin öğrenme süreçlerine entegrasyonunun yalnızca öğrenme verimliliğini artırmakla kalmayıp aynı zamanda öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına uygun, esnek ve erişilebilir bir öğrenme ortamı oluşturduğunu göstermektedir.⁶⁵ Bu bağlamda YZ ve NLP'nin sağladığı analitik araçlar ve etkileşimli öğrenme platformları, din eğitiminin hem teorik hem de pratik boyutlarında önemli bir dönüşüm yaratma potansiyeline sahiptir.

3.1. Öğretim Materyallerinin Zenginleştirilmesi

YZ ve NLP teknolojileri, din eğitimi için hazırlanan materyallerin içerik ve sunum kalitesini artırma potansiyeline sahiptir. Yz modelleri, kutsal metinleri analiz ederek zengin ve kapsamlı materyal-

⁶³ Marinus Koster, "The Old Testament As A Diachronic Corpus", *Between Evidence and Ideology*, ed. Bob E.J.H. Becking- Lester Grabbe (BRILL, 2011), 119-123.

⁶⁴ Tamer Sarı vd., "Reimagining education: Bridging artificial intelligence, transhumanism, and critical pedagogy", *Journal of Educational Technology and Online Learning* 7/1 (2024), 104-109.

⁶⁵ Yakup Akyel- Erkan Tur, "Yapay Zekanın Potansiyelinin ve Eğitim Bilimlerindeki Uygulamalarının Araştırılması ve Araştırmalarda Beklentiler, Zorluklar ve Gelecek Yönelimleri", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/1 (2024), 678-683.

ler sunmaktadır. Bu modeller, semboller, metaforlar ve tarihsel bağlamları inceleyerek öğrencilerin anlayabileceği açıklamalar oluşturabilmektedir. Alan yazındaki araştırmalar, bu teknolojilerin materyal etkililiğini artırarak öğrencilerin dikkatini çektiğini göstermektedir.⁶⁶

YZ destekli sistemler, öğretim materyallerini çeşitlendirerek metinlerin farklı boyutlarda ele alınmasını kolaylaştırmakta ve öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına uygun, esnek öğrenme deneyimleri sunmaktadır. Bu süreçte interaktif platformlar, öğrenmeyi daha etkili hale getiren dinamik ve görsel bir araç olarak öne çıkmaktadır. Böylece YZ içerik üretiminde ve sunumda eğitim materyallerinin niteliğini ve etkililiğini artırmaktadır. Eğitim teknolojileri ve multimedya öğrenme alanındaki çalışmalar, farklı öğrenme stillerine sahip öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayan interaktif içeriklerin öğrenme sürecini zenginleştirdiğini, öğrencilerin ilgisini artırdığını ortaya koymaktadır.⁶⁷ Örneğin, Saffat Suresi 139-148 ayetlerindeki Hz. Yunus'un balığın karnında geçirdiği zaman kıssasının animasyonlu bir anlatımı veya İncil'deki Elçilerin İşleri Kitabı'nın 1-13. bölümlerinde geçen "Pentekost Günü"nü interaktif bir platformda sunumu, öğrencilerin hikâyeleri daha etkin bir şekilde anlamasına katkı sağlayacaktır. Bu tür interaktif içerikler, öğrenme materyallerinin yalnızca yüzeysel anlamları değil aynı zamanda metinlerin derinlemesine analizlerini de içerecek şekilde çeşitlendirilmesini sağlamaktadır.

3.2. Kişiselleştirilmiş Öğrenme Deneyimleri

YZ ve NLP teknolojileri, din eğitimi bağlamında öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarına göre uyarlanmış içerikler sunarak kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimlerini desteklemektedir. Bu teknolojiler, öğrencilerin bilgi düzeylerini, öğrenme tarzlarını ve ilgi alanlarını analiz ederek onlara özgü eğitim planları ve materyaller oluşturabilmektedir. Öğrenme bilimleri ve bilişsel psikoloji alanındaki çalışmalar, bu tür kişiselleştirilmiş yaklaşımların öğrenci motivas-

⁶⁶ Sacide Güzin Mazman- Yasemin Koçak Usluel, "Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerine Entegrasyonu: Modeller ve Göstergeler", *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama* 1/1 (2011), 74-78.

⁶⁷ Ömer Faruk Divarçı- Fatih Saltan, "Multimedya Destekli Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Fen Eğitiminde Akademik Başarıya ve Tutuma Etkisi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 17-19.

yonunu artırdığını ve karmaşık kavramların anlaşılmasını kolaylaştırdığını göstermektedir.⁶⁸

Örneğin, Enbiya Suresi 51-70. ayetlerdeki “Hz. İbrahim ve Putları Kıрма” kıssasını inceleyen bir öğrenci, YZ destekli bir sistemden olay örgüsünü sadeleştirilmiş şekilde sunmasını talep edebilir. Sistem, kıssanın ana temalarını özetleyip öğrencinin kavrama düzeyine uygun ek açıklamalar sunarak öğrenme sürecini kolaylaştırabilir. Matta İncili 1-12. bölümlerde yer alan "Dağdaki Vaaz" üzerine çalışan bir öğrenci, YZ tabanlı bir uygulamayla metni daha anlaşılır hale getirebilir. Sistem, her kutsama (beatitude) için basit açıklamalar sağlayıp ilgi alanlarına göre ayrıntılı teolojik veya tarihsel bağlamlar sunabilir. Bu sayede öğrenci, metni kendi hızında inceleyebilir. Tevrat'ın Yaratılış kitabı 1-17. bölümlerindeki "Yakup ve Esav'ın Barışması" hikâyesini anlamakta zorlanan bir öğrenci, YZ destekli bir araçla hikâyeyi daha sade bir biçimde inceleyebilir. Sistem, olayları kronolojik olarak sıralayıp karakterlerin davranışlarını analiz eden açıklamalar yapabilir. Ayrıca öğrencinin ilgisine göre hikâyenin tarihsel bağlamını veya ahlaki mesajını vurgulayabilir.

3.3. Eleştirel Düşünme ve Analitik Becerilerin Geliştirilmesi

YZ ve NLP teknolojileri, öğrencilerin kutsal metinleri derinlemesine analiz etmelerine ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmelerine katkı sunmaktadır. Eğitim psikolojisi ve eleştirel pedagojiler alanındaki araştırmalar, analitik becerilerin gelişiminin öğrencilerin akademik performanslarına ve yaşam boyu öğrenme kapasitelerine olumlu etkisi olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Bu bağlamda, dil modelleri metinlerdeki argüman yapıları, mantıksal ilişkiler ve teolojik kavramlar hakkında detaylı analizler sağlayarak öğrenme sürecini desteklemektedir.

Örneğin, Araf Suresi 65-79. ayetlerinde yer alan "Ad ve Semud Kavimleri" kıssasını analiz eden bir öğrenci, YZ tabanlı bir sistem kullanarak kıssanın tarihsel bağlamını ve farklı yorumlarını inceleyebilir. Sistem, olayların kronolojik sıralamasını, kavimlerin davranışlarını ve çıkarılabilecek dersleri sunarak öğrencinin kıssanın toplumsal ve ahlaki boyutlarını eleştirel bir perspektifle değerlendir-

⁶⁸ Fatih Çağatay Baz- Erkan Tetik, “Uyarlanabilir Çevrimiçi Öğrenme Ortamı Kullanan Öğrencilerin Ortam Kullanımına İlişkin Görüşleri”, *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 24-27.

⁶⁹ Fatma Kesik- Arslan Bayram, “Eğitim Sisteminin Eleştirel Pedagoji Perspektifinden Bir Değerlendirmesi”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/3 (2015), 907-911.

mesini desteklemektedir. Luka İncili'nin 14. bölüm 15-24. arasındaki "Büyük Ziyafet" benzetmesi üzerinde çalışan bir öğrenci, YZ destekli araçlarla bu benzetmenin sosyal ve teolojik boyutlarına ilişkin çeşitli perspektiflere ulaşabilir. Sistem, davet ve kabul temalarını ayrıntılı şekilde analiz ederek öğrencinin metni derinlemesine anlamasını ve eleştirel bir değerlendirme yapmasını sağlamaktadır. Tevrat'ın Çıkış kitabı 3. bölüm 1-15. arasında geçen "Musa'nın Çalıktaki Ateşi Görmesi" anlatısını inceleyen bir öğrenci, bu olayın sembolik anlamlarını ve teolojik bağlamlarını YZ araçları yardımıyla analiz edebilir. Sistem, hikâyenin tarihsel arka planını ve vahiy kavramıyla ilişkisini ayrıntılı şekilde sunarak öğrencinin analitik düşünme becerilerini geliştirmesine katkı sağlamaktadır.

3.4. Etkileşimli Öğrenme Ortamlarının Oluşturulması ve Dil Yetkinliklerinin Geliştirilmesi

YZ tabanlı uygulamalar, din eğitimi süreçlerinde etkileşimli öğrenme ortamlarının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Etkileşimli öğrenme ve sanal öğrenme ortamları üzerine yapılan araştırmalar, bu tür ortamların öğrenci katılımını ve öğrenme motivasyonunu artırdığını göstermektedir.⁷⁰ Öğrenciler, YZ destekli sohbet botları veya sanal asistanlar aracılığıyla dinî metinler hakkında sorular sorabilir, tartışmalar yapabilir ve anında geri bildirim alabilirler. Örneğin, Vahiy Kitabı'nın 1. bölüm 1-3. pasajında yer alan "Yuhan-na'nın Vahyi" anlatısını inceleyen bir öğrenci, YZ destekli bir asistan aracılığıyla metindeki sembolik anlatımlar ve eskatolojik temalar hakkında derinlemesine bilgi edinebilir. Benzer şekilde, Meryem Suresi'nin 16-40. ayetlerinde geçen "Hz. Meryem ve Hz. İsa" anlatısını çalışan bir öğrenci, farklı tefsirlerden derlenen açıklamalar ve yorumlar sayesinde metni çeşitli perspektiflerden analiz ederek daha kapsamlı bir öğrenme deneyimi yaşayabilir.

Sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) teknolojileriyle desteklenen YZ uygulamaları, öğrencilere tarihî ve kültürel bağlamları somut bir şekilde deneyimleme imkânı sağlayarak mekânsal öğrenmeyi desteklemektedir. Eğitimde VR ve AR kullanımına yönelik araştırmalar, bu teknolojilerin öğrencilerin mekânsal ve görsel öğrenme becerilerini önemli ölçüde geliştirdiğini ortaya koymakta-

⁷⁰ Erdal Yaşlıca, "Sanal Sınıf Ortamında Etkileşimli Öğretim Materyalinin Başarıya ve Tutuma Etkisi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2020), 52-54.

dır.⁷¹ Örneğin, öğrenciler sanal bir ortamda Kâbe'yi ziyaret edebilir, Çıkış 14. bölüm 21-29 arasında yer alan "Hz. Musa'nın Kızıldeniz'i Geçişi" anlatısını görselleştirebilir veya Matta İncili 2. bölüm 1-12 arasında geçen "Bilgelerin Bethlehem Ziyareti" anlatısını keşfedebilirler. Bu tür etkileşimli ortamlar, öğrencilerin aktif katılımını teşvik ederek öğrenme sürecini daha dinamik ve ilgi çekici hale getirmektedir. Aynı zamanda VR ve AR, dil öğrenimi bağlamında yenilikçi çözümler sunarak, öğrencilerin hedef dilin kavramsal ve sözel öğelerini mekânsal bir bütünlük içinde deneyimleyip anlamalarını kolaylaştırmaktadır

YZ ve NLP teknikleri, dil yetkinliklerinin geliştirilmesi ve din eğitimi bağlamında dilsel farkındalığın artırılması için etkili araçlar sunmaktadır. Dil eğitimi ve uygulamalı dilbilim alanındaki çalışmalar, bu teknolojilerin dil öğreniminde öğrencilerin kavrayışını güçlendiren önemli bir destek sağladığını göstermektedir.⁷² Örneğin, Arapça kelimelerin kök anlamlarını ve farklı bağlamlardaki kullanımını keşfetmek isteyen bir öğrenci, YZ destekli bir uygulama kullanılarak bu kelimelerin dilsel ve anlamsal yapısını detaylı bir şekilde analiz edebilir. Benzer şekilde Tevrat'ın Mezmurları üzerine çalışan bir öğrenci, bu metinlerde yer alan edebî sanatları ve şiirsel ifadeleri dil modelleri yardımıyla daha derinlemesine inceleyebilir. Korintliler 1. Mektubu 13. bölümünde geçen "Sevgi İlahisi" anlatısı üzerinde çalışan bir öğrenci, orijinal metnin kelime kökenlerini ve dilbilgisi yapısını analiz ederek metnin anlam katmanlarını daha iyi kavrayabilir.

Bu yaklaşımlar, yalnızca dil yetkinliklerini geliştirmekle sınırlı kalmamakta aynı zamanda öğrencilerin dinî metinleri daha geniş bir perspektiften ele almalarını sağlayarak din eğitimi süreçlerine bütüncül ve dönüştürücü bir katkı sunmaktadır. Bu bağlamda, YZ ve NLP destekli analitik araçlar, etkileşimli platformlar, VR ve AR teknolojileri, din eğitiminin gerek içerik gerekse sunum boyutlarında yenilikçi ve kapsamlı bir deneyim sağlamaktadır.

Sonuç

YZ ve NLP teknolojilerinin dinî metinlerin analizine sağladığı katkılar, araştırmanın temel bulgularından biri olarak öne çıkmak-

⁷¹ Ahmet Han Furkan Kahveci- Adnan Sondaş, "Eğitimde Sanal Gerçeklik Teknolojisine Genel Bakış", *Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 6/1 (2023), 11-12.

⁷² Züleyha Ünlü, "Uygulamalı Dilbilim Araştırmalarında Temellendirilmiş Kuram Metodu", *Boğaziçi University Journal of Education* 35/2 (2019), 61-64.

tadır. Araştırmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, dinî metinlerin sembolik, çok katmanlı ve kültürel bağlamlarının YZ tabanlı analizlerle sistematik olarak çözümlenebilmesidir. Bu durum hem dilin tarihî süreçteki evrimini hem de teolojik yorumların çeşitliliğini anlamak açısından büyük bir avantaj sağlamaktadır. Özellikle Kur'an, Tevrat ve İncil gibi kutsal metinlerin tarihî, kültürel ve sosyolojik bağlamlarını analiz etmek için geliştirilen NLP modelleri, bu metinlerin daha derinlemesine ve hızlı bir şekilde çözümlenmesine olanak tanımaktadır.

Araştırmanın bulguları, YZ teknolojilerinin dinî metinlerin analizinde kullanılmasının çok boyutlu ve karmaşık bir mesele olduğunu göstermektedir. Yapay zekânın dinî metin analizindeki rolü, dikkatli ve dengeli bir yaklaşım gerektirmektedir. Bu teknolojiler, dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda önemli fırsatlar sunmakla birlikte, ciddi zorluklar ve sınırlamalar da içermektedir. Başarı, geleneksel yöntemlerle modern teknolojiler arasında uygun bir denge kurabilmeye, kültürel hassasiyetleri gözetelebilmeye ve etik sınırları koruyabilmeye bağlıdır.

566 | db

Metodolojik açıdan bakıldığında, YZ teknolojilerinin geleneksel metin analizi yöntemleriyle bütünleştirilmesi sürecinde daha derin katmanlar ortaya çıkmaktadır. Geleneksel yöntemlerin yüzyıllar içinde geliştirdiği yorum teknikleri ve hermenötik yaklaşımlar, metinlerin retorik yapılarını, belagat sanatlarını ve derin anlam katmanlarını çözümlenmede benzersiz bir birikim sunmaktadır. Özellikle İslam dünyasında gelişen usul-i fıkıh ve usul-i tefsir gibi metodolojik gelenekler, metinlerin anlaşılmasında sistematik ve derinlikli yaklaşımlar sunmaktadır. Bu geleneklerin YZ sistemlerine aktarılması sadece teknik bir mesele değil, aynı zamanda epistemolojik bir dönüşüm gerektirmektedir. Örneğin, bir ayetin nüzul sebebinin belirlenmesinde veya bir hadisin sıhhat derecesinin tespitinde yapay zekânın geleneksel metodolojileri nasıl uygulayacağı kritik önem taşımaktadır.

Teorik ve pratik açıdan ele alındığında, yapay zekânın dinî metinlerin analizine getirdiği yenilikler ve sınırlamalar dikkat çekicidir. Dinî bir metnin zahirî ve batınî anlamlarının YZ tarafından nasıl ayırt edileceği, mecazi anlatımların nasıl yorumlanacağı, metinlerin manevi boyutunun nasıl değerlendirileceği gibi önemli teorik sorular ortaya çıkarmaktadır. Pratik düzeyde ise yapay zekânın dinî metin analizine getirdiği kolaylıklar ve verimlilik artışı göz ardı

edilemez. Büyük veri setlerinin hızlı analizi, metinler arası bağlantıların tespiti ve dilbilimsel özelliklerin sistematik incelenmesi gibi konularda YZ, insana nispetle önemli avantajlar sağlamaktadır. Ancak bu pratik faydalar, bazı önemli sorunları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, otomatik analiz süreçlerinde kültürel bağlamın ve tarihsel derinliğin nasıl korunacağı, YZ modellerinin dinî terminolojiye nasıl adapte edileceği ve analiz sonuçlarının nasıl doğrulanacağı gibi pratik sorunlar hâlâ çözüm beklemektedir.

Sosyolojik perspektiften bakıldığında, dinî metinlerin yorumlanması tarih boyunca özel bir uzmanlık ve yetkinlik gerektirmiştir. Yapay zekânın bu alana girmesi geleneksel dinî otorite yapılarını, yorumlama hiyerarşilerini ve bilgi aktarım süreçlerini etkileyecektir. Örneğin, bir YZ modelinin Kur'an ayetlerini yorumlaması veya fıkhi hükümleri analiz etmesi, geleneksel ulema sınıfının rolünü ve otoritesini nasıl etkileyecektir? Bu teknolojilerin yaygınlaşması, dinî bilginin demokratikleşmesine mi yoksa yeni bir teknokratik elit sınıfının oluşmasına mı yol açacaktır? Ayrıca farklı toplumsal grupların YZ teknolojilerine erişimi ve bu teknolojileri kullanma kapasiteleri arasındaki farklar, dinî bilginin üretimi ve dağıtımını konusunda yeni eşitsizlikler yaratabilir. Gelişmiş teknolojik altyapıya sahip kurumlar ve toplumlar, dinî metin analizi konusunda daha avantajlı hale gelebilir ve bu durum, dinî yorumlama pratiklerinde yeni güç dengeleri oluşturabilir.

Felsefi açıdan ele alındığında, yapay zekânın dinî metinlerin analizinde kullanılması, derin epistemolojik ve ontolojik sorular ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle, yapay zekânın anlama ve yorumlama kapasitesi felsefi bir tartışma konusudur. Bir YZ sistemi, gerçekten dinî bir metni anlayabilir mi? Yoksa sadece dilsel örüntüleri ve istatistiksel ilişkileri mi tespit edebilir? Dinî metinlerdeki ilâhî boyut ve manevî derinlik, matematiksel modeller ve algoritmalar aracılığıyla kavranabilir mi? Bu sorular, daha geniş bir felsefi tartışmaya, yapay zekânın bilinç ve anlama kapasitesi tartışmasına bağlanmaktadır. Bu metinlerin tam olarak anlaşılması, sadece entelektüel bir kavrayış değil, aynı zamanda manevî bir tecrübe ve varoluşsal bir angajman da gerektirir. Yapay zekânın bu boyutları ne ölçüde kavrayabileceği felsefi açıdan önemli bir tartışma konusudur. Yapay zekânın dinî metin analizinde kullanılması, hakikat ve yorum çoğulluğu gibi felsefi meseleleri de gündeme getirmektedir. Dinî metinlerin farklı yorumları ve okuma biçimleri, tarih boyunca dinî düşüncenin zenginliğini oluşturmuştur. YZ sistemlerinin bu

yorum çeşitliliğini nasıl ele alacağı hangi yorumları önceliklendireceği, farklı yorum gelenekleri arasında nasıl bir denge kuracağı gibi önemli felsefi sorular ortaya çıkarmaktadır.

Pedagojik boyutta incelediğimizde de geleneksel medrese eğitiminin temel prensipleri ile modern teknolojik imkânların harmanlanması, özgün eğitim modelleri ortaya çıkarabilir. Örneğin, hafızlık eğitiminde YZ destekli kişiselleştirilmiş öğrenme sistemleri, öğrencilerin ezber kapasitelerini ve öğrenme stillerini analiz ederek optimize edilmiş eğitim programları sunabilir. Tefsir ve hadis derslerinde interaktif analiz araçları, metinler arası bağlantıların keşfedilmesini kolaylaştırabilir. Ancak bu teknolojik entegrasyon, hoca-talebe ilişkisinin manevi boyutunu nasıl koruyacağı sorusunu da beraberinde getirmektedir.

Psikolojik ve kognitif açıdan değerlendirildiğinde, yapay zekânın dinî metinleri anlama ve yorumlama süreçlerinde insan zihnini nasıl etkileyeceği kritik önem taşımaktadır. İnsan bilişinin doğal süreçleri ile yapay zekânın analitik yaklaşımları arasındaki etkileşim yeni bilişsel şemalar ve anlama modelleri ortaya çıkarabilir. Örneğin, Kur'an-ı Kerim'in tedebbür ve tefekkür boyutunun YZ destekli sistemlerde nasıl korunacağı, kullanıcıların metinle kurdukları duygusal ve spiritüel bağın nasıl sürdürüleceği gibi sorular öne çıkmaktadır. Ayrıca YZ sistemlerinin dinî metinleri analiz ederken kullanıcıların bilişsel yanlılıklarını nasıl ele alacağı ve objektif bir analiz sürecini nasıl sağlayacağı da önemli bir araştırma alanıdır.

Hukuki boyutta ele aldığımızda, yapay zekânın dinî metin analizinde kullanımının yasal çerçevesini ve düzenleyici gereksinimlerini gündeme getirmektedir. Özellikle farklı mezhep ve ekollerin yorum haklarının korunması, dinî içeriğin dijital ortamda kontrolü ve manipülasyonunun önlenmesi gibi konular yeni yasal düzenlemeleri gerekli kılmaktadır. Fetva verme yetkisi ve dinî görüş bildirme ehliyeti gibi geleneksel otorite mekanizmalarının dijital ortamda nasıl düzenleneceği önemli hukuki tartışmaları beraberinde getirmektedir. Ayrıca YZ sistemlerinin dinî içerikle ilgili kararlarının hukuki sorumluluğu ve hesap verebilirliği de kritik konular arasındadır.

Politik boyutta ele aldığımızda, YZ teknolojilerinin dinî metin analizi alanında yaratacağı güç dinamiklerini ve jeopolitik etkiler, incelemeyi gerektirmektedir. Devletlerin ve uluslararası aktörlerin bu teknolojiler üzerindeki kontrolü, dinî kurumların özerkliğini

nasıl etkileyecektir? Dijital din diplomasisi ve siber-dinî alan kavramları, uluslararası ilişkilerde yeni tartışma başlıkları olarak öne çıkabilir. Farklı ülkelerin ve kültürel bölgelerin YZ teknolojilerine erişimindeki eşitsizlikler, dinî bilginin üretimi ve dağıtımında yeni hiyerarşiler yaratabilir.

Estetik ve sanatsal boyutta yapay zekânın dinî metinlerin görsel ve işitsel yorumlanmasında açtığı yeni ufuklar değerlendirmeyi gerektirmektedir. Geleneksel hat sanatının dijital dönüşümü, YZ destekli kaligrafi uygulamaları, sesli Kur'an okumalarının sentetik ses teknolojileriyle üretilmesi gibi yenilikler, sanatsal ifadenin sınırlarını zorlamaktadır. Bu teknolojik yeniliklerin İslam sanatının temel prensipleri ve estetik değerleriyle nasıl bağdaştırılacağı, önemli tartışma konuları arasındadır.

YZ ve doğal dil işleme teknolojilerinin din eğitime katkıları, öğretim yöntemlerini çeşitlendirme, öğrenme deneyimini zenginleştirme ve dinî metinlerin derinlemesine kavranmasını sağlama açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Özellikle NLP teknolojileri aracılığıyla dinî metinlerin sembolik ve metaforik dilinin çözülmesi, öğrencilerin metinlerin derin anlam katmanlarını keşfetmelerine imkân sağlamaktadır. Metinlerdeki sembolizmin ve mecazların anlaşılması, öğrencilerin eleştirel düşünme ve yorumlama becerilerini geliştirmekte; böylece din eğitimi, yalnızca ezbere dayalı bir süreç olmaktan çıkarak analitik ve sorgulayıcı bir yaklaşımla zenginleşmektedir.

Etkileşimli öğrenme ortamlarının oluşturulması da din eğitimi için önemli bir katkı sunmaktadır. YZ destekli sohbet botları veya sanal asistanlar, öğrencilerin dinî metinler hakkında sorularını yanıtlayabilmekte, tartışmalar yapmalarına olanak tanımakta ve anında geri bildirim sağlamaktadır. Bu tür etkileşimli araçlar, öğrencilerin öğrenme sürecine aktif katılımını teşvik etmekte ve motivasyonlarını artırmaktadır. Dil öğrenimi ve çok dillilik de din eğitimi süreçlerinde yapay zekânın sunduğu olanaklar arasında yer almaktadır. Dinî metinlerin orijinal dillerinin öğrenilmesi, metinlerin daha doğru ve derinlemesine anlaşılmasını sağlamaktadır.

YZ teknolojileri, öğretmenlerin iş yükünü azaltmakta ve daha verimli çalışmalarına olanak tanımaktadır. Öğretmenler, YZ destekli araçlar sayesinde ders planlarını daha kolay hazırlayacak, öğrenci performansını daha etkili bir biçimde izleyecek, bireysel öğrenci ihtiyaçlarına daha fazla odaklanacaktır.

Bu potansiyel katkılar, din eğitimi alanında YZ ve doğal dil işleme teknolojilerinin bilinçli ve etik bir şekilde entegrasyonunu gerekli kılmaktadır. Teknolojik yeniliklerin eğitime adaptasyonu sürecinde, geleneksel pedagojik değerlerin ve dinî hassasiyetlerin korunması büyük önem taşımaktadır. Bu denge sağlandığında, YZ ve NLP uygulamaları, din eğitiminin kalitesini yükseltecek, öğrencilerin dinî metinlerle daha derin ve anlamlı bir ilişki kurmalarına katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Adjeisah, Michael vd. "Twi Corpus: A Massively Twi-to-Handful Languages Parallel Bible Corpus". 1043-1049. Exeter, United Kingdom: IEEE, 2020.
- Akyel, Yakup- Tur, Erkan. "Yapay Zekanın Potansiyelinin ve Eğitim Bilimlerindeki Uygulamalarının Araştırılması ve Araştırmalarda Beklentiler, Zorluklar ve Gelecek Yönelimleri". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/1 (2024), 645-711.
- Al-Kharabsheh, Aladdin. "Qur'an-related Intertextuality: Textual Potentiation in Translation". *International Journal of Applied Linguistics and English Literature* 6/6 (2017), 195-207.
- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin (çev.). *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Ameen, Haval- Khidhir, AbdulSattar M. "AI model for Parsing the Text of Holy Quran Sentences". *Mesopotamian Journal of Quran Studies* 2024 (2024), 16-23.
- Aydın, Mahmut. "Bir Hıristiyan Kurtuluş Teolojisinden Dinlerin Bir Kurtuluş Teolojisine Doğru". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 133-150.
- Bang, Seung Ho. "Thinking of Artificial Intelligence Cyborgization with a Biblical Perspective (Anthropology of the Old Testament)". *European Journal of Science and Theology* 10/3 (2014), 15-26.
- Bashir, Muhammad Huzaifa vd. "Arabic Natural Language Processing For Qur'anic Research: A Systematic Review". *Artificial Intelligence Review* 56/7 (2023), 6801-6854.
- Bayındır, Ahmet. "Basitlik İlkesinin Düşünce Üzerindeki Etki Potansiyeli (Doğalcılık, Protestanlık ve Seleff(c)i)lik Bağlamında)". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 178-191.
- Baz, Fatih Çağatay- Tetik, Erkan. "Uyarlanabilir Çevrimiçi Öğrenme Ortamı Kullanan Öğrencilerin Ortam Kullanımına İlişkin Görüşleri". *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 20-28.
- Çetinkaya, Kenan. "Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2016), 147-160.
- Divarçı, Ömer Faruk- Saltan, Fatih. "Multimedya Destekli Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Fen Eğitiminde Akademik Başarıya ve Tutuma Etkisi". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 1-23.
- Dorroll, P. "'The Turkish Understanding of Religion': Rethinking Tradition and Modernity in Contemporary Turkish Islamic Thought". *Journal of the American Academy of Religion* 82/4 (2014), 1033-1069.
- Erciyes, Fadime. "Turing Testinin Davranışçı ve İşlevselci Yorumu". *MetaZihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi* 7/1 (2024), 43-57.
- Girgin, Ayşe Berna Altınel- Şahin, Sema. "Improving the Performance of Sentiment Analysis by Ensemble Hybrid Learning Algorithm With NLP And Cascaded Feature

- Extraction". *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences* 35/1 (2023), 125-141.
- Goeman, Peter J. "The Impact and Influence of Erasmus's Greek New Testament". *Unio Cum Christo* 2/1 (2016), 69-82.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları". *Milel ve Nihal* 5/2 (2008), 147-159.
- Humaidi, Humaidi- Rahman, Yusuf. "Light in The Qur'an: Ibn Sina's Psycho-Philosophical Interpretation on The Surah Al-Nür [24:35]". *Afkaruna: Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies* 19/1 (2023), 24-42.
- Kahveci, Ahmet Han Furkan- Sondaş, Adnan. "Eğitimde Sanal Gerçeklik Teknolojisine Genel Bakış". *Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 6/1 (2023), 6-13.
- Karahan, Harun Dünder. "Hıristiyan Mezheplerinde Vahiy Anlayışı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 287-308.
- Kesik, Fatma- Bayram, Arslan. "Eğitim Sisteminin Eleştirel Pedagoji Perspektifinden Bir Değerlendirmesi". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/3 (2015), 900-921.
- Khurana, Diksha vd. "Natural Language Processing: State of the Art, Current Trends and Challenges". *Multimedia Tools and Applications* 82/3 (2023), 3713-3744.
- Kitabı Mukaddes Şirketi, *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Kızılabdullah, Yıldız- Yürük, Tuğrul. "Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 11/32 (2008), 107-130.
- Koster, Marinus. "The Old Testament As A Diachronic Corpus". *Between Evidence and Ideology*. ed. Bob E.J.H. Becking- Lester Grabbe. 117-128. BRILL, 2011.
- Kurt, Ali Osman. "İkinci Mabad Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 437-454.
- Liu, Zhiying vd. "The Semantic Annotation of the Quran Corpus Based on Hierarchical Network of Concepts Theory". 318-321. Bandung, Indonesia: IEEE, 2018.
- Ma, Long- Zhang, Yanqing. "Using Word2Vec to process big text data". *2015 IEEE International Conference on Big Data (Big Data)*. 2895-2899. Santa Clara, CA, USA: IEEE, 2015.
- Mazman, Sacide Güniz- Usluel, Yasemin Koçak. "Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerine Entegrasyonu: Modeller ve Göstergeler". *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama* 1/1 (2011), 62-79.
- Meyendorff, John. "New Life in Christ: Salvation in Orthodox Theology". *Theological Studies* 50/3,(1989), 481-499.
- Murai, Hajime. "Exegetical Science for the Interpretation of the Bible: Algorithms and Software for Quantitative Analysis of Christian Documents". ed. Roger Lee. 492/67-86. Heidelberg: Springer International Publishing, 2013.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an'ın Tedrici Nüzül Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine". *Eskişeni* 27 (2013), 7-21.
- Okumuş, Namık Kemal. "Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür ve İlim Anlayışı". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2015), 43-79.
- Olgun, Hakan. "Rowan Williams'ın Şeriat Söylemi Bağlamında Anglikan Kilisesi'nin Teoloji Krizi". *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 7-31.
- Pirim, Harun. "Yapay Zekâ". *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (2006), 81-93.
- Reed, Randall. "A.I. in Religion, A.I. for Religion, A.I. and Religion: Towards a Theory of Religious Studies and Artificial Intelligence". *Religions* 12/6 (2021), 401-416.
- Rruqa, İlr. "Aziz Pavlus'un Seyahatleri Çerçevesinde Arnavutların Hıristiyanlıkla İlk Temasları Konusundaki İddiaların Değerlendirilmesi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (2019), 263-281.

- Sadıkov, Taşpolot- Sarigül, Kerim. "Makine Çeviri Yöntemleri ve Makine Çevirisinin Bugünkü Durumu". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 10/1 (2021), 192-205.
- Sambur, Bilal. "Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili". *Liberal Düşünce Dergisi* 76 (2014), 179-186.
- Sarı, Tamer vd. "Reimagining education: Bridging artificial intelligence, transhumanism, and critical pedagogy". *Journal of Educational Technology and Online Learning* 7/1 (2024), 102-115.
- Seyfeli, Canan. "Süryani Kadim Kilisesi'nde Murun Sakramenti". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2019), 1-11.
- Sufi, Fahim. "Generative Pre-Trained Transformer (GPT) in Research: A Systematic Review on Data Augmentation". *Information* 15/2 (2024), 99-126.
- Sur, Chiranjib. "RBN: Enhancement In Language Attribute Prediction Using Global Representation Of Natural Language Transfer Learning Technology Like Google BERT". *SN Applied Sciences* 2/1 (2019), 22-37.
- Şahin, Büşra. *Tevrat Tefsir Geleneği: Ramban (Nahmanides) Örneği*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şahin, Osman- Oymak, İskender. "Hristiyan Dünyada Yeniden Birleşme Girişimleri: Eski Katolik ve Anglikan Kilisesi Arasında Ortak Komünyon". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 1-19.
- Tayanç, Mehmet- Aktaş, Ahmet. "Kur'an-ı Kerim'de Sözü Edilen Mekânların Toplumsal İzdüşümleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2024), 59-87.
- Tekin, Halil İbrahim- Atmaca, Gökhan. "Bilimsel Tefsirin Serencamı: Zağlül En-Neccâr Örneği". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/1 (2021), 57-81.
- Ünlü, Züleyha. "Uygulamalı Dilbilim Araştırmalarında Temellendirilmiş Kuram Metodu". *Bogaziçi University Journal of Education* 35/2 (2019), 51-66.
- Van Gompel, Maarten- Van Den Bosch, Antal. "Efficient n-gram, Skipgram and Flexgram Modelling with Colibri Core". *Journal of Open Research Software* 4/1 (2016), 30.
- Yalçınkaya, Mustafa. "Şia'da İmamların Masumiyeti Telakkisi ve Arka Planı". *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 5/4 (2021), 1560-1579.
- Yaşlıca, Erdal. "Sanal Sınıf Ortamında Etkileşimli Öğretim Materyalinin Başarıya ve Tutuma Etkisi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2020), 39-56.
- Yenduri, Gokul vd. "GPT (Generative Pre-Trained Transformer) A Comprehensive Review on Enabling Technologies, Potential Applications, Emerging Challenges, and Future Directions". *IEEE Access* 12 (2024), 54608-54649.
- Yun-tao, Zhang vd. "An improved TF-IDF approach for text classification". *Journal of Zhejiang University-Science A* 6/1 (2005), 49-55.
- Zaid, Abdelali- Bennoudi, Hanane. "AI vs. Human Translators: Navigating the Complex World of Religious Texts and Cultural Sensitivity." *International Journal of Linguistics, Literature and Translation* 6/11 (2023), 173-182.
- "Gensim". Erişim 5 Aralık 2024. <https://github.com/piskvorky/gensim>
- "Huggingface". Erişim 06 Aralık 2024. <https://huggingface.co/>
- "Numpy". Erişim 5 Aralık 2024. <https://numpy.org/>
- "Pandas". Erişim 4 Aralık 2024. <https://pandas.pydata.org/>
- "Python". Erişim 3 Aralık 2024. <https://www.python.org/>
- "Scikit-Learn". Erişim 5 Aralık 2024. <https://scikit-learn.org/stable/>

DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSLERİNDE YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ MODERN ÖĞRETİM YAKLAŞIMLARI

Sümeýra ARICAN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 26 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 19 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Arıcan, Sümeýra. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Yapay Zekâ Destekli Modern Öğretim Yaklaşımları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 573-614.

DOI: 10.33415/daad.1591945

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 26 November 2024, **Accepted:** 19 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Arıcan, Sümeýra. "Artificial Intelligence-Supported Modern Teaching Approaches in Religious Culture and Ethics Education Courses". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 573-614.

DOI: 10.33415/daad.1591945

Öz

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi, öğrencilerin manevi, ahlaki ve sosyal gelişimlerini desteklerken, aynı zamanda 21. yüzyıl becerilerini kazandırmayı amaçlamaktadır. Ancak, kullanılmakta olan öğretim yöntemleri bu hedeflere ulaşmada zaman zaman yetersiz kalabilmektedir. Bu noktada, yapay zekâ destekli modern öğretim yaklaşımları öğrenme süreçlerini destekleyerek daha katılımcı, etkili ve bireyselleştirilmiş bir eğitim sunma potansiyeli taşımaktadır. Bu makalede, DKAB derslerinde yapay zekânın öğretim süreçlerine dahil edilmesi ve öğretmenler için sağladığı imkânlar ele alınmaktadır. Anlamaya Dayalı Tasarım (Ubd) ve Aktarılabılır Öğrenme (LTT) yaklaşımlarına odaklanılarak, yapay zekânın bu çerçevede nasıl uygulanabileceği, öğrenme

* Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, sumeyra.arican@yalova.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3158-1840 / Asst. Prof., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Education, sumeyra.arican@yalova.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0003-3158-1840.

süreçlerini nasıl destekleyebileceği ve eğitimdeki verimliliği nasıl arttırabileceği örneklerle incelenmiştir. Yapay zekâ teknolojilerinin eğitim alanında kullanımı, DKAB dersinde yeni imkânlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Yapay Zekâ, Anlamaya Dayalı Tasarım (UbD), Aktarılabılır Öğrenme (LTT).

Artificial Intelligence-Supported Modern Teaching Approaches in Religious Culture and Ethics Education Courses

Extended Abstract

Integrating artificial intelligence (AI) in education has opened new pathways for creating innovative and student-centered learning environments. In Türkiye, the Religious Culture and Ethics Knowledge (RCEK) subject can be crucial in fostering students' spiritual, moral, and social development. This course also aligns with the 21st-century educational goals of enhancing critical thinking, problem-solving, and knowledge transfer abilities. However, traditional teaching methods often fall short of fulfilling these objectives. Modern teaching approaches, supported by AI technologies, offer promising solutions to overcome these challenges by facilitating personalized, effective, and participatory learning experiences. This extended abstract explores the application of AI within the frameworks of Understanding by Design (UbD) and Learning That Transfers (LTT) to enhance the quality and relevance of RCEK education.

574 | db

Introduction and Background: AI technologies, such as machine learning, natural language processing, and adaptive learning systems, are increasingly utilized in education. Their potential to analyze large datasets, personalize instruction, and provide real-time feedback has been emphasized by global organizations such as UNESCO. AI tools can support RCEK courses by helping students engage more deeply with religious and moral concepts, fostering critical thinking, and promoting ethical decision-making. These tools also empower teachers by simplifying lesson planning, enabling the creation of interactive content, and facilitating effective assessment processes. Despite its advantages, the use of AI in religious and moral education requires careful consideration of cultural and ethical sensitivities, as well as the development of teachers' digital pedagogical skills.

Understanding by Design (UbD) Framework: UbD, developed by Grant Wiggins and Jay McTighe, is a design model that emphasizes understanding and application. It consists of three main stages:

- **Identifying Desired Results:** Teachers define long-term learning goals and big ideas. For example, in the RCEK course, key questions such as “*What is morality?*” and “*How does morality shape individual and societal behavior?*” guide the lesson-planning process.
- **Determining Acceptable Evidence:** This stage involves creating authentic assessments to evaluate students' understanding. Performance tasks, such as creating digital presentations or group discussions, help students demonstrate their knowledge and critical thinking skills.
- **Planning Learning Experiences:** Activities are designed to achieve learning goals. AI tools assist in personalizing these activities and providing dynamic resources, such as interactive simulations and real-time feedback.

AI integration within the UbD framework accelerates planning processes and enriches instructional materials. It also supports personalized feedback, ensuring students' diverse needs are addressed.

Learning That Transfers (LTT) Framework: LTT focuses on enabling students to transfer their knowledge across disciplines and real-life contexts. It emphasizes interdisciplinary connections and long-term retention of concepts. In the context of RCEK, LTT encourages students to:

- Apply religious principles to societal challenges, such as environmental ethics or human rights.
- Connect Islamic moral teachings with other academic disciplines, including history and social sciences.
- Use AI tools to analyze and simulate real-world ethical dilemmas, fostering critical and creative problem-solving skills.

For instance, an AI-supported activity could involve students exploring how Islamic principles like justice and honesty apply to contemporary issues such as social media ethics or climate change.

Methodology: This study adopts a qualitative approach based on the latest The 2024 'Century of Turkey' Education Model RCEK curriculum. It focuses on integrating AI tools into modern teaching strategies using UbD and LTT frameworks. A sample lesson plan was designed for the topic “*The Nature of Morality in Islam*” (DKAB.9.4.1). The plan utilizes AI to develop learning activities, assessment tools, and interdisciplinary connections, with the goal of fostering meaningful and transferable learning experiences.

Sample Lesson Plan: The lesson plan for “*The Nature of Morality in Islam*” integrates UbD and LTT frameworks with AI tools. Key components include:

- Learning Objectives: Students will develop questions about Islamic morality, analyze its elements, evaluate information sources, and apply moral concepts to real-life scenarios.
- Assessment Methods: Performance tasks include group discussions, poster creation, and individual reflections. AI tools provide personalized feedback and facilitate peer collaboration.

Learning Activities:

Introduction: Students brainstorm the meaning of morality using AI-generated prompts and videos.

Main Activities: Students create questions, gather information using AI tools like ChatGPT, and analyze Quranic verses. Group discussions and visual projects (e.g., posters) help students synthesize their findings.

Conclusion: Students present their work, receive feedback, and reflect on how Islamic morality influences their lives.

- Interdisciplinary Connections: The lesson links RCEK content with Turkish, history, and social studies, enhancing students' ability to transfer knowledge.

- AI Applications: AI tools are used for research, evaluation, and creative tasks such as designing infographics or simulating ethical scenarios.

Findings and Implications: The integration of AI with UbD and LTT frameworks enhances RCEK lessons by enabling personalized learning through adaptive content tailored to individual student needs, promoting interdisciplinary relevance by connecting Islamic teachings with contemporary issues to foster deeper understanding and practical application, and enhancing engagement through interactive and dynamic tools that boost student motivation and participation. However, successful implementation requires addressing challenges such as ethical AI design, teacher training, and adequate technological infrastructure. Teachers must develop digital pedagogical competencies and receive ongoing professional development to integrate AI into their teaching practices effectively.

Conclusion and Recommendations: AI-supported modern teaching approaches hold great potential to transform RCEK education, making it more engaging, relevant, and impactful. By combining UbD and LTT frameworks, teachers can design comprehensive lessons that foster critical thinking, meaningful learning, and the practical application of moral principles. Future research should focus on evaluating the long-term effects of AI-enhanced methodologies and developing best practices for their ethical and effective use.

Keywords: Religious Education, Religious Culture and Ethics, Artificial Intelligence, Understanding by Design (UbD), Learning That Transfers (LTT).

Giriş

Günümüzde teknolojinin hızla gelişmesi, eğitim sistemlerinde yeni ve yenilikçi yaklaşımların benimsenmesini zorunlu hâle getirmektedir. Eğitimde yapay zekâ teknolojilerinin kullanımı, öğretim süreçlerini daha etkili, kişiselleştirilmiş ve öğrenci merkezli hale getirmek için büyük bir potansiyel taşımaktadır. Diğer alanlarda olduğu gibi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinde de öğrencilerin derinlemesine öğrenmesini, düşünme becerilerini geliştirmesini ve dini değerleri anlamalarını desteklemek amacıyla yapay zekânın sunduğu imkânlardan yararlanılmaya başlanması gerekmektedir.

Yapay zekâ, büyük veri analizi, makine öğrenimi, doğal dil işleme ve uyarlanabilir öğretim sistemleri gibi araçlarla eğitimin farklı düzeylerinde kullanılmaktadır.¹ UNESCO gibi uluslararası kuruluşlar, yapay zekânın eğitimde artan rolünü vurgulayarak öğretim süreçlerini kişiselleştirme, erişimi artırma ve öğrenme çıktılarını

¹ Ali Murat Kırık - Vahdet Özkoçak, "Medya ve İletişim Bağlamında Yapay Zekâ Tarihi ve Teknolojisi: Chatgpt ve Deepfake İle Gelen Dijital Dönüşüm", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 58 (27 Haziran 2023), 73-99.

iyileştirme potansiyeline dikkat çekmiştir.² Yapay zekâ, öğrenme sürecinde bireysel farklılıkları dikkate alarak öğrencilere özel materyaller sunmakta ve öğretmenlerin zamandan tasarruf etmesini sağlamaktadır. Yapay zekâ bireyselleştirilmiş öğrenme, otomatik değerlendirme, eleştirel düşünme becerilerinin gelişimi ve eğitimde eşitlik imkânlarının artması gibi alanlarda katkı sağlamaktadır.³

Yapay zekâ, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde öğretim süreçlerini daha verimli ve etkili hale getirebilecek bir araç olarak dikkat çekmektedir. Öğretmenler, yapay zekânın sunduğu imkânlar sayesinde ders materyalleri ve etkinlik tasarımı gibi süreçleri daha hızlı bir şekilde tamamlayabilirken, bireyselleştirilmiş öğrenme deneyimleriyle öğrencilerin dini meseleleri anlamalarını kolaylaştırabilirler. Aynı zamanda, yapay zekâ destekli araçlar sayesinde öğrenciler eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirebilir, yaratıcılık öğrenme süreçlerine daha etkin bir şekilde katılabilirler. Yapay zekâ, derslere ilgi ve motivasyonu artıracak şekilde etkileşimli ve dinamik öğrenme ortamları sunabilir, bu da öğrencilerin derse olan bağlılıklarını güçlendirebilir.⁴ Yapay zekânın eğitimdeki tüm avantajlarına rağmen, bazı etik ve pedagojik zorluklar da mevcuttur. Özellikle dini ve ahlaki eğitimde, kültürel ve inanç farklılıklarının dikkate alınması, yapay zekâ algoritmalarının önyargısız ve tarafsız bir şekilde tasarlanmasını gerektirir.⁵ Ayrıca, öğretmenlerin teknolojiyi etkili bir şekilde kullanabilmesi için yeterli donanıma sahip olması ve uygun pedagojik yaklaşımlar geliştirilmesi önemlidir.

Farklı öğrenme stillerine uygun teknoloji destekli yöntemler, öğrenme süreçlerini çeşitlendirerek her öğrencinin ihtiyaçlarına hitap edebilir ve DKAB derslerini daha etkileyici bir hale getirebilir. Modern öğretim yaklaşımları, din ve değerler eğitimi için farklı bir perspektif sunabilir, öğrencilerin ahlaki değerleri anlamalarını ve hayatlarına dahil etmelerini destekleyebilir. Bu bağlamda, yapay zekâ ve modern öğretim yöntemleri bir araya gelerek hem öğret-

² UNESCO, *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development* (Paris: UNESCO, 2019).

³ Wayne Holmes vd., *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning* (United States of America: Center for Curriculum Redesign, 2019).

⁴ Rosemary Luckin vd., *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education* (London: Pearson, 2016).

⁵ Alex Campolo vd., *AI Now 2017 Report*, thk. Andrew Selbst - Solon Barocas (AI Now Institute, 2017).

menler hem de öğrenciler için zengin bir öğrenme deneyimi gerçekleştirilebilir. Yapay zekâ destekli araçların eğitimde verimli bir şekilde kullanılabilmesi için sağlam bir öğretim tasarımına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışma kapsamında ele alınan Anlamaya Dayalı Tasarım (Understanding by Design- UbD) ve Aktarılabılır Öğrenme (Learning That Transfers- LTT) yaklaşımları modern öğretim yaklaşımları olarak DKAB derslerinde etkili bir şekilde kullanılabilir. Anlamaya Dayalı Tasarım (UbD), geriye dönük tasarım modeliyle ders planlaması ve değerlendirme süreçleri için bir çerçeve sunmaktadır. Hedeflerin netleştirilmesi, anlamlı öğrenme çıktılarının belirlenmesi ve uygun değerlendirme yöntemlerinin tasarlanmasını sağlamaktadır. Aktarılabılır Öğrenme (LTT), disiplinler arası transferi ve öğrenmenin kalıcı hale getirilmesini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımla, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde öğretilen dini kavramların öğrencilerin hayatlarına nasıl yansıtılabileceği üzerinde durularak daha etkili bir öğretim gerçekleştirilmesi sağlanabilmektedir. UbD ve LTT yaklaşımlarının bir arada kullanılması, ders hedeflerine ulaşmanın yanı sıra, öğrencilerin kazandıkları bilgileri günlük yaşamlarına nasıl uygulayabileceklerini değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. Her iki yaklaşım da yapay zekânın kişiselleştirilmiş öğrenme, geribildirim ve anlamlı transfer süreçlerini destekleyici araçlar olarak kullanılmasına imkân sağlamaktadır.

1. Eğitimde Yapay Zekâ

Yapay zekâ diğer pek çok alanda olduğu gibi eğitimde de sıklıkla kullanılmaktadır. Teknolojinin eğitimde kullanılmasının oluşturacağı etki pek çok araştırmaya konu olmuştur. Günümüzde eğitimciler öğretim uygulamalarını öğrencilerin yararına geliştirmek ve görevlerini kolaylıkla yapabilmek için kullanabilecekleri pek çok dijital kaynağa ve araca sahiptirler.⁶ Bu araçlardan en günceli olan yapay zekânın öğretmenlere planlama, uygulama ve değerlendirme için çeşitli imkanlar sunduğu araştırmalarla ortaya konmuştur.⁷ Nitekim bu araştırmalar derinleştirilerek öğrenme ve öğretmeyi kolaylaştıran ve geliştiren yeni araçlar sunmak için yapay zekânın

⁶ Maria Moundridou vd., "Generative AI Tools as Educators' Assistants: Designing and Implementing Inquiry-Based Lesson Plans", *Computers and Education: Artificial Intelligence* 7 (2024), 1-16.

⁷ İsmail Çelik vd., "The Promises and Challenges of Artificial Intelligence for Teachers: a Systematic Review of Research", *TechTrends* 66 (2022), 616-630.

ileri teknolojisini pedagojik uygulamalarla birleştirme amacıyla eğitimde yapay zekâ (AIED) araştırma ve geliştirme alanı ortaya çıkmıştır.⁸

2000’li yıllara kadar bilgi tabanlı olan yapay zekâ sistemleri artık veri ve mantık tabanlı olarak da kullanılabilir. ⁹ Eğitimde yapay zekâ uygulamaları (1) Akıllı Öğretici Sistemler (2) Uzman sistemler (3) Chatbotlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. Akıllı Öğretici Sistemler online eğitim platformları, sanal öğretmen asistanları, kişiselleştirilmiş öğrenme uygulamalarından oluşmaktadır. Uzman sistemler, tıbbi teşhis, finans, insan kaynakları, hukuk, güvenlik, işletme ve eğitim alanlarında uzmanlık bilgisi sunan yapay zekâ destekli sistemlerden oluşmaktadır. İnsanlarla yazılı mesajlaşma, sesli ve görsel etkileşimlerle iletişim kuran ve sorularına cevap vermek üzere tasarlanan oyun, müzik, işletme yönetimi, asistan ve eğitici chatbotlar bulunmaktadır. Yapay zekâ eğitici sohbet botları (chatbot) ile öğrencilerin öğrenme sürecini desteklenebilmektedir. Sohbet botları herhangi bir konu hakkında öğrencilerin sorularına cevap verme ya da bilgi edinmek amaçlı kullanılabilir. Öğrenciler kadar öğretmenlerin de kullanabileceği bu araçlar öğretmenlere ders planı tasarlama, kişiselleştirilmiş ve farklılaştırılmış öğretim materyali hazırlama, soru hazırlama, ödevleri notlandırma ve geri bildirim sağlama amacıyla kullanılabilir ve öğrenme-öğretme sürecini destekleyebilir.¹⁰ Böylece öğrencilerle etkileşim için daha fazla vakit kazanılabilir ve hatta ders kitaplarının ötesine geçmek mümkün olabilir.¹¹

Yapay zekâ araçları öğretmenlerin öğrenci performanslarını izleme ve daha etkili öğretim stratejileri geliştirmelerine yardımcı olmaktadır. Ayrıca öğrenci ve verilerinin toplanması ve analizine imkân sağlamaktadır. Yapay zekânın eğitimde öğretmenlerin rolünü değiştireceği ancak onların yerini almayacağı düşünülmektedir. Öğretmenlerin zamanlarını daha verimli kullanmalarına ve uzmanlıklarını daha etkili değerlendirmelerine katkı sağlayacağı beklen-

⁸ Luckin vd., *Intelligence Unleashed*.

⁹ Kürşat Arslan, “Eğitimde Yapay Zeka ve Uygulamaları”, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (2020), 71-88; Wayne Holmes - Ilkka Tuomi, “State of the Art and Practice in AI in Education”, *European Journal of Education* 57/4 (2022), 542-570.

¹⁰ Salih İncemen - Gülcan Öztürk, “Farklı Eğitim Alanlarında Yapay Zekâ: Uygulama Örnekleri”, *International Journal of Computers in Education* 7/1 (2024), 27-49.

¹¹ Ido Roll - Ruth Wylie, “Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education”, *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 26/2 (2016), 582-599.

mektedir.¹² Yapay zekâ öğretmenlerin iş yükünü hafifleterek, ölçme değerlendirme ve yönetim görevlerinin otomasyonunu sağlamaktadır.¹³ Yapay zekâ hem ön planlama sürecinde hem de eğitim esnasında verdiği geri bildirimlerle öğretim etkinliklerini seçme ve uyarılama konusunda destek olmaktadır.¹⁴ Yapay zekânın eğitimdeki uygulamalarının çeşitlenerek artacağı vurgulanmaktadır.¹⁵ Özellikle dezavantajlı birey ya da toplulukların eğitim fırsatlarını artırma potansiyeli bulunmaktadır.¹⁶ ChatGPT, eğitimde fırsat eşitliğine katkı sağlayan bazı olumlu özellikler sunarken, intihal ve etik sorunlar gibi önemli dezavantajlar da barındırmaktadır. Bu nedenle, kullanıcıların bilinçlendirilmesi ve doğru yönlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.¹⁷

Öğrencilerle yapılan araştırmalarda, ChatGPT ile ders işleme- nin eğlenceli ve farklı bir deneyim sunduğu, aynı zamanda akademik başarıyı artırarak bilgi edinmeyi kolaylaştırdığı belirtilmiştir.¹⁸ Ancak, öğrenciler erişim sorunları, uygunsuz içerik üretimi ve kitapların yerini alamaması gibi olumsuzluklara da dikkat çekmiştir.¹⁹

580 | db

Yapay zekanın eğitimde kullanımı çift yönlü bir etkiye sahiptir. Yapay zekâ bir yandan öğretmenlere destek olurken, öğretmenler de sağladıkları verilerle yapay zekâ algoritmalarının eğitilmesinde etkin olabilmektedirler. Böylece yapay zekânın eğitimde daha etkili kullanımına katkı sunabilmektedirler.²⁰ Ancak bu katkıların gerçekte-

¹² Luckin vd., *Intelligence Unleashed*; Thierry Karsenti, "Artificial Intelligence in Education: The Urgent Need to Prepare Teachers for Tomorrow's Schools", *Formation et Profession* 27/1 (2019), 105-111.

¹³ Holmes vd., *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*; Karsenti, "Artificial Intelligence in Education".

¹⁴ Çelik vd., "The Promises and Challenges of Artificial Intelligence for Teachers: a Systematic Review of Research".

¹⁵ Holmes - Tuomi, "State of the Art and Practice in AI in Education".

¹⁶ Holmes vd., *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*.

¹⁷ Erhan Kutlucan - Süleyman Sadi Seferoğlu, "Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı: ChatGPT'nin KEFE ve PEST Analizi", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/2 (30 Ağustos 2024), 1059.

¹⁸ Sayım Aktay vd., "ChatGPT in Education", *Türk Akademik Yayınlar Dergisi (TAY Journal)* 7/2 (31 Temmuz 2023), 401; Arzu Deveci Topal vd., "Chatbot Application in a 5th Grade Science Course", *Education and Information Technologies* 26/5 (01 Eylül 2021), 6241; Fabiano Villan - Renato P. dos Santos, "ChatGPT as Co-Advisor in Scientific Initiation: Action Research with Project-Based Learning in Elementary Education", arXiv, arXiv.org.

¹⁹ Aktay vd., "ChatGPT in Education", 401.

²⁰ Sean Kelly vd., "Automatically Measuring Question Authenticity in Real-World Classrooms", *Educational Researcher* 47/7 (2018), 451-464; Çelik vd., "The Promises and Challenges of Artificial Intelligence for Teachers: a Systematic Review of Research".

leşebilmesi için prompt (komut/istem) becerisinin, yapay zekâ okuryazarlığı²¹, dijital okuryazarlık gibi okuryazarlık becerilerinin gelişmesi ve teknolojik alt yapı olanaklarına erişim imkanlarının artması gerektiğine de dikkat çekilmelidir.

2. Understanding by Design (UbD)

Understanding by Design (UbD) yani “Tasarım Yoluyla Anlama”, Grant Wiggins²² ve Jay McTighe²³ tarafından geliştirilen ve eğitimde anlamaya dayalı bir müfredat geliştirme yaklaşımı sunan yenilikçi bir modeldir.²⁴ Bu model, öğrenme hedeflerinin açık bir şekilde tanımlanmasını ve öğrenme sürecinin bu hedefler doğrultusunda yapılandırılmasını teşvik etmektedir. UbD’nin temel amacı, öğrencilere sadece bilgi vermek değil, aynı zamanda bu bilginin kalıcı bir şekilde anlaşılmasını ve gerçek hayatta uygulanmasını sağlamaktır. Bu yaklaşım, öğrencilerin derin kavrayış geliştirmesini, bilgiyi uygulamasını ve anlamayı merkeze almasını hedeflemektedir. UbD’nin öğretim yaklaşımı, öğrenme sürecini bir hatırlama ve ezberleme görevinden çıkarıp, bilgiyi anlamlandırma ve kullanma sürecine dönüştürmeyi hedeflemektedir. UbD, geleneksel müfredat tasarımına alternatif bir yöntem olarak, öğrenme hedeflerinden geriye doğru bir planlama yaparak anlamlı öğrenme deneyimleri oluşturmayı amaçlamaktadır. UbD, öğretim sürecini yapılandırırken geleneksel bir soru olan “Ne öğretelim?” yerine “Öğrenciler ne öğrenmeli ve bunu nasıl gösterebilirler?” sorusunu merkeze almaktadır. Öğretim planlaması, öğrenme hedeflerinin netleştirilmesi, bu hedeflere ulaşıp ulaşılmadığını ölçmek için kanıtların belirlenmesi ve öğrenme deneyimlerinin planlanması aşamalarından oluşmaktadır. UbD, yalnızca bilgi aktarımına dayanan bir eğitim yerine, öğrencilerin bilgiyi anlamlandırması ve yeni durumlara uygulanmasını hedeflemektedir.²⁵

UbD modeli, öğretim sürecini hedeflerin belirlenmesiyle başlatmaktadır. Geriye dönük tasarım prensibi, öğretmenlerin önce

²¹ Aras Bozkurt, “ChatGPT, Üretken Yapay Zeka ve Algoritmik Paradigma Değişikliği”, *Alanyazın* 4/1 (2023), 63-72.

²² Grant Wiggins (1950-2015), eğitim danışmanı, araştırmacı ve yazardır. Özellikle müfredat tasarımı, değerlendirme ve öğretim stratejileri üzerine çalışmıştır.

²³ Jay McTighe, müfredat geliştirme, öğretim ve değerlendirme alanlarında uzman bir eğitimci ve yazardır. ABD’de birçok okul bölgesinde ve uluslararası platformlarda eğitim programları geliştirme konusunda danışmanlık yapmıştır.

²⁴ Grant P. Wiggins - Jan McTighe, *Understanding by Design* (ASCD, 2005).

²⁵ Grant Wiggins - Jay McTighe, *The Understanding by Design Guide to Creating High-Quality Units* (Alexandria, VA: ASCD, 2011).

öğrenme hedeflerini belirlemesini, ardından bu hedeflere ulaşmayı sağlayacak değerlendirme yöntemlerini ve öğrenme etkinliklerini planlamasını önermektedir. Bu süreç üç temel adımdan oluşmaktadır:

▪ *Öğrenme Hedeflerini Belirleme:* Bu aşamada öğretmenler, müfredatın uzun vadeli öğrenme hedeflerini ve temel anlayışlarını tanımlamaktadır. “Büyük Fikirler” olarak adlandırılan bu kavramlar, öğrencilerin öğrenmesi gereken evrensel temaları içermektedir. Öğrencilere kazandırılmak istenen bilgi ve beceriler, anlamayı teşvik eden temel sorularla ilişkilendirilmektedir. Bu sorular, öğrencilerin derin düşünmesini sağlayan ve öğrenme sürecini zenginleştiren açık uçlu sorulardır. Hedefler yalnızca bilgi edinimiyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda öğrencilerin bilgiyi gerçek yaşam durumlarına nasıl uygulayacağını da kapsamaktadır.

▪ *Öğrenme Kanıtları:* İkinci aşama, öğrenme hedeflerine ulaşıp ulaşılmadığını değerlendirmek için kullanılacak kanıtların tanımlanmasını içermektedir. Bu aşamada, geleneksel değerlendirme araçlarından ziyade otantik değerlendirme yöntemlerine vurgu yapılmaktadır. Bu süreç, öğrencilerin yalnızca bilgiyi hatırlama yeteneğini değil, aynı zamanda bilgiyi analiz etme, sentezleme ve uygulama becerilerini ölçmektedir. Öğrencilerin öğrendiklerini gerçek hayatta nasıl uygulayabileceklerini gösteren performans görevleri tasarlanmaktadır. Yine bu süreçte kullanılan rubrikler, öğrenci performansını değerlendirmek için kriterler sunan araçlardır. Bu araçlar, öğrencilerin bir konuyu yalnızca tekrarlayıp tekrarlamadığını veya gerçekten derin bir anlayış geliştirip geliştirmediğini ölçmek için kullanılır.²⁶

▪ *Öğrenme Planı:* Son aşamada, öğretmenler belirlenen hedeflere ulaşılmasını sağlayacak etkinlikleri ve öğrenme deneyimlerini tasarlamaktadır. Bu adımda interaktif ve anlamlı öğrenme deneyimleri oluşturulmaktadır. Öğrenci merkezli bu süreçte bireysel farklılıklar, öğrenme stilleri ve ihtiyaçlar dikkate alınmaktadır. Bu aşamada WHERETO (Where, Hook, Equip, Rethink, Evaluate, Tailored, Organized) ilkeleri, etkinlik planlamada rehber olarak sunul-

²⁶ Jay McTighe - Ronald S. Thomas, “Backward Design for Forward Action”, *Educational Leadership* 60/5 (2003), 52-55.

maktadır. Belirlenen hedeflere ulaşmayı sağlayacak öğretim etkinlikleri, yöntemler ve materyaller planlanmaktadır.²⁷

WHERE TO ilkesi, etkili bir öğrenme deneyimi tasarlamak için yedi temel unsuru bir araya getirmektedir. İlk olarak, “Nereye gidiyoruz?” sorusu ile öğrenmenin amacı ve hedefleri net bir şekilde belirlenmektedir. Ardından, “İlgi nasıl çekilir?” sorusuyla, öğrencilerin dikkatini çeken ve motive eden stratejiler oluşturulmaktadır. Öğrencilere, hedeflere ulaşmak için gerekli olan bilgi ve beceriler “Öğrenciler nasıl donatılır?” sorusuyla kazandırılmaktadır. Süreç içinde öğrencilerin düşüncelerini gözden geçirmeleri ve geliştirmeleri için “Öğrenciler fikirlerini nasıl yeniden düşünür?” adımı uygulanmaktadır. Öğrenci çalışmalarının etkin bir şekilde değerlendirilmesi “Çalışmaları nasıl değerlendirilir?” sorusu ile planlanmaktadır. Öğrenme deneyimi, öğrencilerin bireysel farklılıklarına uygun hale getirilerek “Öğrencilere göre nasıl uyarlanır?” sorusuyla kişiselleştirilmektedir. Son olarak, tüm süreç “Süreç nasıl düzenlenir?” adımıyla sistematik bir şekilde organize edilmektedir. Bu ilke, öğretim sürecinin her aşamasını yapılandırarak anlamlı bir öğrenme deneyimi oluşturmayı amaçlamaktadır.²⁸

db | 583

UbD, öğrenmeyi değerlendirme ve anlamayı teşvik etme konularında geleneksel yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Wiggins ve McTighe, anlamayı; açıklama, yorumlama, uygulama, bakış açısını değiştirme, empati kurma ve kendini değerlendirme kapasitesi olarak altı farklı boyutta tanımlamıştır.²⁹ Bu boyutlar, Bloom’un taksonomisine alternatif olarak sunulmakta ve birbirini tamamlar şekilde işlev görmektedir. UbD, öğrencilerin bilgiyi tekrarlamak yerine anlamalarını ve gerçek bağlamlarda uygulamalarını sağlamaktadır. Rubrikler, bu bağlamda, öğrencilerin anlamalarını değerlendirmek için önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.³⁰ UbD, öğrencilerin bireysel farklılıklarını dikkate alarak özelleştirilmiş öğrenme deneyimleri oluşturmayı hedeflemektedir. Bu model, öğrencilere yaşam boyu öğrenme becerileri kazandırırken öğretmenlere de eğitim tasarımı yapma fırsatı sunmaktadır.

²⁷ Wiggins - McTighe, *Understanding by Design*; Wiggins - McTighe, *The Understanding by Design Guide to Creating High-Quality Units*.

²⁸ Wiggins - McTighe, *Understanding by Design*.

²⁹ Wiggins - McTighe, *Understanding by Design*.

³⁰ Emel Güneş Savul vd., “Understanding by Design (UbD) Ünite Planı Değerlendirmeye ve Geri Bildirim Sağlamaya Yönelik Analitik Rubrik Geliştirme Çalışması”, *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2024), 807-829.

UbD, tüm eğitim seviyelerinde ve disiplinlerde uygulanabilir bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Türkiye’de Matematik³¹, Fen Bilimleri³², İngilizce³³, İnkılap Tarihi³⁴, Kimya³⁵ dersleri özelinde ve yükseköğretim düzeyinde öğretmen eğitiminde³⁶ UbD modelinin kullanıldığı araştırmalar yapılmış ve olumlu sonuçlara ulaşılmıştır.³⁷ DKAB dersi özelinde ise bir araştırmaya rastlanılamamıştır.

Understanding by Design, eğitimde bilgi ezberlemeye dayalı geleneksel yaklaşımları aşarak öğrencilerin anlamalarına ve uygulama becerilerini geliştirmeye odaklanan bir model sunmaktadır. UbD, öğretmenlere teorik çerçeve ve pratik araçlarla rehberlik ederek daha etkili ve anlamlı öğrenme deneyimlerinin tasarlanmasını mümkün kılmaktadır. Öğretmenlerin planlama ve değerlendirme süreçlerini etkili hale getirmektedir. Bu yaklaşım, öğrenciyi merkeze alan, uzun vadeli öğrenme hedeflerini teşvik eden ve öğretimde yeni bir perspektif sunan yenilikçi bir eğitim modeli olarak dikkat çekmektedir. UbD, öğrencilerin anlamlı öğrenme süreçlerine katılmasını sağlayan güçlü bir öğretim tasarımı yaklaşımıdır. Yapay zekâ, bu süreci daha etkili ve verimli hale getirerek hem öğretmenler hem de öğrenciler için yeni fırsatlar sunmaktadır. Ancak, bu teknolojilerin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için eğitim sistemlerinin, öğretmenlerin ve okulların bu dönüşüme hazırlanması gerekmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalar, yapay zekâ destekli

- ³¹ Abdullah Açar vd., “Olasılık Konusunun Anlamaya Dayalı Tasarım ile Öğretimi: Öğrencilerin Başarı, Tutum ve Görüşleri Üzerine Bir İnceleme”, *Eğitim ve Bilim* 44/198 (2019); Özge Gürbüz vd., “Ubd Temelli Gelişimsel Yaklaşım Uygulamalarının Matematik Dersi Öğrenci Başarısına Etkisinin İncelenmesi”, *Milli Eğitim Dergisi* 51/233 (2022), 581-601.
- ³² Emrah Özdemir - Nihal Yurtseven, “UbD Temelli Farklaştırılmış Fen Öğretiminin Öğrencilerin Motivasyonlarına, Bilimsel Süreç Becerilerine ve Akademik Başarılarına Etkisi”, *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi* 7/1 (2023), 1-16.
- ³³ Nihal Yurtseven - Sertel Altun, “Understanding by Design (UbD) in EFL Teaching: Teachers’ Professional Development and Students’ Achievement”, *Educational Sciences: Theory and Practice* 17/2 (2017), 437-461.
- ³⁴ Mustafa Gül vd., “Anlamaya Dayalı Tasarım Uygulamasının (Ubd) Öğrencilerin Bilişsel ve Duyuşsal Gelişimlerine Etkisi: T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Üzerine bir Çalışma”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 51 (2021), 123-152.
- ³⁵ Yasemin Keskin Çinkaya - Nihal Yurtseven, “Anlamaya Dayalı Tasarım (UbD) Temelli Ters-Yüz Edilmiş Sınıf Modelinin Kimya Derslerinde Öğrenciler Üzerindeki Etkisi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/2 (2024), 815-841.
- ³⁶ İpek Som vd., “Ubd Modeline Göre Eğitim Bilimlerine Giriş Dersinin Tasarlanması: Öğretmen Adaylarının Başarı, Tutum ve Derse İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1341-1351.
- ³⁷ Ufuk Uluçınar, “Findings of Qualitative Studies on Understanding by Design: A Meta-Synthesis”, *International Journal of Curriculum and Instructional Studies* 11/2 (2021), 167-194.

UbD uygulamalarının pedagojik sonuçlarını daha iyi anlamayı sağlayacaktır.

3. Learning That Transfers (LTT)

Julie Stern³⁸, Krista Ferraro³⁹, Kayla Duncan⁴⁰ ve Trevor Aleo⁴¹ tarafından geliştirilen Learning That Transfers (LTT), öğrencilerin edindikleri bilgileri farklı bağlamlara transfer edebilme yeteneklerini geliştirmeyi amaçlayan modern bir öğretim yaklaşımıdır. *Learning That Transfers* yöntemi, birden fazla eğitimci ve uzman tarafından kolektif bir çaba ile oluşturulmuştur. Learning That Transfers, öğrencilerin bilgiyi farklı bağlamlara aktarabilme, öğrendiklerini gerçek hayattaki problemlere uyarlayabilme ve esnek düşünme becerilerini geliştirmeyi amaçlayan bir öğrenme yaklaşımıdır.⁴² Bu yaklaşımda ders planlamasının ilk adımı öğrencilerin öğrenmesi gereken temel kavramları ve becerilerini net bir şekilde belirlemektir. Bu hedefler öğrencilerin bilgilerini yeni durumlarda nasıl uygulayacaklarını düşünmelerine yardımcı olmalıdır. Öğrencilerin öğrendikleri bilgileri farklı bağlamlarda kullanabilmeleri için kavramlar arasındaki ilişkileri anlamaları önemlidir. Derslerde aktif öğrenme yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir. Grup çalışmaları, tartışmalar ve problem çözme etkinlikleri gibi yöntemlerle öğrencilerin katılımı artırılmalı ve bilgileri uygulamaları sağlanmalıdır. Öğrencilerin öğrendiklerini hayatlarında nasıl uygulayabilecekleri gösteren bağlantılar kurmak önemlidir. Derslerin gerçek hayattan senaryolarla ilişkilendirilmesi önerilmektedir. Ders planlamasında değerlendirme stratejilerinin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Değerlendirmelerin sadece bilgiyi ölçmekle kalmaması aynı zamanda öğrencilerin öğrenme süreçlerine dair geri bildirim sağlaması gerektiği vurgulanmaktadır. Ders planları esnek olmalı ve bu esneklik öğretim sürecinde ortaya çıkan ihtiyaçlara uyarlanabilme-

³⁸ Julie Stern, öğrenme bilimleri, öğretim tasarımı ve kavramsal öğrenme alanında uzman, eğitimci ve yazardır.

³⁹ Krista Ferraro, eğitim liderliği ve öğrenme tasarımı alanında uzman bir eğitimci.

⁴⁰ Kayla Duncan, öğrenme stratejileri ve öğretmen rehberliği üzerine çalışmaktadır.

⁴¹ Trevor Aleo. İngilizce öğretimi ve disiplinler arası öğrenme üzerine uzmandır.

⁴² edtosavetheworld, "The Research Underpinnings of Learning That Transfers (LTT)", *Learning That Transfers* (21 Mart 2021); Julie Stern vd., *Learning That Transfers: Designing Curriculum for a Changing World* (Corwin Press, 2021).

lidir. Böylece öğrencilerin farklı öğrenme stillerine ve hızlarına da yanıt vermek mümkün olabilmektedir.⁴³

Learning That Transfers (LTT), yapay zekânın sağladığı disiplinlerarası öğrenme fırsatlarıyla birleştiğinde, öğrencilerin bilgiyi gerçek hayata transfer etme becerilerini geliştirerek din eğitiminin daha etkili ve kalıcı olmasına katkıda bulunabilir. LTT'nin disiplinlerarası odaklı yapısı, yapay zekânın din eğitimi diğer alanlarla ilişkilendirilmesine imkân tanır. LTT, din eğitimi bağlamında, öğrencilerin dini ve ahlaki kavramları günlük yaşamlarında, farklı disiplinlerde ve kültürel bağlamlarda kullanmalarına yardımcı olabilir. Yapay zekâ, çeşitli alanlar arasında bağlantı kurarak disiplinlerarası etkinlik önerileri sunabilir. Öğrencilerin dini kavramları sosyal hayatta nasıl kullanabileceklerine dair simülasyonlar oluşturabilir. Kültürlerarası anlayışı geliştirmek için farklı din ve inançlardan örnekler getirebilir.

4. Yöntem

586 | db

Bu makale, nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışmada, 2024 yılında uygulanmaya başlanan Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli DKAB öğretim programı esas alınmıştır. Yapay zekâ teknolojilerinin eğitimdeki potansiyelini incelemek amacıyla ChatGPT 4o, ChatGPT o1-preview, ChatGPT 4o mini ve Claude 3 Haiku modelleri kullanılarak örnek ders tasarımları planlanmıştır. ChatGPT en yaygın ve en bilinen yapay zekâ aracı olduğu için tercih edilmiştir. Claude ise ChatGPT alternatif olabilecek ücretsiz bir araç olarak bilindiği için tercih edilmiştir. ChatGPT'nin hem ücretsiz hem de ücretli versiyonları ile Claude modelinin ücretsiz versiyonunun cevapları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Örnek ders tasarımı, Understanding by Design (UbD) ve Learning That Transfers (LTT) gibi modern öğretim yaklaşımlarının yapay zekâ ile nasıl kullanılabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır.

5. Yapay Zekâ Destekli Ders Planlama

Yapay zekânın etkili kullanımı için verilen komutların detaylandırılması gerekmektedir. Doğru komut kullanımı daha işlevsel olarak bilgiye erişimi sağlamaktadır. Bu amaçla herhangi bir detay belirtmeyen, sadece öğrenme çıktılarının girildiği bir komut veril-

⁴³ Stern vd., *Learning That Transfers*.

miştir. Daha sonra belirlenen öğretim yaklaşımlarının belirtildiği bir başka komut yazılarak verilen cevapların karşılaştırılması amaçlanmıştır. İlk olarak aradaki farkları daha net olarak ortaya koymak amacıyla hiçbir detay belirtmeyen şu prompt verilmiştir: “DKAB.9.4.1. İslam’da ahlakın mahiyetini sorgulayabilme a) İslam’da ahlakın mahiyetine yönelik merak ettiklerini ifade eder. b) İslam’da ahlakın mahiyeti hakkında sorular sorar. c) İslam’da ahlakın mahiyetiyle ilgili bilgi toplar. ç) İslam’da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgilerin doğruluğunu değerlendirir. d) İslam’da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgiler üzerinden çıkarım yapar. Bu öğrenme çıktısına göre 1 ders tasarlamamı istiyorum.”

ChapGPT 4o-mini versiyonu aşağıdaki cevabı vermiştir.⁴⁴

Ders İşlenişi

- **Giriş (5 dakika):** Derse başlamadan önce öğrencilere İslam’da ahlakın genel olarak ne anlama geldiği hakkında kısa bir beyin fırtınası yaptırılır. Öğrencilerden ahlak kavramını tanımlamaları ve İslam’daki yerini düşünmeleri istenir.
- **Bilgi Sunumu (10 dakika):** Öğretmen, İslam ahlakının temel prensiplerini içeren kısa bir sunum veya metin okur. Ahlakın İslam’daki yeri, önemi ve günlük yaşamdaki uygulamaları hakkında bilgi verilir.
- **Merak ve Soru Geliştirme (10 dakika):** Öğrenciler, İslam ahlakının mahiyeti hakkında merak ettikleri konuları yazılı olarak ifade ederler. Ardından, bu merak ettikleri konular üzerinden sorular geliştirmeleri istenir. Geliştirilen sorular tahtaya yazılır ve ortak bir şekilde tartışılır.
- **Bilgi Toplama ve Araştırma (10 dakika):** Öğrenciler, geliştirdikleri sorulara yanıt bulmak için interneti kullanarak araştırma yaparlar veya verilen metinler üzerinden bilgi toplarlar. Bu süreçte, bilgilerin güvenilirliğine dikkat etmeleri gerektiği vurgulanır.
- **Bilgilerin Değerlendirilmesi ve Çıkarım Yapma (5 dakika):** Toplanan bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği değerlendirilir. Öğrenciler, elde ettikleri bilgiler ışığında İslam ahlakının mahiyeti üzerine

⁴⁴ Makalenin sınırlarını aşmamak için tüm soru cevaplarında her ders planında standart olarak yer alan dersin konusu, süresi, öğrenme çıktıları gibi giriş bilgilerine yer verilmemiş, ders işleniş aşamaları detaylı olarak ele alınmıştır. Ayrıca makale hacmini aşmaması için ifadeler değiştirilmemiş ama şekilsel değişiklikler yapılmıştır.

kendi çıkarımlarını yaparlar. Çıkarımlarını sınıfla paylaşmaları istenir.

- *Kapanış ve Değerlendirme (5 dakika):* Ders boyunca yapılan çalışmalar özetlenir. Öğrencilerden, dersin sonunda İslam ahlaki hakkında ne öğrendiklerini ve bu süreçte hangi becerilerini geliştirdiklerini paylaşmaları istenir. Öğretmen, öğrencilere geri bildirimde bulunur ve gerekirse ek kaynaklar önerir.

- *Değerlendirme Yöntemleri:*

- Öğrencilerin geliştirdikleri soruların kalitesi ve derinliği.

- Araştırma sürecinde topladıkları bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği.

- Yapılan çıkarımların mantıklılığı ve İslam ahlakının mahiyeti ile uyumu.

- Derse aktif katılımları ve grup çalışmalarındaki işbirlikleri.

- *Ek Notlar:* Ders boyunca öğrencilerin farklı görüş ve yaklaşımlara saygı göstermeleri gerektiği hatırlatılır. Öğrencilere, araştırma yaparken güvenilir kaynaklar kullanmaları için rehberlik sağlanır. Dersin sonunda, öğrencilerin kendi ahlaki değerlerini İslam ahlakıyla karşılaştırmaları teşvik edilebilir. Bu ders tasarımı, öğrencilerin İslam'da ahlakın mahiyetini sorgulama becerilerini geliştirmeyi hedeflemekte olup, merak etme, soru sorma, bilgi toplama, değerlendirme ve çıkarım yapma aşamalarını içermektedir. Etkileşimli ve araştırma-ya dayalı yaklaşımıyla, öğrencilerin eleştirel düşünme yeteneklerini de destekler.⁴⁵

Chat GPT 4o-mini modelinin hazırladığı bu planda, dersler genellikle 5 10 dakikalık bölümlere ayrılmış kısa etkinliklerden oluşmaktadır. İçerik giriş, gelişme ve sonuç bölümlerine ayrılmış, dersin süresi ve öğrenci seviyesine uygun faaliyetler sıralı bir biçimde sunulmuştur. Alt hedefler (a, b, c, ç, d) temel alınarak dersin her aşaması planlanmış; merak etme, soru sorma, bilgi toplama, bilgilerin doğruluğunu değerlendirme ve çıkarım yapma basamakları aşamalı olarak işlenmiştir. Öğrenciler ahlak hakkında düşünmekte teşvik edilmiş, bilgi toplamaya teşvik edilmiş, değerlendirme için kriterler konulmuştur. Etkinlikler genelde kısa sürede tamamlanabilecek, öğrenci katılımını teşvik edici, etkileşimli ve basit düzeyde

⁴⁵ Chatgpt o1-mini, 15 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

olsa da yapılandırmacı bir yaklaşımı destekleyici niteliktedir. Öğrencilerin internet araştırması yapması ve öğretmenin sunduğu kaynaklardan yararlanılması teşvik edilmiştir. Planın adım adım hazırlandığı, zamanlamanın belirgin olduğu ve öğrencileri aktif kılan bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Bununla birlikte bilgi toplama aşamasında güvenilir kaynakların seçimi kısaca vurgulanmış olsa da hangi kaynaklardan yararlanabileceği ve içeriği derinlemesine ele alınmamış, bazı aşamalar yüzeysel kalmıştır. Dijital materyal kullanımı veya görsel-ışitsel kaynaklara atıf azdır. Öğretim stratejileri temel olarak sınıf içi etkileşim, öğretmen yönlendirmesi ve metin üzerinden ilerlemektedir.

Ücretli versiyon ChatGPT 4o için aynı komut verildiğinde aşağıdaki cevap alınmıştır:

Dersin Akışı

1. Derse Giriş (5 Dakika)

• *Öğretmenin Yönlendirmesi: Öğrencilere, ahlakın ne olduğu ve günlük hayatta nasıl bir rol oynadığına dair kısa bir soru yöneltilir: “Sizce ahlak nedir? Neden önemlidir?” öğrencilerden kısa cevaplar alınır ve sınıfta bir tartışma atmosferi oluşturulur. Amaç, öğrencilerin derse ilgisini çekmek ve konunun günlük yaşamla bağlantısını kurmak.*

2. Ahlakın Mahiyeti Üzerine Sorular Oluşturma (10 Dakika)

• *Etkinlik: Öğrenciler gruplara ayrılır (4-5 kişilik gruplar). Her grup “İslam’da ahlakın mahiyeti” konusunda merak ettikleri en az 3 soruyu bir kâğıda yazar. Soruların örnekleri: “İslam’a göre ahlaklı bir insanın özellikleri nelerdir?”, “İslam’da ahlak sadece bireysel mi yoksa toplumsal mı ele alınır?”. Öğretmen grupların sorularını toplar ve tahtaya bazı örnekleri yazar.*

3. Bilgi Toplama ve Değerlendirme (15 Dakika)

• *Kaynak Kullanımı: Öğretmen, İslam’da ahlakın mahiyetine dair bazı ayetler, hadisler ve kısa açıklamalardan oluşan bir bilgi metni dağıtır. Metinde şu başlıklar yer alır:*

- 1. Ahlakın Tanımı: Kur’an ve hadislerde ahlakın tanımı.*
- 2. Ahlakın Kaynağı: Fitrat, Kur’an, sünnet ve akıl.*

3. *Ahlakın Toplumsal Boyutu: Komşuluk, yardımseverlik, adalet gibi örnekler.*

• *Etkinlik: Gruplar bu bilgileri okur ve oluşturdukları sorulara cevap arar. Her grup, topladığı bilgilerin doğruluğunu değerlendirirken, öğretmen şu soruları yönlendirir: “Bu bilgi hangi kaynağa dayanıyor?”, “Bilginin doğruluğunu nasıl teyit edebiliriz?”*

4. *Bilgilerden Çıkarım Yapma (5 Dakika)*

• *Grupların Çıkarımları: Gruplar, topladıkları bilgilerden kısa bir çıkarım yaparak sınıfa sunar. Örnek Çıkarım: “İslam’da ahlak, insanın hem bireysel hem de toplumsal hayatını düzenleyen bir ilkeler bütünü olarak tanımlanır.”*

5. *Dersin Değerlendirilmesi ve Kapanış (5 Dakika)*

• *Soru-Cevap: Öğretmen, öğrencilerden şu sorulara cevap vermelerini ister: “Bugün öğrendiğiniz en önemli bilgi neydi?”, “Bu bilgiler sizi ahlak konusunda daha fazla düşünmeye sevk etti mi?”*

590 | db

• *Ödev: “İslam’da ahlakın bireysel ve toplumsal yönleri hakkında bir paragraf yazınız.”*

Kullanılan Materyaller

- Kısa bilgi metni (ayetler, hadisler ve açıklamalar).*
- Grup çalışması için kâğıt ve kalem.*
- Tahta veya akıllı tahta.*

Ölçme ve Değerlendirme

- Öğrencilerin grup çalışmaları sırasında oluşturdukları soruların niteliği.*
- Bilgi toplama sürecinde öğrencilerin kaynak değerlendirme becerileri.*
- Çıkarım yapma etkinliğinde ifade edilen düşüncelerin mantıklılığı ve doğruluğu.*

Bu ders tasarımıyla öğrencilerin hem sorgulama hem de bilgiye eleştirel yaklaşma becerileri desteklenir.⁴⁶

⁴⁶ Chatgpt 4o, 15 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

ChatGPT 4o modelinin bu ders planında aşamaların planlı ve belli bir sıraya göre hazırlandığı görülmektedir. Süre 40 dakikaya yayılmış, her aşama için belirli bir süre verilmiştir. Etkinlikler ağırlıklı olarak soru-cevap, grup çalışması ve kısa metin incelemesi üzerine kuruludur. Öğrencilerin soru sorması, bilgi toplaması ve değerlendirmesi aşamaları açık bir şekilde belirtilmiştir. Metin üzerinden bilgi toplama aşaması, somut kaynak kullanımına yer vermektedir. Grup çalışması, işbirliği, tartışma ve materyal kullanımı planlanmıştır. Metin içeriğinin ne kadar ayrıntılı olduğu veya kaynakları ne kadar temsil ettiği net değildir ancak sorulan sorular somut ve doğrudan konuya yöneliktir. Dijital araçlar veya ek kaynaklardan yararlanmaya dair bir vurgu bulunmamaktadır. Ders, daha geleneksel yöntemlerle, ancak yine de öğrenci merkezli bir şekilde yapılandırılmıştır. Değerlendirme aşamalarının basit ve uygulanabilir olması, uygulama kolaylığı açısından olumlu bir özelliktir.

Ücretli versiyon ChatGPT o1-preview aşağıdaki cevabı vermiştir.

Derse Giriş (5 dk)

db | 591

1. *Motivasyon ve İlgi Çekme:* Öğretmen, öğrencilere “Sizce bir insanın ahlaklı olması ne anlama gelir?” sorusunu yöneltir. Öğrencilerin kısa cevaplarını dinler. Bu noktada, İslam dini açısından ahlak kavramının yalnızca davranışlar değil, niyet, amaç ve toplumsal yarar çerçevesinde de değerlendirildiğini vurgular.

2. *Konuya Giriş:* İslam’da ahlakın özüne (mahiyetine) değinileceğini, bu derste ahlakın ne olduğu, İslam’ın ahlaka bakışı, bilgi toplama ve değerlendirme aşamalarının yapılacağını belirtir.

Gelişme Bölümü (25 dk)

1. Merakların İfade Edilmesi (a maddesi - 5 dk)

○ Öğretmen, öğrencilere “İslam’da ahlakın mahiyeti hakkında neler merak ediyorsunuz?” diye sorar. Öğrenciler merak ettikleri konuları kısa notlar halinde yazar veya sözlü olarak paylaşır. Tahtaya öğrenci meraklarının başlıkları yazılır (örneğin: İslam’da ahlakın kaynağı nedir, ahlak kuralları değişmez mi, kültür ve ahlak ilişkisi vb.).

2. Sorular Sorma (b maddesi - 5 dk)

○ Öğretmen, merak edilen başlıklar üzerinden öğrencileri teşvik eder: “Bu konu hakkında ne tür sorular sormak istersiniz?” Öğrenciler konuyla ilgili sorularını daha net ve araştırmaya elverişli şekilde formüle eder. Örneğin: “İslam ahlakının temel kaynağı Kur’an mıdır, sünnet midir?” “İslam ahlakı evrensel midir?” Sorular sınıfın görünür bir yerine yazılır.

3. Bilgi Toplama (c maddesi - 7 dk)

○ Öğretmen, önceden hazırladığı kısa özet bilgilendirme metnini dağıtır veya akıllı tahtada gösterir. Metinde Kur’an ve sünnete dayalı ahlaki ilkeler, İslam’ın evrensel ahlaki değerleri ve toplumsal hayatla ilişkisi gibi temel bilgiler yer alır. Öğrenciler, metinden ve önceki ders bilgilerinden yararlanarak notlar alır. Öğretmen, merak ve sorulara ışık tutabilecek ayet, hadis örnekleri veya İslam düşünürlerinden kısa alıntılar paylaşır.

4. Bilgilerin Doğruluğunu Değerlendirme (ç maddesi - 5 dk)

○ Öğretmen, öğrencileri grup ya da ikili çalışmaya yönlendirir. Her grup, topladığı bilgileri değerlendirerek şunu tartışır: “Bu bilgi İslam’ın ana kaynaklarıyla örtüşüyor mu? Bilginin kaynağı güvenilir mi?” Gruplar kısa notlar alır ve doğruluğundan emin olmadıkları bilgiler varsa bunları işaretler.

5. Çıkarım Yapma (d maddesi - 3 dk)

○ Öğretmen, her gruptan bir-iki cümle ile şu çıkarımı yapmasını ister: “Bu bilgilerden yola çıkarak İslam’da ahlakın mahiyeti hakkında ne söylenebilir?” Örneğin, “İslam’da ahlakın mahiyeti, ilahi kaynaklara ve peygamberin örneğine dayanır; bireysel ve toplumsal uyumu hedefler, niyet ve eylemin bütünlüğüne vurgu yapar.” gibi çıkarımlar sınıfla paylaşılır.

Dersin Sonuçlandırılması (5 dk)

• Öğretmen, öğrencilerin yaptığı çıkarımları bir çerçeve halinde özetler: İslam’da ahlakın kaynağı Kur’an ve sünnettir. Davranışların ölçüsü niyete, sonuca ve toplumsal faydaya göre değerlendirilir. İslam’ın ahlak anlayışı evrensel değerlere dayanırken, toplumun gelişimi için gerekli ahlaki ilkeler öne çıkar. Gelecek derslerde İslam ahlakının çeşitli alanlara uygulanışı (komşuluk hakları, adalet, dürüstlük gibi) ele alınabileceği belirtilir.

Değerlendirme: Ders sonunda öğrencilerden kısa bir düşünce notu: "İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili bugün ne öğrendim?" Öğrencilerin sorularına verilen cevaplar, çıkardıkları sonuçlar ve bilgi değerlendirme aşamasındaki katılımları göz önünde bulundurularak süreç değerlendirmesi yapılır.

Ek Not: Bu plan 40 dakikalık bir ders için tasarlanmıştır. Sürelerin sınıfın etkileşimine göre esnetilebileceği öngörülür. Bu dersin amacı öğrencilerin sadece bilgi almaları değil, merak etme, soru sorma, bilgi toplama, değerlendirme ve çıkarım yapma becerilerini geliştirmektir.⁴⁷

ChatGPT o1-preview modelinin hazırladığı planın girişinde ahlak kavramının genel bir tanımı yapılmış daha sonra merak, soru sorma, bilgi toplama, bilgi değerlendirme ve çıkarım aşamaları ele alınmıştır. Öğretmenin derse girişte sorduğu sorular, öğrencilerin meraklarını ortaya koyma, soru üretme, bilgi toplama, bilgiyi değerlendirme ve çıkarım yapma süreçleri adım adım planlanmıştır. Bu planda da öğrencilerin merak ettiği sorularla derse dahil olması, önceden hazırlanmış bir metinle çalışması, gruplar halinde bilgilerin doğruluğunu değerlendirmesi ve çıkarım yapması öne çıkarılmıştır. Öğretmen yönlendirmesi ve öğrenci merkezli faaliyetler dengeli olarak dağıtılmıştır. Kaynakların güvenilirliğinin değerlendirilmesi sürecine odaklanması, merak edilen soruları netleştirmesi, ilerlemenin açık bir şekilde ortaya konulması olumludur bununla birlikte metnin içeriği ve kaynakların niteliği somut olarak verilmemiştir. Üç model de temelde benzer bir yapılandırmacı yaklaşıma sahiptir. Tüm modeller, öğrencilerin aktif rol almasını, soru sormasını, bilgi toplamasını ve sorgulamasını öne çıkarmaktadır.

Bir başka yapay zekâ aracı olan Claude'nin ücretsiz versiyonu Claude 3 Haiku modeli aşağıdaki cevabı vermiştir:

Ders Hedefi: Öğrencilerin İslam'da ahlakın mahiyetini sorgulayabilme, merak ettiklerini ifade edebilme, bilgi toplayabilme, toplanan bilgilerin doğruluğunu değerlendirebilme ve çıkarım yapabilme becerilerini geliştirmek.

Ders Akışı

1. Giriş Etkinliği (10 dakika): Öğrencilere "Ahlak nedir?" sorusu yöneltilir. Öğrencilerden kendi düşüncelerini paylaşmaları istenir.

⁴⁷ ChatGPT o1-preview, 15 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

Beyaz tahta/dijital ekranda öğrenci cevapları toplanır. İlk merak ve sorular not edilir.

2. Merak ve Soru Oluşturma (8 dakika)

Etkinlik: Soru Üretme Çalışması: Öğrenciler 3-4 kişilik gruplara ayrılır. Her gruba "İslam'da ahlakın mahiyeti" ile ilgili soru kartları dağıtılır. Gruplardan İslam'da ahlakla ilgili en az 5 soru üretmeleri istenir. Örnek soru başlıkları: Ahlak İslam'da nasıl tanımlanır? Ahlakın kaynağı nedir? Ahlaki değerler nereden gelir? İyi ve kötü davranış arasındaki sınır nedir?

3. Bilgi Toplama Süreci (12 dakika)

Araştırma Yöntemleri: Gruplar ürettikleri sorulara yanıt bulmak için: Dini metinler, Tefsir kitapları, Hadis kaynakları, Güvenilir din bilimi kaynaklarını kullanır. Bilgi toplama sırasında: Kaynak güvenilirliğine dikkat etme, Farklı kaynaklardan çapraz doğrulama yapma, Not alma teknikleri kullanma.

4. Bilgilerin Değerlendirilmesi (6 dakika)

Kritik Düşünme Etkinliği: Her grup topladığı bilgilerin: Güvenilirliğini sorgulama, Kaynağın kim olduğunu inceleme, Bilginin doğruluğunu test etme, Farklı kaynaklarla karşılaştırma

5. Çıkarım ve Paylaşım (4 dakika): Grupların bulgularını sınıfla paylaşması, Kısa sunumlar, Ortak çıkarımların belirlenmesi.

Değerlendirme Kriterleri: Soru üretme becerisi, Bilgi toplama yetkinliği, Kaynak güvenilirliğini değerlendirme, Çıkarımların derinliği.

Ek Çalışma Görevi: Öğrencilerden, derste ürettikleri soruları ve topladıkları bilgileri içeren bir "Ahlak Araştırma Raporu" hazırlamaları istenir.

Kullanılacak Materyaller: Kaynak kitaplar, Dijital araçlar, Not kâğıtları, Soru kartları.

Not: Bu ders planı, öğrencilerin aktif katılımını, eleştirel düşüncesini ve bilimsel araştırma becerilerini geliştirmeyi hedeflemektedir.⁴⁸

Claude 3 Haiku modelinde de giriş de ahlak kavramının sorgulanması, soru oluşturma, bilgi toplama, bilgilerin değerlendirilmesi

⁴⁸ Claude 3 Haiku 16 Kasım 2024. <https://claude.ai/new>

ve çıkarım yapma gibi aşamalar mevcuttur ayrıca daha çok grup çalışması, soru kartları, not alma, güvenilir kaynaklardan faydalanma gibi faaliyetlere yer verilmiştir. Öğrencilere bir rapor hazırlama ödev vererek derste yapılanların ders sonrasında değerlendirilmesi önerilmiştir. Ancak ders süresi ve zaman yönetimi detaylı olarak verilmemiştir ve bazı bölümler çok genel hatlarıyla aktarılmıştır.

Ele alınan tüm ders planları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin öğrenme çıktılarına uygun olarak sırasıyla merak, soru sorma, bilgi toplama değerlendirme ve çıkarım yapma aşamalarını işlemiştir hepsi öğrenci merkezli bir yaklaşıma sahiptir. İstemde belirtilmesi de araştırma, eleştirel düşünme, grup çalışması gibi 21. yüzyıl becerilerine vurgu yapıldığı görülmüştür. ChatGPT versiyonları zaman çizelgesini daha net ortaya koymaktadır. Claude daha esnek bir zaman planı sunmuştur. Bazı ders planlarında grup çalışmalarına daha fazla vurgu yapılmıştır bazılarında ise bireysel araştırmalar teşvik edilmiştir. Claude ek bir ödev verme vererek öğrenmeyi genişletirken diğerleri daha çok ders içi etkinliklere odaklanmıştır. ChatGPT o1 mini daha yüzeysel kalırken, ChatGPT 4o modelinin cevabı öğretmenler için pratik, sınıf ortamına kolayca uyarlanabilir görünmektedir. ChatGPT o1-preview oldukça detaylı bir plan sunarken, Claude daha az ayrıntıya yer veren bir plan sunmuştur.

db | 595

ChatGPT'ye oldukça detaylandırılmış 2. bir komut verilmiştir. Prompt 2: *“Sen Türkiye'deki bir devlet lisesinde çalışan DKAB öğretmenisin. Ders tasarımlarında Understanding by Design (UbD) ve Learning that Transfers (LTT) kullanıyorsun. 2024 yılında uygulamaya konulan Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nin 9. sınıf DKAB dersi öğretim programını temel alarak, 'DKAB.9.4.1. İslam'da ahlakın mahiyetini sorgulayabilme a) İslam'da ahlakın mahiyetine yönelik merak ettiklerini ifade eder. b) İslam'da ahlakın mahiyeti hakkında sorular sorar. c) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili bilgi toplar. ç) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgilerin doğruluğunu değerlendirir. d) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgiler üzerinden çıkarım yapar.’ konulu öğrenme çıktısı için Understanding by Design (UbD) ve Learning That Transfers (LTT) yaklaşımlarını birleştiren bir ders tasarımı hazırlamanı istiyorum. Tasarımda; hedefler, değerlendirme araçları, öğrenme deneyimleri, disiplinler arası bağlantılar ve yapay zekâ destekli uygulama önerileri bölümlerini detaylandırmanı istiyorum. Dersin 40 dakikalık bir süreye göre planlanmasını, beceri*

temelli öğretime uygun olmasını ve öğrencilerin 21. yüzyıl becerilerini geliştirmeye odaklanmasını sağlamalıdır.”

ChatGPT o1-mini modelinde aşağıdaki cevap sunulmuştur.

1. Hedefler

Bilgi ve Anlama: DKAB.9.4.1.a: İslam'da ahlakın mahiyetine yönelik merak ettiklerini ifade edebilme. DKAB.9.4.1.b: İslam'da ahlakın mahiyeti hakkında sorular sorabilme. DKAB.9.4.1.c: İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili bilgi toplayabilme. DKAB.9.4.1.d: İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgilerin doğruluğunu değerlendirebilme ve bu bilgiler üzerinden çıkarım yapabilme.

Beceriler: Eleştirel Düşünme: Bilgi analiz etme ve değerlendirme. İş Birliği: Grup çalışmaları ile ortak hedeflere ulaşma. İletişim: Düşüncelerini açık ve etkili bir şekilde ifade etme. Dijital Okuryazarlık: Dijital araçları etkin kullanma.

Tutumlar: Meraklı ve Açık Fikirli Olma: Yeni bilgilere ve farklı görüşlere açık olma. Bilgiye Değer Verme: Doğru ve güvenilir bilgiye önem verme. Etik Değerler: Ahlaki değerlere saygı gösterme ve uygulama.

2. Değerlendirme Araçları

Ön Değerlendirme: Anket: Öğrencilerin İslam ahlakı hakkındaki mevcut bilgilerini ve merak ettikleri konuları belirlemek için kısa bir anket uygulanır.

Biçimlendirici Değerlendirme: Grup Tartışmaları: Öğrencilerin oluşturdukları sorular ve sundukları cevaplar üzerinden değerlendirme yapılır.

Bilgi Toplama Süreci: Öğrencilerin kullandıkları kaynakların çeşitliliği ve doğruluğu gözlemlenir.

AI Kullanımı: Yapay zekâ araçlarının etkin ve doğru kullanımını izleyerek geri bildirim sağlanır.

Ölçüt Değerlendirmesi: Proje Sunumu: Her grup, topladıkları bilgileri ve yaptıkları çıkarımları sınıfa sunar. Sunumların içeriği, doğruluğu ve sunum becerileri değerlendirilir. Değerlendirme Rubriği: Bilgi toplama, analiz etme, çıkarım yapma ve sunum becerileri için rubrik kullanılır.

3. Öğrenme Deneyimleri

Giriş (5 dakika): Motivasyon: İslam ahlakının günlük hayattaki önemine dair kısa bir video veya hikaye paylaşılır. Amaç ve Hedefler: Derste neler öğrenileceği ve hangi becerilerin geliştirileceği öğrencilere açıklanır.

Keşfetme ve Sorgulama (10 dakika): Grup Çalışması: Öğrenciler 4-5 kişilik küçük gruplara ayrılır ve İslam ahlakının mahiyeti hakkında merak ettikleri soruları listelerler. Soru Paylaşımı: Her grup, oluşturdukları soruları sınıfla paylaşır ve ortak sorular belirlenir.

Bilgi Toplama (10 dakika): Araştırma: Öğrenciler, ders kitabı, dijital kaynaklar ve yapay zekâ destekli uygulamalar (örneğin, ChatGPT) kullanarak belirlenen sorulara yanıt ararlar. Yapay Zekâ Kullanımı: Öğrenciler, ChatGPT gibi araçlarla etkileşime girerek hızlı ve güvenilir bilgiye ulaşır, sorularını derinleştirirler.

Bilgi Değerlendirme ve Çıkarım Yapma (10 dakika): Analiz: Öğrenciler, topladıkları bilgileri değerlendirir, doğruluklarını kontrol eder ve bu bilgiler üzerinden çıkarımlar yaparlar. Tartışma: Grup içinde farklı bakış açıları tartışarak bilgilerin anlamını ve önemini derinleştirirler.

db | 597

Paylaşım ve Tartışma (5 dakika): Sunum: Her grup, bulgularını ve yaptıkları çıkarımları sınıfa sunar. Genel Tartışma: Öğrenciler, farklı görüşler üzerinde fikir alışverişinde bulunur ve sınıf genelinde bir tartışma ortamı oluşturulur.

Kapanış (5 dakika): Dersin ana noktaları kısaca özetlenir. Öğrencilerden ders hakkında kısa geri bildirim alınır ve bir sonraki ders için beklentiler paylaşılır.

3. Disiplinler Arası Bağlantılar

Din Bilimleri: İslam ahlakının temel prensipleri ve uygulamaları.

Felsefe: Ahlak felsefesi ve etik teorilerinin incelenmesi.

Sosyal Bilgiler: Ahlakın toplumsal etkileri ve birey-toplum ilişkisi.

Teknoloji: Yapay zekâ ve dijital araçların araştırma süreçlerindeki rolü.

Dil ve Edebiyat: Etkili iletişim ve sunum becerilerinin geliştirilmesi.

5. Yapay Zekâ Destekli Uygulama Önerileri

Bilgi Toplama: Öğrenciler, ChatGPT gibi yapay zekâ araçlarını kullanarak İslam ahlakının mahiyeti hakkında hızlı ve güvenilir bilgiye ulaşabilirler.

Soru Cevap: Öğrenciler, topladıkları bilgileri doğrulamak veya derinleştirmek için yapay zekâya sorular sorabilirler.

İçerik Analizi: Yapay zekâ, öğrencilerin topladığı bilgilerin analiz edilmesinde ve çıkarımlar yapmalarında rehberlik edebilir.

Sunum Hazırlama: Öğrenciler, yapay zekâ destekli sunum araçlarını kullanarak bulgularını görsel ve etkili bir şekilde sunabilirler (örneğin, Canva veya Google Slides ile entegre AI önerileri).

Değerlendirme: Yapay zekâ destekli değerlendirme araçları, öğrenci sunumlarının ve projelerinin değerlendirilmesinde kullanılabilir.

6. 21. Yüzyıl Becerilerinin Geliştirilmesi

Eleştirel Düşünme: Öğrenciler, topladıkları bilgileri analiz eder, değerlendirir ve mantıklı çıkarımlar yaparlar.

Yaratıcılık ve İnovasyon: Öğrenciler, yeni sorular üretir ve farklı bakış açıları geliştirirler.

İş Birliği: Grup çalışmaları sayesinde öğrenciler, birlikte çalışmayı ve fikir alışverişinde bulunmayı öğrenirler.

İletişim: Öğrenciler, bulgularını ve çıkarımlarını etkili bir şekilde sunar ve tartışmalara aktif olarak katılırlar.

Dijital Okuryazarlık: Yapay zekâ ve dijital araçların etkin kullanımı ile öğrenciler, dijital dünyada bilgiye ulaşma ve değerlendirme becerilerini geliştirirler.

Problem Çözme: Öğrenciler, İslam ahlakının mahiyetiyle ilgili sorulara yanıt ararken karşılaştıkları sorunları çözme becerilerini kullanırlar.

7. Ders Planı Özeti (40 Dakika)

1. Giriş (5 dk): Motivasyon videosu/hikaye ve dersin amacı.
2. Keşfetme ve Sorgulama (10 dk): Grup çalışması ile soru oluşturma ve paylaşma.
3. Bilgi Toplama (10 dk): Araştırma ve yapay zekâ kullanımı.

4. *Bilgi Değerlendirme ve Çıkarım Yapma (10 dk): Bilgilerin analiz edilmesi ve tartışma.*
5. *Paylaşım ve Tartışma (5 dk): Grup sunumları ve genel tartışma.*
6. *Kapanış (5 dk): Ders özeti ve geri bildirim.*⁴⁹

Görüldüğü üzere komut detaylandırıldığında cevap da oldukça detaylı hale gelmiştir. ChatGPT o1-mini modeli, UbD'nin aşamalarını doğrudan isimlendirmese de (hedefler, değerlendirme, öğrenme deneyimleri) bölümleri net bir şekilde yapılandırmıştır. Hedeflerin yanı sıra bilgi, beceri ve tutumlar da ifade edilmiştir. LTT'den açıkça bahsetmemekle birlikte, disiplinler arası yaklaşıma ve öğrenci merkezli öğrenmeye vurgu yapmaktadır. Modelde disiplinler arası bağlantılar olarak, din bilimleri, felsefe, sosyal bilimler ve teknoloji alanına değinmekle birlikte, bu bağlantılar genel bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca yapay zekâ destekli uygulamalar ve 21 yüzyıl becerileri de ele alınmıştır. Kazanımlar alt maddelerle (a, b, c, ç, d) işlenmiş, 21. yüzyıl becerileri (eleştirel düşünme, iş birliği, iletişim, dijital okuryazarlık) öne çıkarılmıştır. Ders süreci, öğrencilerin önce merak ve sorularını ifade etmesi (merak uyandırma), sonra bilgi toplama, değerlendirme ve sunum aşamalarına dayanmaktadır. Anket, grup tartışmaları, sunumlar ve rubrik bazlı değerlendirmeye yer verilmiştir. Öğrenciler gruplar halinde çalışmaya teşvik edilmekte, bu sayede iletişim ve iş birliği becerilerini geliştirmek hedeflenmektedir. AI araçlarının kullanımına da değinilmiştir. YZ, bilgi toplamada kaynak olarak önerilmekte; öğrencilerin ChatGPT veya benzeri araçlarla etkileşime girebileceği, buldukları bilgileri analiz edebilecekleri ve sunumlarını destekleyebilecekleri belirtilmektedir. YZ, ağırlıklı olarak destekleyici bir kaynak olarak kullanılmıştır. Bu model, kolay uygulanabilir, net ve anlaşılır bir plan sunmaktadır. İstenilen ayrıntıları verme düzeyi diğer modellerle göre kısmen sınırlı olsa da öğretmenlerin kolaylıkla uygulayabileceği pratik bir tasarım sunmaktadır.

ChatGPT 4o modelinde aşağıdaki cevap sunulmuştur.

1. *Hedefler (UbD ve LTT Yaklaşımları)*

Transfer Hedefleri (LTT): Öğrenciler, İslam'da ahlakın mahiyetini farklı bağlamlarda sorgulayarak bu bilgiyi kendi yaşamlarında ve

⁴⁹ ChatGPT o1-mini, 16 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

toplumsal sorunların çözümünde kullanabilirler. Ahlakın bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisini analiz edebilir ve farklı disiplinlerle ilişkilendirebilirler.

Anlam Hedefleri (UbD): Öğrenciler, İslam'da ahlakın tanımını, kaynağını (Kur'an, sünnet, fitrat, akıl) ve bireysel/toplumsal işlevlerini kavrar. Ahlakın modern etik sorunlara nasıl rehberlik edebileceğini değerlendirir.

Temel Sorular

1. İslam'da ahlak nasıl tanımlanır ve hangi kaynaklara dayanır?
2. Ahlak bireysel ve toplumsal yaşamı nasıl etkiler?
3. Günümüz dünyasında İslam ahlakını nasıl yorumlayabiliriz?

2. Değerlendirme Araçları

Başarı Kanıtları

1. Performans Görevi: Öğrenciler, İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili hazırladıkları bir soruyu grup içinde tartışır ve bu soruya yanıt verecek bir çözüm önerisi sunar.

2. Kısa Yazılı Çalışma: "İslam'da ahlakın mahiyeti hakkında bugün ne öğrendiniz ve bu bilgiyi nerede kullanabilirsiniz?" sorusuna 3-4 cümlelik cevap yazarlar.

Değerlendirme Ölçütleri:

- Soruların eleştirel ve derinlemesine olması.
- Bilgi kaynaklarının doğruluğunu değerlendirme becerisi.
- Yapılan çıkarımların mantıklılığı ve bağlama uygunluğu.

3. Öğrenme Deneyimleri

A. Derse Giriş (5 Dakika): Öğrencilere şu soru yöneltilir: "Sizce ahlak ve değerler neden önemlidir?" öğrencilerden kısa cevaplar alınarak tahtaya yazılır.

B. Bilgi İnşası ve Disiplinlerarası Bağlantılar (10 Dakika): Öğrencilere İslam'da ahlakın mahiyetine dair kısa bir metin (ayetler, hadisler ve açıklamalar) dağıtılır: Ayet: "İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak" (Ali İmran, 104). Hadis: "Sizin en hayırlınız ahlakı

en güzel olanınızdır” (Tirmizî). Açıklama: Fıtrat, Kur’an ve sünnetin ahlakın kaynağı olduğu vurgulanır.

Disiplinlerarası Bağlantılar: Etik ve Felsefe: Evrensel ahlak kavramı. Sosyal Bilimler: Toplumsal barış ve adaletin ahlaki temelleri.

C. Grup Çalışması: Soru Sorma ve Bilgi Toplama (15 Dakika): Gruplar, “İslam’da ahlakın mahiyeti” ile ilgili 3 soru oluşturur. Sorular örneğin şöyle olabilir: “Ahlak ve dini inançlar arasında nasıl bir ilişki vardır?”, “İslam ahlakı modern toplumda nasıl uygulanabilir?” öğrenciler, bilgi metnindeki kaynakları ve kendi birikimlerini kullanarak bu soruları yanıtlamaya çalışır.

D. Çıkarım Yapma ve Paylaşma (10 Dakika): Her grup, cevaplarını sınıfla paylaşır. Öğretmen, doğru bilgilere vurgu yaparak öğrencilerin çıkarımlarını değerlendirir.

4. Yapay Zekâ Destekli Uygulama Önerileri

Bilgi Toplama ve Analiz: ChatGPT veya Benzeri Araçlar: Öğrenciler, “İslam ahlakının mahiyeti nedir?” gibi soruları yapay zekâya sorar. Doğrulama Çalışması: Öğrenciler, yapay zekâdan gelen cevapları sınıfta öğrendikleri bilgilerle karşılaştırır ve değerlendirme yapar. Örneğin, “Bu bilgi Kur’an ve hadislerle uyumlu mu?” sorusunu sorar.

Yaratıcı Görevler: AI Tabanlı Araçlarla Poster Tasarımı: Canva gibi araçlarla, ahlakın bireysel ve toplumsal önemini vurgulayan görseller tasarlarlar.

5. Disiplinler Arası Bağlantılar

- *Etik ve Felsefe: Evrensel ahlak ilkeleri.*
- *Psikoloji: Ahlakın bireysel davranış üzerindeki etkileri.*
- *Sosyoloji: Ahlakın toplumsal normlara etkisi.*

6. *Ödev: “İslam ahlakının modern bir topluma katkısı nedir?” sorusuna yönelik bir paragraf yazmaları istenir.⁵⁰*

ChatGPT 4o modeli, UbD yaklaşımının aşamalarını (Transfer Hedefleri, Anlam Hedefleri, Temel Sorular) ve LTT ilkelerini daha belirgin bir şekilde vurgulamaktadır. Transfer hedefleri ve anlam hedefleri UbD terminolojisine uygundur. LTT bakımından öğrencilerinin ahlak kavramını farklı bağlamlarda kullanabilmesi transferi

⁵⁰ ChatGPT 4o, 16 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

vurgulanmıştır. Dersin süresi net olarak belirtilmiş, aşamalar kronolojik olarak sunulmuştur. Ders, bir motivasyon sorusuyla başlamakta, öğrencilerin soru sorması, bilgi toplaması, grup çalışması yapması ve sonuçlarını paylaşmasıyla ilerlemektedir. Böylece öğrencilerin hem aktif katılım göstermeleri hem de eleştirel düşünme, iletişim, iş birliği becerilerini geliştirmeleri amaçlanmıştır. Performans görevi, kısa yazılı çalışmalar gibi değerlendirme araçlarına yer verilmiştir. Değerlendirme ölçütleri ve ölçülebilirlik ön plandadır. Akış aşamalı ve mantıklı bir şekilde ilerlemektedir. Bu modelde disiplinler arası bağlantılar biraz daha açık şekilde, belirli örneklerle (adalet, toplumsal barış vb.) belirtilmiştir. Etik, felsefe, psikoloji, sosyoloji gibi disiplinlerle bağlantı kurulmuştur. Metin incelemesi, grup soruları, sınıf paylaşımı ve ödev gibi etkinliklere yer verilmiştir. Din dersleri için önemli kaynaklar olan Kur'an ve Hadis içeriğine yer verilmiştir. Ancak yapay zekânın ayet ve hadis bilgilerinde yanlışlık yapabileceğine dikkat çekilmelidir. Sunulan ayet ve hadis içerikleri dikkatlice kontrol edilmelidir. Bu modelde de YZ araçları (ChatGPT) bilgi toplama ve doğrulama sürecinde kullanılmıştır. Yapay zekâ ayrıca poster hazırlama gibi yaratıcılık içeren etkinlikler için de önerilmiştir. UbD'nin temel aşamaları ve LTT'nin transfer odaklılığı açıkça belirtilmiştir. Plan dengeli ve eğitim açısından uygulanabilir olarak değerlendirilebilir.

602 | db

ChatGPT o1-preview için aynı sorguda aşağıdaki cevaba ulaşılmıştır.

Understanding by Design (UbD) Çerçevesi

Aşama 1: Arzu Edilen Sonuçlar (Hedefler)

• *Standart/Kazanım: DKAB.9.4.1. İslam'da ahlakın mahiyetini sorgulayabilme a) İslam'da ahlakın mahiyetine yönelik merak ettiklerini ifade eder. b) İslam'da ahlakın mahiyeti hakkında sorular sorar. c) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili bilgi toplar. ç) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgilerin doğruluğunu değerlendirir. d) İslam'da ahlakın mahiyetiyle ilgili topladığı bilgiler üzerinden çıkarım yapar.*

• *Anlama Hedefleri (Understandings): Öğrenciler şunları anlayacak:*

○ *İslam'da ahlak, ilahi kaynaklardan (Kur'an, sünnet) beslenen, davranışların yanı sıra niyetleri ve toplumsal bütünlüğü de kapsamına alan bütüncül bir kavramdır.*

○ *Bilgi toplama sürecinde güvenilir kaynakları seçmek ve bilgiyi doğrulamak, ahlak gibi soyut kavramların anlaşılmasında kritik öneme sahiptir.*

○ *Sorgulama, doğru soru sorma ve anlamlı çıkarımlar yapma becerisi, bireylerin kendi değerlerini, inançlarını ve toplumsal sorumluluklarını derinlemesine kavramalarını destekler.*

• *Önemli Sorular (Essential Questions):*

○ *İslam'da ahlakın temeli nedir ve hangi kaynaklardan beslenir?*

○ *Toplanan bilginin doğruluğunu ve güvenilirliğini nasıl değerlendirebiliriz?*

○ *İslam'da ahlak kavramını anlamak, bireysel ve toplumsal düzeyde hangi çıkarımlara yol açar?*

• *Öğrenci Hedefleri (Öğrenciler yapabilecekler):*

○ *İslam'da ahlakın mahiyeti ile ilgili meraklarını sözlü veya yazılı olarak ifade eder.*

○ *İlgili konuda anlamlı ve yönlendirici sorular üretir.*

○ *Farklı kaynaklardan (metin, dijital içerikler, danışılan kişiler) bilgi toplar.*

○ *Topladığı bilgilerin doğruluğunu, kaynağın niteliğini ve güvenilirliğini değerlendirir.*

○ *Bilgilerden yola çıkarak İslam'da ahlakın özüne dair çıkarımlar yapar.*

Learning That Transfers (LTT) Yaklaşımı

• *Kavramlar: Ahlak, doğruluk, güvenilirlik, niyet, sorumluluk*

• *Disiplinlerüstü Temalar:*

○ *Dinî perspektifle ahlaki ilkeler (DKAB)*

○ *Etik felsefe (Felsefe)*

○ *Toplum ve sosyal normlar (Sosyoloji)*

○ *Kaynak doğrulama ve bilgi okuryazarlığı (Türk Dili ve Edebiyatı, Bilişim Teknolojileri)*

• **Aktarım (Transfer):** Öğrenciler, yalnızca İslam'da ahlakı değil, aynı zamanda farklı din ve kültürlerin ahlak anlayışlarını karşılaştırırken benzer bir sorgulama, kaynak doğrulama ve çıkarım yapma süreçlerini kullanabilir. Bu beceriler gelecekte akademik araştırma, mesleki yaşam ve dijital platformlardaki bilgi kirliliğiyle başa çıkma durumlarında da transfer edilebilir.

Aşama 2: Kabul Edilebilir Kanıtlar (Değerlendirme)

- **Performans Görevi:** Öğrenciler küçük bir grup çalışmasında:
 - İslam'da ahlak konusuyla ilgili en az iki soruyu belirleyecek.
 - Bu sorulara cevap aramak için iki farklı kaynak (biri metinsel, biri dijital) kullanarak bilgi toplayacak.
 - Topladıkları bilgiyi değerlendirip (kaynağın güvenilirliği, bilginin Kur'an ve sünnet gibi ana kaynaklarla uyumu) bir sentez yapacak.
 - Sonuç olarak İslam'da ahlakın mahiyeti ile ilgili kısa bir sözlü sunum veya dijital poster hazırlayacak. Sunumda çıkarımlarını açıklayacak.

604 | db

• Diğer Değerlendirme Araçları:

- **Gözlem ve Katılım:** Öğretmen ders süresince öğrencilerin meraklarını ifade etme, soru sorma, bilgi toplama ve işbirlikli çalışma davranışlarını gözlemleyecek.
- **Kısa Yazılı Yansıtma (Exit Ticket):** Dersin sonunda öğrencilerden "Bugün İslam'da ahlakın mahiyeti hakkında ne öğrendim?" sorusuna 2-3 cümlelik bir yanıt istenecek. Bu, öğrencilerin anlamaları hakkında anında geri bildirim sağlar.
- **Öz Değerlendirme:** Öğrenciler gruplar halinde çalışırken kendi süreçlerini (bilgi toplama, iletişim, dijital beceriler, doğrulama aşaması) kısa bir rubrik üzerinden değerlendirebilir.

Aşama 3: Öğrenme Planı (Öğrenme Deneyimleri ve Öğretim)

Süre: 40 dakika

1. **Giriş (5 dk):** Uyarıcı Soru: "İslam'da ahlak dendiğinde aklınıza ne geliyor?" sorusuyla derse başlanır. Öğrenciler düşüncelerini yüksek sesle paylaşır; öğretmen tahtaya temel kavramları (niyet, eylem, toplumsal yarar, ilahi kaynaklar) yazar.

2. *Merakların İfade Edilmesi ve Soru Sorma (5 dk):* Öğretmen, “Bu konu hakkında neyi merak ediyorsunuz?” diyerek öğrencilerin a) ve b) alt kazanımlarını gerçekleştirme için fırsat sağlar. Öğrenciler ikili veya küçük gruplarda konuyla ilgili sorular üretir ve en az iki soru tahtaya yazılır (ör. “İslam’da ahlakın kaynağı nedir?”, “Ahlak kuralları zamana göre değişir mi?”)

3. *Bilgi Toplama (10 dk):* Öğretmen kısa bir bilgilendirme metni veya ekranda dijital bir kaynak sunar (örneğin, Kur’an’dan ahlakla ilgili ayetler, bir hadis örneği, İslam alimlerinin ahlak üzerine görüşleri). Öğrenciler gruplarda soru/sorularına cevap bulmak amacıyla metinden notlar çıkarır. Ek olarak, sınıfta internet bağlantısı veya YZ destekli bir araç (ChatGPT veya benzeri, öğretmenin kontrolünde) kullanarak sorularına ek bilgi ararlar. Böylece c) maddesi yerine getirilir.

4. *Bilginin Doğruluğunu Değerlendirme (10 dk):* Her grup topladığı bilgiyi “Güvenilir kaynak? İslam’ın temel kaynaklarıyla uyumlu mu? Mantıklı ve tutarlı mı?” soruları ekseninde değerlendirir. Öğrenciler yanlış veya çelişkili buldukları noktaları ayıklar. Bu aşamada ç) maddesi uygulanmış olur.

5. *Çıkarım Yapma ve Paylaşma (5 dk):* Gruplar, çıkardıkları sonuçları kısa bir sözlü sunum veya dijital poster halinde sınıfla paylaşır. Paylaşımlarda İslam’da ahlakın özüne dair ortak vurgular (ilahi kaynaklar, niyet, eylem, toplumsal fayda) öne çıkar. d) maddesi gerçekleştirilmiş olur.

6. *Kapanış (5 dk):* Öğrenciler, dersin sonunda exit ticket olarak kısa bir yazılı yansıtma bulunur: “Bugün İslam’da ahlakın mahiyeti hakkında ne öğrendim?” Öğretmen sınıfın genel durumu hakkında kısaca geribildirim verir.

Disiplinler Arası Bağlantılar

Felsefe: Ahlakın doğasını sorgulama, etik kavramlarla bağlantı kurma.

Sosyoloji: Toplumsal düzen, normlar ve ahlak ilişkisini inceleme.

Türk Dili ve Edebiyatı: Metin okuma, anlama ve eleştirel düşünme becerileriyle bilgi doğrulama.

Bilişim Teknolojileri: Dijital kaynakları güvenilir biçimde kullanma, yapay zekâ araçlarıyla etkileşim.

Yapay Zekâ Destekli Uygulama Önerileri

YZ Tabanlı Chatbotlar: Öğrenciler, öğretmenin kontrolü altında, yapay zekâ tabanlı bir sohbet robotundan (örneğin ChatGPT) İslam ahlakına dair temel bilgileri sorabilirler. Bu sayede öğrenciler dijital okuryazarlık, doğru soru sorma ve bilginin doğruluğunu çapraz kaynaklarla doğrulama becerilerini geliştirir.

Metin Analizi ve Özetleyici Araçlar: Öğrenciler web tabanlı YZ araçlarını kullanarak öğretmenin verdiği metni özetletir. Bu sayede metnin ana fikrini tespit etme, bilgileri değerlendirme ve düzenleme becerileri pekişir.

Dijital Poster / Sunum Uygulamaları: Öğrenciler, Canva gibi yapay zekâ destekli tasarım araçlarıyla görsel sunumlarını hazırlar. Bu, yaratıcılık ve dijital becerilerinin gelişimini destekler.

21. Yüzyıl Becerileri

- *Eleştirel Düşünme:* Toplanan bilgilerin kaynağını ve doğruluğunu değerlendirme.
- *İletişim:* Grup çalışması, sınıf içi tartışma, sözlü/dijital sunum yapma.
- *İşbirliği:* Gruplar halinde sorular üretme, bilgi toplama ve çıkarım yapma süreçleri.
- *Dijital Okuryazarlık:* YZ araçlarını bilinçli kullanma, dijital kaynakların güvenilirliğini sorgulama.
- *Yaratıcılık:* Bilgileri özgün biçimde sunma, çıkarımlarını farklı yollarla ifade etme.⁵¹

ChatGPT o1-preview modeli tarafından sunulan bu ders planı, en kapsamlı ve detaylı olandır. UbD'nin Aşama 1 (Arzu Edilen Sonuçlar), Aşama 2 (Kabul Edilebilir Kanıtlar), Aşama 3 (Öğrenme Planı) olarak sınıflandırdığı öğrenme süreci çok net şekilde belirtilmiştir. LTT yaklaşımının kavramsal çerçevesi (kavramlar, disiplinler üstü temalar, aktarım) detaylıca açıklanmıştır. Temel sorular, anlam hedefleri, değerlendirme araçları, süreç değerlendirmesi (gözlem, exit ticket, öz değerlendirme), disiplinler arası bağlantılar ve YZ uygulamaları ayrıntılıdır. Öğrencilerin merak ve sorularıyla başlamaları, farklı kaynakları kullanarak bilgi toplamaları, YZ destekli

⁵¹ Chatgpt o1-preview, 16 Kasım 2024. <https://chatgpt.com/>

araçları kullanırken bunları doğrulamaları ve eleştirel süzgeçten geçirmeleri, ardından elde ettikleri bilgiden çıkarım yapmaları üzerinde durulmuştur. Bu süreçte 21. yüzyıl becerilerinden iletişim, iş birliği, yaratıcı sunum, dijital okuryazarlık, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Değerlendirme aracı olarak; performans görevi, gözlem, yansımalar, özdeğerlendirme gibi çeşitli araçlar önerilmiştir. 40 dakikalık ders planı oldukça detaylıdır her aşamada öğrenme çıktılarına atıf da bulunulmuştur. Öğrencilerin soru sorma, araştırma yapma, doğruluk kontrolü, çıkarım yapma gibi süreçleri iyi kurgulanmıştır. Disiplinler arası bağlantılar olarak felsefe, sosyoloji, edebiyat ve bilişim teknolojileriyle bağlantılar kurulmuştur. Bu modelde YZ araçlarının, bilginin özetlenmesi, doğrulanması ve sunum materyallerinin hazırlanması gibi amaçlarla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yapay zekâ, sadece bilgi almak için değil, aynı zamanda bilgiyi işlemek, düzenlemek ve görselleştirmek için de kullanılacak bir araç olarak konumlanmıştır. Ders planında yapay zekâ destekli chatbotlardan yararlanma, metin özetleyici araçlar kullanma ve dijital poster hazırlama önerileri sunulmuştur. Dijital okur yazarlık ve sorgulama becerilerine vurgu yapılmıştır. Oldukça kapsamlı ve öğretmen için yol gösterici bir ders planı olduğu görülmektedir. Bu model, UbD ve LTT yaklaşımlarını başarılı bir şekilde uyarlamış, örneklerle zenginleştirmiştir. Her adımın gerekçesi, değerlendirme stratejileri, öğrenci aktiviteleri, beceri geliştirme alanları ve teknoloji entegrasyonu daha ayrıntılandırılmıştır. Bu yönüyle kapsamlı bir kılavuz olarak sunulmuştur.

Claude 3 Haiku'nun aynı prompt için cevabı şöyle olmuştur.

1. İstenen Sonuçlar (Hedefler)

Temel Sorular

- Ahlak nedir?

- İslam'a göre ahlakın kaynağı ve önemi nedir?

- Bireysel ve toplumsal yaşamda ahlakın rolü nasıl tanımlanabilir?

Öğrenme Hedefleri

1. İslam'da ahlakın temel kavramlarını açıklayabilme

2. Ahlaki değerlerin oluşum süreçlerini analiz etme

3. Etik karar verme becerilerini geliştirebilme

4. Ahlaki düşünme ve yargılama yetkinliği kazanma

Transfer Hedefleri

- Günlük hayatta karşılaşılan etik ikilemlerde İslami perspektifi uygulama

- Ahlaki değerlendirme yapabilme becerisi geliştirme

- Farklı kültürel bağlamlarda evrensel ahlaki ilkeleri anlama

2. Değerlendirme Kanıtları

Performans Görevleri

o Etik Günlük Portfolyosu: Öğrenciler 2 hafta boyunca günlük hayattaki ahlaki kararlarını yansıtan bir günlük tutacak. Her kararda İslami ahlak perspektifinden bir analiz yapacaklar

o Ahlaki Senaryo Çözümlemesi: Çeşitli etik ikilem senaryoları sunulacak. Öğrenciler İslami ahlak prensiplerini kullanarak çözüm önerileri geliştirecek.

608 | db

Değerlendirme Araçları:

o Rubrik destekli özdeğerlendirme formu

o Akran geri bildirim formu

o Dijital portfolyo değerlendirme

3. Öğrenme Planı ve Deneyimleri

Giriş Etkinliği (10 dk): "Ahlak sizin için ne ifade ediyor?" sorusu etrafında beyin fırtınası. Öğrencilerin mevcut ahlak algılarını ortaya çıkarma. Kısa video ile İslam'da ahlakın önemi hakkında motivasyon sağlama

Keşfetme ve Anlama (20 dk): İslam'da ahlakın temel kavramlarının interaktif sunum. Küçük gruplarla ahlaki vaka analizi. Dijital araçlarla kavram haritası oluşturma. Çevrimiçi tartışma platformunda etik ikilemleri paylaşma

Uygulama ve Transfer (10 dk): Günlük hayattan etik senaryo çözümleme. Grupların çözüm önerilerini sınıfla paylaşması. Kısa yanıtma etkinliği.

4. Disiplinler Arası Bağlantılar

Felsefe: Etik teoriler ve ahlak felsefesi. Sosyoloji: Toplumsal normlar ve değerler. Psikoloji: Ahlaki gelişim teorileri. Tarih: Farklı medeniyetlerde ahlak anlayışları

5. Yapay Zekâ Destekli Uygulamalar

1. ChatGPT benzeri bir araçla etik senaryo çözümleme

2. Ahlaki kavramların karşılaştırmalı analizi için AI destekli araştırma

3. Öğrencilerin AI ile etik konularda Sokratik diyalog kurması

6. 21. Yüzyıl Becerileri Gelişim Alanları: Eleştirel düşünme. Dijital okuryazarlık. Empati kurma. Etik karar verme. İşbirlikçi öğrenme. Dijital araçları etkili kullanma

7. Ek Kaynaklar ve Destek Materyalleri: QR kodlu dijital kaynak listesi. Podcast önerileri. TED Talk videoları. Online etik platformları

8. Ölçme ve Değerlendirme Stratejisi

- Süreç odaklı değerlendirme

- Çoklu değerlendirme araçları

- Formativ ve summatif değerlendirme yaklaşımları⁵²

Claude 3 Haiku modelinin ders planında hedefler, değerlendirme kanıtları ve öğrenme planı belirtilmiştir. Ancak UbD ve LTT terminolojisi, ChatGPT modellerine göre daha az belirgin olup, yüzeysel olarak değinilmiştir. Ahlakın ne olduğu, İslam'da ahlakın kaynağı ve toplumsal yaşamla ilişkisi gibi temel noktalar öne çıkarılmıştır. Temel sorular bulunmaktadır ancak UbD'nin 3 aşaması net olarak vurgulanmamıştır. Öğrenme deneyimlerinde kısa bir giriş, keşfetme ve uygulama bölümlerine yer verilmiştir ancak süre planlaması detaylandırılmamıştır. Öğrenci merkezli yaklaşımlar, vaka analizleri, beyin fırtınası, kavram haritası ve dijital platformlarda tartışma gibi etkinliklere yer verilmiştir. Bu açıdan daha çeşitli öneriler sunduğu görülmüştür. Disiplinler arası bağlantılar listelenmiş, felsefe (etik teoriler), sosyoloji (toplumsal normlar), psikoloji (ahlaki gelişim teorileri) ve tarih (farklı medeniyetlerde ahlak anlayışı) gibi disiplinlerle bağlantılar belirtilmiştir. Ölçme değerlendirme için performans görevleri ve değerlendirme araçlarına yer verilmiş-

⁵² Claude 3 Haiku, 16 Kasım 2024. <https://claude.ai/new>

tir. Rubrik destekli özdeğerlendirme, akran geri bildirim ve dijital portfolyo değerlendirmesi gibi çağdaş değerlendirme araçları önerilmektedir. Performans görevi olarak, “Etik Günlük Portfolyosu” ve “Ahlaki Senaryo Çözümlemesi” gibi uzun vadeli değerlendirmeler öngörülmüştür. Bu görevler, geleneksel sınav yöntemlerinin dışına çıkarak öğrencilerin gerçek hayattaki etik durumlara dair yansıtıcı, analitik ve çözüm odaklı düşüncelerini gerektirmektedir. Bu değerlendirme süreçleri daha uzun zaman alacak niteliktedir ve 40 dakikalık ders planı için fazla kapsamlıdır. ChatGPT benzeri araçlarla etik senaryo çözümü, AI destekli karşılaştırmalı analiz, Sokratik diyalog gibi öğrenme deneyimleri ve yapay zekâ tabanlı araştırmalar önerilmektedir. Bu fikirler yaratıcı ancak uygulaması zor olabilecek niteliktedir. Claude 3 Haiku modelinin planı, UbD’nin temel öğelerini (Hedefler, Değerlendirme, Öğrenme Planı) sistematik olarak sunarken LTT yaklaşımını açıkça kavramsallaştırmaya da günlük hayattan örneklerle bağlantı kurarak transfer edilebilir becerilerin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Claude 3 Haiku modelinin yanıtı da UbD ve LTT yaklaşımlarına uygun, 21. yüzyıl becerilerini ve teknolojiyi entegre eden, öğrenci merkezli ve beceri temelli çerçeveye uygun bir ders tasarımı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte biraz yüzeysel kalmıştır. Yaklaşımların temel bileşenlerini kullanma, öğrenme sürecini, değerlendirme yöntemlerini, disiplinler arası bağlantıları ve yapay zekaya yönelik öneriler detaylandırma bakımından ChatGPT 01-preview modeli daha ayrıntılıdır. Ancak bu karşılaştırmanın ücretli ve ücretsiz versiyonların karşılaştırılması olduğu için çok dengeli olmayacağı da vurgulanmalıdır. Claude’nin ücretli versiyonu kullanılamamıştır.

610| db

Sonuç

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersleri, öğrencilerin manevi ve ahlaki değerleri benimsemelerinde etkili bir rol oynamaktadır. Bu derslerin modern öğretim yaklaşımlarıyla desteklenmesi, öğrencilerin bilgiyi anlamlandırmalarını, eleştirel düşüncelerini ve öğrendiklerini günlük yaşamlarına uyarlamalarını sağlayacaktır. Bu çalışmada modern öğretim yaklaşımlarından ikisi (Anlamaya Dayalı Tasarım (UbD) ve Aktarılabılır Öğrenme (LTT) yaklaşımları) ele alınmış ve bu yaklaşımların yapay zekâ desteğiyle sınıf için öğretim sürecinde yapılandırılmasına değinilmiştir. UbD yaklaşımı, öğrencilerin “ne öğrendiği” kadar “neden öğrendiği” ve “öğrendiklerini nasıl uygulayacağı” üzerine odaklanırken, LTT yaklaşımı ise bilgilerin farklı bağlamlara aktarılabılır olmasını sağlamayı hedeflemekte-

dir. Her iki yaklaşım da öğrencilerin derinlemesine öğrenmesini destekleyerek dini kavramların daha iyi anlaşılmasını ve anlamlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Yapay zekâ araçlarının bu modern yaklaşımlar çerçevesinde kullanılması, öğretim sürecine yenilikçi bir boyut kazandırabilir.

Öğretmenlerin ders planlama süreçlerinde yapay zekâ araçlarından faydalanması, derslerin daha etkili bir şekilde yapılandırılmasına imkân sağlayabilir. Bu çalışmada yapay zekâ araçlarının öğretmenlerin ders planlama süreçlerinde destek olabileceği ortaya konulmuştur. Yapay zekâ destekli yöntemler, dini bilgilerin kontrolünün ihmal edilmemesi koşuluyla, din eğitimi sürecine yenilikçi bir boyut katarak, öğrencilerin derinlemesine öğrenmelerine ve dini kavramları daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Ayrıca 21. yüzyıl becerilerinin gelişimine de katkıda sağlayabilir. Ancak, bu teknolojilerin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için öğretmenlerin teknolojik becerilerini ve dijital yeterliliklerini geliştirmesi önemlidir. Okulların gerekli teknolojik altyapıyı sağlaması da önem arz etmektedir. Yapay zekânın etik kullanımı ve pedagojik hedeflere uygunluğu konularında dikkatli bir yaklaşım benimsenmesi gerekmektedir. DKAB derslerinin yapay zekâ entegrasyonu, öğrencilerin akademik ve kişisel gelişimini destekleyen güçlü bir araç olarak değerlendirilebilir, ancak bu sürecin başarısı hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin aktif katılımına ve bilinçli kullanımına bağlıdır.

Çalışma kapsamında şu öneriler sunulabilir:

- DKAB öğretmenlerine yapay zekâ kullanımı hakkında eğitimler, mesleki gelişim programları düzenlenmelidir.
- Öğretmenlerin teknopedagojik becerilerin geliştirilmesine yönelik sürekli mesleki gelişim programları sunulmalıdır.
- Düzenlenecek eğitim programları, yapay zekânın öğretim tasarımı, sınıf yönetimi ve değerlendirme süreçlerinde nasıl kullanılacağını içerebilir.
- Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeylerini artırmak amacıyla rehberlik hizmetleri ve çevrim içi eğitim materyalleri hazırlanmalıdır.
- Din eğitimi gibi hassasiyeti yüksek alanlarda yapay zekânın doğru kullanımını sağlamak için öğretmenlere rehberlik edecek yönergeler hazırlanmalıdır.

- Yapay zekâ araçlarıyla oluşturulan aktiviteler, öğrencilerin aktif katılımını sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Yapay zekâ destekli öğretim yöntemlerinin etkisini değerlendiren araştırmalar yapılmalı ve uygulamalar buna göre şekillendirilmelidir.
- Yapay zekâ destekli öğretim yöntemlerinin öğrenci başarısına, motivasyonuna ve öğrenme kalitesine etkisini inceleyen uzun vadeli araştırmalar yapılmalıdır.
- Dini bilgiler konusunda doğru ve güvenilir kaynaklarla eğitilmiş chatbotlar geliştirilmelidir. Bu chatbotlar, yanlış bilgi verme riskini en aza indirmek için sürekli güncellenmelidir.
- Eğitici chatbotların, öğrencilerin yaş grubuna ve bilgi düzeyine uygun cevaplar verebilmesi sağlanmalıdır.
- Okullarda yapay zekâ destekli eğitim materyalleri ve uygulamalar için gerekli altyapı sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Açar, Abdullah vd. "Olasılık Konusunun Anlamaya Dayalı Tasarım ile Öğretimi: Öğrencilerin Başarı, Tutum ve Görüşleri Üzerine Bir İnceleme". *Eğitim ve Bilim* 44/198 (2019). <https://doi.org/10.15390/EB.2019.7168>
- Aktay, Sayım vd. "ChatGPT in Education". *Türk Akademik Yayınlar Dergisi (TAY Journal)* 7/2 (31 Temmuz 2023), 378-406.
- Arslan, Kürşat. "Eğitimde Yapay Zeka ve Uygulamaları". *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (2020), 71-88.
- Bozkurt, Aras. "ChatGPT, Üretken Yapay Zeka ve Algoritmik Paradigma Değişikliği". *Alanyazın* 4/1 (2023), 63-72. <https://doi.org/10.59320/alanyazin.1283282>
- Campolo, Alex vd. *AI Now 2017 Report*. thk. Andrew Selbst - Solon Barocas. AI Now Institute, 2017. https://ainowinstitute.org/wp-content/uploads/2023/04/AI_Now_2017_Report.pdf
- Çelik, İsmail vd. "The Promises and Challenges of Artificial Intelligence for Teachers: a Systematic Review of Research". *TechTrends* 66 (2022), 616-630.
- Deveci Topal, Arzu vd. "Chatbot Application in a 5th Grade Science Course". *Education and Information Technologies* 26/5 (01 Eylül 2021), 6241-6265. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10627-8>
- edtosavetheworld. "The Research Underpinnings of Learning That Transfers (LTT)". *learning that transfers*. 21 Mart 2021. Erişim 07 Aralık 2024. <https://learningthattransfers.com/2021/03/21/the-research-underpinnings-of-learning-that-transfers-ltt/>
- Gül, Mustafa vd. "Anlamaya Dayalı Tasarım Uygulamasının (Ubd) Öğrencilerin Bilişsel ve Duyuşsal Gelişimlerine Etkisi: T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Üzerine bir Çalışma". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 51 (2021), 123-152.

- Güneş Savul, Emel vd. "Understanding by Design (UbD) Ünite Planı Değerlendirmeye ve Geri Bildirim Sağlamaya Yönelik Analitik Rubrik Geliştirme Çalışması". *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2024), 807-829. <https://doi.org/10.17679/inuefd.1446457>
- Gürbüz, Özge vd. "Ubd Temelli Gelişimsel Yaklaşım Uygulamalarının Matematik Dersi Öğrenci Başarısına Etkisinin İncelenmesi". *Milli Eğitim Dergisi* 51/233 (2022), 581-601. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.791938>
- Holmes, Wayne vd. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. United States of America: Center for Curriculum Redesign, 2019. <https://curriculumredesign.org/wp-content/uploads/AIED-Book-Excerpt-CCR.pdf>
- Holmes, Wayne - Tuomi, Ilkka. "State of the Art and Practice in AI in Education". *European Journal of Education* 57/4 (2022), 542-570. <https://doi.org/10.1111/ejed.12533>
- İncemen, Salih - Öztürk, Gülcan. "Farklı Eğitim Alanlarında Yapay Zekâ: Uygulama Örnekleri". *International Journal of Computers in Education* 7/1 (2024), 27-49. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.12600022>
- Karsenti, Thierry. "Artificial Intelligence in Education: The Urgent Need to Prepare Teachers for Tomorrow's Schools". *Formation et Profession* 27/1 (2019), 105-111. <https://doi.org/10.18162/fp.2019.a166>
- Kelly, Sean vd. "Automatically Measuring Question Authenticity in Real-World Classrooms". *Educational Researcher* 47/7 (2018), 451-464. <https://doi.org/10.3102/0013189X18785613>
- Keskin Çinkaya, Yasemin - Yurtseven, Nihal. "Anlamaya Dayalı Tasarım (UbD) Temelli Ters-Yüz Edilmiş Sınıf Modelinin Kimya Derslerinde Öğrenciler Üzerindeki Etkisi". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/2 (2024), 815-841. <https://doi.org/10.37217/tebd.1436867>
- Kırık, Ali Murat - Özkoçak, Vahdet. "Medya ve İletişim Bağlamında Yapay Zekâ Tarihi ve Teknolojisi: Chatgpt ve Deepfake İle Gelen Dijital Dönüşüm". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 58 (27 Haziran 2023), 73-99. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.1308471>
- Kutlucan, Erhan - Seferoğlu, Süleyman Sadi. "Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı: ChatGPT'nin KEFE ve PEST Analizi". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/2 (30 Ağustos 2024), 1059-1083. <https://doi.org/10.37217/tebd.1368821>
- Luckin, Rosemary vd. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson, 2016.
- McTighe, Jay - Thomas, Ronald S. "Backward Design for Forward Action". *Educational Leadership* 60/5 (2003), 52-55.
- Moundridou, Maria vd. "Generative AI Tools as Educators' Assistants: Designing and Implementing Inquiry-Based Lesson Plans". *Computers and Education: Artificial Intelligence* 7 (2024), 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100277>
- Özdemir, Emrah - Yurtseven, Nihal. "UbD Temelli Farklılaştırılmış Fen Öğretiminin Öğrencilerin Motivasyonlarına, Bilimsel Süreç Becerilerine ve Akademik Başarılarına Etkisi". *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi* 7/1 (2023), 1-16. <https://doi.org/10.32960/uead.1215835>
- Roll, Ido - Wylie, Ruth. "Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education". *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 26/2 (2016), 582-599. <https://doi.org/10.1007/s40593-016-0110-3>
- Som, İpek vd. "Ubd Modeline Göre Eğitim Bilimlerine Giriş Dersinin Tasarlanması: Öğretmen Adaylarının Başarı, Tutum Ve Derse İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1341-1351. <https://doi.org/10.24289/ijsser.279009>
- Stern, Julie vd. *Learning That Transfers: Designing Curriculum for a Changing World*. Corwin Press, 2021.

- Uluçmar, Ufuk. "Findings of Qualitative Studies on Understanding by Design: A Meta-Synthesis". *International Journal of Curriculum and Instructional Studies* 11/2 (2021), 167-194. <https://doi.org/10.31704/ijocis.2021.009>
- UNESCO. *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development*. Paris: UNESCO, 2019. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366994>
- Villan, Fabiano - Santos, Renato P. dos. "ChatGPT as Co-Advisor in Scientific Initiation: Action Research with Project-Based Learning in Elementary Education". arXiv, 10 Kasım 2023. arXiv, arXiv.org. Erişim 21 Aralık 2024. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.14701>
- Wiggins, Grant - McTighe, Jay. *The Understanding by Design Guide to Creating High-Quality Units*. Alexandria, VA: ASCD, 2011.
- Wiggins, Grant P. - McTighe, Jay. *Understanding by Design*. ASCD, 2005.
- Yurtseven, Nihal - Altun, Sertel. "Understanding by Design (UbD) in EFL Teaching: Teachers' Professional Development and Students' Achievement". *Educational Sciences: Theory and Practice* 17/2 (2017), 437-461.

DİN EĞİTİMİNDE İÇERİK OLUŞTURMA VE KİŞİSELLEŞTİRİLMİŞ ÖĞRENME ARACI OLARAK CHATGPT

Yakup KAYA *
Elif ELİYATKIN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 11 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 20 Kasım 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Kaya, Yakup. Eliyatkin, Elif. "Din Eğitiminde İçerik Oluşturma ve Kişiselleştirilmiş Öğrenme Aracı Olarak ChatGPT". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 615-646.

DOI: 10.33415/daad.1582922

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 11 November 2024, **Accepted:** 20 November 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Kaya, Yakup. Eliyatkin, Elif. "ChatGPT as a Tool for Content Creation and Personalized Learning in Religious Education". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 615-646.

DOI: 10.33415/daad.1582922

Öz

Yapay zekâ (YZ), eğitim dâhil hayatımızın birçok alanında kapsamlı etkileri olan önemli bir teknolojik yeniliktir. Din eğitimi ise bireylerin manevi gelişimini destekleyen ve toplumsal değerlerin aktarılmasında kritik rol oynayan bir disiplindir. Bu çalışma, özellikle ChatGPT'nin, ortaokul 5. sınıf seviyesinde din eğitimine uygulanabilirliğini incelemektedir. Çalışmada YZ teknolojilerinin tarihsel gelişimi

* Sorumlu yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yakup.kaya@adu.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-1838-6007, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Asst. Prof., Aydın Adnan Menderes University Faculty of Theology, yakup.kaya@adu.edu.tr, Orcid: orcid.org/0000-0002-1838-6007, Contribution rate: 50%.

** Bağımsız Araştırmacı, elifelyatkn@gmail.com, Orcid: orcid.org/0009-0001-8692-4153, Katkı oranı: %50 / Independent Researcher, elifelyatkn@gmail.com, Orcid: orcid.org/0009-0001-8692-4153, Contribution rate: 50%

özetlenerek, üretken dil modellerinin insanlık için önemli bir dönüm noktası olduğu ve eğitsel süreçleri yeniden yapılandırma potansiyeli taşıdığı savunulmaktadır. ChatGPT'nin ders içerikleri oluşturma, kişiselleştirilmiş öğrenme süreçleri geliştirme ve öğrenme deneyimlerini zenginleştirme gibi alanlardaki katkıları detaylandırılmıştır. Ayrıca bu teknolojilerin, öğretim süreçlerini daha verimli, dinamik ve erişilebilir hâle getirebileceği vurgulanmıştır. Araştırmada nitel bir yöntemle ChatGPT'nin içerik üretme, sorulara cevap verme ve etkileşim kurma yetenekleri uygulamalı olarak test edilmiştir. Sonuçlar, YZ teknolojilerinin öğrenci ilgisini artırma, kavramları sadeleştirme ve öğretmenlerin yükünü hafifletme gibi olumlu etkilerini ortaya koymuştur. Ancak etik ve pedagojik riskler de belirlenmiştir. Bu bağlamda, din eğitiminde YZ'nin etkili ve bilinçli kullanımına yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Yapay Zekâ, ChatGPT, İçerik Oluşturma, Kişiselleştirilmiş Öğrenme.

ChatGPT as a Tool for Content Creation and Personalized Learning in Religious Education

Extended Abstract

Artificial Intelligence (AI) refers to the creation of systems designed to replicate human cognitive abilities, such as reasoning, learning, and decision-making. Over time, the definition of AI has evolved as technological advancements have enhanced computational capabilities. John Haugeland described AI as an effort to make computers think, while Eugen Charniak and Drew McDermott viewed AI as the study of mental processes through computational models. Raymond Kurzweil defined AI as the art of creating machines that can perform tasks requiring human intelligence. Despite these varied definitions, all emphasize intelligent programming and human-like responses, forming the foundation for AI systems that perform tasks traditionally requiring human intelligence.

The development of AI has led to advanced technologies like natural language models, including OpenAI's ChatGPT. One significant application of AI is in education, where AI-based tools can revolutionize learning by providing personalized experiences tailored to individual students. Personalized learning adapts content and pathways to meet each student's needs, enhancing engagement and fostering deeper understanding. Additionally, AI can automate tasks like grading and assessment, allowing educators to focus more on direct student interaction and improving educational efficiency.

AI also enables real-time tracking of student progress, offering insights into skill development that are more precise than traditional methods. In online learning, AI-driven platforms can further enhance the educational experience by adjusting the curriculum based on individual needs and offering instant feedback, which helps students address learning gaps quickly and accelerates progress. In language learning, AI allows students to practice in an interactive, flexible, and personalized manner.

In religious education, AI tools like ChatGPT can enhance the effectiveness of instruction. Religious education plays a key role in the spiritual and moral development of individuals and transmitting core societal values. AI offers educators the opportunity to integrate technology into teaching, providing access to information and diverse methods for explaining complex religious concepts. AI can assist in content creation, helping educators enrich lessons and personalize learning experiences for students.

Religious education is not only about imparting knowledge but also encouraging reflection and spiritual growth. AI can support these objectives by providing tailored learning experiences that engage students more effectively. AI-powered applications can offer interactive lessons that address different learning styles, helping students better understand abstract religious concepts. AI tools can also assist in preparing teaching materials, guiding students through complex topics, and providing personalized feedback on their progress.

One of the key AI tools, ChatGPT, has the potential to revolutionize religious education by assisting educators in more strategic roles. With its ability to answer questions and offer instant feedback, ChatGPT creates a more responsive and adaptive learning environment. However, the use of AI in education also raises ethical concerns, including issues related to privacy, data security, content accuracy, and potential misinterpretations of religious texts. Ensuring the accuracy of AI-generated information is particularly important in religious education, where AI may struggle to fully comprehend the nuances and emotional aspects of religious teachings.

Given these limitations, AI should be seen as a complementary tool rather than a replacement for educators. Teachers play a critical role in fostering social and emotional connections with students and guiding their personal development. While AI can automate tasks and support personalized learning, the human aspect of education, particularly in areas like religious education, remains essential. Educators are uniquely qualified to understand students' biopsychosocial needs and provide the guidance necessary for their growth.

Looking ahead, the role of AI in religious education is expected to grow, and educators will need to develop both pedagogical and technical skills to integrate these tools effectively. AI's ability to provide personalized feedback will improve the learning experience, helping students better understand and internalize religious concepts. However, it is crucial to remember that AI cannot replace the emotional and social interactions between teachers and students, which are vital for spiritual and moral development.

In conclusion, while AI technologies offer significant benefits in terms of improving the efficiency of educational processes, educators remain irreplaceable in guiding students' learning experiences. AI tools like ChatGPT can support religious education by providing personalized content, immediate feedback, and enhancing engagement with the material. However, these technologies should be used as supplementary resources to support the work of educators, who are essential for fostering students' personal and spiritual growth. As AI continues to play a larger role in education, it is vital to maintain a balance between technological innovation and the irreplaceable human connection between teachers and students.

Keywords: Religious Education, Artificial Intelligence, ChatGPT, Content Creation, Personalized Learning.

Giriş

Din eğitimi, bireylerin manevi gelişimini destekleyen ve toplumsal değerlerin aktarılmasında önemli rol oynayan bir alandır. Bilim ve teknolojinin hızla geliştiği günümüzde, yapay zekâ (YZ)

(*Artificial Intelligence/AI*) gibi yeni nesil araçların bu geleneksel alanı daha etkili ve verimli hâle getirmeye katkısı göz ardı edilemez bir gerçektir. Din eğitime teknolojinin entegre edilmesi, bilgiye erişimi daha kolay ve hızlı hâle getirmekte; video dersler, interaktif uygulamalar ve sanal gerçeklik gibi araçlar, öğrencilerin konuları daha iyi anlamalarına ve öğrenme süreçlerinin çeşitlenmesine yardımcı olmaktadır. Teknolojik ilerlemeye paralel gelişen yapay zekâ tabanlı uygulamaların, özellikle dil modelleri aracılığıyla sunduğu içerik oluşturma ve kişiselleştirilmiş öğrenme çözümleri, din eğitimi alanında öğretmenlere ve öğrencilere önemli katkılar sunmaktadır. Din eğitimi, öğrencilerin dinî kavramları derinlemesine anlamalarını, bu kavramlar üzerinden düşünce üretmelerini ve manevi gelişimlerini desteklemeyi hedeflerken yapay zekâ tabanlı araçlar, özellikle ChatGPT (*Generative Pre-trained Transformer-GPT/Önceden Eğitilmiş Üretken Dönüştürücü*) olarak adlandırılan büyük dil modeli (*Large Language Model/LLM*) gibi uygulamalar, öğretmenlere içerik hazırlama ve öğrencilere rehberlik etme konusunda önemli bir destek sunmaktadır. Bu araçlar, eğitim süreçlerini zenginleştirerek öğrenme deneyimlerini daha çeşitli ve etkili hâle getirebilmektedir.

Yapay zekâ tabanlı uygulamalardan biri olan ChatGPT, öğrencilere anlık geri bildirim vermek ve onların sorularını yanıtlayarak öğrenme sürecini hızlandırmak suretiyle öğretmenlere daha stratejik roller üstlenme fırsatları sunmaktadır. Bununla beraber, söz konusu teknolojik uygulamalar sundukları fırsat ve imkânların yanında kişisel verilerin gizliliği ve güvenliği, içeriklerin doğruluğu ve güvenilirliği, algı yanlışları, kontrol kaybı ve olumsuz yönlendirme gibi bazı etik sorunların ortaya çıkmasına da yol açmaktadır.¹ Bu ve benzeri durumlara karşı dikkatli olunması ve önlem alınması halinde, yapay zekâ uygulamalarından eğitim süreçlerinde etkili bir şekilde yararlanmak önemlidir.

Yapay zekâ tabanlı araçlar, eğitimde büyük imkân ve yenilikler ortaya koysa da hem yaygın hem de örgün öğretim süreçlerinde eğitimcinin rolü her zaman kritik öneme sahiptir. Zira eğitimciler,

¹ Steffen Albrecht, "ChatGPT und andere Computermodelle zur Sprachverarbeitung – Grundlagen, Anwendungspotenziale und mögliche Auswirkungen" (2023), 80-81; Tarık Kabak - İsmail Kırbas, "ChatGPT With Risks And Opportunities", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 14/2 (31 Aralık 2023), 365-376; Kirsten Schindler, "ChatGPT oder Überlegungen zu den Veränderungen des Schreibens in der Schule", *MiDU - Medien im Deutschunterricht* 5/2 (2023), 4,15.

öğrencilerin biyo-psiko-sosyal ihtiyaçlarını anlama, motivasyonlarını artırma ve yönlendirme konusunda önemli bir role sahiptir. Yapay zekâ uygulamaları ise öğretmen ve öğreticilerin işini kolaylaştırır, destekler ve tamamlar ancak öğrencilerin kişisel gelişiminde ve anlamlı bir öğrenme deneyiminde yeterli değildirler. Çünkü eğitimde öğretmen öğrenci etkileşimi vazgeçilmezdir.

ChatGPT gibi yapay zekâ araçlarının ortaokul 5. Sınıf seviyesi öğrenciler için din eğitiminde eğitimcilere içerik oluşturma ve kişiselleştirilmiş öğrenme desteği sunmadaki potansiyelini araştırmayı amaç edinen bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, yapay zekâ teknolojilerinin ve ChatGPT uygulamasının tarihçesi ve gelişim süreci incelenmektedir. İkinci bölümde, günümüzde din eğitiminde kullanılan yöntemler ile eğitimcilerin karşılaştıkları zorluklar ve elde ettikleri fırsatlar ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise, ChatGPT'nin ortaokul 5. Sınıf düzeyindeki öğrenciler için din eğitiminde nasıl uygulanabileceği ve bu bağlamdaki işlevi örneklerle açıklanmakta; çalışmanın sonunda konuya dair değerlendirme ve önerilere yer verilmektedir.

Yapay zekâ ve uygulama tabanlı araçlardan ChatGPT'nin ne olduğu ve nasıl kullanıldığına dair literatürde çeşitli bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Raymond Kurzweil'in "*The Age of Intelligent Machines*",² Marvin Minsky'nin "*The Age of Intelligent Machines: Thoughts about Artificial Intelligence*",³ John Haugeland'ın "*Artificial Intelligence: The Very Idea*",⁴ Kürşat Arslan'ın "*Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları*"⁵ ve Tarık Kabak ile İsmail Kırbaş'ın "*ChatGPT: Risks and Opportunities*"⁶ başlıklı çalışmaları yapay zekâyı farklı açılardan ele alan kitap ve makaleler arasındadır. Din eğitimi alanında sınırlı sayıda çalışma olmakla birlikte Gül Şenyaman'ın "*Arapça Yabancı Dil Öğretiminde Yapay Zekânın Geleceği: ChatGPT Örneği*"⁷ ve Sıdıka Nur Parlak'ın "*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ile Öğretim Teknolojileri Bağlamında Metaverse'e*

² Raymond Kurzweil, "The Age of Intelligent Machines" (MIT Press, 1990).

³ Marvin Minsky, "The Age of Intelligent Machines: Thoughts About Artificial Intelligence", *KurzweilAI.net*, (1990).

⁴ John Haugeland, *Artificial intelligence: The very idea* (MIT press, 1989).

⁵ Kürşat Arslan, "Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları", *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (2020), 71-88.

⁶ Kabak - Kırbaş, "Chatgpt With Risks And Opportunities".

⁷ Gül Şenyaman, "Arapça Yabancı Dil Öğretiminde Yapay Zekânın Geleceği: ChatGPT Örneği", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 33 (2023), 1057-1070.

*Genel Bakış*⁸ gibi araştırmalar konuyla ilgili önemli örneklerdir.⁹ Bu bağlamda, araştırma ele aldığı konu itibariyle orijinaldir ve bu süreçten sonra yapılması düşünülen benzer çalışmalara kaynak teşkil edecek bir özelliğe haizdir. Ayrıca araştırma bulgularının politika yapıcılara rehberlik edeceği de düşünülmektedir.

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin din eğitimine entegrasyonunu incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülmüştür. Araştırmada, ChatGPT'nin ortaokul 5. sınıf öğrencileri için din eğitimi bağlamında uygulanabilirliğine dayalı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu nitel araştırma, yapay zekâ teknolojilerinin din eğitiminde nasıl etkin ve sorumlu bir şekilde kullanılabilmesine dair kapsamlı bir değerlendirme sunmuş ve bu alanda teori ile pratiği birleştiren öneriler geliştirmiştir.

1. Yapay Zekâ Teknolojileri ve ChatGPT

Yapay zekâ sistemi, insan tarafından belirlenen bir dizi amaca yönelik olarak içerik, tahmin, öneri ya da karar gibi çıktılar üretebilen ve etkileşimde bulunduğu ortamı etkileyen bir yazılımdır. Bu sistem, sıralanan şu teknik ve kavramlardan bir ya da birkaçı kullanılarak geliştirilmektedir. Söz konusu yapay zekâ teknikleri ve yaklaşımları şunlardır:

- *Makine öğrenimi yaklaşımları*: Denetimli, denetimsiz ve pekiştirmeli öğrenme gibi geniş bir yöntem yelpazesi ile derin öğrenmeyi (*Deep Learning*) de içeren teknikler;
- *Mantık ve bilgi temelli yaklaşımlar*: Bilgi temsili, tümevarımlı (mantıksal) programlama, bilgi tabanları, çıkarım ve tündengelim mekanizmaları, (sembolik) akıl yürütme ve uzman sistemler;
- *İstatistiksel yöntemler*: Bayes tahmini,¹⁰ arama ve optimizasyon teknikleri.¹¹

⁸ Sıdıka Nur Parlak, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ile Öğretim Teknolojileri Bağlamında Metaverse'e Genel Bakış", *Talim* 7/1 (2023), 54-74.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., <https://dergipark.org.tr/tr/search?q=din+e%C4%9Fitimi+ve+ChatGPT§ion=articles>

¹⁰ Bayes Tahmini, bilinmeyen bir parametrenin değerini tahmin etmek için önceki verilerin kullanılmasıdır.

¹¹ Generaldirektion Bildung, Jugend, Sport und Kultur (Europäische Kommission), *Ethische Leitlinien für Lehrkräfte über die Nutzung von KI und Daten für Lehr- und Lernzwecke* (Amt für Veröffentlichungen der Europäischen Union, 2022), 10.

Yapay zekâ, teknolojik gelişmelere paralel farklı tanımlara kavuşmuştur. John Haugeland yapay zekâyı “bilgisayarların düşünmesi üzerine heyecan verici bir çaba”¹² olarak tanımlarken, Eugen Charniak ve Drew McDermott, yapay zekâyı zihinsel yeteneklerin hesaplamalı modellerle incelenmesi olarak açıklamıştır.¹³ Raymond Kurzweil ise yapay zekâyı “insanlar tarafından yapılan ve zekâ gerektiren işlevleri yerine getiren makineler yaratma sanatı”¹⁴ olarak ifade etmektedir. Bu tanımlardaki ortak nokta, “akıllı programlama” ve “insansı tepkiler” gibi iki temel unsurun bulunmasıdır.¹⁵

Yapay zekânın ilk örneği 1943'te Warren McCulloch ve Warren Pitts tarafından geliştirilmiştir.¹⁶ Bu, sinir ağları ve yapay nöronlar kullanarak mantıksal işlevlerin teorik modellemesini içermektedir.¹⁷ Alan Turing, 1950'de makinaların düşünme yeteneğini incelediği makalesiyle Turing Testini geliştirmiştir. Bu test, bir makinenin insan benzeri zekâyı sahip olup olamayacağını belirlemek için kullanılan bir yöntemdir.¹⁸ Aynı yıl Marvin Minsky, ilk sinir ağı bilgisayarı SNARC'ı (*Spatial Numerical Association of Response Codes*/Yanıt Kodlarının Uzaysal-Sayısal İlişkisi) geliştirmiştir.¹⁹ 1956'da ise John McCarthy, Dartmouth'ta düzenlediği çalıştayda “yapay zekâ” terimini ilk kez kullanarak bu alanda önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.²⁰

OpenAI, 2015'te yapay zekâ araştırmaları yapmak ve bu teknolojiyi tüm insanlık için faydalı hale getirmek amacıyla kurulmuştur.²¹ OpenAI, 2020'de GPT-3 modelini kullanıma sunmuş ve hızla birçok sektörde yaygınlaşan bir araç olmuştur. GPT-3, üretkenlik, eğitim ve oyunlar gibi alanlarda büyük başarılar elde etmiştir.²²

¹² Haugeland, *Artificial intelligence: The very idea*, 2.

¹³ Eugene Charniak - Drew McDermott, *Introduction to Artificial Intelligence* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1991), 1-9.

¹⁴ Kurzweil, “The Age of Intelligent Machines”, 14.

¹⁵ Arslan, “Eğitimde Yapay Zekâ Ve Uygulamaları”, 76.

¹⁶ Kurzweil, “The Age of Intelligent Machines”, 198.

¹⁷ Stuart J. Russell - Peter Norvig, *Artificial intelligence: a modern approach* (Pearson, 2016), 16.

¹⁸ Alan Turing, “Computing Machinery and Intelligence”, *Mind* 59/October (1950), 433-436.

¹⁹ Kurzweil, “The Age of Intelligent Machines”, 199-202.

²⁰ Kurzweil, “The Age of Intelligent Machines”, 15-16, 90, 474; Fatma Coşkun - Hamide Deniz Gülleroğlu, “Yapay Zekânın Tarih İçindeki Gelişimi ve Eğitimde Kullanılması”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 54/3 (2021), 949.

²¹ “OpenAI About” (Erişim 03 Eylül 2024).

²² “Introducing OpenAI” (Erişim 10 Eylül 2024); Jens Vogelgesang, Johannes Bleher, Christian Krupitzer, Anthony Stein, Robert Jung, “Nutzung von ChatGPT in Lehre und

2023'te tanıtılan GPT-4 ise metin ve görüntü verilerini işleyebilen çok modüllü bir model olarak daha yaratıcı ve etkin hale gelmiştir. 2024'te tanıtılan GPT-4o ise ses ve video işleme yetenekleri ile önemli bir yenilik sunmaktadır.²³ ChatGPT, 2022'de GPT-3.5 modelinden türetilmiş ve diyalog odaklı bir yapay zekâ modeli olarak geliştirilmiştir. ChatGPT, kullanıcıların sorularına doğru cevaplar vererek, hataları kabul edip yanlış öncülleri sorgulayabilmektedir. Ayrıca GPT-4o destekli ChatGPT Edu, üniversite eğitiminde derinlemesine destek sunarak kişiselleştirilmiş öğrenme fırsatları sağlamaktadır.²⁴ OpenAI, 2023'te GPT-4'ü tanıtarak daha güvenilir ve yaratıcı bir yapay zekâ modeli geliştirmiştir.²⁵

Türkiye, 1960'ta IBM-650 Veri İşleme Makinesi ile dijital teknolojilerle tanışmıştır.²⁶ İnternetin Türkiye'deki ilk kullanımı ise 1993'te ODTÜ aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde internet altyapısı hızla gelişmiş ve eğitim, sağlık gibi birçok alanda etkisini artırmıştır.²⁷ 2010'larda ise FATİH Projesi ile eğitimde dijitalleşme hız kazanmış, bu süreçte öğrencilere akıllı tabletler dağıtılmış, okullara ise akıllı tahtalar yerleştirilmiştir.²⁸

Yapay zekâ, eğitimde öğrencilerin ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş çözümler sunmakta, ödev ve sınavları otomatik olarak değerlendirerek öğretmenlerin zamanlarını daha verimli kullanmalarını sağlamaktadır. Ayrıca, öğrencilerin gelişimini izleyen ve anında geri bildirim sunan yapay zekâ, uzaktan eğitimde de etkili bir araç haline gelmiştir.²⁹

Forschung–eine Einschätzung der AIDAHO-Projektgruppe", *Retrieved March 12, (2023)*, 1-3.

²³ Konstantinos I. Roumeliotis - Nikolaos D. Tselikas, "Chatgpt and Open-ai Models: A preliminary Review", *Future Internet* 15/6 (2023), 3.; "GPT-3 powers the next generation of apps" (Erişim 11 Eylül 2024).

²⁴ Introducing ChatGPT Edu, Erişim 26 Eylül 2024; Tekin, Özlem, "ChatGPT im Unterricht Deutsch als Fremdsprache", *Teki Alman Dili ve Kültürü Araştırmaları Dergisi* 5/2, (Aralık 2023), 136-140.

²⁵ Schindler, "ChatGPT oder Überlegungen zu den Veränderungen des Schreibens in der Schule", 5.; Roumeliotis - Tselikas, "Chatgpt and Open-ai Models", 2.; "GPT-4" (Erişim 14 Eylül 2024).

²⁶ Engin, Ali Osman, Rasim Tösten - M. Dursun Kaya, "Bilgisayar Destekli Eğitim.", *Engin, Ali Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1.5, (2010), 70.

²⁷ Saka, Erkan, "Türkiye'de İnternet", *Türkiye İnternet Tarihi. İstanbul: Alternatif Bilisim Dernegi*, (2019), 4-71.

²⁸ Selda Ekici - Bülent Yılmaz, "FATİH Projesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Kütüphaneciliği* 27/2 (01 Nisan 2013), 317-339.

²⁹ Thierry Karsenti, "Artificial Intelligencein Education: The Urgent Need To Prepareteachers For Tomorrow'sschools", *Formation et profession* 27/1 (2019), 109-

2. Din Eğitiminde Yöntemler ve Eğitimcilerin Karşılaştıkları Zorluk ve Fırsatlar

Yapay zekâ tabanlı uygulamalar, birçok alanda kullanım imkânına sahip olup bu alanlardan birisi de din eğitimi alanıdır. Bu alana yönelik uygulamaların nasıl olduğunu ortaya koymadan din eğitiminde kullanılan yöntemlerin, eğitim sisteminde eğitimcilerin karşılaştıkları zorluk ve fırsatların neler olduğunun belirlenmesi karşılaştırma imkân ve değerlendirmenin yapılması açısından yararlı olacaktır.

2.1. Din Eğitiminde Kullanılan Yöntem ve Teknikler

Din eğitimi, bireylerin dinî bilgi ve değerleri etkili bir şekilde öğrenmelerini sağlamak amacıyla çeşitli öğretim yöntemlerinin kullanılmasını gerektiren bir süreçtir. Bu süreç, hem genel eğitim metotlarından hem de dinin kendine özgü eğitim metotlarından oluşmaktadır. Din eğitiminin etkinliğini artırmak için uygulanan yöntemler, öğrencilerin dinî konularda derinlemesine bilgi edinmelerini ve bu bilgileri yaşamlarına aktarmalarını hedeflemektedir.³⁰ Din eğitiminde kullanılan başlıca öğretim yöntemleri şunlardır:

- *Anlatım Yöntemi*: Öğreticinin bilgiyi tek yönlü sunduğu bir yöntemdir. Cami vaazlarında imamların dini bilgileri aktarması bu yönetime örnektir.³¹
- *Problem Çözme Yöntemi*: Dinî ve etik problemleri çözme üzerine odaklanır. Muamelat ve ibadetlere dair meselelere yönelik çözüm üretimi bu yöntemle yapılır.³²
- *Gösterip-Yaptırma Yöntemi*: Öğreticilerin, namaz veya hac gibi ibadetleri görsel olarak öğrencilere gösterdiği bir yöntemdir.³³
- *Gezi-Gözlem Yöntemi*: Öğrencilerin doğal ortamda, örneğin camide namaz kılma şekillerini gözlemlemeleriyle öğrenmeyi teşvik eder.³⁴

110; Generaldirektion Bildung, Jugend, Sport und Kultur (Europäische Kommission), *Ethische Leitlinien für Lehrkräfte über die Nutzung von KI und Daten für Lehr- und Lernzwecke*, 10-11.

³⁰ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", *Etkili Din Öğretimi* (TİDEF Yayınları, 2010), 305-306.

³¹ Suat Cebeci, "Din Öğretimi Yöntemleri", *Etkili Din Öğretimi*, (2010), 311; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş* (Pegem Akademi Yayıncılık, 2023), 15.

³² Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 312; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 16.

³³ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 312-313; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 16.

• *Örnek Olay İnceleme Yöntemi*: Gerçek veya hayali olayların tartışılması yoluyla öğrenmeyi sağlar. Hudeybiye Antlaşması gibi olayların incelenmesi buna örnektir.³⁵

• *Tartışma Yöntemi*: Öğrencilerin grup halinde dinî ve ahlaki konular üzerinde tartışarak bilgi edinmelerini sağlar.³⁶

Öğretim teknikleri ise bilgilerin daha etkili şekilde içselleştirilmesini sağlamak için kullanılır. Din eğitiminde kullanılan başlıca öğretim teknikleri şunlardır:

• *Rol Oynama Tekniği*: Öğrencilerin dinî hikâyeleri veya hadisleri canlandırarak daha derinlemesine öğrenmelerini sağlar.³⁷

• *Soru-Cevap Tekniği*: Öğrencilerin sorular sorması ve öğretmenlerin yanıtlarıyla bilgilerin pekiştirilmesi sağlanır.³⁸

• *Beyin Fırtınası Tekniği*: Öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirir ve konuyla ilgili pek çok farklı fikir üretmelerini sağlar.³⁹

624 | db

Din eğitiminde kullanılan özel metotlar, öğrencilerin dinî bilgilerini derinlemesine öğrenmelerini sağlamak ve eğitim sürecini daha etkili hale getirmek için tasarlanmıştır.⁴⁰ Bu metotlar şunlardır:

• *Tebliğ Metodu*: Dinî bilgilerin açık ve anlaşılır bir şekilde iletilmesi sağlanır. Öğreticiler, dinî bilgileri sistematik bir şekilde aktarır.⁴¹

• *Davet Metodu*: İnsanları dinî değerlere çağırarak onları dinî yaşantıya teşvik eder. Topluluk etkinliklerinde din görevlileri bu metodu kullanarak katılımcıları bilgilendirir.⁴²

³⁴ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 313-314; Şeref Göküş, "Din Öğretiminde Gezi-Gözlem Yöntemi ve Bir Uygulama Örneği", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, X/28 (2020), 120-130; Cemal Tosun, "Din Öğretiminde Gezi Gözlem Yöntemi", *Din Öğretimi Dergisi*, 40 (1993), 23-32.

³⁵ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 314-315; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 16.

³⁶ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 315; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 16.

³⁷ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 314; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 17.

³⁸ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 311-312; Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 17.

³⁹ Şişman, Mehmet, *Eğitime Giriş*, 17.

⁴⁰ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 316-317.

⁴¹ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 317-318.

⁴² Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 318-319.

• *Tartışma Metodu*: Öğrencilerin farklı bakış açılarını değerlendirerek sağlam kanaate ulaşmalarını sağlar. Dinî meseleler üzerinde yapılan tartışmalarla bilgi derinleştirilir.⁴³

• *Örnek Olma Metodu*: Öğreticilerin ideal davranışlarıyla öğrencilere model olmaları sağlanır. Peygamberimizin hayatı, bu metodun güçlü örneklerinden biridir.⁴⁴

• *Temsili Anlatım Metodu*: Soyut kavramlar, somut örneklerle açıklanır. Örneğin cömertlik gibi değerler peygamberlerin davranışlarıyla somutlaştırılır.⁴⁵

• *Tedrici Öğretim Metodu*: Bilgiler aşamalı olarak öğrencinin anlayış seviyesine uygun şekilde öğretilir. Kur'an okuma gibi konularda temelden başlanarak ilerlenir.⁴⁶

• *Özendirme-Sakındırma Metodu*: Ödül ve yaptırım kullanarak olumlu davranışlar teşvik edilir. Öğrenciler, iyi davranışları ödüllendirilerek motive edilir.⁴⁷

• *Tekrarlayarak Belletme Metodu*: Öğrencilerin bilgileri sürekli tekrar ederek hafızalarında kalıcı hale getirmeleri sağlanır. Kur'an ayetleri veya duaların tekrarı bu yöntemin örneğidir.⁴⁸

Türkiye'deki din eğitimi müfredatlarında yer alan bu yöntemler, öğrencilerin dinî bilgilerini derinlemesine öğrenmelerini ve ahlaki gelişimlerini destekler. Zira din eğitimi, öğrencilerin sadece bilgi edinmelerini değil, aynı zamanda dinî ve ahlaki değerleri içselleştirip uygulamalarını sağlar. Bu da öğrencilerin bireysel ve toplumsal gelişimlerine katkıda bulunur.

2.2 Eğitimcilerin Karşılaştıkları Zorluklar ve Fırsatlar

Eğitimciler, çeşitli alanlarda karşılaştıkları zorluklarla birlikte birçok fırsatla da karşılaşır. Eğitim süreci, yalnızca öğrencilere bilgi aktarmakla sınırlı kalmayıp eğitimcilerin de sürekli olarak gelişim göstermesini ve adaptasyon yeteneklerini kullanmasını gerektiren dinamik bir süreçtir. Genel olarak tüm eğitimcilerin özelde din eğitimcilerinin karşılaştıkları zorluklar genel olarak şunlardır:

⁴³ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 319-320.

⁴⁴ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 320-321.

⁴⁵ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 321-322.

⁴⁶ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 322.

⁴⁷ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 323.

⁴⁸ Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", 323.

• *Teknolojik Yetersizlikler*: Eğitimciler, teknolojik araç ve gereçlerin eksikliği veya yetersizliği nedeniyle eğitim sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşabilirler. Özellikle kırsal bölgelerde veya düşük bütçeli okullarda teknolojik altyapının eksikliği, eğitim kalitesini doğrudan etkileyebilir ve eğitim süreçlerini aksatabilir.⁴⁹

• *Hızlı Teknoloji Değişimi*: Teknolojinin hızla gelişmesi eğitimcilerin bu değişime ayak uydurmakta zorluk yaşamalarına neden olabilir. Yeni dijital araçlar ve çevrimiçi platformların etkili bir şekilde kullanılabilmesi için gerekli teknik bilgi ve beceriler, eğitimciler için bir engel teşkil edebilir. Bu durum, eğitimcilerin teknolojiye adaptasyon süreçlerini zorlaştırarak eğitim sürecinde aksamalara yol açabilir.⁵⁰

• *Öğrenci Çeşitliliği ve Farklılıklar*: Öğrencilerin sosyal, kültürel ve bireysel farklılıkları, eğitimciler için önemli bir zorluk oluşturabilir. Farklı öğrenme stillerine ve ihtiyaçlara sahip öğrencilerle etkili iletişim kurmak ve onlara uygun eğitim materyalleri sunmak öğretmenlerin karşılaştığı temel zorluklar arasındadır.⁵¹

• *Müfredat ve Eğitim Politikalarındaki Değişiklikler*: Sürekli değişen müfredat ve eğitim politikaları, eğitimcilerin uyum sağlama sürecini zorlaştırabilir. Eğitimciler, bu değişikliklere adapte olmak için ek eğitim ve kaynaklara ihtiyaç duyabilirler ki bu da eğitim sürecinde uyum zorluklarına yol açabilir.⁵²

• *Motivasyon ve Katılım Sorunları*: Öğrencilerin derslere olan ilgisizliği ve düşük motivasyonu, eğitimcilerin karşılaştığı önemli zorluklardan biridir. Öğrencilerin derse aktif katılımını sağlamak, eğitimciler için sürekli bir mücadele gerektirebilir ve bu durum eğitim sürecinin etkinliğini olumsuz etkileyebilir.⁵³

Bununla birlikte, eğitimciler için bu zorlukların üstesinden gelme ve eğitim sürecini iyileştirme fırsatları da mevcuttur. Bu fir-

⁴⁹ Deniz Görgülü - Rıdvan Küçükali, "Öğretmenlerin Teknolojik Liderlik Özyeterliliklerinin İncelenmesi", *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama* 1/1 (16 Ağustos 2018), 1-12.

⁵⁰ Rıdvan Can vd., "Öğretmenlerin Eğitimde Teknoloji Kullanımına Yönelik Görüşleri", *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/5 (2023), 1-12.

⁵¹ Seyithan Demirdağ, "Öğrenci Çeşitliliğine İlişkin Öğretmen Görüşleri", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 52/1 (01 Nisan 2019), 1-28.

⁵² Mehmet Fatih Doğrucan, "Temel Bilimler Eğitimi, Müfredat ve İnsan Kaynakları Sorunumuz", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 5/2 (05 Kasım 2020), 160-166.

⁵³ Sırrı Akbaba, "Eğitimde Motivasyon", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13 (04 Aralık 2010), 343-361.

satlar, eğitimcilerin daha etkili öğretim stratejileri geliştirmelerine ve öğrenci motivasyonunu artırmalarına yardımcı olabilir. Eğitimcilerin karşılaştığı fırsatlar genel olarak şöyle sıralanabilir:

• *Teknoloji ve Yenilikçi Eğitim Araçları*: Teknolojinin eğitimde kullanımı eğitimcilerin eğitim özgürlüklerini arttırmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Eğitimciler, çevrimiçi eğitim platformları ve interaktif uygulamalar aracılığıyla daha dinamik ve etkileşimli bir öğrenme deneyimi sağlayabilirler. Bu araçlar, derslerin daha ilgi çekici ve erişilebilir hale getirilmesini sağlar.⁵⁴

• *Mesleki Gelişim ve Eğitim*: Eğitimciler, sürekli mesleki gelişim fırsatlarından yararlanarak bilgi ve kişisel geliştirme imkânı bulurlar. Eğitim seminerleri ve sertifika programları gibi mesleki gelişim olanakları, eğitimcilerin yeni yöntemsel öğrenmelerini ve özel alanlarda uzmanlaşmalarını destekler. Bu değişimler, sürekli gelişimi ve kariyerlerinde ilerlemelerini sağlar.⁵⁵

• *Toplumsal Etki ve Katkı*: Eğitimciler, toplumda olumlu gelişmelere katkıda bulunma fırsatına sahiptir. Aynı şekilde toplumsal hizmet projelerinde yer alarak sosyal sorumluluk bilincini artırabilir ve bireylerin toplumsal hayatta aktif rol almalarını teşvik edebilirler.⁵⁶

Eğitimcilerin karşılaştığı zorluklar eğitim sürecinin kalitesini etkileyebilirken bu zorluklar karşısında ortaya çıkan fırsatlar, eğitimcilerin profesyonel gelişmelerini desteklemek ve eğitim süreçlerini daha etkili hale getirmek için önemli birer avantaj sunabilir. Eğitimciler, bu fırsatları en iyi şekilde değerlendirdiklerinde hem bireysel hem de toplumsal düzeyde olumlu etkiler oluşturma potansiyeline sahip olacaktır.

3. Yapay Zekâ Teknolojilerinden ChatGPT'nin Din Eğitiminde Kullanılabilirliği ve İşlevi

Yapay zekâ teknolojileri, eğitim alanında büyük bir dönüşüm yaratmaktadır ve din eğitimi de bu dönüşümden nasibini almakta-

⁵⁴ Umay Tuba Curacı, "Eğitimde Teknolojinin Kullanımı", *Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi* 3/2 (31 Aralık 2021), 166-176.

⁵⁵ Hasan Bozgeyikli, "Mesleki Eğitimde Paradigma Değişimi: Türkiye'nin Mesleki Eğitimle İmtihani' Üzerine", *Eğitim Ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori Ve Uygulama* 11/22 (31 Aralık 2020), 349-362.

⁵⁶ Servet Özdemir - Necati Cemaloğlu, "Eğitimde Değişimi Uygulama Modelleri", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 17/17 (01 Ağustos 1999), 91-103.

dır. ChatGPT gibi gelişmiş yapay zekâ modelleri, dinî konularda öğrencilerin sorularına yanıt vererek onların bilgilerini pekiştirebilir ve rehberlik sağlayabilir. Din eğitimi alanında ChatGPT'nin kullanımı, öğrencilere farklı bakış açıları sunmak, öğrenme süreçlerini kişiselleştirmek ve daha etkili bir öğrenme deneyimi oluşturmak için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu teknolojinin işlevi, bilgiye erişimi kolaylaştırmak, öğretim süreçlerini desteklemek ve dinî anlayışı derinleştirmeye yardımcı olmaktır.

3.1. ChatGPT'nin Din Eğitiminde Kullanımına Yönelik Teorik Yaklaşım

Eğitimdeki teknolojik gelişmeler, öğrenme süreçlerini değiştirerek yenilikçi yaklaşımlar sunmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, din eğitimi gibi alanlarda hem öğreticiler hem de öğrenciler için etkili ve erişilebilir çözümler sağlarken, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimlerini desteklemektedir. Bu çerçevede, ChatGPT'nin din eğitimine katkıları şu başlıklar altında özetlenebilir:

3.1.1. Din Eğitiminde Bilgiye Erişim ve Kişiselleştirme

Yapay zekâ destekli araçlar, din eğitimi alanında öğrencilere daha hızlı ve erişilebilir bilgi sunma imkânı sağlamaktadır. ChatGPT gibi dil modelleri, öğrencilerin dinî metinlerle ilgili sorularını anında yanıtlayabilir ve çeşitli konularda bilgi verebilir. Bu, öğrencilerin öğrenme süreçlerinde karşılaştıkları sorulara hızlıca cevap bulmalarına ve daha etkin bir şekilde öğrenmelerine olanak tanır. Ayrıca yapay zekâ araçları, öğrencilerin bireysel öğrenme hızlarına ve ihtiyaçlarına göre özelleştirilmiş materyaller sunabilir.⁵⁷ Örneğin öğrencilerin belirli dinî konularda daha fazla yardıma ihtiyaç duyduğunu tespit eden sistem, bu konularla ilgili ek kaynaklar ve alıştırmalar sağlayabilir. Bu kişiselleştirilmiş yaklaşım, öğrencilerin daha etkili bir şekilde öğrenmelerine olanak tanır.

Yapay zekânın eğitimde dönüşüm potansiyeline değinen çalışmalarda da bu konu vurgulanmaktadır: “Öğrenciler yapay zekâ ile ek destek alabilir, sınavlar ve değerlendirmeler yapay zekâ ile yeni bir boyut kazanabilir, kişiselleştirilmiş eğitim daha etkili ve kapsamlı bir şekilde kullanılabilir ve geri bildirim, öğrencilerin ihtiyaçlarına göre otomatik olarak sağlanabilir.”⁵⁸ Buna göre yapay zekâ, din

⁵⁷ Albrecht, “ChatGPT und andere Computermodelle zur Sprachverarbeitung – Grundlagen, Anwendungspotenziale und mögliche Auswirkungen” (2023), 72-73.

⁵⁸ Arslan, “Eğitimde yapay zekâ ve uygulamaları”, 86.

eğitiminde kişiye özel öğrenme deneyimlerini daha etkili hale getirerek bu alandaki pedagojik süreçleri dönüştürme potansiyeline sahiptir.

3.1.2. Eğitim Materyallerinin Oluşturulması ve Düzenlenmesi

Öğreticiler, yapay zekâ tabanlı araçlardan biri olan ChatGPT sayesinde ders materyallerini daha verimli bir şekilde oluşturabilir ve düzenleyebilirler. Bu araçlar, öğretmenlere ders planları, quizler ve öğretim materyalleri hazırlama konusunda destek sunabilir.⁵⁹ Ayrıca din eğitiminde kullanılacak çeşitli etkinlikler ve öğretim stratejileri önererek öğretim sürecini zenginleştirebilir. Böylece dersler daha etkili hale gelir ve öğrencilerin katılımı artar.

3.1.3. Öğrenci Performansının İzlenmesi ve Analizi

ChatGPT, öğrenci performansını izleyip analiz ederek öğretmenlere ayrıntılı raporlar sunar ve öğrencilerin başarı durumu ile karşılaştıkları zorlukları tespit eder. Bu sayede öğretmenler, öğrencilerin güçlü ve geliştirilmesi gereken yönlerini daha iyi anlayarak ders içeriklerini bu doğrultuda uyarlayabilirler. Böylece eğitim süreci bireyselleşir ve öğrencilerin başarı düzeylerinde artış sağlanabilir.⁶⁰

Ayrıca yapay zekâ, öğretmen-öğrenci arasındaki iletişimi kolaylaştırmada önemli bir rol oynar. Öğrenciler, dinî konulardaki sorularını yapay zekâ destekli sohbet botlarıyla hızlıca sorabilir ve anında yanıt alabilirler. Örneğin Scholar gibi yapay zekâ tabanlı sistemler, öğrencilere konuları gözden geçirme ve karmaşık diyaloglar yürütme imkânı sunar. Bu sistemler, sorular sorarak öğrenci yanıtlarını değerlendirip geri bildirim sağlayarak ve gerektiğinde yanlış anlamaları düzelterek öğrenme sürecini destekler.⁶¹ Bu tür yapay zekâ çözümleri, sadece öğrenci performansını izlemekle kalmayıp etkileşimli geri bildirim sağlayarak eğitim süreçlerini zenginleştirir. Bu da öğrencilerin öğrenme deneyimlerini daha etkili hale getirirken öğretimi bireyselleştirmede önemli bir adım olur.⁶²

⁵⁹ Albrecht, "ChatGPT und andere Computermodelle zur Sprachverarbeitung – Grundlagen, Anwendungs-potenziale und mögliche Auswirkungen" (2023), 74-75.

⁶⁰ Albrecht, "ChatGPT und andere Computermodelle zur Sprachverarbeitung – Grundlagen, Anwendungs-potenziale und mögliche Auswirkungen" (2023), 75.

⁶¹ Jaime R. Carbonell, "AI in CAI: An Artificial-Intelligence Approach To Computer-Assisted Instruction", *IEEE transactions on man-machine systems* 11/4 (1970), 190-191; Hans-Joachim Vogler, "Vom Lernprodukt zum Lernprozess mit ChatGPT – eine didaktische Analyse", *SEMİNAR*, (28 Haziran 2024), 115-130.

⁶² Aras Bozkurt, "ChatGPT, üretken yapay zeka ve algoritmik paradigma değişikliği", *Alanyazın* 4/1 (2023), 66-67.

3.2. ChatGPT ile Din Eğitiminde İçerik Oluşturma

Dijital çağın yenilikleri, eğitimde büyük değişim ve fırsatlar sunarken yapay zekâ uygulamaları, özellikle içerik geliştirme ve kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri yaratmada önemli bir rol oynamaktadır.⁶³ ChatGPT gibi ileri düzey dil modelleri, din eğitimi materyalleri hazırlamada ve öğrencilerin manevi gelişimini destekleyen içerikler oluşturma konusunda etkili bir araç olarak dikkat çekmektedir. Din eğitimine uygun materyallerin hazırlanması, öğrencilerin konuları daha iyi kavrayıp içselleştirmeleri açısından büyük önem taşır. Bu süreçte ChatGPT'nin sağladığı destek, geleneksel eğitim yaklaşımlarını teknolojiyle harmanlayarak eğitim sürecini daha dinamik ve etkili bir hale getirmektedir.⁶⁴ ChatGPT'nin din eğitimi içeriklerinde etkili bir biçimde kullanılabilmesi için dikkate alınması gereken bazı önemli noktalar vardır:

- *Komutların Ayrıntılı Yazılması:* ChatGPT, verilen komutları temel alarak yanıt oluşturur. Dolayısıyla istenen bilginin doğru şekilde sağlanabilmesi için komutların net, ayrıntılı ve açık bir biçimde ifade edilmesi önemlidir.⁶⁵

- *Bilgilerin Doğruluğunun Kontrolü:* ChatGPT'nin sunduğu bilgiler her zaman tam olarak doğru ve eksiksiz olmayabilir. Bu yüzden eğitimcilerin içerik doğruluğunu gözden geçirmesi, bilgilerin doğruluğunu teyit etmesi önemlidir.⁶⁶

- *İyileştirme ve Detaylandırma:* ChatGPT, kullanıcıdan gelen geri bildirimlerle geliştirilir. İlk denemede istenen sonuç elde edilmezse, ek detaylarla komutun yeniden yazılması ya da eksikliklerin giderilmesi daha başarılı sonuçlar elde etmeyi sağlar.⁶⁷

Bu noktalara odaklanarak ChatGPT din eğitimi alanında içerik oluşturma sürecinde önemli bir yardımcı olarak kullanılabilir. Örneğin İslam Tarihi veya ahlaki değerler konularında açıklayıcı metinler hazırlamak, öğrencilere yönelik soru-cevap içerikleri geliştir-

⁶³ Till Proeger vd., *ChatGPT in der beruflichen Bildung des Handwerks: Anwendungsfelder, Prompts, Chancen und Risiken*, Research Report (ifh Forschungsbericht, 2024) (ifh Forschungsbericht), 3-4.

⁶⁴ Proeger vd., *ChatGPT in der beruflichen Bildung des Handwerks: Anwendungsfelder, Prompts, Chancen und Risiken*, 4-5.

⁶⁵ Schindler, "ChatGPT oder Überlegungen zu den Veränderungen des Schreibens in der Schule", 5.

⁶⁶ Bozkurt, "ChatGPT, Üretken Yapay Zeka Ve Algoritmik Paradigma Değişikliği", 67.

⁶⁷ Schindler, "ChatGPT oder Überlegungen zu den Veränderungen des Schreibens in der Schule", 7.

mek ya da belirli konular için quizler tasarlamak gibi görevlerde ChatGPT'den faydalanılabilir. Böylece öğrencilerin öğrenme süreçleri desteklenirken eğitim materyallerinin çeşitliliği ve etkinliği de artmış olur. Şimdi uygulamalı örnekler aracılığıyla içerik oluşturma süreçlerinin nasıl işlediğini inceleyebiliriz.

3.2.1. Konu Belirleme

ChatGPT, din eğitimi için uygun konuların belirlenmesinde ve içerik taslaklarının oluşturulmasında etkili bir şekilde kullanılabilir. Eğitimciler, belirli bir konu hakkında genel bilgiler, ana temalar ve alt başlıklar konusunda ChatGPT'den destek alabilirler. Bu bağlamda ChatGPT'ye, “Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun ‘Tevhit’ kavramına yönelik öğrencilerin ilgisini çekecek kısa bir konu oluşturabilir misin?” sorusu yöneltilmiş ve Tablo 1’de şöyle bir yanıt alınmıştır.

Tablo 1: Tevhit Kavramına Yönelik Öğrencilerin İlgisini Çekecek Kısa Bir Konu⁶⁸

<p>“Tevhit: Tek ve Eşsiz Bir Güç”</p> <p>Tevhit, Allah'ın bir ve tek olduğuna, başka bir yaratan ve yönetici olmadığına inanmak demektir. Bu inanç, her şeyin tek bir yaratıcıya ait olduğunu kabul etmektir. Tıpkı bir ressamın yaptığı tablonun sahibi olması gibi, evrendeki her şeyin sahibi de Allah'tır.</p> <p>Doğadaki Düzen ve Tevhit</p> <p>Bir düşünelim: Her sabah güneşin doğması, geceleri yıldızların parlaması, mevsimlerin düzenli değişmesi bize ne anlatıyor? Bu düzen, her şeyin tek bir elden, yani Allah tarafından yaratıldığını ve yönetildiğini gösteriyor. Tevhit inancı, bu birliği ve düzeni anlamamıza yardımcı olur.</p> <p>Tevhit'in Bize Öğrettikleri</p> <ul style="list-style-type: none">• Sevgi ve Saygı: Tevhit inancı, doğaya, insanlara ve çevremize daha fazla sevgi ve saygı duymamızı sağlar. Çünkü her şey Allah'ın yarattığı bir düzende var olur.• Güven ve Huzur: Tevhit sayesinde Allah'ın bizi koruduğuna, her şeyin onun kontrolünde olduğuna inanırız. Bu da bize güven ve huzur verir. <p>Tevhit inancı, sadece bir bilgi değil, hayatımıza rehberlik eden bir inançtır. Bu inançla, Allah'a olan sevgimizi ve saygımızı artırır, çevremize daha güzel davranırız.</p>

⁶⁸ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03/10/2024)

Ortaokul 5. sınıf seviyesindeki öğrenciler için ChatGPT'nin sunduğu Tevhit kavramı ders içeriği, çocukların ilgisini çekmeyi ve meraklarını artırmayı hedefleyen etkili materyaller sunar. Her konu başlığı, öğrencilerin yaş ve gelişim düzeyine uygun olarak tasarlanmış olup bu sayede öğrenme daha kolay hale gelir. ChatGPT'ye verilen komutlar, istenen örnek sayısına ya da belirli özelliklere göre daha ayrıntılı veya özelleştirilmiş olabilir. Örneğin bir konunun daha fazla örnekle desteklenmesi ya da önerilen başlığa uygun etkinlikler sunulması talep edilebilir. Bu komutlar, hedeflenen yaş grubuna, seviyeye veya amaçlara göre çeşitlendirilebilir ve farklılaştırılabilir.

3.2.2. Ders Plan ve İçeriği Oluşturma

ChatGPT, din eğitimi ders içeriği oluşturma sürecinde etkili bir şekilde kullanılabilir. Eğitimciler, belirli bir konu hakkında kapsamlı ders planları hazırlamak, açıklayıcı metinler oluşturmak ve öğrenme hedeflerini net bir şekilde belirlemek amacıyla ChatGPT'den yararlanabilirler. Bu süreçte, eğitimciler belirlenen konunun ana temalarını ve alt başlıklarını detaylandırarak öğrencilerin konuyu daha iyi anlamalarına yardımcı olacak zengin içerikler geliştirebilirler. ChatGPT'ye, "Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun 'Tevhit' kavramına yönelik bir günlük ders planı oluşturabilir misin?" sorusu yöneltilmiş ve Tablo 2'de şu yanıt alınmıştır.

Tablo 2: Tevhit Kavramına Yönelik Bir Günlük Kısa Bir Ders Planı⁶⁹

<p>Dersin Konusu: Tevhit Kavramı</p> <p>Ders Süresi: 40 dakika</p> <p>Sınıf Düzeyi: Ortaokul 5. Sınıf</p> <p>Dersin Hedefleri:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Öğrenciler "Tevhit" kavramını tanıy ve anlamını kavrar. • Tevhit inancının İslam'daki önemini açıklar. • Günlük hayatlarında Tevhit kavramını örneklendirebilir <p>Dersin Akışı</p> <p>1. Giriş (10 Dakika)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Derse Giriş: Öğrencilere "Sizce Allah'ın birliğine inanmak ne anla-

⁶⁹ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

ma gelir?" sorusu sorulur. Cevaplar alınır ve öğrencilere yönlendirici sorularla düşündürülür.

- **Kavram Tanıtımı:** "Tevhit" kavramı tanıtılır ve "Allah'ın birliği ve teklifine inanmak" anlamına geldiği açıklanır.

2. Gelişme (20 Dakika)

- **Teorik Bilgi:** Tevhit inancı hakkında kısa bilgi verilir:
 - Tevhit inancının İslam'ın temel inançlarından biri olduğu vurgulanır.
 - Allah'ın eşsiz, tek, başlangıcı ve sonu olmayan bir varlık olduğunun altı çizilir.
- **Günlük Hayattan Örnekler:** Öğrencilere, tevhit inancının günlük yaşamda nasıl yansıtılabileceği örneklerle açıklanır. Örneğin, yardım istemek için yalnızca Allah'a dua etmek.

3. Sonuç (10 Dakika)

- **Pekiştirme Etkinliği:** Öğrencilere tevhit ile ilgili kısa cümleler verilir ve anlamını tartışmaları istenir.
- **Kapanış:** Dersin kısa bir özeti yapılır. Öğrencilere, Allah'a şükretmenin ve sadece O'na güvenmenin tevhit inancını nasıl desteklediği hatırlatılır.

Değerlendirme

- Öğrencilere "Tevhit inancının anlamı nedir?" gibi kısa sorular sorularak anlamalarını pekiştirmeleri sağlanır.

Ev Ödevi (İsteğe Bağlı):

- Öğrencilerden, "Tevhit inancını günlük hayatta nasıl yaşarsınız?" konulu bir paragraf yazmaları istenir.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere ChatGPT ile işlenen kavram ve konulara yönelik ayrıntılı ders planları hazırlanabilir. Eğitimciler, içeriğin yeterli olmadığını düşündüklerinde, "Bu planı daha detaylandırabilir misin?" ya da "Bu planın daha kısa bir versiyonunu hazırlayabilir misin?" gibi yönlendirici komutlarla sistemi istedikleri doğrultuda şekillendirebilirler. Bu süreç doğru komutlar kullanarak arzu edilen sonuçlara ulaşmayı sağlar ve içeriklerin daha etkili ve kapsamlı olmasına katkıda bulunur. Bu tarz hazırlanan içerikler, öğrencilerin soyut inanç kavramlarını anlamalarını sağlarken bu inançların günlük yaşama yansımalarını da göstermektedir. ChatGPT'nin sunduğu çok boyutlu ve derin açıklamalar, dinî konuları daha etkili ve anlaşılır kılmak isteyen eğitimciler için değerli bir araç niteliğindedir.

3.2.3. Test Hazırlama

ChatGPT, din eğitimi ölçme ve değerlendirme faaliyetleri kapsamındaki test hazırlama sürecinde de etkili bir araç olarak kullanılabilir. Eğitimciler, belirli bir konuya ilişkin öğrenci seviyesine uygun sorular oluşturmak, bu soruların formatını belirlemek ve değerlendirme kriterlerini tanımlamak amacıyla ChatGPT'den yararlanabilirler. Aynı şekilde ChatGPT'nin sağladığı öneriler doğrultusunda hem yazılı hem de sözlü değerlendirme araçları geliştirebilirler. ChatGPT'ye, "Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun kolay, orta ve zor seviyelerinde 'Tevhit' kavramına yönelik birer test oluşturabilir misin?" sorusu yöneltilmiş ve Tablo 3'te şu yanıtlar alınmıştır.

Tablo 3: Tevhit Kavramına Yönelik Kolay, Orta ve Zor Seviyelerinde Birer Test Soruları⁷⁰

Kolay Seviye

Soru: Tevhit inancı ne anlama gelir?

- A) Allah'ın bir ve tek olduğuna inanmak
- B) Dünyada birçok yaratıcı olduğuna inanmak
- C) Sadece doğayı sevmek
- D) Tüm insanları kardeş görmek

Cevap: A) Allah'ın bir ve tek olduğuna inanmak

Orta Seviye

Soru: Aşağıdakilerden hangisi tevhit inancına uygun bir örnektir?

- A) Her gün güneşin doğması ve batması bir düzene işaret eder.
- B) Dünyada birden fazla yaratıcı olduğuna inanmak.
- C) Bütün ağaçlar aynı zamanda meyve verir.
- D) Her insan aynı yeteneklere sahiptir.

Cevap: A) Her gün güneşin doğması ve batması bir düzene işaret eder.

Zor Seviye

Soru: Tevhit inancı, aşağıdaki hangi durumu açıklamaya yardımcı olur?

- A) İnsanların farklı inançlara sahip olmasını
- B) Evrenin tek bir yaratıcı tarafından düzenli olarak yönetilmesini

⁷⁰ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

- C) Herkesin birbirine benzememesini
D) Hayvanların farklı şekillerde yaşam sürmesini

Cevap: B) Evrenin tek bir yaratıcı tarafından düzenli olarak yönetilmesini

Bu sorularla öğrencilerin tevhit inancını kavramalarını kolaydan zora doğru pekiştirebiliriz.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi ChatGPT aracılığıyla eğitimcilerin, öğrencilerin seviyesine uygun testler hazırlama imkânı sağlanmakta ve bu bağlamda onlara çeşitli fikirler sunulmaktadır.

3.2.4. Açıklayıcı Metinler

ChatGPT, din eğitimi alanında açıklayıcı metinler hazırlamak için etkili bir araç olarak kullanılabilir. Eğitimciler, karmaşık dinî kavramları ve terimleri daha anlaşılır hale getirmek için ChatGPT’den faydalanabilirler. Bu sayede, belirli bir konuyla ilgili temel bilgiler, tanımlar ve açıklamalar net bir şekilde oluşturulabilir. ChatGPT, farklı seviyelerde açıklamalar sunarak öğrencilerin bilişsel gelişim düzeylerine uygun içerikler üretmede yardımcı olmaktadır. Ayrıca, bu tür açıklayıcı metinler, öğrencilerin konuları daha derinlemesine anlamalarına yardımcı olarak öğrenme süreçlerini pekiştirir. Eğitimciler, ChatGPT’nin sunduğu içerikleri kullanarak ders materyallerini çeşitlendirebilir ve öğrencilerin ilgisini çekecek etkili öğretim araçları geliştirebilirler. ChatGPT’ye, “Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun ‘Tevhit’ kavramını basit bir dil ve örnekle anlatan bir ders metni oluşturabilir misin?” sorusu yöneltilmiş ve Tablo 4’te şu yanıt alınmıştır.

Tablo 4: “Tevhit” Kavramını Basit Bir Dil ve Örnekle Anlatan Bir Ders Metni⁷¹

Tevhit Nedir?

Tevhit, Allah’ın tek ve biricik olduğuna inanmak demektir. Bu inanç, İslam dininin en temel inançlarından biridir. Tevhit inancı, sadece Allah’a ibadet etmeyi ve sadece O’ndan yardım istemeyi içerir.

Neden Önemli?

Tevhit, bizim Allah’a olan sevgimizi ve bağlılığımızı gösterir. İslam’a

⁷¹ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

göre, Allah'a eş veya ortak koşmamak çok önemlidir. Yani biz sadece Allah'a inanır, O'na dua eder ve O'na güvenerek yaşarız.

Günlük Hayattan Örnek

Örneğin, zorlu bir sınav öncesinde hem ders çalışıp hem de Allah'tan yardım dilemek tevhit inancına uygundur. Başarılı olmak için yalnızca Allah'a dua ederiz, başka varlıklardan medet ummayız. Birine ihtiyacımız olduğunda veya zor bir durumdayken, önce Allah'a sığınırız ve gücümüzü O'ndan alırız.

Kısaca Özet

Tevhit inancı, Allah'ın birliğine, gücüne ve büyüklüğüne inanmak ve güvenmektir. Başımıza gelen her şeyin Allah'tan geldiğini bilmek ve O'na güvenmektir.

Yukarıdaki örnekte, Ortaokul 5. sınıf seviyesindeki öğrencilerin anlamakta zorlanabileceği "Tevhit" kelimesi, ChatGPT aracılığıyla somut örneklerle açıklanmıştır. Bu yaklaşım, hem eğitimcinin ders anlatımını zenginleştirirken hem de öğrencilerin konuyu daha iyi anlamalarını sağlamaktadır.

636 | db

3.2.5. Hikâye ve Örnekler

ChatGPT, din eğitimi alanında hikâye ve örnekler oluşturma sürecinde etkili bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Eğitimciler, öğrencilerin anlayışını derinleştirmek ve konulara ilişkin ilgilerini artırmak amacıyla hikâye ve örneklerden yararlanabilirler. Özellikle soyut dinî kavramlar, somut olaylar veya günlük yaşamla ilişkilendirilen hikâyeler aracılığıyla daha anlamlı bir şekilde sunulabilir. Bu anlamda ChatGPT, farklı yaş gruplarına ve bilişsel seviyelere uygun hikâye ve örnekler geliştirerek öğrencilerin konuya daha fazla ilgi göstermesini ve öğrenme süreçlerinin daha etkili hale gelmesini sağlar. Eğitimciler, ChatGPT'nin sağladığı bu içerikleri kullanarak derslerini zenginleştirebilirler. ChatGPT'ye, "Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun 'Tevhit' kavramını bir hikâye ya da örnek vererek anlatır mısın?" sorusu yöneltilmiş ve Tablo 5'te şu yanıt alınmıştır.

Tablo 5: Tevhit Kavramının Bir Hikâye ya da Örnek Vererek Anlatılması

Tevhit'in Gücü

Ali, çok önemli bir futbol maçına çıkacaktı. Takımı bu maçı kazanırsa turnuvada finale kalacaktı. Maçtan önce çok heyecanlıydı ve biraz da endişeliydi. “Ya başarısız olursam?” diye düşündü.

Babasına bu endişesini anlattı. Babası ona gülümseyerek dedi ki, “Oğlum, elinden gelenin en iyisini yap; ama unutma, başarı da başarısızlık da Allah'tan gelir. Biz O'na güvenmeli ve sadece O'ndan yardım dilemeliyiz.”

Ali bu sözleri duyunca rahatladı. Maçtan önce ellerini açarak Allah'a dua etti: “Allah'ım, bana güç ve cesaret ver. Kazanmak için elimden geleni yapacağım ama sonuç ne olursa olsun, her şeyin senin elinde olduğunu biliyorum.”

Maçta Ali elinden gelenin en iyisini yaptı ve takımı kazandı. Sevinç içinde eve koştu ve babasına sarıldı. Babası ona, “Bak oğlum, hem çaba gösterdin hem de sadece Allah'a dua ettin. Bu, tevhit inancıdır: Her işimizde yalnızca Allah'a güvenmek ve sadece O'na yönelmektir,” dedi.

O günden sonra Ali, bir şey istediğinde veya bir işe başlayacağına sadece Allah'a dua etti ve Allah'a güvendi. Allah'ın tek olduğunu, yardımın yalnızca O'ndan geldiğini öğrendi.

db | 637

Yukarıdaki örnekte Ortaokul 5. sınıf seviyesine uygun bir biçimde Tevhit kavramı, hikâyeleştirilerek ChatGPT tarafından yazılmıştır. Sunulan bu hikâyeli anlatım tarzı ve verilen örnek sayesinde konu öğrencilerin zihninde daha iyi yerleşmekte ve eğitimcilerin ders anlatım kaynakları zenginleşmektedir. ChatGPT'nin din eğitiminde içerik oluşturma sürecindeki kullanımı, eğitimcilerin derslerini zenginleştirirken öğrencilere daha etkili ve anlamlı öğrenme fırsatları sunmaktadır. Şimdi ise din eğitiminde uygulamalı yöntemlerin kullanımını vurgulayan senaryolar aracılığıyla ChatGPT'nin nasıl etkili bir şekilde entegre edilebileceği incelenecektir.

3.3. ChatGPT İle Uygulamalı Senaryolar ve Etkileşimli Öğrenme

ChatGPT gibi gelişmiş dil modelleri, öğrencilerin düşünme ve öğrenme süreçlerini destekleyen yenilikçi yöntemler sunmaktadır. Özellikle etkileşimli öğrenme ve uygulamalı senaryolar, öğrencilerin yalnızca pasif bilgi alıcıları olmaktan çıkarak aktif bir öğrenme deneyimi yaşamalarını sağlar. Bu bağlamda, ChatGPT'nin etkileşimli bir öğrenme ortamı oluşturmadaki potansiyeli; öğrencilerin eleştirel düşünme, problem çözme ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik büyük bir fırsatlar sunmaktadır. Bunlar genel olarak şu şekilde ortaya konulabilir:

3.3.1. Grup Tartışmaları

ChatGPT, din eğitimi kapsamında grup tartışmalarını yapılandırmak için etkili bir araç olarak kullanılabilir. Eğitimciler, öğrencilerin kavramsal anlayışlarını derinleştirmek ve tartışma konularına olan ilgilerini artırmak amacıyla ChatGPT'den yararlanabilirler. Özellikle soyut dinî kavramlar ve toplumsal değerler, ChatGPT'nin sunduğu tartışma soruları ve senaryolar sayesinde somutlaştırılabilir ve daha anlaşılır hale getirilebilir. Ayrıca bu uygulama, farklı yaş grupları ve bilişsel seviyelere uygun tartışma konuları ve sorular sunarak öğrencilerin konuya olan ilgisini artırır. Böylece öğrenciler arasında etkili bir etkileşim ve derinlemesine analizler yapılabilir. Eğitimciler, ChatGPT'nin sağladığı içerikler ile grup tartışmalarını daha verimli hale getirebilir ve öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirebilirler. ChatGPT'nin sunduğu çeşitli konular ve senaryolar, tartışmaların etkinliğini artırırken, öğrencilerin dinî kavramlar ve toplumsal değerler hakkındaki anlayışlarını derinleştirir. ChatGPT'ye *“Tevhit kavramını Ortaokul 5. sınıf seviyesindeki öğrencilere sorgulatacak açık uçlu tartışma soruları oluşturabilir misin?”* sorusu yöneltildiğinde Tablo 6'da şu yanıt alınmıştır.

638 | db

Tablo 6: Tevhit Kavramına Yönelik Açık Uçlu Tartışma Soruları⁷²

“Tevhit inancı, dünyaya ve doğaya nasıl bakmamızı sağlar? Doğayı Allah'ın yarattığı bir düzen olarak görmek bizde hangi duyguları uyandırır?”

Bu soruyla öğrenciler, tevhit inancının doğaya ve çevreye olan bakış açısını nasıl şekillendirdiğini düşünür. Tevhit inancının doğaya karşı sevgiyi, saygıyı ve sorumluluğu nasıl artırabileceği hakkında konuşabilirler.

“Eğer evrendeki her şey Allah tarafından yaratıldıysa, insanlara, hayvanlara ve bitkilere karşı nasıl davranmalıyız? Tevhit inancı, çevremize karşı sorumluluğumuzu nasıl etkiler?”

Bu soru, öğrencileri çevreye ve diğer canlılara olan sorumluluklarını sorgulamaya yönlendirir. Tevhit inancının, onları çevreye daha duyarlı ve saygılı olmaya teşvik edip etmediğini tartışabilirler.

“Tevhit inancının insanların hayatına güven ve huzur getirmesi sizce neden önemli olabilir? Allah'ın bir ve tek olduğunu bilmek, günlük yaşamımızı nasıl etkiler?”

Bu soruyla öğrenciler, tevhit inancının güven ve huzur getiren yönlerini keşfedebilir. Allah'ın birliğine inanmanın zorluklarla baş etmede veya günlük yaşamda kendilerine nasıl destek olabileceğini tartışabilirler.

⁷² <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

“Tevhit inancı, insanların birbirine karşı daha sevgi dolu ve saygılı olmalarına nasıl katkı sağlar? Allah’ın tek bir yaratıcı olduğunu bilmek, insanlar arasında birliği ve kardeşliği nasıl güçlendirir?”

Bu soruyla, tevhit inancının insan ilişkilerinde sevgiyi, saygıyı ve kardeşliği nasıl teşvik ettiğini anlamaları sağlanabilir. İnsanların Allah’ın yarattıkları olarak birbirlerine nasıl yaklaşmaları gerektiğini sorgulayabilirler.

“Tevhit inancı, günlük yaşamda bizden neler bekler? Bu inancı yaşamak için günlük hayatımızda neler yapabiliriz?”

Öğrenciler, tevhit inancını günlük hayatta nasıl uygulayabileceklerini düşünür. Bu soruyla, tevhit inancının sadece bilgi olmadığını, aynı zamanda davranış ve tutumları da şekillendiren bir inanç olduğunu keşfetmeleri sağlanabilir.

ChatGPT’nin Ortaokul 5. sınıf seviyesindeki öğrencilere yönelik sunduğu tartışma soruları, öğrencilerin bilişsel ve eleştirel düşünme becerilerine uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Bu sorular, öğrencilerin Tevhit gibi soyut kavramları değerlendirmelerine, derinlemesine incelemelerine ve sorgulamalarına olanak tanımaktadır.

3.3.2. İnteraktif Ders Materyalleri

ChatGPT, din eğitimi alanında eğitimciler için güçlü bir araç olarak öne çıkmaktadır. Özellikle karmaşık dinî kavramları ve toplumsal değerleri, öğrencilerin yaş ve bilişsel seviyelerine uygun etkileşimli içeriklerle daha anlaşılır hale getirebilir. Bu materyaller, öğrencilerin derslere aktif katılımını destekler, öğrenme sürecini derinleştirir ve bilgilerin kalıcılığını artırır. Özellikle 5. sınıf öğrencilerine yönelik din eğitiminde, görsellik, hikâye anlatımı, oyun ve hareket içeren etkinliklerin kullanılması, soyut kavramların anlaşılmasını kolaylaştırır. Aynı şekilde bu süreçte ChatGPT, eğitimcilerin dersleri daha dinamik, eğlenceli ve verimli hale getirmelerine olanak tanır. Bu bağlamda ChatGPT’ye “Ortaokul 5. Sınıf öğrencilerine ‘Tevhit’ kavramı anlatılırken daha interaktif hale getirmek ve çocukların ilgisini çekecek şekilde anlatabilmek için önerilerde bulunur musun?” sorusu yöneltilmiş ve Tablo 7’de şu cevap alınmıştır.

Tablo 7: Tevhit Kavramının Anlatımını Daha İnteraktif Hale Getirmek⁷³

1. Doğadan Görseller ve Videolar Kullanımı

- **Örnek:** Güneşin doğuşu, mevsimlerin değişimi, yağmurun yağışı gibi doğadaki düzeni gösteren kısa videolar veya fotoğraflar kullanarak öğrencilerin dikkatini çekin.
- Bu görsellerle Allah'ın evrendeki düzeni yarattığı ve her şeyin tek bir yaratıcı tarafından kontrol edildiği mesajını verebilirsiniz.

2. Hikâyeleştirme

- **Öneri:** "Tek Yıldız" gibi kısa bir hikâye üzerinden Allah'ın birliğini anlatın.
- Öğrenciler, hikâyedeki karakterin duygu ve düşüncelerine katılarak tevhit kavramını daha içselleştirebilirler.
- Ardından öğrencilere, hikâyenin onlara ne hissettirdiğini veya Allah'ın birliğini hangi olaylardan anladıklarını sorabilirsiniz.

3. Eşleştirme ve Görsel Aktiviteler

- **Öneri:** Evrenin işleyişine dair kavramları (güneşin doğuşu, çiçeklerin açması, kuşların uçuşu) küçük kartlarla hazırlayın ve bu kartları "tevhit inancı" ile eşleştirmelerini isteyin.
- Her bir kartla Allah'ın yarattığı düzenin bir parçası olduklarını anlamalarını sağlayabilirsiniz.

4. Yaratılış ve Düzen Oyunu

- **Oyun:** Öğrenciler gruplara ayrılır. Her grup, evrendeki düzeni simgeleyen farklı bir olay veya varlığı (örneğin, yağmurun yağması veya bitkilerin büyümesi) canlandırır.
- Her grup kendi düzenini oluştururken, Allah'ın her şeyi bir düzen içinde yarattığı ve yönettiği sonucuna varılır.

5. Hikâye veya Masal Anlatımı ile Tevhit Tiyatrosu

- **Öneri:** Öğrencilere Allah'ın birliğini anlatan kısa bir oyun veya tiyatro sahnesi hazırlatabilirsiniz.
- Bir grup öğrenci Allah'ın yarattığı doğa olaylarını (örneğin, yağmur, rüzgâr, güneş) canlandırarak bir düzende hareket edebilir ve öğretmen sonunda bu düzenin tek bir yaratıcı tarafından sağlandığını açıklayabilir.

⁷³ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

6. Duygusal Bağ ve Günlük Hayata Yansıması Üzerine Tartışma

- **Öneri:** Tevhit inancının hayatımıza nasıl huzur ve güven kattığını öğrencilerle tartışın. Örneğin, her gün güneşin doğacağını bilmek, güven verici bir olaydır.
- “Tevhit inancının günlük hayatımızda bize kazandırdığı güveni nasıl hissediyoruz?” gibi sorularla öğrencileri düşünmeye yönlendirebilirsiniz.

7. Sanat ve Yaratıcı Çalışmalar

- **Öneri:** Öğrencilerden “Allah’ın yarattığı düzeni” anlatan bir resim çizmelerini veya kolaj yapmalarını isteyin.
- Çizimlerinde, Allah’ın yarattığı evrendeki uyumu ifade eden çeşitli doğal unsurları kullanabilirler (güneş, gökyüzü, ağaçlar vb.).

8. Soru-Cevap ve Beyin Fırtınası

- **Öneri:** “Sizce, Allah’ın birliğini ve her şeyin sahibi olduğunu nasıl anlarsınız?” gibi açık uçlu sorular sorarak çocukların düşünmesini ve kendi örneklerini paylaşmasını sağlayın.
- Bu sayede öğrenciler, tevhit kavramını günlük hayatta kendilerinin nasıl görebileceğini fark ederler.

Görüldüğü üzere ChatGPT, Ortaokul 5. sınıf öğrencilerine yönelik çeşitli öğretim yaklaşımları geliştirmek için etkili bir araçtır. Bu, öğrencilerin yaşlarına ve bilişsel gelişim düzeylerine uygun içerikler oluşturulmasına olanak tanır. Eğitimciler, ChatGPT’yi kullanarak ders planlarını daha verimli hale getirebilir, öğrenci ilgisini çekecek materyaller hazırlayabilir ve öğretim sürecini zenginleştirerek eğitim kalitesini yükseltebilirler.

3.3.3. Alternatif Öğretim Yöntemleri

ChatGPT, din eğitimi alanında öğrenci odaklı ve yenilikçi öğretim stratejileri geliştirmede etkili bir araç olarak kullanılabilir. Eğitimciler, ChatGPT’nin sunduğu materyalleri kullanarak dersleri daha etkileşimli ve kapsamlı hale getirebilir, böylece farklı öğrenme stillerine ve bilişsel seviyelere hitap eden içerikler oluşturabilirler. Proje tabanlı öğrenme, problem çözme ve oyun temelli öğretim gibi yöntemler, ChatGPT’nin desteğiyle öğrenci katılımını artırarak öğrenme deneyimlerini zenginleştirir. ChatGPT’ye “Görsel, işitsel ve kinestetik öğrenme stillerine yönelik Ortaokul 5. sınıf öğrenci seviyesine uygun ‘Tevhit’ kavramı için etkinlik oluşturabilir misin?” sorusu yöneltildiğinde Tablo 8’de şu yanıt alınmıştır.

Tablo 8: Tevhit Kavramı İçin Etkinlik Oluşturmak⁷⁴**1. Görsel Öğrenme İçin Etkinlik: “Tevhit’in Evrenindeki Düzen”**

Amaç: Öğrencilerin, tevhit inancını doğal olaylar ve evren düzeni üzerinden anlamalarını sağlamak.

Yöntem:

- Öğrencilerden, evrendeki düzeni anlatan bir görsel kolaj hazırlamaları istenir. Bu kolajda, güneş, yıldızlar, bitkiler, hayvanlar ve denizler gibi doğada Allah’ın yarattığı düzeni gösteren unsurlar bulunmalıdır.
- Ayrıca, bir "düzen" çizimi yapmalarını sağlayın (örneğin, birbirine bağlı noktalardan oluşan bir ağ). Bu çizim, Allah’ın yarattığı düzenin birbirine bağlı olduğunu simgeleyebilir.
- Kolajlar tamamlandıktan sonra, öğrenciler gördükleri görselde hangi düzenlerin olduğunu açıklayarak, tevhit inancının evrenin yaratılmasındaki rolünü tartışırlar.

2. İşitsel Öğrenme İçin Etkinlik: “Tevhit ve Doğanın Sesleri”

Amaç: Öğrencilerin, tevhit kavramını duyuşal olarak keşfetmeleri.

Yöntem:

- Öğrencilere doğadaki çeşitli sesler (yağmur damlalarının sesi, kuş cıvıltıları, deniz dalgaları vb.) dinletilir.
- Öğrenciler, bu seslerin düzenli ve birbirini tamamlayan bir şekilde nasıl bir araya geldiğini tartışır. Bu, Allah’ın her şeyi bir düzen içinde yarattığına dair bir örnek olabilir.
- Öğrenciler, her bir sesi dinledikten sonra bu seslerin tevhit inancıyla nasıl bağlantılı olduğunu anlatırlar: "Allah her şeyi birbirine bağlı ve düzenli yaratmıştır."
- Bu etkinlik sonrası, öğrenciler birbirlerine tevhit inancını ve bu kavramın doğadaki işleyişle nasıl ilişkilendiğini sesli olarak tartışır.

3. Kinestetik Öğrenme İçin Etkinlik: “Tevhit’in Gücüyle Dans Etmek”

Amaç: Öğrencilerin, tevhit kavramını hareket ve oyun yoluyla içselleştirmeleri.

Yöntem:

- Öğrenciler, bir grup oluşturur ve her grup, evrendeki farklı unsurları

⁷⁴ <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024)

temsil eder (örneğin, bir grup güneşi, başka bir grup denizi, bir diğer grup rüzgârı vs. simgeler).

- Bir müzik çaldığınızda, her grup hareket ederek bu unsurların birlikte nasıl uyum içinde olduğunu gösterir. Bu hareketler, doğal unsurların birbirine bağlı ve düzenli bir şekilde nasıl işlediğini simgeler.
- Müzik durduğunda, her grup kendini bir duruşta gösterir ve diğer gruplar da kendi düzenli yerlerini alır. Öğrenciler, her grup ve unsuru temsil eden hareketlerin tevhit kavramını nasıl açıkladığını tartışır.
- Bu etkinlik sayesinde, öğrenciler hem fiziksel olarak tevhit kavramını deneyimler hem de Allah'ın yarattığı düzeni somut bir şekilde hissedebilirler.

4. Karma Etkinlik: “Tevhit ve Doğanın Uyumlu Düzeni”

Amaç: Öğrencilerin tüm öğrenme stillerine hitap edecek bir etkinlikle tevhit kavramını pekiştirmek.

Yöntem:

- **Görsel:** Öğrencilere tevhit kavramını açıklayan bir video gösterilir (evrendeki düzen, doğa olayları, doğadaki birbirine bağlılık gibi).
- **İşitsel:** Videoda duyulan doğal seslerin öğrencilerle tartışılması sağlanır.
- **Kinestetik:** Öğrenciler, her doğal olayı simüle eden kısa hareketler yaparak (örneğin, güneşi temsil etmek için kolları açmak, rüzgârı temsil etmek için elleri savurmak gibi) doğadaki düzenin nasıl işlediğini fiziksel olarak yansıtır.

Bu etkinlikler, öğrencilerin görsel, işitsel ve kinestetik olarak farklı yollarla tevhit kavramını anlamalarına yardımcı olur ve kavramı daha eğlenceli, akılda kalıcı bir şekilde öğrenmelerini sağlar.

Sonuç

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin -özellikle ChatGPT- Ortaokul 5. sınıf öğrencileri bağlamında din eğitimine sağladığı katkıları incelemektedir. ChatGPT, din eğitimi alanında içerik üretimi, ders planlaması ve öğrenci odaklı öğrenme süreçlerinde önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu yapay zekâ aracı, öğrencilere bilgiye hızlı erişim imkânı tanırken aynı zamanda kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sunarak öğrencilerin sorularına anında yanıt verebilmekte ve öğrenme süreçlerini hızlandırmaktadır. Eğitimciler için de ders içeriklerini daha etkili ve dinamik bir şekilde hazırlama konusunda faydalı bir destek sağlamaktadır.

ChatGPT ve benzeri yapay zekâ teknolojilerinin din eğitiminde etkin bir biçimde kullanılabilmesi bazı zorluklarla karşı karşıyadır. Bu bağlamda bilhassa yapay zekânın sunduğu bilgilerin doğruluğu ve dinî kaynakların güvenilir bir biçimde aktarılması kritik öneme sahiptir. ChatGPT, dinî metinlerin çok boyutlu anlamlarını tam olarak kavrayamayabilir ve dinî eğitimin manevi, duygusal ve insani yönlerini yeterince derinlemesine yansıtamayabilir. Bu sebeple yapay zekâ teknolojilerinin eğitimcinin rolünü tamamen ortadan kaldırmak yerine eğitim sürecine tamamlayıcı bir araç olarak entegre edilmesi gerekmektedir.

Yapay zekâ teknolojilerinin din eğitimindeki rolü gelecekte daha da önemli hale gelecek gözükmemektedir. Eğitimcilerin yapay zekâyı derslerine entegre ederken pedagojik becerilerini geliştirmeleri ve bu araçları etkin bir biçimde kullanabilmek için gerekli teknik bilgiye sahip olmaları gerekmektedir. Yapay zekânın kişiselleştirilmiş geri bildirim sunma kapasitesi, din eğitimini daha etkili ve verimli hale getirebilir. Yapay zekâ uygulamalarının eğitimdeki rolü ve önemi arttıkça, bu tür araçlar eğitim süreçlerinin her aşamasında önemli bir destek sağlayacaktır. Ancak, öğretmenlerin duygusal ve sosyal etkileşimdeki katkılarının göz ardı edilmemesi gerektiği unutulmamalıdır.

Sonuç olarak yapay zekâ teknolojileri, eğitimcilerin iş yükünü hafifletirken öğrencilerin öğrenme süreçlerini daha verimli hale getirmek amacıyla önemli bir destek sunmaktadır. Eğitimcilerin rehberliği ve yapay zekânın sağladığı destek, din eğitimini zenginleştirerek öğrencilere daha etkili bir öğrenme deneyimi sunmakta kilit bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ uygulamaları, din eğitimini daha kişiselleştirilmiş ve etkileşimli bir hale getirerek öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına ve öğrenme stillerine daha uygun bir şekilde yanıt verebilmektedir.

Kaynakça

- Akbaba, Sırrı. "Eğitimde Motivasyon". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13 (04 Aralık 2010), 343-361.
- Albrecht, Steffen. "ChatGPT und andere Computermodelle zur Sprachverarbeitung – Grundlagen, Anwendungspotenziale und mögliche Auswirkungen". 2023. <https://doi.org/10.5445/IR/1000158070>
- Arslan, Kürşat. "Eğitimde yapay zekâ ve uygulamaları". *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi* 11/1 (2020), 71-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/baebd/issue/55426/690058>
- Bozgeyikli, Hasan. "Mesleki Eğitimde Paradigma Değişimi: Türkiye'nin Mesleki Eğitimle İmtihanı Üzerine". *Eğitim Ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori Ve Uygulama* 11/22 (31 Aralık 2020), 349-362.
- Bozkurt, Aras. "ChatGPT, Üretken Yapay Zeka Ve Algoritmik Paradigma Değişikliği". *Alanyazın* 4/1 (2023), 63-72. <https://dergipark.org.tr/en/pub/alanyazin/issue/77771/1283282>
- Can, Rıdvan vd. "Öğretmenlerin Eğitimde Teknoloji Kullanımına Yönelik Görüşleri". *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/5 (2023), 1-12.
- Carbonell, Jaime R. "AI in CAI: An artificial-intelligence approach to computer-assisted instruction". *IEEE transactions on man-machine systems* 11/4 (1970), 190-202.
- Cebeci, Suat. "Din Öğretimi Yöntemleri". *Etkili Din Öğretimi*. 305-334. TİDEF Yayınları, 2010.
- Charniak, Eugene - McDermott, Drew. *Introduction to Artificial Intelligence*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 6. pr., 1991.
- Coşkun, Fatma - Gülleroğlu, Hamide Deniz. "Yapay Zekânın Tarih İçindeki Gelişimi Ve Eğitimde Kullanılması". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 54/3 (2021), 947-966.
- Curacı, Umay Tuba. "Eğitimde Teknolojinin Kullanımı". *Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi* 3/2 (31 Aralık 2021), 166-174.
- Demirdağ, Seyithan. "Öğrenci Çeşitliliğine İlişkin Öğretmen Görüşleri". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 52/1 (01 Nisan 2019), 1-28. <https://doi.org/10.30964/aeubfd.410769>
- Doğrucan, Mehmet Fatih. "Temel Bilimler Eğitimi, Müfredat ve İnsan Kaynakları Sorunumuz". *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 5/2 (05 Kasım 2020), 160-166.
- Ekici, Selda - Yılmaz, Bülent. "FATİH Projesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Kütüphaneciliği* 27/2 (01 Nisan 2013), 317-339.
- Engin, Ali Osman, Rasim Tösten - M. Dursun Kaya. "Bilgisayar Destekli Eğitim." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1.5, 69-80.
- Generaldirektion Bildung, Jugend, Sport und Kultur (Europäische Kommission). *Ethische Leitlinien für Lehrkräfte über die Nutzung von KI und Daten für Lehr- und Lernzwecke*. Amt für Veröffentlichungen der Europäischen Union, 2022.
- Göküş, Şeref. "Din Öğretiminde Gezi-Gözlem Yöntemi ve Bir Uygulama Örneği". *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, X/28 (2020), 120-130.
- Görgülü, Deniz - Küçükali, Rıdvan. "Öğretmenlerin Teknolojik Liderlik Özyeterliliklerinin İncelenmesi". *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama* 1/1 (16 Ağustos 2018), 1-12.
- GPT-3 powers the next generation of apps". Erişim 11 Eylül 2024. <https://openai.com/index/gpt-3-apps/>
- GPT-4. Erişim 11 Eylül 2024. <https://openai.com/index/gpt-4-research/>
- Haugeland, John. *Artificial intelligence: The very idea*. MIT press, 1989. <https://chatgpt.com/c/672f6655-d13c-8001-9116-4eac275522fd> (Erişim Tarihi: 03.10.2024).
- Introducing ChatGPT. Erişim 11 Eylül 2024. <https://openai.com/index/chatgpt/>

- Introducing ChatGPT Edu. Erişim 08 Eylül 2024. <https://openai.com/index/introducing-chatgpt-edu/>
- Introducing OpenAI. Erişim 08 Eylül 2024. <https://openai.com/index/introducing-openai/>
- Kabak, Tarık - Kırbaş, İsmail. "Chatgpt With Risks And Opportunities". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 14/2 (31 Aralık 2023), 365-376. <https://doi.org/10.29048/makufebed.1271477>
- Karsenti, Thierry. "Artificial intelligencein education:The urgent need to prepareteachers for tomorrow'sschools". *Formation et profession* 27/1 (2019), 105. <https://doi.org/10.18162/fp.2019.a166>
- Kurzweil, Raymond. "The Age of Intelligent Machines". MIT Press, 1990.
- Minsky, Marvin. "The age of intelligent machines: thoughts about artificial intelligence". *KurzweilAI.net*.
- OpenAI About Erişim 03 Eylül 2024. <https://openai.com/about/>
- OpenAI About (Erişim 08 Eylül 2024). <https://openai.com/about/>
- Özdemir, Servet - Cemaloğlu, Necati. "Eğitimde Değişimi Uygulama Modelleri". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 17/17 (01 Ağustos 1999), 91-103.
- Parlak, Sıdıka Nur. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ile Öğretim Teknolojileri Bağlamında Metaverse'e Genel Bakış". *Talim* 7/1 (2023), 54-74.
- Proeger, Till vd. *ChatGPT in der beruflichen Bildung des Handwerks: Anwendungsfelder, Prompts, Chancen und Risiken*. Research Report. ifh Forschungsbericht, 2024. ifh Forschungsbericht.
- Roumeliotis, Konstantinos I. - Tselikas, Nikolaos D. "Chatgpt and Open-Ai Models: A Preliminary Review". *Future Internet* 15/6 (2023), 192, 1-24.
- Russell, Stuart J. - Norvig, Peter. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson, 2016. <https://thuvienso.hoasen.edu.vn/handle/123456789/8967>
- Saka, Erkan. "Türkiye'de internet". *Türkiye İnternet Tarihi. Istanbul: Alternatif Bilişim Derneği*, 4-71.
- Schindler, Kirsten. "ChatGPT oder Überlegungen zu den Veränderungen des Schreibens in der Schule". *MiDU - Medien im Deutschunterricht* 5/2 (2023), 1-21. <https://doi.org/10.18716/OJS/MIDU/2023.2.5>
- Şenyaman, Gül. "Arapça Yabancı Dil Öğretiminde Yapay Zekânın Geleceği: ChatGPT Örneği". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 33 (2023), 1057-1070.
- Şişman, Mehmet. *Eğitime Giriş*. Pegem Akademi Yayıncılık, 2023.
- Tekin, Özlem. "ChatGPT im Unterricht Deutsch als Fremdsprache". *Alman Dili ve Kültürü Araştırmaları Dergisi* 5/2, 135-163. <https://doi.org/10.55143/alkad.1390420>.
- Tosun, Cemal. "Din Öğretiminde Gezi Gözlem Yöntemi", *Din Öğretimi Dergisi*, 40 (1993), 23-32.
- Turing, Alan. "Computing Machinery and Intelligence". *Mind* 59/October (1950), 433-460. <https://doi.org/10.1093/mind/lix.236.433>
- Vogelgesang, Jens, vd.. "Nutzung von ChatGPT in Lehre und Forschung-eine Einschätzung der AIDAHO-Projektgruppe". *Retrieved March 12*, 1-11.
- Vogler, Hans-Joachim. "Vom Lernprodukt zum Lernprozess mit ChatGPT - eine didaktische Analyse". *SEMINAR*. <https://elibrary.utb.de/doi/10.3278/SEM2402W011>

